56965

ADATTÁR
XVII. SZÁZADI SZELLEMI MOZGALMAINK TÖRTÉNETÉHEZ
II.

BUDAPEST—SZEGED

1966

ADATTÁR
XVII. SZÁZADI
SZELLEMI MOZGALMAINK
TÖRTÉNETÉHEZ
II.

Kedves munkatársaknak,
Frénkének
Sz. 1967. VIII/22. János bácsi.

ADATTÁR
XVII. SZÁZADI SZELLEMI MOZGALMAINK TÖRTÉNETÉHEZ
II.

APÁCZAI ÉS KORTÁRSAI

— HEREPEI JÁNOS CIKKEI —

BUDAPEST—SZEGED

1966

KÉSZÜLT A SZEGEDI JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
I. MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TANSZÉKÉN
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK
TÁMOGATÁSÁVAL

Szerkesztette
KESERÜ BÁLINT

Lektorálta
KLANICZAY TIBOR
WITTMAN TIBOR

Technikai szerkesztő
SALIGA LÁSZLÓNÉ

Felelős kiadó: Horváth Károly

661169 MTA KESZ Sokszorosító F. v.: Szabó Gyula

B e v e z e t é s

Az 1640-es és az 1650-es évekre, tehát pontosan a XVII. század derekára esik az a rövid időszak, amely meghatározta Apáczai Csere János és kortársai szellemi arculatát, s amelyre ugyanakkor félreismerhetetlenül rányomták bélyegüket az ő törekvéseik.

Ennek a nemzedéknek a sorsán és szerepén tul is sok jelenség szól amellett, hogy a század közepét kitöltő két-három évtizedben kulturánk történetének egy külön szakaszát lássuk, amely a lehetőségek és eredmények szinvonala, de méginkább a fejlődés tendenciája tekintetében észrevehetően különbözik a megelőző és a következő időszaktól.

A periódushatárok viszonylag elég élesek. 1638 körül egyidejüleg következik be fordulat protestáns értelmiségünk akkoriban fontosabb csoportjainak fejlődésében. A református ortodoxok ekkor érik el dinamikus egyházi, iskolai - és politikai - müködésük legnagyobb győzelmét: a radikális antitrinitárius mozgalomra végzetes csapást mérnek, legfőbb vetélytársuk, az erdélyi unitárius egyház müködését ugyszólván megbénitják. Igy most már igazán nyeregbe kerülnek, a kulturális életnek majd minden kulcspozicióját a kezükben tartják - s ugy hiszik: véglegesen.

Rendkivül jellemző azonban, hogy szinte ugyanezekben a hónapokban következik be a "belső ellenzék", a magyar puritanizmus mozgalommá szerveződése és támadásba lendülése /"londoni liga", Bényei, majd Tolnai Dali és társai hazai iskolai, agitációs és szervező tevékenységének kezdete stb./. Ennek az ellenzéknek a bátor és korszerü, gyakorlatias programja sokkal erősebben gyökerezik az igazán időszerü nyugateurópai haladó szellemi áramlatokban és a hazai társadalmi-kulturális valóságban, mint a liberális-humanista unitáriusok elméleti radikalizmusa. Sokkal veszélyesebb is tehát a most szinre lépző ellenfél, mint az éppen legyőzött.

Ettől kezdve tehát egy felekezetileg most már csaknem egynemü - bár sulyos belső ellentmondásokkal terhelt - kulturáról beszélhetünk a magyar nyelvterület keleti felén is. A konfesszionális egynemüség akkoriban - Európa történelmében utoljára - ismét aktuális, bizonyos fokig a legfejlettebb országokra is jellemző volt. Csakhogy a polgári Nyugat-Európában igen hamar megmutatták a kegyetlen következetességgel kialakitott homogenitás relativ és átmeneti voltát az ujra és ujra föllángoló, krónikus vallási válság jelenségei: a mérlegelő és kételkedő emberi elme, meg a forrón érző emberi sziv elemi erejü lázadásai a vallási-felekezeti dogmatizmus, a tekintélyelv és a skolasztika minden megnyilvánulásával szemben.

Végső soron hasonló folyamat megy végbe nálunk is, csak alacsonyabb szinvonalon, kevésbé differenciáltan. Nálunk se tudta végképp s minden tekintetben megakadályozni a világi kultura fejlődését a felekezetileg determinált vallási ideológia előtérbenyomulása. Sőt, például a természettudományos gondolkozás és gyakorlat - bár korlátozott -előretörését valamilyen közvetett módon nagyon is siettették a látszólag pusztán vallási kérdések körül zajló viták. Közismert, hogy pozitiv hatása volt ebben a tekintetben bátor, ujitó szellemü tanárainknak, nyomdászainknak, orvosainknak - az enciklopedikus majd a descartesi elvek magyar követőinek.

Ráadásul az a paradox helyzet állt elő, hogy a fő világnézeti kérdésekben konzervativ álláspontot képviselő, leghajthatatlanabb ortodoxok közt is fölbukkant a világi kultura és tudomány ügyének egy-egy szinvonalas, bizonyos tekintetben haladó gondolkodásu fejlesztője. Igy Pósaházi János - hogy csak egyetlen példát emlitsünk - ma már egy materialista jellegü atomisztika és a magyar Descartes-recepció ellentmondásos, de jelentékeny képviselőjének is számit, nemcsak a vallási és társadalmi ujitások elfogult és elvakult üldözőjének.

Az 1630-as évek végén kezdődött fejlődés azonban nem sokáig volt zavartalan. A keleti országrészek kulturájának igazi fölvirágzására történelmileg szinte csak egy szempillantásnyi idő jutott. 1660 körül vége szakadt azoknak a viszonylag békés feltételeknek, amelyek az aránylag gyors fejlődést addig biztositották. Egymást érték a polgári jellegü kulturális föllendülést majdnem végzetesen megakasztó katasztrófák. A szerencsétlen lengyel kaland után török és tatár pusztitás, eredményes Habsburg-katolikus ex-

panzió, s a különböző fejedelmi pártok valóságos polgárháboruja következett.Gyakorlatilag megsemmisültek a nem is olyan régen virágzásnak indult müvelődési centrumok legfontosabbjai: a váradi, a gyulafehérvári s pár évvel később a pataki.Föltünő, hogy milyen sokan halnak meg ezekben az esztendőkben a legjobbak közül:a szervező és alkotó értelmiség köréből Tolnai Dali, Medgyesi, Nagyari, Benedek, Apáczai - szóval két nemzedékből is az ujitó mozgalmak legfontosabb vezető alakjai: s ugyanakkor olyan jelentékeny pártfogók, mint Nadányi Mihály, Váradi Miklós, s Lórántffy Zsuzsanna, a puritánusokat a saját fiával szemben is védelmező fejedelemasszony.

A sulyos csapások nem vezettek az előző időszak müvelődési törekvéseinek azonnali teljes és végleges kudarcára.Magától értetődik azonban, hogy rendkivül megnehezitették azoknak a dolgát, akik tulélték a fizikai és szellemi megsemmisüléssel fenyegető válságok első hullámát.Megváltozott feltételek között, tiszteletreméltó heroizmussal küzdöttek egy lényegében változatlan célért a század utolsó harmadának legjobbjai.Nem lehet azonban kétséges, hogy a lényegesen kedvezőtlenebb viszonyok között uj szakasz kezdődött szellemi mozgalmaink és a polgárias kultura fejlődésében.

A két szélső dátum - kb. 1638 és kb. 1662 - közti negyedszázad magyar kulturájának sokoldalu, korszerü bemutatásához megujult, marxista szellemü társadalomtudományi kutatásunk nem kevés eredménnyel járult hozzá.

Irodalomtörténetünk uj kézikönyvének megfelelő része /A magyar irodalom története II. Bp. 1964. 221-249./ Bán Imre, Makkai László, Zemplén Jolán könyvei mellett Mátrai László, Révész Imre, Tordai Zádor és mások összefoglaló tanulmányaira támaszkodhatott az utóbbi másfél évtized tudományos terméséből.Legujabban is megjelent néhány olyan munka, amely gazdagitja müvelődésünk történetének e szakaszára vonatkozó ismereteinket. Igy közvetve jelentenek segitséget a kutatás számára az "Európa nagy korszakai"-sorozat első kötetei /Hankiss-Makkai: Anglia az ujkor küszöbén;Wittman: Németalföld aranykora. Bp.1965./.

A fent jelzett eredmények nem jelentik azt, hogy a Kelet-magyarországi és erdélyi kultura föllendülésének akár csak a legfontosabb kérdései is megnyugtatóan tisztázódtak volna. Nem mondhatjuk például, hogy a jelenség társadalomtörténeti hátteréről kielégitő magyarázatunk lenne. A fölszabadulás óta is elég sok különbö-

ző,néha egymással ellentétes, véleménnyel találkozhatunk. Csak a legszélsőségesebbeket emlitve: volt amikor majdhogy nem szövetséget tételeztünk föl a legmesszebbre látó erdélyi fejedelmek"abszolutisztikus", s a mezővárosi parasztpolgárság antifeudális törekvései közt; máskor viszont talán tulságosan szükre korlátoztuk a centralizációs politikai- és a polgárias müvelődési programok hazai lehetőségeit. Ez nemcsak elméleti bizonytalanságot tükröz, hanem azzal is összefügg,hogy a szorosabb értelemben vett "kulturális virágkorról" - a század derekáról - tulajdonképpen alig áll rendelkezésünkre konkrét és részletes társadalomtörténeti elemzés. Történészeink inkább a megelőző és a következő időszakkal foglalkoztak /igy Benda Kálmán, Makkai László, Wittman Tibor Bocskay és Bethlen harcaival, a három hajdufelkeléssel és Császár Péter parasztmozgalmával; illetve Benczédy László, Esze Tamás, Várkonyi Ágnes s mások inkább a század utolsó harmadának nemesi és népi "kuruc"-küzdelmeivel/.

A felekezetközi és a felekezeteken belüli teológiai viták, vallási harcok mezében ebben a korban is osztályok vagy társadalmi rétegek ideológiai koncepciói mérkőztek egymással. Valójában erről a rendkivül éles küzdelemről is elég keveset tudunk még, hiszen a sok résztvevő csoport közül ugyszólván csak egynek a fejlődését ismerjük sokoldaluan: a református "belső ellenzékét", a puritánusokét. Aligha nevezhetők azonban biztosnak, árnyaltnak a vezető államegyház - és egyuttal szinte a protestáns területek egész "intézményes kulturájának"- ügyeit mindvégig irányitó kálvinista ortodoxiára vonatkozó ismereteink.Még kevésbé világos, hogy milyen szerepet játszottak - a másik póluson - a visszaszoritott, de teljesen el nem némult antitrinitárius és egyéb "eretnekségek" a kor hazai szellemi életében.

Nem jártak még kielégitő eredménnyel azok a kisérletek sem, amelyek kulturális örökségünk e fontos részének az európai eszme- és izléstörténet folyamatában való elhelyezésére irányultak. Van olyan fölfogás, amely egy magyar "előfelvilágosodás" kibontakozásának a jeleit látja Apáczaiék törekvéseiben. Néhányan a reneszánsz humanizmus intenziv hatásának elhuzódását hangsulyozzák. Mások ujabban ellenkezőleg: "igazi barokk rendszer" megvalósulásának tekintik például Comenius elméletét /mint Klaniczay: ItK. 1963, 769./; s a nagy cseh gondolkodó és az európai enciklopédiz-

mus más képviselői által is ösztönzött kulturális fölemelkedésünket már-már a magyar barokk tudományosság hőskorával azonositják.

Az alábbi cikkek ilyen és hasonló kérdéseknek nemcsak a megoldására, de még a föltevésére sem vállalkoznak. Ehelyett Apáczai és néhány kortársa életét és müködését megvilágitó - s jórészt ismeretlen vagy elfelejtett - adatok közlésére kerül sor.A kötetben szereplő nagyszámu értelmiségi s az egy-két tanult polgár- és nemesember cselekvő részese volt a kor társadalmi harcainak, vallási, filozófiai vitáinak, s nem utolsó sorban a pedagógiai, természettudományi, orvosi, nyomdai stb.gyakorlatnak. Igy végső soron ennek az adatközlő cikkgyüjteménynek mégis csak az a legfontosabb rendeltetése, hogy segitséget nyujtson az 1640-es, 50-es évek magyar szellemi mozgalmaival, protestáns-polgári müvelődésünk föllendülésével s ezen belül - többek közt - a fönt jelzett társadalom-, ideológia- és izléstörténeti kérdésekkel foglalkozó további kutatásnak.

Ha a kötet összes cikkeit figyelembe vesszük, akkor a kortársi közösség mellett csak a tanult férfiakra váró elméleti és gyakorlati munkában való részvétel kapcsolja össze cikkeink szereplőit. Bizonytalan és változékony volt ebben a viszonylag békés periodusban is a történelmi helyzet,a közösségi meg az egyéni érdek és sors. Rendkivül heterogén volt még a legkiválóbbak által elsajátitott müveltséganyag is: misztikus, babonás hiedelmek keveredtek benne az értelem világbiró erejét hirdető eszmékkel. Nem a feudális kötöttségekkel következetesen szembenálló polgári, vagy "népi" értelmiségi sematikus "pozitiv hősét" termelte ki hát ez a kor sem /mint ahogy néhány szépirodalmi földolgozás alapján gondolhatnánk/; hanem az életsorsok és magatartások tarka sokféleségét produkálta.

Ennek megfelelően erről a kötetről sem mondható el, hogy a világnézeti,a természettudományos,vagy a társadalmi haladás megannyi uttörő harcosáról közöl uj adatokat. Hiszen a cikkek néhány csoportja - pl.a váradi iskola tanárainak összeállitása - válogatás nélkül, lehető teljességre törekedve sorakoztatja föl a kor sok értelmiségi szereplőjét. Elképzelhető-e ilyen körülmények között, hogy éppen azok hiányoznának közülük, akiknek sokasága miatt Apáczai olyan őszintén följajdult?! Bizonyos, hogy "pocakos,

bérenc papi bábalak... üres és buta iskolai róka" is akad a kötetünkben fölidézett kortársak közt. /Az Apáczai ellen áskálódó, "kevély, botránkoztató" Bátai György okvetlenül ilyen figura lehetett, de föltehetően voltak még társai rosszindulatu korlátoltságban. Nemcsak a társadalmi szituációk vagy a müveltséganyag sokféleségéről beszélhetünk. A szorongató gazdasági vagy lelki kényszer nehéz próbáknak tette ki a jellemet is.../

Az ilyen fönntartások azonban nem homályosithatják el azt a tényt, hogy Apáczaival egyidőben, rajta kivül is, igen sokan álltak ki a meggyőződés és a jellem próbáját. Egyes müvelődési centrumainkban tartósan ők alkották a többséget. Leginkább talán nem is annyira Comenius és Apáczai közvetlen vonzásában, Patakon ill. Kolozsvárt, hanem a pusztulása előtti virágkorát élő Váradon.

A progresszió erőinek a váradi iskola és nyomda, meg a közeli egyházak körül való tömörülése részben megelőzte Apáczai itthoni föllépését. Főleg ez a jelenség - amit már Zoványi és Makkai is megfigyeltek - indokolja azt az eljárást, hogy a váradi vonatkozásu cikkeket a kötet élére tettük. Egyébként is ezekben a cikkekben fedezhető föl talán a legtöbb ujdonság, s itt különösen kitünik Herepei gyüjtőmunkájának jelentősége. A XVII. század eddig szinte"üresnek"számitó, negyedik évtizede a váradi kollégium igazi föllendülési idejévé változik olyan források alapján, amikről a korábbi kutatás talán tudomást sem vett: debreceni könyvek bejegyzései, meg a kolozsvári sáfárnak a fejedelmi székhelyre /és onnan/ utazókról készitett számadásai alapján.

S ezek a források nemcsak ennek vagy annak az érkezéséről, hivatalba állásáról tudósitanak! Egy könyvajándékozásra vonatkozó néhány soros jegyzet alapján például id. Köleséri Sámuelt nemcsak a váradi biblia korrektorának és egy tehetséges prédikátor-iró-orvos-dinasztia tagjának tekintjük többé, hanem azok közé a kevesek közé soroljuk, akiknek az angol forradalom iránti aktiv, izzó rokonszenvéről közvetlen, biztos tudomásunk van: barátjának Cromwell-röpiratokat küld, s a naptárt Krisztus születésén kivül az angol szabadság kezdeteitől is számitja.

Az Apáczai váradi, majd gyulafehérvári és kolozsvári elődeiről, kollégáiról, s végül a tanitványokról készült cikkek tulnyomó többsége ebben a kötetben jelenik meg először. Ebből a szempontból csak a negyedik, Apáczai származásával, életének néhány

állomásával, munkásságának emlékeivel foglalkozó fejezet mondható kivételnek a szabály alól. Ide elég sok olyan cikket vettünk föl, amiknek korábbi változatait folyóiratok már közölték. Ezek egy részét ráadásul Bán Imre kitünő monográfiája föl is használta. Mégis indokoltnak látszott most a közlés a kötet teljessége érdekében /különben is jórészt átdolgozott változatokról van szó/.

A szerző néhány adatértelmezésén bizonyára lehetne vitatkozni. /Igy nem látszik eléggé megalapozottnak Harsányi Jakab váradi tanár, majd fejedelmi diplomata és Csepregi Turkovics Mihály hányatott életü kolozsvári kereskedő kiiktatása azoknak a sorából, akik - legalábbis életük egy szakaszában - a puritánus mozgalmat aktivan támogatták./ De még az ilyen esetekben sem tanulság nélkül való az alapos, körültekintő "adatkritika".

Vállalkozásunk céljairól, a cikkek jellegéről, az adatgyüjtő munka meg a szerkesztés szempontjairól szó esett már az Adattár I. kötetének bevezetőjében /Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Bp.-Szeged, 1965. IX-XI./. A Jakó Zsigmondnak és kolozsvári munkaközösségének szóló köszönetünk ismételt kifejezését csak azzal kell még kiegészitenünk, hogy ez a könyv aligha készülhetett volna el a nélkül a fölbecsülhetetlen értékü segitség nélkül, amit a magyarországi református könyvtárak és levéltárak - s személy szerint ezeknek a gyüjteményeknek a vezetői, különösen Esze Tamás, Módis László és Ujszászy Kálmán - nyujtottak.

A kiadványunk anyagi terheit vállaló intézmények - az akadémiai Irodalomtörténeti Intézet és a szegedi egyetem - nagyvonalu támogatása tette lehetővé e két kötet sokszorositott megjelenését. Egy következő kötetben - néhány összefoglaló cikk mellett - olyan adatokat szeretnénk közölni, amelyek a század utolsó harmadának szellemi mozgalmait segitenek majd megvilágitani.

Keserü Bálint

I.

A VÁRADI KOLLÉGIUM ÉS A RÁKÓCZIAK

Az alábbi cikkcsoport szerves folytatása az első kötet utolsó fejezetének. Különösen szorosan kapcsolódik oda az a két cikk, amely a Rákóczi-család kulturaépitő tevékenységének rendkivüli jelentőségét hangsulyozza. A váradi kollégium fejlődésének fellendülésével foglalkozó nagyobb összefoglaló adatgyüjtemény előtt nem felesleges ismételten utalni ezekre a pozitivumokra /vö.I.köt. 5o6./

Másrészt azonban aligha volna helyes figyelmen kivül hagyni, hogy éppen egy olyan,viszonylag kevéssé ismert iskolánkról lesz szó a következőkben, melynek életében eleven hagyomány volt az egyházi és világi hatalmasokkal szemben kifejtett ellenállás. Legalábbis ezt jelzi már a XVII. század elején Alvinczi Péter patronátusellenes mozgalma, Szilvásujfalvi Imre bátor lázadása /vö. Makkai: A magyar puritánusok...140./, s a város lakóinak Derecskei Ambrus vezette felkelése a jezsuiták ellen még az előző század végén. Közismert, hogy ennek az örökségnek a nyomán, éppen a kollégium virágkorában, az 1650-es években, a város és kulturája enyhén szólva "kinőtt" a fejedelmi támogatás keretei közül:merészen ellenszegült a fejedelmi akaratnak.

Herepei adatai különösen az 1630-as évekre vonatkozóan hézagpótlóak. A váradi iskola történetének eddigi feldolgozásai talán az 1630-1638 közötti évekről tudták a legkevesebbet, pontosabban: semmit. /Ld. Rácz Károly a "Bihar" és "Szabad Egyház" 1884. évfolyamában és Csernák kérdőjeleit munkája 277. lapján./ Az alábbi adatokból az derül ki, hogy rendszeresen két, majd három akadémikus mester is szoltált már ez években Váradon. Sőt ugyanerre az időre /1634-36/ tehető az a kisérlet, hogy - pár évvel Gyulafehér-

vár után és Patak előtt! - külföldi professzor beállitásával emeljék a hazai viszonylatban akkor lehetséges legmagasabb szinvonalra a kollégiumot.A Velencéből való Marcus Antonius professzorral nagyjából egy időben működött a tanárok sorában a tudós Debreceni Gáspár után Tolnai Dali diáktársa: Fehérvári Mihály, majd Amesius utolsó magyar tanitványa Gidófalvi Balázs.

Az uj adatok alapján az 1650-es évek "váradi puritánizmusának" nemcsak távoli, hanem közvetlen előzményeit is részben magukban a helyi tradiciókban kell tehát látnunk.

És ettől kezdve a váradi kollégium tényleg "a puritánizmus jegyében" fejlődik, hogy aztán a bukás előtti évtizedben a mozgalmon belül is a radikális áramlat gócpontja legyen. Jellemző, hogy az egész három évtized alatt alig találunk olyan tanárt, akinek ne lett volna igy vagy ugy köze a magyar puritánus küzdelmekhez. Az "ujitások" ellen sikeresen tevékenykedő, s éppen ennek érdekében egy sor kérdésben "modernül" gondolkodó, a demokratikus követeléseknek és az angol példa tanulságainak is a maga módján hangot adó orthodoxia legnagyobb hatásu prédikátor-iró-szervező vezetőegyéniségei is itt kezdték pályafutásukat /gondoljunk csak Szilágyi Benjámin Istvánra vagy Tofaeus Mihályra/.

A váradi iskola utolsó évtizedének tanárai jórészt személyes ismerősei voltak Apáczainak. De ennél fontosabb,hogy ott találjuk a körükben a magyar puritánusok utolsó,de egyuttal a Descartes-követők első nemzedékének kiemelkedő képviselőit is.Olyan tény ez,ami teljesen bizonyitottnak tekinthető, csak különböző kutatók elszórt észrevételeit kell összegyüjteni. Igy legujabban Tordai Zádor már a magyar kartéziánizmus legkorábbi uttörőinek sorában emlegeti Enyedi Sámuelt, aki "Apáczaival egyidőben tanit Váradon...,s Physicája határozottabb és következetesebb, mint Apáczai Phylosofia naturalis c. kései munkája" /Magyar Filozófiai Szemle 1962, 59-60./ Az sem lehet véletlen, hogy Trencsényi Waldapfel Imre "a Hollandia felől terjedő cartesianizmus önkéntelen elemeit" fedezi föl a váradi puritánus iskola egyik legjelentékenyebb pártfogója, Nadányi Mihály 1656-ban kelt, fiához intézett "oktató intésében" /Erasmus és magyar barátai. Bp. 1941. 106-107./

I. Rákóczi György és Lorántfi Zsuzsánna gondoskodása az iskolákról

Az öregbik Rákóczi György fejedelemmé választatván - Szalárdi szerint - "és igy az ország népének szép csendessége lévén,minden esztendőnkint az ország lakosainak az ő szokott napjokon való octavalis terminusit és diaetákat fogyatkozás nélkül kiszolgáltatván és minden dolgaiban az egy pompás, és bőköltségű pompás nagy udvarban tartáson kivül, kiváltképen egy ideig Bethlen fejedelem magaviselésit követni igyekezvén, semmit az haza megmaradására,épületire való jó dolgokban hátra nem hágy."[1]

A Bethlen Gábor véghagyományának sorsáról irott cikk bevezetéseképpen tehát hadd idézzem Medgyesi Pál: "Sz. Atyák Öröme" című munkájának 1640 január 5-én Lorántfi Zsuzsánnához intézett ajánlásából azokat a sorokat, amelyekben a többek között az iskolákról is szólván, nagy dicsérettel emlékezik meg arról, hogy "Az Pataki egészszen Nāgtokra nem tsak hogy Joszagaban vagyon az Nāgtoknak,hane[m] minden egyeb gondviselesböl-is,melyben menyit farad és költ Nāgtok,tudgya tsak az Isten. Az Debreceni edgyik Schola Mestert-is immár edgynéhany esztendöktül fogva /amely fizeté - se[n] én magam-is esztendeig szolgáltam/ Nagtok tartya, Varadon penig gyakrabban kettöt-is tart. Az Kolosvariaknak, az Tanétokkal egyetemben edgyül egyig Nagtoktul vagyon. Az Fejervari Collegiumnak is mellyet az halhatatlan emlekezetü idvezült Bethlen Fejedelem fundalt bü költséggel és minden szükséges proventusokkal, Nāgodtok tanéttat sok költséggel esztendőnként Schola Mestereket."[2]

Nemkülönben Geleji Katona Istvánnak ugyancsak 1640-ben Gyulafehérvárott megjelent "Preconii Evangelici Tomus Secundus" című művének ajánlásából a következő sorokat ragadom ki: "Tua enim Cel-

1) Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. Pest, 1853. 81-82.

2) RMK. I. 701. /Én a debreceni ref. nagykönyvtár példányát használtam; ennek könyvtári jelzése: RMK. 195./

situdo, pro singulari sibi innata pietate, nihil antiquius ducit; quam gloriam Dei ac salutem suoru[m] omni ope ac studio promovere; quem in finem Professores divinae ac humanae sapientiae undiqua-q[ue]; doctissimos, ac Praeceptores Classicos liberaliter in Albensi hoc suo Collegio alit, Studiosos de meliore nota sibi commendatos, sumtibus largiter instructos, in exoticas quoque Academias pro uberiore literarum mercatu faciendo amandat, domi vero manentes benigne fovet, ac studentat."[3]

Mindezek a kiadások - természetesen - sok pénzt emésztettek fel, amit csak megfontolt számitással tudhatott a fejedelem mind a fiscus, mind a magán vagyon terhére beilleszteni, hiszen ugy az országos, mint pedig magán kiadásai nagy összeget emészetettek fel, jóllehet se Rákóczi, se a családja nem élt fényüző életet.

Végezetül iktassuk ide Makkai Sándornak azt a megállapitását, hogy "az erdélyi ősi iskolák dicsősége abban állott, hogy nem hagyták porba hullani a talentumokat, hogy azokat magából a népből keresték ki, emelték föl és csiszolták ragyogó gyémántokká. Ennek a nemzet-pedagógiának adott nemeslevelet Bethlen Gábor fejedelem, a legerdélyibb magyar lélek."[4] Mi pedig még hozzáfüzhetjük, hogy az ő feladatvállalását méltó módon folytatta tovább I. Rákóczi György és felesége Lorántfi Zsuzsánna, ugy amiként a kiváló tudós Esze Tamás "Az öreg Rákóczi György"-ről irott cikkében megállapitja: "uradalmainak középpontja Sárospatak volt, ide gyüjtötte teméntelen javát. ... Ez a patak azonban a magyar művelődés olyan területeit táplálta, melyek nélküle elszáradtak volna. Ki adott többet a népnek ebben a században, mint Rákóczi György, meg a felesége, az áldott emlékezetü Lorántffy Zsuzsánna?" Emellé nyugodt lélekkel sorozható még az is, hogy "ez a sokat ócsárolt vagyon nemzedékeken át táplálta népünk szabadságtörekvéseit. A dédunoka II. Rákóczi Ferenc szabadságharca kezdetén összeomlott volna, ha nem áll mögötte az a nagy erőtartalék, melyet az öreg Rákóczi gazdálkodott, perelt, zsugorgatott össze - elmondhatjuk - nemzete számára."[5]

---

3) RMK. II. 552. /Én a szegedi Tud.Egyetem Régi Magyar Irodalomtörténet tanszék könyvtára példányát használtam/.

4) Makkai Sándor: Harc a szobor ellen. Kolozsvár, 1933. 119.

5) Az Ut. 1952: 27.sz. 5.lap.

A fehérvári kollégiumi alapitvány sorsa Bethlen halála után

II. Rákóczi György 1653 augusztus 14-én Radnóton keltezett levelében arról értesité édesanyját, hogy "Apáczainak, kegyelmes asszonyom, semmi hirét nem hallottam, irunk felőle Fejérvárra."[1] E sorok tehát azt jelentik, hogy Apáczai nem volt fejedelmi alumnus s ezért Rákóczi Csulai püspöktől, mint a külsőországokban tanuló diákok számontartójától fog érdeklődni felőle.

Kétségtelen, hogy abban az időben nagy sor volt, ha valamelyik ifju doktori fokozatot ért el s ezért nem csuda, ha annak a hire künn tanuló diáktársai révén hazájába eljutva, ott méltán érdeklődést keltett az egyházáért és a közmivelődésért buzgó Lorántfi Zsuzsánnában is.

II. Rákóczi György 1656 január 10-én Gyaluból keltezve édesanyjának ismét azt válaszolta, hogy "Apáczaihoz semmi közünk, kegyelmes asszonyom, collegium költségén püspök uram tanittatta."[2] Tehát a fehérvári kollégium rektori állásából történt eltávolitása után Rákóczi a fenti szavakkal igyekezett kibuvót keresni a róla való gondoskodás kötelezettsége alól.

Apáczai alumniumáról, amelyet bizonyosan Bisterfeld ajánlatára a kollégium ügyét őszintén szivén viselő Geleji elhatározásából nyert el, különben ő maga is megemlékezik. Az erre vonatkozó sorokat szükségesnek tartom idéznem a "Magyar Enciklopedia" előszavából, amely Bán Imre hű forditásában igy hangzik: "főtiszteletű és tudós Geleji István urtól,aki akkoriban az erdélyi egyház püspöke, nekem pedig nagy pártfogóm volt,az egyház költségén felsze-

1) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 471.

2) U.o. 499.

relve magasabb tanulmányok végzése céljából az Egyesült Németalföld hires akadémiáira küldettem",...azután pedig... "főtiszteletű és tudós Csulai György urnak, az erdélyi református egyházak püspökének kitüntető, de éppoly váratlan jóindulatában és bőkezűségében részesültem, aki elegendő utiköltséggel ellátva, a hazába való sürgős visszatérésre szólitott fel."[3]

Mindezek az ellátmányok pedig nem telhettek ki az egyházközség, avagy az egyházkerület pénztárából, hanem - amint a fejedelem kijelentette - csakis a fehérvári kollégium tőkéjének felhasználható jövedelméből,minthogy Bethlen Gábor végrendelkezése következtében az rendelkezett "az ifjuság képzése" /nevelése/ számára is hagyományozott összeggel.[4] Ámde Kemény János önéletleirásának I. Rákóczi Györgyről szinte érthetetlenül sötétnek, sőt sokszor egészen torznak mondható képei között a többek között az olvasható, hogy "cselekűdte vala azt is a fejedelem, hogy Bethlen Gábortól az fejérvári collégium épületire legáltatott nehány ezer forintokat kölcsönzésnek szine alatt azon öreg urtól, Bethlen Istvántól, extorqueálván, semmiképpen meg nem adá sok unszolásra is. Kilencezer talléros medált is kezéhez venné és az tokaji Hétszőlőket is debreceni adóból való nehány ezer forint summával elfoglalá megadásnak szine alatt, melyek még máig /t.i. 1658-ig/, ugy tudom, oda vadnak; ezek miatt is igen compungáltatott conscientiájában az nevezett öreg ur /t.i. Bethlen István/, urgeáltatott is az papoktól, mivel ő volt az főtestamentumos."[5]

Szükséges volt e nagyon rosszindulatu beállitást teljes egészében idéznem, hogy annál könnyebben tudhassuk meggyengiteni az ő irásából elterjedt vádaskodást.

Mindenek előtt meg kell cáfolnunk a kilencezer tallért érő nyakéket /medált/. Gondoljuk meg, hogy ez a 9.ooo tallér magyar forintra átszámitva, megközelitőleg akkora értéket képviselne, mint maga a 20.000 forintos készpénzhagyomány. Éppen ezért vajjon miből is lehetett volna ez a nagyszerű ékszer? Mindenesetre ékkövekkel kirakott aranyból.Ámde ilyen roppant értékű fényűzési tár-

---

3) Barta-Klaniczay: Szöveggyüjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1951. I. 554-56.

4) Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. N.Enyed, 1903. 72.

5) Kemény János önéletirása és válogatott levelei. Bp.1959. 209-10.

gyat,mint szintę holtértéket,Bethlen miért is hagyományozott volna egy tanintézetnek? Az is meggondolandó, hogy ha a vert aranynak XVII. század közepi 4 forintos értékét vesszük számitásunk alapjául, akármilyen emaillozott és gyémánt, rubin,meg smaragd-kövekkel kirakott pompás ékszerre gondolnánk is, az legalább is 8-10 kiló sulyunak kellett volna lennie. Elképzelhető-e az egy, nyakban viselendő ékszerről? Még tizedrész sulyu sem! Azután ha ezt az akármekkora értékű ékszert vagy akár csak képet is átvette volna Rákóczi, annak visszaadását, vagy legalább is értékének kötelező visszatéritését beiktatta volna abba a kötelezvényébe,amelyet 1636 február 9-én maga s a Márkusfalvi Márton fejedelmi titkár aláirásával megerősitett.[6]

Jól megfigyelendő,hogy ez a ma is meglevő kötelezvény a legszabályosabb hivatalos formában állittatott ki, tehát államokmány volt, amely azt tartalmazza, hogy "my ez előtt való ideőben, ottan hamar tudni illik Fejedelmi méltóságunknak boldogh kezdeti után, midőn ez my állapotunknak és országunk keözeönséges békességének irigyeleői és gonosz akarói ellenünk haddal, fegyverrel, készülnének, azon hadak ellen Országunk oltalmazására,és közönséges békességének megh tartására való készületeinknek el kerülhetetlen nagy szükségeire azt a husz ezer forintot,kit az Fejér-Vári Collegiumbéli tiszteletes Tanitó-Mestereknek, Professoroknak mindenkori tartásokra; és más hat ezer forintot, kit azon Collegiumnak épitésére,boldogh emlékezetű Gabriel Fejedelem praedecessorunk Testamentumában hagyott volt,Tekintetes és Nagyságos Iktári Öreghbik Groff Betthlen István kezétől kölcsön, és ugy, hogy jeövendőben az Collegium számára megh fizessük, el kértük és fölvettük volt; És azon summákat tőlünk el szakadott némely Pártosoknak gonosz igyekezetek, és Országunk romlására való szándokok ellen több egyéb sok és nagyobb költésink miatt,eddig is a Collegium számára megh nem fizettük." Tovább pedig arról biztositja a Collégiumot, hogy amig e tartozást meg nem adhatná,addig vagy jószágot ad érette, vagy évenkénti másfél ezer forint kamatot fizet. Ha pedig időközben meg találna halni, abban az esetben az Erdélyi részekhez tartozó magyarországi részekben levő ingóságaiból, hapedig az nem lenne elegendő, abban az esetben magukból a birtoka-

6) Váró F. 94-96.

iból kielégithesse magát a kollégium.[7]

Elképzelhető,hogy ennél becsületesebb eljárásnál keresve sem lehetne különbet találni,vagyis ha az ország szükségére forditott kölcsönösszegeket életében nem térithetné vissza, abban az esetben a kollégium a fejedelem magánjavaiból szerezzen kielégitést. Kemény rosszindulatu beállitására az indoklás hosszadalmassága és ide nem tartozása miatt most nem térhetvén ki, csak annak adjuk magyarázatát, hogy e kötelezvény kiállitása nem a püspök "urgeálására" történt, hanem a még 1630-ban kölcsön vett összegeket ő maga föltétlenül törvényhozásilag is biztositani akarta, minthogy - Haller Gábor naplójából idézve - 1636 január 27-én "hozták meg, az öreg Bethlen István az törökhöz ment által, hogy haddal jőjjön az mi kegyelmes urunkra."[8] Természetes,hogy amig Rákóczinak csak a hazai pártosokkal volt dolga, nem gondolt a maga halálára, vagy trónvesztésének lehetőségére, ellenben a török ellen való hadbaszállás már komoly veszedelmet jelenthetett.Ezért akarta a kollégium jogos követelését minden áron biztositani.Most tehát a kiállitott kötelezvény alapján Rákóczi a május 26 - junius 6-ig Gyulafehérváron tartott országgyülés elé törvényjavaslatot terjesztett, amelynek megerősitésére hozatott a XV. articulus:"az collegium huszezer forintjáról az ecclesianak contentációját végezik."[9]

Megtörténvén a török és erdélyi hadak közötti összecsapás s miután Kornis Zsigmond generális Szalontánál megverte az ellenséget, sőt a Rákóczi pártján állott Máté havasalföldi vajda is győzelmet aratott Chinán basa felett, a budai vezér békét ajánlott fel Rákóczinak,december elején Bethlen Istvánnal is megkötteteti a béke.[10] Jóllehet ennek pontjai között - Szalárdi szerint - Bethlen István anyagi természetű kivánságait is teljesitette Rákóczi, ellenben az is belekerült a megállapitás pontjai közé, hogy "az fehérvári collegium épittetésére Bethlen fejedelemtül legáltatott huszezer forint somma bizonyos napra az orthodoxus erdélyi püspök

7) I.h.
8) ETA. IV. 31.
9) EOE. IX. 506. és Váró F. 75.
10) ETA. IV. 36-37.

kezébe adassék és jó lelkiismeret és igaz számtartás szerint tartozzék a collegium épitésére erogálni, mellynek épitése hogy ne is halasztatnék."[11] E megegyezésükbe ez a pont pedig azért kerülhetett belé, mert amikor Rákóczi fejedelemmé választatott s Bethlen István az ország határozatából lemondott rövid ideig tartott uralkodásáról, megállapodásukba - Szalárdi hallomása szerint - az is belefoglaltatott, hogy "Bethlen fejedelemtül az fehérvári collegium épületire testamentumban hagyott huszezer forint summát, azt mennél hamarább megépittetvén, nem egyébre, hanem arra költi."[12] Bethlen István lévén a végrendelet végrehajtója, őt tehát ezért izgatta e hagyomány sorsa. Itt azonban meg kell jegyeznünk,hogy Rákóczi ezt az összeget nem pazarolta el más célra, hanem kamattéritési kötelezettség mellett kölcsön vette az ország szükségére.De hiszen ez volt abban az időben a tőkének leggyümölcsözőbb és legbiztosabb elhelyezési módja,mert hiszen forgó tőkéjét kivétel nélkül minden pénzes ember és testület kamatozásra adta ki, a kellően nem biztositott tőkék egy része - igaz - el is veszett, Rákóczi kölcsönvétele azonban a lehető legjobban volt biztositva s ezért csak a rosszindulat fujhatta fel olyan látszatra, mintha ő a kölcsönvett összeget eltulajdonitotta volna. Az avatatlanok előtt különben még az is növelhette a látszatot, hogy az 1633.évi fehérvári országgyülésnek egyik cikkében Rákóczi szándéka akként jut kifejezésre, hogy ámbátor mindnyájan érzik az ország szegénységét, mégis hogy a végházak és a kollégium épitéséhez módot nyujtsanak, a Részekkel /Partiummal/ együttesen minden kaputól /portától/ egy-egy forintnyi rendkivüli hozzájárulást igértek.[13] E végzésből Pokoly József azt olvasta ki, mintha a kolozsvári farkas-utcai templom és kollégium felépitésének ez lett volna a kiindulópontja.[14] Magam eleintén arra gondoltam, hogy e kollégium szóval a vég-váradi iskolát jelölték volna meg, mert hiszen a végházak alatt a részekbeli épitkezéseket: a jenei,a váradi s a székelyhidi erődítéseket értették. Balogh Jolán kiváló

---

11) Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikája. Pest, 1853. 130.

12) I.h. 72.

13) EOE. IX, 316.

14) Pokoly József: Az erdélyi ref.egyház története. - Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. I. 122.

tanulmánya szerint is "Bethlen halála után a váradi épitkezések a serény várépitő és jó gazda I. Rákóczi Györgyre maradtak; ő elődje szellemében és nagy tervei szerint folytatta...a külső várral párhuzamosan... a Bethlentől megkezdett belső várat, a palotát."[15] Ezzel szemben jól megfontolva a helyzetet, az állapitható meg, hogy abban az időben még csak a fehérvári scholát nevezték kollégiumnak. E törvénycikkből ilyenképpen tehát az világlik ki, hogy az ország nagy szükségében kölcsön vett kollégiumi pénzt Rákóczi ugyan már 1633-ban vissza szándékozott tériteni, azonban ez nem következhetett be, mert az ország rendkivüli adóját a maga egészében elnyelték a várak nagyszabásu erődités munkálatai, no, meg Esterházi nádor seregére, majd Székely Mózesre, Zólyomira és a többi pártos urra hadi készültséggel való vigyázás.

Ezek után, minthogy mindenik ellensége támadásától egyelőre sikerült megszabadulnia s ezzel hadi kiadásai lecsökkenvén, tüstént arra igyekezett, hogy az ország belső életét erősitse. Mi itt most csak a kulturális törekvésekre vetve egy nagyon rövid pillantást, megállapithatjuk, hogy a fehérvári tipográfiának külső országbeli nyomdászokkal való felfrissitése, papirosmalom létesitése, betűmetsző hozatala által a könyvkiadási lehetőségeket igyekezett előmozditani. A váradi iskolához még 1634-ben hozott velencei professzoron kivül az akadémikus mesterek számát is növeli, Sárospatakra 1636-ban rendeli Valerius Dávid professzort, Kolozsvárt 1638 tavaszán hozzákezd a farkas-utcai templom felépitéséhez, mivel elhatározott szándéka, hogy ott vele kapcsolatosan kollégiumot létesit. Más városok iskoláit is igyekszik akadémikus mesterek vezetésére bizni. Maga mellett megszervezi a második udvari papi állást,odahozván a kiváló Medgyesi Pált. Mindezeken kivül számtalan egyházról és idegen országokban tanuló ifjakról gondoskodik: épit, segélyez, országán kivüli egyházaknak harangokat ajándékoz,a kinyomtatott "Öreg Graduál"-t szétosztja, könyvek kiadásának költségeit fedezi. Már e nehány kiragadott példa alapján is szükségesnek bizonyul, az I. Rákóczi Györgyről kialakitott s még a mai napig is kisértő sötét képnek: ámbár a kor szokásaitól és világnézetétől meg nem foszthatő jelenségeknek legszigorubb birálattal történendő mérlegelése és a sokáig magára váratott e-

15) Balogh Jolán: Vég-Várad vára. Kolozsvár, 1942, 32. 29.

légtételnek annál is inkább való megadása,mivel a legsötétebb vádat:a fehérvári kollégium fejlesztésére Bethlen Gábortól hagyományozott nagy összegeknek könnyelmüen való elprédálását Szilágyi Sándor 1883-ban már megcáfolta ugyan, ámde azt eleddig általánosan nem nagyon méltatták. Pedig kétségtelen bizonyság, hogy Geleji Katona István püspök, Alstedius Henrik vezetőprofesszor, Csulai György udvari prédikátor által 1638 október 6-án kiállitott hiteles oklevélben elismerték,hogy a Bethlen Gábor által a fehérvári iskolának hagyományozott 20.000 forintot, amelyet Rákóczi mindjárt 163o-ban az ország akkori szükségére kölcsönképpen felvett, a fejedelem hét és félévi kamatjával, vagyis 11.250 forinttal együtt visszafizette, ők pedig azt átvették s ezért örökre megnyugtatják őnagyságát, hogy sem rajta, sem utódain azt nem kereshetik. A kollégium felépitésére pedig /nem 6.000,hanem/ 10.768 forintot forditott Rákóczi,[16] Váró Ferenc ehhez még hozzáfüzi, hogy egy,az enyedi "kollégium birtokában levő 1638-ban kelt fejedelmi okirat is, amely a középorbói részjószág zálogul adásáról szól, ugyanazt tanusithatja." Nem ismerem ezt az oklevelet,de valószinűnek tartom, hogy az a már korábban fedezetül átadott birtokra vonatkozik. Váró azonban fenti kijelentéséhez bizonyos gyanusitásra lehetőséget nyujtó megjegyzést füz hozzá, vagyis "mégis ezekkel szemben némi kétséget támasztani alkalmas az 1653-ban szerkesztett Approbata imént idézett I. része X. czimbeli 2. és 3. articulusát megelőző Articulus 1. A néhai nagy emlékezetű Bethlen Gábor fejedelemtől a fejérvári collegium számára,avagy annak épitésére legáltatott huszezer forint summának állapotja is, több dolgok között controvertáltatván az 1636 esztendőbeli disturbium alatt való tractatusban,annak eligazitása ugyanakkor relegáltatott a püspökre az ecclesiával együtt, mostan is azon szerint helybenhagyattatott az országnak azon summáról való assecuratiója is."[17] Váró ugyan felismeri ebben az articulusban Bethlen János történetiró-államférfiunak a gondoskodását,aki éppen elnöke is volt a törvénykönyvek szerkesztőbizottságának, ámde azt már nem vette észre, hogy ebben a szakaszban csak a 20.000 forint biztositásáról van szó, ellenben az épitésre hagyományozott 6.000 forintot még csak

16) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. I. Pápa, 19o6. 26.
17) Váró F. 75.

nem is emliti, ami tehát azt jelenti, hogy a szerkesztőbizottság jól ismerte a helyzetet s tudta, hogy se az utóbbi összeget, se a huszezer forint kamatait nincsen miért biztositani, mivel az épitésre szánt összegnek csaknem kétszeresét az eredeti rendeltetésének megfelelően forditotta Rákóczi a kollégium épitésére, a kamatok pedig hasonlóképpen kiegyenlittettek.De Váró azt sem vette észre, hogy e törvénykönyv I. rész X. törvénycikkének 1. szakaszát nem lett volna szabad külön tárgyalnia a 2.és 3.szakasztól, amelyeket tulságos hosszadalmasságukért itt most én nem ismételhetek meg. De különben is az 1-3. szakasz együttvéve is csak a kollégium alapitása, szervezése, s a róla való gondoskodás tényét örökiti meg. Lehetséges, hogy egyuttal figyelmeztető, sőt korlátozó példát is kell benne felfedezzünk, ismerve II. Rákóczi György meggondolatlan, kalandra hajlamos,erőszakos és önfejű természetét, valamint Csulai püspöknek Gelejinél jóval kevesebb adottsággal megáldott s csekélyebb eréllyel és politikai készséggel rendelkező egyéniségét. Félős volt tehát, hogy az uj fejedelem nehogy precedenst lásson apjának pénzkölcsönzésében.

Az elmondottakból bizonyos, hogy köztudomásu volt, hogy az öreg Rákóczi Bethlen Gábor végrendeletének mindenben eleget tett, minthogy pedig a kilencezer(?) tallért érő medájonról, a debreceniek évenkénti kétezer forintnyi taxájáról s a tokaji Hétszőllőről e végzésekben sehol szó sem esik, bizonyos, hogy Rákóczi mindezeket vagy igénybe sem vette, vagy pedig megfelelő ellenértéket adott érettük, mert máskülönben legalábbis a tokaji szőllőket az öreg fejedelem halála után az egyházáért mindég áldozatra kész Lorántffi Zsuzsánnától maga az egyház föltétlenül visszakérte és kapta volna.

Mindezeken kivül még egy nagyon lényeges érvet is fel kell sorolnom, azt ugyanis, hogy Bod Péter Geleji Katona István püspök életéről irva, elmondja,hogy "szép summa Pénzt hagyott volt Bethlen Gábor fejedelem az magától fundált ekkor Fejérvári,most Enyedi Kollégyiom' és közönségesen az Ekklésiák' számokra: a' mellyet Geleji István kezére vévén mint Püspök, rendes utakon és módokon szaporgatott: hol a' Velentzébe, Bétsbe, Lengyel-országba Kereskedő-Társaságnak, s hol másoknak adta-ki; a melly annyira nevekedett, hogy halála előtt kevés napokkal magához hivatván Tsulai Györgyöt az Fejedelem' Papját,Geleji Istvánt az Ötsét, 's más hi-

teles embereket is, a' Ládát mellyben vólt, felnyittatta, 's azt mondotta: Ez az a' mit gyüjtögettem, szaporgattam az Erdélyi Ekklésiák' számokra. Fel-számlálván Arany és Ezüst Pénzül, találtatott 75000, id est Hetvenöt Ezer Forint. Mutatott más Ládát-is, mellyben voltanak az Ezüst és Arany drága Edények, a' Ládát kortsolyán-is Szekérre fel nem tehetvén; fel-nyitották és darabokba hordatta Tsulai György a' maga házához. A' mint az 1662-dik Eszt. Karátson Havának 7-dik Napján költ vallás-levélből meg-tetszik."[18] Bod Péter szavainak hitelét bizonyitja Geleji István özvegyének és ifju Geleji Istvánnak a mondott napon tett hiteles vallomása, amely megerősiti a Csulainak és Bisterfeldnek átadott készpénznek és arany-ezüstnemünek Bodtól közölt mennyiségét.[19]

Lehetetlen volt Kemény Jánosnak minderről tudomással nem birnia, de ha mégis a háboruságok s a tatár rabság viszontagságai között netaláltán megfeledkezett volna róla, mégsem tartható méltányosnak, hogy arról a jóltevő uráról, akinek nem egy értékes adományt s közöttük is legfőképpen a marosvécsi nagyszerű várat is köszönhette s aki őt mindég megbecsülte és bizalmas tanácsosának s hadvezérének tette, sőt amikor neki megirák, "hogy a fejedelem élete annyéra reméntelen, hogy már akkor szava is elállott légyen...nem tartóztathatám magamat,hogy nagy zokogással ne sirnék",[20] annyira rossz izű gyanusitást hagyni az utódokra, hogy azután a legtöbb történetiró tollát is mérgezővé tette légyen! Ezzel kapcsolatosan azonban meg kell jegyeznem, hogy Bán Imrének Apáczairól irott kitünő munkájában - ugy látszik - ő már nem ül fel Kemény János gyanusitásának.[21]

Ezek után meg kell még állanunk egy pillanatra, elgondolkozva azon a helyzeten, hogy mindég voltak és vannak emberek, akik a vélt, avagy mégis csak megtörtént sérelemért különösen a közéleti férfiak jószándéku,sőt éppen igazolt tetteiben is bűnös mesterkedést akarnak felfedezni. Annak ellenére,hogy Rákóczit semmiképpen sem akarják a vád alól felmenteni, ugyanakkor Bethlen Gábornál, nevetségesnek tartván a vádat, még vita tárgyává sem teszik,pedig

18) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. N.-Szeben, 1766. 88-9.
19) Thury Etele. I. 38.
20) Kemény János. 325.
21) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 394.

marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc emlékirataiban hosszan tárgyalván a pénzbeváltással ért károsodását, ebből következőleg kimondja, hogy "sok dolgot próbála Bethlen Gábor fejedelem,melyben mind a maga hasznát nézte inkább, nem az igazságot, melyben Erdélynek szinte ugy lett haszna a miben lett; de amiben kára lett, ugy örökké való kára lészen,- nem csak egy esztendeig vagy két esztendeig, hanem örökké való; de sapienti satis."[22]

Tehát a Bethlen Gábor által hagyományozott és Gelejtől "szaporgatott" összegből küldötte ki a püspök Apáczait a németalföldi akadémiákra s ugyanebből nyert utiköltséggel tért azután vissza hazájába is.

Sajnos, ennek a nagy gonddal és ügyszeretettel összehordott tőkének ezután már nem sok hasznát élvezhették a reá szoruló kollégium s az idehaza és külsőországokban tanuló ifjak, valamint a nélkülöző egyházközségek, meg azok szolgái, ugyanis - Bod Péter szerint - a II. Rákóczi György lengyelországi kalandja miatt az országra szakadt török-tatár seregek, valamint az egymással harcban álló fejedelmek közül is "egyik egy helyt 's másik más helyt ragadozta a' mit talált,... el-veszett ez az Ekklézsiák' Kintsek rész szerint a'Püspöknek gondatlansága miatt;a' ki kevesebb gondot tartott az Ekklésiákra mint maga Maradványaira;az honnan hólta után fizetett is ebben meg valamit a' Maradéka."[23]

Kétségtelen, hogy Csulai György az 1656-59. években többek között a Kolozsvár melletti Fejérd faluban nehány ezer forint értékben számos puszta és lakós házhelyet, valamint földet vásárolt és vett zálogba,[24] ez azonban még nem elégséges bizonyiték ellene, mert hiszen mind Csulai, mint akinek Barcsai fejedelem nagybátyja volt,mind pedig Csulainé Tisza Erzsébet hunyadi-zaránd birtokos családból származván, a maguk pénzük árán is szerezhették ujabb birtokaikat. A felsoroltakon kivül azonban találtam egy olyan oklevelet is, amely azt adja tudtunkra, hogy a Csulai kezébe került pénzek és értéktárgyak ügyében az ő 1660 után bekövetkezett

---

22) ETA. I. 140-41.

23) Bod Péter: 89-90.

24) Apor-levéltár: A. /okiratok/. fasc. III. 146, 150, 151, 152, IV. 80, 129, V. 122.sz. /Ezeket az okiratokat annak idejében a Székely Nemzeti Muzeum levéltárában jegyeztem ki./

halála után meginditott eljárás még 1672 junius 22-ig sem fejeződött be. Eszerint ugyanis a Hunyad megyében Tustyán lakó ifjabb Csulai György a sógorának: a Fejér megyei Sárdon lakó nemzetes Szárászi Andrásnak kérésére addig is, amig a fehérvári kollégium dolga eligazodik s azután megosztozhatnak, a fejérdi jószágot kezei közé bocsátja,valamint a borbándi dézma felét is nála hagyja, minthogy Szárásziné nénje asszony meghalt s utána árvák is maradtak.[25)]

Bizonyos az is,hogy Csulai püspök a reá bizottakról való végleges elszámolás előtt elhunyván, az egész országot ért mérhetetlenül sok romlás és háboruság miatt bekövetkezett kárvallásról maga már nem is tudhatott számot adni, éppen ezért én mégsem merném olyan határozottan állitani annak gondatlan, sőt talán éppen hűtlen kezelését. Ugyanis adat van reája, hogy a kollégium átvett készpénzvagyonát Csulai is tovább szándékozván gyümölcsöztetni,ezért bizonyos összegeket kamatfizetés kötelezettsége mellett magánosoknak is kiadott. Csakhogy közbejött az ország szörnyűséges pusztulása s ezért valószinű, hogy a kamatra kiadott pénzek nagy része el is veszett, a többi pedig veszélyeztetetté vált.Erre céloz Apafinak 1675 január 1-én kelt rendelete, amellyel az iskola algondnokainak meghagyja a kölcsönök haszonélvezésének érvényesitését.[26)]

Végezetül ide kell soroznunk azt az eseményt is, hogy Csulai püspök örökösei 1676 március 26-án szerződést kötöttek az enyedi kollégiumot illető 6.218 forint tartozás megtérítésére.[27)]Hiszem, hogy ezt az összeget Csulai maga visszatérités kötelezettsége mellett csak kölcsönképpen vette ki az általa kezelt vagyonból. Erre vall, hogy ha talán nem is szabályszerű,de mégis maradt utána valamelyes számadás a kollégium pénzéről,amelyet 1659-ben vizsgáltak át.[28)]

A Bethlen Gábor hagyományának példája arra int, hogy még a legmegbizhatóbbnak látszó emlékiratok adatait is csak nagy körültekintéssel használjuk fel, nehogy a feljegyzést irónak egy-egy i-

25) I.h. A.IV. 93.sz.
26) Thury Etele. I. 49.
27) PrK. 1886: 414.
28) I.h. 1886: 413. és Thury E. I. 40.

lyesfajta mellécsuszása végül is az egésznek hitelét lerontsa. Hiszen mindnyájan emberek vagyunk s az egocentrizmusnak, vagy helyesebben szólva: az "én" központba helyezésének valahol valami okból mindég sántitania kell.

Végezetül szóljunk arról is, hogy Csulai 1659 julius 2o-án történt elszámoltatása után nemsokára, vagyis az 1660. év végefelé Magyarországra történt bujdostában elhunyt.[29] Ámde az egyházkerület az ő távolléte alatt sem maradhatott felelős gondozó nélkül, éppen ezért Basiriusnak 1661 március 24-én Husztról Dadai Jánoshoz intézett levele alapján[30] az sejthető, hogy Csulainak a feddhetetlenül tisztakezü Dadai lehetett a helyettesitője, jóllehet a zavaros idők közepette ő sem tudhatta az elveszett pénzeket visszaszerezni. Nagyon meggondolkoztathat az a helyzet, hogy ha Gelejit nem a jóakaratu, de erélytelen Csulai, hanem a lelkiismeretesen körültekintő és kemény akaratu Dadai követte volna a püspökségben, nemcsak az egyház vagyonának nagy része maradt volna meg, hanem a Bethlen-féle nagyértékű bibliotéka s a káptalani levéltár biztonságba helyezéséről is ő maga gondoskodott volna.

---

29) Bod Péter. 94.

30) Bod Péter: Hist. Hung. Eccl. II. 451.

Adatok
a Rákócziak váradi kollégiumának történetéhez[1]

Nem kétséges, hogy hazai iskoláink közül a külső országokbeli kiváló professzorok s a legjelesebb hazai mesterek vezetése alatt megszervezett gyulafehérvári kollégiumot kell rangban a legelsőnek tekintenünk, mégis a jelek arra vallanak, hogy a Bethlen Gábor nyomdokain haladó öregbik Rákóczi György fejedelem közmivelődési tervében benne kellett lennie, hogy az ország egyes vidékeinek központjában lévő iskolákat s közöttük főképpen a partiumbeli váradit magasabb foku tanintézetté fejlessze. Erre való célzást láthatunk már uralkodásának harmadik esztendejében az 1633 évi fehérvári országgyülésnek Váradra is értendő határozatában, amelynek különben - szükszavusága miatt - ma már rendesen egészen más értelmet szoktak tulajdonitani. E szerint ugyanis, hogy "a végházaknak és collégiumnak épitésére is" jobb módot nyujtsanak, a Részekkel (Partium) együttesen az egész országban minden kaputól egy-egy forint adót igértek.[2] Természetes, hogy ha e végzésben előforduló "épités" meghatározást nem csupán a szószerinti értelemben, hanem a szokásos "fejlesztés" jelentésűnek is értelmezzük, ebben az esetben csakugyan meggyőződhetünk róla, hogy bár a kollégium nevezet alatt netalán a fehérvári iskolát kellene is értenünk, mégsem kétséges, hogy a fejedelem a jenei és a székelyhidi mellett különösképpen éppen a váradi "véghely"-nek erődítményeit szándékozott bevehetetlenné fejleszteni.[3] Ezzel természetesen

1) E közlemény a váradi iskolára vonatkozó eddigi összefoglaló ismertetéseknek, kiváltképpen pedig Koncz József: A maros-vásárhelyi ev. ref. kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 565-67. - Csernák Béla: A ref. egyház Nagyváradon 1557-1660. Bp. 1934. cimű munkájának részbeni kiegészitése.

2) EOE IX. 316.

3) Szalárdi 240-243.

együtt járt, hogy ugyanitt a szellemi élet bástyáját is romolhatatlanná szilárditsa.

Várad különben a XVI-XVII. századbeli Erdély legfontosabb végvára és kapcsolt részeinek középpontja vala, ezért nemcsak Rákóczinak, hanem mindenik fejedelmi elődjének is kiváló gondoskodása tárgyát képezte. Tehát a várfalakat erősitették, a középületeket épitették s a lakosság anyagi és szellemi gyarapodásán munkálkodtak. Nem hiába irta Váradról a Rudolf császárnak küldött 1599. évi követjelentés: "Ist wol Ort und gelegenheit einem Irdischen Paradeiss zu Vergleichen".[4] Az itteni iskola,amelynek gyökere 1557-ben a vallásujitás előtti káptalani scholától függetlenül eredt meg, országgyülési végzésileg a Mindenszentek tiszteletére rendelt zárdában kapott otthont. Élete és nevelői működése egészen addig az ideig,amig a várnak 1660 augusztus 28-án történt török kézre jutásával véglegesen lezárult, a város Péntekhely nevű főutcájában épült pompás épületben folytonos fejlődés utján haladt. Különösen I.Rákóczi György és Lorántfi Zsuzsánna voltak azok a jóltevők,akik semmiféle áldozattól nem riadtak vissza, csakhogy az iskola minél inkább erősödjék s még jobban növelhesse korábban elért jeles szinvonalát; ehhez azután sok más adomány és alapitvány is járult, ugy hogy a fehérvári s a pataki után a legjobban megalapozott közmivelődési intézményünkké növekedett.[5]

Tanárainak egymásutánját Sasvári Gergely kezdi 1566-ban,- Csernák Béla egész sorát mutatja be az utána működött mestereknek, akik talán mindannyian külső országokbeli akadémiák tanitványai voltak. Természetes azonban, hogy adattára - Váradnak a töröktől történt elfoglalása s az irásbeli forrásoknak megsemmisülése miatt - nem lehet teljes,éppen ezért közlése nem is adja tudtunkra, hogy e jeles iskola egyszerre ugyan hány mesterrel is működött, illetőleg mikor kezdődött az egy tanerős felsőbb évfolyamoknak - több tanerőssé való kibővitése s ezáltal az egyes tantárgyaknak alaposabb, korszerűbben való oktatása! Szalárditól azonban mégis csak meglehetősen részletes értesitést kapunk,amelyből e kérdésünkre megbizható utmutatást találunk. Szerinte ugyanis "az iskola

---

4) Marczali Henrik: Regesták a külföldi levéltárakból.TT.1878:907.
5) Szalárdi. 364-66.

már azelőtt (vagyis 1660. évi megszünése előtt) jó idővel, classisokra rendeltetett vala, az deáki szép tudományi minden mesterségek külön külön való hűséges praeceptorok, tanitómesterek által nagy hűséggel, szorgalmatossággal tanittatnak vala. Mellyek igazgatására dicsiretes, istenes, kegyes életű két scholamesterek tartatnak vala, kiknek egyikének az üdvözült Rákoczi György rendelése szerint a várbul és harminczad jövedelmiből tisztességes fizetése jár vala; s a classisok praeceptorinak is minden angáriánként fizetések kiszolgáltatván, a tanitás gyönyörüséges épülettel virágzik vala."[6]

Szalárdi emlékeit kiegésziti öregbik Rákóczi Györgynek 1636. február 4-én Szamosujváron kelt rendelete. Eszerint a váradi vár mindenkori kapitányának, sáfárának és többi tisztségviselőjének rendeletet ad: "Akarok hűségteknek értésére adni,mégh mikoron Isten ez méltóságos fejedelmi tisztben,s állapotban hejheztetett,az ecclesiahoz való keresztyén indulatiukból igy deliberaltunk volt, hogy valamikor a váradi scholának három tanitó mestere lészen, a ketteit ott való váradi házunknak jövedelméből tartassuk és fizettessünk neki; az harmadikra pedig a város tartozzék gondot viselni és tartani;ha hol pedig csak kettő volna az oskola mestere, olyankor az egyiket a város tartsa,a másodikat pedig magunk akarjuk tartatni. Kiben hogy semmi fogyatkozás ne essék, hűségteknek hagyjuk, sőt parancsoljuk is, mind mostaniaknak, mind jövendőbelieknek, ha kik succedálnak,hogy uti praemissum amikor három mester tartatik a váradi scholában, annak ketteit megirt váradi házunk jövedelméből tartsa és fizessen nekiek; az harmadiknak pedig a város; ha pedig történnék, hogy csak két mester volna, az egyiket hűségtek, a másikat pedig a város tartsa és fizessen neki."[7]

Jóllehet Rákóczi ebben a rendeletében ugy nyilatkozott, hogy már fejedelemsége legelején megadta a lehetőséget a váradi scholának három tanitómesterrel való müködésére, de rendelkezésének 1636 február 4-én történt irásba foglalása azt mutatja,hogy a lehetőség mégis csak ekkor vált valósággá. Tehát már 1631-től számitható az intézetnek két mesterrel való működése,egyik ugyanis a várostól, másik pedig a fejedelemtől fizetett állást töltvén be, mignem a további fejlődésre csak néhány esztendő multával, az or-

6) Szalárdi 370-71.

7) Csernák 161-62.

ság békéjét veszélyeztető s éppen a Körös folyása mentén támadó Zólyomi s Prépostvári trónkövetelők kisérleteinek végleges megsemmisitése után kerülhetett sor.De hogy ezeknek az állásoknak rendszeresitése valóban megtörtént, bizonyság erre Medgyesi Pál fejedelmi udvari papnak "Sz.Atyák öröme" cimü s 1640-ben megjelent könyvének Lorántfi Zsuzsánnához intézett ajánlása.Ebben felsorolja a különböző iskolákban a fejedelemtől és fejedelemasszonytól fizetett scholamesteri állásokat, megemliti, hogy "Váradon penig gyakrabban kettőt is tartott."[8]

Bárha a fejedelem az intézetet nem is kollégium, hanem csak scholaként emliti,a három akadémiai végzettségü tanárral működött tanintézet azonban már nem tartható csak egyszerü triviális scholának, partikulának, illetőleg gimnáziumnak. Mégis több értekezőnél is tapasztalható, hogy a XVII. századbeli iskolákról irva,téves képet alkotnak róluk, ennek pedig az a magyarázata, hogy nincsenek tisztában annak felépitettségével. A Rákóczitól kifejlesztett váradi iskola tipusát a sárospatakiéval találjuk egyezőnek, ez ugyanis - a zempléni egyházmegyének Bornemisza Anna fejedelemasszonyhoz 1668-ban intézett folyamodása szerint - "három (academicus, vagyis külső országokbeli akadémiákat végzett) mesterrel" és "hat classicus praeceptorral" (vagyis osztálytanitóval) működött.[9] Ennek ellenére is nagyot tévedett a különben érdemes Csernák is,aki Rákóczi 1636. évi rendelete alapján a következő megállapitást teszi: a váradin kivül "még csak egy iskola volt, amely ebben az időben három professzorral dicsekedhetett: t. i. a Bethlen Gábor által alapitott Gyulafehérvári Collegium Bethlenianum, amelynek tanárai azonban külföldiek voltak..., a váradi kollégium tanárai viszont valamennyien magyarok, hazai föld neveltjei.[10] Pedig, hát, a három professzort ekkor még semmiképpen sem lehetne egy nevezőre hozni a három akadémikus mesterrel! Természetes,hogy ez a helyzet az erdélyi közállapotok hanyatlásával,amikor a külső országokbeli professzorok tartására az ország sem tudott már ál-

8) Kemény József: Történelmi adatok. Uj magyar Muzeum. 1859:401.

9) Szabó Károly: Adalékok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéhez. PrK 1889: 165.

10) Csernák 162.

dozni, lényeges változásokon ment át. A fejlődés II. Rákóczi Gy. uralkodásának második felében már odáig jutott, hogy különösen Apáczai törekvései következtében a rektorságból, illetőleg scholamesterségből csakugyan kitermelődött a végleges állásu,hazai eredetű férfiakkal betöltött professzorság, belátva azt, hogyha nem is "német" s nem is jár "plundrában", mégis lehet "tudós" ember. Ilyenképpen Apafi fejedelem korától kezdődőleg - nagyon hihetőleg Veresmarti Gáspár püspök elhatározásából - már minden felső tagozattal kibővitett erdélyi iskolában egy, két, a nagyobbaknál pedig valóban három hazai származásu, külföldi tanultságu, teljes felkészültségű, állandó professzor működött. Ennek a korszaknak azonban legfennebb csak az előjátékát érhette meg a váradi kollégium.

Az elmondottak alapján csoportositva a felkutatott adatokat, állapitandó meg a Rákóczi-korabeli váradi iskola helyzete.

a. Kollaborátorok

Kétségtelen,hogy a váradi iskola középfokozatának osztályokra való tagoltsága s az egyes osztályok oktatására a rendszeresitett kollaborátori intézmény itt is már alkalmazásban volt. Ezt bizonyitó forrásul soroljuk fel Szalárdinak már idézett tudósitásán kivül az alábbi nehány,név szerint is jelentkező osztálytanitó személyét.

1. Gyarmathi István (1642-44 közötti időben)

Szathmári Baka Péter teológus 1648 julius 12-én Utrechtben tartott vitatkozását a többek között Gyarmathi Istvánnak ajánlotta, mint aki a gyermek Szathmárit Váradon tanitotta.[1] Egyéb forrásból ismeretes, hogy ez a gyermek 1624-ben a szatmármegyei Vetés faluban született, ahol édesapja lelkipásztor volt; nehány esztendő mulva azonban idősebb Szathmári B. Péter a biharmegyei Székelyhid-Ujváros papjául választatott meg s ezért 1642 junius 12-én családostól együtt ide költözött át.[2] Természetes tehát, hogy ettől az időtől kezdve fiát már a jeles váradi scholába járatta. Tudjuk pedig, hogy a középiskolai tanulók rendes körülmények között 16-18 éves korukban végezték el a klasszisokat s a megkivánt vizsga letétele után ekkor léptek a felsőbb évfolyamokba, vagyis ekkor lettek diákokká, a diák pedig nem gyermek, hiszen megszólitása is már: Domine! Minthogy ifjabb Szathmári B. Péter 1642-ben subscribálhatott az iskolai törvényeknek s ezzel kiléptett a gyermeki sorból, egészen bizonyos tehát,hogy Gyarmathi őt, mint gyermeket, csakis az 1642.esztendő táján tanitotta volt, vagyis ebben az időtájban kellett váradi kollaboratornak lennie.

Gyarmatiról több bizonyosat nem tudunk,bárha nem lehetetlen, hogy azonos azzal a Stephanus Gyarmathi-val, aki 1639-ben irta volt alá a sárospataki iskola törvényeit s már a következő évben Fülekre vitetett rektornak.[3] Ez az adat is bizonyithatná, hogy a triviális scholánál való rektoroskodása után térhetett vissza a gimnáziumhoz, itt azután a középfok két felsőosztályának valamelyikébe állittatott be köztanitónak.

---

1) RMK. III. 1711.

2) Szerző: XVI-XVII.szdbeli papok, mesterek és diákok a szatmári ref. egyházmegyéből. Et. 1943: 24.

3) Gulyás József: A sárospataki főiskola diákjai. Et. 1943: 236.

2. Bihari János (1646 táján).

A sárospataki iskola törvényeit aláirt diákok között 1644 július 15-én jelentkezik a neve, utána pedig megjegyzésképpen odairatott:"Paedagogus Varadini."[4] Ezt az alkalmaztatását megmagyarázza magának Biharinak származási neve,amely egyuttal váradi iskoláztatása mellett is tanuskodik, minthogy Patakra csak a kor szokását: az iskolák váltogatását követve, iratkozhatott be továbbtanulás céljából.

A paedagogus tisztségbeli megjelölés általában véve a gyermekek tanitóját s különösen a házi tanitót illette,minthogy azonban az utóbbit csak főemberek tartották fiaik mellett, hihető, hogy ez a megnevezés a nagyrészben polgárvárosban a kollaborátor szóval, vagyis az iskolai osztályok valamelyikének tanitóságával egyenlő jelentésű, amelyre a kollégium felső tagozatába való beiratkozás és 3-4 évfolyamnak jelesen történt elvégzése is már képesitette. Bárha a borsódi kánonok meghatározzák, hogy mind a lelkipásztor, mind az iskolatanitó hivatalába nem léphet addig, amig 2o. életévét be nem töltötte, mert hiszen az ószövetségben is csak a 2o éves számláltatott a férfiak rendibe s Pál apostol is eltávolittatni rendeli a neofitokat, (1. Tim. 3, 6.)[5] valószinű, hogy a 2o éves korhatárt más egyházi kerületekben is megtartották.

A váradi tanitóságból Bihari a szántói (hihetőleg a szilágysági tasnádszántói) rektorságra (Rector Szantoviensis) vitetett[6] további életefolyásáról azonban mit sem tudunk.

Bihari váradi tanitóságát - iskolát változtató öreg diákról lévén szó - bizonyosan a pataki 1644. évi subscriptiót követő alig két-három esztendőn belőli időre kell helyeznünk.

3. Borsáti Ferenc (1652 táján).

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött egyik kötet bejegyzése e könyv tulajdonosát a saját kezű irás igy nevezi meg:"Franciscus Borsati Ung(arus) Varadini Sacrae Poeseos. annos duos Publicus Collab(orator)". A felülről számitott második

4) I.h. 1943: 382.
5) SpFüz. 1865: 8o.
6) Et. 1943: 382.

osztály (Classis Poëtica) e kollaborátorának működési idejét egy másik munkával határozhatjuk meg.Ugyanis az 1652 február 4-én elhunyt Rákóczi Zsigmond herceg emlékére 1656-ban egy latin és magyar nyelven irott verses kiadvány jelent meg Váradon, cim szerint:"Metamorphosis Illustrissimi quondam Herois felicis memoriae Sigismundi Rakoci;...seu vitae termino Poetica descriptio, Latino et Ungarico Idiomate composita; A Francisco Borsati Papensi. In Illustri Varadiensi Gymnasio Sacrae Poeseos p(ro) t(empore) Collaboratore". (A kolozsvári református kollégiumban átvizsgált példányon a szerző megnevezését azután tintával irott tréfás szándéku megjegyzés: "cullogobaratore" szóval toldja meg.)[7]

A bemutatott két adatot egybevetve, találjuk Pápai Borsáti Ferenc nevét, mint aki a váradi gimnáziumban a poétika osztálynak legalább két éven keresztül volt köztanitója. Rákóczi Zsigmond emlékére irott latin és magyar nyelvű verses műve 1656-ban jelent meg, tekintettel azonban arra a körülményre, hogy az ilyes fajta magasztalásokat a temetési beszédekkel és bucsuztatókkal együtt minden körülmények között az alkalom hozta létre, ezért keletkezési idejüket is nagyjában a temetés napjával határozhatjuk meg; éppen ezért Borsáti művének is az 1652. év április 28-án a fehérvári székesegyházban tartott gyászszertartás[8] alkalmára már készen kellett lennie. Ebből azután az is következik, hogy csak a kinyomtatás ideje volt az 1656. esztendő, amelyet a kiadással járó költségek fedezetét nyujtó patrónus, avagy patróna tetszése határozott meg. Ilyenképpen Borsátinak is 1652-ben kellett váradi köztanitónak (collaborator, publicus avagy classicus praeceptor) lennie. De itt van 1653 őszén is, minthogy művének Lorántfi Zsuzsánnához intézett előszavát "Andreas Syl. Tarpay S. V. R."(Scholae Varadiensis Rector) és "Samuel Enyedi M.D.S.V.R."(Medicinae - Doctor Scholae Varadiensis Rector) irta alá, már pedig megállapitható, hogy a Tarpainál később jött Enyedi csak 1653 őszén foglalta el tanári állását.

---

7) Mindkét könyv a kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában a RMK-sorozatban 7o.t.u. és 243.sz. könyvmegjelöléssel.(Előbbit ld. még RMK. I. 914. és II. 867.)

8) Szalárdi. 258-6o.

Borsáti további sorsára vonatkozólag nincsen adatom.Annyi azonban bizonyos, hogy bátran ellene mondhatunk Eötvös Lajosnak,aki őt megkisérti egyeztetni Borsai váradi várbeli presbiteriánus pappal[9] és az 1659.évben a bihar-megyei Hegyközcsatárban lelkipásztoroskodó Borsai Ferenccel.[10] Ennek a feltételezésnek már csak az is ellene mond, hogy Borsáti Ferenc "pápai", mignem az 1649 május 23-án Deventerben, 1650 március 2-án pedig Utrechtben vitatkozást tartott Borsai Ferenc "debreceni" származási névvel jelölte önmagát.[11] Ugyanigy találjuk 1650 augusztus 27-én a groningai egyetemre 23 esztendős korában beiratkozott Franciscus Borsai Debrecinust.[12]

9) MagyProtEgyh és Isk.Figy. 1870: 590-98.

10) I.h. 1871: 521.

11) RMK. III. 1723, 1757. - Segesvári Lajos: Magyar ref.ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen. 1935. 16.

12) Dunántuli Prot. Lap. 1917: 196.

b. Rektorok, mesterek

A török hóditás pusztitása a schola tanáraira vonatkozó tüzetes kutatást arra szoritotta, hogy a szerteszét szórtan előkerülő adatok alapján kisérelje meg a hiányok betöltését. Különösen nehéz helyzetben vagyunk Erdély önállásának kezdetétől egészen az öregbik Rákóczi György fejedelem uralkodásának elejéig terjedő idő emlékeivel, jóllehet az egykori adatokat összegyüjtött Szilágyi Benjámin István kéziratos munkáját felhasználó Debreceni Ember Pál ebből a hetven esztendőből tiz, nagyobb részben nevezetes egyházi férfiu puszta nevét sorolja fel. Anélkül, hogy e korszakkal most külön foglalkoznék, csupán kiegészitésképpen egy tizenegyediket nevezek meg,aki ugyan még Bethlen Gábor idejében oktatta itt a diákokat, de mint Pareus Heidelbergének neveltjéről s a Rákóczi-korszak előtt névszerint ujonnan megismert rektorról a haladás előtt álló világszemlélet egyik bár még mindég a maradiakhoz számitható alakjáról lehetséges megemlékeznem.

A debreceni református kollégium nagykönyvtára őrzi a hugenottává lett Seigneur du Plessis-Marly, Philippe de Mornay, vagy latinosan Philippus Mornaeus francia államférfinak,a saumuri protestáns akadémia létesitőjének[1] 1587-ben Leydában kiadott "De Veritate Religionis Christianae Liber, Adversus Atheos, Apicureos, Ethnicos, Iudeos, Mahumedistas et caeteros Infideles" cimű könyvét. Ehhez még hozzá van kötve ugyane szerzőnek 1585-ben Genfben megjelent "Tractatus De Ecclesia" cimű munkája is.[2] Az első mű cimlapján levő kézirással a biblia 2. Tim. 2.19. helyéről idézett görög szöveget, mint jelmondatot találtam bejegyezve,ez pedig azt tartalmazza, hogy "tudja az Ur, kik légyenek az övéi."[3] Ez alatt "Mich. P. Tolczekj Rect: S. Varadinae 1616. 7. Jan."-ként jelöli meg e könyv tulajdonosa a nevét és állását.

A váradi scholának itt megnevezett rektorával kapcsolatosan bizonyosra vehető, hogy külsőországokbeli akadémiákat végzett s ezért utána nézve, 1612 április 14-én meg is találtam, mint "Mi-

1) Meyers Konversations Lexikon. III. Aufl. XI. 744.

2) Könyvtári jelzése: C. 555.

3) Károlyi Gáspár forditása szerint.

chael Pitter Theoltzekj"-t a Heidelbergben beiratkozott deákok között.[4] Az ő nevét különben Zoványi is ismeri, bárha nem is tud váradi iskolaigazgatóságáról. Szerinte 1612-14. években három teológiai tárgyu vitatkozást is tartott Heidelbergben, mégpedig:"De persona et officio Christi mediatoris", De providentia Dei" és"De mediatore Christo". A továbbiakban ugy véli, hogy Tölcseki 1614-ben tér haza. 1647-ig az abauji Göncruszkán s az elpusztult Kápolnán volt pap. Egyebet nem tud róla.[5] Ezzel szemben nagyon lehetségesnek tartom, hogy a Zoványitól megjelölt lelkipásztori állásokat már nem is ő töltötte be, hanem az a másik "Michael B. Töltzéki", aki a sárospataki főiskolában a seniori diáktisztséget is elnyerte, majd innen Göncre vitetett rektornak[5] s azután mint "Michael Teolceki Ungarus" 1630 szeptember 3-án beiratkozott a leydai egyetem teológiai karára. Ekkor 27 esztendős lévén,[7] tehát 1603-ban kellett születnie.

A Bethlen Gábor-kori Tölcsekiről való megemlékezés után reá térhetünk a váradi iskolának I. és II.Rákóczi György idejében virágzó korára. Sajnálatos körülmény, hogy e század IV.-VI. évtizedéből összeállitott névsorunk sem közeliti meg a teljességet.

4) SpFüz. 1862: 562.
5) Zoványi Jenő cikkei. Bp. 1940.
6) Et. 1943: 119.
7) Archiv N. F. XVI. 207.

Debreczeni Simonides Gáspár

(1631 - 33)

Kolozsvár város egykori sáfárpolgárainak számadáskönyveiben feljegyezve találhatók mindazok a kiadási tételek, amelyek a postálkodással, meg a fejedelmi salus conductus levéllel utazók kötelező ellátásával, meg fuvarszolgáltatásával felmerültek. Ezek között a tételek között van feljegyezve: 1631 julius 2o-án "Debreczeni Gáspár negied magaual erkezuen, Varadj Schola Mester, V-r[un]k Eő Nag(yság)atol Fejeruarrol". A következő évben:1632 március 15-én ugyancsak Kolozsvárra "Erkeszek Varadrol az Schola Mester Gasparus Debreczeni harmad magaual, Vrunk hiuatta be Szamos Vyvarra, B(iró) V(ram) H(agyásából) gazdalkottam számára étellel és itallal". Tiz nap multával azután, a fejedelemtől történt visszatérő utjában,március 25-én "Vyuarrol erkeszuen Gasparus Debreczeni, Vrunk eö Nag(yság)ha Feeruarra kwlduen", ellátásáról gondoskodott a sáfár.[1]

A sáfártól megnevezett scholamesternek valamicskével bővebb adatai külső országokban való tanulásának emlékei között jelentkeznek. Ugyanis Bethlen Gábornak Brandenburgi Katalinnal kötött házassága alkalmával a fejedelem alumnusai 1626 januárjában Frankfurtban üdvözlő versekből összeállitott füzetet adtak ki. A szerzők egyike Debreczeni S. Gáspár vala, aki zsidó, görög és latin nyelvű versekkel járult hozzá az ünnepléshez.[2] Az a körülmény, hogy nemcsak a latin, hanem a görög és zsidó nyelvekben is jól belegyakorolta magát, bizonyitja, hogy hazájában is igyekvő, jó tanuló volt. Ezután tovább kutatva, most már Leyda egyetemének anyakönyvébe 1626 junius 21-én mint "Caspar Debrezinus Hung(arus,

1) Sáfár. 1631. 255, 344 és 1632. 26, 68, 69. 27.

2) RMK. III. 1399.

Annorum) 24 T(heologiae studiosus)"-ként iratta be a nevét.[3] Ebből tehát az is megállapitható, hogy az 1602. évben kellett születnie.

Nevéből következtetve, bizonyos, hogy Debrecenben született. Iskoláit is itt végezte; annak törvényeit 1618 julius 4-én irta alá. Itthoni diákkorából csupán annyi ismeretes, hogy Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony temetésére latin gyászverset szerzett.[4] Külső országokbeli bujdosásra szánván reá magát, legelőször is 1623 nyarán az Odera melletti Frankfurt egyetemére iratkozott be.[5] Majd Hollandiába menve, 1625 április 10-én,mint "Caspar Simonides Debrecinus Theol(ogiae) Stud(iosus)"nak a franekerai egyetem anyakönyvébe vezették be a nevét.[6] Ugyanitt Miskolczi Puah Pálnak 1625-ben tartott teológiai tárgyu vitatkozását verssel üdvözölte.[7] Leydában 1626 junius 21-én történt beiratkozása után nevét két vitatkozása,egy üdvözlő verse,valamint egy értekezése tartotta fenn. Ugyanis Polyander János teológiai tanár elnöklése alatt 1628 január 22-én "de ministrorum ecclesiasticorum vocatione et functionibus" tárgykörből, mint "Caspar Debrecinus",ugyanannak az évnek május 20-án "de magistratu politico" cimen pedig "Caspar Simonides Debrecinus" néven tartotta és jelentette meg vitatkozásait.[8] Ezeken kivül Kecskeméti N. Istvánnak 1628 február 12-én és 19-én tartott disputációit "Caspar Debrecinus" néven üdvözölte,[9] mignem "Compendivm Bibl icvm Metro-Memoriale In Quo Vniversa Veteris et Novi Testamenti loca insigniora,ita comprehendentur, ut qua facilitate res memoratur, eadem etiam ubi extat, resciatur" cimű, 8-ad rétű 83 lapnyi terjedelmű munkáját 1628-ban ugyancsak "Caspar Simonides Debrecinus" néven nyomatta ki.[10] E művének 1633-ban Hafniában (Kopenhágában) megjelent második,valamint 1684-ben Frankfurtban utánanyomott harmadik kiadása is ugyane megjelöléssel lá-

3) Archiv. N.F. XVI. 206.
4) Exeqviarvm Caeremonialivm-Gy.-fehérvár, 1624. 93.
5) Zoványi Jenő cikkei. 97-98.
6) TT. 1886: 602.
7) RMK. III. 1378.
8) Varga Zs.: A debreceni főisk. nagykönyvtára. I. 84.
9) RMK. III. 1423, 1424.
10) RMK. III. 1425.

tott napvilágot.[11] Ezeknek az adatoknak latolgatása után való - szinű, hogy e görög végződésűre formált Simonides családnév magyarul Simonfi alakra fordítandó vissza.

E "Compendivm Biblicvm" című munkájával kapcsolatosan az is megállapitandó, hogy Debreczeni azt Bethlen Gábornak ajánlotta, a hozzá intézett üdvözlő verseket pedig a többek között Cseffei László belső-szolnokmegyei főispán, és Pálóczi Horváth János, mindketten a fejedelem udvari emberei, valamint Polyander leydai akadémiai rector magnificus és decan, továbbá Rivetus András teológiai professzor szerezte. Ezek, a bizonyosan felkérésre irott versek Debreczeni személyének és tudásának méltó értékelését bizonyitják. Leydai tartózkodásának idejében tanult itt az akadémián Bethlen Péter, a fejedelem unokaöccse.[12] Ugy látszik, hogy az ő kiséretével és főrangu tanulótársaival Debreczeninek, a fejedelmi alumnusnak is alkalma volt jó ismeretséget kötnie. Ezért kerülhetett Cseffeivel is, meg Pálóczi Horváthtal is olyan viszonyba, hogy munkáját verssel tiszteljék meg.

Debreczeninek idegen földi bujdosásából való hazatérése az 1630-31. években történhetett. A váradi iskolához már az uj fejedelem, I. Rákóczi György uralkodásának első esztendejében rendeltetett. Iskolamesteri hivatáskörét Csernák nem ismeri, ellenben azt ő is megemliti, hogy az 1633.évi zsinat Debreceni Simon Gáspárt Várad lelkipásztorául szentelte fel.[13] Tehát ugyanebben az esztendőben kellett tanárkodását is befejeznie.

Iskolamesterünk jeles készültségű, tudós férfiu volt. Állitásunkat már az a körülmény is bizonyitja, hogy fentebb emlitett munkáját öt év mulva Dániában, ötvenhat esztendő mulva pedig Németországban érdemesitették ujabb kiadásra. De ugyanezt bizonyitja Abrugyi György kolozsvári könyvnyomtató kiadásában megjelent "Uy és O Kalendarium"-nak az az évfolyama, amely "Christus Urunk születése után 1633 esztendőre calculaltatott" s amelyet Debreczeni S. Gáspár szerkesztett. A benne foglalt "Prognosticon Astrolo-

---

11) RMK. III. 1494.

12) Lukinich Imre: A Bethlen-fiuk külföldi iskoláztatása. 1619 - 1628.-Nagyenyedi Album, Nagyenyed, 1926. 79-100.

13) Csernák.151. - Borovszky Samu: Tiszántuli ev. ref. papok. Bp. 1898. 17.

gicum"-ot is -a külön cimlap tanusága szerint- ugyancsak ő irta. Különben a kalendárium cimében magában foglalt jelmondat: "Az tudománnak nincsen egyéb ellensége; hanem csak az tudatlan ember"[14] már egymagában is határozottan reá mutat, hogy az elmult századokban a naptárkészités is külön tudományos képzettséget kivánt, hiszen már csak az ünnepek megállapitásához, továbbá a kronológia összeállitásához, nemkülönben a csillagok járásából való jóslás - hoz is széleskörű ismeretre volt szükség. Igy látjuk ezt például az 1632. évi kolozsvári Calendariumnál, hogy azt "az Magyar és Erdély Országi Meridianusra" Haberman (Avenarius) Janos "Tudós Doctor" irta,[15] akiről azután tudjuk azt is, hogy a XVI. század második felében élt és sok jeles teológiai munkát szerzett wittenbergi egyetemi tanárral azonos.[16]

Debreczeninek mind a leydai, mind pedig a kolozsvári munkájából az állapitható meg, hogy az ő érdeklődési köre már átlépte a skolásztikus teológusok dogmákkal korlátozott tudásának határát, jóllehet a verssel üdvözlő mindkét leydai professzor az orthodox teológiának volt a tanára.

Nagyon valószinű, hogy Debreczenivel azonos az az akadémikus mester, akit a Rákóczitól először létesitett második tanári állásra a fejedelmi alumnusok közül elsőként rendelt ki a püspök. Ezt a feltevést az a körülmény is támogatja, hogy Debreczeni a fejedelmi udvarban - mint fentebb is láttuk, - nem egyszer megfordult, sőt 1632-ben maga Rákóczi hivatta be.

Pótlásképpen még ide iktatom, hogy a debreceni református nagykönyvtár Debreczeninek egy, eddigelé ismeretlen üdvözlőversét is őrzi. Ezzel Daróci Bálint nevű akadémikus társának 1628. február 26-án Leydában Thysius Antal orthodox felfogásu professzor elnöklete alatt "de Coena Domini" tárgykörből tartott vitatkozását köszöntötte.[17] Ennek az egyetlen példányban ismert füzetkének cimét Varga Zsigmond is ismeri, cimközlésében azonban Debreczeni verséről nem emlékezik meg.[18]

---

14) RMK. I. 629.

15) RMK. I. 621.

16) Dézsi Lajos: Világirodalmi Lexikon. III. Bp. 1934. 818.

17) Könyvtári jelzése: RMK. 1192.

18) Varga Zsigmond. I. 84/8.

Diószegi Pap Dávid

(1633(?) táján)

A debreceni schola törvényeit aláirt diákok névsorában találtam "David Dioszegi. 4. Jul. Promotus tandem rector Varadiensis. 1628."[1] E bejegyzést olvasva, mindjárt megállapithattam, hogy a "promotus" szó után kimaradt az irány jelölése,ahová akár fejedelmi, akár testületi, akár pedig pártfogói alumniummal elősegittetett a magasabb tudományok elsajátitására; tehát ugy értendő, hogy promotus Germaniam, vagy Belgium, netalán csak egyszerűen: ad Academias. Ugyanis, ha nem külsőországokba, hanem egyenesen a váradi iskola igazgatására távozott volna,abban az esetben a "promotus" helyett "ductus" megjelölést irtak volna az iskolai anyakönyvbe. Tehát egészen bizonyos, hogy Váradra már mint akadémikus mester rendeltetett.

Külsőországokban kutatva utána, a leydai egyetem anyakönyvében 1632 augusztus 12-én találtam beirva: "David Pastoris Dioszeghi Hung(arus; annorum) 22 T(heologiae studiosos)" nevét.[2] E bejegyzésből merithető tehát mindaz, ami róla az 1628 julius 4-i debreceni szubskriptiója előtti életéről megtudható, vagyis, hogy 1610-ben született a Nagyvárad és Debrecen között fekvő Bihardiószegen, ahol az édesapja lelkipásztoroskodott, ezért tehát azonosnak kellett lennie azzal a Diószegi N.Márton diószegi pappal és érmelléki esperessel, akinek Heidelbergben tanuló Diószegi V. Mihály nevezetű nagyobbik fia 1620-ban, Leydában diákoskodó Laskói Matkó János 1630-ban és Hodászi Miklós 1631-ben teológiai tárgyu vitatkozását ajánlotta.[3]

---

1) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 110.

2) Archiv N. F. XVI. 208.

3) RMK. III. 1294, 1457, 1467.

Diószegi Dávid hollandiai tanulásából való hazatérésének idejére nincsen adatom, valószinű azonban, hogy az ekkor szokásos három esztendőt töltötte bujdosásban s bár leydai beiratkozásakor még csak huszonkét esztendős volt, mégis valószinű, hogy eddig az ideig már más főiskolákon is hallgatott előadásokat.Mindezeket tekintetbe véve, feltételezhető, hogy már 1633-ban eltávozva Leydából, visszatért hazájába s ezért netalán Debreczeni Simonides Gáspár közvetlen utódául rendelhette a tiszántuli püspök a váradi iskola igazgatására. Itt azonban nem sokáig oktathatta a tanitványait,mivel Ember Pál szerint a váradi papok között "David Dioszegi, Pastor in Arce. 1634." jelentkezik.[4] Tehát huszonnégy esztendős korában már váradi várbeli lelkipásztorrá rendeltetett.

4) Lampe. 637.

Gidófalvi Szabó Balázs

(1636 - 37.)

Váradi rektorkodását csupán egyetlen adat bizonyitja.Kolozsvár városának 1636. esztendei egyik sáfára február 28-án feljegyezte, hogy "Gidofalui Balas Deakot küldi Urunk Eö Na(gysá)ga Waradi Mestersegre, hat Deakkal eggyütt."[1]

Az elmult századokból ismeretes szokás, hogy a szülőföldjükről, vagy legalább is állandó lakhelyükről kiszármazott férfiak, mintegy megkülönböztető nevükül, régi otthonuk nevének melléknévi alakját vették fel. Ilyenképpen tehát kétségtelen, hogy Gidófalvi Balázs deáknak is hazájában más névre kellett hallgatnia. Igazi nevét is megtaláljuk,ha a külföldről éppen most hazatért teológus akadémiai emlékeit vesszük vizsgálat alá. Mindjárt az 1633-ban Franekerában tartott vitatkozásában látunk utmutatást, ugyanis művét "Basilius S. Ghidofalvi Hunno Transyl(vanus)" néven jegyzi. Ebben határozottan megnevezi "Hunno-Transylvanus", vagyis székely eredetét, de közelebbi szülőföldjére is reámutat a vitatkozása elé helyezett ajánlásában,amely szerint munkácskáját többek között a háromszéki református papoknak és iskolamestereknek,továbbá Gidófalva község lakosságának ajánlotta. Ugyanitt külön is megemlíti édesanyját: Gál Margitot Szabó Máté hadnagy özvegyét.[2] Erre azután egyszerre világos lesz önmaga megnevezésében a családnévnek S. betűvel való röviditése, egyenlő lévén a magyar "szabó"-szónak latin "sartor" jelentésével.

Ezek után ha Háromszéknek öregbik Rákóczi György fejedelem rendeletére 1635 október 25-én tartott lustrájának könyvét nézzük át, amelyben nemcsak a szemlén megjelent családfők, hanem a fiu-

1) Sáfár. 1636. 191.
2) RMK. III. 1493.

gyermekek, sőt a távollevők neve is felsoroltatott, Gidófalva községben a régi lófők (primipili veteres) között csakugyan reá is találunk "Zabo Balás Deak"-ra. Az ő neve után oda jegyezte az összeirást végző fejedelmi nagykancelláriai iródeák, hogy "oda fel (vagyis külső országokba) külték tanulni, ez is öccse Zabó Jakabnak, egyek." Ez az "egyek" megjelölés annyit jelent, hogy mind apáról, mind anyáról édestestvérek. Zabó Jakabról pedig megtudjuk, hogy egy ideig schola mester volt;(ez után tiztartó is volt, most vacal, házánál lakik). Másik családtagul Szabó Bálintot nevezik meg, megjegyezve, hogy Szabó Jakabnak öccse, egyek.[3] Ez az utóbbi - iskolákat végzett bátyjaival ellentétben - a falusi iskolánál tovább aligha tanulván, odahaza a gazdálkodásnál maradt. Erre céloz "Czulak Gáspár, Pap" neve után irt felvilágositás is, tudtul adván, hogy "az (ő) örökségét (is) Szabo Jakab az öccseivel birja,"[4] ami pedig azt jelenti, hogy a falutól távol élő Csulak Gáspár pap földjein a Szabó-testvérek gazdálkodnak. Ekkor tehát atyjuk: Szabó Máté, aki Bethlen Gábor idejében talán a kékek között hadnagyságot viselt, már nem volt életben, mignem özvegye: Gál Margit hihetőleg otthon maradt legkisebbik fiánál éldegélt.

Gidofalvi Szabó Balázs személyazonosságának megállapitása után élete folyásáról már nem sokat tudunk mondani. Bátyjával együtt bizonyosan Fehérváron végezte iskoláit, minthogy apjuk az ország szolgálatában állván, szolgálati utja könnyen vezethetett a fejedelmi székvárosba. Jakab - ugy látszik - a középiskola s a filozófiai évfolyamok elvégzése után nem akarván tovább tanulni, állást vállalt, mignem Balázs - hihetőleg alumniumot nyerve - a teológiát is elvégezte, ahonnan azután becsvágya a külső országokba való bujdosásra ösztönözhette. Ekkor 25. esztendejét töltötte be. Külső országi ismeretszerzésének első állomáshelye, Franekera, ahol 1632 május 7-én "Basilius Ghidofalui Transsylvanus Theol. Stud."-ként vezették be nevét az egyetem anyakönyvébe.[5] Itteni tanulásának ideje alatt első életjelét az 1633 augusztus 3-án Franekerában "De Sacro-Sancta Et semper adoranda Trinitate"-ról tartott

3) Háromszéknek 1635 október 25-én Kolozsvárt összeirt lustrakönyve. (SzNM Lt.) 63/A.lev.

4) I.h. 65/A. lev.

5) TT. 1886: 603.

egyetemi nyilvános feleletével adta. Ezt a nyomtatásban 12 számozatlan levélnyi teológiai vitatkozását a puritánus Amesius Wilmos professzor elnöklete alatt tartotta.[6] Még ugyanebben az évben találjuk a leydai akadémián tanuló Haller Gábor naplójának szeptember 6-i feljegyzésében, minthogy erszényének tartalma megfogyatkozott, ezért "accepi a D.Gidofalvi 6 (talleros) imperiales mutuos".[7] Ez az adat azt sejtetné, hogy ebben az időben Gidófalvi már Leydában tanult volna, ámde az itteni egyetemi hallgatók névsorában az ő nevét hiába keressük, ezért hihető, hogy csak látogatásra jött át itten tanuló honfitársaihoz.

Vitatkozásain kivül Gidófalvinak még egy szellemi terméke ismeretes, igaz, hogy ennek értéke semmi esetre sem lehet több a szokásos alkalmi verseknél. Ugyanis Vásárhelyi Jánosnak ifjabb Bethlen István váradi főkapitány felett 1632-ben Zilahon tartott s 1635-ben Franekerában kiadott temetési beszédéhez latin nyelvű üdvözlő verset irt.[8]

Gidófalvinak 1635 végéig tarthatott külföldi tanulása, minthogy a következő év második hónapjának végén már utban is volt itthoni uj állomáshelye felé. Nagyon valószinű, hogy kirendelése összefüggésben van a fejedelemnek fentebb már közölt rendeletével, amelyet a váradi scholamesterek számának és járandóságuk folyósitásának ügyében éppen 1636 február 4-én adott ki.

A kolozsvári sáfár számadási tétele az egyetlen adat, amely Gidófalvi váradi tanárkodását bizonyitja. Ebben az állásában azután egy esztendőnél nem sokkal több időt tölthetett, minthogy a tiszántuli egyházkerület 1637 juniusában tartott zsinata Gidófalvi Balázs akadémitát Belényes város gyülekezetének papjává avatta fel. Különben itt sem töltött hat esztendőnél hosszabb időt, mivel 1643-ban már Nagybánya hivta meg prédikátorának.[9] Nem sokkal ezután, az 1646 junius lo-én tartott szatmárnémeti nemzeti zsinaton "Ex Comitatu Szattmariana, Ex Diocese Rivulina", már mint "Basilius Gidófalvi Pastor Eccl. Totfalusiensis" vett részt.[10] Igy tehát végleg elszakadt szülőföldjétől.

---

6) RMK. III. 1493.

7) ETA. IV. 19.

8) RMK. III. 1506.

9) Zoványi Jenő: Pathai István halálának éve. ItK. 1941: 286. - Borovszky Samu: Tiszántuli ref. papok. Bp. 1898. 2o.

lo) Lampe, Frid.Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 422.

Fejérvári /Albensis/ Mihály
/1636 táján/

Egyetlen s nem is egykoru adat,amely Fejérvárinak váradi tanárkodását tudtomra adta, Debreczeni Ember Pál hiányos névsora,amelyben az 1638-ban tanárkodott "Nicolaus Kecskeméti" után minden időpont megnevezése nélkül "Michael Albensis", őt követőleg pedig "Stephanus Benjamin Szilagyi" neve van felsorolva.[1)]

Ez a hivatkozással nem bizonyitott adat azonban egy, valóban élt személyt: Michael Albensist állitja elénk,aki a leydai akadémia anyakönyvének tanusága szerint erdélyi /Transsylvanus/ származásu teológus volt s 16o8-ban született.[2)]

Tanulását hihetőleg szülőföldjén: Gyulafehérvárott kezdette, A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában egy olyan könyvet találtam, amelyben az egykori tulajdonos magát saját kezűleg igy nevezte meg: "Michael S. Albensis Transylvanus possidet librum Ao 1621."[3)] Feltételezhető, hogy e diák azonos a netaláni váradi iskolamesterrel, aki azonban e könyvét már nem szülőföldjén, hanem valamelyik, Erdélyen kivüli iskolás korában szerezte, mert ellenkező esetben semmi értelme nem lett volna nevét közelebbi körülirással "Transylvanus" jelzővel is megbőviteni.

Alumniumot szerezve, netalán már 1632 előtt kibujdosott a külsőországokbeli akadémiákra. A leydai egyetem anyakönyvébe,mint "Michael Albensis Transsylvanus", 1632 augusztus 3o-án egyszerre iratkozott be Brassai /Coroneus/ Mihállyal, Géresi Mihállyal és Andrással. Azután meg - Miklós Ödön nagyon valószinűleges feltevése szerint - tanulótársával: Tolnai Dali Jánossal együtt ment

1) Lampe,Fried.Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 637.

2) Archiv. N. F. XVI. 2o8.

3) Könyvtári jelzése: P. 134. volt. /Ma az Akadémia kolozsvári könyvtárában/.

át a groningai egyetemre. Itt 1632 szeptember 28-án egy időben iratkoztak be.Egy esztendő mulva:1633 október 8-án Fejérvári visszament Leydaba,[4] mignem Tolnai ugyanekkor hajózhatott át az angol szigetre.

Miklós Ödön azt is megállapitotta, hogy Tolnai és Fejérvári Groningában együtt laktak a "Torfftorenstraet"-en s ezért őt tartja annak a diáknak, aki hazajövetele után árulkodott Tolnainak groningai magaviseletére.[5] Nagyon lehetséges ugyan, hogy Fejérvárinak csak egyszerű fecsegését fujta fel Miskolczi Csulyak István zempléni esperes nem csekélynek tetsző hibává,annak ellenére,, hogy a nagytekintélyű, tudós Alting Henrik groningai professzortól kapott méltó elismerést tartalmazó bizonyitvány már egymagában is megcáfolt minden szertelenséget.[6]

Tolnaival és Fejérvárival egyidőben tanult Groningában Nádudvari András. Közülök az utóbbi hihetőleg 1635-ben térvén haza, Debrecenben tétetett iskolamesterré, majd 1636 májusában innen hozatott be Szászvárosra másodpapnak,[7] mignem Tolnai 1638 szeptember 6-án érkezvén Erdélybe, a sárospataki iskolához rendeltetett rektornak,[8] Fejérváriról pedig azt gyanitom, hogy Nádudvarival egyidőtájban jött hazájába vissza. Keresszegi István tiszántuli püspök ekkor a váradi iskolához oszthatta be.Itt azonban nem sokáig oktathatta a studiosusokat, minthogy az 1637 junius 14-án Debrecenben tartott zsinat alkalmával Kabára iktatták be akadémikus lelkipásztorul.[9]

Zoványi - a bihari ref. egyházmegye ismertetése során - Albensis Mihály kőrösszegi lelkipásztort a dioecesis 1650-52. évi espereseként nevezi meg.

---

4) Archiv. i.h., továbbá Dunántuli Prot. Lap 1917: 194.

5) Dunántuli Prot. Lap 1921: 72-3.

6) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban.Bp. 1911. 44-45.

7) A kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyve. 1636, 466. és 378. /A kolozsvári állami levéltárban/. - Nádudvari Péter:A szászvárosi ref. ekklésia története. /ErdProtKözl. 1876: 22./

8) Lásd: Tolnai hazaérkezéséről irott cikkemet. /Előző kötetben/.

9) Borovszky Samu: Tiszántuli ev. ref. papok. 2o.

Kecskeméti Miklós

(1638 - 39.)

A leydai egyetem teológiai karára beiratkozott ifjak között találjuk - az anyakönyv tanusága szerint - 1636 május 14-én "Nicolaus Ketzkemedi Hung(arus Annorum) 24."[1] Eszerint tehát 1612-ben születhetett bizonyosan Kecskemét városában. Időrendben ezután azt látjuk, hogy Maros-Wásárhelyi Szóócs János leydai diák ugyancsak 1636 október 1-én tartott vitatkozását a többek között Kecskeméti Miklós nevű tanulótársának, a váradi iskola korábbi contrascribájának is ajánlotta.[2] Ebből megtudtuk, hogy Kecskeméti hazai tanulását Váradon fejezte be, ahol a diákság bizalma az iskola ellenőrének is megválasztotta.

Rozgonyi Varga (Sutoris) János egykori enyedi lelkipásztor külső országokbeli naplójában felsorolja azokat a diákokat, akikkel együtt az 1638. esztendőben Leydaban tanult. Közöttük van "N. N.p. Ketskeméti" nevű ifju is,[3] akinek föltétlenül azonosnak kell lennie a fentebb megnevezett teológussal, minthogy az 1638 körüli években ilyen nevezetű más ifju jelenléte nem mutatható ki. Közben azonban más egyetemeket is látogatott. 1637 julius 13-án "Nicolaus Kecskeméthius Ungarus Theol. Stud." néven vezették be nevét a franekerai egyetemi anyakönyvbe,[4] két hónap mulva pedig 1637 szeptember 18-án a groningai akadémiára ment át.

Kecskemétiről Szilágyi Benjámin István munkájából ugy tudjuk, hogy egyike volt azoknak az ifjaknak, akik Hollandiában szerzett tudásukat Angliában bővitették tovább. Itt azután közelről megis-

1) Archiv. N.F. XVI. 2o9.

2) RMK. III. 1515.

3) Szathmári Pap Zsigmond: Szentzi Molnár Albert. Erdélyi Prédikátori Tár. 1837. VII.köt. XXXVI.lap.

4) TT. 1886: 6o4. és Dunántuli Prot.Lap. 1917: 194.

merkedve a hitbeli puritánus felfogással, maga is annak hivévé szegődött. Ugyanekkor Angliában tanuló honfitársai közül - Tolnai Dali János elgondolására - tizedmagukkal kötelezvényt szerkesztettek 1638 február 9-én, amellyel szavakban ki nem mondott formában a puritánizmus otthoni terjesztésére kötelezték el magukat. Hazatérésük után a külső országokbeli szabadabb szellemhez való elszegődésük miatt, a heidelbergi orthodoxiával eltelt idősebb rendű egyházi vezetők az ifjakat kérdőre vonandó, az 1638 szeptember 22-én Debrecenben tartott partialis synodusra megidézték, minthogy a "kegyesség formulája" névvel megnevezett kötelezvény egy példányát az itt megnevezett Kecskeméti Miklós váradi iskolamester bizonyosan jóhiszeműen átadta Keresszegi István debreceni lelkipásztor s tiszántuli szuperintendensnek.[5] Ennek alapján a zsinat kötelezvény aláírására utasitotta az ifju papjelölteket, amelyben megfogadják, hogy az egyház kebelén belül mindenféle ujitástól tartózkodni fognak. Ennek az eseményláncolatnak történetét az egykoru Szilágyi Benjámin István "Acta synodi nationalis hungaricae" cimű, töredékben fennmaradt kéziratos munkájában őrizte meg.[6] Bárha nincsen emlékezet róla, hogy a megkivánt kötelezvényt - Kecskeméti is aláirta volna, azonban az alábbi körülmény határozott bizonyiték amellett, hogy még 1640-ben is Váradon szolgált. Ugyanis - gr. Kemény József szerint - 1849 előtt megvolt az enyedi kollégium könyvtárában "Angyalok Éneke, az az Az igaz meg nem szeplősitett Vallásnak öröme a Keresztyén ember szivében Mellyet irtt a Szent Irásnak mondásaiból nagy Szorgalommal Kecskeméti Miklós N. V. T. Nyomtatt. Nagy Váradon buzgó lelkek költségén 1640." (8° 79 lap terjedelemben).[7] Minthogy ezt a N. V. T. röviditést a Nagy Váradi Tanitó szövegre kell feloldanunk, bizonyos ebből, hogy ekkorra már nem volt az iskolánál, hanem egyik lelkitanitói, vagyis prédikátori állásra választotta meg az egyházközség akarata s az esperesi és superintendensi jóváhagyás. Kétségtelen az, hogy az iskolamesteri állásban eltöltött átmeneti idő letelte után nagyon hamar került az előkelő váradi papságba.

Zoványi tiszántuli püspök összegyüjtötte a régi zsinati határozatok közül a maga korában is még érvényben lévőket s azt

5) Lampe F.A.: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 385.

6) SpFüz. 1857: 161.

7) RMK. I. 707.

1733-ban kiadta. Ennek LXVIII. pontjaként találjuk, hogy "nagyobb iskolák tanitói két évig, kisebb iskoláké tovább is maradhatnak azon helyen; kik világi pályára lépendők, csak egy évig tanitóskodhatnak, papi pályára lépendők 2-4 évig."[8] Igy tehát Kecskemétivel tulajdonképpen mégsem történhetett kivételezés.

Zoványi Jenő adattára szerint az 1641. esztendőben valahová eltávozott Nagyváradról, 1647 májusában pedig Hajdunánáson, azután meg Kéreren töltött be papi tisztséget.[9]

8) SpFüz. 1865: 399.
9) Zoványi cikkei. 223.

P a n k o t a i F e r e n c

/1640 - 41/

Erre az akadémikus mesterre Keserű Bálint hivta fel a figyelmemet s minthogy egyelőre más forrás nem állott rendelkezésemre, éppen ezért Zoványi Jenő lexikoni cikke utmutatásának alapján kelle elindulnom. Jóllehet Pankotai egyetlen ismeretes munkájának ajánló sorai - Szabó Károly szerint - életrajzára vonatkozólag, nem egy adatot tartalmaznak,ámde ehhez az egyetlen példányban megmaradt könyvhöz lehetetlen hozzáférnem,[1] ellenben ugyancsak Keserű Bálint reá talált Rácz Károlynak a zarándi református egyházmegye történetét tartalmazó munkájára, amely a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött könyvpéldány előszavának életrajzi vonatkozásu részét Sárkány Lajos tanár másolatában közli.[2] Ennek alapján most már valamelyes képet mégis csak lehetséges összeállitanunk.

Pankotai bizonyosan az egykori Zaránd megyei Pankotáról származott, születési éve pedig - a leydai egyetem anyakönyvének bejegyzéséből következtetve - 1613 volt.[3] Tanult Szalontán, majd pedig Váradon. Itthoni iskoláit elvégezve, 1635-ben Szalontára vitetett rektornak, ahol két esztendeig lelkiismeretesen tett eleget a reá bizottaknak. Eközben történt, hogy 1636-ban a Rákóczi fejedelem ellen támadó Bethlen István török hadai Szalontát elpusztitással fenyegetvén, Győri Jakab nevű alantas tiszt furfangos ötlete s az annak következtében éjjeli álmukból felriasztott nagy sokaságu darvak "szörnyű szokatlan kiáltása" az egész török seregben akkora rémületet keltett, hogy ész nélkül megfutamodván, nagy részük a lápokba veszett, avagy magyar fogságba e-

1) RMK. I. 839.

2) Rácz Károly: A zarándi egyházmegye története.Arad, 1880. 243, 282-83.

3) Archiv. N. F. XVI. 209.

sett.[4] Igy menekült meg Szalonta. Erre céloz tehát Pankotai mondván, hogy "vajha az Jehovának ez örök emlékezetre méltó jótéteménye sokak előtt feledékenységben nem ment volna; Ő lőn, a ki a szivekben megrettenté, s elfutamtatá minden emberi erő nélkül, ez reánk fenekedő tsunya nemzetséget."

Pankotai derék munkálkodását méltányolva, Jote Gergely szalontai kapitánynak és Huszti András lelkipásztornak pártfogása következtében maga a város elégséges pénzbeli segitséget nyujtva, "idegen országokban s académiákban, holott a tudományoknak derekas fészke vagyon", kibocsátották. Külföldi tanulása - bevallása szerint - "majd három esztendők elfolyásokig" tartott. Először - tudtunkkal - 1637 augusztus 11-én a leydai egyetem teológiai karára iratkozott be a Tolnai Dali János tizeinek egyikével: Szikszai Benedekkel s nemkülönben egy Szepsi István nevű, valószinűleg sárospataki öregdiákkal együtt.[5] Majd 1638 őszén átment Franekerába s ott szeptember 14-én Rozgoni Jánossal és Szenczi Molnár Jánossal egyszerre jelentkezett felvételre az egyetemen.[6] Sajnálatos körülmény, hogy egyetlen akadémiai vitatkozása sem ismeretes, s ezért se tanárairól, se magáévá tett hitbeli és egyéb szellemi felfogásának elindulásáról semmi utmutatónk sincsen.

Külső országokban való tartózkodása valószinűleg vagy 1639 végéig, vagy a következő év elejetájáig terjedt, mint ahogyan Rácz Károly is nagyjából igy számitja. Hazatérésekor Szalonta mindjárt másodpapjául marasztotta, noha kevés idő multával a püspök a papságot megelőzni szokott gyakorló évre a váradi schola rektorául rendelte. Itt azután csupán csak egy esztendőt, tehát az 1640/41. iskolai évet töltötte, amely idő alatt hihetőleg ő sem mulasztotta el az ifjuságot a presbiteri elvekkel megismertetni. De - szerinte - "ismét esztendőm határa elközelitvén", Szalonta ujra visszakérte papjául.

Itteni lelkipásztorkodása ideje alatt forditotta le magyar nyelvre Vedelius Miklósnak franciául megirt s latin nyelvre átültetett munkáját, amelyet azután "S. Hilarius. Avagy, Minden fé-

4) Szalárdi. 115-19.

5) Archiv i.h. és Erd.Préd.Tár. 1837. VII. füzet XXXVI.lap.

6) TT. 1886: 604.

le Szomoruságoknak nemei ellen, Sz. igaz és álhatatos örömre vezérlő Elmélkedés" cimen 12°-nyi 251 lap terjedelemben Váradon kinyomatott.[7] Könyvének ajánlását 1650 március 23-án Szalontán keltezte. Ebben megjelölte, hogy itteni szolgálatát már tizedik esztendeje folytatja, ezzel tehát nemcsak a szalontai, de a váradi szolgálatának idejét is biztosan meghatározta. Bebizonyosodott tehát, hogy a kiváló Zoványi Jenő egy esztendőt mégis csak tévedett.

Munkája tehát forditás, szerzője Vedelius Miklós előbb genfi, majd franekerai teológiai professzor, aki hihetőleg tanára is volt Pankotainak, mint annyi sok, ekkortájban külföldet járó református diáknak. E forditás különben - Bod Péter összeirása szerint - megvolt Bethlen Kata könyvtárában is.[8]

Ezen kivül Vedeliusnak még egy magyarra forditott munkája ismeretes, ez pedig Laskai Matkó Jánosnak, idősebb Bethlen István ecsedi udvari belsőemberének 1644-ben Váradon kinyomatott "Hittül szakadásnak tellyes meg-orvoslasa."[9]

Pankotaira vonatkozólag még egy felette lényeges emlékünk van. Ugyanis a Várad környéki presbiteriánus papokról 1655-ben szerkesztett gunyvers róla igy emlékezik meg:

"Pankotai Ferencz Szalontán csak hallgat,
Mert ő fel nem talált hallgatásnál jobbat,
Innovatiorul nem beszélget sokat,
De azonban ő is velek együtt mozgat."[10]

E sorok tehát bizonyitják, hogy ő is a presbiteriánus felfogás hive volt. Külsőországokbeli tanulása egybe esik a Tolnai Dali Jánosék angliai tartózkodásával, de hogy "A kegyesség formulája"-nak aláirói között neve nem fordul elő, bizonyitja, hogy a Brit-szigeteken nem járt s ezért a haladó szellemet csak Hollandiából hozta magával.

Az eddig elmondottak is bizonyitják, hogy a szalontai hajduság szeretetét mennyire megnyerte, s egykori dédelgetett diákja - ime - a most emlitett pasquillus szerzéséig is már 15 évet töltött itteni szolgálatban. Azt azonban, hogy közéjük már bevezette volna a presbiteri egyházigazgatási rendszert, alig hisszük,hi-

7) RMK.I. 839. és Bod Péter: Magyar Athenas. 2o8.
8) Erd.Muz. 1912: 181.
9) RMK. I. 764. és Magy. Athenas. 157.
10) Magy.Prot.Egyh. és Isk. Figyelmező: 187o: 596.

szen abban az esetben e gunyirat szerzője nem mondaná azt, hogy "Innovatiorul nem beszélget sokat".

Élete további folyásával kapcsolatosan Rácz Károly csodálkozik azon, hogy Szalárdi miként állithatta, hogy az 1658 szeptember 2-án Borosjenő várát elfoglaló török sereg a következő napokban Sarkadot és Szalontát is megvette,amely mezővárosokat azonban maga a lakosság II. Rákóczi György parancsára tövig felégette, holott ebben az időben Szalonta mégsem lehetett puszta hely, minthogy /feltevése szerint/ Pankotai itt 1666-ig lelkipásztoroskodott. Ugyanis az 1666 julius 4-én Szatmárnémetiben tartott egyházkerületi zsinat ekkor Csatári Andrást avatta a szalontai papságra.[11] E feltevésről azonban biztos itéletet nem mondhatunk, minthogy Szalárdi Jenő elestekor váradi lakos volt s ezért a szomszédságban történtekről mégis csak tudomással kellett birnia, ámbár öreg korában irván krónikáját, megtörténik,hogy nagynéha téved is.

11) Szalárdi. 405. és Rácz. 138, 243.

Szilágyi Benjámin István

(1643 - 45.)

Szilágyi Benjámin István életének története eléggé ismeretes. Azonos nevű édesapja - az 1632.évi feljegyzés szerint - vasmegyei esperes és bűi lelkipásztor. A megnevezett falu hihetőleg azonos a Vas-megye határán folyó Répcének balpartján fekvő s ma Sopron-megyéhez tartozó,a jelen időben talán már egyetlen református lelket sem számláló Bő községgel. Az egyházmegye anyakönyve idősebb Benjámin Istvánnal kapcsolatosan arról tudósit, hogy Egrespatakáról való: "de Egres Pataka".[1] Ez az eredethatározás azután megmagyarázza származási nevének létrejöttét is. Tudjuk ugyanis, hogy a származási nevet felvevő egyének, különösen ha messze vidékre szakadnak el, nem az alig ismert falucskától,hanem a nagyobb tájegységtől, vagy vidéktől kölcsönzik nevüket. Igy ő is nem a Zilah melletti kis Egrespatakról,hanem az egész nagy Szilágyságról kezdette magát Szilágyinak nevezni.

Feltűnőnek találhatjuk, hogy miképpen is kerülhetett ez, az erdélyi fejedelemséghez tartozó közép-szolnok-megyei ifju pap az ország nyugati határszélére, ma legfennebb csak sejteni, de biztosan megállapitani nem lehet. A mi gondolatunk szerint az 1613 esztendei fejedelemváltozás lehetett ennek az oka.[2]

Ifjabb Szilágyi Benjámin István 1616 november 16-án született. Első oktatását apjától nyerhette. Minthogy azonban felső

---

1) Halmy Gyula: A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. Sp. Füz. 1866: 262. Ez Szombati János 1788/89-ben irt kéziratos munkájának forditása. - Erdélyi János és Finkey Pál: Magyar Prot.Egyháztörténeti kutfők. (Szilágyi B. István: Acta synodi nationalis hungaricae c. kéziratos munkájának forditása).- SpFüz. 1857: 161. - Zoványi Jenő: Teológiai Ismeretek Tára.III. Mezőtur, 1901. 287.

2) Szerző: Báthori Gábor bucsuztatója. (Kézirat).

tagozattal rendelkező iskola a nyugati végeken - a Habsburg elnyomás miatt - ekkor tulajdonképpen alig is volt (Komárom,Pápa)de az se lehetett eléggé magas szinvonalu, ezért az apa fiát a távoli szülőföldre küldötte, oda, ahol bizonyára még maga is tamulta a tudományokat. Hazai iskoláztatását azután Gyulafehérváron Alsted főprofesszorsága idejében fejezte be. Innen 1639 nyarán indult külső országokbeli bujdosásra, ahol - mint maga irja kéziratban maradt munkája előljáró beszédében - idegen férfiakkal való társalgása következtében, akik a magyar protestáns egyház multjáról kérdezősködtek, elhatározta, hogy ha szerencsésen haza érkezik, meg fogja irni annak történetét. Ezt azután el is készitette, műve azonban nem maradt reánk.

Künn először - vagyis 1639 nyarán - az Odera melletti Frankfurtban állapodott meg,[3] majd 1641-ben a franekerai akadémiára iratkozott be, innen talán Utrechtbe ment át. Az 1643. év elejére térhetett haza. Itthon legelőbb a váradi iskola rektori tisztségében találjuk, de valamivel később bizonyosan,mint ahogy a franekerai egyetemen tanuló Gál István teológus 1645-ben tartott vitatkozásának ajánlásában ennek határozott adatát adja.[4] De váradi tanárkodásának egyéb bizonyitékai is maradtak.Ugyanis Kopchán Mihály szirmiumi püspöknek 1643-ban Pozsonyban megjelent könyvét - miként Voetius utrechti professzor 1645-ben megjelent teológiai vitatkozásokat tartalmazó művében elmondja - "1643 május 12-én Váradról az igen művelt Szilágyi Benjámin István ur, ekkor váradi iskolai rektor, küldötte meg."[5] Ugyancsak az 1643. esztendőből származik annak emlékezete, hogy a XVII. század legkiválóbb nevelőjének, Comeniusnak "Janua Linguae Latinae reserata aurea. Sive, Seminarium Linguae Latinae et Scientiarum omnium" cimű, európaszerte használatos tankönyvét magyar nyelvre forditva, Váradon 22o nyolcadrétnyi lap terjedelemben kiadta. E munkája azután az egész XVII-XVIII. század folyamán használatban lévén, többször ujra nyomatott.[6] Az 1644. évről is van egy vele kapcsolatos csekélyke emlékezet, ugyanis Laskai Jánosnak Váradon megjelent "Jé-

3) ProtSzle. 1889: 187.

4) RMK. III. 1651.

5) SpFüz. 1866: 264.

6) RMK. I. 749, II. 614, 637, 7o1, 968, 1317, 1735, 1925, 1988,- MKvSzle. 193o: 14o.

zus Királysága" című munkájához latin nyelven szerkesztett üdvözlő distichonokat irt.[7]

Váradi tanári működése három esztendőre terjedvén, 1645 december 21-én a sárospataki iskola rektorául vitetett. A váradi nyomda 1646. évi kiadványai között találjuk ugyanennek az esztendőnek augusztus 3-án elhunyt Bethlen Péternek, Gábor fejedelem unokaöccsének, teteme felett mondott gyászbeszédek gyüjteményét "Temetési Pompa" cim alatt. Közötte van "Funebris oratio Stephani Benjamin Szilagyi in pago Liszkafalva iuxta Rosenbergam. 21. Oct. 1646."[8]

Szombati szerint Tolnai Dali János és társainak ujitásai ellen tartott tokaji semigeneralis gyülésen 1646 február 14-én s szatmárnémeti synodus nationalison 1646 junius lo-én mint "Illustris Scholae S. Patakiensis Rector Theol.Professor", a zempléni egyházmegye egyik kiküldöttjeként vett részt.[9] E gyülések határozatait összeirta és rendszerbe foglalta.[10] Az a munkája, amely azonban csak megcsonkult kéziratként maradt reánk,"Acta synodi nationalis hungaricae" (etc.), igy is nagyon becses adatokat foglal össze a magyar puritanus küzdelmekről, jóllehet őmaga nem osztozott Tolnaiék felfogásában.

Szilágyi a pataki tanárságról 1647 szeptemberében lemondott, a szomszédos tolcsvai egyházközség papságát fogadván el. 1649 junius 16-án a zempléni egyházmegye főjegyzőjévé választatott meg. Komáromi Csipkés György utrechti akadémiai hallgató 1651 február 15-én tartott vitatkozásának ajánlásában róla, mint egykori tanáráról, s még mint tolcsvai lelkipásztorról emlékezik meg.[11] Ugyanebben az évben azonban a sátoraljaujhelyi papságra hivatott meg. Mikor azután Tolnai János buzgólkodása következtében Lorántfi Zsuzsánna Comeniust 1651-ben meghivta a pataki iskolához s a jeles tudós és nevelő az intézet korszerűsitésén fáradozott, nagy elismeréssel emlékezett meg Tolnai János rektorról, Szöllősi János teológiai és filozófiai tanárról, továbbá kiadott könyveinek gondos átnézésén és kijavitásán is fáradozott Szilágyi B. Istvánról.

---

7) RMK. I. 765. - Csipkay Sándor: Magyar-holland irodalmi kapcsolatok kezdetei. Bp. 1935. 13.
8) RMK. I. 787.
9) SpFüz. 1866: 265. és Lampe. 405.
lo) SpFüz. 1857: 161. - Harsányi István:Miskolczi Csulak István élete és munkái. Debrecen, 1926. 13.
11) RMK. III. 1781.

Szombati ugy véli, hogy Szilágyi,ez a tudós, szorgalmas egyháztörténetiró 1652 táján hunyt el, minthogy a zempléni egyházmegyei jegyzőkönyvekben nevére többé már nem akadt reája.[12]

Bod Péter azt irja róla, hogy "nagy szorgalmatossággal szedegette öszve a' M. Országi Ekklésiai Gyüléseknek végzéseiket, hihetö a' Katona Geleji István izgatásából. Ez az irás meg-vólt az Ember Pál kezén, mikor az Erdélyi és Magyar országi Ekklésiákra tartozó dolgokat irogatta 's szedegette rendbe."[13] Ehhez a megállapitáshoz még az is hozzáfűzhető, hogy valószinűleg nemcsak a zsinati végzések, hanem az azóta elveszett egyháztörténet kézirata is megfordult Ember Pál kezén s ezért tulajdonképpen ez lehetett a magja a Lampe professzor neve alatt 1728-ban Utrechtben megjelent egyháztörténetnek.

---

12) SpFüz. 1866: 267.

13) Bod Péter: Magyar Athenas. 268.

Harsányi Nagy Jakab

(1646 - 48.)

Egy 1672-ben megjelent munkája szerzőjeként nevét "Jacobus Nagy de Harsány nob(ilis) Ung(arus)"-nak adja tudtunkra.[1] Biztosan megállapitani nem tudom, hogy nemességét örökölte-e, avagy maga szerezte-e? Bárha Nagy Iván egy sárospataki és kis-harsányi Harsányi családot mutat be, amelynek első ismert őse: "Michael Literati de Sárospatak et Kisharsány" 1467-ben Mátyás királytól netalán a baranya-megyei Kisharsányt nyerte adományképpen. E családfa ötödik fokára Nagy Iván beállitotta azt az 1676 után utód nélkül elhunyt Jakabot, aki Apafinak gyermekkori tanitója s 1651-től a brandenburgi fejedelem tanácsosa volt.[2] Ez a beállitás azonban föltétlenül téves, mert hiszen egy kis-, vagy középnemes család egy időben nem birtokolhatott egymástól annyira távolfekvő vidékeken, mint Baranya és Zemplén! Azután meg e kettős előnév is szokatlan a XV. század közepén és végezetül Harsányi határozottan megnevezi "Nagy" családnevét, ami a mult időkben ugyan nem lenne éppen lehetetlen jelenség egy azonos származási nevű családon belül sem, ha visszamenőleges érvényességgel az ifjabb nemzedékekhez mért őst jelentené, de minthogy itt arról szó sem lehet, ezért legalább is kétesnek kell kijelenteni Harsányi Jakabnak e törzsből történt származtatását.

Harsányi személyére 1640 julius 21-én és 1642 október 6-án találunk adatot a hollandiai Leyda akadémiájának anyakönyvében, az előbbi időpontban mint 26 éves magyarországi, az utóbbiban pedig mint 27 esztendős erdélyi teológiai hallgató van bejegyezve. Tehát 1614-ben kellett születnie. A hol magyarországi, hol pedig

1) Uj Magyar Muzeum. 1855. II. 379.

2) Nagy Iván: Magyarország családai. V. 58-60.

erdélyi honosságának megjelölése arra utal, hogy a kapcsolt részek: a Partium lehetett az otthona, s ezért származási helyéül a biharmegyei Körösnagyharsányra gondolhatunk. E körülmény most már azt sejteti, hogy maga is a váradi iskola neveltje s minthogy Bethlen Miklós szerint a gyermek Apafi Mihálynak sokáig praeceptora volt,[3] valószínű, hogy tanulását a gyulafehérvári kollégiumban folytatta tovább. Innen bujdosott azután külső országokbeli akadémiákra, talán öt, vagy közel hat évet töltvén tudományokban való előhaladására. Eközben Tarczali Pál leydai tanulótársával a nyugateurópai haladóbb szellem szülőföldjét, Angliát is felkereste.[4]

Hazatérése után - Csernák munkája szerint - már 1646-ban Váradon tanit a puritánus elveket valló Harsányi Jakab.

A magyar református egyház életében nagy jelentőségű esemény volt az 1646 junius 10-én s az ezt követő napokon Szatmárnémetiben megtartott nemzeti zsinat (synodus nationalis), amelyen a tiszáninneni és -tuli egyházmegyéken kivül az erdélyi küldöttek is részt vettek. A Lampe-Ember-féle egyháztörténet Szilágyi Benjámin István "Acta synodi nationalis hungaricae" cimű kéziratos munkája nyomán megőrizte ugyan e zsinat leirását,[5] azonban a debreceni egyházmegye legrégibb jegyzőkönyvébe bemásolva, megmaradt a végzések eredeti szövegezése is. Ebből látható, hogy a puritánus szellem terjedésének meggátlására erélyes rendszabályokhoz folyamodtak, mert hiszen "nomen puritani,nemo sibi amplius ausit usurpare, quia est scandalosum: secundo periculosum, quia innovationes sunt: qui enim hoc fecerit, privabitur." Ekkor egyes személyeket is itélet alá vettek. Voltak,akiket állásuktól megfosztottak, miként Szepsi János váradi várbeli papot, Tolnai János pedig továbbra is letéve maradt, hacsak meg nem jobbitja életét és szokásait. Kereszturi István, Győri István, Porcsalmi János, Tolcsvai Márton, Kovásznai Péter ügye feletti döntést a legközelebbi tiszáninneni (a mai megjelölés szerint tiszántuli) zsinatra halasztották. A megelőző pataki zsinaton állásától megfosztott Köleséri Mihály szántai elsőpapnak palástját ugyan visszaadták, azonban ha

3) Bethlen Miklós önéletirása. Bp. 1955. I. 260.

4) Trócsányi Berta: Magyar ref. theológusok Angliában a XVI. és XVII. szdban. Debrecen, 1944. 14. 28. - Pongrácz József: Magyar diákok Angliában. Pápa, 1914. 3-6.

5) Lampe, Fr. A.: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. (1737). 398.

előbbi állomáshelyét óhajtaná elfoglalni, abban az esetben egyházmegyéje papjainak kegyét (vagyis beleegyezését) meg kell szereznie.[6] Legenyhébb fenyités Harsányi Jakabot érte. Bod Péter szerint olyan végezés találtatik róla, hogy "ugy hagyatik meg az oskolai hivataljában, ha kéz bé adással keze irásával kötelezi magát Seniorának és a több Papoknak minden tisztességes dolgokban való engedelmességre; másokat nem gyaláz, motskol, és hogy az Ekklézsiának bé vett rendes Tudománya ellen maga fejétől nem ujit,nem tanit 's az egyházi fenyitéknek is magát alája adja."[5]

A Szilágyi Benjámin István kéziratát felhasználó Ember Pál az 1646. évi zsinat tárgyalásakor nem emliti a Harsányi ügyét, ellenben a végzések most idézett eredeti szövegezésének V. pontjában foglaltak kissé másképpen hangzanak, miként azt Bod Péter magyarra forditott idézetében tudtunkra adja, s amint az ő megállapitását átvevő későbbi irók legtöbbje ugyanigy tovább tárgyalja. Ugyanis "Jacobo Harsani conceditur ut in scholis, vocatus doceat, hoc modo tamen, ut chirographo suo seu reversali obliget se, deinceps pastoribus ecclesiarum et senioribus, in omnibus honestis rebus obtemperaturum et obtrectationibus valedicturum, neque quiquam innovaturum contra disciplinam ecclesiasticam et ritus ecclesiae antiquitus receptas; si vero aliquid attentaverit ab ecclesia abscinditur."[8] Ennek alapján, bizony,nem tudjuk megmondani, hogy Harsányi tulajdonképpen miért is került itélet alá? Lehetséges, hogy netalán csak Angliába történt áthajózása miatt, s ezért őreá is alkalmazták az 1638 szeptember 22-i debreceni zsinat határozatát,[9] avagy netalán valaki előtt dicsérettel emlékezett meg az angliai puritánus törekvésekről, egyuttal gáncsolván a hazai csökönyös maradiságot? Ki tudja!De elég az hozzá,hogy a püspökös (episcopalis) felfogásu egyházi vezetőktől semmi komolyan elitélhető cselekedetet nem követhetett el, hiszen Szilágyi felsorolván azokat a nevezetesebb akadémikus ifjakat, "kik felől Angliában (folytatott) társalgásuk miatt gyanu támadhatott" s "kik

---

6) Révész Imre:A szatmár-németii zsinat végzései,eddig ismeretlen eredeti szerkezetökben. SpFüz. 1860:244-47.

7) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 351.

8) SpFüz. 1860: 244-47. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak.170. - Csernák ezzel kapcsolatosan egész lehetetlenséget állit.187.

9) I.h. 1857: 171.

a tiszáninneni (mai megjelöléssel:tiszántuli) egyházakban ezen határozatnak önként aláirtak", közöttük azonban Harsányi nevét nem találjuk,pedig nemcsak Tolnai János diáktársai, hanem a Harsányival körülbelöl egyidőben hazatért Kovásznai Péterről is megemlékezik.[10] Nem lehetetlen, hogy eddigelé még semminémű állást sem töltött be, hiszen nem is régóta érkezett haza.

Ezenkivül Zoványinak azt az észrevételét is számitásba vehetnők, hogy netalán Harsányi volt akkor a rector primarius, amikor az iskola seniora husvéti prédikációjában Tolnai tevékenykedésére célozva azt jelentette ki, hogy "az igaz religio most kezdettvolt felvirradni,ha meg nem gátolódott volna."A hatalmukkal visszaélő tekintélyek erre a diákfőnököt vasba verették s az iskola igazgatója is majdhogy pórul nem járt,[11] már tudniillik ha nem mendemondán épült fel az egészen más egyházkerületben levő zempléni egyházmegye protocolluma irójának értesülése, mint az éppen Tolnaival kapcsolatosan számos példával bizonyitható. Kiséreljük meg tehát a Harsányival összefüggésbe hozható lehetőséget elemezni.

Az egykori szokás szerint a külső országokat megjárt papjelölteknek itthoni működésüket - a kivételes eseteket nem számitva - iskolamesterséggel kellett kezdeniök s csak két, leggyakrabban azonban három esztendeig tartott tanárkodásuk után rendeltettek lelkipásztori állásba. Minthogy pedig a zsinati végzés kezdőszavait akár ugy értelmezzük, hogy (már) meghivatva (de a zsinat jóváhagyása előtt állását még el nem foglalhatva),akár pedig ugy, hogy (ha majd) meghivatva (elfoglalja a rektori katedrát),mindenképpen azt állapithatjuk meg, hogy csak ezután kezdi meg működését. Ezért tehát a Bod Péter nyomát követők beállitását föltétlenül módositanunk kell.

E zsinati határozat, ismételjük, abból a szempontból is figyelmünket érdemli meg, mert belőle itthoni közhivatali működésének körülbelőleges kezdetét is megállapithatjuk az 1646. esztendőben. Hogy pedig mindjárt a váradi scholához rendeltetett s ott nemcsak az 1646, hanem az 1647. és 1648. esztendőt is eltöltötte, tanusitja, hogy a zsinat követelésének az előirás szerint eleget is tett.

---

lo) I.h. 1857: 172.

ll) Zoványi. 143-44.

Látjuk, hogy Székelyhidi Tophaeus Mihály utrechti teológus 1647 december 24-én tartott nyilvános vizsgálatát a többek között Harsányi Jakab s Szőlősi János váradi mestereknek és Szathmári Bacca Péter ugyancsak utrechti diák 1648 julius 12-én előadott vitatkozását nemkülönben Harsányi Jakab s H. Szőlősi János váradi tanároknak ajánlotta. Már ezek az adatok is megerősitik, hogy a megjelölt években Harsányi valóban itt működött.

A kolozsvár-városi sáfárpolgár 1649. évi számadáskönyvében feljegyezve találtam, hogy január 3-án "az melj Harom Deak az Varadj Meszternek egigiet massat uittek Enyed irányában,kocsijuk elébe lovat adatott."[12] Tekintettel arra a körülményre,hogy az itt meg nem nevezett váradi mester holmiját szállitották Délerdélybe, mégpedig nagyon valószinűleg Fehérvárra, bizonyos, hogy szokásos három esztendei tanárkodás után, valamilyen más állásba rendeltetvén, annak elfoglalására költözködött. E mesterben most már nemcsak azért merem Harsányi személyét felismerni, mivel többé már nem található Váradon, jóllehet 1647. évi iskolamestertársai közül Técsi továbbra is Váradon maradt, Debreczeni István, Borsai Sepsei János és Váradi Szikra István papok mellett 1650-ben ő nyervén el a negyedik lelkipásztori állást; nemkülönben Szőlősi sem hagyta el Váradot, őt ugyanis 1651-ben már Sepsei prédikátor helyében találjuk, Tölcsekit és Komáromit(?) pedig még 1651-ben is, mint iskolamestereket látjuk viszont.

Harsányi Jakab nem mindennapi neve tehát innentől kezdve más felé irányitja nyomozásunkat. Bárha nevét Ember Pál a váradi iskola tanárainak névsorába a következő megjegyzéssel iktatta be: "Jacobus N.Harsanyi. Hic demum Patria excessit,et factus est Consiliarius Sereniss. Electoris Brandenburg."[13] Ez a tulságosan összevont megjegyzés már Bod Péternél is eléggé hibás képpé torzul, azt mutatván be Harsányiról, hogy "elhagyván Professori Hivatalját 1651-dik esztendőben // ide vessző kellene! // el ment Berlinbe a' Választó Fejedelemhez, a' nagy Friderikhez, a' ki az ő Pennája által folytatta a' Napkeleti Országokra a Kereskedések iránt való Levelezéseit. Még 1676-dik esztendőben Consiliariusi titulussal ott nagy betsületben élt."[14]

---

14) Bod Péter. 351.

12) Sáfár, 1649.

13) Lampe. 637.

A helyes kép megállapitására szükséges minden lehető adatot összegyüjtenünk.

Mindenek előtt tekintetbe kell vennünk azt a körülményt, hogy Bethlen Miklós egy 1672. évi eseménnyel kapcsolatosan ugy emlékezik meg Harsányiról, hogy "tisztességes tudós ember volt",[15] tehát a klasszikus nyelveken kivül a nyugateurópaiakat is megtanulhatta, sőt - ami az egykori tudományosságnak még nagyobb fokmérője: a keleti nyelveken is hihetőleg kellő jártasságot szerzett. Nagy világlátottsága és nyelvismerete lehet azután a magyarázata annak a helyzetnek, hogy az iskolamesteri évek kitöltése után maga is másfelé vágyakozott, mintsem valamelyik egyházközség gyülekezetét pásztorolja. Tekintettel arra a helyzetre, hogy a váradi iskolának a fejedelem volt a főpártfogója (patrónusa), bizonyosan felfigyelt Harsányi képességeire. Ezért tehát ide iktathatjuk Bethlen Miklós sűritett mondanivalójának azt a hiradását, hogy azt a Harsányi Jakab nevű magyar embert, aki a gyermek Apafi fejedelemnek sokáig praeceptora volt, osztán" a portán erdélyi török-deák tolmácsnak tanittatta Rákóczi fejedelem."[16] Ez a tanittatás pedig csak 1648 után történhetett, minthogy korábbi szolgálata esetében a fejedelem aligha bocsátotta volna el, küldötte volna külső országok akadémiáin való tanulásra, mert bárha az országnak ekkor még volt egy másik török deákja is: Majtényi András, ő azonban már nem ifju ember s különben is egy portai tolmács nem volt elegendő.

Thordai Ferenc kapitiha 1654 május 28-án Konstantinápolyban kelt levelében a többek között azt jelentette a fejedelemnek, hogy "Harsány uram, kegmes uram, az Nsgod kegyelmét Nsgodtól alázatosan vötte, az pénzre kgmes uram volt szüksége, mivel tavaly nyáron mind beteg lévén, az mint mondják, sok adósságban esett volt; idejét hiában nem tölti, az Nsgod szolgálatjátul is magát nem kiméli." Egy félesztendő mulva maga Harsányi török deák 1655 január 4-én azt foglalta irásba, hogy "az hogsámra nem panaszkodhatom de én egy hétben kétszer is alig érkezem tanulni tőle, azonban az

---

15) Bethlen. I. 26o.
16) I. h.

fizetést ugyan megkivánja méltán." E két levél tartalma azt sejteti, hogy Harsányinak legalább is 1653-ben kellett kimennie Törökországba, sőt éppen ugyanőneki 1656-január 6-án Rákóczihoz intézett szavai azt bizonyitják, hogy "valaki mondotta volt Nsgodnak, hogy nem akarok tolmácsolni s elmenni mindenüvé, bár akkor mást beszéllett volna, im kegyelmes uram, Nsgod eszében veheti, akárki mint izetlenkedjék, mint vagyon az dolog, két harmadfél esztendők alatt nemcsak vigyáztam, imitt-amott tekeregvén, forgolódván, jóakarókat magamnak szerezvén".[17] Az itt emlitett kétszer harmadfél esztendők tehát együtt 5 évet tesznek ki, minthogy pedig ezt a számot Harsányi két részre tagolta, azt jelenti, hogy a valóságban is megosztott időt töltött a török birodalomban: az első 2 1/2 esztendőt talán 1649-5o-től, a másodikat pedig 1653 közepétől.

Miután Harsányi a török diákságra kellőképpen felkészült, II. Rákóczi György jeles képességei miatt most már nemcsak mint tolmácsot, hanem mint ügyvivőt (követet) is felhasználta. Igy 1656 szeptember 15-én arról értesülünk, hogy II. Rákóczi György, aki már ekkor készitgette az utat a lengyelországi hadjáratra, megparancsolta konstantinápolyi követeinek, ugy mint Harsányi Jakabnak - Angyal Dávid szerint - mint egyik legügyesebb diplomatájának és Balogh Máténak, hogy az angol és francia követek tanácsa után induljanak a porta engedélyének megszerzésében. Bendishe Tamás angol követ Cromwell utasitására azután valóban mindent meg is tett, hogy a porta beleegyezését kieszközölje. 1657 junius 21-én a svéd követek, valamint Harsányi Jakab és Tisza István kapitihák a kajmekám előtt arról tanuskodnak, hogy Rákóczinak a svédekkel való szövetkezése a portának csak hasznára leend, azonban minden igyekezetük hiábavalónak bizonyult. Bendishe is látva, hogy még ő sem tud semmi eredményt elérni, figyelmeztette az erdélyi követeket a porta valódi szándékára, csakhogy ez az intelem kissé elkésve történt, mert Rákóczi már megindította a lengyel hadjáratot, sőt vállalkozása is már összeomlott.[18] Ennélfogva Konstan-

17) Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háboru. Bp. 189o. I. 349, 354, 539.

18) Angyal Dávid: Erdély politikai érintkezése Angliával. Sz. 19oo. 5o4-6.

tinápolyban Harsányiék sem lehettek többé szivesen látott emberek, sőt Tisza Istvánt s követtársait, ugymint Tordai Ferencet és Harsányi Jánost (helyesebben:Jakabot!) "mert a fejedelem késett az adó fizetésével és a szultán tiltakozásának dacára svédekkel, kozákokkal Lengyelország ellen szövetkezett", (egy időre) a héttoronyba vetették.[19]

Maga II. Rákóczi György is ezt irja Ujvárból 1657 szeptember 1-én anyjához intézett levelében:"Zoldfikár aga, Harsani, Tordai, Tisza István uramékat az Jedikulában vetették." Majd Barcsai Ákos helytartó 1658 szeptember 28-án Déváról keltezve arról számol be a fejedelemnek, hogy "Majténi András valóban hiven tökélletesen viselte magát Nsgod mellett,őtöt is Tisza István uramékkal együtt nagy nehezen kiszabadétottam, de Zulfikar agát semmiképpen nem lehete."[20]

Nagyot fordult a világ Erdély felett, Rákóczi azonban görcsösen ragaszkodott a fejedelmi székhez, végsőkig remélve, hogy még mindent helyre hozhat, pedig, hát, - miként Csengeri István kolozsvári református pap Rákóczihoz 1659 január 9-én Désről intézett levelében szemére hányta - "tudom, eddig az Harsányi Jakab uram levele (melyben irta, hogy immár az keresztyénség és igy Erdély ellen is, ha tovább engedetlenkedik,az Mahumet zászlóját kitették), nagyságod kezéhez jutott".[21] Harsányi tehát ekkor még mindég a szőszólói tisztet töltötte be a portán; ezt bizonyitja az erdélyi rendeknek 1660 február 6-án Sellenbergen tartott országgyülésének Győr-megye közönségéhez intézett megkeresése is,eszerint "Kapikihánk még tavaly megh irta vala, ha Karátsonigh az (adó és sarc) Summának felét be nem viszik,ne legyen semmi reménségünk hazánk megh maradásárul, mivel már az Mahumet zászlóiát az Portán ki tették Erdély országa ellen."[22] Ugyancsak az 1659. évi eseményekkel kapcsolatosan találjuk Szalárdinál, hogy "az havasalföldi Minnye vajdát megindulása előtt (a fejedelem) maga belső

19) Szalay Lászlótól irt függelék Kemény János fejedelem önéletirásához. Pest, 1856. 502.

20) Szilágyi Sándor. II. 436. 517.

21) Szilágyi Sándor: II. Rákóczy György és Csengeri István levelezése. SpFüz. 1866: 305.

22) Ráth Károly: Az M.DC.LX. v. Okleveles adatok Magyarhon történetéhez. Uj Magyar Muzeum. 1856.: II. 382.

szolgája által Harsányi Jakab által megszéditeni s magához vonni kezdette vala".[23]

Az emutáni események sora jól ismeretes, Rákóczi halálos sebe most már hiveinek lassanként leolvadt táborát is választut elé állitotta.

Bethlen Miklós szerint:"Harsányi...Rákóczi fejedelem...halála után vetődött Berlinbe."[24]

Felvinczi Sándor leydai teológus diák 1669 november 15-én tartott nyilvános vitatkozásának VII. és VIII. részét "Harsányi Nagy Jakabnak, Frigyes Vilmos brandenburgi őrgróf titkos tanácsosának" ajánlotta.[25] Ebből az ajánlásból több körülményre lehetünk figyelmesek. Legelőbb is azt tudjuk meg belőle, hogy ez a derék diplomata, aki - ugy látszik - a végsőkig megtartotta urának tett hűségesküjét, annak elpusztulása után Erdélyben s a kapcsolt részeken maga is elvesztette lába alól a talajt, hiszen Rákóczi érdekeit szolgálván, a török udvarnál többé már semmiféle feladatot nem teljesithetett.Ekkor határozhatta el magát hazájának végleges elhagyására. Igy találhatott azután menedéket Bethlen Gábor sógorának udvarában, ahol képzettsége, nyelvtudása s a török portán való jártassága révén hamarosan előkelő állásra küzdötte fel magát.De megállapithatjuk Szinnyeinek az Athenas szavainak félreértéséből eredő tévedését, amely szerint Harsányi csak 1676-ban nyerte volna el a tanácsosi cimet.[26] Végezetül azt is észre vehetjük, hogy uj otthonában is meleg szivvel törődött honfitársaival, hiszen Felvinczi is csakis azért ajánlhatta neki vitatkozását, mert támogatását ő is tapasztalhatta.

Bethlen Miklós önéletirásában beszéli el, hogy az ország a magyarországi protestánsok érdekében az európai országokhoz és hatalmasságokhoz az 1672.esztendőben levelet küldött. A segitségkérő levelek postásai - ugy látszik - a külső országok akadémiáira indult diákok voltak. Ezt a megállapitást a fejedelem nevében fogalmazó Bethlennek következő szavaiból tehetjük:"Ebben az üdőben Berlinben a brandenburgi elector tartott tisztességes fizetés-

---

23) Szalárdi. 464.

24) Bethlen Miklós. I. 26o.

25) RMK. III. 248o.

26) Szinnyei IV. 478.

sel és consiliariusi titulussal egy Harsányi Jakab nevű magyar embert, aki (Apafi) gyermekségében sokáig a fejedelemnek praeceptora volt,osztán a portán erdélyi török-deák tolmácsnak tanittatta Rákóczi fejedelem, kinek halála után vetődött Berlinbe; tisztességes tudós ember volt. Ugy végzők, hogy ehhez vigyék az irásokat mind, és ennek mintegy sollicitatornak, az electornak pedig mint patrónusnak kössük lelkére az egész dolgot."[27] Bizonyos,hogy Bethlen Miklós itt csak vázolja az eseményeket, nem jelezvén még azt sem, hogy Harsányi nem első, hanem második Rákóczi György halála után szegődött el a brandenburgi választófejedelem szolgálatába, egyik-másik szakirónknál tehát ezért történhetett a végzetes eseménycsere.

Bethlen Miklós a látogatástevőket többes számban emliti anélkül, hogy a nevüket megmondotta volna, ennek ellenére mégis sikerült reájuk találnunk. Ugyanis az akadémiára igyekvő Pápai Páriz Ferenc, a későbbi tudós enyedi professzor, naplójába 1672 május 17-én azt jegyezte fel, hogy érkezett "Berlinben az hol liberaliter fogadott Nemzetes Harsányi Jakab ő kglme aulicus consiliarius Electoris Brandenb." 25-én pedig "Voltam ebéden Harsányi uramnál"[28] De rajta kivül Pápainak egy diáktársára is reá találunk. Ugyanis Szalay László a bázeli könyvtár kézirattárában egy magyar vonatkozásu emlékkönyvet talált. E 8°-nyi nagyságu 7o lapból álló cimlapnélküli kézirat tulajdonosa Erdélyből 1671 márciusában indult külső országokbeli bujdosásra. Ez az esztendő azonban egészen bizonyosan téves kijegyzés 1672 helyett, minthogy a következő keltezés hónap és nap szerint is megegyezik Pápai naplójának adataival.Ez a diák - a Szalaytól megnevezett - Horváth János május 17-én már Berlinben van, "ubi D. Jacobum Harsányi Consiliarium hung. Celsiss. Electoris literis principis convenimus." Tehát Horváth már megemlékezik a fejedelemtől reájuk bizott levelekről is. Majd azután innen továbbindulva, junius 14-én Utrechtbe érkezett,ahonnan a háboru miatt Marburgba s az 1673. esztendő elején Baselbe vándorolt. Az itteni egyetemi hallgatók névsorába nevét 1673 február 26-án mint "Johannes Horváti de Békés" (teológus),találjuk be-

27) Bethlen Miklós. I. 26o.

28) Koncz József: Pápai Páriz Ferencz naplója 1649-1691.ItK. 1892: 388-98.

vezetve.[29] Majd 1674 junius végén Bernbe készült, "ut ibi a morbo, quem in inguine habet curetur".[30] E feljegyzés helyességét erősiti meg a kolozsvári református kollégium törvényeit aláirt diákok névsora, eszerint ugyanis "Joannes B. Horváti ad academias iter. suscipiens defunct[us] Bernae".[31] De Bod Péter is közöl egy Hoffmann János Izsák bázeli professzortól szerzett "Epitaphium Joannis Bekes Horváti, eruditione clarissimi Juvenis, qui varios scientiarum thesauros in Academiis Germanicis ac Hollandicis colligens, cum reditum in Transilvaniam ad Aulam Patroni sui Illust.Dionysii Bánfi de Losontz adornaret, Bernae repentina morte oppressus est Anno M D CL XXIV." cimű 12 soros latin verset.[32] Barátai ekkor egy epicedion füzetkét adtak ki 12 sztl levél terjedelemben.[33]

Harsányiról még tudjuk, hogy 1672-ben egy latin és török nyelven irott munkát adott ki Berlinben. Ennek a kis 8°-nyi 5lo lapot tartalmazó könyvnek cime: "Colloquia familiaria turcico-latina,seu status turcicus loquens, per Jacobum Nagy de Harsány nob. Ung. Serenitt, ac.Potentiss. Electoris Branden. Consil. Coloniae Brandenb." Szalay tudósitásából közöljük a főcimet követő sorokat is, amely a mű tartalmát közelebbről is megjelöli, tudtul adván, hogy "In quo omnes fere turcici imperii ordines, ministrorum cuiusque, conditionis extra vel intra aulam regiam, inque gubernaturis dignitas, qualitas, officia, regimen, gentis robur terrestre et maritimum, item natura, mores, ritus et consvetudines variae, religio, sectae et religiosi etc. etc. per colloquia, velut in speculo quodam ad vivum repraesentantur ac notis necessariis illustrantur". E könyv még azt is elárulja, hogy a szerző II. Rákóczi György fejedelemnek ügyvivője volt a portánál s hét esztendőt töltött Konstantinápolyban, valamint a török birodalom más helyein. Azután hálásan emlékezik meg a választófejedelemről, aki őt, minthogy a barbár zsarnokság minden javától és életlehetőségétől megfosztotta,

---

29) Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. SpFüz. 1860: 157. - Segesváry Lajos: Magyar ifjak az utrechti egyetemen. - Debrecen, 1935. 21.

30) Szalay László: Hungaricák a' lausannei cantoni könyvtárban. Uj Magyar Muzeum. 1855: II. 380.

31) Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 1.pagina.

32) Bod Péter: Hvngarvs Tymbavles Contınvatvs. Nagyenyed,1764. 84-85.

33) ItK. 1892: 504. - RMK. III. 2643.

nemcsak védencévé fogadta, s tanácsosi címmel tüntette ki, hanem, öt év óta kedvező életmódról is gondoskodott.[34] E sorokból nyert hét és öt évnyi időközt csak abban az esetben tudnók évszámhoz kötni, ha feltételeznők, hogy Harsányi a hét esztendőt nem egyfolytában töltötte a török földön, az öt esztendőt pedig csak a konziliáriusi titulus s ezzel együtt a nagyobb fizetés elnyerésének idejétől számíthatnók. E könyv ajánlásának..."me per barbarorum tyrannidem omnibus bonis, mediisque vivendi orbatum" szavai arra engednek következtetni, hogy Váradnak 1660 augusztus 28-án történt elfoglalásával egyidejűleg a török a környező falvakat is hatalmába hajtva, a közeli Körösnagyharsányt és így Harsányinak netalán ott levő birtokocskáját is tönkre tehette.

Bod Péternek arról is van tudomása, hogy Harsányi még 1676-ban is életben volt s a választófejedelem udvarában nagy becsületben tartották.

E felvilágosodott szellemű, jeles tudományu, kitünő államférfit a Rákócziak váradi kiváló iskolájának méltó diszéül tarthatjuk emlékezetünkben.

Harsányi életének vázlatos bemutatásához csatolok egy utólagosan talált adatot, amely egyéb vonatkozásain kivül bizonyságot tesz, hogy a választófejedelmi udvarban elért magas állása: C(onsiliarius) Elect(oris) S(erenissimi) Pr(incipis) ellenére sem feledkezett meg a magyarsághoz való tartozóságáról. Ezt tapasztaljuk Csernátoni Pál emlékkönyvének (album-ának) Kocsi Csergő István által 1722-ben lemásolt szemelvényeiben, amelyet a sárospataki református nagykönyvtár őrizett meg számunkra: "Exercepta ex Albo. Cl. Pauli Csernatoni Claudiopolitani Peregrinantis A. 1661. - Ephor. Il. Baron Bethlen et Phil. Doct. Franeqverae." Továbbad az emléksorok között ez olvasható: "Nob. ac Cl. Dno Pauli Csernatoni in Hungaria[m] redituro lubens meritoqs Conterraneo Conterreneus. grat. lubensqz apposuit Jacobus Nagy de Harsany C. Elect. S. Pr., 1667. Berolini."[35]

---

34) Uj Magyar Muzeum. 1855: II. 379.

35) 403. sz. könyvtári jelzésű kéziratos kötet /Kocsi Csergő István, a Bálint püspök fia, másolata./ 666/B. lev.

Técsi Joó István

(1646-49.)

Teljes neve Técsi Joó István. Származási neve után ítélve, a máramarosi Técső városából eredt s mindhogy 1644 november 23-án Leydaban történt akadémiai beiratkozásakor életkorát 25 évesnek jegyezték be az anyakönyvbe, születésének tehát az 1619-2o. esztendőben kellett történnie.[1]

Itthoni tanulásáról mindössze csak annyit tudunk, hogy előbb Szatmáron, majd Sárospatakon végezte iskoláit, itt ugyanis 1638. október 23-án irta alá a schola törvényeit. Innen a bodrogkeresztúri rektorságra vitetett,[2] ahonnan külső országokba bujdosván, 1644 junius 21-én Franekerában, majd ugyanennek az évnek november 23-án Leydában iratkozott be a teológiai tantárgyak hallgatására.[3] Még ugyanebben az évben adta ki Leydában "Virga Mosis" című 1o2 nyolcadrét lapnyi terjedelmű értekezését, amelyben a pogányoknak, törököknek, zsidóknak és különböző keresztyén felekezeteknek (szektáknak) alkalomadtán való megtérítéséről tárgyal.[4] Az ajánlólevélben Kereszturi Pálhoz, a fehérvári iskola rektorához intézve szavait, mondja, hogy "te engemet...az igen jeles Bényei János ur által..Váradra hivtál".[5] Hollandiából 1646-ban tért haza s ekkor a váradi iskolamesterségre rendeltetett. Itt tanitott 1647-ben is,[6] ekkor adta ki "Clavis Evangelica Sive Disputatio.. Biblica" című 64 nyolcadrétnyi lap terjedelmű latin nyelvű gyüjte-

1) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N.F. XVI. 211.
2) Et. 1943: 236.
3) TT. 1886: 6o6, és Archiv XVI. 211.
4) RMK. III. 1668.
5) SpFüz. 1865: 355.
6) Csernák. 187, 19o, 277, 283.

ményét, amely a tanitványaival rendezett vitatkozásokat tartalmazza. Ennek szerzőségét maga jelöli meg ilyenformán: "Authore et Praeside Stephano J. Tetsi."[7] Valószinű,hogy 1648-ban, sőt talán 1649-ben is tanári hivatást töltött be,ellenben 1650-ben már mint váradi lelkipásztorral találkozunk.[8] Mint pap, kiváló egyéniség: ezt bizonyitja a pataki subsriptionalis könyvbe neve után bejegyzett megjegyzés: "Redux ex Acad(emia),Pastor Varadiensis insignis factus.Ibidem Obdormivit".[9] Nevére még 1651-ben, 53-ban és 54-ben is reá találunk.[10] Róla Zoványi és őutána Szinnyei arról számol be, hogy 1654 nyara után nyoma vész[11] ellenben miként a pataki tanulók névsorából megtudtuk, Váradon meghalt. Elmulása bizonyosan 1654-ben következett be, mivelhogy 1655-ben már mást találunk váradi papképpen megnevezve.[12]

Hihetőleg rokona volt az a Técsi Joó Miklós,akinek "De Libertate humanae voluntate" cimen 1658 március 27-én Utrechtben tartott vitatkozásának ajánlásából megtudjuk, hogy a váradi iskolában tanult Tarpai és Enyedi tanárok igazgatása alatt.[13] Külföldön Utrechtben, Franekerában, Groningában s Angliában járt egyetemre. 1659-ben Franekerában kiadta "Lilium Humilitatis.Az az.... Isten Anyaszent-egyházánac...siralma" c. munkáját, amelyet azután idehaza még ötször nyomtattak ki.[14] Élete további folyásáról semmit sem tudunk. Megtörténhetik, hogy Jászberényi Pál nevű tanulótársával együtt künn maradt Londonban.

---

7) Varga Zsigmond. I. 117. lapon 57.sz. és RMK. II. 680. Én a debreceni ref. nagykönyvtár példányát használtam, amelynek könyvtári jelzése: RMK. 328.

8) RMK. III. 1757.

9) Et. 1943: 236.

10) RMK. III. 1769, 1841, 1903.

11) Zoványi Jenő: Theológiai Ismeretek Tára. II. Mezőtur, 1901. - Szinnyei. XIII. 1363.

12) Szerző: Nagyari Benedek. EM. 1940: 318.

13) RMK. III. 2027.

14) RMK. I. 939, 1153, 1281, 1235, 1240, 1668.

Herczeg-Szöllősi János
(1646-50)

Személyazonosságát csak nehezen tudjuk megállapitani, ugyanis egy és ugyanabban az időben két, pontosan egyező nevű Szöllősi Jánost találunk, akik korban is - egy esztendő eltéréssel - megegyeznek s tanulmányaikban is ugyanazon az utakon járnak.Az egyikről a sárospataki iskola diákjainak névsora igy emlékezik meg: "A. 1639. Johannes Hertzeg Szőlősi. 6. Oct. Promotus ad Acad. Redux factus est Rector Patakinae Scholae celeberrimus. Vixit adhuc A. 1653."[1] Tehát ez a Hertzeg-Szőlősi János 1639 október 6-án lépett a pataki iskola diákjainak sorába. Innen azután külső országokbeli egyetemre ment.Egy másik adat azonban a másik Herczeg-Szöllősi Jánost állitja elénk. Ugyanis Kolozsvár város 1642. évi sáfárpolgár számadáskönyvének tételei között arról számol be: augusztus 14-én "Erkezenek Vrunktol Feieruarrol Az Vr Eö N(agy)saga Rakoczi Sigmond Alumnussi Gregorius Bihari es Joannes Herczeg Szeoleosi, Egj Varadi ven Katona Barat Miklos masod magaual gondviseleo mellettek, mennek Nemet Orszagban Tanulni."[2] Az a körülmény, hogy a váradi katona a gondviselőjük, arra utal, hogy bizonyosan jövet is ő kisérte e diákokat, tehát a diákok maguk is Váradról, a váradi iskolából indultak Fehérvárra, mint az ifjabb herceg alumnusai. Rákóczi Zsigmondnál, továbbá a fejedelemnél s a püspöknél történt jelentkezés után utlevéllel és költséggel ellátva, visszafordultak. Kifelé vezető utjuk végcéljául megjelölt Németország azonban nem a tulajdonképpeni rendeltetési helyet jelzi, hanem általában véve külföldet jelentette, hiszen a kolozsvári sáfárok még nagyon sokáig mindég csak Wittenbergába utaztatják

1) Et. 1943: 236.

2) Sáfár 1642: 88, 178.

az akadémiára igyekvőket, pedig, ekkor már hosszu évtizedek óta elfordulva ettől az egyetemtől, a református diákok előbb Heidelbergbe és Marburgba, azután pedig Hollandiába, meg Angliába törekedtek.

Bihari és Szöllősi bujdosásának első három hónapját az Odera melletti Frankfurtban történt rövid megállapodással s azután Németországban való világlátással töltötte el. Nevökre először a hollandiai Franekera akadémiájának anyakönyvében találunk, mégpedig 1642 november 11-én "Johannes Hertzegh Szőllősi Hungarus Theol. Stud. Gregorius Bihari Hungarus Theol. Stud."[3]

Bihari - ugy látszik - továbbra is itt maradt, mignem Szőllősi 1643 nyarán a leydai egyetemre iratkozott át. Itt most már egészen egyidőben ismét két Szőllősi János jelenik meg előttünk, mégpedig a tanulók névsora szerint: 1643 julius 12-én "Johannes Szölösi Hung(arus; Annorum) 27, T(heologiae studiosus)", három hét mulva pedig 1643 augusztus 3-án "Johannes Szölősi Hung(arus; Annorum) 26, T(heologiae studiosus)."[4]

Kettejük közül ma már lehetetlen megállapitanunk: Ugyan melyik a pataki s melyik a váradi diák!

A Váradról elindult Szőlősi Jánosnak majdnem három és fél évig tartott külső országokbeli tartózkodásáról - a kor szokásait ismerve, aligha tételezhetjük fel, hogy csak Franekerára és Leydára szoritkozott volna, minthogy azonban Hollandia harmadik leglátogatottabb egyetemének: Utrechtnek hallgatói között neve nem fordul elő,[5] hihető, hogy Leydából Angolországba hajózott át.

Egyetemi tanulmányainak befejezése után, hazafelé térő utjában 1646 január 9-én ért Kolozsvárra.A sáfár feljegyzése szerint: "Erkezenek Urunk Alumnussi onnat feliül Beszermeni es Szeolössi Uramek, Vrunkhoz mennek mellettek valokis vadnak." Innen azután továbbindulva, miután a fejedelemnél s a püspöknél is jelentkeztek, Szöllősit február 9-én már ujra Kolozsvárt találjuk: "Erkezek Solmossi Peter Fogarasbol Iffiu Urunk feo Ember szolgaia, Vagion ve-

3) Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886: 606.

4) Archiv N.F. XVI. 211.

5) Verzeichniss der Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Utrecht. Archiv. N.F. XXII. 79-92.

le Egi Alumnusis Szölössi Istuan, Urunk kwldi Varadi papsaghra, Vadnak Nro 15."[6] A sáfár ugyan téved, amikor Istvánnak keresztneli el és papságra menendőnek könyveli el,ezt ugyanis határozottan megcáfolja az a körülmény, hogy olyan rangadó gyülekezet pásztorságát, amilyen a váradi is, közvetlenül az akadémiáról megjövő diáknak soha nem jelölhették ki. De megdönti a következő esztendei kolozsvári sáfár számadási tétele is, tudtunkra adván, hogy "Erkezek Fogarasbol Szölösi Janos Varadi Schola Mester, Varadra megjen. S(alus) C(onductus) L(evelére) B(iró) V(ram) P(arancsára) attam alaja ket deakkal együtt 5 lovat szekeret."[7]

Váradi scholamester Szöllősi Jánost Csernák bár nem ismeri, de hogy csakugyan élő személy volt, azt a fenti adaton kivül külső országokban tanuló diákok két vitatkozásának ajánlása is bizonyitja. Az egyik Harsányi Jakabbal együttesen 1647 december 24-én emliti Szőlősi János váradi tanitó (helyesebben talán tanárt!), a másik ugyancsak Harsányival egyszerre 1648 julius 12-én Szőlősi H. János, helyesebben mondva: H(erczeg-)Szöllősi János váradi tanitó (tanár!) nevét őrizte meg.[8] Valószinű,hogy folyamatosan az 1649-5o. években is itt mestereskedett, ugyanis 1651-53-ban már Sepsei János váradi várbeli prédikátor helyén látjuk, aki itt egészen 165o-ig teljesitett szolgálatot. Pap korából származó egyik 1651. évbeli adatunk Szöllősiről még azt is tudtunkra adja,hogy megelőzőleg csakugyan mester, mégpedig az 165o-ben már külső országokban bujdosó Enyedi Sámuel tanára vala.[9]

Visszatérve a Sárospatakról idézett adathoz, most ismét elénkbe bukkan a másik Szöllősi János személye. Ugyanis egy 1652 november 5-én Utrechtben tartott vitatkozást szerzője a többek között Szőlősi János pataki iskolaigazgatónak ajánlotta.[1o] Hihetőleg ezzel azonos személy az az egyező nevű lelkipásztor is, akinek, valamint nehány más zemplén-megyei papnak s polgárnak 1654. julius 1-én és december 9-én két utrechti teológus egy-egy disputációját ajánlotta.[11]

---

6) Sáfár. 1646. 64, 74.
7) I.h. 1647. 217.
8) RMK. III. 1691, 1711.
9) RMK. III. 1769, 1783, 1841.
1o) RMK. III. 1813.
11) RMK. III. 19o6, 191o.

A váradi iskolamester,majd ugyanottani negyedik pap Szöllősi Jánosra vonatkozólag ezután már csak kevés adattal rendelkezem, ezekből azonban mégis megtudjuk, hogy 1655 junius 24-én már a borosjenei gyülekezet lelkipásztora,[12] aki a váradi egyházközség papjául hozott Nagyari Benedek eltávozásával megüresedett tisztségbe állittatott be. De még ugyanebből az évből adatunk van reája, hogy Herczeg Szölösi János borosjenei papot és Mihály, meg Zsófia nevű gyermekeit, nemkülönben testvéröccsét Herczeg Szölösi Istvánt és ennek gyermekeit II. Rákóczi György fejedelem megnemesitette. Szöllősi Mihály nevű leszármazottját azután Gyaluban találjuk meg, aki az 1773. évben nemességigazoló iratait a királyi tábla utján az erdélyi főkormányszékhez terjesztette fel.[13]

A hivatkozott adatból két körülménnyel jövünk tisztába. Egyik az a helyzet, hogy a nemeslevéladományozás idejében Herczeg-Szöllősinek már nehány esztendő óta házasnak kelle lennie, hiszen ekkor már két gyermekéről is tud a nemeslevél. Ez a körülmény azt jelenti, hogy a váradi iskola igazgatását az 165o. esztendő táján csakugyan otthagyta, minthogy ez az állás nem nyujthatott biztos alapot a megházasodásra. A másik körülmény az, hogy Borosjenőben az 166o.-i török terjeszkedés bekövetkezéséig lelkipásztoroskodhatott. Ekkor azután menekülve, Erdélynek vette utját. Hol állapodott meg? nem tudjuk, bár lehetséges,hogy éppen Gyaluban s utódát 1773-ban talán éppen ezért találjuk e városkában.

12) RMK. III. 1936.

13) Bánffi Farkas főkormányszéki tanácsos referátumai.(RefKollLt.)

Tölcseki S. János

(1647 - 49)

Tölcseki neve a váradi mesterek között 1647-ben jelentkezik először.[1] Személyi adatai közül csak kevés ismeretes, de tudjuk, hogy 1641 január 22-én subscribált Sárospatakon. Tekintettel arra,a körülményre, hogy két év mulva: 1643 junius 22-én már seniornak választotta a diákság bizalma, mutatja, hogy neki magának is már több éves diáknak kellett lennie,akinek a pataki subscriptio tulajdonképpen csak más intézetből történt átiratkozását jelenti.Hazai tanulását elvégezve,innen 1644 február 23-án bucsuzott ki s ugyanekkor a miskolci iskolához vitetett rektorul.[2]Miskolcról indult azután külső országokbeli akadémiákra. 1645 augusztus 2-án mint "Joannes S.Tölcseki Hungarus" néven a franekerai akadémia diákjai sorába lépett be. 1646 márciusában a leydai egyetem teológiai karára iratkozott be, az anyakönyv szerint: "Johannes Toltheki Ung(arus, annorum) 28, T(heologiae studiosus.)"[3] Ilyeténképpen 1618-ban kellett születnie.

Idegenországokbeli egy, avagy másfél esztendeig tartott bujdosásából valószinűleg az 1646. év őszén tért haza, ekkor azután a debreceni iskolához rendeltetett igazgatónak. A "Series studiosorum"-ban "Rectore Clarissimo Johanne Töltseki" idejebeli diákok közül az első 1646 október 10-én, az utolsó pedig 1647 október 13-án irta alá az iskolai törvényeket.[4] Tehát körülbelől ezek az időpontok határolják debreceni tanárkodásának idejét. Nagyjában ugyanerről az időről emlékezik meg Rápóti Papp Mihály domidoktus lelkipásztor, elbeszélvén, hogy az 1647. és 48. években

1) Csernák. 187, 190, 277, 283.

2) Et. 1943: 238.

3) TT. 1886: 607. - Archiv N. F. XVI. 211.

4) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 118.

"a szelid erkölcsű istenfélő tudós Tolczehi János" iskolamester tanitotta őt Debrecenben; őróla azután nagy dicsérettel szól.[5] Bizonyos azonban, hogy az emlékiratait iró Rápóti egy esztendőt tévedett, mivelhogy Tölcseki 1648-ban már nincsen itt, ugyanis az őutána következett Mányoki István és Szakolczi István rektorok igazgatása alatt már 1647 november 11-én jelentkezik a törvényeket aláiró ujabb diák.[6]

Bizonyos tehát, hogy Tölcsekit a püspök már ekkorra a váradi iskolához rendelte. Debreczeni Ember Pál egyháztörténete őt - évszám-megjelölés nélkül- Harsányi és Szathmári Baka rektorok neve közé,[7] tehát az 1648 - 53. időközbe helyezi el. Csernák valamivel szűkebbre szoritja váradi tanárkodásának idejét, ugyanis ő ugy tudja, hogy 1651-ben is még Váradon tartózkodik. Ezzel szemben Koncz József az 1647. esztendőre korlátozza itteni tanárkodását, hozzá fűzve, hogy azután debreceni tanár 1649-ig.[8] Valószinű, hogy őt - bár nem hivatkozik reája - de megállapitásában mégis Rápóti hibás évszámra való visszaemlékezése tévesztette meg. Ugyanis Ember Pál felsorolása szerint a zarándi esperesek között jelentkezik "Johannes Totseki P(astor) E(cclesiae) B(oros) Jenei-en(sis) et Sen(ior) A(nno) 1649."[9] Itt azután alighanem csak 1656-ig paposkodott, mivel ebben az esztendőben Kisfalvi Tamást hozták ide Belényesről lelkipásztorul.[10]

A Teleki-levéltárban kutatva, Tölcseki Jánosnak 1668 április 26-án Mármarosszigeten keltezett s Teleki Mihály kővári főkapitányhoz intézett levelét találtam,amelyből megtudtam,hogy ugyanodavalósi prédikátor és esperes volt.[11] Különben a mármarosi esperesek sorában Ember Pál is felsorolja: "Johannes Tölcseki P(astor) E(cclesiae) Szigethinae et Sen(ior) ab Anno 1667 ad An(num) 1668. Senex veneranda canitie mihi notus",[12] jóllehet akkor még csak 50 esztendős vala.

---

5) Varga Lajos: Nánási emlékirat. SpFüz. 1858: 167-68.
6) Thury. II. 118.
7) Lampe Fr. A. 638.
8) Koncz József. 567.
9) Lampe. 640.
10) Vállaji Sipos Imre: A belényesi ev. reform. egyház története. Nagyvárad, 1883. 35.
11) OL. Teleki-levéltár. Missilis osztály 741. sz. köteg.
12) Lampe. 611.

Könyvtárának kötetei után nyomozva, közülük csupán egyet sikerült megtalálnom, mégpedig a debreceni református nagykönyvtárban őrzött, Kereszturi Pálnak 1641-ben Váradon megjelent munkáját, amelynek címlapján olvasható tulajdonosmegjelölés: "Johan. tölczéki."[13] A könyv címe: "Fel-soerduelt Keresztyen", Hajnal Mátyás jezsuitával való vitairat.

13) Könyvtári jelzése: RMK. 477.

Komáromi Szvertán István
(1648 - 51)

Komáromi István személyéről is keveset tudunk,teljes neve azonban mégis csak ismeretes. Arról is van adat,hogy a felsőbb tanulmányokra szülőföldjéről Debrecenbe jött át s itt 164o szeptember 19-én irta alá az iskola törvényeit.

"Stephanus Szvertan Komarino-Hungarus" utrechti teológus 1646 március 18-án a Descartes-ellenes Hoornbeck János professzor elnöklete alatt "De Conversione Iudaeorum" tárgykörből tartott disputációját Pataki Juditnak Garázda Mihály váradi polgár özvegyének és Szilágyi Benjámin István nánási papnak (megelőzőleg váradi akadémikus mesternek), mint pártfogóinak ajánlotta. Ajánló sorait "Steph. S. Komarinus" néven ellenjegyezte.[1] E körülmények egybevetése alapján föltétlenül azonositható a cimben megnevezett váradi iskolamesterrel, egyuttal azt is megállapitva róla, hogy a váradi iskolának is tanitványa volt.Innen külső országokba bujdosva, neve először 1645 julius 21-én a franekerai s még ugyanebben az esztendőben az utrechti egyetem hallgatói között jelentkezik.[2]

Hollandiából hazatérve, 1648 tavaszán már Váradon tanit. Ezt bizonyitja Mikolai Hegedűs Jánosnak Utrechtben megjelent magyar nyelvű munkája is, amelynek 1648 pünkösd harmad napján irt ajánlását Váczi András pataki és Komáromi István váradi iskolamesterhez intézte.[3] Csernák különben még azt is tudja róla, hogy innen 1651-ben távozott a telegdi lelkipásztori állásra,[4] Zoványi azon-

1) RMK. III. 167o.

2) Zoványi cikkei 247. - Segesvári Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 15.

3) RMK. I. 815.

4) Csernák. 191, 2o3, 277.

ban ezt az időpontot 1649-re határozza meg. Az 1651. esztendőnek augusztus 1-én valóban már Telegden keltezi "Mikoron imádkoztok ezt mondgyátok. az az: Az Uri Imadsagnak a' szent Lukátsnak és szent Máthénak le-irások szerént való nyomozása" című, Váradon 29o lapnyi terjedelemben megjelent munkájának ajánlását.[5] Az egész munkának, amely tulajdonképpen Amesius művének átültetése - Incze Gábor összegezése szerint - encyklopedikus jellege van és a kor minden kérdésére kiterjedő gonddal felel meg tudománya és ismerete szerint.[6]

Váradi Köleséri Sámuel 1655 február 24-én Leydában tartott vitatkozását egykori váradi tanitóinak s közöttük Komáromi István telegdi papnak ajánlotta.[7]

A váradi esperesség presbiteriánus papjai ellen valószinűleg 1655-ben irott gunyversből tudjuk meg, hogy a szabadabb egyházigazgatás szükségességét hirdető Komáromi István a lélekszámbeli-leg bár nagyobb Telegdről eltávolittatva, jelentőségében azonban nem kisebb Kismarjára vitetett szolgálatra.

"Komáromi István Máriában készült,
Hol praesbyterium igen meg hidegült,
Nem viheti véghez, miben eddig épült,
Meg látjuk rövid nap, hogy onnét ki perdült."[8]

A bihari egyházmegye papsága - az orthodoxusok minden kimé-letlen vagdalkozása ellenére is - 1655-ben esperessé választotta. Zoványi szerint 166o táján halt meg.

---

5) RMK. I. 853.

6) Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1931. 54.

7) RMK. III. 1936.

8) Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 187o: 59o-98.

Tofaeus Mihály

(1650 - 51)

Székelyhidi Tofaeus Mihálynak, mint I. Apafi Mihály kemény szavu, jeles szónoki képességű, erős akaratu udvari papjának, majd Erdély hajthatatlanul erélyes püspökének élete és munkálkodása sokkal ismertebb, mintsem valamelyes lényeges ujdonsággal járulhatnék hozzá élete folyásának megrajzolásához,ezért itt csak váradi iskolamesterségéről és az azt közvetlenül megelőző éveiről sorolok fel néhány adatot, továbbá nevének helytelen származtatása és használata ellen mutatok be egynehány bizonyitékot.

Csernák Béla a nagyváradi református egyházközség történetéről irott érdemes munkájában Tofeus Dobos Mihályt mondja az ottani iskola 1650-51.esztendőbeli rektorának,illetőleg egészen helytelenül rektor professzorának. Vele kapcsolatosan megismétli a Bod Pétertől elinditott téves névszármaztatást, amely az elmult századok alatt minden birálgatás nélkül általánosan elfogadottá lett igy: "Tofeus eredetileg Dobos Mihály...atyja valószinűleg dobos s minthogy dob héber nyelven Tof, a mi Dobos Mihályunk már sárospataki tanuló korában Tofeus-nak kezdi nevezni magát,de Székelyhida, jelzéssel."[1] Igaz, ugyan, hogy állitásának igazolására Bod a következő jegyzetet iktatja a lap aljára: "Ex relatione J. Tseetsi, qui a suo Patre Tophaei amico accepit".[2] Ifjabb Csécsi Jánosnak ez a hiradása azután hihetőleg csak az apjától eredt szószármaztatáson alapult, minthogy azonban Csécsi és Tofaeus között 27 esztendőnyi korkülönbség volt, amaz legfennebb csak kellő tá-

1) Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon. Bp. 1934. 190-91. és 277.

2) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 11o, és Magyar Athenas, Nagyszeben, 1766. 294.

volságból ismerte a nagytekintélyű püspököt s ezért barátja nem is lehetett, személyes természetű felvilágositásokat tehát tőle nem is kaphatott. Az értesülés megbizhatóságának tisztázása szempontjából még az is megjegyzendő, hogy Bodnak valószinűleg ugyancsak ifjabb Csécsitől nyert amaz értesülése,mintha Tofaeus Sárospatakon tanult volna,ugyancsak nem felel meg a valóságnak, hiszen neve az iskola törvényeit aláirt diákok névsorában egyáltalában nem fordul elő. Ezzel szemben valószinű, hogy hazai iskoláztatását Székelyhidon kezdvén el,Váradon folytatta s egészen bizonyos, hogy Fehérvárott fejezte be. Ezért tehát nem kell esküdnünk régi iróink adatközlésére, még akkor sem,ha mint Bod Péternek sem volt szokása talált forrásain toldozni-foldozni.

Fölösleges részletezni azt a körülményt,hogy a forditás utján létrehozott névátgyurások rendszerint a külső országokbeli akadémiai tanulók okoskodásainak szüleményei s ezért Tofaeus is itthoni diákoskodása idején még aligha gondolt volna saját magának átkeresztelésére.Hiszen külső országokbeli bujdosásának legelején, a franekerai egyetemre 1646 szeptember 29-én történt beiratkozásakor is nevét még mint "Michael Szekelyhidi Ungarus"-nak diktálta tollba.[3] Ennek az előre bocsátott tételnek folytatásaképpen,ha további fiatalkori névaláirásait közvetlen forrásokban vizsgáljuk meg, észre kell vennünk, hogy az sohasem Tofeus, hanem Tofaeus alakban jelenik meg, sőt mutatkoznak más változatok is,amelyek még inkább reávilágitanak nevének eredeti alakjára.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában hét,[4] s a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyüjteményében egy könyvet találtam,[5] amelybe Tofaeus, mint tulajdonos, saját kezüleg irta be a nevét. E bejegyzések - a megjelölés természeténél fogva - birtokos esetben tüntetik fel az akkor még teológus diák Tofaeus latinos szórendben irott nevét. Belőlük megállapitható, hogy e nyolc aláirás közül csak kettő mutathatná a Bod Pétertől, illetőleg Csécsitől kikövetkeztetett "Tof" szótövet, minthogy a többi mind "Tovf" betűkkel kezdődik, sőt ugyanez a szókezdet je-

3) TT. 1886: 607.

4) A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában: P. 56, L. 6, O. 253, K. 2, K. 56, N. 74, RMK. 3.sz. (5.polc.) jelzéssel volt elhelyezve.

5) A SzNM könyvtárában 108/1611. jelzéssel volt ellátva.

lentkezik 1649-ben Leydaban tartott doktori vitatkozásának névjelölésében is.[6] Ebben az alakban tehát aligha lehet bármiféle köze is az előráncigált héber szóhoz. Az utána következő ötödik betűről pedig nyomatékosan ki kell jelentenünk, hogy hét, illetőleg 8 esetben a már bemutatott "ae", mig egyetlenegyszer, mégpedig az 1648 április 23-i utrechti aláíráskor, "oe", de sohasem az általában idézni szokott "e"! Ez a körülmény azután hasonlóképpen erős bizonyiték a "Tof" alapszó ellen, merthogy a héber szóból a latin "-eus" képzővel még lehetne ugyan latinositott uj szót alkotni, de "-aeus",vagy kivált "-oeus" képző éppen lehetetlen feltevés.

Az alanyesetbe helyezett Michael Tofaeus, vagy Tovfaeus,sőt Tovfoeus nevet elemezve, most már a következő tagokra bontható fel: To, vagy Tov + fae, vagy foe + us. Az első tagban mindjárt a magyar "tó", vagy "tov", illetőleg "tav" főnevet találtam meg, a másodikban pedig a "fő",vagy régies helyesirással "foe" szavunkat, illetőleg a latin "-us" képzővel történt továbbképzés következtében előállott "fae" hangváltozást.

Ha ezek után férfi-korabeli névirását figyeljük meg, ott már megállandósulva találjuk a "Tofaeus" alakot, miként ez az Országos Levéltárban őrzött számtalan levelén megfigyelhető.[7] Későbbi formákban látható ugyan a Tofaeus névnek "ph"-val való irása is,[8] ez a változás azonban egyáltalában nem befolyásolja az eddig elmondottakat, mert hiszen maga Tofaeus ritkán kisérelte meg magyar nyelvi elemekből eredő saját nevét Erdélyben s a Partiumban ekkor eléggé szokatlan betűhasználattal eltorzitani.Alkalmazása tulajdonképpen nevének eredetével ismeretlen idegenektől eredhet. De még ha maga is használta volna az "f" értékű "ph" betűjelzést, annak sem volna semmi jelentősége. Gondoljuk meg, hogy a XVII.század emberének a vezetéknév még nem volt helyesirásban is megmerevedett tulajdona s igy a hazai nyomtatványokban és kézirati emlékekben is előfordul a "ph" betűjelzés az "f" helyett.

---

6) "Michael Tovfaeus Pannonio-Magyarus". RMK. III. 1727. - Téves tehát Bod Péter közlése (Smirnai Szent Polikárpus llo.)a doktori disputáció cimlapja szövegének lemásolásánál.

7) Teleki Missilis levelek. 741. és 838. köteg.

8) "Conventio Reverendi Michaelis Tophaei Concionatoris nri Aulici, Cujus Annus incipit, die Mensis Martii Anno 1665." (A Teleki-levéltár 716.sz. kötegében).

Tofaeus nevének végigtaglalása után önként kinálkozik valamelyik Tófő nevű falura gondolnunk,mint ahonnan családjának származnia kellett, sőt ha egy kissé mélyebbre tekintünk, Bod Péternek még azt az állitását is tagadnunk kell,hogy Székelyhidon született volna. E helyzet felismerésére különben maga Tofaeus nyujt felvilágositást.Ugyanis a Ghilányi-javak elidegenitése ellen 1679 junius 19-én mondott beszédében azt a szemrehányást intézte a fejedelemhez és a tanácsurakhoz, hogy... "tiétek a' Haza, tiétek az Ekklésia, én ebben a'Hazában egy bitang vagyok, ki a' Tótok és Németek elött való félelem miatt futottam ide 's ihol la,én keresem a' ti Ekklésiátok' Javát!"[9] Tehát e hazában, vagyis a Partiummal bővült Erdélybe nem a törökök,hanem a "tótok és németek" elől menekült.Ezért szülőföldjét először is az északnyugati Felvidéken kellene keresnünk,de még inkább számitásba kell vennünk a - Horvát- és Tótországgal érintkező Drávamentét,ahonnan számtalan menekült került szerte az egész országba. Hasonlóképpen figyelemmel kell lenni Vas- és Zala-megyék délnyugati sarkában élő s a magyar lakosságtól tótoknak is nevezett vendek szomszédságára. E vidékeken azután, csakugyan találhatók is olyan helységek, amelyekhez ez az elgondolás rögzithető. Igy bukkan elő Tófű falu Baranyában, főképpen pedig Tófej Zalában, rajtuk kivül azonban tekintettel kell lennünk arra a helyzetre is, hogy három századdal ezelőtt még más, azonos nevű község is lehetett, amely azonban az idők viharai következtében nyomtalanul elpusztult.

Tekintettel arra a körülményre,hogy a hollandiai Leyda egyetemének anyakönyvébe Tofaeus 1648 december 5-én 25 évesnek jegyeztetett be,[10] bizonyos, hogy az 1623-24. években kellett születnie. Ennek előrebocsátása után megállapitható, hogy az ország délnyugati táján elterülő Tófő községből talán még az 162o-as esztendők derekán családostól elmenekült férfiu Erdély irányában véve utját, a hegyeken innen, a Bihar-megyei Székelyhidon állapodott meg. Mihály nevű fiacskája itt nevelkedett fel, itt kezdette meg iskolai tanulását, majd a világba kilépve, apja s egyuttal a maga származási nevét ezért toldotta meg az otthont adó városka nevé-

9) Bod Péter. 123.

lo) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N. F. XVI. 212.

ből képzett melléknévi elnevezéssel Székelyhidi Tofoei-nek. Neve kialakulásának lehetőségére idézhető még az a helyzet is, hogy a XVII.-XVIII. században nem egy olyan családnév ismeretes, amely vezetéknevül egyszerre két helynevet is alkalmaz (pl. Gyöngyösi Kiséri András + 1622-ben Kolozsvárt;Sámsondi Somodi Márton + 1681 előtt Bánffihunyadon;Verestói Cséri György + 1765-ben Kolozsvárt, stb.) mindezeknél az első név jelöli a maga, vagy elődje születésének, netalán otthonának nevét, a második pedig a már családnévvé vált származási helyet. Tehát ugyanez a helyzet állapitható meg Székelyhidi Tofaeus (Tófői) Mihálynál is.

Ez az állitás még jobban megerősithető, ugyancsak Bod Péternek Tofaeus életének ismertetésében irt következő szavaival: "Irta eleinte magát de Székelyhida; de annakutánna iratott Michael Tophaeus de Tófő"-nek.[11] Eltekintve e névközlés pontatlanságától, - ime! - már Bodnál is megtalálható a "Dobos"-féle származtatás cáfolata. Ehhez azután csatolandó még Tofaeusnak 1671 szeptember 2o-án Teleki Mihály kővári főkapitányhoz intézett levelének aláirása is, amelyben magát Székelyhidi Tófői Mihály-nak nevezte meg,[12] nemkülönben az 1673. évben Radnóton tartott generalis synódus végzéseinek 168o esztendei fejedelmi kiadványának nyomtatott aláirása: "in persona Reverendissimi ac clarissimi Michaelis Tophaei de Tophó Sacro-Sanctae Theologiae Doctoris inter Nostros Primi Aulici Concionatoris Primarii nostri; ac universarum Ecclesiarum Reformatorum (!) in Tranniae Episcopi".[13]

Ezek szerint ennek a nevezetes férfiunak neve mindenik összefoglaló munkában Tofaeus-ra helyesbitendő, a dobos foglalkozásu apa miatti névszármaztatás meséjét pedig egyszerűen törölnünk kell. Neve egyébként arra is int, hogy csinján bánjunk a klasszikus formába öltöztetett nevek visszamagyarositásával, mert - ime - nem minden lehetőség fogadható el szentirásként.

Tofaeus Székelyhidon megkezdett tanulását Váradon folytatta, majd Fehérvárott fejezte be,tehát nem volt a pataki iskola növendéke, mint ahogyan Bod Péter állitja,[14] hiszen az ott subscri-

---

11) Bod Péter. llo.

12) Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. Bp. 19o6-1926.V.624.

13) Zoványi Jenő: A radnóthi zsinat végzései.PrK. 1889: 344.

14) Bod Péter. llo.

bált diákok névsorában neve elő sem fordul. Külső országokban történt bujdosásának legelején: 1646 szeptember 29-én iratkozott be a franekerai egyetemre.[15] Ebben az évben a "Deuteronomium" utolsó hat fejezetéről tartott vitatkozást. 1647-ben az utrechti egyetem hallgatója.[16] Itt 1647 december 24-én Voetius professzor vezetése alatt "De Translatione Imperii a Grecis ad Francos" tárgyat fejtegetve, vizsgázott.[17] Majd - Bod Péter szerint - a jeles Coccejus professzor elnöklése alatt tartotta meg vitatkozását.[18] 1648 szeptember 29-én a harderovicumi akadémia teológiai karára vétette fel magát.[19] Végezetül még ugyanennek az évnek december 5. napján Leydába ment át.[20] 1649 julius 20-án Vinnius Arnold professzor felügyelete alatt tartotta meg teológiai doktorrá avató vitatkozását a "De actuali Dei providentia" tárgykörből.[21]

Külső országokból bizonyosan még 1649 őszén hazatért, ugyanis az 1650. esztendőben már Váradon van. Apáczai Csere János március 23- és 27-én Utrechtben tartott teológiai vitatkozásait Tofaeusnak, már mint a váradi iskola igazgatójának ajánlotta.[22] Ugyanebben az évben szeptember 5-én a felavatandó ifju papoknak a "de vocatione fidelium"-ról szóló disputációján - Rápóti Papp Mihály naplója szerint - "az egyik opponens éppen Topheus Mihály", vala.[23]

Még 1651-ben is Váradon tanitott. Bölöni Sikó János, a későbbi kolozsvári akadémikus mester junius 14-én ugyancsak Utrechtben készitett orvosi tárgyu vizsgai értekezésének ajánlásában Tofaeust, mint váradi teológiai tanárt nevezi meg.[24] Itteni tanárkodása idején (magát "Michael Toufaeus S.S.Theol. Doctor. ac in Ce-

---

15) Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886: 607.

16) Birtha József: Hollandia és Magyarország. Debreceni Protestáns Lap. 1901: 720. és Zoványi cikkei. 487.

17) RMK. III. 1691.

18) Bod Péter. 110.

19) ItK. 1891: 212.

20) Archiv. N.F. XVI. 212.

21) RMK. III. 1727.

22) RMK. III. 1756.

23) Varga Lajos: Nánási emlékirat. SpFüz. 1858: 169.

24) RMK. III. 1789.

leberrima Schola Varadiensi Rector"-nak irván),kiadott egy 1650. február 19-i elnöklete alatt tartott 4°-nyi 16 sztl. lev.terjedelmű Disputatio Theologica-t "De Perseverentia Sanctorum" tárgykörből amelynek vizsgai felelője Betskeházi István senior volt.Majd 1651 május 9-én ugyanebből a tárgykörből 2o sztl. lev terjedelmű vitatkozást tartatott Székelyhidi István nevezetű tanitványával.Ez utóbbi disputáció ellen 1652 szeptember 2o-án irt Horvát András, a trencséni gimnázium igazgatója egy 52 sztl. levél terjedelmű válaszíratot, amely Trencsénben ugyanebben az évben nyomtatásban is megjelent.[25]

Az 1651. esztendő végén Tofaeus, a pataki kollegium katedrájára vitetett, itt irt zsidó nyelvű gyászverset Rákóczi Zsigmond temetésére,[26] innen azonban három esztendő kitelte után 1653-tól Bodrogkereszturon, 1656-tól Bihardiószegen,1658 áprilisától Szatmáron lelkipásztor, mignem 1660 április 25-én innen is elbucsuzott.[27] 1665-ben Apafi fejedelem a maga udvari papságára választotta. Az 1679 junius 4-én Vincen tartott generalis synoduson a közakarat a püspökséget ruházta reája.

"A' Szent Soltarok Resolutuioja" cimen 876 negyedrétnyi lap terjedelemben kiadatta a fejedelem s a fejedelemasszony Tofaeusnak az iródeákok által hallás utján lejegyzett templomi beszédeit. A Prédikátor nevét azonban - bizonyosan Tofaeusnak határozott kívánságára - a könyv sehol sem árulja el, a kiadók csupán annyit mondanak róla, hogy "Nagyságtok bölcs lelki tanitója".[28]

Nagy érdemeket szerzett a Ghilányi vagyonnak az egyház részére történt megmentésével.Nem hallgatható el azonban, hogy az egyházi ügyekben minden ujitást ellenző nézeteivel nem egyszer keményen sikra szállt. Igy küzdött Coccejus és Cartesius követői ellen is.[29]

---

25) RMK. II. 745, 764, 779.

26) Bod Péter. 11o. - Zoványi. 487.

27) Kiss Kálmán: A szathmári csizmadia-czéh jegyzőkönyvéből. TT. 1878: 7o5.

28) RMK. I. 13o2.

29) Turóczi Trostler József: Magyar Irodalom. Világirodalom. Bp. 1961. I. 21o.

Bod Péter szerint ez a "nagy buzgóságu, nagy tekintetű, kemény, okos és tanult ember" 1684 október 23-án 61 esztendős korában halt meg s november 5-én nagy ünnepélyességgel temettetett el Fehérvárott.[30]

Végezetül - Bán Imre után - még azt is meg kell emlitenünk, hogy Apáczai 1650-ben Tofaeusnak ajánlott utrechti vitatkozását Toufaeus a következő év május 26-án Székelyhidi István nevű váradi tanitványa által adott vizsgai feleletének ajánlásával viszonozta. Mindez azért feltünő, mert bár képzettsége egyiknek sem volt csekélyebb mértékű a másikénál, mind filozófiai, mind vallási felfogásuk azonban merőben különbözött egymástól s ezért igazi barátság nem is jöhetett létre közöttük.[31]

---

30) Bod Péter. 109-30. - Koncz József: Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete. - Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója. ItK. 1892: 501.

31) Bán Imre: Apáczai Csere János. 106. és RMK. II. 764.

T a r p a i S z. A n d r á s

(1652 - 57)

Teljesebb neve Tarpai Szilágyi András, vagy latinos alakban Andreas Sylvanus Tarpai. Eredetét bizonyosan a Bereg-megyei Tarpán kereshetnők, mégpedig az 1624. év körüli időben, minthogy a leydai akadémia anyakönyvi bejegyzése erre az időre utal. A hazai iskolák közül neve a debreceniben tünik fel, mint ahol 1641 julius 15-én irta alá a törvényeket.[1] Rápóti Papp Mihály naplójában beszéli el, hogy "az édes atyám debreczeni öreg diákságra ismégh be vitt A. 1644. 14. Septembris, amikor Nagyari Benedek ott való oskola mesterségében vala, ..helyet nékem mutattak Körösi István és Tarpai András kamarájokban, társaságokban, kik emberséges tudós legények voltanak."[2] Tarpai azután itt a legnagyobb diáktisztségeket is elnyervén,[3] 1649-ben vált meg az iskolától. Még ugyanebben az esztendőben a hollandiai utrechti egyetem diákjai között találjuk,[4] majd pedig a leydai akadémiára beiratkozott tanulók névsorában 1651 március 11-én mint "Andreas Tarpay Hung(arus Annorum) 27, T(heologiae studiosus)" jelentkezik.[5] A következő évből két vitatkozása is ismeretes, amelyet Coccejus János professzor elnöklete alatt junius 26-án és julius folyamán tartott "de Difficilibus aliquot S. Scripturae Novi Testamenti locis" tárgykörből.[6] Külső országokbeli tanulásának hihetőleg utolsó állomáshelye volt Leyda, minthogy Csernák szerint 1652-ben már

1) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1906-1908. II.

2) Varga Lajos: Nánási emlékirat. SpFüz. 1858: 167.

3) Szinnyei XIII. 1525-26.

4) ItK. 1895: 448. - Segesváry Lajos: Magyar ref.ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

5) Archiv. N.F. XVI. 213.

6) RMK. III. 1808, 1809.

Váradon tanár, akit az 1653 junius 15-én Nagybányán tartott gen. synodus, mint akadémiákon tanult "praeceptor) Varadiensis"-t, bihari lelkipásztorrá avatott.[7] Becskeházi V. Istvánnak Leydában tartott disputációja szerint 1653 julius 15. táján még mindég Váradon találjuk.[8] Azután Solymosy Péter ecsedi várnagy II. Rákóczi Györgyhöz 1655 julius 18-án Váradról intézett levelében emlékezik meg róla. Ugyanis az itteni egyházi helyzetről tévén jelentést, a többek között megemliti, hogy Nagyari és Kovásznai papoknak presbiteriánus egyházigazgatási elvei miatt állásuktól történt felfüggesztése után "itt Váradon valóban rut, utálatos, mocskos prédikációkat kezdettek a váradi mesterek tenni." Különösen Serédi Sámuel ellen fakad ki, aki igaztalannak és méltánytalannak hirdette e felfüggesztést elrendelő zsinat eljárását. De - folytatja tovább - rajta kivül "a másik, Tarpay nevű mester (is) az szerint prédikálott."[9] Ebből bizonyos, hogy ő is a nyugatról hozott függetlenségre törekvő egyházigazgatási felfogás hive, aki Solymosy áskálódása ellenére is még továbbra is itt tanitott.

A biharmegyei esperesség nagy számu presbiteriánus papja és tanára ellen 1655-ben szerzett gunyirat is hiába harcol ellene, mondván:

"Tarpai Váradon esperestséget vár,
Elméje Jenőben nagy szüntelenül jár,
Szép tudományával hogy abutál, de kár,
De gyomrával köztök ő is egyik tatár."[10]

Ezek után valószinűnek tarthatjuk,hogy Tarpai és puritánus elveket valló társainak elhatározásából adatott ki Váradon 1653-ban az Aristoteles tanával vitába szálló francia hugenotta vértanu Ramus Péter "Dialecticája", amelyhez az angol Amesius Vilmos haladó szellemű franekerai professzor négy kisebb művét is csatolták,[11] meggyőzően bizonyitva a váradi egyházi férfiak szabadabb felfogásu beállitottságát és nézetük mellett való bátor fellépé-

---

7) Csernák. 2o2, 228. - Borovszky Samu: Tiszántuli ev. ref. papok. Bp. 1898. 26. - Thury E. I., 32.

8) RMK. III. 1843.

9) Szilágyi Sándor: Protestáns egyháztörténelmi adatok.EPrK.1876: 173.

10) Magy.Prot.Egyh. és Isk.Figy. 187o: 59o-98.

11) RMK. II. 799.

sét. Ez volt mind Ramus, mind Amesius munkáinak legelső magyarországi kiadása.

Apáczai Csere Jánosnak a fehérvári kollégiumban 1653-ban történt beköszöntő beszédéből idézzük az alábbi magyarra forditott sorokat: "Hány iskola ment át a legszerencsésebb reformon, amelyek nem sokkal ezelőtt a legnagyobb zürzavar homályába voltak merülve?"Hivatkozik a fehérvári udvari iskolára,azután a pataki, bányai, kolozsvári, vásárhelyi scholára, majd igy folytatja, hogy "szólna kétségkivül a váradiak iskolájáról is,és hosszu beszéddel hivná a maga rendjének, mint igen virágzónak, követésére a többieket, ez a Tarpai és Enyedi vezetése alatt működő Beniamineum, ha nem érezné, hogy már ő is, meg én is kifogytunk az időből."[12]

Váradi tanárkodásának további emlékeit gyüjtögetve, látjuk, hogy Borsáti Ferencnek Rákóczi Zsigmond halálára irott verses művének ajánlását Enyedi Sámuel tanártársával együtt bizonyosan még az 1653. esztendőben irta.[13] Még ugyanebben az évben otthagyva tanári állását, az 1653 junius 15-én tartott zsinat a bihariekklézsia számára avatta pappá,[14] két esztendő multával azonban már ismét csak váradi scholamesterként látjuk viszont.

Külső országok akadémiáin tanuló diákok, egykori tanitványai vitatkozásaik felajánlásával többször is megtisztelték.Innen tudjuk meg, hogy 1655-ben a bölcsészetet, 1657-ben pedig már a teológia tantárgyait tanitotta.[15] E korszakból származhatik a Nagyváradon megjelent "De scientia media" cimű munkája.[16] Az 1656. esztendőből egy Debreczeni János nevezetű tanitványának vitatkozása maradt meg, amelyet az ő elnöklése alatt tartott.[17] Hosszu idejűnek számitható tanárkodása azonban az 1658.évre már nem terjedt át. Március 27-én és december 1-én tartott utrechti vitatkozások ajánlása bizonyitja, hogy ekkor mint lelkipásztor már a sárospataki egyházközséget szolgálta.[18] Ide ugyanis az öregbik fe-

---

12) Szöveggyüjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Bp.1951.

13) RMK. II. 867.

14) Zoványi Jenő: Theológiai Ismeretek Tára. III. Mezőtur, 19o1. 287.

15) RMK. III. 1936, 1982.

16) Zoványi cikkei. 471.

17) MKvSzle. 193o: 3o8.

18) RMK. III. 2o26, 2o27.

jedelemasszony,a presbiteri egyházigazgató irányzat buzgó pártfogója ennek az évnek az elején hozatta át a váradi iskolamesterségből.[19] Alig egy esztendő multával azonban 1659-ben már ismét csak állomáshelyet cserélt s 1661-ben mint ungvári prédikátor kiadta "Pápisták kerengője, mellyet mostan magyar nyelven az igazság szeretöknek kedvekért ki-ád T. Sz. A. U. R. E. L. P." című Sárospatakon 8-ad rétnyi 48 lap terjedelemben nyomtatott könyvét. Ugyancsak itt jelentette meg az 1667-ben nyomtatott, de ajánlása szerint 1666 október 3o-án már elkészült "Libellvs Repudii et Divortii Cristiani, az az: Az igaz Keresztyének között, a' meg-mátkásodott, és házasságban levő személyeknek, egy mástol valo törvényes és helyes el-válásoknak igaz tudománya: és az egyházi Tanitoknak a' szerént valo praxisok." című 8-ad rétnyi 91 lap terjedelmű munkáját.[2o] Mindkét könyvének tartalma azt látszik bizonyitani, hogy eddigi harcos puritánus magatartása most már az egyetemes református egyház érdekeinek védelmére olvadt fel. Erre vall további életjelensége is. Ugyanis Teremi P. István utrechti teológus 1667 március 7-én tartott vitatkozásának ajánlásába Tarpai nevét mint ungvári papét és esperesét illesztette bele.[21] Majd Drégely-Palánki János lelkipásztornak az 1667-ben Kassán kinyomtatott "Conciones in Catechesim Palatinatam" című munkáját 1666 december 15-én mint "Tarpai András Az Ungvári Reformata Ecclesiának együgyü Lelki Tanitoja és a' környékbeli egyházi rendek Esperestye" cenzurázta.De ugyanennek a műnek 1682-ben Debrecenben megjelent második kiadásához csatolt üdvözlő vers már ugy emliti, mint "az Urban elnyugodt Tarpai András Ungvári tractusnak hű seniorá"-t.[22] Meg kell még emlitenünk, hogy Zoványi szerint 1673-ban valahol Erdélyben, mégpedig Fogarason élt volna.[23] Ez az állitás meg is felelne a valóságnak,hiszen a Nadányi János enyedi professzor ügyében az 1673 december 2o-án kelt határozattal összehivott

---

19) Csernák. 2o2, 2o8.

2o) RMK. I. 981, 1o62. - Komjáthy Gábor: Adalékok az ungvári ev. ref. egyház történetéhez. Ungvár, 19o6. 12.

21) RMK. III. 24o2.

22) Drégely-Palánki János: Conciones. és Zoványi Jenő: Tévedések a Drégelypalánki Jánosról szóló adatokban. ItK. 1941: 39o-91, továbbá RMK. I. 1o55, 1277.

23) Theol. Ism. Tára. III. 287. - Zoványi cikkei. 471.

bizottság tagjai között mindjárt Tiszabecsi Gáspár püspök neve után következőleg Tarpai Andrást találjuk,[24] ami nemcsak tekintélyes személyére, egyuttal azonban itten is viselt esperesi tisztségére is vall. Ez az adat nem nevezi meg állomáshelyét. Találunk ugyan az 1700. évben a kolozsmegyei Szászlóna egyházközségnek papjai között egy Tarpai András nevűt, aki a megjegyzés szerint ott is halt meg.[25] E szűkszavu adat alapján az azonositás nem lenne éppen lehetetlen, mert hiszen az egykori váradi iskolamester 1700-ban 76 esztendős volna, azonban a fentebb emlitett 1682-beli adat őt már néhainak vallja, ellenben a kolozsvári református kollégium diákjainak névsorában látunk egy 1695 táján subscribált ugyanilyen nevű ifjut,[26] aki azután kor tekintetében annál is inkább megfelelhetne a szászlónai papnak, mivel a kolozs-kalotaszegi egyházmegyében sohasem is volt Tarpai nevű esperes. Ez a második Tarpai András hihetőleg fia vala az egykori váradi tanárnak.

---

24) Dézsi Lajos: Nadányi János történetiró életéhez. ItK. 1900:67.
25) Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára.1871.38.
26) "Nomina studiosorum collegii Claudiaci". 16. (KLt.)

Szathmári Baka Péter

(1653 - 54)

Idősebb Szathmári Baka Péter lelkipásztor édesapának és Zolyomi Anna édesanyának Péter nevű fia 1624-ben a szatmár-megyei Vetés faluban született.[1] Tanulását otthon kezdette el, majd Szatmáron folytatta, minthogy azonban édesapja a szatmár-megyei Óváriból, ahol már akkor paposkodott, az 1642. év közepén a bihar-megyei Székelyhid-ujváros papjául vitetett, valószínű, hogy fiát a váradi jeles scholába vitte át. Feltehető, hogy a felső tagozat évfolyamait is ott végezte be.

A jó eszű s alig 22 esztendős ifjut 1646 szeptember 22-én már a hollandiai Groningában, 1647 március 27-én pedig a franekerai egyetemen, a következő esztendőben pedig Utrechtben anyakönyvelték el az egyetemen.[2] Az utóbbi helyen 1648 julius 12-én az orthodoxus Voetius Gisbertus professzor elnöklése alatt "De Signis, Sextae Qvae est De Probationibus Spirituum Pars Altera Continens examen Spiritus Posoniensis in Hungaria, qui Ao.1641.et 1642.apparuisse dicitur" cimű 24 nyomtatott levél terjedelmű vitatkozást tartott.[3] Innen Harderovicumba vándorolt tovább, ahol 1649 március 18-án iratkozott be az egyetem teológiai karára.[4] Nehány hónapig tartott itteni tanulásából való kibucsuzását Hornius Györgynek, a történelem és a politika professzorának elnöklése alatt 1649

1) Szerző: XVI-XVII.szdbeli papok, mesterek és diákok a Szatmári ref. egyházmegyéből. Et. 1943: 23. - Id.Szathmári Baka Péterné és fiacskája siratója. U.o. 12o-123.

2) TT. 1886: 6o7. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

3) RMK. III. 1711.

4) ItK. 1891: 433.

márciusban elmondott "De Imperio Hunnorum" című politikai tárgyu disputációja jelöli.[5] Ugy látszik, hogy lelkét nemcsak vallásának, hanem hazájának is erős szeretete töltötte el, hiszen mind vitatkozásainak, mind későbbi munkáinak tárgyát csak hazai tárgykörből választotta.

Ugyancsak 1649 május 12-től kezdődőleg a leydai akadémián folytatta tanulását.[6] De még ugyanebben az évben ismét Franekerában jelent meg s "Defensio Simplicitatis Ecclesiae Adversus non nullas Quaestiones Practicas Et Impugnatio Sententiae eam labefactantis" című 46 levélnyi terjedelmű értekezése itt hagyta el a sajtót. E munkácskát méltatva, a Cartesiust követő Schotanus Keresztély franekerai professzor levélben üdvözölte.[7]

Leydai tanulása idején jelent meg Groningában egy ellene szerkesztett vitatkozás: "Popularis Ad Popularem Sive Irenaei Simplicii Philadelphi Epistola, partim Increpatoria, partim Apologetica, ad D.Petrum Szatthmári Ungarum,super Libello quem nuper emisit Franekerae sub hoc titulo, Defensio Simplicitatis Ecclesiae, Adversus non nullas Questiones practicas anno superiori publice Groningae ventilatas duobus Ungaris respondentibus, et postea ab Authore et Praeside in unum collectas et editas cum hac inscriptione, Quaestionum aliquot Theologicarum Regimen, Ordinem, Praxim et Eutaxiam Ecclesiae spectantium Decisio Academica,etc.[8] Erre irta és 1651 áprilisára már befejezte "Vindiciae Defensoris Simplicitatis Ecclesiae Adversus Irenaei Simplicii Philadelphi Epistolam partim Increpatoriam, partim Apologeticam" című 59 sztl. levél és 252 lap terjedelmű s II. Rákóczi Györgynek ajánlott, tulajdonképpen azonos tárgykörű, de két külön művet tartalmazó nagy munkáját,[9] amelyhez azonban a franekerai nyomdász, mivel a Franciaországban és Svájcban bujdosott szerző sorsáról ellenőrizhetet-

---

5) RMK. III. 1725.

6) Archiv. N.F. XVI. 212.

7) RMK. III. 1724. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp.1911, 230. - Turóczi Trosztler József: Magyar Irodalom. Világirodalom. Bp. 1961. I. 177.

8) Debreceni ref. nagykönyvtár: I. terem jobbra 345.sz. jelzéssel.

9) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. 239.-41. - Zoványi J. cikkei.

len hirek jutottak hozzája,a nyomtatást halogatva,csak 1653- ban fogott hozzá,miután a hazájába visszatért Szathmári erre ujra felszólitotta. Mind a Defensio, mind pedig a Vindiciae Maresius Sámuel erősen orthodox felfogásu groningai egyetemi tanár ellen iródott, minthogy ő a magyarországi puritánus törekvéseket kárhoztatva, tette birálat tárgyává. Maresiusnak az első munkára irott fölényes válaszára Szathmári most már a második könyvében erős támadást intézett, kimutatva ellenfele állitásainak tarthatatlanságát.[10]

Tévedést kell látnunk Zoványinak abban az idézetében, hogy Maresius válaszát Hollandiából Szathmári testvére küldötte volna utána, minthogy biztos adataink vannak arra vonatkozólag, hogy az ő fiutestvérei már mind a földben pihentek. Zoványi hihetőleg Szathmári B(alla) Istvánnal tévesztette össze.

Szathmári Baka Péter az 1652. esztendő végére érkezett haza. Első állomáshelyéül a váradi iskola igazgatását nyerte el. Idegen országokban tanuló Becskeházi V.István diák 1653 julius 15-én már mint itteni rektort emliti.[11] Hegedűs László közleményében azt olvassuk, hogy viszketeges természete miatt ezen hivatalt nem vihette sokáig.[12] Való igaz,hogy amikor Solymosy Péter 1655 julius 18-án jelentést tett a fejedelemnek, hogy "itt Váradon valóban rut, utálatos, mocskos prédikációkat kezdettek a váradi mesterek tenni", a név szerint megnevezett Serédi és Tarpay mellett Szathmáriról nem tesz említést,[13] pedig éppen Hegedüs szerint Szathmári "az independentizmusra hajló volt", ennélfogva semmiképpen sem lett volna néma szemlélője a váradi presbiteriánus papok elitéltetésének. Bizonyos tehát,hogy Nagyari és Kovásznai lelkipásztoroknak 1655 derekán történt felfüggesztése utáni időben ő már nem volt a váradi iskola tanára. Csernák szerint puritánus nézetei miatt kellett innen távoznia.[14] Nagy a gyanunk, hogy a Maresiussal történt összeütközés is közre játszott eltávolitásához.

---

10) RMK. III. 1832.

11) RMK. III. 1843.

12) Hegedűs László: Adatok és tanok a XVII. századi magyar ref. egyház életéből. SpFüz. 1857: 348.

13) EPrK. 1876: 173-74.

14) Csernák: i.m.

1655-ben már Ecseden pap. Innen 1656-ban Királyhelmecre vitetett,[15] ahonnan 1657-ben rendeltetett a sárospataki harmadik prédikátorságra. E helyen 1657 augusztus 12. és 1658. május 8-a táján korábbi mestertársával: Tarpaival találjuk együtt.[16] Itt most már nyiltan hirdette a puritánus elveket. Téves tehát az az összevonás, amely szerint Szathmári B. Péter 1658 december 8-a táján Tarpaival együtt tokaji lelkipásztor lett volna,[17] minthogy az 1660 julius 28-án Sárospatakon tartott esperesi látogatás őt Szepsi Andrással és Szöllősi Jánossal együtt még mindég itteni lelkipásztorként nevezi meg. A jegyzőkönyvnek az a megjegyzése sem mellőzendő,hogy a gyülekezet tagjainak jó lelkiismerettel mondott vallomása szerint a prédikátorok "tiszta sz. irás szerént való tudományt" tanitanak, ellenben Szathmárit azzal vádolták, hogy "készületlen áll fel gyakorta. Az éneklés felől is panaszt töttenek, hogy a Molnár Albert francia zsoltárain kivül más reformátoroktól irt zsoltároknak parafrázisát nem akarja kiváltképpen Szatmári ur, hogy énekeljék". A paptársak között pedig bizonyos idegenség van "az aequalitás és jövedelem miatt."[18] Nem lehetetlen, hogy főképpen ilyesfajta viselkedéséért tartatott "visszketeges természetű"-nek.

Az öreg fejedelemasszony halála után nemsokára Patakról is távoznia kelle. Ekkor Kemény Jánosné Lónyai Anna fejedelemasszony hivta aranyosmedgyesi udvarába. Valószinű az is, hogy már ugyanekkor elnyerte a fogarasi lelkipásztorságot is, ahonnan azonban Kemény János fejedelem elestével megint csak visszatért urasszonya udvarába.Mint aranyosmedgyesi pap tartott beszédet Vásárhelyi Péter prosenior 1666 május 16-i enyedi temetése alkalmával,"Izrael Istenének igaz Tisztelet mellett buzgó Illyes Prophetanak Elragadtatása" cimen.[19] Majd bizonyosan Bornemisza Anna fogarasi udvari prédikátorául rendeltetett. Teremi P. István utrechti teologus 1667 március 2-án tartott vitatkozását többek között Szathmári B. Péternek, mint az erdélyi fejedelemasszony udvari papjának

---

15) SpFüz. 1857: 364. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. 330.
16) RMK. III. 1984, 2022.
17) RMK. III. 2024.
18) SpFüz. 1857: 365.
19) RMK. I. 1045.

is ajánlotta.[20] Tehát aligha felel meg a valóságnak Hegedüsnek az az állitása, hogy 1661-ben Fogarasba ment prédikátornak s azután imitt-amott erdélyi főemberek udvarában paposkodott.

Ifjabb Szathmári Baka Péter egyike volt a XVII.század derekán élt legképzettebb igehirdetőinknek, hihető tehát, hogy a vándorbot nem annyira összeférhetetlen természete, mint inkább puritánus szellemű nézetei miatt jutott gyakori osztályrészéül.

Magánéletéről mindössze egy-két vonás maradt reánk. Igy Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvében 1663 január 26-án említik "Clarissimus Dns Petrus Bacca Szathmári Antystes Eccl̄ae Fogarasiens(is)" és "consors sive Dna Catharina Geőreőgh."[21] Felesége hihetőleg kolozsvári származásu; ezt sejtjük Szathmári B. Péternek Fejérvári Benedek deák kalmár, városi főbiró, egyházközségi főkurátorhoz,mint atyjafiához ugyancsak 1663 február 28-án Szászkézdről intézett leveléből. Ebben a többek között azt irja, hogy asszonyomnak ő kegyelmének a feleségem köszöni hozzá való jó akaratját és örüli ő kegyelme jó egészségét, de a jó akaratot meg akarja pecsételni,mig ő kegyelme több jó akaratját mutatja, ha Isten megáldja,még a következő tavaszon komaságba hivatja ő kegyelmét.Ha ő kegyelme nem várhatja a tavaszt,hivassa hamarébb ő kegyelme a feleségemet.[22] E sorok mutatják, hogy gyermekeinek is kellett lennie, amit 1666 szeptember 2o-án és a következő év március 22-én Teleki Mihály fejedelmi tanácsoshoz még mindég Aranyos-Medgyesről intézett egy-egy levele is tanusit,megemlékezvén feleségéről és fiáról is.[23] Zoványi szerint 1673 szeptemberében még élt.[24] Azután egy 1696 szeptember 23-án Hunyadmegyében tartott tanuvallatást hozhatunk fel bizonyságul. A vallatást tartók ugyanis Ribiczei János, Buda Péter és "Illyen lako Nemes Személy Szathmáry Baka Péter". (Saját kezű aláirása után viaszba nyomott pecsét képe: paizskeretelés nélkül álló oszlop két oldalán egy-egy ágaskodó oroszlán.)[25] Ez, a Marosillyére szakadt legifjabb Szath-

20) RMK. III. 2402.

21) Kolozsvár városi törvénykezési jegyzőkönyv. (KLt.)

22) Fehérvári Benedek deák iratai a kolozsvári református egyházközség levéltárában.

23) OL. Teleki levelek, 838.sz. köteg.

24) Zoványi cikkei. 432.

25) Apor levéltár. A. köteg. V. csomó 168.sz. (SzNM.)

mári Baka Péter tehát föltétlenül fia volt a fogarasi udvari papnak; ő azonban már nem követte apja s nagyapja példáját, minthogy világi pályán helyezkedett el.

Bod Péter az akadémikus pap Szathmári Baka Péterről a többek között azt adja tudtunkra, hogy "Viszsza jövén a' Hazába,szép tudományára és nagy hirére nézve tétetett Professorrá a' Váradi Kollégyiomban; de azt a Hivatalt sokáig nem viselhette a' bornak rend-kivül-való szeretete s' engedetlen maga viselése miatt,hanem egy nehány izbéli meg-intése után,abból el botsáttatott. Annak utánna az Urak' Udvaraikban hányódott vetödött 's napról napra élödött."[26] Az egykoru forrást, amely elrészegesedését bizonyitaná, sajnos, sehol sem találom,de nem is merném föltétlenül hitelesnek elfogadni, hiszen láthattuk, hogy egymást követőleg Lorántfi Zsuzsánna, Kemény Jánosné,Bornemisza Anna fejedelemasszonyok udvaripapságát nyerte el, ami már egymagában lehetetlenné teszi, hogy őt, mint egy züllésnek induló jeles tehetséget könyveljük el.

De az árulkodó Solymosy Péter ecsedi tiszttartónak azt a besugását sem merném betű szerint elfogadni,mely szerint 1655 julius 18-án Váradon kelt levelében azt jelentette II.Rákóczi Györgynek, hogy "a papok gyülése után csakhamar az ecsedi pap azt prédikálá, hogy nem jó a miatyánkot elmondani, a csak pápista forma; bizony megérdemlené, kegyelmes uram, csak menne ki Ecsedbül, több afféle dolgai sok vagyon nekie."[27] Ezzel szemben Szathmáriról, mint puritánus felfogásu, szókimondó papról, inkább hihető, hogy csak a katolikus szövegezésű "mi atyánk" ellen kelvén ki, a Solymosy és Gargóc-féle rosszindulatu hallgatók ezt magyarázták félre. Különben is éppen elég cáfolat már az a helyzet is, hogy két esztendővel ezután az öreg fejedelemasszony mellett láttuk őt viszont.

---

26) Bod Péter: Magyar Athenas. /Nagyszeben/, 1766. 251.
27) Erd.Prot.Közl.1876: 174.

Enyedi Sámuel

(1653 - 59)

Enyedi Sámuel életére vonatkozó kiindulópontul a váradi lakós Szalárdinak 1662-ben irott sorait választhatjuk. E szerint "Enyedi Sámuel a belgiumi académiákból nem régen alájött, szép tudományu, becsületes ifju ember,ki a belgiumi academiákban a váradi ecclesiátul egynehány esztendők alatt szép költséggel tanittatván és a váradi ecclesiában vagy két esztendeig épületesen tanitván, hogy az orvosló doctorságban is gradust consequált volna, és azt már practizálni, gyakorlani is akarná, a scholából csak nem régen kiállván, bizonyos dolgai végett Debrecenben talált volna menni, honnan kijöttében a városbul valahány katonák utánuk nyargalának s rájok támadván, hát megül ugy lötték vala,hogy nyaka alatt s lapockája mellett menvén be a golyóbis, a mellén jött volna ki; a ki hogy a (II. Rákóczi György) fejedelemnél bevádoltatott volna;és még Ecsedbe hurczolnák, hogy meg ne halna, Debreczenben vérét megállitani igyekezvén, bekötözteték és ugy hurczoltatott vala a fejedelemhez, ki vele szemben lévén s a vádokkal-szemben fogván, hogy az vádokat helyes mentségiből csak hizelkedésnek tapasztalná, azonnal házához bocsáttatá."[1]

Enyedi nevéből s abból a körülményből,hogy magát Ungaro-Transylvanus-nak határozza meg,[2]Enyed városi származását állapithatjuk meg, de mégis az a helyzet, hogy külső országokbeli akadémiákon a váradi egyházközség tanittatta, bizonyitja, hogy mégsem az Enyed közelében levő fehérvári, hanem az itteni schola neveltjének kelle lennie. Emellett dönt még az a körülmény is, hogy 1652-ben Utrechtben kiadott értekezését a többek között Szőlősi János váradi lelkipásztornak, egykori (ugyanitteni) tanárának is ajánlotta.

1) Szalárdi 443.

2) RMK. III. 1770.

Idegen földi tanulását 1649-ben a hollandiai Utrechtben kezdette el. 1650 december 18-án itt üdvözölte verssel Komáromi Csipkés György tanulótársa disputációját, 1651 április 19-én pedig Szathmári István teológus vitatkozását.[3] 1650 május 22-én a franekerai egyetemre iratkozott be[4] s a következő év junius 21-én ő maga tartott orvosi és julius 12-én teológiai tárgyu beszámolót. Az előbbinek cime: "Medicatio duorum aegrorum, aneurismate et gangraena laborantium", amely tárgyról Regius Henrik kiváló orvosprofesszor elnöklete alatt vitatkozott; a másodikban "De Visione Dei per Essentiam" tárgykörből Voetius Gisbertus professzor vezetése mellett állott felelésre.[5]

A franekerai egyetemen még ugyanebben az esztendőben, valamint az ezt követőben Cloppenburg János professzornál hasonlóképpen hittani disputációkkal bizonyitotta készültségét. Előbb "Vindiciae Pro Deitate Spiritus Sancti; Adversus Pneumatomachum, Johan. Bidellum, Anglum" tárgyból rendezett vitatkozássorozatból kettőt ő tartott a szent lélek istenségét tagadó angliai Bidellus János felfogása ellen. Azután ugyane tárgyról "de vera Spiritus Sancti Deitate" cimű nyomtatványban számolt be.[6] De az 1653. évben Cloppenburgh neve alatt is megjelent egy "Exercitationes super locos communes theologicos" cimű, több évről összeválogatott vitatkozásgyüjtemény; ebben Enyedinek megint három disputációját találjuk meg, u.m. "De Dei Potentia, Potestate, et Adorabilitate", azután "De Voluntatis Dei Consilio et Decreto"; végül pedig "De Divina Praedestinatione".[7]

A XVII. századbeli diákságnak általános szokása volt mind a hazai iskoláknak, mind pedig a külső országokbeli akadémiáknak lehetőleg több izben való váltogatása, ennek következtében egy-egy tanuló gyakorta három-négy iskola és ugyanennyi egyetem tanárainak előadásából igyekezett tudását öregbiteni. Enyedi is már ismét továbbvándorolva, 1652 junius 5-én Leyda egyetemére iratkozott be: "Samuel Enyedinus Hung(aro-) Transylvanus (Annorum) 25, M(edicinae studiosus)".[8] Tehát 1627-ben született. Leydai tanulása idejéből

---

3) RMK. III. 1759, 1790. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

4) TT. 1886: 608.

5) RMK. III. 1783, 1784.

6) RMK. III. 1770, 1799.

7) Köblös Zoltán: Adalékok a RMK-hoz. EM. 1906: 44-45.

8) Archiv. N.F. XVI. 213.

mindössze is csak három latin nyelven irott üdvözlő verse ismeretes az 1652 december 7-től 1653 március 19-ig terjedő időből Somosi Petkó Jánoshoz, Geleji Katona Istvánhoz és Báthori G.Mihályhoz,Apáczai évfolyambeli társaihoz intézve. E versek azután a vitatkozásokkal együtt jelentek meg nyomtatásban, viszont Diószeghi Kalmár Pál 1652-ben december 24-én ugyancsak Leydában tartott vitatkozását, mint barátjának, neki is ajánlotta.[9] Ismeretes, hogy az üdvözlő versek leggyakrabban felkérésre irattak, ez a sok üdvözlő vers tehát azt bizonyitja, hogy Enyedi diáktársai között közszeretetben állott.

Enyedivel az 1653. év folyamán ismét az utrechti egyetemen találkozunk. Tanulmányainak befejezéseképpen 1653 julius 1-én elnök nélkül megtartotta orvosdoktorrá avató ünnepélyes disputációját "pro summo gradu et Privilegiis in Medicina consequendis". Ennek tárgya a sárgaság (De Ictero) volt.[10]

Ennek utána rövidesen hazatért s bizonyosan már az ősz folyamán elfoglalta a váradi iskolánál kijelölt akadémikus mesteri állását. Ezt azzal a körülménnyel bizonyitjuk, hogy Apáczai 1653. évi beköszöntő beszédében megemlékezvén a váradi iskoláról is, kiemeli, hogy ezt Tarpai és Enyedi virágoztatják.[11] Ezen kivül Somosi Petkó János 1654 március 5-én és Debreczeni K. János leydai teológus 1654 márciusában tartott vitatkozását a többek között Enyedi Sámuel orvosdoktornak s a váradi iskola igazgatójának ajánlotta.[12]

Lehetséges, hogy hazulról már puritánus elvekkel eltelve indult az akadémiákra, kétségtelen,azonban, hogy hollandiai és bizonyosan angliai tanulásából a központi hatalomtól független egyházkormányzás elvével tért vissza.A biharmegyei esperesség presbiteriánus papjai és tanárai ellen irt gunyvers két szakaszt is szentel az ő személyének jellemzésére, de a gyalázkodásból ma már éppen ellenkezőleg a legnagyobb dicséretet kerekitbetjük ki, amely orvostörténeti szempontból is méltó figyelmet érdemel:

---

9) RMK. III. 1807, 1834, 1838, 1806.

10) RMK. III. 1851.

11) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest,1867.108, 112.

12) RMK. III. 1894. - MKvSzle. 1930: 148.

"Samuel Enyedi mi közöttünk exlex,
Indoctus medicus, optimus carnifex,
Nám ő is olyan lett, mint a zavaros fex,
Az vérontók között mi nállunk egyik grex.
Angliábul hozott orvos Doctorságot,
Magyar nemzet közzé merő hóhérságot,
Mondják, oda fel is sok embert fel bonczolt,
Mi nállunk is immár ahoz hozzá fogott."[13]

Enyedinek külső országokbeli tanulása idején különösen az angol sebészet volt világhirű Harvey Vilmos, a vérkeringés felismerője s Glisson Ferenc, a máj burkának felfedezője révén.[14] Nem lehetetlen, hogy ezek boncolásain őmaga is jelen volt s amint a versből látjuk, itthon is gyakorolta a bonctan tudományát.

Enyedi már mint váradi tanár 1656-ban ugyanitt kiadta Rosaeus Sándor:"Vergilii Euangelizantis Christiados Libelli aliquot" cimű latin nyelvű munkáját (8° 111 lap), amely 1656 március 27-én mint "Samuel Enyedi M. D. S.V. R. (Medicinae Doctor, Scholae Varadiensis Rector) in gratiam Classis Poeticae Varadiensis editi",[15] Tehát ebben az évben tanvezető lehetett, merthogy a Poetica osztály tankönyvéről gondoskodott.1658-ban ugyancsak Váradon 16 sztl levelen Comenius "Praecepta Morum" cimű művét jelentette meg a váradi iskola számára. Önmagát ekkor már csak "M. D." (Medicinae Doctor)-nak nevezi.[16]

Szalárdi fentebb idézett sorai szerint "Enyedi a váradi ecclesiában vagy két esztendeig épületesen tanit(ott)."Az egyházközségben való tanitás alatt ebben az időben a papi teendőket értették, viszont az ötvenes évek idevalósi papjai ismeretesek lévén, ezért őt semmiképpen sem választhatjuk el az iskolától.Ezzel szemben kétségtelen, hogy mint tanár két esztendőnél jóval több ideig működött; ezt különben éppen Szalárdi szavaival is bizonyithatjuk. Ugyanis a krónika irásakor: 1662-63-ban azt mondja Enyediről,hogy "a scholából csak nem régen kiáll(ott)". Bizonyos pedig, hogy az

13) Magy.Prot.Egyh. és Isk.Figyelmező.1870. 590-98.
14) Meyers Konversations-Lexikon. Leipzig,1874. I. 595.
15) RMK. II. 873.
16) RMK. II. 919.
17) RMK. III. 2024, 2027, 2055.

orvoslást iskolamester-korában is gyakorolta, sőt lehetséges,hogy tanárkodásának későbbi éveiben már inkább csak a gyógyászatot tartotta főfoglalkozásának s éppen ezért is vált meg az iskolától. (Ilyen tanári-orvosi kettős foglalkozásu tudóst máshol is találunk, igy a XVII.századbeli Kolozsváron az unitárius Csanádi Pálban (+1636), Rákósi Boldizsár (+1662 után), a református Csanaki Mátéban (+1636), Tolnai Istvánban (+1690) stb.)

Az 1658. évben két külső országokbeli disputáció ajánlása is ugy emlékezik meg róla, mint orvosdoktorról s mint a váradi iskola bölcsészeti tanáráról,igazgatójáról, sőt a Franekerában tanuló Gáspár nevű testvéröccse még 1659-ben is ugyenezeket a foglalkozásokat nevezi meg.[17] Ez tehát kétségtelen bizonysága annak a helyzetnek, hogy Enyedi legkorábban csak ekkor vált meg az iskolától.

Ugyancsak e testvéröccsének: az utrechti akadémián tanuló Caspar Enyedinek 1660 március 30-án jogi doktorrá történt felavatásakor tartott vitatkozását bátyjának: Enyedi Sámuel orvosdoktornak s a váradi káptalani levéltár requisitorának ajánlotta,[18] ezzel határozottan reá mutatva arra a helyzetre, hogy most már csakugyan nem volt köze az iskolához.

Enyedinek Szalárditól megörökitett majdnem végzetessé vált kalandja, amely 1659-ben, vagy 1660-ban történt, nagyon jellemző az akkori bizonytalan közállapotokra. Rákóczi katonáinak tulkapása jutalom reményében történt,mint ahogyan Nagyari Benedek váradi prédikátor esetében maga Szalárdi erre világosan reá is mutat.[19] E felfordult világ már arra a szörnyüséges feszültségre utal, amely csak a törökség további terjeszkedésének fojtó légkörében robbant fel itt is - ott is, sokkal több helyen, mintsem az emlékekben megőrzött esetekben tudomásunkra juthat. De méginkább utal a puritánok ellen szitott ádáz hangulatra.

Váradnak 1660 augusztus 28-án török kézre történt jutásakor Enyedinek is távoznia kellett a városból. Először Rhédei Ferenc udvarában Huszton vonta meg magát; 1664-ben az enyedi kollégi-

17) RMK. III. 2024, 2027, 2055.
18) RMK. III. 2119.
19) Szalárdi. 522.

um filozófiát tanitó professzorául választották meg.[20] Ekkor tehát visszakerült szülőföldjére, s itt már a következő évben mint "Samuel Enyedi, M.D. et in Illustri Collegio Enyediensi Philosophiae Professor" elnöklése alatt junius 13-án Eperjesi Mihály által "De Libero Arbitrio" tárgyból filozófiai vitatkozást tartatott, amely 4°-nyi 8 sztl. levélen kinyomtatván 1665-ben Nagyszebenben jelent meg.[21] Azután Nánási L. István nagybányai papnak 1670-ben megjelent "Szü Titka" cimü könyvéhez mint "az Váradi és Enyedi Scholáknak sok esztendeig épitője s' Tanitója Enyedi Samuel Medic. Doctor" az olvasóhoz intézett tiz versszakból álló magyar nyelvü üdvözlő verset szerzett; ezt pedig valamelyes keserü sérelmét sejtetve, a következő versszakkal végzé:

"Éneklém ezeket régi Barátomnak
Hatodik holnapján nyomoritásomnak
Midőn igy fizetnéje szolgálatomnak
Jutalmát e' világ, (én hazám) vált
mondék annak."[22]

Zoványi Jenő kutatásai szerint 1670-ben Alvincre ment papnak.[23] Ez a helyzet ha nem is indokolja meg, de megerősiti a Nánásihoz intézett versből kiinduló következtetést, minthogy a "hazám" alatt szülőföldjét: Enyedet értette.

Pápai Páriz Ferenc naplójába reá vonatkozólag a következő feljegyzést irta be: "Anno 1671. 14.febr. Clarissimus ac eruditus vir, D. Samuel Enyedi doctor Med. et philosophiae in illustri (schola) Enyedina, olim in Varadina professor meritissimus terris cessit in Domino."[24]

Származására nézve megemlitendő, hogy testvéröccse sajátmagát két izben is Enyedi R. Gáspár-nak irja,[25] bizonyságául családnevüknek "R" betüvel való kezdődésére. Szülőföldjük megállapitásának azonban nem mond ellene az a helyzet, hogy Enyedi Ferenc nevezetü testvérbátyjukat 1651-ben maga Sámuel pataki polgárnak jelöli meg.[26] Talán udvari szolgálatra került Sárospatakra.

20) Csernák. 202, 228.
21) RMK. II. 1065.
22) Nánási L. István: Szü Titka. Kolozsvár, 1670. 1o/B.-11/B.lev.
23) Zoványi cikkei 122.
24) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója 1649-1691. ItK.1892: 388-98.
25) RMK. III. 2021, 2252. - 26) RMK. III. 1783.

S e r é d i S á m u e l (?)

(1655 előtt?)

Serédi Sámuelre vonatkozólag mindössze csak egyetlen tényleges adatot ismerek. Ugyanis Solymosy Péter ecsedi tìszttartó Rákóczi György fejedelemnek 1655 julius 18-án jelentést tett a váradi állapotokról.E nagyon is egyoldalu megvilágitásban irott sorok szerint:..."itt Váradon valóban rut, utálatos, mocskos prédikációkat kezdettek a váradi mesterek tenni.Egy Serédi Sámuel predikált az elmult vasárnap,...azt mondá a prédikáló székből, hogy a papok gyülése nem igazi gyülés volt, nem szentirásbul lett, az sem igaz ember, a ki akaratjából volt, az sem igaz ember,a ki ott volt, nem igazán deponálták a váradi papokat; nem is pap az a mester, csak meg kellene, kegyelmes uram, fogni; Nadányi Mihály instánciájára küldötte volt fel a váradi ekklézsia. A másik Tarpay nevü mester az szerint prédikálott.Aznagyságod részérül sem kellene egy fillér fizetést is nekiek adni."[1]

E sorok megértésére tudnunk kell, hogy Várad kiváló papjai közül kettőt, mégpedig Nagyari Benedeket és Kovásznai Pétert a presbiteri egyházigazgatás szükségességének hirdetéséért zsinati főhatóságuk - fejedelmi jóváhagyás mellett - állásuktól felfüggesztette, hiveik azonban nem akarván megválni tőlük, helyöket uj papokkal nem töltötték be.Ezért a lelkipásztori teendőket helyettök az iskolamesterek végezték el. Ezek az ifju emberek,akik nemrégen tértek haza hollandiai, meg angliai tanulásukból, a szabadabb szellemü nyugaton maguk is felvilágosultabb világnézettel telvén el, ifjui vérmérsékletüktől fütve, a felfüggesztett papoknál is erélyesebben követelték a haladottabb felfogásnak az egyházigazgatásban való érvényesülését.

1) EPrK. 1876: 173.

Csernák bizonyosan a Solymosytól idézett szavak téves értelmezése következtében sorolja Serédi Sámuelt Várad akkori hatodik lelkipásztorául,[2] pedig Solymosi világosan megmondotta, hogy még csak nem is pap (vagyis nem felszentelt pap) az a mester! Az egyházközség Nadányi Mihály elébbvaló nemes ember, itélőmester,[3] az iskola kurátora[4] kérésére bizonyosan ennek az iskolának a növendékei közül küldötte volt külső országokbeli akadémiákra, ahonnan hihetőleg csak a közelmultban érkezhetett haza. Azt gondolnók, hogy az eltávolitott Szathmári Baka Péter helyére állithatták be.

A Solymosy-féle hizelgő udvari emberek azután gondoskodhattak róla, hogy Serédi mennél hamarabb felmentessék jelentőségteljes feladata alól. E feltevés bizonyitására a következő helyzetképet kell bemutatnunk.

A váradi iskola tanárainak létszámát elemezve, az eddigi adatokból az sejthető, hogy öregbik Rákóczi György fejedelemmé tétele előtti időben egy, azótától kezdve kettő s az 1636 február 4-i rendelet kiadásának idejétől pedig már három tanár oktatta a schola felső évfolyamain (filozófia, filológia, teológia) a diákokat, bárha ugyanegy időben működött három akadémikus mester személyét tényleges bizonyitékokkal egyelőre még csak tiz esztendő mulva, vagyis 1646-ban tudjuk kimutatni (Harsányi, Técsi, Szöllősi). Ettől az időtől kezdve azonban nehány esztendőn keresztül e létszám nem szenved hiányt, sőt 47-ben négy, 48-ban és 49-ben pedig öt akadémikus mestert tudunk előszámlálni; ez azután azt bizonyitja, hogy - a fehérvári kollégium mintájára - a középiskola felső osztályainak collaboratorai helyett itt is akadémikus mestert állitott be a fejedelem s a püspök iskolafejlesztő szándéka. Mindennek ellenére azonban nagy meglepetéssel olvassuk II. Rákóczi Györgynek 1656 február 9-én édesanyjához intézett levelét.- Ebben ugyanis kijelenti, hogy "az mi a váradi scholához mutatott Nagyságod kegyelmességét illeti, hallottuk; jól tanitanak, mi is ugy halljuk; egy mesternek fizetünk; még eggyel megtöbbitenők, bár

---

2) Csernák. 278.
3) Szalárdi. 411, 431.
4) RMK. III. 1937.

arra ne költsenek magokéból az scholának" (t. i. a váradiak).[5] E sorok tehát azt jelentik, hogy 1656-ban már csak a várostól, meg a fejedelemtől fenntartott egy-egy mesteri állás volt betöltve s minthogy a fejedelemtől elismeréssel emlegetett mesterekről, mégpedig Tarpairól, meg Enyediről biztosan tudjuk 1656.évi itt-létüket, ezért bizonyos, hogy a harmadik állás ekkor már nem volt betöltve.Az okát a fentebb idézett Solymosy-féle levélben kereshetném, amelynek az iskolamesterekre célzó szavai: "Az nagyságod részérül sem kellene egy fillér fizetést is nekiek adni", - éppen elég uszitást tartalmaz, hogy ennek hatása alatt szüntesse meg a fejedelem a harmadik főiskolai tanerő járandóságainak folyósitását. E harmadik tanerő tehát Serédi lehetett volna, akinek ilyenformán 1655 nyarán, vagy ősz elején meg kellett volna válnia a nagyváradi iskolától.

Az igy nyert kép értékesitéséhez azonban föltétlenül szükséges, hogy Serédi személyét valamiképpen élő alakká formáljuk. Tehát arról a kemény szavu, bátor lelkű ifjuról,- ismételjük - csupán csak annyit tudunk, amennyit Solymosy mond róla. Korábbi életéről is mindössze csak annyi ismeretes, hogy a váradi iskola neveltje, aki Nadányi Mihály pártfogásából az ottani iskola alumnusaként járta meg a külső országokbeli akadémiákat.Ritka nevének a görcsöni Serédi István fejedelmi tanácsur családjával való egyeztetésétől visszatartóztat az a körülmény, hogy főrendű származása esetében az ecsedi várnagy,bizony,burkoltabb élű hanggal jelentgetett volna.Éppen ezért nincsen más választásunk,minthogy Sárosmegye felé forduljunk. A gyulafehérvári káptalan őrzi annak az eperjesi régi mesternek Medgyesi Pálhoz intézett levelét, aki az 1638. évi kalendarium szövegét latinból magyarra forditotta. Ez az iskolamester Serédi János,aki Medgyesi szavai szerint (1621 előtt) Bártfán pedagógusa volt.[6] Azután a wittenbergai egyetem hallgatói között találjuk meg az 1624 szeptember 13-án beiratkozott "Johannes Scheredi Scharoschiensis Ungarus" néven anyakönyvezett ifjut.[7] 1626-ban ugyancsak "Johannes Seredi Sarossio-Hun-

5) Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 5ol.

6) Szentiványi Róbert: Az 1638-iki bártfai kalendárium. EM.1912: 193. - MKvSzle. 193o: 288.

7) Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak névsora. Bp. 193o. 119.

garus "Wittenbergában megjelent teológiai tárgyu értekezésével találkozunk; majd 1637-ben és 1639-ben ugy emlékeznek meg róla a hálás tanitványok, mint az eperjesi iskola igazgatójáról.[8] Ebből látjuk, hogy a megnevezett tanár evangelikus volt, de ha feltételeznők, hogy Sámuel az ő fia lett légyen, könnyen megtörténhetett volna, hogy az ebben a korban szokásos iskolacserélgetések következtében eljutva Váradra is, ott a puritánus gondolatokat hirdető tanárok hatására maga is puritánus kálvinistává lett. Különben a Sáros-megyéből Váradra megtehetett utat az a helyzet hidalhatná át, hogy a megye északi csücskében, Bártfa felett terül el a Rákócziak makovicai nagy uradalma Zboró várával, mint középponttal s igy - feltételezhetnők - Serédinek ezt az utját a fejedelmi család valamelyik tagja egyengethette volna!

A felsorolt lehetőségek ellenére azonban mégis csak fel kell támadjon bennünk a kétely Serédi Sámuel élőember-voltáról. Feltünő ugyanis,hogy sem a váradi tanárkodás előtt a külső országokbeli akadémiákon, sem azután Lorántfi Zsuzsánna, a puritánus egyházi férfiak pártfogója, környezetében neve sehol sem bukkan elő, sőt II. Rákóczi György 1656 február 9-i levele is tulajdonképpen nagyobb időközt sejtet a váradi iskolának csökkent létszámmal való igazgatására vonatkozólag. Mindezekért meg merjük kockáztatni azt a feltevést, hogy a tudós Szilágyi Sándor amidőn Solymosy Péter levelének közlését elhatározta, a másolást a "m.kir. kamarai levéltárban" levő eredetiről nem maga végezte, a másoló pedig hibásan olvasott bizonyosan Enyedi Sámuel neve helyett, aki - mint már előbb is értesültünk Szalárditól - csakugyan a váradi iskola alumnusa volt.[9] Azután még a helyzetjelentésben a valóban puritánus Enyediről egy szó említés sincsen, holott kollégáját: Tarpait nem hagyja szó nélkül s amiként Tarpai, azonképpen Enyedi is továbbra is az iskolánál maradt, az állitólagos Serédi helyét pedig betöltetlenül találjuk.

Szólanunk kell még arról is, hogy az Enyedi - Serédi névcserét már csak az a körülmény is elősegithette, hogy az itélet alá vont Nagyarinak és Kovásznainak 1656 julius 12-én adott kötelezvé-

8) RMK. III. 1367, 1403, 1525, 1547.

9) Szalárdi 443.

nyét /reversalisát/ Serédi Istvánnak, a szatmári vár akkori főkapitányának kellett átadniok.[1o)]

A felsorolt indokok alapján Serédi Sámuel személyét költött alaknak merem tartani s ezért neve a szakirodalomból törlendő! Helyette tehát Enyedi Sámuel életiratába kell beállitanunk a Solymosi Péter által megrovóan hangoztatott vakmerően bátor szószéki beszédet.

A Solymosy levelével kapcsolatosan még annak a félmondatnak az értelmét is meg kell magyaráznunk, hogy "nem is pap az a mester, csak meg kellene... fogni", vagyis még nem felszentelt pap, aki felett első sorban is csak a papi zsinat itélkezhetnék, hanem csupán mester, aki felett már a világi biróságnak, vagy magának a fejedelemnek is joga van itéletet mondania.

1o) Tóth Ferentz: A' helvétziai vallástételt követő tul a' tiszai superintendentziában élt református püspökök élete. Győr,1812, 124.

Ifj. Geleji Katona István

(1653 - 55 ?)

Már befejeztem a váradi tanárokról gyüjtött adatok összeállitását, amikor "Ifjabb Geleji Katona István könyvtárának nehány kötete" cimű cikkecském irása közben az a lehetőség ötlött eszembe, hogy Apáczainak ez a kiváló tudásu és önálló gondolkodásu barátja nagy valószinűséggel szintén tanitott a váradi iskolában.[1] Itteni feltételezett működésének ideje azon az alapon zárható közre, hogy utolsónak tudott franekerai vitatkozását 1653 juliusában tartotta, tehát ezután rövidesen hazatérhetett, viszont Apáczai 1655 julius 26-i fehérvári keltezéssel könyvet ajándékozott neki, ő pedig barátjának 1655 szeptember 24-én Fehérváron Basiriussal tartott vitatkozásán személyesen is jelen volt.[2] Igy tehát Váradon akár Szathmári Baka Péter utóda is lehetett.

1) Indokolásomat lásd e kötetben az 546. lapon.

2) Bán Imre: Apáczai Csere János. 109, 443.

i d. K ö l e s é r i S á m u e l

(1657 - 59)

Kemény József közleménye szerint az enyedi kollégium könyvtárában 1849 előtt megvolt Bod Péternek "Collectianea" című kézirata, amelyben a többek között részletek voltak Köleséri Sámuel naplójából. Eszerint váradi házukból 1654 május 22-én indult utra Belgiumba. Ekkor husz esztendős volt.[1] Ezzel szemben a leydai anyakönyv tanusága szerint 1629-ben kellett volna születnie. Ennélfogva kétséges, hogy vajjon a Kemény kijegyzése-e a hibás, avagy Leydában tévesztették-e el a helyes életkor megjelölését? Tulajdonképpen föltétlenül egyik forrásban sem bizhatunk meg, hiszen ismeretes, hogy Kemény nem egy téves adattal dolgozott, viszont a leydai anyakönyvi bejegyzésekben a többek között Szenczi Molnár Jánosnál két esztendőnyi tévedés mutatható ki.

Tehát a hollandiai Leyda város egyetemének feljegyzései szerint 1654 augusztus 19-én Püspöki János és Egrespataki András nevű diáktársaival egyszerre iratkozott be "Samuel Kolesiri Varadino-Ung(arus; annorum) 25.P(hilosophiae) et L(ogicae studiosus)".[2] Szorgalmas tanulásának jeleképpen ezután már 1655 február 24-én Heerboord Adorján filozófiai professzor elnöklete alatt "De Legibus Scientificis" cim alatt logikai tárgyu disputaciót tartott, amelyet a váradi iskolának és ottani egykori tanitóinak ajánlotta,[3] ezzel is bizonyitván, hogy ő maga is a váradi schola neveltje vala. Nemsokára ezután, még ugyanebben a hónapban "De Christi Potestate" tárgykörből, továbbá junius 12-én "Disputatio Theologica Textualis, ostendens Utilitatem Linguae Sanctae in interpretatione Scripturae" című teológiai vitatkozást folytatott Coccejus

1) Kemény József: Történelmi adatok. Uj Magyar Muzeum. 1860: 55.
2) Archiv. N. F. XVI. 213.
3) RMK. III. 1936.

János professzor irányitása mellett.[4] Ezeken kivül ugyanennek az évnek a nyarán verssel üdvözölte Görgei P. Pál nevű barátjának julius lo-én Utrechtben tartott disputációját.[5] Ez az adat azt gyanittatja, hogy ekkor már Köleséri is ennek az egyetemnek volt a hallgatója, Közben Angliában is megfordult, ahol azután angol nyelven prédikált is.

Bizonyos, hogy Köleséri már puritánus nézetű felkészültséggel bujdosott ki a külső országokba, amit nemcsak abból sejthetünk, hogy Váradon Komárominak, majd Tarpainak és Szathmári Bakának, végezetül pedig Enyedinek lehetett a tanitványa, hanem hogy fia volt annak a Köleséri Mihálynak, a rimaszombati, majd abaujszántai egyházközség első papjának, akit a tokaji, meg a szatmárnémeti nemzeti zsinat is, mint Tolnai Dali János párthivét, felelősségre vont.[6] Köleséri Sámuel különben maga is tanusitja a hazai puritánizmussal való kapcsolatát, ugyanis Coccejus irányitása mellett 1655 junius 12-én tartott vitatkozását éppen akkor ajánlotta Medgyesi Pál udvari papnak s Tolnai János sárospataki iskolaigazgatónak, mint néhai édesapja legjobb barátjának, valamint Czeglédi István tarpai papnak,[7] amikor az 1655. év februárjában Sátoraljaujhelyen tartott zsinat Medgyesit és Tolnait, továbbá Lippait, meg Körösszegit kizárta a maga kebeléből.[8]

A debreceni református kollégium nagykönyvtárában egy olyan gyüjtelékes /kolligátum/ kötetet találtam, amelyben tulajdonosmegnevezésképpen "Ex libris Johannis Püspekjj" saját kezű bejegyzés olvasható. Ez a Püspöki János váradi, sőt - amint már láttuk - leydai tanulótársa volt Kölesérinek. E kötet egyik darabjául egy nagy jelentőségű füzet van bekötve; ennek cime: "Irenodia-Gratulatoria,Sive Illustrissimi amplissimiq(ue) Viri Oliveri Cromwelli, et Epinicion Dedicatum Domino Praesidi - Bradshawo Caeterisq(ue) Concilii - Statu - Consultis, etc. Aera Salutis Humanae, M.DC.LII. Libertatis Angliae IIII. - ... in Camb(ridge)." E füzet

4) RMK. III. 1937, 1938.

5) RMK. III. 1944. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 18.

6) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp.1911. 98, 1o3, 136,166, 327.

7) RMK. III. 1938. /A leirás tévesen nevezi Tolnai Istvánnak János helyett!/

8) Zoványi. 318.

hátlapjára tintával irott bejegyzést találtam: "Amico dilectissimo D(omi)no Jano[9] Püspökio, mittit hocce munusculu[m] Londino Anglor[um], Ultrajectu[m], in gratum candidi ac devoti ánimi iudiciu[m] Samuel Kőleseri dé Várad mria. An(no) Salutis 1655 Libertatis Angliae 7 die 2o Septembr(is)."[10] Utána kötve pedig egy másik "Dvo Panegirici Cromwello Scripti Londini. - M.DC.LIV."A többi füzet történelmi, egyházi, mértani vonatkozásu.

Ezek a Cromwell magasztalására irott füzetek, amelyek a puritánizmusnak s egyuttal a polgári erőknek angliai győzelmét is jelentik, Köleséri gondolatvilága szempontjából annál is inkább fontosak, mert ő áthatva az Angliában talált eszméktől, azokban barátját is részeltetni kivánta.Lelkesedésének nyomós bizonyitéka, hogy Püspökihez intézett sorait nemcsak a megváltás, hanem Anglia szabadságának éveivel is számolta.

Naplója szerint külsőországokbeli bujdosása három hónap híjján három és fél esztendeig tartott. Hazafelé térő utjában 1657 augusztus 2-án érkezett Eperjesre.[11] Valószinűleg még ugyanebben az esztendőben elnyerte a váradi iskola tanári állását. 1659-ben megházasodott, Domián Anna nevű feleségét február 12-én vitte haza Debrecenből.

Váradi tanárkodása idejéből mindössze csak annyi tudható, hogy - Bod Péter szerint - "tanitott Theológiát, 'Sidó és Görög nyelveket, olly hasznonnal, hogy azokon a' nyelveken tanitványi leveleket is irhatnának. Akkor nyomtattatván a' Biblia Váradon, abba tudós Magyarázatokat irt."[12] Majd Czeglédi Istvánnak 1659-ben Kassán megjelent "A' Megh-Tert Bünösnek a'lelki-hartzban való bai-vivasarol irt Könyvnek Első Resze" cimű munkáját verssel üdvözölte.[13]

Köleséri Váradon mindössze csak két esztendeig tanárkodott. Bizonyosnak tarthatjuk azonban,hogy itteni tanitásában is a puritánus szellem vezette. A várnak 166o augusztus 28-án török kézre

---

9) Valószinűleg becéző megszólitás a "Johanni" helyett.

lo) O. 1218/K/5. könyvtári jelzéssel.

11) Uj Magyar Muzeum. 186o: 55.

12) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 149.

13) RMK. I. 942. - M. Nagy István: Czeglédi István. Kolozsvár, 1899. lo7.

történt jutása előtt már állomáshelyet változtatva, 1659-ben a szendrői papságot nyerte el.[14]

Életének folyása, valamint bőséges irodalmi munkálkodása éppen eléggé ismeretes, ezért tehát itt csak arról történik megemlékezés, hogy 1666-ban szendrei prédikátorsága idején irta és nyomatta ki "Bankodo Lelek Nyögesi" című könyörgéses könyvét, amelyben e korszak két legszomorubb eseményét foglalja imádságba, ugymint "a Gyalu és Fenes közt lett szomoru harcot és Váradnak Pogány kézben valo esésének alkalmatosságát."[15]

Szendrőből 1667-ben a tokaji papságra távozott, innen azonban 1671-ben el kelle menekülnie. 1672-től a debreceni egyházközségnek nagytekintélyű lelkipásztora,[16] és a tiszántuli egyházkerület jegyzője.

Meghalt 1683 julius 16-án. Az ő fia volt az az ifjabb Kölesséri Sámuel (1663-1732), Erdély főorvosa és főkormányszéki tanácsos, akit Cserei Mihály "hires excellens doctor"-nak nevez,[17] akit nagy tudásáért és irodalmi munkásságáért a Royal Society 1729-ben tagjai közé választott.[18]

---

14) Zoványi cikkei 256.

15) Incze Gábor: A magyar református imádság a XVI. és XVII. században. Debrecen, 1931, 157. - RMK. I. 1039.

16) RMK. I. 1038, 1039, 1128, 1144, 1177, 1189, 1209, 1210, 1281, 1282. és III. 2480. sz.

17) Nagyajtai Cserei Mihály historiája. Pest, 1852. 408. - Zoványi cikkei 256.

18) M.Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története. 74.

Püspöki /Szilágyi/ János

(1659 - 60?)

Csernák Béla szerint az 1658. évtől kezdődőleg Püspöki János nevezetű tanára is volt a váradi kollégiumnak.[1] Megállapitását bizonyosan az Ember Pál által közölt tanári névsorra,[2] valamint Bod Péternek arra a feltevésére alapozza, hogy "Hornius György a' Historiában hires Leydai Professor, irt egy Könyvet, mellyet nevezett: Sz. Genealogiának; a' melylyet Magyarra forditott és ki botsátott P. J. Váradon 1658-dik eszt. Volt Váradon azon időben Professor Püspöki János; Pap Putnoki János, mellyik tselekedte, bizonytalan."[3] E megjegyzést összevontan megismétli Szabó Károly is.[4] Sőt eleintén Zoványi Jenő is elfogadta Püspökinek váradi tanárkodását,[5] mignem később éppen ömaga cáfolta ezt a vélt helyzetet.

Nagyon valószinű, hogy régebbi időbeli tudósainkat az vezeté e feltevésre, hogy Püspöki egyik,mára már meg nem maradt s csak Kemény József feljegyzéséből ismert "Az Keresztyénség Véd-oszlopának Meg-Dülése,az az Az Nagy Váradi nagy Várának Törökök által való kipusztitása és Elfoglalása. Egy siralmas elmélkedésben keserves szivvel által tekintettni, és megfontolttatni kivánta Püspöki János Váradrol elbujdosott Tanito. Nyomtattatot Debreczenben 1661-dik Eszt." cimű kis munkájában[6] foglalkozási nevéül "ta-

1) Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon. N-várad, 1934.

2) Lampe, Frid. Adolphus: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 637.

3) Bod Péter: Magyar Athenas. N-Szeben, 1766. 194-5.

4) RMK. I. 938.

5) Zoványi Jenő: Könyvészeti és irodalomtörténeti apróságok. MKSzle. 1909: 316.

6) RMK. I. 973.

nitó" szót használ. Csodálatos jelenség, hogy a köztudatból annyira rövid időn belül kiveszett ennek a szónak szorosan való megkötöttsége, vagyis hogy alatta soha sem professzort, hanem csakis prédikátort kelljen értenünk.

Püspöki János nagyon valószínűleg a Várad melletti Biharpüspökitől kölcsönözte nevét, jóllehet egyik vitatkozását "Joannes Sylv. Puspokius Ungarus", a másikat "Joannes Puspekius Hunno Ungarus" néven bocsátotta ki, könyvtárának "Corpus Jvris Civilis" Genevae 1626. című kötetébe pedig tulajdonos-megjelölését: "Ex Libris Püspekjj ex Inferiori Pannonia Hunno-Ungari"-nak irta be.[7] Tehát bizonytalan, hogy családja eredetileg szilágyi /Sylvanus/, avagy székelyhidi /Hunno Ungarus/ származású volt-e? A nagybátyja nevét egy izben Püspöki Balog L. Péternek, máskor meg Püspöki Balog N. Péternek jelöli meg.[8]

Püspöki János leydai vitatkozásában maga nevezi meg, hogy a váradi iskolában nevelkedett. Itt töltött utolsó évében üdvözlő verset irt Székelyhidi Istvánnak 1651 május 26-án Toufaeus Mihály rektor irányitása mellett tartott vitatkozásához.[9] Azután Váradról kibucsuzva, 1652-től 1654-ig Nagybányára vitetett rektornak, majd pedig az előbb megnevezett nagybátyjának támogatásával a hollandiai egyetemekre bujdosott. Itt először 1654 augusztus 19-én együtt iratkozott be a leydai egyetemre Johannes Püspöki Varadino-Ungarus (Annorum) 23 P(hilosophiae studiosus), Samuel Kolesiri Varadino-Ung. (Annorum) 25, P(hilosophiae) et L(ogicae studiosus), valamint Andreas Egret[10]-Pataki Silvanus (Annorum) 25, T(heologiae Studiosus).[11] Itteni beiratkozása utáni első emléke az a verse, amellyel Bükkösi Köble István teológus vitatkozását 1654 novemberében üdvözölte,[12] majd 1655 március 20-án Hornius György történelemprofesszor irányitása mellett maga tartott, mint "autor et defensor", világtörténelmi tárgyu vitatkozást "De Origine Incrementis et variis Rerum Publicarum Mutationibus" tárgykörből.[13]

---

7) A debreceni kollégium nagykönyvtárában: M. 64. jelzésű kötet. címlapján.

8) RMK. III. 1939, 1983.

9) RMK. II. 764. - Zoványi J. lexikoni cikkei. 369.

10) Helyesen: Egres.

11) Archiv N. F. XVI. 213.

12) RMK. III. 1889.

13) RMK. III. 1939.

Rövidesen ezután az utrechti egyetemre ment át, ahol 1655 juniusában iratkozott be a teológiai szakra.[14] Innen megint csak Leydába tért vissza, ahonnan üdvözlő verset küldött Szántai Póots István utrechti teológusnak 1656 julius 4-én tartott disputációjához. Ugyanebben az esztendőben Bausner Bertalan amsterdami diáknak nyomtatásban megjelent könyvét is verssel köszöntötte akkor, amikor Leydából éppen eltávozni készülődött.[15] Ezután 1656 junius 10-én a franekerai egyetem anyakönyvében mint "Johannes Puspokius Nob(ilis) Hungarus Jur(is) Stud(iosus)"-ként találjuk nevét bejegyezve.[16] A következő évben ugyanitt tartott "Disputationes Juridicae"-t; az elnöklő tanár Wissenbach János Jakab jogi professzor volt.[17]

Itthoni és bujdosásbeli legjobb barátja és tanulótársa: Köleséri Sámuel már Leydában elválva tőle, 1655-ben Londonba távozott. Köleséri azonban ott sem feledkezett meg róla,1655 szeptember 20-án egy Chromwell Olivér érdemeit dicsőitő füzetet küldött Utrechtbe.[18] E nyomtatvány mindkét ifju puritánus felfogását is bizonyitja.

Püspöki külsőországokbeli tanulásából hazatérve, 1657-ben Nagyecseden, 1659-ben Nagybányán rektornak, majd 1660 januárjában Váradon lelkipásztornak marasztatott.[19] Igen ám, de ugy látszik, hogy mégis csak Lampe-Embernek, Bod Péternek s az állitásukat átvevő utódoknak van igazuk, ugyanis Felvinczi Sándor debreceni pap és esperesnek 1686 március 30-án történt temetése alkalmával mondott s "Hedera Poetica" cimen nyomtatásban is megjelent beszédében előadott életrajz Felvinczinek a váradi iskolában eltöltött idejéről ugy számol be, hogy ott tanárai voltak: Tarpai András, Enyedi Sámuel, Martonfalvi György, Püspöki János, azután pedig - Várad elfoglalása után - Debrecenben folytatta tanulását.[20] Tehát

---

14) Segesvári L.:Magy.ref.ifjak az utrechti egyetemen.Debrecen, 1935. 18.
15) RMK. III. 1952.
16) Hellebrant Á.:A franekerai egyetemen tanult magyarok.TT.1886: 793.
17) RMK. III. 1983.
18) A debr.ref.koll.nagykönyvtárában. Jelzete: O/1218/k.
19) Thurzó Ferenc: A nagybányai ref.főisk. története. N-Bánya, 1905. 29. - Thury E.: Iskolatört. Adattár. I. 36.
20) RMK. 1580. /A debreceni ref. koll. nagykönyvtárában, jelzése: RMK. 199./

nagyon valószinű, hogy Püspöki Nagybányáról még 1659-ben áthozatott a váradi iskolához, ahonnan egy esztendő mulva, talán nem sokkal a török támadás előtt, a város egyik lelkipásztori /lelki tanitói/ állására választatott meg. Innen történt elbujdosása utáni további sorsát még Zoványinak sem sikerült kikutatnia, hacsak nem ő vala az a Püspöki János, akit a szatmármegyei kálvinista rendek az 1679-i és 1683-i Kassai országgyülésre követül küldöttek, mert hiszen a külső országokban jogot is tanult az egyetemen s azonkivül nemes ember is volt,[21] sőt könyvtárában valószinűleg nemcsak a fentebb emlitett jogi könyvet őrizte.

Ugyancsak Zoványi személyazonositása szerint: Püspöki hazatérése után 1658-ban Váradon adta ki "Orthodoxae religionis genealogica sacra Az igaz vallásnak ősi szent levele" cimű munkáját Utolsó műveként ismeretes a Várad veszedelméről irott beszéde az 1661. évből. Tehát ő is egyike annak a számtalan váradi menekültnek, aki édes hazájának elvesztése miatti bánatáról még esztendők mulva is gyászoló hangot adott.

Püspöki saját könyvtárának egyik könyvpéldányát a szegedi ferencrendiek gazdag gyüjteménye őrizte meg. E műnek cime: L.Ivli Flori rerum A Romanis Gestarvm Libri IV. - Colonia Agrippinae, 1600. A cimlapon levő kézirás a tulajdonos nevét igy őrzi: "Ex libris Joannis Püspekjj 1657. Ultrajecti"[22] Ez a bejegyzés azt tanusitja, hogy külsőországokban való tartózkodása alatt utoljára is még visszatért Utrechtbe, valamint a kötés aranyos legyeződiszes táblája azt bizonyitja, hogy a füzött állapotban hazahozott munkácskát már váradi rektor korában köttette be, ugyanis e diszitésmódnak nálunk Szenczi Kertész Ábrahám nagyváradi jeles nyomdászkönyvkötő volt a szakértő mestere.

---

21) Zoványi Jenő: A "Szent genealogia" magyar forditója./Kisebb dolgozatok. 1910/. - Lexikoni cikkei. 369.

22) Jelenleg a szegedi egyetemi könyvtárban.

Mártonfalvi Tóth György

(166o)

Mártonfalvi György életének változásaival Révész Imre, különösen pedig Zoványi Jenő foglalkozott, ezért tehát csupán a teljesség kedvéért ifju korának csak az első negyedszázadára vonatkozó nehány lényegesebb adatát ismétlem meg, minthogy azok vannak összefüggésben a váradi Rákóczi kollégiummal.

Külső országokban tartott egyik vitatkozásában magát "Georgius T.Mártonfalvi Transylvano Hung(arus)"-nak nevezi s bár nyomtatásban megjelent dolgozatait csaknem mind Váraddal vonatkozásban levő egyéneknek ajánlotta, egyiknek ajánlásában azonban zabolai Basa Tamás székelyek főkapitányának nevét is megtaláljuk.[1] Ezt a két körülményt figyelembe véve, megállapitható, hogy bár hazai iskoláztatását Váradon fejezhette be, szülőföldje mégis csak Erdély s azon belül a háromszéki Kézdimártonfalva. Születési ideje az 1635. esztendő, minthogy a leydai egyetemre 1657 szeptember 17-én történt beiratkozásakor magát 22 esztendősnek jelentette be.[2]

Hazai tanulásának szülőfalujában, Zabolán, Désen, Fehérváron, Váradon eleget téve,[3] idegen országokba való bujdosásra - Bod Péter szerint - Apafi Mihály alumnusaként[4] hihetőleg az 1654 év végefelé határozta el magát. Utrechtben 1655-ben iratkozott be az egyetemre. Ugyanitt Szántai Pócs István teológusnak 1656 julius 4-én tartott vitatkozását zsidó nyelven irott verssel üdvözölte.[5] Innen 1655 október 6-án a franekerai akadémiára iratkozott

1) RMK. III. 2o56.

2) Archiv N. F.XVI. 213.

3) Zoványi cikkei.

4) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 167.

5) RMK. III. 1972. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935, 18.

át;[6] az 1656-57. esztendőből egy évet Angliában töltött; visszatérve Hollandiába, nevét, mint a teológiai tudományok hallgatóját 1657 szeptember 17-én vezették be a leydai egyetem anyakönyvébe.[7] Itt nem sokkal több, mint egy félévi tanulásának ideje alatt irta 12-ed rétnyi nagyságu 5o4 lap terjedelmű munkáját, cim szerint: "Petri Rami Dialecticae Libri Dvo", jelszavául választva: "Amicus Plato, amicus Aristoteles, amicus et Ramus, sed magis amica veritas".[8] Könyvének ajánlását "pridie Nonas Aprileis 1658"-ban Leydaban irta alá. E várost azonban még ugyanebben a hónapban elhagyva, kéziratát kinyomtatás végett egyik utrechti tipográfusnak adta át.

Mártonfalvit 1658 május 8-án tehát ismét Utrechtben látjuk. E napon ugyanis Voetius Gisbertus professzor elnöklete alatt "Disputatio Theologica Anti-Bellarmiana De Concilio" c. vitatkozását tartotta meg.[9] Junius 3o-án is ugyancsak itt ad életjelt magáról görög nyelven irott verssel üdvözölve Nadányi János tanulótársa jogi disputációját.[1o]

Ugyancsak az 1658. évben ismét tovább ment a franekerai egyetemre. Ebből az időből egy zsidó nyelvű üdvözlő versét ismerjük, továbbá egyik tanulótársáról tudjuk, hogy 1659-ben ugyancsak Franekerában tartott vitatkozását a többek között Mártonfalvinak is ajánlotta; majd megint csak ő szerez üdvözlő verset Tolnay F. István munkájához.[11] Végezetül 1659 junius 23-án ugyancsak Franekerában megtartotta a teológiai doktorságra képesitő vitatkozását "De Foedere Dei" cim alatt.[12]

Valószinű, hogy a doktori fokozat elnyerése után rövidesen vissza is tért hazájába s ezért hihető, hogy az 1659. év őszén már be is állitották a váradi iskola tanári állásába, jóllehet itteni működéséről Csernáknak csak az 166o. évtől kezdődőleg van tudomása.[13]

---

6) TT. 1886: 793.
7) Archiv N. F.XVI. 213.
8) RMK. III. 2o21.
9) RMK. III. 2o22.
1o) RMK. III. 2o23.
11) RMK. III. 2o13, 2o54, 2o57.
12) RMK. III. 2o56.
13) Csernák. 23o-34.

Wesselényi Ferenc nádor az 1661 december 5-én tartott kassai gyülésen arról számolt be a rendeknek, hogy "Rákóczy Fejedelemre indulván a' Pogányságh, szegént vevé tárgyul, ugy mond, hát neki nem Rákóczi Fejedelem veszedelme, hanem Jenő s Lippa, Karán-Sebes és hazánknak szép és nagy oszlopos bástyája, Várad nyalánkoztatta pakoztás telhetetlenségét."[14] Wesselényi éleslátásában nincsen miért kételkednünk, mégis bizonyos, hogy II. Rákóczi György lengyelországi meggondolatlan kalandja nélkül Erdély s a kapcsolt részek felett nem tornyosultak volna ugy fel a fellegek! A vihart megelőző fülledt légkörben különösen a végvárak népére nehezedett reá a még fel nem oldódott nagy feszültség.Természetes,hogy mindezt magának az iskolának s az iskola népének is meg kellett éreznie. IV. Mohamed szultán a lengyelek segélykérésére Rákóczi engedetlensége megtorlásának ürügye alatt egyre-másra szabaditotta az országra pusztitó hadait, mignem Lugos, Karánsebes, Lippa, Borosjenő, Belényes bevétele után Ali főszerdár és vezér végtére is 1660 juniusának végén Várad erős várának elfoglalására indult. A másfél hónapig tartott hősies védelem, amelyben a diákság is nagyon derekasan kivette a részét, külső segitség nélkül csak meddő áldozat vala. Wesselényi kevés seregével Rakamaznál várta a segitségül kért császári hadat, Souchez tábornagy azonban csak egészen későre érkezett az országba. Igy az egyre fogyatkozó, amugyis csekély létszámu védősereg 1660 augusztus 27-én kénytelen volt kitüzni a fehér zászlót.

A vár feladása után a lakosság az országban szétoszolva, ki északnak, ki keletnek vette utját. A nevezetes szép kollégium népe közül Mártonfalvi, aki tanártársai közül a legfiatalabb volt, tanitványait maga vette gondjaiba s a megmaradt tanuló ifjuságot a debreceni kollégiumba vezette. Itt azután maga is bekebeleztetett e derék intézet tanári karába,ahol azután már nem háromévenként váltakozó, hanem véglegesitett professzorként működött 1681 április 23-án bekövetkezett haláláig, mint az ifjuságnak a napnyugati országokból magával hozott szabadabb szellemben oktató kiváló nevelője és a szakirodalomnak szorgalmas művelője.

Munkáiból tapasztalhatjuk, hogy a maga korában legfelvilágosodottabb puritánus szellemeink közé tartozván, tanitványainak is

---

14) Podhraczky József: Nagy-Várad meghóditása. 1660. Uj Magyar Muzeum. 1855: 403.

a maga meglátásait igyekezett átadni. Zoványi szerint a coccejanizmusnak ellensége volt.[15] Váradi munkálkodása, amelyről különben semmi bővebb értesülésünk nincsen, valóban nagyon rövid időre terjedt, de nagyon jelentős is lehetett.

Tehát nem tulzás arra gondolni, hogy kötelességének érezte a váradi haladó puritánus hagyományok őrzését és továbbfejlesztését Debrecenben, mint aki a váradi kollégium diákjait és talán könyveinek egy részét is odamentette.

Munkáiból és könyvtárának igy is sokat mondó roncsaiból az tűnik elénk, hogyha Apáczainak nem is volt közvetlen tanitványa, de példaadásában nagy tisztelője s bizonyos eszmei kérdésekben, különösen pedig az ifjuság nevelésében valószinűleg nemcsak Debrecenben, hanem már Váradon is hűséges követője. Módszerének helyességét kereshetjük abban a jelenségben is, hogy a töröktől elfoglalt Várad kiürítésekor a kollégiumi diákság ahelyett, hogy a polgári lakósság példájára az országban szétszéledt volna, az ő vezetése alatt egységesen kért befogadást a debreceni kollégiumba.[16]

Idehaza összesen 3 magyar és 7 latin nyelvű munkája jelent meg.

15) Zoványi Jenő: A coccejánizmus története.125. - Turóczi-Trosztler József: Magyar irodalom. Világirodalom. Bp. 1961. 206.
16) RMK. I. II.

c. Professzor.

A várad-városi iskola főképpen az öregbik Rákóczi György fejedelem s Lorántffi Zsuzsánna fejedelemasszony támogatása következtében nemcsak anyagiakban gyarapodott, hanem szellemiekben is nagyot fejlődött. A kollaborátorok alkalmazása biztositotta a középfoku tanitás menetét, a mesteri állások létesitése és három főre való rendszeresitése pedig e tanintézetet főiskolai jellegűvé emelte. Mindezek mellett azután - ha csak egyetlen személlyel is képviselve - megtaláljuk a professzorság intézményét is. Ez a helyzet bátran feljogosit arra a vélekedésre, hogy az öregbik fejedelem Váradra is academicum collegium létesitését tervezte, sőt szándékát részben,illetőleg rövid időre meg is valósitotta. Ilyen formán alábbi adatcsoportunk az iskola multjának nagy jelentőségű eseményére vet valamelyes világot s egyuttal komoly bizonyságát adja a tulságos takarékossággal, sőt ujabbkori iróink közül Toldy Ferenctől éppen "sötétlelkű, önző"[1] jellemmel vádolt I. Rákóczi Györgynek különösen a közmivelődés terén tanusitott áldozatkészségére.

Kovács Gáspár, Kolozsvár városának 1634. esztendőbeli sáfárpolgára számadáskönyvéből idézem: "1634 augusztus 1-én Marcus Antonius Wenetus Erkezuen (fejedelem) Vr[un]k hiuattalliara Erkezuen be Olas Orsaghbol Varadj Professorszaghra, B(iró) V(ram) H(agyásából) attam

Hust lib. No. 4: tt . . . . . f. - den. 6.
Tiukot No. 1 tt . . . . . f. - den. lo.
Czipot No. 8 tt . . . . . f. - den. 8.
Bort Cup. No. 3 tt . . . . . f. - den. 24.
Diniet es Egieb giumeolczeot tt . . . . f. - den. 8."

A következő napon, vagyis augusztus 2-án pedig "Marcus Antonius Vr[na]k Vyoban B(iro) V(ram) H(agyásából) Ebedre attam

Hust lib. No. 4 tt . . . . . f. - den. 6.
Czirket No. 1 tt . . . . . f. - den. 6.
Czipot No. 8 tt . . . . . f. - den. 8.
Bort Cup. No. 3 tt . . . . . f. - den. 24."

1) Toldy Ferenc: Galántai gróf Esterházi Miklós munkái. Pest, 1852. XXXIV. lap.

Majd a "Fejedelem szekerezése" alcim alatti elszámolási tételek közé jegyeztetett fel:augusztus 3-án "Marcus Antonius Venetus Erkezuen Olas Orszaghbol, Megien Vrunkhoz, Vitte ell Hortj Istuan No. 8 louon, attam Eniedigh f. 5 den.-" (a fuvarosnak).

Három hét multával ezután ugyancsak a sáfárpolgár jegyezte fel:augusztus 24-án "Marcus Antonius Venetus Erkezuen Vissa Vrunk tol, megien ki Varadra professorsaghra, B. V. H. attam

Hust lib. No. 4. tt . . . . . f.-den. 6.
Czirket No. 1. tt. . . . . f.-den. 6.
Czipot No. 8. tt . . . . . f.-den. 8.
Bort Cup. No. 3. tt . . . . . f.-den.24."

Ugyanezen a napon a "Fejedelem szekerezése" cim alá csoportositott tételek között találtam: "Marcus Antonius Venetus Erkezven Vrunk-(tó)l, kuldj Vrunk Varadra Professorsaghra, Vitte ell Bakator Janos No. 6 louon, attam Varadigh fl. 9 den.-"[2]

A felsorolt adatokat kivonatolva, megállapithatjuk, hogy ő-regbik Rákóczi György fejedelem a váradi iskolánál az általa létesitett professzori állásra meghivta a bizonyosan értékes tudós velencei Antonius Marcus-t. Ő azután Olaszországból jövet - a kikövetkeztetett kulcsszám alapján megállapithatólag - negyedmaga kisérettel 1634 augusztus 1-én érkezett Kolozsvárra. Itt szokatlanul gazdagon megvendégelték, a fejedelmi parancslevéllel átutazók rendszeres ellátásán kivül még csirkehussal, dinnyével és egyéb gyümölccsel is kedveskedtek neki. Majd a nagyon megbecsült vendég a hosszu ut fáradságait kipihenendő, az erre jogos három napot mind e városban töltötte s csak augusztus 3-án indult tovább a várostól kirendelt nyolc lovas kocsin Enyeden keresztül Fehérvárra a fejedelemnél való jelentkezés végett. Rákóczi udvarában azután három hétig mulatott, mialatt a fejedelemmel, a püspökkel s a fehérvári professzorokkal hihetőleg megtárgyalta a jövetele közben már meglátogatott váradi iskolának akadémiai jellegűvé való fejlesztését. A megállapodás megtörténte után ujra kocsira ülve, ugyanennek a hónapnak 24. napján visszaérkezett Kolozsvárra, hogy innen váltott lovakkal még ugyanezen a napon továbbinduljon Váradra.

2) Sáfár. 1634: 478, 479, 492, 517.

Ezután kezdette meg professzori működését, amelyről azonban, éppenséggel semmi emlékünk sincsen. Mindössze csak annyi állapitható meg,hogy ennek a velencei származásu professzornak hihetőleg Kálvin tanait kellett követnie s a diákságot az ő szellemében tanitania. Rákóczi ugyanis országa egységének megmaradását az uralkodó vallás egységességében látta s ezért a tiszta református Várad iskolájának professzorságával sem bizhatott meg másfajta tudós férfiut, mint olyant, aki ugyanezt a hitet vallotta. Az európai egyházak történetéből ismeretes az a helyzet, hogy Luther, Zwingli, Kálvin fellépését követő rövid időn belül Olaszországban is egyre-másra alakultak a protestáns szinezetű gyülekezetek,amelyek a többek között Nápolyban, Ferrarában, Modenában és Velencében éppen a Kálvin értelmében reformált hitet fogadták el.[3] Ugy látszik, hogy a IV. Pál pápa által tüzzel-vassal pusztitott eretnekséget mégsem sikerült gyökerestől kiirtani,hiszen - amint láttuk - Marcus Antonius Venetus Rákóczi hivására (hiuataliara) egyenesen Olaszországból jött Erdélybe. Tehát ott még mindég lehettek a kálvinista hitnek követői. E képhez hozzászámitandó az a körülmény is, hogy Antonius Marcusnak - mint professzornak - bizonyosan a teológiát, illetőleg annak különböző szakait kellett előadnia,ezért tehát semmiképpen sem lehetett ujonnan áttért (neofita) hanem a kálvini hitelveknek régi ismerője, tudósa. Reá vonatkozó egyéb sejtést is alig kockáztathatunk meg, minthogy gondos nyomozással sem sikerült személyével összefüggésbe hozható egészen biztos nyomra akadnom. Ha azonban mégis tovább akarnánk kutatni,személyét hihetőleg azok között a nevek között találnók meg, akiknek megelőzőleg már lehete valamelyes összeköttetésük a fejedelmi udvarral, minthogy látatlanban, kellő jólértesültség hiányában Rákóczi mégsem bizhatott reája fontos feladatot s nem szerződtethetett volna bizonyosan magas fizetésre érdemtelen tudatlant.Kétségtelen, hogy az Antonius Marcus keresztnév-pár a reneszánszban való megujulás óta nagyon gyakori vala Olaszországban. Csupán például emlitem meg 1621-ben Velencében Signor Marc Antonio Velutello-t, mint a Bethlen Gábor-kori Erdély kereskedelmi ügynökét,rajta kivül hivatkozom az 1622-27. esztendei időtájból az ausztriai

3) Farkas József: Az Ur Siona. Bp. 1896. 142-45.

udvarhoz küldött velencei követre Marc Antonio Padavin-ra, mint akinek Bethlennel történt levélváltásáról több adattal rendelkezünk.[4] Ezek után idézem, hogy Réthy István erdélyi kapitiha Konstantinápolyból 1638 julius 27-én irta öregbik Rákóczi Györgynek, hogy "az venetusok oratora /követe/, kegyelmes uram, ma küldte vala hozzám az fiát, vele együtt az fövebbik tolmácsot" a Máté vajdánál való közbenjárás érdekében. ... "Mark Antony maga is irt nagyságodnak felőle."[5] A teljesség kedvéért megemlitettük, bárha nehezen tételezhető fel,hogy a váradi professzor azonos lenne ezzel,a török fővárosban tartozkodó olasz férfiuval, hacsak valamelyes politikai ügyben maga Rákóczi nem küldötte légyen a portára.

De nem mellőzhető el egy másik Marcus Antoniusnak a bemutatása sem, aki ha nevében nem is viseli a "venetus" származási, avagy legalább is otthont jelölő nevet, ellenben sok köze lévén Velencéhez, ezért gondolhatnók ezt legutóbbi tartózkodási helyének, ami igy lehetővé tenné, hogy a kolozsvári sáfár e városnak a nevével jelölje meg. Ugyanis a sárospataki református főiskola nagykönyvtára őriz egy gyüjtelékes kötetet, amely a többek között egy "Marci Antonii De Dominis, Archiepiscopi Spalatensis, Cavsae profectionis svae ex Italia. MDCXVI." cimű nyomtatványt is tartalmaz, ezt pedig szerzője "Venetiis die XX. Septembris. MDCXVI." jelzéssel záradékolta.[6] E röpiratában Marcus Antonius de Dominis, a Velence érdekköréhez tartozó Spalato dalmáciai város érseke,elmondja, hogy a veronai gimnáziumban tanulván, a jezsuita szerzetbe lépett, majd Páduában mathematikából vitatkozást tartott,Bresciában pedig retorikát, logikát s filozófiát tanitó professzor lett. 1596-ban segni-i püspökké szenteltetvén,kilépett a rendből. Azután elnyerte a spalatói érsekséget. Mint ilyen évek multával merész elhatározással elhagyta az egyházi szolgálatot is s a pápától rendelt nyugdijat visszautasitva, Velencébe utazott. Itt adta ki fenti röpiratát; amelyben támadván a pápaságot, állitja, hogy az egyház eltért a régi tiszta vallástól s igy ellene mond azoknak

4) Mircse J. - Óváry L.:Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez a velencei állami levéltárban. Bp. 1886. 5o, 243.

5) Beke A. - Barabás S.: I. Rákóczi György és a porta. Bp. 1888. 376.

6) Könyvtári jelzése: C. 349/ff.

a tételeknek, amelyeket Bellarminus állapitott meg a pápai hatalomról. "Ecclesia sub Romano Pontifice, non est amplius Ecclesia sed Respub(lica) quaedam humana, sub Papae Monarchia tota temporali." Majd tulságosan éles hangu folytatás után idézi Optatus Milevitanus szavait, hogy "non sumus Pontifex, non alius aut Sacerdos, aut Leuita." Éppen ezért "profectionem hanc meam, siue etiam ex Babylone exitum, aut fugam, omni schismatis suspicione carere volo. Fugio enim errores, fugio abusus, fugio ne particeps sim delictorum eius, et de plagis eius accipiam."[7]

Szükségesnek látszott művéből e néhány sort idéznem, hogy észre vehessük: felfogásában bizonyos szempontok tekintetében a kálvinista hit által hirdetett elvekhez közeledett.De fontos volt azért is hivatkoznom reájuk, mert igy könnyen megérthető,hogy amiként "Illyrici Sacri Tomus Tertius Ecclesia Spalatensis Olim Salonitana. Auctore Daniele Farlato Presbytero Societatis Jesu." cimü 1765-ben Velencében megjelent nagy munka tudtunkra adja, ez a Marcus Antonius de Dominis Velencéből Rhetiába,onnan pedig Angliába ment, s Londonban beszédeket tartott és irt is a katolikus vallás ellen,[8]Utját tehát bizonyosan azért irányitotta a szigetországba, mert a kereskedelmi kapcsolatok révén a távoli Velencébe és innen Spalatóba is eljuthatott volt a hire az angliai protestánsok hitbeli felfogásának.

Angliai működéséről semmi bővebb adatom nincsen, ellenben megtaláltam egy 1655-ben Amsterdamban megjelent "Adolphi Brachelii Historiarum Nostri Temporis" cimü könyvet, amely arról számol be, hogy "eodem anno /1624/ Marcus Antonius de Dominis Archiepiscopus Spalatensis, qui nuper Religione Catholica defecerat, ex Anglia Romam reversus, et in castro S. Angeli in custodiam datus, brevi ex morbo decessit. Cadaver ad templum S.Mariae supra Minervam delatum, damnatumque in campo Florae, igne exustum est, Cineres in Tyberim abjecti."[9] Ugyanezt bőséges életrajzi adatokkal bővitve, Farlatus jezsuita szerzetes is megirta,[10] ennek ellené-

---

7) I. h. 13, 17, 18.

8) Az idézett munkát a debreceni ref.nagykönyvtárban használtam. 481-5oo.

9) A sátoraljaujhelyi piarista rendház könyvtárában őrzött könyv 1o9. lapján, ma a sárospataki vár gyüjteményében.

1o) 481-5oo. lapon.

re mégis feltámadhat bennünk a kétségeskedés: miképpen lehetséges, hogy nyolc esztendő lefolyása után egyszerre hátat fordítson annak a fokozatosan megérlelődött meggyőződésének, amely a Rómától való szakitáshoz és az "eretnekek" honába való költözéshez vezette? Gondoljuk csak meg, hogy az előtte is jól ismert példákból nagyon is tudhatta, hogy visszatérése esetében mégis mi várhat reája. És - ime - Rómába 1624.évben történt állitólagos visszatérésekor már egy esztendeje VIII. Orbán, származásilag a florenci születésű Barberini Maffio, a pápa, aki még mint pápai legátus, a jezsuitáknak Franciaországba való visszahivását nem csekély mértékben elősegitette s bár, mint egyházfő, a művészetet s a tudományt pártolta, de Galilei elméletét elitélte,valamint Jansenius yperni püspök munkáját kiátkozta s bár 1633-ban külön bullát adott ki a jezsuiták ellen, mégis vajjon nem történhetett-e meg, hogy első forrásunk szereztetése idejéig, vagyis 1655-ig,ami kor X. Ince pápát VII. Sándor pápa váltotta fel, a már amugyis elhunyt Marcus Antonius eretnekségének még emlékét is kiirtandó,1623. évi római keltezéssel állitólagos Palinódiáját jelentették meg,valamint a leirás állitása szerint:egy esztendei angyalvári fogsága után betegségben elhunyván,holttestét - példaadás okából - a Flora mezején megégették s hamvait a Tiberisbe szóratták volna.Állitólagos könyvének cime: "Scogli del naufragio Cristiano."

De ha Rómába való visszatérését és 1624.esztendei halálát a valósággal mégis csak megegyezőnek fogadnók el, az elmondottakból még abban az esetben is érdekes tanulságot vonhatunk le. Ehhez kapcsolom még azt a körülményt is, hogy a gyüjtelékes kötet egyes darabjainak összeválogatása fontos jelenséget tár elénkbe, igy a többek között Marcus Antonius röpirata elé köttetett Forchenbeck Wilbrand disputációja "De Causis Deserendi Papatus", amelyet Vorstius Conrad professzor irányitása mellett 1609-ben Steinfurtban tartott; ezen kivül jórészben magyar diákoknak Pareus, meg Alting professzorok elnöklete alatt a XVII. század második évtizedében Heidelbergben tartott disputációi következnek. Mindez azt bizonyitja, hogy Marcus Antoniusnak antiepiscopális felfogásában irt művecskéje a "szabadabb" szellem előfutáraként hazai földön már nagyon korán megmutatkozott s hihető is, hogy valamelyes nyomot is hagyott maga után, egyik melegágyát készitvén elő a nemsokára bekövetkezett céltudatosabb mozgalomnak.

De visszatérve a váradi professzornak e Marcus Antonius személyével történő egyeztetési kisérletre, szükséges, hogy egy ujabban észrevett adattal támogassam a spalatói érsek Angliába vezető utjának hitelességét. Ugyanis a Nyugateurópát gyalogszerrel bejárt Szepsi Csombor Márton 162o-ban Kassán megjelent "Europica Varietas" cimű utleirásában elbeszéli, hogy 1618-ban Londonba vetődvén el, a királyi palota kertjét is felkereste. "Az első nap be mentemben lattam mingyart amaz nagy hirü Marcus Antoniust az ki midön Spalatumba Erseksséget, Dalmatiaba presességet viselne, az Vr Isten czudálatosképpen megh ismertette vele az igassaghot, az lelki Babiloniából, mindenet othagyuan ki futot és ackor az Angliai Királynal commoralt."[loa)]

Ugy látszik, hogy Marcus Antoniust a protestáns I. Jakab király szivesen fogadta és azután is megbecsülte, mert hiszen lakást is a királyi udvarban adhatott neki. Ilyeténképpen egészen bizonyos, hogy e korszak legnagyobb gondolkozójával, Verulami Bacon lordkancellárral, az utilizmust valló filozófussal is ismeretségbe került. Baconnak pedig a dogmákkal megmerevitett világnézeten hasitott rései nem lehettek idegenek, vagy legalább is hatástalanok reája, hiszen ha talán nem is a bölcsész gondolkodásával, hanem a vallási hittételek megmásithatatlansága ellen maga is küzdött, miként a fentebb idézett Farlatus Dániel is bevallja,hogy ez a Marcus Antonius Londonban beszédeket tartott,sőt irt is a katolikus vallás ellen.

Nem tudjuk, hogy Marcus Antonius elveivel mennyire egyezett meg Jakab királynak korlátlan uralkodási jogokat követelő magatartása, s azt sem sejtjük, hogy a csak féligmeddig protestáns anglikán egyház és az alsóbb rendű lakosság puritánus felfogása közül nézeteivel melyikhez csatlakozott? Ellenben ha megengedhetőnek bizonyulna személyének a váradi professzorral való azonositása, abban az esetben inkább gondolhatnánk a puritánizmusra, mivel annak hitbeli nézetei a svájci tiszta kálvinizmusból indultak ki. Meddig vette igénybe a királyi vendéglátást? Nem tudhatni.Igaz, hogy a jezsuita forrás már 1623-ban, tehát még Jakab halála előtt visszatéritette őt Rómába, hogy ott levezekelje szakadárságát és elnyerje méltó, vagy méltatlan megbélyegzését.

---

loa) RMK. I. 500. A mű 2o7-2o8. lapján. /A fenti idézetre Kulcsár Péter és Kovács Sándor Iván hivta fel a figyelmemet, amiértis szivességüket megköszönöm.

Marcus Antonius váradi professzorral kapcsolatosan még egy megállapitás tehető és ez az, hogy amiként a fehérvári kollégium külső országokbeli tudós tanárai minden esetben professzoroknak neveztettek, azonképpen a reája vonatkozó hat számadástétel mindenike őt is ezzel a titulussal illette, ez pedig a közép- és főiskolák akadémikus mestereivel szemben határozottan akadémiai jellegű tanárságra céloz.

Velencei Antonius Marcusra vonatkozólag - a már felsoroltakon kivül - még csupán egyetlen adatot idézhetek. Ugyanis állásának elfoglalása után közel két esztendő mulva, vagyis 1636 április 21-én ismét a fejedelemtől jövet, Kolozsváron történt átutaztában lóváltás miatt itt megállapodott.Ekkor "Adatta B(iró) V(ram) az Professor ala Antonius Marcus ala negy loual szekeret, uitte Buday Balint Varadigh", (fizettem a fuvarosnak fl. 6 den.-)[11] Marcus Antonius,vagy amiként ennek az utóbbi adatnak helyes magyar nyelvérzékű feljegyzője nevezi: Antonius Marcusnak ez az utazása még aligha jelenti állásából való kibucsuzását; ezt a körülményt ugyanis a sáfár valamilyen módon mégis csak megjegyezte volna.Inkább valószinű,hogy az iskola fejlesztése érdekében járt Fehérváron, hiszen ezt az utját két és fél hónappal megelőzőleg adta ki a fejedelem a harmadik mesteri állás lehetővé tételére vonatkozó rendeletét és nem egészen két hónap mulva követte a harmadik mester kirendelésének megtörténtét. Váradi működése azonban mégsem tarthatott hosszu ideig, hiszen nevére a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyveiben többé már nem akadtam reája, pedig Kolozsváron való bármikori keresztülutazása - az abrakkal való ellátás és fuvarkirendelés miatt - hivatalos elszámolás tárgyát képezte.De rövid ideig tartott tanárkodása mellett bizonyit az a körülmény is, hogy a Várad-környéki származásu, sőt itt hivataloskodott Szalárdi János krónikájában egyáltalán meg sem emlékezik róla.

Mig Sárospatakon az Antonius Marcus-szal körülbelől egyazon időben meghivott salamancai származásu Valerius Dávidot (noha csak évek mulva) a világhirű tudós, Comenius követte, a fehérvári kollégiumnál pedig a három professzornak az egyetlen Bisterfeldre csökkent létszámát előbb öregbik Rákóczi György 1638-ban, majd

---

11) Sáfár. 1636: 198.

1643-ban más tudósokkal,[12] végezetül az ifjabb fejedelem Bisterfeld elhunyta után Basirius meghivásával kisérelte meg pótolni, addig Váradon a velencei professzor helyébe többé már senki sem következett.Bárha ifjabb Rákóczi György jószándéka eleintén alighha volt kisebb atyjáénál,kalandos vállalkozása azonban keresztülhuzta Erdély és a Részek közoktatásának tervszerűen meginditott továbbfejlesztését. Igy az az ivelés,amely Bethlen Gábor kezdeményezésével indult meg s amely I.Rákóczi György megértése következtében nagyszerűen fejlődött tovább, három és fél évtizedes pályafutás után egyszerre olyan akadályba ütközött,amelyen azután csak a legfanatikusabb kitartásu hazai születésű tanárok (Apáczai,Mártonfalvi, Csernátoni, Kaposi, Zilahi Sebes és mások) tudtak nagynehezen keresztültörni.

Ennek a teljes virágzásban levő váradi iskolának az épületét hihetőleg a helybeli papoktól is támogatott Tarpai,meg Enyedi tanárok tevékenykedése következtében - Szalárdi szerint - főképpen az 1658-166o. évek forgása alatt a csaknem naponként begyülő hagyatékokból és adományokból bőséges férőhelyekkel s tantermekkel sikerült kibőviteni, "hogy azon scholának mind külső, belső épületire, gyarapodására nézve a magyar birodalomban s még külső kereszténységben is méltán nagy hire neve terjedett volna." De még jóval korábban is - ugyancsak Szalárdi szerint - Lorántffi Zsuzsánna özvegy fejedelemasszony a fogarasi uradalom jövedelméből 3 ezer forintot adott az oskola segitségére. Ezt az összeget azután a város megpótolta, s igy vásárolták meg a Kőrösön levő nagy malmot, amelynek hozadéka "az iskolának valóban nagy épületire, gyarapodására vala."[13]

Az a helyzet, hogy Bethlen Gábor az 1624. junius 23-i fehérvári országgyüléssel kimondatta, hogy mindazok, akik a jobbágyok fiait a tanulástól vissza akarnák tartani, 1.ooo forinttal büntettessenek,[14] azután Rákóczi György az 1635 május 13-i ugyancsak fehérvári országgyülésnek azt a határozatát,hogy "az jobbágy emberek fiainak scholában tanulhatások felől az előbbi articulusok renováltatnak", megerősitette,[15] biztositotta ezzel a kellő

12) Rácz Lajos: Comenius Sárospat. kon. Bp. 1931.
13) Szalárdi. 37o-71.
14) EOE. VIII. 236.
15) I.h. IX. 415.

eréllyel kimondott törvénycikkel országa és közintézményei vezetőinek és más tisztségviselőinek értékes utánpótlási lehetőségét.

A kiváló tanárok, a kor szinvonalán álló épületek, a fejedelmi és főuri alapitványok és alumniumok, a gazdag könyvtár, az eklézsia jelentős nyomdája és könyvkötészete együttesen járultak hozzá a tanitványok ismereteinek gyarapitásához és a kor nyugateurópai szellemével való lépéstartásához. Éppen ezért reá vonatkozó minden adat gyüjtése a XVII.századi magyar közmivelődésnek, valóban nem szintelen képét tenné világosabbá, annál is inkább, mivel éppen Várad volt az a hely, amely a haladottabb egyházi felfogást képviselte a megcsontosodott gyulafehérvári szellemmel szemben.

A váradi iskola életmüködését részletező semmiféle más tényleges adattal nem rendelkezem. Egy részük netalán még lappang, jórészük azonban a várnak és a városnak 1660 augusztus 28-án történt feladását követő török prédálás alkalmával semmisülhetett meg, egyedül csak annyi bizonyos, hogy felépitettsége nem különbözött az egyidejü magyar főiskoláktól. A tanárokkal kapcsolatos adatokból levont nem valami bőséges eredményen kivül van egy nagyon kevés adatunk a két legfőbb diáktisztségről is. Igy ismeretes egy, Bethlen Gábor halálára irott s egyetlen példányban reánk maradt latin-magyar vers, amely az 1629. év végetáján Debrecenben nyomatott ki: "Prodromvs Funestus,Qui...conclusus et comprehensus per Michaelem K.Varadinum contra scribam Scholae suae Patriae Varadinae".[16] Minthogy pedig neve még csak a debreceni főiskola tanulói között fordul elő, de Dézsi egyetlen külső országokbeli egyetemi névsorban sem találta meg, hihető, hogy tanulmányait nem folytatva, itthon maradt. Majd az 1636. évet közvetlenül megelőző időből két forrásunk is bizonyitja, a szokott diáktisztségek meglételét, név szerint is megnevezve: "senior Diószegi István"-t és "contrascriba Kecskeméti Miklóst",[17] akik közül az első már 1634 julius 11-én, az utóbbi pedig 1636 május 14-én iratkozott be a leydai egyetemre.[18] Ezután 1650-ben látjuk "Betskeházi István senior"-t, aki február 19-én Toufoeus Mihály rektor elnöklése a-

16) Dézsi Lajos: Váradi K. Mihály latin-magyar verse Bethlen Gábor haláláról. 4.

17) RMK. III. 1515.

18) Archiv N. F. XVI. 208-09.

latt "De Perseverantia Sanctorum" tárgykörből vizsgai vitatkozást tartott.[19]

Mindezen kivül a gazdag mult fölötte csekély ereklyéjeképpen a kolozsvári református kollégium két könyvet is őriz,amelybe irt bejegyzés "Coetus Varad"-ot nevezi meg tulajdonosul.[20]Ez az adatunk arra vonatkozólag is bizonyság, hogy az iskola könyvtára a maga egészében mégsem pusztult el a török kézre jutott vár dulása közepett, hanem a teljes nyomdával, könyvkötészettel és a váradi biblia kinyomtatott iveivel együtt legalább is töredékeiben elszállitható volt. Hiszen Ali pasának a várbeliek kivánságára válaszképpen adott levelében megtaláljuk, hogy "az schola és ahoz való minden rendek helyben maradván, könyvek, és ahoz tartozó eszközök kezökhez adatván, szabadon élhetnek, és a szentegyházhoz is valami tartozott, szabadon birhassák."[21] Természetes azonban, hogy ez az engedmény nem mindenben valósult meg, minthogy a prédáló török népség nem nagyon ismert gátat, mégis ha a debreceni kollégium nagykönyvtárában utána keresgélnénk, a váradi schola coetusának talán több könyvére is reá találnánk, minthogy a hősi küzdelemből megmenekült diákok a kitünő Mártonfalvi tanár vezetésével Debrecenbe huzódva,oda ültették át a váradi szellem értékeit.

Az emlékek összegyüjtése során azt is le kell szögeznünk,hogy a nagyon vázlatosan bemutatott anyagi megalapozottság ellenére megállapitható, hogy Váradon a szellemi tőke is valóban sokkal szabadabban gyümölcsözhetett s mind az egyházi,mind a világi központositó hatalomtól távol esvén,itt mélyebb gyökeret is verhetett az idejét muló kötelékek alól való felszabadulás vágya. Az ország érdeke volt e fontos végvár minden intézménye részére a legkiválóbb felszerelésről s a legkiválóbb vezetőkről való gondoskodás s igy az iskola ifjusága is a nyugati országok akadémiáin tanult legjelesebb tanárok irányitása alá kerülvén,akik tisztultabb légkört hozván magukkal,talán közülük indult volna ki az idejét mulás felé tartó szellemi és osztálybeli megkötöttségek felszabaditása, ha nem jött volna közbe a török foglalásnak egy emberöltőig tartott rendszertelen pusztitása, utána pedig a Habsburg uralomnak szinte a végtelen időbe nyuló szoros rendszerbe szorító elnyomása.

---

19) RMK. II. 745.

20) B. 21. és XX. 3ol. könyvtári jelzéssel.

21) Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 488.

d. A várbeli schola.

Erről az iskoláról régi emlékeink eleddig mélyen hallgattak, Ennek hihetőleg az az oka, hogy csak vulgáris fokozatu lehetett. Ugyanis amint a városnak volt külön három papja, a várnak pedig egy, s amint Szatmáron is volt a városban akadémikus mester igazgatás alatti schola, ezzel szemben azután ismerünk az 161o. évből egy "Andr(eas) Geonczi Ludimagister Arcis Zatthmarien(sis)" nevű, valószinűleg domidoctus iskolamestert,[1] valamint a későbbi időből ugyanerről az iskoláról tud a szatmári és németi egyházközség története is,[2] ugyanilyennek kellett tehát a váradi még jelentőségteljesebb várban is lennie.

A sárospataki kollégium nagykönyvtára őriz egy gyüjtelékes kötetet, amelynek több darabján tulajdonosmegjelölést is találunk.[3] E munkák:

1. Apologia Th. Bezae Vezelii. Genevae, 1597. cimlapján tintával irva: "Scripta sunt In Varad(iense) 1649. In mense 9-br[is] p(er) me An(tonio) Pelsóci p(ro) t(empore) R(ectore) Scholae = m(propr)ia".

2. Refvtatio Libelli Qvem Claudius de Sainctes Monachus nuper edidit. Ugyancsak a cimlapra van irva:"Curat Antonius Pelsóci Annj 1649 p(ro) t(empore) Rector Arcis Scholae Varadien[sis] mp."

3. Theodori Bezae Vezelii Responsio. Genevae,1565. E mű 165. lapján olvasható kézirat: "1655. Jul(ii) 7.d[ie]. Hazasodtam megh I[ste]nnek segedelmebol Rima Szombatboll. Gicei praedikatorsagomban. - Anni. 1655. Jul. 7. die ut Supra. Antonius L.Pelsóci p(ro) t(empore) past(or) Ecc[esi]ae Giczeiensis. mp."

4. Libellus Vere Aureus D. Martini Bvcerii. Ennek cimlapján tintával irva: "Jacet(?) sub praesidij(!) Antonij Pelsóczi = Anno D[omi]ni: 1649.2o. Aug[usti] p(ro) t(empore) Rector Arcis = Scholae-Varadien[sis]. mp."

5. E kolligatum hátsó B.őrlapján későbbi irással feljegyezve: "NB. Liber hic fuit olim Antonii Pelsóczi, qui A(nn)o 1649 e-

---

1) Szerző: XVI-XVII.szdbeli papok, mesterek és diákok a szatmári ref. egyházmegyéből. Et. 1943: 3o.

2) Bartók Gábor: A szathmári és németii ref. egyházak és iskolák története. SpFüz. 186o: 3o6.

3) Könyvtári jelzése: SS. 129. Ennek alszámai: E, F, G, H. és a könyv őrlevelének B. lapján.

rat Scholae Varadiensis Rector, ut ipse hic notavit. A(nno) au-[te]m 1655. Pastor Eccl[esi]ae Giczeiensis."

Tehát feltétlenül bizonyos, hogy Pelsőczi Antal az 1649. körüli időben a váradi várbeli iskolának és nem a kollégiumnak volt a rektora; fizetését bizonyosan a fejedelem rendeletére a váradi kapitánytól nyerhette, aki ekkor Ibrányi Mihály, az ő halála után pedig egészen 1651 februárjában bekövetkezett elhunytáig Jármi Ferenc volt.[4] Jóllehet I. Rákóczi György Ibrányinak 1635-ben adott írásbeli instructiójában az egyházi szolgák közül csak a várbeli prédikátorról emlékezik meg, az utasítás végéhez azonban hozzáfűzve találjuk, hogy "több dolgokról is kelletnék ő Kegmének instructiót adnunk, de mivel az idő is rövid, az ő Kegme hűségére s industriájára is támasztani akarunk, most ebben végezzük el"...[5]

A várbeli iskolában bizonyosan csak a várbeli lakósok, főképpen a katonák s az udvari cselédség gyermekeit oktatták.

Pelsőczi L. Antal személyéről mindössze csak annyit tudunk, amennyit maga magáról elárul; ugyanis a tulajdonát képezett kolligátum csupán csak vallása mellett tanuskodik. Nem ismerjük tehát, hogy volt-e valamelyes köze a puritánizmushoz s a váradi várbeli schola mennyire tartható a puritánizmus előiskolájának? Valószínű azonban, hogy őt a nagy iskola jótanuló diákjai közül rendelték ide rektorul s ezért ott legalább is már találkozhatott a puritánus szellemmel.

Egykoron a legelső papi állomás elnyerésekor történt a lelki pásztorok házasságkötése is, minthogy Pelsőczinek 1655 juliusában volt a lakodalma, ezért az 1649. esztendei váradi rektoroskodás a óta eltelt hat esztendő bőséges időt zár közre, amialatt akár a külsőországokbeli akadémiákat is meglátogathatta volna, ezzel szemben azonban egyetemi tanulmányainak mégsem akadtam semmi nyomára. Egyedül tehát csak az bizonyos, hogy szülőföldjére kívánkozván vissza, a távoli Váradról a Pelsőc szomszédságában fekvő Gice papságára hivatott meg. Feleségét a hasonlóképpen közeli Rimaszombatból hozott magának.

---

4) Balás Margit: A váradi kapitányság története. Nagyvárad, 1917. 23, 25. és kolozsvári sáfár számadáskönyve: 1651. 28. /A Kolozsvári állami levéltárban./

5) I.h. 44, 51, 52.

A váradi jeles iskola Rákóczi kori tanárai életének kikutatható vázlatát ha hézagosan is,annál is inkább szükséges volt egybe fűzni, mivel a haladó szellemnek bár a sárospataki udvar a menedéke, fészke azonban mégis csak a kivülről jövő hatásokat első kézből kapó, a hadi, meg a számitó (racionális) életre felkészült Várad volt.

A legkiválóbb szellemi munkások itt nyertek elhelyezést. Igaz, hogy a puritán mozgalom két legfőbb pataki s fehérvári képviselője: Medgyesi Pál és Tolnai D. János más-más eszközökkel kivánta célját megvalósitani s ezért együtt igazi fegyvertársak nem is lehettek. Nagy baj volt az is, hogy különösen kezdetben egyiknek sem volt hozzájuk méltó tábora,amelynek tagjai szivvel lélekkel és önfeláldozással kitartottak volna mellettük. Ennek pedig legfőbb oka az volt, hogy a puritán mozgalom elve: a decentralizációt kivánta s ezért ügyük melletti együttes szervezkedésről különösen eleintén szó sem lehetett.

A szellemi öntudat csak 1-2 évtized mulva itatta annyira át a puritánizmus előiskoláját megjárt ifjakat,hogy hivebb kitartással és céltudattal törekedjenek elveik megvalósitására.De ekkorra már a vezéregyéniségek jórészben megbénittattak. Különös jelenség az is, hogy mind a kül-,mind a belpolitikai változások következtében az eddigi gátak leomolván, ezért a mozgalom maga elvesztette harcos és egyetemes jellegét. Minthogy az általános testi és lelki bajok megakadályozták az eddigelé óhajtott ujitásokkal való törődést, ezért a gyakorlati reformok helyett legfennebb csak elméleti szabadabb gondolkodás (decartizmus) felbukkanásával találkozunk a kiválóbb elmék között.

A most bemutatott alapvető adattár összeállitását az itt megjelent személyek irodalmi munkássága elemzésének s annak alapján mozgalmuk megelevenitésének kell betetőznie.

II.

A PURITÁNUS KÜZDELMEK MÁSODIK HULLÁMÁNAK RÉSZTVEVŐI

Magától értetődik, hogy, ha Váradról,mint a puritánus mozgalom késői, radikális szakaszának legfontosabb központjáról esik szó - nem csak a hires kollégiumra és tanáraira gondolunk. Demokratikus eszmék és intézmények meggyökereztetése tekintetében épp az emeli Váradot sok más központ fölé, hogy itt "mind várbeli s városbeli, kicsinytől való minden tisztek és minden rendek" /Szalárdi/ megegyeztek a legfontosabb reformok bevezetésében. A reformok az egyház és az iskola ügyein tul a világi közigazgatás, az egészségügy és a közbiztonság dolgára is vonatkoztak.

A változások kiharcolásában részük volt egyes polgároknak vagy olyan tekintélyes nemeseknek is, mint többek közt a müvelt és eltökélten haladó gondolkodásu Nadányi Mihály. A küzdelemből és szenvedésből, a szervező- és alkotómunkából bőven kivették részüket az értelmiségiek. Közéjük tartoztak az előző fejezetben felsorolt tanárokon kivül: a világi pályán működő Szalárdi János /róla az Adattár I. kötetében jelent meg cikk: 544-551/, a Kolozsvárról elüldözött Igaz Kálmán /lásd e kötet harmadik fejezetének róla szóló cikkét/, s nem utolsó sorban a most következők.

"A küzdelmek második hulláma" uj generációt nevelt. Nem nehéz észrevenni - a sok közös vonás mellett - az első nemzedéktől eltérő jellegzetességeket.

Érdeklődésük és tevékenységük differenciáltabb. Nem véletlen, hogy még egy könyvmüvészeti vonatkozásu cikket is föl mertünk venni ebbe a fejezetbe: a magyar könyvnyomdászat és könyvmüvészet egyik legjelentékenyebb - de sajnos nagyon kevéssé ismert - mesterének, a tudós Szenczi Kertész Ábrahámnak komoly része volt a váradi szellemi erjedésben. Nyomdája a puritánusok i-

rodalmi törekvéseinek talán legfontosabb bázisa. Igy Sellyei Balog István magyar nyelvü,puritán szellemü munkái is itt jelentek meg. De az ilyen fajta népszerü könyvek kiadásán tul is uttörő volt ennek a körnek irodalomtörténeti szerepe. Igy Szenczi Kertészről bizonyosan tudjuk, Sellyeiről pedig ujabban Klaniczay gyanitja, hogy sajtó alá rendezői voltak Balassi és Rimay versei első, "rendezett" kiadásának. /MTA I. OK XI, 313, 325./

Horn németalföldi professzor történeti tárgyu munkájának magyar kiadása is Szenczi Kertész nevéhez füződik;a fordító Püspöki Jánost pedig a váradi kollégium tanári karában láttuk. Püspöki mindig is érdeklődött az egyetemes-,s különösen az egyháztörténet iránt. Eddig azonban munkáinak csak a cimeit ismertük /ld. Zoványi lexikon-cikkeit/. Herepei most az egyik ilyen munka nyomára vezet bennünket - legalább későbbi másolatban. Eggyel több okunk lesz arra, hogy vitatkozzunk azzal az elképzeléssel, mely szerint a magyar puritánok történelmi érdeklődése rendkivül csekély volt. Megállapitható ezzel szemben,hogy legalábbis a "második nemzedéket" nagyon erősen foglalkoztatták az egyház és az ország historiájának kérdései. S leginkább a váradiakat. Voltak,akik szinte erre specializálták magukat. Püspöki és a "Florus hungaricus"-t kiadó Nadányi János mellett ifj.Geleji Katona István, /kötetünk első és utolsó fejezete közöl egy-egy cikkecskét róla/, aki egyetemi tanulmányai óta a magyar történelemmel foglalkozott a legszivesebben: ilyen tárgyról disputált és vaskos - később sajnos elveszett - magyar történelmi munkát hagyott maga után.

Nagyari Benedek

Nagyari Benedek élete folyása[1] fokozottabb érdeklődésünkre nemcsak azért tarthat számot, mivel - Szalárdi szerint - "Istennek szép kegyelmével biró buzgó lelkű papi ember",[2] hanem a XVII. század második harmadában a hozzánk is eljutott szabadabb elvű egyházigazgatási felfogás áldozatosan tántorithatatlan hive és harcosa vala.

A javakorában elpusztult férfiu életének eseményei, noha a sors sokat és sokfelé hányódtatta, mégis csak kevéssé ismeretesek. A jelentősebb fordulópontokat is legtöbbször csak egyes külső körülményekből következtethetjük.

Szülei valószinűleg egyszerűbb sorsu nemtelen emberek voltak, amit már abból is sejthetünk, hogy családja számára Nagyari szerezte a nemességet.[3] Születése helye a nevével megjelölt szatmármegyei Nagyar kisközség lehetett. Világrajöttének idejét pedig a leydai egyetem anyakönyvének bejegyzése alapján számithatjuk ki. E szerint ugyanis 1640 október 22.napján történt beiratkozásakor 29 évesnek mondotta magát.[4] Igy tehát az 1611-12. években születhetett.

Tanulását szülőfalujában kezdhette el, bárha nagyari iskoláról csak a XVII. század utolsó évtizedében találunk legelőbb említést,[5] mégis feltételezzük, hogy ebben a népesebb anyaegyház-

1) Szinnyei IX. 781-82.

2) Szalárdi 362.

3) Márki Sándor: Arad vármegye monographiája. Arad, 1892-95. II. 206., - Siebmacher's Wappenbuch. Siebenbürger Adel. II. 201.

4) Teutsch Fr.: Die Studierenden aus Siebenbürgen und Ungarn an der Universität Leyden. Archiv des Vereines für siebenb.Landeskunde. N. F. XVI., 210.

5) Kiss Kálmán: A szatmári református egyházmegye története. Kecskemét, 1878. 629.

ban az alsóbb foku tanitás már sokkal korábban megindult. Közép- és felsőbb évfolyamokra valószinűleg a szülőföldjéhez legközelebb fekvő szatmári főiskolába iratkozott be. Innen azután Erdélybe, Fehérvárra vándorolt. Hány évet töltött itt a tudós professzorok előadásait hallgatva, nem tudható, annyi azonban bizonyos, hogy 1638 novemberében megvált az intézettől. Eltávozása előtt pontosan két hónappal, vagyis szeptember 8-9-én hét évig tartott hollandiai-angliai tanulmányaiból Fehérvárra érkezett a puritánus Tolnai Dali János fejedelmi alumnus s patrónusa rendelkezésére várva, majdnem két hétig időzött e városban. Lakása bizonyosan a kollégiumban volt, ahol föltétlenül találkozott a nemsokára külsőországokbeli egyetemekre menendő Nagyarival; Tolnai ilyen formán - aligha állotta meg, hogy a jeles diákot ne ismertesse meg a magában hordozott puritánus eszmékkel s ne buzditsa a szabadabb szellemmel való még közelebbi megismerkedésre.

Tolnai miután az öreg Rákóczi Györgytől elnyerte a sárospataki iskolamesterségre beosztó rendeletet, szeptember 21-22-én elhagyta Fehérvárat.[6] Ettől az időtől számitott hét hétre, vagyis 1638 november 12-én azt jegyezte fel a kolozsvár városi sáfár, hogy "Erkezenek Fejervarrol az Academiabol salussal Valentin[us] Szokolj es Benedict[us] Nagyarj, expedialta Vrunk eöket az felseö Orszagokban tanulnj, atta[m] zallasokra

egy tiukot den. 10, negy font hust den. 6 ... tt f.- den. 16
Haro[m] ejtel bort p(er) den. 6. . . . . tt f.- den. 18
Hat Cipot den. 6. . . . . tt f.- den. 6"

Ugyancsak ezen a napon számolta el a sáfár a fejedelem szekerezése gyüjtőcim alatt: "Valentinus Szokolyt es Benedictus Nagy Arit, Urunk eo Na(gysá)ga Felseo Orzagaban boczatuan Tanusagnak okaert, attam alajok Noak Istuan 4 Louait szekeret, uitte eoköt Varadik, fizettem ez 12 mely feoldre fl. 6. den.-"[7]

Meg kell jegyeznünk, hogy a "felsőországok" alatt általában a külső-, vagyis idegenországokat értették, ámde a birtokosrag a szokott jelentéstől eltérőleg annál is inkább egészen más értelmet ad, mivel az utóbbi idézetben eredetileg "Orzagunkban" szóa-

6) Lásd e mű I. kötetében a Tolnai D. J. hazatérése c. cikket.
7) Sáfár-számadáskönyv. 1638, 2o8, 253.

lak volt s csak utólag javittatott át egyes szám harmadik személyüre.

Egy korábbi cikkemben azt a feltevést fogadtam el, hogy e két diák ekkor indult el külföldi bujdosásra,[8] ámde cikkem megjelenésekor még nem volt ismeretes a sárospataki főiskolai diákok névsora, minthogy azt Gulyás József csak három évvel később közölte. E névjegyzékben azután 1639 február 5-én találtam az iskolai törvényeket aláirt Benedictus Nagyari-t, utána pedig megjegyzésképpen "Pastor Varadiensis celeberrimus. Post eius expugnationem Claudiopolitanus."[9]

Arra való tekintettel, hogy Nagyari a fehérvári kollégium professzoraitól minden más hazai iskolánál kiválóbb kiképzést nyerhetett, ezért bizonyos, hogy Patakra egyesegyedül csak Tolnai személye és hirdetett eszméi vonzották. Ezt a feltevésünket támogatja az a körülmény is, hogy Fehérvárról történt kibucsuzása és Patakon történt subscriptioja között közel három hónap telt el, amit azután csak azzal magyarázhatunk, hogy magának Tolnai Jánosnak a pataki iskolánál való helyzete - puritánus nézetei miatt - a fejedelem rendelkezése ellenére sem volt eléggé tisztázott, ugyanis Tolnai István lelkipásztor és iskolai felügyelő, valamint Miskolczi Csulyak István esperes által megkivánt, de az elveivel alig is egyező kötelezvényt végtére is csak 1639 április 17-én irta alá s ezért hivatalába való szabályszerű beiktatása is csak április 18-án történt meg,[10] jóllehet nagyon valószinű, hogy az iskolai oktatást ennek ellenére is már előbb megkezdette, hiszen a fejedelem Tolnai fizetésére és elhelyezésére való utasitását már külföldről történt megérkezése előtt, vagyis 1638 augusztus végén kiadta, sőt november 4-én azt irta Tolnai Istvánnak, hogy "Tolnai János uramat ha kegyelmetek beállatja a főmesterségre, azt kegyelmesen halljuk, sok okokra nézve is szükséges."[10a]

---

8) EM. 1940: 316-21.

9) Et. 1943: 236.

10) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911. 50, 52.

10a) Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalismus ellen. Bp. 1952. 76.

Nagyari tehát Tolnai János tanitványa lett s az is maradt további életében is, Szokoli Bálint azonban elveszett a szemünk elől: az ő nevét nem találjuk sem a pataki, sem a debreceni kollegiumba, sem a külsőországokbeli akademiákra beiratkozott diákok között.

Nagyari mennyi időt töltött a pataki jeles iskolában: félegész-, avagy másfél esztendőt? Nem tudhatom. Leydában ugyanis csak 1640 október 22-én iratkozott be az egyetemre. Lehetséges, hogy első utja netalán Angliába vezetett, ellenben az is megtörténhetik, hogy a hollandiai egyetemek látogatása után hajózott át a britt szigetekre, de hogy csakugyan ott is kellett járnia, nemcsak ezért tételezhető fel, mert mesterének utját bizonyosan ő is követni kivánta, hanem mert hazatérte után 1651-ben Váradon megjelentetett "Orthodoxus Christianus" cimű munkáját - saját szavai szerint - "egynehány anglus és deák authorokból szedegetett öszve." Tehát kellett angolul is tudnia, amit Tolnaitól nyerhetett előtanulmányai után tulajdonképpen Angliában kellett elsajátitania. Észrevehető ugyanis, hogy ennek az országnak az egyetemein sokkal számosabban fordultak meg a magyar diákok,mintsem amennyiről tudomást szerezhettünk. Igy a többek között Tolnaival is egyidejüleg tizen voltak azok a teológusok, akik 1638 február 9-én Londonban aláirták a kegyesség gyakorlására elkötelező szerződésüket. /Lehetséges azonban, hogy ugyanekkor a többi egyetemen, igy Oxfordban és Cambridgeben is akadtak mások is, akik nem vehettek részt a Londonban tanuló diákok szabadabb szellemű törekvésében./

A leydai egyetemre beiratkozott Nagyarinak tanulásbeli előmeneteléről, sajnos, semmit sem tudunk, mivel egyetlen disputációjáról sem maradt emlék, ugyanis a XVII. századból éppen a negyvenes évek első feléből alig ismeretes Leydában tartott egyetemi vitatkozás. Hihető, hogy az ekkori tanárok gyüjtelékesen csak a saját nevük alatt adták ki a tanitványaik által kidolgozott tételeket. Különben e század derekán itt főként az orthodox felfogásu Polyander, Rivetus, Triglandius, Thysius, Voetius, Walaeus tanitott, akiknek hatását mégis csak ellensulyozhatta az Angliában tapasztalt felszabadultabb szellem.

Nagyari Benedek miután a leydai egyetemen valószinűleg két

esztendeig öregbitette tudását, Franekerába vándorolt tovább, ahol 1642 november 4-én jelentkezett az akadémiába való felvételre.[11] Külföldi tanulásával kapcsolatosan ezeken kivül semmi más adatszerű emlékkel nem rendelkezünk.

3 esztendeig tartott vándorlása után az 1643. évben visszatért hazájába. Megérkezésének idejét a debreceni főiskola tanulóinak anyakönyve határozza meg. Ebben nevét, mint iskolaigazgatóét, az 1643. év folyamán találjuk meg.[12] Még a következő évben is itt tanitja a diákokat. Ugyanis Rápóti Papp Mihály emlékirata szerint: "az édes atyám debreczeni deákságra ismégh be vitt A. 1644. 14. septembris, mikor Nagyari Benedek ott való oskola mesterséghben vala. ...Itt publice legelsőben erről az praepositióról disputáltam "an anima sit tota in toto corpore?" Ezen mesterem után következett Anno 1645. Daniel Hencius."[13] Nagyarit életkörülményei ettől az időtől kezdve sok hányódáson sodorták keresztül.

Innen a szatmár-megyei Sándorhomokra került lelkipásztornak; ezt bizonyitja az 1647 augusztus 2o.-ról keltezett dézmanyugtatványa.[14] Itt azonban kevés időt töltött,minthogy a jelesen képezett lelkipásztor már a következő évben elnyerte Borosjenő város prédikátorságát s a zarándi egyházmegye esperességét. Ebben a tekintélyes végvárban senkitől sem háborgatva, sőt a könyvszerető Teleki János várbeli főkapitánytól hihetőleg még támogatva is, nehány esztendeig zavartalanul teljesitette hivatását. Itt irta meg s 1651-ben a váradi nyomdában világ eleibe is bocsátotta ánglus és deák authorok alapján szerkesztett "Orthodoxus Christianus; Az az: Igaz Vallásu Keresztyen" cimű, az orthodoxiát a puritánus szellemmel egyeztető munkáját.[15] Ez az egyetlen ismeretes műve.

---

11) Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. TT. 1886: 6o6.

12) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 19o8, II. 116.

13) Varga Lajos: Nánási emlékirat. SpFüz. 1858: 167.

14) Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. MagyProtEgyháztört.Adattár. XIII. 1o2.

15) Nyomtatott 8° nagyságban 253 lap terjedelemben 1651-ben Váradon. RMK. I. 855.- Szabó Géza: A magyar ref.orthodoxia.(Bp.), 1943. 52.

A csakhamar bekövetkezett zaklatott életkörülményei akadályozhatták meg, hogy nagyobb irodalmi munkásságot fejtsen ki.

Jóllehet Bethlen Gábor a papok általános megnemesitésével biztositotta családjuk társadalmi helyzetét, Nagyari azonban ezt még inkább megerősitendő, személyszerinti megnemesitésért folyamodott. Kiválóságát méltánylandó, II. Rákóczi György 1650 március 10-én kiállitott adománylevelével Nagyari Benedek borosjenei orthodoxus papot feleségével és Sámuel, meg József nevű fiaival együtt nemesi rangra emelte s számukra cimert adományozott.[16] Ha már most beszélő cimernek mernők feltételezni a bizonyosan magától Nagyaritól kérelmezett cimerábrázolást: a sárkányt taposó, mindkét karját kiterjesztő, hosszu fekete ruhás férfiut, célzást sejthetnénk benne a puritánizmus győzedelmeskedésére vonatkozólag. Talán éppen ez a célzatosság lehet a magyarázata annak a körülménynek, hogy József nevű fia, Apafi fejedelem udvari papja, 1691 (?) julius 28-án uj nemeslevelet szerzett. Ennek tartalma azután az előbbitől egészen eltérő: az érdemet méltató, pálmaágat tartó griffet ábrázol.[17]

Az egykori fejedelmi alumnus Nagyari Jenőből az özvegy fejedelemasszony birtokaihoz tartozó zemplénmegyei Tállya lelkipásztorságára vitetett az 1652. évben. Itt azután Tolnai szomszédságába kerülvén, maga sem ülhetett tétlenül s a külföldről magával hozott szabadabb vallási szellemben kezdette egyházközségét kormányozni. Talán ez lehet az oka, hogy nem sok idő multával innen is tovább kellett mennie.

A nagyváradi református esperesség presbitériánus papjai ellen 1655-ben szerkesztett gunyirat igy számol be róla:

> Magyari (!) Benedek basiliscus kigyó,
> Ki tekintetivel sokakat megfojtó,
> Jenőbül, Tályárul kicsapták, mert költő,
> Mérgei gonoszak, tudománya nem jó.[18]

Baksa (Baxa) Istvánnak Sárospatakról 1656 szeptember 7-én Lo-

16) Márki. II. 206. - Siebmacher. II. 201.

17) Siebmacher. II. 201.

18) Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1870: 594. Közli Szabó Károly.

rántfi Zsuzsánna özvegy fejedelemasszonyhoz intézett levele szerint: "Minden emberektől ugy értem, Nagyari uram jó tudományu s hasznos tanitó ember."[19] Nem csoda tehát, hogyha a nagy tekintélyt adó Várad-városi egyházközség egyik lelkipásztori állására a legközelebbi üresedéskor 1653-ban őt hivták meg.

Nagyari - ugy látszik - mindenik állomáshelyén egyformán hirdetője vala puritánus elveinek. Különösen Várad városában, ebben a valóban nagy jelentőségű gócpontban azonban a püspökös egyházigazgatás hiveinek hamarább szemükbe tünt Nagyari ujitó tevékenykedése. Éppen ezért paptársával, a vele egyező felfogásu Kovásznai Péterrel, egykori tanulótársával (a későbbi erdélyi püspökkel) együtt még az 1655. év derekán lelkipásztori teendőiknek végzése alól a debreceni zsinat által felfüggesztettek. Ugy látszik, hogy az özvegy fejedelemasszony mindkettejük érdekében még az erdélyi országgyüléshez is folyamodott. A rendek azonban szép szóval, de kereken elutasitották. 1656 március 11-én Fehérváron kelt válaszukban a papok nevét bárha nem emlitik, de körülirásukban világosan reá lehet ismerni Nagyarira és Kovásznaira. Szerintök ugyanis "az magyarországi püspöknek teljes dependentiája mi tőlünk nem lévén, különben hivatalát illető dolgokban magunkat nem elegyithetjük, hanem csak az mennyiben az mi kegyelmes urunk ő nagysága erdélyi birodalmabelieket az dolog illethetné. Mindazáltal az dolgot is az mennyiben informáltatunk, considerátióban vévén, nem láthatjuk, hogy az magyarországi püspök az partiumban levő esperesekkel együtt hazánknak közönséges articulusa ellen vétettek volna az magok directiója alatt levő néhány papok ellen való cselekedetben, kik noha nagyobb animadversiót is méltán érdemelhettek volna magok engedetlenségekért, de mégis nem priváltattanak teljességgel hivataluktul, hanem csak bizonyos ideig tiltattak meg, hogy szokott hivatalukat ne gyakorolják."[20] E sorok világosan mutatják, hogy II. Rákóczi György mennyire eltávolodott az édesanyjától, mert ellenkező esetben ilyen körmönfont szavakba burkolt szurást nem mertek volna a rendek az egykor nagy tekintélyű, jóságos Lorántffi Zsuzsánnának adni.

Eközben egy évig tartó huza-vona után a tiszántuli egyházke-

19) EPrK. 1876: 192.

20) EOE. XI. 239.

rület 1656 junius 16-án Szatmáron tartott zsinata, Urményi Mátyás nagybányai pap vádlására,mintkettejüket elitélte s szabadságvesztéssel egybekötött büntetésük elszenvedése végett a világi hatóságnak átadta. Fogságukból az öreg fejedelemasszony közvetitésére Rákóczi ugyan szabadonbocsáttatta,sőt állásukba is visszaeresztette, de megelőzőleg, 1656 julius 11-én Szatmáron kötelezvényt kellett aláirniok.Ebben azután mindenféle ujitástól való tartózkodásukat fogadták. Ugy látszik azonban,hogy ezt a kényszerűségből adott kötelezvényt Nagyariék a fejedelemhez megfellebbezték. Erre Rákóczi augusztus 26-án Kolozsvárt kelt válaszában keményen megfedette őket, azzal végezvén intését:"Ha ti reversalistoknak reclamáltok lelketek ismerete ellen, mi titeket reversalistok alól fel nem szabaditunk, sőt annak megtartására intünk. Egyébként, ha az ellen cselekesztek, tanquam fidei fragos s reversalistok szerint Schismaticos et innovatoreseket, bizony szókkal irjuk, mások példájára is megbüntetünk benneteket."[21] Joggal megdöbbent e levél hangja, amely egészen szokatlan az idősebb Rákóczitól mindég tiszteletben tartott egyházi rendekkel szemben.

Szeptember 3. és 4.-én tartott berekböszörményi semi-generalis gyűlés elé vitetvén Nagyariéknak állásukba való visszakebelezteté si kérdése,a zsinat még ujabb kötelezvény aláirását követelte tőlük. Ez ellen azután nemcsak ők,hanem Lorántffi Zsuzsánna mint legfőbb patróna, nevében az ő világi kiküldötte: Baksa István is mind élőszóval, mind irásban a leghatározottabban tiltakozott.[22] Erre irta azután Baksa uram - amint már láttuk, - hogy jó lenne annak az emberséges embernek (vagyis Nagyarinak) Sárospatakon, vagy Sátoraljaujhelyen az öreg fejedelemasszony védelme alatt biztositani menedéket. De a váradi nagy, népes, szép ecclésia mindkét papjához hűségesen ragaszkodott s inkább elviselte, hogy a felfüggesztés hosszas ideje alatt mások által végeztessenek el az egyház körüli teendők, mintsem tőlük megváljék.[23] Ez a magyarázata tehát annak a körülménynek, hogy mindketten továbbra is

21) Koncz József: Egyháztörténeti adalékok. ProtKözl. 1891: 5-6.

22) EPrK. 1876: 181-82. és 191-92.

23) Szilágyi Sándor: Protestáns egyháztörténeti adatok. 1876:173-175, 181-82, 191-92. - Koncz József: Egyháztörténeti adalékok PrK. 1891: 5-6. - Szalárdi. 289.

csak Váradon maradtak. Ehhez járult még, hogy a nehány hónap multával megindított végzetes kimenetelű lengyelországi hadjárat egészen elterelte a figyelmet az egyházi belső torzsalkodásról. Igy azután az egyházi szolgálat végzése is megint Nagyariék kezébe került vissza. Ezt bizonyitja, hogy Hollandiában tanuló két ifju teológus, Mártonfalvi T. György és Debreceni Gele János, műveik elé irt ajánlásukban 1658-ban és 1659-ben Nagyarit és Kovásznait nevezi meg Várad-városi papokul.[24] De tovább is itt teljesitettek szolgálatot még akkor is, amikor a lengyelországi kalandért boszszut álló török Erdély végvárai ellen is hóditó hadjáratot inditott s Karánsebes, Lugos, Borosjenő elfoglalása után 1660 junius végén Várad meghóditására küldötte hadait.

E közben, még a vár körülzárása előtt,kiséretével Várad alá érkezett a puritánus elvektől nem idegenkedő Barcsai s Nagyari a fejedelem köszöntésére várbeli prédikátortársával, Kállai Andrással együtt elébe kocsizott. Visszafelé tértükben azonban valami ónódi és tiszántul való csavargók magános kocsijukat megtámadták s minthogy Nagyariban felismerték azt a férfiut, akit igazmondása és feddőzései miatt általában Rákóczi György ellenségének tartottak, foglyul ejtve, elhurcolták abban a reményben, hogy e tettükért a már özveggyé lett Rákóczinétól bő jutalmat nyerendenek. Reményükben azonban csalódtak, sőt Barcsai Ákos megtudván Nagyari sorsát,sürgősen iratott a nádornak a foglyok felkutatása és szabadonbocsáttatása iránt.[25] Ez alatt pedig az 1660 julius 17-én körülzárt Várad várának kapui hat heti erős ostrom elszenvedése után Ali pasa előtt augusztus 28-án megnyittattak. Igy a szegénylegények fogságából kiszabaduló Nagyarinak most már Erdély felé, pártfogó fejedelme országába kellett utját vennie. Itt azután - ugy gondoljuk - éppen Barcsai akaratából elnyerte a kis ország legjelentősebb református egyházközségének, Kolozsvárnak - Csengeri Képiró István udvari pap eltávozásával megüresedett - harmadik papi állását. E feltevést annál is inkább lehetségesnek tartjuk, mivel a fejedelemnek, aki előtt a presbiteri irányu megmozdulások nem voltak közönbösek, egy pártfogoltja, a korán elhunyt nagytudományu Apáczai Csere János,már itt volt e gyülekezet veze-

24) RMK. III. 2021. és 2054.

25) Szalárdi. 446., 521-22, 537.

tői között. Tudjuk azt is, hogy Apáczain keresztül Barcsai magának a gyülekezetnek is hathatós jóltevőjévé lett.

Nagyarinak kolozsvári lelkipásztorkodására vonatkozólag a puszta adaton kivül[26] eleddig semmi más támaszpont nem állott rendelkezésünkre. Éppen ezért Zoványi Jenő s az ő közleményét átvevő idősebb Szinnyei József is csak óvatosan merte megkockáztatni azt a feltevést, hogy e helyen "valószinűleg 1670 tájáig működött. Későbbi sorsa ismeretlen, de talán ekkor meg is halt."[27] Más helyen azután ugyancsak Zoványi ugy gondolta, hogy Kolozsvárt "valószinűleg 1667 tájáig működött",[28] mignem 1940. évi cikkében azt tételezi fel, hogy alighanem 1663-ban halt meg.[29] Tekintettel arra a körülményre, hogy az ország sulyos és zavaros állapota miatt a kolozsvári egyházközség ekkori belső viszonyai is eléggé homályos képet mutatnak, semmi vád sem érheti az adatok felkutatásában mindenkor lelkiismeretesen eljáró Zoványit, ha Nagyari halálaidejére vonatkozólag tévesen következtetett. Időközben előkerült - kétségtelen utalásokból azonban most már megállapitható, hogy utolsó állomáshelyén való lelkipásztorkodása még egy esztendőre sem terjedt. Ugyanis az ötvenedik évét talán még be sem töltött tetterős férfiu, már az 1661. év első felében bevégezte sokat hányatott, érdemtelenül zaklatott életét. Valószinűleg az a hatalmas pestisjárvány ölte meg, amely ugyan már február elején megkezdette pusztitását, nagyobb mértékben azonban a nyári hónapokban szedte áldozatait, szünni pedig csak október elején kezdett. Az unitárius egyház ekkor két püspököt, egy papot, s négy lektort vesztett,[30] mignem a reformátusok közül Jenei G. István esperes, valamint Nagyari Benedek - a sárospataki diákok névsora szerinti - "pastor celeberrimus" távozott el az élők sorából.

A kolozsvári kálvinista egyházközség 1664. évi vagyonleltár-

---

26) A kolozsvári református egyházközség "Series rerum" cimű, s 1689-ben megkezdett jegyzőkönyvének hátsó őrlapjára feljegyzett egyszerű névsor. (Az egyházközség levéltárában).

27) Zoványi: Theol. Ism. Tára. II. Mezőtur, 1898. 414. - Szinnyei IX. 781-82.

28) Pallas Nagy Lexikona. XII. 922.

29) Zoványi Jenő cikkei. 319.

30) Benczédi Gergely: Unitárius halottak és temetések. Keresztény Magvető. 1886: 222. - Gál Kelemen. I. 137.

könyve kivonatosan megemlékezik Filstich Ferenc és Váradi János quártások számadó registumáról, amelyet 1660 julius 21-től kezdődőleg vezettek volt az "Ecclesiánk Dézmabeli jövedelmének gondviselésé"-ről. Az általuk készpénzül kiadott összegek között találjuk:

"Ecclesiánk diversa szükségére, ugj mint Nagjari Praedikátor Ur[am] temetésére, Déákok temetésére, egjéb sok külömb külömb féle Eccl(e)siánk szükségére erogáltak ő Kglk in universu[m] - fl 213 // 64."[31]

Bárha e leltárbeli kivonatolás külön nem emliti meg, de az általános szokást véve alapul, megállapithatjuk, hogy a kolozsvári kálvinista egyházközség gondviselőinek hivatalbeli szolgálata a XVII század közepetáján egyik év julius közepétől a másik julius derekáig, vagyis az uj buza behordása, illetőleg dézmálása idejéig terjedett.[32] Ennélfogva Nagyari halálának időpontját is 1660 julius 21-től 1661 julius végefeléig eltelt időközre kell helyeznünk. De még ezt az egy esztendőt kijelölő határpontokat is megszoritja ugyanennek a leltárkönyvnek egy másik feljegyzése:

"Anno 1661 die 19 Februarii Szentzi Ábrahám Ur[am] succédálván Kováts Máthé után az harangok jövedelmének gondviselésére usq[ue] ad annu[m] 1662 diem vero imu[m] Novembr(is) percipiált ő Kglme azon jövedelembül (mivel pestis grassált az idő tájban) - - fl. 171 // 08."[33] Ebből a bevételből azután bizonyos kiadásokat is eszközölt; igy a többek között: "Praedikátorunk, Nagyari Benedek Ur[am] fizeteseben adott - fl. 21 // --."[34] Arra való tekintettel tehát, hogy Szenczi Ábrahám még 1661 február 19-e után is

---

31) Cimfelirás nélküli kéziratos vagyonleltárkönyv 1664-ből. 2o/A. /Az egyházközség levéltárában/.

32) Az ekklézsiának a XVII. századból megmaradt nehány számadáskönyvéből megállapithatjuk, hogy Bedj András és Kobzos István quártások Regestum seu Ratio-ját 1653 julius 23-án kezdik és 1654 aug. 4-én végzik; Istvándy Bálint és Keczely Gergely quártások Számadó Regestomok 1655 aug.-tól 1656 jul.-ig terjedő időt foglalja magában;Hosz Pál és Szathmári János quártások Ratio-ja pedig 1669-jul.14-től 1670 jul.végéig számol el. /A hivatkozott számadáskönyvek az egyházközség levéltárában/.

33) Szenczi Kertész Ábrahám, a jeles könyvnyomtató,Várad elfoglalása után telepedett Kolozsvárra.Harangoztatógazdaságának ezt a szokatlan kezdő és záró idejét azzal magyarázhatjuk, hogy tisztségbeli elődje: Kovács Máté - a szabó céh számadáskönyve szerint - 1661 febr. 12-én temettetett el.

34) 1664. évi leltárkönyve. 27/A.

adott fizetést Nagyarinak,- az előbb idézett adattal egybevetve - bizonyosnak mondhatjuk, hogy lelkipásztorunk az 1661. esztendő február-julius hónapjainak valamelyikében fejezte be életét.

A most megállapitott időpont tehát csaknem egy évtizeddel röviditi meg Nagyarinak eddig feltételezett életidejét.

Nagyari életrajzi adataival kapcsolatosan még megemlékezünk könyveinek egy megmaradt példányáról. Ez a kötet a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött Junius Ferenc-nek "Opera Theologica" cimű munkája,amely 1613-ban Genfben jelent meg két kötetben.[35] E mű első kötetének cimlapján "B.Nagy-Ari I P: Eccl. Varad I mp." sajátkezű bejegyzést találjuk. E fölé irott sorai pedig azért érdemlik meg különösen figyelmünket, mivel Nagyari görög nyelven idézett jelmondatát: Pál apostolnak a korinthusiakhoz intézett második levele 13. részének 8. versét tartalmazza. Ez azután a magyar nyelvű biblia "Nem cselekedhetünk semmit az igazság ellen, hanem az igazságért" szövegnek felel meg.[36] Tehát Nagyari föltétlen hitét fejezi ki hirdetett elveinek diadalra jutásában.

Korábbi változata:
(Erdélyi Muzeum 1940:316-21.)

35) Junius halála után megjelent nagy munkájában az 1613. évi kiadás 26-28.lapjára nyomtatott ajánló sorokat és verset maga a szerző 1598-ban intézte Rákóczi Zsigmondhoz, Borsod és Heves megyék főispánjához.

36) Ennél az idézetnél abban tévedett Nagyari, hogy a korinthusiakhoz intézett első levelet nevezi meg forrásképpen.

Kovásznai Cs. Péter

I. Rákóczi György birtokainak gazdasági irataiban van feljegyezve, hogy a Zemplén-megyei Hegyalján fekvő Erdőbénye faluban 1648-ban "Kovasznai Peter 1/2 sessio, census -.5o. Fony praedicator."[1] birtokol. Fóny bárha más vármegyében:Abaujban terül el,Bényéhez való távolsága nem nagy: légvonalban 17-18 km. Ez az adat tehát azt bizonyitja, hogy Kovásznainak netalán örökölt köze volt e községhez s ezért hihetőleg ismerte a nála mintegy nyolc esztendővel idősebb Erdő-Bényei Deák János-t, aki külső országokból történt hazatérése után ugy is, mint falubelije, s ugy is, mint puritánus nézetet valló tanára, szellemi fejlődésében hatással lehetett reája.

Kovásznai élete utjának főbb állomásait a temetésére szerkesztett kárta cimszövegében találjuk meg leghitelesebben,[2] természetes, hogy annak szűkszavuságát egyéb források adataival kell kiegészitenünk.

A kárta szerint 1673 julius 21-én bekövetkezett halálakor 57 esztendős volt, mignem a leydai egyetem anyakönyve szerint 1643 julius 12-i beiratkozásakor 26 évesnek mondotta magát. Hihetőbb, hogy inkább az utóbbi korhatározás a megbizhatóbb, minthogy adataiért ekkor Kovásznai maga felelt, mignem halálakor a hozzátartozók emlékezete volt a forrás. Ilyenformán valószinű, hogy születési ideje az 1617.esztendő. Tanulásának kezdetéről nem tudunk, az azonban bizonyos, hogy iskoláztatását Debrecenben folytatta, ahol 1637 julius 2o-án irta alá az iskola törvényeit.[3] Két esztendő mulva, 1639-ben a sárospataki kollégiumba iratkozott be.Itt

1) Makkai László: I.Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 279.

2) Egyleveles nyomtatvány a kolozsvári farkas-utcai templomban.

3) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 19o8, II. 114.

most már évfolyamtársa lett Nagyari Benedeknek, akivel változatos életpályájukon több izben is együtt küzdöttek. Tanárai Veréci Ferenc, Bényei Deák János, Valerius Dávid professzor, majd Fövenyesi P. István s Tolnai Dali János.[4] Valószinű, hogy reája legnagyobb hatással Tolnain kivül Bényei volt, aki az 1641.évben Mádra vitetett papnak, ide azután netalán még ugyanebben az évben Kovásznai is követte, mint az ottani iskola igazgatója.

Egy-két esztendeig tartott tanitóskodás után Kovásznai is külső országokbeli akadémiákra bujdosott.1643 julius 12-én a leydai egyetem teológiai karára iratkozott be.[5] 1644 május 24-én Franekerában látjuk viszont,[6] Ezután egyelőre szemünk elől vesztenők el, ha a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára nem őrzött volna meg egy olyan kötetet,amelyben sajátkezű tulajdonosmegjelölésként olvasható: "Est Petri T. Kovásznai Anno 1645. 9 (a kihuzott lo helyébe irva!) die Julij indulta[m] Angliabol".[7]E bejegyzésből megállapitható, hogy családnevének "T" betűvel kellene kezdődnie, minthogy azonban egy másik kötetben Est Pet.C. Kovasznai névbejegyzést olvasunk,[8] bizonyosnak mondhatjuk,hogy családnevének kezdőbetűje mégis "Cs", vagy másképpen "Ts" vala. Ennél tovább azonban nem tudunk előrehaladni,mivel semmi nyom sem bizonyitja,hogy a háromszéki Kovásznához vajjon volt-e valamelyes köze? Ennél azonban fontosabb az a kétségtelen utmutatás, hogy ő is megjárta Angliát, a puritánusok hazáját s azok egyházigazgatási elveiből magával hozta a presbiteri gondolatot.

Valószinűleg 1646 tavaszán tért haza,minthogy a junius lo-én Szatmár-Németiben tartott nemzeti zsinaton résztvevők között nevét állomáshely megnevezése nélkül Ember Pál,a jegyzői tisztet betöltött Szilágyi Benjámin István feljegyzése után, mint Neo-Academicus-t sorolja fel.[9] E zsinat a presbitérium behozatalát időszerűtlennek állitván, a puritánus papok felett itélkezett. Közöttük

---

4) SpFüz. 1865: 348-64, 614-40.

5) Archiv. N.F. XVI. 211.

6) TT. 1886: 606.

7) Könyvtári jelzése: XX. 582.

8) " " P. 7.

9) Lampe Fr. A.: Historia Eccl. ref. in Hung. et Trans. Utrecht, 1728.

volt Kovásznai is, ő azonban ekkor mindössze csak azzal vonhatta magára a birálatot, hogy Angliában tanult s az 1638. évi debreceni zsinat határozata szerint az odafent megfordult ifjak hitükben megvizsgálandók s kötelezvény adására szoritandók.S mivel a presbiteriánusoktól hirdetett tan alapjában miben sem különbözött a tiszta kálvinizmustól, ezért Kovásznai elveinek megtagadása nélkül irhatta alá a kivánt kötelezvényt.[10]

Hihetőleg még ugyanebben az esztendőben elnyerte a fónyi prédikátorságot, nehány év mulva pedig a fejedelmi tulajdont képező Ecsed gyülekezetének papjául vitetett, majd 1655-ben innen hivatott meg a nyugati haladó szellemet befogadott váradi ekklézsiába, ahol Nagyari Benedek paptársával, egykori sárospataki és külsőországokbeli tanulótársával együtt életük nehány esztendejéig ismét együtt haladva, gyülekezetük szellemi életének egyaránt elismert és megbecsült őrei lettek. Ennek ellenére felettes hatóságaik kifogásolták az egyházszervezetben követett presbiteri elveket. Sőt valamelyik ósdi felfogásu ifju versfaragó kollégiumi tanitó éppen ebben az évben gunyolódó költeményt szerzett a biharmegyei presbiteriánus papokról, ebben őróla is megemlékezik,mondván, hogy

"Kovásznai Péter olyan mint vipera,
Ki mérgét, mikor fél, hütével le rakja,
Szakmár Némethiben tudjátok mint jára,
Akkor meg esküvék, s ismétlen fel szitta."[11]

Az ellenlábas merev orthodoxia párosult az angliai independensek radikális eljárásától irtozó fejedelem, s Basirius Izsák fehérvári professzor félelmével, ezért történhetett, hogy mindkét pap az egyházi teendők végzése alól 1655 derekán felfüggesztetett. Ettől számitott éppen egy esztendeig tartott huza-vona után a tiszántuli egyházkerület Szatmárra összehivott zsinata mind Nagyarit, mind Kovásznait ujitóknak itélte s szabadságvesztéssel egybekötött büntetésük elszenvedése végett a világi hatóságnak átadta. Fogságukból Lorántffi Zsuzsánna öregbik fejedelemasszony kivánságára fia ugyan szabadon bocsáttatta, sőt állásukba is visz-

---

10) SpFüz. 1857: 172.

11) MagyProtEgyh. és IskFigy. 1870: 590-98.

szaeresztette,de megelőzőleg kötelezvény aláirását kivánta tőlük. Serédi István fejedelmi tanácsos és a szatmári vár főkapitánya előtt 1656 julius 12-én kiállitott reverzálisukban mindenféle ujitástól való tartózkodásra kötelezték magukat.[12] Ennek ellenére két hónap mulva ismét csak egyházi birák elé állittattak,mert azzal vádolták őket,hogy nem tartották meg a fejedelemnek adott szavukat. Az 1656. év szeptember elejére Hajdubószörménybe összehivott zsinaton a presbiteri felfogással egyetértő öreg fejedelemasszony képviseletében megjelent Baksa István erős védelmébe vette a perbe fogott "ujitókat" s ezért a maradi felfogásu papság végezetül is csak ujabb,a megelőzővel azonos tartalmu kötelezvény elfogadtatásával sujthatta a meggyőződéséhez ragaszkodó két lelkipásztort. Ennek következtében ismét visszanyerték állásukat.

A váradi nagy, népes,szép ekklézsia mindkét papjához hűségesen ragaszkodott s inkább eltürte, hogy a felfüggesztés hosszu ideje alatt iskolamesterek végezzék el az egyházi teendőket, mintsem tisztelt és szeretett lelkipásztoraiktól megváljék. Pedig az eltelt másfél esztendő alatt az egységes egyházi vezetés hiányában a város lakossága között a közerkölcs s a rend is erősen meglazult ugy, hogy mindkettejük fáradhatatlan buzgóságára és erélyére volt szükség, hogy a régi állapotot visszaállithassák. Miként a közeledő nagy vihart megelőzni szokott fülledt légkör felbontja az emberi agymüködés fegyelmezettségét, a krónikairó Szalárdi soraiból ilyennek itélhetjük meg a régi Várad életének utolsó éveit. Hősi küzdelem várt tehát a felmentés után hazatért két kiváló férfiu tetterejére.

Az ujabb itélkezés kimondása után alig nehány hónap mulva meginditott végzetes kimenetelü lengyelországi hadjárat s ennek a visszahatásaképpan bekövetkezett kegyetlen csapások elterelték mind Rákóczinak, mind pedig az egyházi vezetőknek figyelmét az egymással való torzsalkodásról. Igy azután Kovásznaiéknak Váradon töltött utolsó négy esztendejük, bár a kül- és belpolitikai helyzet miatt megnehezült viszonyok között, munkálkodásukban azonban zavartalanul telt el.[13] Eközben a török diván Rákóczi engedetlen-

12) Tóth Ferenc: A' helvétziai vallástételt követő tul a' tiszai superintendentziában élt ref. püspök élete. Győr, 1812. 124.- Koncz József: Egyháztörténeti adalékok. PrK. 1891: 5-6.

13) Herepei János: Nagyari Benedek. EM. 1940: 318-19.

ségének ürügye alatt egyre-másra szabaditotta az országra pusztító hadait, mignem végtére Lugos, Karánsebes, Lippa, Borosjenő elfoglalása után 1660 juniusának végén Várad meghóditására indult.

A váradiak nagy elkeseredését kemény elhatározás váltotta fel. Előttük állott az 1598. évi kitünő példa, amely arra ösztönözte őket, hogy nagyszerűen kiépitett várukat ne adják idegen prédára! Az ellenállásra felkészülve, mindannyiuk között szétosztották a védelemben elfoglalandó feladatot, amelyet azután a másfél hónapig tartott ostrom ideje alatt valóban a legnagyobb hősiességgel teljesitettek. A példamutató bátorságban a várban levő három prédikátor: Kovásznai Péter, Kállai András s a kinn szorult Nagyari Benedek helyébe befogadott kolozsvári Igaz Kálmán belényesi pap is mindenütt előljárt. A védelemben résztvett Szalárdi János szerint a legkeményebb ostrom idején is mindhárman "renddel járván elébb elébb egyik a másik után a bástyákon mindennap mindenütt háromszor háromszor tesznek vala nagy buzgóságos könyörgést...nagy szép biztató és vigasztaló tanitásokkal a népnek elméjeket bátoritják, oktatják, vidámitják vala."[14]

A legteljesebb odaadás és sulyos áldozat mégis mind hiábavaló volt: külső segitség nélkül a vár romlásait már nem tarthatta az egyre fogyatkozó, amugyis csekély létszámu védősereg. 1660 augusztus 27-én kénytelenek voltak a toronyra kitűzni a fehér zászlót. A vár feladása után a lakosság az országban szétoszlott: ki északnak, ki keletnek vette utját. A nevezetes, szép kollégium diáksága tanáraival együtt a debreceni kollégiumban lelt otthont, a bujdosók nagyobb része azonban, ki erre, ki arra széledt, mignem később az erdélyi országgyülés határozatára Désen, meg Tordán nyerve a letelepedésre belső- és külsőséget s eddigi kiváltságaik megerősitését, véglegesen ott állapodtak meg. A krónikairót eleinte Teleki Mihály udvarában találjuk, majd onnan Kolozsvárra költözött, ugyanide jött a papok közül Nagyari és Igaz Kálmán. Kovásznai régi otthona irányába: Kassára menekült. Veress Endre Kovásznainak egy 1662 február 3-án Kassán keltezett és Nagybányára cimzett levelét közli, amelyben atyjafiának és kedves komájának: Szenczi Kertész Ábrahámnak tudtára adja, hogy maga ugyan egészséges, házanépe kiváltképpen itt Kassán betegessé lőn... Ha

14) Szalárdi. 537-38.

Istennek ugy tetszik, meg is indul innen rövid időn.[15] A levélben nem emlitett utirány bizonyosan Erdély s hihetőleg éppen Kolozsvár. Ennél a levélnél azonban az a bökkenő, hogy biztos adatunk van arra vonatkozólag, hogy a Veress Endre által jelzett időben Szenczi Ábrahám tipográfus nem tartózkodott Nagybányán, mert 1661 február 19-én már állandó kolozsvári lakós, hiszen az egyházközség harangoztatógazdai tisztét ettől az időtől kezdődőleg közel két esztendeig teljesitette.[16] Ezért tehát nagyon valószinű, hogy az itt idézett közleményben sajtóhiba okozta az évszámnak 1662-re történt eltolódását.

Hihetőleg Kovásznainak köszönhető, hogy az egyházközség tulajdonát képezett könyvnyomdát és kötészetet a nagyrészben kinyomtatott bibliával együtt - minden más értékkel: könyvtárral, levéltárral, köz- és magánvagyonokkal ellentétben - maga Ali basa sértetlenül megmentette a török népség rablásaitól, rombolásaitól s ennek következtében azután a hontalanná lett bujdosók - ugy látszik - nagy kerülővel Nagybányán keresztül Kolozsvárra szállithatták.

Az Erdély fővárosába érkezettek közül először Nagyari nyerte el a Csengeri István eltávozásával megüresedett harmadik papi állást, őt azonban már a következő év első felében elvitte a háboru miatt kelet felőlről beáramló török és tatár népségtől behurcolt döghalál.[17] 1661 szeptember 23-a táján ugyane betegség ölte meg Jenei István esperest is,[18] s igy ebben az évben az egyházközségnek két prédikátori állása is megüresedett. Az eléggé elárvult gyülekezet tehát hogyne marasztotta volna itt az ide érkezett jeles férfiut.

Kovásznai nevével Kolozsvárott először 1664-ben találkozunk. Derék egyénisége, eddig is élvezett nagy népszerűsége itt is maga felé forditotta a közbizalmat, bár hihető, hogy értékes köztevékenységében Teleki Mihály országos főpostamester, majd kővári

---

15) Veress Endre: Erdélyi adalékok a kassai ref. egyház és iskola történetéhez. Történelmi közlemények Abauj-Torna vm. és Kassa multjából. 1910: 252-53.

16) Szerző: Szenczi Kertész Ábrahám eltávozása Kolozsvárról. EM. 1942: 482-3.

17) Szerző: Nagyari B. EM. 1940: 316-21. És e kötetben.

18) A kolozsvári szabó céh számadáskönyve az eltemetett idegen halottakról.

főkapitány és Apafi fejedelem mindenható tanácsosa, a fejedelemasszony unokabátyja is segitségére volt, hiszen Teleki, mint maga is a partiumbeli Borosjenő szülötte, menekült földijeivel amugyis állandóan fenntartotta a kapcsolatot s ügyükben támogatta őket. Reánk maradt levelezésében Kovásznainak is nem egy iratára találunk, amelyekben tetteiről, terveiről ad számot.

Már rövid kolozsvári működése után paptársainak méltányoló tisztelete a kalotaszegi egyházmegye esperesi tisztségét Kovásznaira ruházta reá,majd az 1668 március 1. táján elhunyt Veresmarti Gáspár kolozsvári pap és erdélyi ref.püspök helyébe utódjává őt választotta meg az egyházi közzsinat akarata. Ő azonban, mint aki egész életén át a presbiteri egyházigazgatásnak volt meggyőződéses és tántorithatatlan hive,uj tisztségét csak évenként megujitásra kerülő megbizásként volt hajlandó elvállalni.

Ekkori anyagi járandóságai az egyházközség quártásainak 1669/7o. gazdasági esztendei számadáskönyvéből az alábbi tételekben állithatók össze:

Buzabeli fizetés: "Tisztel: Kovásznai Péter Püspök Ura[m] Levált C(ubulorum) Maj(orum) 2o."

Borbeli fizetés: "Tiszteletes Kovásznai Péter Püspök Uram[na]k fizetésébe[n] attunk Ur(narum) Nro: 2oo."

Pénzbeli fizetés: "A. 1669 A. 167o. intra spatiu[m] toti[us] Anni.Tiszteletes Kovásznai Peter Püspök Ura[mna]k eghesz Esztendejere valo penzbeli fizeteset megh fizettem ket száz harmincz forintot // tt. 23o. fl.-"[19]

Ezeken kivül természetbeni lakása volt Farkas-utcában, bizonyosan a mai 23. számmal megjelölt régi papilakban.

Rákóczi esztelen lengyelországi kalandja miatt Erdélyre s a Partiumra szakadt mérhetetlen pusztulásban a lelki élet terén is bekövetkezett nagy romlások kiépitésén fáradozó Veresmarti püspök után még mindég éppen eléggé sulyos tennivaló maradt utódjára, akinek alkotásai és intézkedései bár egyháza körén belül történtek, jelentőségük azonban messze tullépte annak keretét. Mindenek fölé igy emelhetjük a román nyelvű iskolák és nyomda felállitása,valamint a románul nem tudó idegen papoknak a román gyülekezetek éléről való eltávolitása érdekében tett nagyjelentőségű intézkedése-

19) Hosz Pál és Szathmári János kurátorok számadáskönyve 1669.VII-14.-től 167o. VII.31-ig. 3/B, 7/B, 14/B, lev. /Ref.Lt./

it, amelyek - Bethlen és öregbik Rákóczi fejedelem célkitüzéseit követőleg - kétségtelenül a latinos kulturába való bekapcsolódást lett volna hivatva szolgálni.[20] Mint kulturtörténeti szempontból hasonlóképpen érdemes törekvésről emlékezhetünk meg arról is, hogy az időközben Szebenbe költözött váradi nyomda ügyével is sokat foglalkozott; azután Szalárdi Siralmas magyar krónikájának kinyomtatása érdekében mindjárt a nagyszabásu kézirat befejezése után, az iróval és Telekivel együtt közösen fáradozott.[21] Sokat törődött menekült társainak s egy-egy elveszett egyházközség netalán megmentett klenódiumainak sorsával.

Erdélyben töltött tizenhárom esztendei nehéz munkája közben Kovásznai Péter 1673 julius 21-én hunyt el Kolozsvárott. Holttestét 5 napig tartották temetetlenül. A szabó céh számadáskönyve szerint: "1673. 25. July Kovásznai Péter Püspeok Uramat el temetvén percipiáltunk fl. 2 den. 25."[22] Ugyane napot nevezi meg az unitárius kollégium seniorainak anyakönyve, amely szerint "1673., jul. 25. Kovásznai Péter ur a Calvinisták püspöke temettetik."[23] E bejegyzés azt bizonyitja, hogy tiszteletére hivein kivül még az unitárius diákok is kivonultak s igy bizonyosan e társegyház vezetői sem tartották magukat távol. A holttest felett Porcsalmi András paptársa magyar és Pataki István, kollégiumi igazgató latin gyászbeszédet mondott.[24] Mindkettő a farkas-utcai templomban hangzott el, ami azt bizonyitja, hogy ott volt felravatalozva.

A temetés alkalmára az egyház egylevelesen nyomtatott kártát adott ki, amelynek egyetlen példánya ma is megvan a megnevezett templomban. A kinyomtatott szövegben három paptársának: Porcsalmi Andrásnak, Sárpataki Mihálynak, Szathmár-Némethi Mihálynak, egyik kollégiumi professzornak: Pataki Istvánnak, egy akadémiáról hazatért papjelölt: Tolnai Mihálynak és több kollégiumi tanuló ifju-

---

20) Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940. 171-73, 211,213.

21) Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. Bp. 1906-1926. III. 192, 216.

22) Szabó céh számadáskönyve.

23) Benczédi Gergely: Unitárius halottak és temetések. Keresztény Magvető, 1886: 355.

24) RMK. I. 1163.

nak versei foglaltatnak.[25] Érdekes jelenségképpen állapitható meg, hogy e kárta bevezető sorai,a nyomtatásbeli közlés megkivánta kezdő szavak kivételével,szószerint megegyeznek a sirkőfelirat első felével. Ez tehát azt bizonyitja, hogy mindkettőt egyetlen személy, talán Pataki István, Kovásznai haladó szellemiségének méltó letéteményese, szerezte.

Sirköve mai napig is épen áll, rongálódást is csak a cimervéset szenvedett.

A házsongárdi temetőben levő,majdnem egészen földbe süllyedt siremléket két évtizeddel ezelőtt Nagy Géza, az egyháztörténet professzora emeltette ki s állittatta fel a régi helyére.

Ez az embermagasságu hasábos és ereszes sirkő a hanyatló erdélyi reneszánsz egészen egyszerű s talán éppen ezért legszebb és legizlésesebb siremlékei közé tartozik.[26] Keleti lapjának leirása: Kerektalpu pajzsban 3 golyó (fent 2, alattuk 1). Szembenéző koronás nyilt sisakjának disze: könyökben enyhén hajló kar 3 kereknyilásu virágszálat tart, amelynek szárából egy nyeletlen-levél nő ki. Gazdag takarók mindkétfelől. Alatta:

HIC IACET - (rever)ENDVS AC CLARIS - SIMVS DOMINVS. - PETRVS KOVASZNAI - ECCLESIARVM ORTHO = - DOXARVM IN TRANSYLVA= - NIA EPISCOPVS, FRATRVM - IN COMITATV KOLOS, - AC TRACTV KALOTASZEG - SENIOR ECCLESIAE DE= - NIQ$_3$ ORTHODOXAE CLA= - VDIOPOLITANAE MINISTER - OBYT ANNO DOMINI - 1673 DIE 21 IVLY AETA= - TEM AGENS 57 ANNORVM -

VNA TIBI FVERAT VITAE PRO TEM - PORE CVRA :
QVAE LIBET HOC PV= - NCTO LINEA DVCTA TIBI :
NEM - PE TVAM GENTEM VACVAM FER= - VORE REFORMANS :
OMNE TIBI - HOC FVERAT RELIGIONIS OP$_9$, -
EXEMPLARIS ERAT CVNCTIS SACRA - FVNCTIO VITAE
IN TE MANSVETVS - SPIRITVS IGNIS ERAT . .

E felirat két részre tagolható, mégpedig a felső 15 sor a személyazonosság adatait tartalmazza, az alsó 9 sor pedig distichonban irt jellemzést foglal magában.

Kovásznai magánéletéről jóformán semmit sem tudunk, csupán

---

25) ItK. 1895: 83.

26) E sirkő részletes leirását lásd "A kolozsvári Házsongárdi temető régi sirkövei" c. kéziratos munkámban.

annyi bizonyos, hogy vele azonos nevű, s hozzá nem méltatlan fia, mint külső országokbeli akadémiai hallgató, Leyda városában 1680-ban elhunyt. Emlékére barátai tizleveles füzetkét adtak ki. Ugyanez az emlékezés azt is megőrizte, hogy a korán elhunyt ifjut Putnoki Judit nevű édesanyja siratja.[27]

Idősebb Kovásznai Péter egyike volt azoknak a keveseknek, akikről határozott adatunk van, hogy idősebb korukban is kitartottak fiatalkori puritánus meggyőződésük mellett s attól még a legfőbb egyházi tisztség elnyerése árán sem tántorodtak el.

Magaviseletére nagyon jellemző példaképpen idézem Teleki Mihályhoz 1668 augusztus 17-én Kolozsvárott intézett levelének alábbi sorait: "de en Edes komam Uram, azzal, hogy Püspökke tetette[m], semmiben nem erzem Istennek nagyub kegyelmit rajtam, mint az előtt; sőt az előtt tőbre erkesztem; az I[s]teln beszedetűl pedigh tavozni nem szandekozom."[28] Mindez tehát azt jelenti, hogy ezután sem akar több lenni, mint Isten egyszerű szolgája.

27) RMK. III. 183.

28) O.L. Teleki levelek. 741. köteg.

Szenczi Kertész Ábrahám

Nagyváradnak 1660. esztendei ostroma ideje alatt az egyházközség kitűnően felszerelt nyomdáját, kötészetét és az 1657.évtől nyomtatni kezdett biblia iveit - Sárdi Nagy János nyomdászlegény vallomásából következtetve - valamelyik rejtekpincében helyezték el.[1] Ez az előrelátó gondoskodás akkor történhetett, amikor már bizonyossá vált a vár tarthatatlansága s félni lehetett a feladás után föltétlenül bekövetkező rablástól, gyujtogatástól, rombolástól. Mikor ezután elérkezett az utolsóelőtti nap s hozzáfogtak az Ali basa elé terjesztendő feltételek megszerkesztéséhez, a pontok közé belefoglalták: "Azonképpen a könyvnyomtatásnak gyakorlása megtartassék, ahoz való minden eszközök is. A nyomtatásban levő biblia exemplárok és mindennemű könyvek a könyvnyomtatóhoz, vagy máshová akarja szállitani, megengedtetik. Az alatt penig azon ház zár s pecsét alatt tartatik a hatalmas vezér parancsolatjából." A pasa azután e feltételt elfogadva, azt adta irásba, hogy "könyvek és ahoz tartozó eszközök kezekhez adatván, szabadosan élhetnek" /velök/.[2]

Ezekből a sorokból a váradi nyomdászat történetének irója azt következteti, hogy a kikerülhetetlen várfeladás megtörténtekor Szenczi Ábrahám a nyomdát előbb ott hagyta Váradon, sőt talán saját házában őriztette s csak később tért vissza érette és vitette onnan Kolozsvárra.[3] E feltevésből mindössze csak azt vehetjük valóságnak, hogy az egyes pontok megszerkesztésekor valószinűleg még nem gondoltak a város teljes kiürítésére s ezért minden

1) b(arabás) s(amu): A nagyszebeni nyomda történetéhez. TT.1890: 399-400. - Koncz József: Egyháztörténeti adalékok. PrK. 1891: 30.

2) Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászat története. MKvSzle.1901: 288. - Török-magyarkori államokmánytár. Szerk. Szilády Á. - Szilágyi S. III. 486-88.

3) Naményi. 289.

lehetőséget biztositani akarván, szerkesztették meg az előbb idézett szövegű feltételt.

A vár védői között jeleskedett Szalárdi János fejedelmi levéltáros krónikájából augusztus 28-i keltezéssel arról értesülünk, hogy "azon következő éjszaka a jancsárok a prédálásnak esvén, valahol mi helyek, rekeszek, boltok, pinczék volnának, mind felverték,s mindent felprédáltak vala az egy bolton kivül, mellyben a typographia, ahoz tartozó eszközök és biblia félnyomtatásban való exemplárok valának, mellyet is még tőlük a vezér nagy nehezen marasztathatott és oltalmazhatott vala."[4] Ezeket tudva,aligha hiszszük, hogy mind az egyházi vezetők, mind Szenczi Ábrahám meg merte volna kockáztatni, hogy e féltve őrzött értékeket az elfoglalt és felprédált városban, meg várban visszahagyva, távoztak volna el. Csaknem képtelenség arra gondolnunk, hogy ne az elvonulás napján,netalán az utolsó szállitmányok eltávozásával egyidejűleg, rakódtak volna szekérre és mentették volna az előreláthatólag bekövetkezett ujabb rablás elől mindazt, ami még menthető. Ezt az állitást különben Ali pasa előbb idézett felelete is megerősiti, megtörtént valóságképpen adván tudtul,hogy "a könyvek és ahoz tartozó eszközök kezekhez adatván, szabadosan élhetnek" /velök/. Az azonban lehetséges, hogy az általánosan urrá lett levertség első napjaiban - Erdély bekeritettsége s ezért az ottani állapotokban elhatalmasodott nagy bizonytalanság miatt - az otthontalanná lett váradiak tartózkodtak kelet felé fordulniok s ezért - amint Szalárdi irja - "utjokat mindnyájan és mindenütt Debreczen felé rendelték volna", ahová augusztus 30-án a töröktől csakugyan be is kisértettek.[5] Innen kezdettek azután rendre szétszéledni.

Szeptember 7-én arról értesülünk, hogy Szalárdi és Barmos Miklós nevezetű ifju nemes ember már Huszt városában van.[6] Hihető, hogy Szenczi Kertész Ábrahám sem sokat időzve Debrecenben, még ugyanebben az esztendőben továbbindult Erdély felé. Utja bizonyosan Nagybányán vezetett keresztül, ahol egy időre netalán meg is állapodott. Erre a körülményre az a levél mutat reá, amely szerint Kovásznai Péter váradi pap Kassára menekülvén,levelet in-

4) Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Pest, 1853. 575.
5) I.h. 579, 582.
6) Teleki Mihály levelezése. Kiadta: Gergely Sámuel. I. 557-58.

tézett mint Kegyelmed atyjafia "kedves komjá"-hoz: Szenczi K. Ábrahámhoz Nagybányára. Azt hiszem azonban, hogy ezt az adatot Veress Endre egy, vagy két esztendőnyi eltéréssel olvasta és közölte 1662 február 3-i keltezéssel,[7] minthogy az alább bemutatandó adat biztosan meghatározza,hogy Szenczi Kertész Ábrahám 1661 február19-én már állandó kolozsvári lakós.Kolozsvárt - azt hiszem - már az esztendő elején megtelepedett s mivel felszerelésében Váradon csak csekély kárt szenvedett,itt ujra berendezte könyvnyomtató műhelyét és folytatta tovább a bibliának Váradon megkezdett nyomtatását. Korai ideköltözését bizonyitja az az adat is, hogy a kolozsvári református egyházközség harangoztatógazdája, hivatali idejének lejárta előtt, elhalálozván, 1661 február 12-én eltemették,[8] tisztsége folytatására Szenczi Ábrahámot választotta meg a kurátorok megegyezett bizalma. Az egykori feljegyzés tanusága szerint: "Anno 1661 die 19 Februarii Szenczi Ábrahám Uram succédálván Kováts Máté után az harangok jövedelmének gondviselésére usque ad annum 1662. die vero imum Novembris percipiált ő Kglme azon jövedelembül mivel pestis grassalt az idő tájban - fl. 171// o8."[9] Egészen bizonyos, hogy Szenczit csak azután, miután rátermettségét az itteni gyülekezet életében is alkalma kinálkozott bebizonyitania, választották meg erre a bizalmi állásra.

Szenczi Ábrahámnak kolozsvári működése idejéről a biblián kivül más nyomdai munkája nem ismeretes, valószinű is, hogy egyes apróbb alkalmi nyomtatványoktól eltekintve, más itt nem is készült. Hiszen kinek is lett volna kedve az akkori, minden másnál bizonytalanabb időben könyvkiadásra gondolnia!

A biblia nyomtatásának befejezése után az összefüzésre, megkötésre szánt példányok könyvkötészeti munkáját is Szenczi a maga vezetésére bizott, jól felszerelt műhelyben ugyancsak Kolozsvárt végezhette be. Annak ellenére azonban, hogy uj otthonában mindenképpen megfelelő volt a talaj a könyvnyomtatás számára, hiszen a Heltai-nyomda megszűnése miatt itt egy másik, mégpedig korszerűbben felszerelt tipográfiára s kompaktoriára föltétlenül szük-

7) Veress Endre: Erdélyi adalékok a kassai ref. egyház és iskola történetéhez. TörtKözl. Abauj-Torna vm. és Kassa multjából. 1910: 252-3.

8) A kolozsvári szabó céh exactorainak számadáskönyve.Az ENM levéltárában volt.

9) Vagyonleltárkönyv 1664-ből. 27/a. /A ref.egyházközs. levtárában./

ség van, illetőleg a politikai helyzet tisztultával ismét szükség lesz, a jelen körülmények hatása alatt működését mégsem érezte megzavarhatatlannak. Látta ugyanis, hogy a Váradra befészkelődött törökség már a szomszédos Kalotaszeget, sőt a Kolozsvárral határos Kajántó falut is hódoltságnak tartva, gyakran zsarolta és nyugtalanitotta, észak felőlről pedig Szatmár várának német katonasága pusztitotta - rontotta Nagybányát és a Szamos alsó folyásának vidékét.[10] Ezen kivül Kolozsvárnak is nagy terhet jelentett a német várőrség ellátása, mignem zsoldjuk elmaradása miatt fellázadva, Apafi hűségére át nem tértek.

Hihetőleg ezt az időt használta fel Szenczi. Nagyhirtelen összecsomagolta egész műhelyét: gépeit, műszereit, betűanyagát, kiadványainak raktárkészletét, félig készen levő nyomtatványait;[11] ezek után 1662 november utolsó napján becsületesen elszámolt harangoztatógazdai tisztségéről, miként a fentebb idézett számadáskönyv bizonyitja: "Szentzi Uram el hagyván Városunkat,... Subducálván azért eroga[ti]oját ő Kglmének, az százhetven egj forint nyoltz pénzbéli perceptiojából, találtatot épen erogálni perceptioját, igj azért semi ne[m] maradott ő Kgménél, et cu[m] honore, absolvaltatot számadásától az jámbor."[12] Igy előkészülve, hihetőleg december első napjainak valamelyikén Sárdi Nagy Jánossal, Váradról vele jött legényével, együtt utba indult Nagyszebenbe. Ide megérkezve és berendezkedve, folytatta tovább Kolozsvárt abbahagyott munkálkodását, hátra lévő rövid életideje alatt is számos derék munkáját hagyva hátra.

1668 január 25-én keltezett adománylevelével I. Apafi Mihály fejedelem a töröktől-tatártól 1658, 59. és 61-ben elpusztitott Ótordát, Ujtordát és Egyházfalvát a Váradról elmenekült polgárság és nemesség számára jelölte ki letelepedésük helyéül. Az általuk már elfoglalt, valamint elfoglalandó belsőségeket a hozzájuk tartozó külsőségekkel együtt nemesi joggal felruházott tulajdonokul rendelve, minden adófizetés kötelezettsége alól mentesitette.[13]

---

lo) Szalárdi. 633, 640-44.

11) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 45.

12) 1664. évi vagyonleltárkönyv. 27/A.,B. lev.

13) Kövendi Weress Sándor: Torda őscsaládai. II.kiadás. 9-lo.,23-28.

Ámde a menekültek már jóval előbb is ide irányittattak.Igy olvassuk Kovásznai Péter egykori váradi, mostan pedig kolozsvári papnak 1666 juniusban éppen Szenczi Ábrahámhoz intézett leveléből: "Várad szomoru elveszése olta az Nemes orszag s k(egyelmes) fejedelmű[n]k jo tetzesekbol Isten uta[n], lehet ke(gyelme)d[ne]k hirivel mint observaltuk számkivetésünk orvosságára Thordát lakaul; a' holott ke(gyelme)d[ne]k is, mint tagu[n]k[na]k s attyankfianak keszek voltu[n]k helyet designalni, s ezuta[n] is kedve leven ke(gyelme)d[ne]k hozza mutatni, nem recusaltu[n]k.[14]

Ugy látszik,hogy Szenczi Ábrahámnak szándékában is volt Szebent elhagyni s visszatérni, véglegesen a Kolozsvár közelében elterülő Tordára letelepedni. Lehetséges, hiszen a hontalanná lett váradiakban mérhetetlenül nagy fájdalommal élt az elvesztett otthon emléke. Ezt látjuk Veér György kolozsvári alkapitánynak 1664. május 29-én Teleki Mihály kővári főkapitányhoz intézett soraiban is, amelyben "az mi hajdani édes hazánkat Váradon" emlegeti, azután Szalárdi János krónikairónknak **Kolozsvárt** 1664 augusztus 30-án ugyancsak Telekinek irott levelében, amelyben igy sóhajt fel: "Im szinte mai napon vagyon, Uram, négy egész esztendeje, hogy az ur Istennek igaz itiletiből az váradi végház török kézben esék. Azolta, Uram, azon helynek lakósi, főképpen az ilyen nyomorultak, imitt-amott mások falai alatt nyomorogván, nyomorultul evén mindennapi kenyerünket,szivünk szakadva várjuk vala s várnók ma is a szegény haza valóságos békességének s szabadságinak helyben állittatását."[15] Ennek következtében az összetartásnak és egymás számontartásának lelki kényszere is egymásra utalta őket. De Kovásznai Péternek 1666 junius 14-én Telekihez intézett levele szerint: "Szenczi Ábrahám eő keg(yelm)e már öregseghez kozelitve[n]",[16] életét - miként már Kemény József is megtalálta Rotterdami Erazmus "Enchiridion militis Christiani" című műve 1668. évi szebeni kiadásának előszavában, a megelőző esztendőben befejezte. Ugyanis e munka kiadója Schnitzler József. Szebenben a filozófia tanára, tudtára adja az olvasónak,hogy a nyomtatást Szenczi 1667-ben kezdette el, de még ugyanabban az évben elhalálozván,az utolsó lapok

14) Teleki lev.tár. Missilisek: 838. sz. köteg. Ezt Koncz József is közli Egyháztörténeti adalékok cim alatt. PrK. 1891: 30.

15) Teleki Mihály levelezése. III, 126, 222.

16) Teleki lev.tár: Missilisek: 838. sz. köteg.

nyomtatlanul maradtak, ezt azután maga Schnitzler fejezte be, s adta ki e könyvet 1668-ban.[17] E szavak természetesen nem azt jelentették, hogy ő végezte volna el magát a szedést és a nyomtatást, hanem hogy a legények munkáját ő irányitotta s mind a nyers korrekturai, mind pedig a reviziói levonatot ő javitotta át. Ugyanis a Szenczitől irányitott tipográfia kitűnően lévén felszerelve, nem nélkülözhette a kellő személyzetet sem, bárha csupán egyik legényének: Sárdi Nagy Jánosnak ismeretes a neve.

Kemény József időhatározását mi még szűkebb határok közé szoritva, megállapithattuk, hogy elmulásának az 1667. esztendő első öt hónapjának valamelyikében kellett Szebenben bekövetkeznie,[18] sőt ha felfigyelünk Kemény idézetére, külön kell hangsulyoznunk, hogy az "Enchiridion" szedését és nyomását Szenczi 1667-ben kezdvén el, halála előtt már csak az utolsó lapok nem valának készen, ebből következik, hogy a fejedelemasszonynak küldött könyvnek 1667 junius 4-én történt megérkezése idejétől aránylag csak csekély idő választhatta el. Tehát netalán május hónapban végezte be életét, hiszen a könyv elküldését az özvegy hihetőleg urának végső rendelkezésére intézte el.

Ilyenképpen a nyomdának Tordára való költöztetésének terve Szenczi halálával véglegesen lezáródott.

Szenczi Ábrahám hihetőleg Hollandia neveltje volt, mestere ugyanis Elzevir Ábrahám, vagy Izsák leydai kiváló könyvnyomtató lehetett. Erre következtethetünk abból a körülményből, hogy az Elzevirek nyomdai jelvényét csaknem minden kiadványán maga is alkalmazta.[19] A maga idejében utolérhetetlen izléssel működött leydai tipográfiában nagyszerű iskolára lelt, hatása minden darabján észre is vehető, noha betű-tipusai egyáltalában nem azonosak a Hollandiában metszett patricák öntvényeivel. Mindannyi munkája között azonban talán mégis a legszebb nyomásu és legizlésesebb kiállitásu a Váradon elkezdett, de csak Kolozsvárt befejezett, 2°-rét nagyságu u.n. váradi biblia. Természetes, hogy ennek főkellékéül maguk a tipussorozatok szolgáltak. Szalárditól tudjuk, hogy 164o-ben ö-

17) Uj Magy. Muzeum. 186o: 357. - Veres Endre: Gróf Kemény József. Kolozsvár, 1933. 114.

18) Szerző: 3o.

19) Naményi L. 282.

regbik Bethlen István "az váradi nevezetes oskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi herczegségből ugyan Luneburgumbul igen szép typographiát nagy költséggel hozatott volt; az öreg formában már kezünknél lévő szép magyar biblia nyomtatására is testamentumában ezer tallér summát hagyott volt."[20] E kiadvány tehát ezért viseli az impressum felett - a megszokott Elzevir-jelvény helyett - az iktári Bethlen-cimert, amelyet azután olykor még Veresegyházi Mihály könyvnyomtatványain is megtaláljuk.

Szenczi nyomdászi jelességéhez járult kiváló könyvkötői működése, amelyről 1647-ben maga öregbik Rákóczi fejedelem is ugy nyilatkozott, hogy "Váradon jó compactor vagyon",[21] vele tünt fel nálunk a pompásan gazdag legyeződiszes könyvtábla-diszitési mód[22] s a tőle örökölt eljárások és formák éltek tovább a kolozsvári nyomdászatban és könyvkötészetben.Jeles munkálkodását a fejedelmi elismerés is méltányolta. Érdemeiért már öregbik Rákóczi György is nemesi rangra való emeléssel kivánta jutalmazni, ebben azonban halála megakadályozta, ellenben fia 1648 december lo-én kelt adománylevelével cimeres nemeslevéllel jutalmazta.[23]

Működésében maga Szenczi is iskolát alapitott: Kolozsváron, a tipográfiában az ő eljárásai folytatódtak egészen Tótfalusi Kis Miklósnak 1693-ban való munkába állásáig,a kompaktoriában pedig ugyancsak Kolozsváron, de talán vidéki magyar városokban is az ő kissé talán keletiesen gazdag diszitési módozatai átélték Erdély önállóságának bukását is, sőt a Habsburg-uralom alatti német barokk-hatás megjelenése ellenére is még évtizedekig továbbélt.[24]

Szenczi Ábrahám iskolázottságáról tulajdonképpen semmi biztosat nem mondhatunk, ennek ellenére mégis bizonyosra vehető, hogy tudását iskolákban is növelte. Erre enged következtetni II. Rákóczi György fejedelemtől 1648 december lo-én nyert nemeslevelének indokolása. Eszerint: "Postquam intelligamus, te Abrahamum Ker-

---

2o) Szalárdi. 229.

21) Illyésy János: Nyomdatörténeti adatok. MKvSzle. 1898: 276.

22) Szerző: 28.

23) Naményi L. 293-96. - Ugyane szerzőtől: Szenczi Kertész Ábrahám nemeslevele. Turul. 19o3: 177-8o.- Sándor Imre: Czimerlevelek.II. 66-68.

24) Szerző: A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári mestere.MKvSzle 1957: 155-65.

tesz, alias Szempczi cognominatum, honestis quidem et neutiquam poenitendis ortum parentibus, qui et si fortunae iniuria ad praeclarum nobilitatis ordinem aspirare nequivissent, vitae tamen integritate, honesta educatione viam tibi ad eam adipiscendam praestravissent, quorum tu disciplina imbutus, mox in ipso rudis pueritiae tempore, non obscura futurae virtutis argumenta edidisse, degustatisque bonis literis ac peragratis exertis, iisque variis provinciis ac regionibus, nec non exploratis in iis diuersarum nationum moribus."[25]

Édesapja - a családnévből következtetve - hihetőleg kertészmesterséget folytatott s igy szorgalma és jóigyekezete következtében eléggé élhető körülmények között élvén, fiát előbb bizonyosan a szempci derék iskolában, majd Nagyszombatban tanittathatta. Nem lehetetlen, hogy az itteni katolikus nyomdában ismerkedett meg a könyvnyomtatás mesterségével. Innen mehetett azután külső országokba. Sok tartományt és vidéket bejárva, sokféle néppel és szokásokkal ismerkedett meg, mignem Elzevir Izsák /1596-1651/, vagy Ábrahám leydai tipográfus világhires műhelyébe el nem vetődhetett, ahol azután nemcsak nyomdászkészséget, de izlést is tanulhatott. A nagyszerűen felszerelt váradi műhely azonban mindennek ellenére csak holt tőke lett volna,ha a kiváló vezető szellemi felkészültséggel is nem rendelkezett volna.Bárha Szenczi Kertésszel kapcsolatos adataink eléggé szűkszavuak, azonban tudjuk, hogy a XVII. század mindenik tipográfusa gimnáziumot, sőt filozófiát és teológiát is végzett deák volt,[26]ezért tehát nyomdászunk sem lehetett ez alól kivétel.

Semmi nyoma sem maradt annak a tényezőnek, hogy Szenczi Ábrahám Várad szellemi mozgalmában részt vett volna. Kétségtelen, hogy a tipográfus nem irányitja a keze alól kikerülő termékek szellemét, erre tehát nem vezethető vissza az a tény,hogy a maga idejében a váradi nyomdában jelent meg a legtöbb puritánus vonatkozásu mű, ellenben az a körülmény, hogy mesterségében nem volt elmaradott, már az Elzevireknél járt előiskola is bizonyság erre,-

---

25) Naményi Lajos: A nagyváradi nyomdászat története.MKvSzle.19ol: 294.

26) Szerző: A kolozsvári nyomdászok iskolai végzettsége és szakmabeli végzettsége. MKvSzle. 1963: 169-185. és klny.

de tanusitja az is, hogy a maga irányitotta könyvkötészetben is a régi gótikus hagyományokon alapuló könyvtábladiszitési módot egyszerre, minden átmenet nélkül felcserélte a gazdag aranyozásu virágos, meg legyeződiszes mintázatokkal, ezért, hogy a scholasztikus megkötöttséget példázó, komor külszint is, amely alig tért el a vallási, avagy klasszikus vonatkozásu éremnyomatokkal diszitett barna bőrbe, avagy fehér, piros, zöld egyszinű hártyába kötött könyvtáblákétől, egyszerre a kedélyre ható, tetszetős formára váltsa át. Ez azután már éppen olyan ujitás számba vehető, mintha a gondolkodásbeli megkötöttség feloldására törekedett volna. Hiszen tapasztalható, hogy a könyvnek mind tipográfiai, mind pedig kompaktoriai kivitelezése már egymagában is hatáskeltő tényező.

A Szenczi gondozása alatti könyvnyomtató műhelyről a legtöbb szakirónk ugy emlékezik meg,hogy ez magának Szenczinek volt a tulajdona s minthogy ő utód hátrahagyása nélkül hunyt el, a nyomda a fiskusra szállván, ezért ajándékozhatta azt a fejedelem a kolozsvári és enyedi kollégiumnak. Ezzel szemben Szalárdinak előbb idézett sorai, valamint Kovásznai Péternek határozott bizonyitékot tartalmazó levele, amely tudtul adja, hogy a váradi "Ecclesia typographiaja, mely ad usum kegyelmed kezébe deveniált vala",[27] a téves hiedelmet biztosan cáfolja. Meggondolandó azonban, hogy a török foglalás következtében a váradi egyházközség megszünvén,- bizonyosan Kovásznai Péter püspök és Teleki Mihály fejedelmi tanácsos ösztönzésére, Apafinak ugy is, mint az erdélyi református egyház főpatrónusának, de ugy is, mint erdélyi fejedelemnek együttes jogában állott az elárvult nyomda tulajdonának adománylevél által való végleges biztositása.

27) Szalárdi 229. és PrK. 1891: 31.

Az erdélyi legyeződiszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása

A szellemi haladást az izlés gyarapodása is követi.

Az erdélyi legyeződiszes könyvkötést általában véve kolozsvári munkának tartják[1] anélkül azonban,hogy ezt az állitást kétségtelen adatokkal bárki is bizonyitotta volna. Valóban, ha csak azt a hét könyvtáblát vesszük is vizsgálat alá,amelyet Tolnai Gábor 1939-ben irt gondos tanulmányában közöl,[2] azt tapasztalhatjuk, hogy közülük - egy kéziratot kivéve - mindenik kolozsvári nyomtatásu művet takar. E könyvek közül pedig öt darab Veresegyházi Szentyel Mihály 1673-84. években Kolozsvárt dolgozott nyomdavezető műhelyének terméke, egy pedig Szenczi Kertész Ábrahám 1660-ban Váradon nyomtatni kezdett, majd Kolozsvárt befejezett Bibliájának 1688-ban bekötött példánya.

Ennek a hét könyvnek a kötését - egy és más diszitményelemek változatait nem tekintve - hasonlónak,sőt egyetlen forrásra visszavezethetőnek tartom; ez azután hatással volt más, talán csak utódműhelyekre is. Ezt a hatást, vagy egyezőséget pedig könnyen kimutathatjuk az egyes példányokon felismerhető azonos poncok,ducok és lemezek használatában, sőt még azon a XVII. század végéről származó kötésen is, amelyen a legyezős diszités rovására a természetest utánzó virágdiszités válik uralkodóvá.

E diszitési módnak legjellegzetesebb eleme, a teljes, fél és negyedkört alkotó legyező,amely virágpártaszerüen képeztetett ki. Ennek sziromleveleit pedig leggyakrabban szegfű, vagy aranyvirág, netalán a peremmel párhuzamos irányu, de befeléhaladólag rövidü-

1) Ráth György: Magyarországi könyvtáblák a történelmi kiállitáson. /Az Iparművészet 1896-ban./ 64.

2) Tolnai Gábor: Legyeződiszes könyvkötések Erdélyben. MKvSzle. 1939: 247-65.

lő sugárral képzett, egymást váltogató sima és gyöngykörivek diszitik. Ez a legállandóbb és legjellegzetesebb disze a XVII. század utolsó harmadabeli u.n. kolozsvári kötésű könyvtábláknak,mignem egyéb, szokásos elemeket, mint például a legyeződisz két ellentétes végéből kinövő kacsos virágtövecskéket, a könyvkötő nem minden esetben képezte ki.

Komáromi Csipkés György "Igaz hit" cimű s 1666-ban Szebenben nyomtatott művének egyik példánya a Székely Nemzeti Muzeum tulajdonában volt. Ennek kötése hasonlóképpen a kolozsvárinak vélt könyvkötői termékek körébe tartozik.Az egykor valóban remekbe készült, de a sok használattól jócskán megviselt, azonban egészen ép kötet sok érdekességet rejt magában. A negyedrét nagyságu, ma már kopottas aranyozásu könyv vörösbarna szattyánbőrbe köttetett. Egyformán képzett mindkét táblája a középdiszt széles kettőskeretelés zárja be; közülük a külsőt hullámosan elnyuló virág- és indafüzér, a belsőt pedig küllős fél- és a sarkokon egész napkorongok diszitik, közükben egy-egy ellentett irányu stilizált liliomocskával. Mindkét keretet egy-egy ponttal befejezett,egymás mellé sorakozó féltojás-diszes keskeny szegély zárja körül. A kereteken belül levő nagy tükör közepére egy szélkerékszerűleg diszitett fészekből kinövő tiz sziromlevelű párta, illetőleg tiz karéju legyeződisz képeztetett ki. E sziromleveleket a peremmel párhuzamos irányu, de befelé haladólag rövidülő sugárral megalkotott, egymást váltogató sima és gyöngy-körivecskék mintázzák. A legyeződiszből felfelé és lefelé egy-egy csillagvirágos, kacsos virágtövecske nő ki, ennek tetejéről pedig, hosszu dorongbibéjű virágocska emelkedik ki;a virágtövecskéből kétoldalt egy-egy lombdisz omlik a legyeződisz peremére. Az egész középdiszitést, annak körvonalait párhuzamosan követőleg, ritkásan elhelyezett nagy pontsor zárja körül. Ezen kivül, a képtükör sarkaiban -egy-egy háromkaréju negyed-legyeződisz képeztetett ki virágfészekkel és hosszanti irányba kinyuló lombdisszel. A könyv sarkának bordákkal elválasztott öt táblácskájában pedig tojásidom, átlós négyzet és négyszirmu rozettából képzett párhuzamos határvonal közé küllős félnapkorongocskák nyomattak, közükben egy-egy ellentett irányu, stilizált liliomocskával. Nagyon kopott aranymetszésének egész területét reneszánsz stilusu virágos ágak töltik be. Ez a diszités azonban egészen más izlés szüleménye, mint a könyvtáblák legyeződiszes aranyozott mintázata.

Különben a táblák egyes diszitési elemei eleddig sem voltak ismeretlenek. A legyeződisz, vagy virágpárta fészkének mását megtaláljuk többek között egy-egy 1673, 1674, 1675, 1684. és 1689. évből származó kötésen; az egész és negyed-legyeződisz pontos egyezését, a sziromlevelek diszitését, a küllős félnapkorongokat, a virág- és indafüzéreket, valamint a középdiszités körvonalait, párhuzamosan körülölelő pontsort egy 1688. évből származó kötés aranyozásán látjuk; a legyeződisz két oldalából kinövő virágtövecskéket pedig hasonló kiképzésben találjuk meg egy 1675. és egy 1688. esztendőbeli könyv tábláján.[3] Mindezekből tehát az állapitható meg, hogy leginkább az előbb emlitett 1674, 1675, de különösen az 1688, évből való művek kötése feltétlenül azonos műhelyből került ki az először itt ismertetett 1666.évben nyomtatott könyv táblájával. De a többiekben is ugyanazon mester tanitványainak kezemunkájára ismerhetünk.

Komáromi Csipkés György munkájának előbb bemutatott külső táblája tehát az ugynevezett kolozsvári könyvkötések közé tartozónak itélendő. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy e könyv kétségtelenül Szenczi Kertész Ábrahám szebeni műhelyéből 1666-ban, vagy az ezután következő év legelején került ki a sajtó alól, ilyenképpen azt kell feltételezzük, hogy a bekötés is szebeni eredetű s ha korban valóban megközelitené a nyomtatás évét, abban az esetben 6-7 esztendővel meg is előzné az eddig legkorábbinak ismert erdélyi legyeződiszes könyvkötést. Feltevésem igazságát az alábbi bizonyitékokkal támogatom.

A kötéstábla elülső belső-borító lapján tintával irott feljegyzés olvasható. Eszerint:"Ex Superlectilibus Celsissimae quondam Principissae Annae Bornemisza justo praetio scilicet 4/?/ florenis hung. et 20 denariis Suis annumerat Sigismundus Kovásznai Ao - 1726. 3. Maji. Cibini." Tehát ez a könyv egykor Apafi Mihály fejedelem feleségének tulajdona volt, könyvtárát azonban, a fejedelemség bukása után - ugy látszik - szétherdálták. De még inkább

3) Ráth Gy. i.m. 61-98. - Tolnai G. i.m. - Fitz József: A könyv sorsa Erdélyben. /Erdély. Kiadja: a Magy. Tört. Társ. Bp., 1940./ 182. lap melletti III. táblán. - V. ö. még: Könyvkiállitási emlék. Bp. 1882. 246-48.

bizonyitja a feljegyző Kovásznai Zsigmond állitásának valóságát az elülső őrlapok közül az 1/B. levelen olvasható "Anna Bornemisza mpria" sajátkezű aláirása, valamint ugyanennek A. lapjára irott hasonlóképpen tőle eredő feljegyzés: "Anno 1667 dije, 4. Junni Költe ez könjvet enjedi Imrene mely most szenci ámbrahám özvegjne melyből az Istennes kegjes Ember tanulhat lelke ödvessegere." Az idézett sorokból tehát biztosan megállapitható mind a könyv egykori tulajdonosa, mind pedig az a körülmény is, hogy 1667 junius 4-én miképpen került az ő könyvtárába, amelyet a radnóti várkastélyban őriztetett.[4] E pompásan bekötött könyvet tehát 1667 junius 4-én küldötte Szenczi Ábrahám könyvnyomtató özvegye, aki talán nem sokkal azelőtt még Enyedi Imréné volt. Mindent összevetve, még az is bizonyos, hogy e munka nyomtatását Szenczi 1666-ban, talán éppen az esztendő legvégén fejezte be. Ezt nemcsak a cimlap nyomdai jelzésében feltüntetett évszám tanusitja, hanem az a körülmény is, hogy a szerzőhöz intézett egyik üdvözlő versecskét Szenczi Szaki István superintendens és samarjai prédikátor 1666 május 6-án szerezte Eklén. Tehát a nyomtatásnak bizonyosan jócska idő multával ezután kellett befejeződnie. Nem tudhatom, hogy Szenczi Ábrahám vajjon megérte-e a könyv bekötését, vagy már azelőtt eltávozott e földi életből, azonban annyi bizonyos, hogy Bornemisza Annának 1667 junius 4-én keltezett bejegyzése idején már nem élt s igy a netalán nem régóta elkészült és bekötött sajtóterméket már az özvegy küldötte meg a könyvkedvelő fejedelemasszonynak.

Ismeretes, hogy Szenczi Ábrahám az 1660 augusztus 28-án elfoglalt Várad várából minden felszerelésével együtt hurcolkodott át Kolozsvárra. Innen azután a váradi Biblia nyomásának teljes befejezése után, 1662 december elején ugyancsak minden készletével együtt költözött le Nagyszebenbe.[5] Műhelyberendezése pedig, az egykori viszonyokhoz mérten, teljesnek mondható, ezért tehát mind a typographiát, mind a compactoriát is egyesitette magában; a műhely műszerei és gépei közül, az elégett egyik prelumon és egynehány torcularon kivül, Váradról mindent magával hozhatott.[6]

4) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 48.
5) Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. 40.
6) b(arabás) s(amu): A nagy-szebeni nyomda történetéhez. TT. 1890: 399-400.

Ennélfogva a saját maga által kinyomtatott könyvpéldányokat saját műhelyében, saját eszközeivel, saját maga kötötte, vagy köttette be.

Az elmondottak alapján egy olyan könyvkötőműhelyt sikerült megállapitanunk, amelynek 1667-ben készült egyik munkája is most már ismeretessé vált. Igy tehát valóban hat esztendővel korábbi időre vezethető vissza a legyeződisznek Erdélyben való végleges megjelenése. Minthogy pedig Szenczi Ábrahám Váradról történt elköltözése óta a magával hozott teljes felszereléséhez aligha volt módjában ujabb szerszámokat szereznie, hiszen erről Sárdi Nagy János, Szenczi legénye, 1669.esztendei vallomásában említést tett volna,[7] ebből a körülményből következőleg jogosan feltételezhető, hogy a legyeződiszes könyvkötési mód használatának még ennél is korábbi évekre kell visszanyulnia, mint ahogyan eddig sejtettük. Tekintettel azonban arra a helyzetre, hogy II.Rákóczi György uralkodásának idejében Erdélyre szakadt sanyaru idők nem voltak alkalmasak semmiféle iparág fejlődésére, ezért a legkorábbi adatok után még az 1660. évnél is messzibb időre kell visszafelé nyomoznunk. Kellő adatok hiányában természetesen végleges döntést nem hozhatunk arra nézve, hogy a kezdetet a váradi nyomdának 1640-ben történt megalapitásában, vagyis "az igen szép Typographiá"-nak Lüneburgumból történt beszerzésében,[8] vagy Szenczinek a hollandiai Elzevir-nyomdában való netaláni tanulásában[9] keressük-e?Hiszen Tolnai Gábor tanulságos összeállitása szerint Németországban a legelső legyeződiszes kötéstábla csupán 1654-ből, Hollandiában pedig 1664-ből ismeretes,[10] emiatt Szenczitől idehaza eleddig legelsőnek használt legyeződisz forrását ezeknél talán több valószinűséggel kereshetnők Francia-, vagy Olaszországban,mint ahol - ugyancsak Tolnai szerint - 1604-ben, illetőleg 1640-ben már felbukkan ez a diszitőelem, jóllehet Bárányné Oberschall Magda megállapitása szerint "a kolozsvári könyvkötészet virágkora a század

7) Lásd a 6) jegyzetet!

8) Szalárdi János Siralmas Magyar krónikája. 229.

9) Naményi L.: A nagyváradi nyomdászat története. M.Kv.Szle.1901: 282.

10) Tolnai G. i.h. és Könyvkiáll. eml. 1882, 245. lapon a 75.szám és 228-29.

végére Apafi Mihály fejedelem idejére esik. Északnémet és holland hatás alatt készült legyeződiszes, u.n. pávafarkas kötései görgetőkkel vakon préselt fonatékos keretbe illesztett arcképmedaillonokkal, messze földön hiresek voltak."[11] Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy az utóbbi megállapitásban két különböző tipusu, két különböző eljárással készült és két nagyon jól elhatárolható korszakbeli diszitési mód van összevonva, ugy érzem, hogy mindezekért mégis csak fel kell vetnünk a kérdést: vajjon miért kell a közvetlen szálakat olyan messzire keresgélnünk, amikor egy 1632 előtt készült legyeződiszes könyvkötésünk is ismeretes, amely öregbik Rákóczi György fejedelemnek 1608-beli hanaui kiadásu magyar bibliáját boritja?[12] Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy e könyvtábla e Bibliának másodszori kötése, tehát egyáltalában nem valószinű, hogy a fejedelem e könyvet ujbóli bekötés végett kiküldötte volna Francia-, Olasz-, Északnémetországba, vagy Hollandiába! E helyett inkább azt tételezem fel, hogy a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában foglalkoztatott, külsőországokat járt ifju, vagy még inkább valamelyik idegenből betelepitett könyvkötőmester hozta magával a talán leginkább francia eredetünek vélhető diszitési módot. E feltételezés igazolására kapóra jön az a helyzet, hogy a meglehetősen jól felszerelt fehérvári nyomdának az 1628-34. években Lignicei Effmurdt Jakab volt a vezetője, ő pedig egyuttal könyvkötő is lévén, amely körülményt egyik nyomdajelzése is bizonyitja, természetes tehát, hogy a nyomdai könyvkötészetét is maga vezette.[13] Ilyenképpen önként adódik az a gondolat, hogy e diszitési mód alapelemeit ő hozta be az országba és kedveltette meg könyvgyüjtőinkkel. Erre vallana az a körülmény is, hogy a Rákóczi-féle biblia mindkét kötéstáblájára kisérő diszitőelemképpen többek között négy-négy kis kétfejű sas, mint a nyugatrómai császárság jelképe nyomatott. Igaz ugyan, hogy az 1632 körüli években a német birodalom területéről még nem ismerünk legyeződiszes könyvkötést, ezért tehát arra kell gondolnunk, hogy a szilézíai származásu Effmurdt Jakab vándorlásai közben valahol máshol,

---

11) Magyar Müvelődéstörténet. III. 615.

12) mint a 10) jegyzet.

13) Szerző: Adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez. /Könyvészeti Tanulmányok. 12./ és Adattár. I.522.

netalán éppen Franciaországban ismerkedett meg e nagyon tetszetős diszitőelemmel. De összeilleszthetünk egy másik lehetőséget is, amely ugyancsak Effmurdttal hozható összefüggésbe. Ugyanis a Kolozsvár városi sáfárpolgár 1629 szeptember 28-án arról számol el, hogy "erkezek Lengjel Orszagbol megh Rosas Istuan Vram[14] az Keony Nyomtatoval edgjüt hoztak Vrunk szamara az Tipographiaihoz valo szer szamokat." Ezek között netalán compactori műszerek is voltak, amelyeknek használata Lengyelországba az ott nagy számmal állomásozó olasz jezsuiták utján kerülhetett. Ezt a feltételezést azonban megkérdőjelezi az a körülmény, hogy a protestáns Erdélynek csakis a protestáns Balti-tengermellékével, különösképpen pedig a nyugati államokkal összekötő tengeri kereskedelem központjával: Danziggal volt állandó politikai és vásári forgalma. Én tehát leginkább ezen az uton eredeteztetném a Rákóczi-féle biblia kötéstáblája mintázatának forrását.

Kétségtelen, hogy a XVII. század utolsó harmadából ismeretes legyezős diszitések különböznek a Rákóczi tulajdonában volt hanaui biblia kötésétől. Különösen az u.n. kisérő diszitési elemek mutatnak nagy eltérést; ezen kivül az 1632. esztendő körüli időből származó kötés diszitése sokkal kevésbé tömött, tehát nem az a kissé keletiesen gazdag kiképzésű, mint amely semmi szabad területet nem hagy kihasználatlanul. Ennélfogva bár a gyulafehérvári kötéstábladiszitést a Szenczi-féle könyvkötés előfutárának tarthatjuk, azonban e feltevést csakis olyan formában fogadhatjuk el, hogy csupán mintaképül és gondolatadóul szolgálhatott, mignem a későbbi kötéseket a váradi mester a maga önálló és mindenképpen eredeti izlése alakitotta olyan elemekből és olyan formává, amilyen a dishitmények pompáját szerető honfitársai tetszésének inkább megfelelt. Az erdélyiesitett legyeződiszes könyvkötéshez pedig hihetőleg hazai mestereknél maga készittethette el a szükséges diszitő eszközöket. Erre vall a külsőországokbeli kötések mintázatainak az itteniektől eltérő s egyuttal tökéletesebb kiképzése. Ennélfogva elmondható, hogy mind az izlés, mind a mester, sőt még az eszközök

14) Rózsás István kolozsvári boltos.

15) Ráth Gy. i.m. 448. - Radisics E.: Le pavillon historique de la Hongrie a l'exposition universelle de Paris en 1900. 25. - Bárányné Oberschall Magda: Magyar iparmüvészet a hódoltság korában. /Magy.Művelődéstörténet.III. 616./

is mind egy cseppig belföldiek voltak.

Természetes, hogy ez csak a kezdet lehetett, amelyet időben is szükséges lenne megközeliteni. Éppen ezért nem lehet elmellőzni Szenczi Kertész Ábrahám egyéb munkái után való nyomozást sem. Legelőbb is szólanunk kell az 1659/60. években nyomtatott u.n.váradi biblia bekötési táblájáról. Ennek egyik legismertebb darabja a kolozsvári református egyházközség tulajdonában levő remek szép kötésű példány, amelyet a szakirodalom ugy tart nyilván, mint 1661. évi kolozsvári könyvkötőmunkát;[15] én azonban, akinek kezében nem egyszer megfordult ez a kötet, jól tudom, hogy az elülső kötéstáblának könyvkötői diszekkel körülvett közepébe ötvösmivű cimer van illesztve s az ezt körülzáró legenda szerint e kötetet gróf Bánfi György dobokamegyei főispán 1722-ben adományozta az ekklézsiának. Minthogy pedig e köriratos cimer egyidejű magával a könyvkötéssel, bizonyos, hogy ez nem is lehet Szenczi Kertész műhelyének munkája, sőt nem is tartozik a legyező, vagy pávafarkos diszitéssel jellemzett csoporthoz. Ellenben lehetséges, hogy ide sorolható az olasztelki református egyház tulajdonában levő biblia,amelynél a táblák béléséül Geleji Katona István "Váltság titka" cimű művének selejtes iveit használta fel a könyvkötő.[16] Minthogy pedig ezt a három kötetes munkát éppen Váradon nyomtatták az 1645.,1647, 1649. években,bizonyos,hogy az olasztelki példány eredeti és magával a bibliával közel egykoru, ilyenképpen tehát föltétlenül Szenczi Kertész műhelyének munkájául állapitandó meg,sajnos azonban,hogy a könyvtáblák barna bőrrel boritott vaknyomásos mintázatát erős rongáltsága és kopottsága miatt nem tudhattam megállapitani.

Egy harmadik váradi bibliát a debreceni református nagykönyvtárban találtam. Fekete bőrkötésének elülső és hátsó táblájának közepén kopott vaknyomásos legyeződisz van kiképezve.[17] Ez tehát beleilleszthető lehetne Szenczi Kertész munkái sorába,de a köttetés idejére vonatkozólag nincsen semmiféle támpontom, bár ha sejtésünk valóban megfelelne a valóságnak, abban az esetben az egykori magyarországi legyező alkalmazását az eddig tudottnál még jó

16) Az olasztelki /Udvarhely m./ ref. egyházközség papihivatalában.

17) Könyvtári jelzése: RMK. 230.

nehány esztendővel korábbi időből kelteztetné,sőt ha időben visszafelé még tovább lépünk egyet,előnkbe tűnik a szegedi szent-ferencrendiek által megőrzött könyvecske kötéstáblája. Ugyanis e kötet "L.Ivli Flori[18] rerum a Romanis Gestarvm Libri IV./Colonia Agrippinae, 1600./"[19] című munkát tartalmazza, kötéstáblájára pedig dus aranyozásu mintázatot nyomott a könyvkötő. A diszités közepét a váradi nyomda felszerelésének szépen képzett legyeződisze tölti be. A kötés korát a cimlapra irt kézirás határozza meg ilyenképpen: "Ex libris Joannis Püspekjj 1657. Ultrajecti." Erről a biharpüspöki származásu Püspöki Jánosról ismeretes, hogy idegenországbeli tanulásából 1657-ben hazatérve, nagyecsedi, majd nagybányai rektoroskodása után 1659-ben nagyváradi iskolamester, a következő esztendőben pedig ugyanitt lelkipásztor.[20] Tehát könyvtárának e kötetét, amelyet füzött állapotban kellett hazahoznia, az 1659-60. évek valamelyikében köttetett be Szenczi Kertész műhelyében. Ugyanis Váradnak 1660-ban történt török uralom alá jutása után a jeles nyomdász-könyvkötő Erdélybe irányitotta utját. Püspöki pedig talán valahol a Partiumban huzódott meg,amit az is bizonyit, hogy 1661-ben megjelent munkácskáját már Debrecenben nyomatta ki. Igy tehát utjok többé már nem találkozott.

Szenczi Kertész Ábrahámnak 1667-nek talán május hónapjában bekövetkezett elhunytával a váradi református egyház egykori nyomdája minden felszerelésével együtt Apafi fejedelemnek, mint legfőbb egyházi patrónusnak rendelkezése alá került, ő azután a műhely vezetését előbb Udvarhelyi Mihály külső országokban tanult nyomdászra bizta. Ettől már 1668-ban történt elvétele után Veresegyházi Szentyel Mihály kezébe adta s az egész tipográfiát 1669-ben Kolozsvárra helyeztette át, majd 1672-ben a kolozsvári és az enyedi kollégium közös tulajdonául adományozta, ez pedig azt jelenti, hogy mindkét intézet itt nyomtathatta kiadványait és egyéb nyomtatványait.Ettől kezdve azután a könyvnyomtató műhely mindenféle felszerelésével együtt itt is maradt. Bárha forrásaink Szenczi halála után a kötészetet többé már nem emlegetik, mégis két-

18) E könyv szerzőjeként itt L. Julius Florus van megnevezve,holott a Világirodalmi Lexikon /II. 678./ és Scherr: A világirodalom története /I. 175./ szerint némelyek T. Annius Florus költővel azonositják ezt a Liviusból kivonatoló szerzőt.

19) A Szegedi Egyetemi Könyvtárban.

20) Lásd Püspöki /Szilágyi/ János c. cikkemet e kötetben.

ségtelen bizonyitékunk van arra vonatkozólag, hogy még egy jó ideig továbbra is szerves tartozéka maradt. Ilyeténképpen Gulyás Pál megállapitását, amely a legyeződiszes kötéseket Kolozsvárt "a XVII. század hetvenes és nyolcvanas éveiben működött egy vagy több igen ügyes, de előttünk ismeretlen nevű könyvkötő" munkájának tartja,[21] ezuttal is helyben hagyhatjuk, ellenben most már az ekkor működött mester nevével,[22] valamint a most megállapitott eredettel is ki tudjuk egésziteni, annál is inkább, mivel 1647-ben maga az öreg Rákóczi fejedelem is ugy vélekedett Szenczi Kertész Ábrahámról, hogy "Váradon jó compactor vagyon."[23]

/Változata: EM. 1942. 251-55./

21) Gulyás Pál: A könyvkötés. /Az iparművészet könyve. III. 446./

22) Herepei J.: A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári mestere. MKSzle. 1957. 155-65.

23) Illyésy János: Nyomdatörténeti adatok. MKSzle. 1898: 276.

Hornius György Szent genealogiájának magyar kiadása

/RMK. I, 938./

Bod Péter "Magyar Athenas"-ában arról emlékezik meg, hogy "Hornius György a' Historiában hires Leidai Professor, irt egy Könyvet, mellyet nevezett: Sz. Genealogiának; a' melylyet Magyarra forditott és ki botsátott P. J. Váradon 1658-dik eszt.Volt Váradon azon időben Professor Püspöki János; Pap Putnoki János, mellyik tselekedte, bizonytalan."[1] E feltevést Szabó Károly, sőt eleintén Zoványi Jenő is átvette,[2] később azonban már megállapitotta, hogy Putnoki 1646 táján elhunyt s ezért a szerző csakis Püspöki lehetett. De ugyancsak Zoványi bizonyitotta be, hogy ez a nem régen hazatért egyházi férfiu e könyv megjelenése idején Ecseden rektoroskodott.[3] Kétség nem fér hozzája, hogy a magyar szerző azonosságát Zoványi helyesen állapitotta meg s csupán Putnoki elhunytának időpontjában tévedett, minthogy az 1642-ben következett be.[4]

Ennek a P. J. által forditott munkának eredetije -eddigi tudásunk szerint- nem maradt reánk; itt közölt cimét egyedül Bod Péter könyvtárában találjuk meg.[5] Csatoljuk ehhez hozzá még azt a körülményt is, hogy e könyvnek Zoványi teológiai lexikonának 1940 évi adattárában -forrását nem nevezvén meg- teljesebb cime: "Orthodoxae religionis genealogia sacra". Emellett gondolhatunk arra a körülményre is, hogy a könyvek forditásában általában elég gyak-

1) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 194-95.

2) RMK. I. 938. és Zoványi Jenő: Theológiai Ismeretek Tára.

3) Zoványi Jenő: Könyvészeti és irodalomtörténeti apróságok. MKv Szle. 1909: 316-17. és Zoványi lexikoni cikkei. Bp. 1940.369.

4) D. Parei Thesaurus Biblicus. Heidelb. 1620(?) s a debreceni ref. nagykönyvtárban F. 900. elhelyezései számmal őrzött példány 17. 1-ra irott bejegyzés.

5) B. K. P.: Gróf Bethlen Kata magyar könyvtárának lajstroma. /Erd.Muz. 1912: 164, 171./

ran más cimet ad a fordító,mint amit az eredeti mű szövege elé illesztett a szerző, különösen akkor, ha a magyar munka csak sűrített tartalmilag egyezik az eredetivel. Ezért nincsen semmi értelme annak, hogy a további kutatást feladjuk, mert hiszen éppen nem lehetetlen, hogy Zoványi forrása Bod Péternek netalán harmadik, teljesebb adatmegnevezése lehet.

Bizonyos, hogy Bod mind külső országokbeli tanulmányai közben, mind pedig az itthoni könyvtárakból már ismerte az eredeti szerző nevét és munkáját s ezért netalán emlékezetből nevezhette meg a tudós iró könyvének cimét.

Tudjuk, hogy Horn György történetiró 162o táján született Greussenben, Felsőpfalzban, a harmincéves háboru miatt azonban Bayreutban vonta meg magát;majd Nürnbergbe s más szomszédos helységekbe költözött. Felnevekedve, Haagában egy angol nemesnek lett udvarmestere. Angliába menve, ott még jobban megerősödött a felfogásává lett puritánus nézetekben. Utjából visszatérve, a harderowicumi akadémiára választották meg a történelem, politika és földrajz professzorának. Majd innen a leydai egyetemre ment át Jöcher szerint: "er war zwar ein trefflicher Orator, Historicus, Politicus, schrieb aber seine Sachen meist aus eigenem Kopfe bey der Pfeife Taback, ohne andere Autores nachzuschlagen; daher er oft geschlägelt."

Jöcher megnevezte Horn munkáit, de közöttük egyet sem találunk, amelyik cim szerint megegyeznék a Bod Pétertől felsorolt könyvvel, ellenben tartalmilag legjobban megközelithetik: "dissertatio de aetate mundi", "auctarium defensionis pro vera aetate mundi", "historia ecclesiastica et politica", "orbis imperans", "arca Noae" és "arca Mosis".[6] Nem lehetetlen, hogy az utolsónak emlitett mű azzal a Debrecenben őrzött kézirattal azonos szövegű, amelynek magyar cime: "Horniusn(a)k az Ecl(es)iakrol irt Historiából valo rövid Memoriale. Az Ecl(esi)a dolgain(a)k fojása. Világ Teremtetesetöl fogva a Mosesig egy Szakaszn(a)k mondatik."[7] Ennek folytatásául van feljegyezve: Constantinus Magnus Csász.-tól az

6) Jöcher, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten=Lexicon. Leipzig, 1750. II, 1708.

7) Preces Communes Conscriptae per Josefum Kolosvári /1741. okt. 1./ A debreceni ref. nagykönyvtárban R. 551. jelzésű kézirat. 53. l.

Antixtusig, tovább pedig A Reformátiotol fogva az mái időig.[8] Sajnos, hogy Hornius többi munkáihoz nem tudtam hozzájutni.

Ugyancsak a debreceni református nagykönyvtár őriz egy 8° nagyságu, két különböző, mégpedig egy XVII. s egy XVIII. századbeli kézzel folytatólagosan másolt kéziratot, amelynek tartalma: "A Kegyes Olvasohoz" 3 lap magyarul, azután 42 lap párhuzamos latin-magyar szöveggel. A címlap felirata pedig "Scala Triumphalis. Qua Protestantium vere Christiana Professio, a Christo, et ejus Apostolis ad praesentem aetatem descendit; et ea ad Deum Authorem Suum, Sine inter ruptione Continuata Serie ascendit...Avagy Győzödelem Lajtorjaja. Melyben az igaz Vallásön levőknek, igazán keresztenyi vallások a Christustol, és az ő Apostolitol, a jelen való időre le száll, viszont az is az Istenhez mint szerző okához minden kőzben vetett megszűnis nélkül következendő rend szerint fel mengyen - Anno MDCLVIII." címzést tartalmaz.

Ezt figyelembe véve, egybevetésül, illetőleg mintegy mutatványul idézem az ajánlás első mondatát, nemkülönben á latin szöveg kezdő mondatát, azután a 3.+ 5. + 6. "Állatás"-t; végezetül pedig a zárómondatot.[9]

Az ajánlás első mondata: "Az Igazságot Szerető követő kegjes olvasó az oltatol fogva kezdé Romát nagj tisztelettel imádni e tetovazo vilag miolta születese után az Anti cristus annyira nevekedék, hogj az ü nagj Paráznaságanak czégérivel szilajkodo Bucefalussát hizelkedve tapogató Simogatással, és tőrőlgetessel magahoz edesgetvin meg nyergelé azonban hirtelen reá ülvin hankodasa miatt noha nap kelet felől valo része el szakada, de ugjan csak Sebessigiben meg maradott felit vitezi modon nyargallya e mái nap is."...

"1. Ubi fuit vestra Ecclesia ante Zvinglium et Lutherum? Aamane Papistae. Reclamant Protestantes: Ubi fuit vester Papat$_9$ Anti christian$_9$ ante Hildebrandum?" ...

"3. Annak okáért csak uj a Papistaság: de regi az Apostoli

---

8) U. ott 64. és 68. l.

9) Könyvtári jelzése: R. 545. - 1. + 6-7. + 8. + 42. Lugosy József gyüjteményéből.
Itt mondok köszönetet dr.Módis László főigazgatónak, amiért nemcsak a könyvtári kutatást s a kiválasztott munkákban talált adatok felhasználását készségesen engedélyezte, hanem hogy véleményével e cikkem kidolgozásában is segitségemre volt.

és igaz valláson levőknek Ecclesiájok. A melynek eredetirül, nevekedesirül, valtozásárul apadasarul, harczairul, Martyromság szenvedeseirül el nyomattatásárul, üldöztetésirül es vegezetre meg ujitásárol, az Ecclesiastica Hystoria szerint rövideden kell szolanunk."

"5. Két nagj állapoti voltanak peniglen az Ecclesiának: első Christ9 ideitül fogva az Antichristusig. A másik az Antichristustól fogva a meg ujulásig."...

"6. Az Ecclesiának elso állapottya ezer esztendőknek Historiáját foglaya be, és ismét az ü reszeire mint egj nigj idejire alá számláltatik: arany időre, ezüst időre, réz időre, és vas időre, a Nabugodonozor látott képének hasonlatosságára."...

Majd ezenközben rövid és általános egyháztörténetet mond el, mignem legvégső mondattal zárja: "Mit csudálod hát mint ha mint egj tellyességesen el fogjásban ered, hallod, és látod az Ecclésiát, midőn énnyi ártatlanoknak ezerit ölik meg az Antichristusnak katonái. Vege."

Mindezekben a sorokban valóban reátaláltunk az egyház leszármazására, amely legalább tartalmilag megegyezik a "Szent genealógia" fogalmával. Ennél azonban még sokkal nyomósabb bizonyiték az ajánlásnak zárómondata, vagyis "Teneked K.O. üdvessiges jodat kevannya töb hasznodra köteles szolgalattyát is ajánlya Váradon, 1658. Maji 20. P. I."

Ez az utolsó sor csaknem bizonyossá teszi Püspöki János szerzőségét, valamint a Bod Péter tulajdonában volt könyv cimlapjának hiányát és a "Győzedelem Lajtorjaja"-nak a "Szent genealogia"-val való azonosságát s igy a könyvnek netalán Bodtól történt önkényes megnevezését.

Ehhez az érveléshez sorozzuk még hozzá, hogy mind Hornius mind pedig Püspöki a puritánus hitelveket vallotta s amellett az előbbi Leydában tanára volt ennek a magyar diáknak, aki amannak irányitása mellett 1655 március 2o-án "De Origine, Incrementis et variis Rerum Publicarum Mutationibus" tárgykörből vitatkozást is tartott.10)

Hornius professzornak még egy másik magyar vonatkozásáról tesz említést Gál Kelemen. Ugyanis az 1758-ban Kolozsvárt el-

10) RMK. III. 1939.

hunyt Szent-Ábrahámi Lombárd Mihály unitárius püspökről emlékezvén meg, megtudjuk tőle, hogy külsőországokból 1715 augusztus 18-án tért haza, ennélfogva felsorolt művei közül "Institutio historica juxta Georgii Hornii introductionem in historiam universalem. 1716." munkájáról hihető, hogy a tanári állását éppen elfoglaló Szent-Ábrahámi e munkáját előadásainak vezérkönyvéül szánta. Gál Kelemen bárha nem emliti, azonban valószinű, hogy ez a műve nem került kiadásra.[11]

A debreceni kézirat chiliasta időbeosztása nem vehető határozott iránymutatónak akkor, amikor olyan európai tekintélyek, mint a többek között Alsted, meg Comenius is ennek vallói valának, sőt az is bizonyos, hogy a chiliasmus főfészkei a reformált egyháznak angol, holland és később különösen amerikai ágazatai voltak.[12]

/Változata: MKSzle, 1966:259-61./

11) Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935, II. 437.
12) Meyers Konversations-Lexikon. 1875. IV. 420.

Nehány adat Nógrádi K. Mátyás életéhez

A leydai egyetem anyakönyve szerint 1644 november 23-án 27 esztendős korában iratkozott be "Matthias Nogradi Ung(arus)"a teológiai karra.[1] Tehát 1617-ben született.

Életrajzát legutóbb Zoványi Jenő állitotta össze.[2] Ennek adatait főképpen a Nógrádi felett tartott s "Parentatio Lugubris" cimen 1681-ben Debrecenben kiadott megemlékezésből meritette.[3]

Valószinűleg Nógrádban született s tanulását Léván kezdette, majd Nagybányán folytatta s onnan Debrecenbe ment át, jóllehet neve az itteni iskola törvényeit aláirt tanulók névsorában nem fordul elő, ellenben ebből az időből egy könyve maradt reánk, amelyet a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára őrizett meg. E kötet cime: "Laurentii Vallae de Lingvae Latinae Elegantia." Tehát tankönyv, amelynek cimlapján a következő bejegyzéseket találtam : "Sum Pauli P. Medgiesi et amicor[um] ejus Anno 1624. Debreczini." Ez alatt: "Hunc librum dono dabat Revere[n]d. ac Clarissi. Dominus Paulus P. Megiessi Matthiae K. Nogradi 1. die May. Anno Do. 1633. In schola Debrecina."[4] E bejegyzés talán egyetlen bizonyság, amely Nógrádi családnevének legalábbis "K" kezdőbetűjét tudtunkra adja. E sorok különben azt is tanusitják, hogy Nógrádi 1633-ban már Debrecenben van, bizonyos ugyanis, hogy ekkor - 16. életévét töltve be - először irta alá az iskolai törvényeket s lépett a felsőbb évfolyamba: a filozófiába. De fontos arra is figyelnünk, hogy a külsőországokból most hazatért Medgyesi Pál volt a tanára. Ezért

1) Archiv N. F. XVI. 211.

2) Zoványi Jenő: A tiszántuli református egyházkerület története. Debrecen, 1939. 169-70.

3) RMK. II. 1480. - A debreceni ref. nagykönyvtár példánya RMK. 2ol. jelzéssel.

4) Könyvtári jelzése: C. 168. volt. Ma a Román Akadémia kolozsvári könyvtárában uj sorszámmal van ellátva.

bizonyos, hogy komoly tudással megalapozva indult el a felsőbb tanulmányok hosszu utján. Sőt azt is megállapithatjuk, hogy jó tanuló, igyekvő növendék lehetett, hiszen tanára könyvajándékozással ezért tüntette ki.

Valószinüleg akkor, amikor Medgyesi otthagyva a debreceni kollégiumot, Szinyérváraljára vitetett lelkipásztorul, ő is akkor távozott más iskolába tanulni.Egymásután Olaszliszka,Nagyszombat, Pozsony és végül Sárospatak scholáit járta végig. Itt tanárai az orthodoxus Valerius Dávidon kivül a puritánus Tolnai Dali János, Bényei Deák János és Kolosi Dániel, akiknek tanitásai végig kisérték egész életén keresztül. 1642 május 3-án a pataki kollégium szeniorává választották. A következő esztendőben kibucsuzva az iskolából, Tállyára vitetett rektornak, ahol csak egy esztendeig tanitott, mert 1644 november 23-án már a leydai akadémiára iratkozott be, ahol tanulótársai voltak a többek között az egy esztendővel korábban ide érkezett Kovásznai Péter, Szöllősi János, Porcsalmi János, valamint a vele egy évben jelentkezett Csaholczi Pap János és más, puritánus elveket valló ifjak.[5] Itt a legkülönbözőbb felfogásu tanárokat u.m. Polyandert, Triglandiust, Spanhemiust hallgatta. Időközben azután Angliába: Londonba is áthajózott,ahol "linguam Anglicam foeliciter addidicit". Talán utitársa volt Kovásznai Péternek. Trócsányi Berta szerint kb. 1645-ben járt ott.[6]

Zoványi azt állitja, hogy Nógrádi 1647-ben tért haza. Ezért lehetségesnek tartom, hogy egyike volt annak az öt diáknak, akik Johannes Othusius Hollandussal együtt külsőországokból előbb a Székelyhidon tartózkodó fejedelemnél jelentkezve,továbbjövet,1647 november 16-án utaztak Kolozsváron keresztül Fehérvár irányában.[7] Ezek után a sárospataki kollégiumhoz rendeltetett tanárul. Két esztendő eltelte után Debrecenbe választották meg lelkipásztornak. 1653-ban a sátoraljaujhelyiek kivánták papjokul, meghivása azonban mégis elmaradt.[8] 1661-ben a biharmegyei Nagybajom prédikátori állását fogadva el, egyuttal a debreceni egyházmegye espe-

5) Archiv N. F. XVI. 211.

6) Trócsányi Berta: Magyar református theológusok Angliában. Debrecen, 1944.

7) Sáfár. 1647. 145.

8) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 264.

rességét is elnyerte.Itt is maradt azután élete végéig. 1665-ben szeptember 1-én püspökké választották. Gondos és körültekintő egyházfő volt, aki Apafi fejedelemtől a debreceni kollégium számára "Cameraticum beneficium"-ot szerzett. Azután uj kánonos könyv kiadását határozta el, amelyből az elavult rendelkezéseket kihagyatni kivánta. A román református papok felszentelését rendszeresitette, egyházmegyéiket pedig rendezte.

A tiszta puritánizmusnak - mint Angliát járt teológus - hive volt s ezért az ő püspöksége idején Mártonfalvi Tóth György egykori váradi, most már debreceni kitünő professzor minden akadály nélkül terjeszthette tanait; az independentizmussal azonban egyikük sem értett egyet.[9]

Kétségtelen, hogy a külső országokban tanuló ifjak előtt is nagy tiszteletben állott. Az RMK. szerint 21-en ajánlották neki vitatkozásukat, közöttük olyanok is, mint Komáromi Csipkés György és Köleséri Sámuel.[10]

Nógrádi Mátyás 1681 szeptember 1-én hunyt el 64 esztendős korában. Külső országokban történt bujdosása idejéből semmi munkája sem ismeretes, idehaza azonban 1651-ben adta ki Debrecenben "Epistolae Ad Romanos Scriptae" s ugyanakkor és ugyanott "Lelki Próbakö" c. müveit, majd az 1672-ben Kolozsvárt megjelent "Idvösség Kapuja" c. nagy munkáját angolból forditotta.[11] Költött nehány emlékverset is; Zoványi összesen négyről emlékezik meg, ötödikül azonban még ide sorolhatjuk azt a verset is, amellyel Komáromi Csipkés Györgynek 1666-ban Nagyszebenben kinyomtatott "Igaz Hit" cimü prédikációs könyvét négy püspöktársával együtt üdvözölte.[12] Ezeken kivül saját munkáihoz is csatolt maga szerezte költeményeket.

A könyvtárából megmaradt kötetek közül az előbb már emlitett tankönyvön kivül még egy másikról is van tudomásom; ez egy 1635-ben megjelent munka,amelyet a Székely Nemzeti Muzeum könyvtára őrizett meg. A beléje jegyzett sorok szerint:"Ex Numero libror[um] Matt. Nogradi. Emp.: flo. 2. d. 50."[13]

9) Zoványi Jenő: A tiszántuli egyházkerület. 28-29, 169-7o.
10) RMK.III.1759,1781,18o5,18o6,1813,1844,1895,19o6,1934,1947, 1962,2o12,2o17,2485,2486,2491,2494,2645,2884,3116,3118.
11) RMK. II. 746, I. 845, 1133.
12) Komáromi Csipkés György: Igaz Hit. Szeben, 1666.
13) Könyvtári jelzése: 161/1635. volt.

Nográdiről meg kell állapitanunk, hogy a puritánus küzdelmekben maga nem vett részt, de amikor eljöttnek látta az időt, mint püspök se gátolta meg annak terjedését. Ilyeténképpen tehát ekkor már két puritánus nézetet valló püspöke volt a magyar református egyházaknak, ugymint Nógrádi Mátyás a tiszántuli és Kovásznai Péter az erdélyi dioecesis feje. E körülményt Nógrádi is igen nagy örömmel vette tudomásul. Ugyanis az 1672-ben Kolozsvárt kiadott "Idvesség Kapuja" cimű munkájához csatolt egyik ajánlását a kolozsvári gyülekezethez intézve, a versben irott sorokban a többek között azt énekelte meg, hogy

"Ott vagyon Christusnak hires Tanitványa,
Kit Püspökség mellett, mint tengernek habja
Vagdal"...[14]

E sorok mindennél világosabban arra mutatnak reá, hogy a szerző őszintén örül annak a körülménynek, hogy az ő megválasztása után három esztendő mulva Kovásznai Pétert is egyházfővé tette a szomszédos erdélyi egyházkerület lelkipásztorainak megujhodott hitbeli felfogása és egyöntetű bizalma.

Nógrádi után csak egyetlen, Benedek nevű fia maradt, aki 1681 május 10-én irta alá a debreceni iskola törvényeit,[15] majd akadémiákra bujdosva, Spanhemius leydai professzor elnöklése alatt 1686-ban vitatkozást tartott.[16] Külsőországokból hazatérve, Szilágysomlyóra választották meg lelkipásztornak. Ezzel ellentétben Zoványi Jenő cikkei szerint Szilágynagyfaluban lett pappá.

---

14) Nógrádi Mátyás: Idvösség Kapuja. Kolozsvár, 1672. (A debreceni ref. nagykönyvtár példányának jelzése: RMK. 654.)

15) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 158.

16) RMK. III. 3406. (A debreceni könyvpéldány jelzése: RMK. 371.)

S e l l y e i B a l o g I s t v á n

A Nagyág folyónak a Tiszába való beömlésénél alkotott háromszögben egy kupalaku hegy tetején állott Huszt vára és ennek lábánál terül el az öt máramarosi város egyike: Huszt, amely a mult időkben nevezetes feladatot töltött be az ország északkeleti részének védelme szempontjából. Éppen ezért ennek kapitányságát az uralkodók mindég értékes férfiakra bizták. Igy volt ez sokáig Bethlen István, a fejedelem öccse, az ő halála után pedig Rhédei Ferenc, mindketten máramarosi főispán kezén. E derék gondolkozásu főemberek környezetüket is a legkiválóbb emberek közül válogatták ki.

1644 március 30-án Sellyei Istvánnak már mint huszti papnak s mármarosi esperesnek ajánlotta disputációját egy utrechti diák.[1] 1646 október 28-án és 31-én maga tartott halotti beszédet Bethlen Péter felett.[2]

A Kolozsvár városi sáfár 1647 évi számadáskönyvébe azt jegyezte fel, hogy május 23-án "Erkezek Sellyei István Huszti praedicator Vr[un]k hiwatta. Cimeres Posta velle."[3] Annak ellenére, hogy nem tartozott az erdélyi papság körébe, azt hiszem, mégis csak a junius 30-án Kolozsvárt tartandó templomavatás és az azt követő napra összehivott nagygyülés érdekében kérette magához a fejedelem, mert három hét mulva: junius 13-án ugyancsak azt olvassuk, hogy a "Husztj Papot hiuatta uolt Vrunk, az eö kigelme Kucsisanak attam" élelmet.[4]

1648 január 10-én Ecsed várában meghalt az öregbik Bethlen István s március 29-én eltemették a fehérvári székesegyházban.[5] Az egyik beszédet bizonyosan Sellyei tartotta felette.

1) RMK. III. 1629.

2) I.h. I. 787.

3) Sáfár. 1647. 92.

4) I.h. 1647. 427.

5) Medgyesi Pál: Erdély S' Egesz Magyar Nep Harmas Jajja. S' Siralma. Várad, 1653.

1650 március 6-án Tejfalvi Csiba Pál grőningai teológus vitatkozását Rédei Ferenc máramarosi főispánnak, Dobrai G. Bálint károlyi és Selyei B. István huszti papnak és esperesnek ajánlotta.[6]

1652 március 8-án azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy "Selei Istua[n] Uramot az Huszti predikatort vittek Enyedigh."[7] Visszafelé tartó utjáról március 21-én azt találjuk, hogy "Selyey Vramat az Vrunk Papiat Uiszj Boldis Geőrgy Syboigh 4 louon" II. Rákóczi György Sellyeit ekkor tette meg Kereszturi mellé udvari második prédikátorának.

1652 julius 23-án "Selyey Vra[m] kocziat ... uiszj(k) Enjedigh."[9] Valószinű, hogy családját ekkor költöztette Fehérvárra.

Báthori G. Mihály 1653 májusban tartott vitatkozását Selyeinek, már mint az erdélyi fejedelem udvari papjának, ajánlotta.[10]

1653 február 16-án Selyei Balogh István, a fejedelem udvari prédikátora, Lipcsei Istvántól egy Mikó Lázár nevű jobbágyot vett zálogba.[11] Ez a körülmény azt bizonyitja, hogy ha öröksége nem lett volna, abban az esetben - a jobbágy nevéből következtetve - bizonyosan valahol a Székelyföldön, netalán éppen a szülőföldje táján maga szerzett birtokocskát.

1653 május 24-én azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy "Erkezek Seelley Ura[m] Urunk Ec Naga Papia."[12] Majd december 2-án "Seley Vramat uiszj(k) fejeruarigh."[13] Ezeket az utazásokat nincsen lehetőségem semmiféle eseményhez hozzáfüznöm.

Csengeri Képiró István leydai teológus 1654 március 28-án tartott vitatkozását Csulai püspöknek, Kereszturi és Sellyei udvari papoknak ajánlotta.[14]

---

6) RMK. III. 1751.

7) Sáfár. 1652. 104, 188.

8) I.h. 1652. 100.

9) I.h. 1652. 128.

10) RMK. III. 1840.

11) A sárospataki ref. főiskola levéltárában: Fl.M.E.Fol. 1.lap.- Sz.m.k. 38.sz.

12) Sáfár. 1653. 85.

13) I.h. 1653. 18.

14) RMK. III. 1654. 1891.

Az 1655. esztendőben "Temető Kert" című beszédgyüjteményét adta ki Váradon.[15] Bán Imre kitünő könyvéből idézem, hogy Selyei e munkájában a társadalmi elnyomás ellen szólal fel akkor, amikor annak ad hangot, hogy "gondollyák meg a fejedelmek,királyok és minden tiszt viselő emberek..., hogy Egyiptombéli csigázásokkal az alattok valókat meg ne keseritsék."[16] Ehhez az intéshez példát s buzditást merithetett Bethlen Gábornak 1616. évi lippai expedíciója alkalmával kiadott tábori rendtartásából, amelynek 17. pontja szerint "szegény paraszt ember megverésséért három pálcával büntetődjék, ha mi marháját elveszi, visszaadattassék, ha penig derekas prédálást élésen kivül fehér ruháját és egyéb marháját elveszi, az ilyen praedálásért felakasztassék"...a bűnös.[17]

Az 1656. esztendei sáfár számadáskönyve szerint május 26-án, "erkezek Sellyej Uram Magyar Orszagbol". Tordán keresztül megyen valószinűleg Fehérvárra. Két hét multával, junius 10-én ismét "Erkezek Visza Seley Ura[m] Patakrol."[18] E két időpont művelődéstörténetünknek jelentőségteljes idejét zárja közre; ekkor történt ugyanis, hogy a fejedelem elhatározta, hogy Apáczait a kolozsvári iskola élére állitja. Éppen ezért Sellyeinek Sárospatakon két héten belül történt kétszeri megfordulása aligha jelenthet mást,mint az Apáczai elhelyezéséről való gondoskodás határköveit.Bethlen Miklós szerint ugyan Kereszturi gondolata volt a kolozsvári iskolához való rendelés eshetősége, ámde e derék férfiu már 1655. esztendő utolsó hónapjában elköltözött ebből az árnyékvilágból, elgondolását azonban bizonyosan voltak, akik Sárospatakra is eljuttatták, Lorántffi Zsuzsánna pedig mindent elkövethetett Apáczai érdekében, jóllehet fia 1656 január 10-én Gyaluban kelt levelében még azt irta anyjának, hogy "Apáczaihoz semmi közünk, kegyelmes asszonyom, Collegium költségével püspök uram tanittatta,"[19] vagyis tehát gondoskodjék róla a püspök! Lassanként azonban engedett az elhatározásához való konok ragaszkodásból. Az uj professzort az

15) I.h. I. 905, 906.

16) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 321.

17) Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor levelei. TT.1885: 441.

18) Sáfár, 1656. 109, 24.

19) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. 499.

érte ment diszes küldöttség junius 11-ére már el is hozta Kolozsvárra. Nagyon valószinű, hogy az egyetlen nappal korábban ide érkezett Sellyei itt meg is várta őt s 12-én hihetőleg együtt is indultak vissza Fehérvárra. Feltételezhető, hogy Sellyei, akinek veje: Csengeri Képiró István dési pap egyike volt a legkiválóbb magyar cartesianus gondolkodóknak, maga sem idegenkedett a haladó világnézettől, amiért azt nyiltan nem is hirdette, s ezért Apáczai révbejutása sem lehetett közömbös előtte.

Sellyei valószinűleg még az 1656. évben összegyüjtötte és a váradi nyomdába adta "Uti-Tars, Melyben majd minden alkalmatosságokra tartozó rövid és együgyü Tanitasok foglaltatnak=bé." cimű munkáját;[20] Szenczi Kertész Ábrahám azonban csak a következő évben készült el a nyomtatással.

1657 augusztus 12-én Franekerában Szántai Poócs István teológus vitatkozását,illetőleg annak második részét Selyei Balog István fejedelmi udvari papnak ajánlotta.[21] Ugy látszik, hogy a vitatkozó ifjunak még nem volt tudomása Sélyei rabságban létéről.

Az 1657. esztendei kolozsvári sáfárpolgár arról emlékezik meg, hogy 1656. december 27-én "Az Urunk Papiat Selyei Uramat Monostorrol vitte(k) Eniedre."[22] Tudjuk,hogy a fejedelem ekkor Kolozsmonostoron tartózkodott. Innen készült lengyelországi hadjáratára. December 30-án itt keltezte a lengyelekhez intézett kiáltványát,s utána rögtön meg is indult Mármaroson át utjának célja felé. Selyeit - ugy látszik - valamelyes megbizatással még haza küldötte Fehérvárra, hihető azonban, hogy onnan rövidesen vissza is tért, hiszen urát a hadjáratban követte.

Szalárdi krónikájában feljegyezte, hogy az 1658 "áprilisi gyülés alatt Kemény Jánosnak krimi fogságából küldött levelei érkeztek vala, mellyeket tiszteletes Sellyei Istv.orthodoxus evangelicus prédikátor, ki maga kezességére szabadulván, és Szigeti nevü szolgája az ország lakosinak hoztak vala. Mellyekben maga és több rabszolga társasági szabadulások felöl ir vala. De főképen az országot tatár chámnak nagy készületiről s nagy fenyegetődzéséről tudósitja vala."...[23] Selyei tehát kiszabadulván a tatárrabság-

20) RMK. I. 928.

21) I.h. III. 1984.

22) Sáfár. 1656. 103.

23) Szalárdi. Pest, 1853. 356.

ból, itthon kellett végignéznie, hogy fenyegetőzését a khán valóban be is váltotta.

1659 szeptember 30-án jegyezte fel a sáfár, hogy "Erkezven ide Colosvarra Urunk p[rae]dicatora Selej Ur[am], Urunktol iöuen viszsza."[24] Lehetséges, hogy Rákóczi ekkor Marosvásárhelyen tartózkodott, minthogy szeptember 24-re oda hirdetett országgyülést.[25]

Sellyei hűségesen kitartott ura mellett, jóllehet a már Kolozsvárra pappá választott és Rákóczival szemben meg nem alázkodó veje a puritánusokat támogató Barcsai hive volt.

1660 február 17-én feljegyezte a sáfár, hogy "Erkeszek Selylyey Istvan Uram Urunk eő Nga Udvari fö papia az Varasra, az Leaniat Tsengerine aszoniomat akarvan el vinni, megh talalvan Birak Uraimekat, adtanak eo kgk egy szekeret az leania es hol mi edgietmas portekaja ala B(iro) Vr[aim], rendeltem egy niolcz okres szekeret Siboigh alaia, kinek fizetem Siboigh fl. 2 den. 50."[26]

Ezután gyorsan gördültek az események Erdély felett. Rákóczi és Kemény csatában estek el, Barcsait az utóbbinak emberei gyilkolták meg. A kipusztitott és agyonsanyargatott ország felett most Apafi uralkodott. A lakosság a változott életben ahogy tudott, ugy igyekezett elhelyezkedni.

Eszéki István, a későbbi dési pap, 1665 augusztusában Utrechtben tartott vitatkozását a többek között Selyei Balog István huszti papnak és máramarosi esperesnek ajánlotta. Ugyanigy találjuk, Mezőlaki P. János franekerai teológus 1666 augusztus 12-i disputációja ajánlásában is.[27] A fejedelme halálával állását vesztett udvari papot régi egyházközsége és egyházmegyéje visszahivta a maga kebelébe.

Sellyeit a halál bizonyosan 1668-ban érte utol, ezt következtethetjük Csengeri Istvánnak 1668 szeptember 21-én Balásfalváról Teleki Mihály kővári főkapitányhoz intézett leveléből. Ebben emliti, hogy "az szegenyi üdvezült Ipam Selyei Istvan Uram kert volt az Collegiumhoz valo penzbul fel ezer forintott, melynek csak

---

24) Sáfár. 1659. 55.
25) Szalárdi. 453.
26) Sáfár. 1660. 54.
27) RMK. III. 2300, 2328.

szazatt adta volt megh halala előtt." Emliti még az özvegynek Máramarosban levő javait is, valamint a saját feleségét, mint édes gyermekét s a tőle való posteritásokat is.[28]

Ugy látszik, hogy Bod Péter Sellyei Balogh Istvánnal azonos személynek tartotta azt a Selyei Istvánt, aki Pápán volt pap és superintendens, ugyanis Bethlen Kata könyveinek lajstromában tévesen igy nevezi meg, hogy "Sellyei Balog István, fejérvári pap Erdélyben, az után püspök Magyarországban." Ugyanezt a hibát követte el Koncz József is,[29] bizonyosan nem gondolván meg, hogy nemcsak Erdélyben Marosszéken, hanem tul a Dunán Baranyában és a Felvidéken Nyitrában is van Sellye nevezetű község, ahonnan azután a gályarab Selyei Istvánnak származnia kellett.

A fejedelmi udvari prédikátor tehát a Székelyföldön született, hiszen a Mária Terézia-kori nemességigazolási perek iratai között találjuk az 1622-ben megnemesitett Balog Mátyás de Selye-t, az 1624-ben nemeslevelet nyert Balog alias Kováts Melchior de Selye-t és az 1628-ban armalist kapott Balog Michael de Selye nevű férfiakat.[30] Rajtuk kivül ugyancsak a marosszéki Selyéből 1667-ből tudunk Balogh Mihály zálogos örökségéről, valamint 1672-ből kisebbik Balogh Gergely veres darabontról,[31] (fejedelmi gyalogos katonáról). Nem tudjuk, hogy az udvari pap a megnemesitett, avagy a nemességet netalán nem nyert Balog-családok valamelyikéből származott-e? E kérdésre, bárha egészen felesleges is a választ keresnünk, egy, a mai napság elterjedt téves felfogásra azonban mégis csak szükséges reámutatnunk. Ugyanis már elfelejtettük azt a helyzetet, hogy a nemesités (különösen Erdélyben) tulajdonképpen nem jelent mást, mint valamiféle kiváló, főképpen a haza védelmében teljesitett szolgálatért, a földesuri hatalom kötelékéből való felszabaditást. A nemeslevelet szerzett családok legnagyobb része azután is picinyke földjén két, vagy legjobb esetben négy ökörrel éppen ugy szántotta a barázdákat, vagy üllőjén ütötte a vasat, vagy

---

28) OL. Teleki-levelek.

29) B.K.P.:Gróf Bethlen Kata magyar könyvtárának lajstroma. EM. 1912: 184. - PrKözl. 1888: 223.

30) Bánffi Farkas főkormányszéki tanácsos Referátumai az 1771 évből. (A kolozsvári ref. koll. lev.tárában használtam.)

31) A marosi egyházmegye története. (Melléklet az 1905. évi Névtárhoz.) XLVIII. l.

fazekas korongján formálta a cserépedényeket, faragta a lábfákat, vagy a zsendelyt, égette a meszet, fejtette a követ, vagy netalán mint kék, vagy veres darabant szolgálta a fejedelmet, gyalogpuskásként pedig az ország védelmére rendelt várakat, miként nemesitése előtt. Ha végignézzük a Mária Terézia korától kezdődő nemességigazolási pereket, amelyek éppen a kisemberek elnyomására tétettek folyamatba, azt találjuk, hogy csaknem egész falvak voltak, amelyeket mind kurtanemesek lakták. Általában véve az egytelkes nemesek száma messzire felülmulta a fő- és középnemesek tömegét. Egyetlen előnyük, hogy a maguk urai voltak, ellenben a háborukban jobbágy véreik helyett is vérezniök kellett.

A nemes származásu, nagy tudományu Bod Péter is elmondja önéletirásában, hogy tizenkét esztendős koráig tavasszal és nyáron marhákat kellett legeltetnie, vagy más mezei munkát végeznie.[32] A hasonlóképpen nemes Barabás Miklós kiváló festőművészünknek tiz éves korában lovakat kellett a rétre kihajtania és ott reggeltől estig őriznie.[33] Igy nem csodálkozhatunk rajta, ha Sellyei Balog Istvánnak sem volt valami rózsás a gyermekkora; miként maga mondja el: "gyermekségemtöl valo bujdosásimban csak te voltál oltalmazó Istenem,...a' tisztátalan disznók mellöl hittál el. ... Mikoron a' szegénységnek nehéz terhe rejám ereszkedett, mikoron ruhátalan és éhező voltam, te, oh édes Uram, parancsoltál a te szolgáidnak, és vélek ruháztattál, szükségemben tápláltattál."[34]

Emlitsük meg még azt is, hogy a kor gyakori szokása szerint Sellyei is gyógyitgatott. Nem tudható, hogy külső országokban vajjon tanulta-e az orvostudományokat, vagy csak a házi orvoslást gyakorolta? Látjuk ugyanis, hogy 1663 szeptember 8-án Huszton kelt levelében tanácsokat adott Teleki Mihálynak, hogy felesége netaláni nehéz gyermekszülése miképpen lenne megkönnyithető.[35] Az ajánlott gyógymódok ma, természetesen kuruzslásszámba mennének.

---

32) Jancsó Elemér: Felsőcsernátoni Bod Péter önéletirása. Kolozsvár, 1940. 86.

33) Kézdi Kovács László: Barabás Miklós emlékiratai. Bp. 1902. 9.

34) Sélyei B.István: Temető Kert. Várad, 1655. 2/A. - 3/B.

35) Konc József: Egyháztörténeti adalékok. PrKözl. 1888: 223.

P á p a i P á r i z I m r e

E jeles képzettségű prédikátor és puritánus gondolkodásu fő teljes neve Pápát vallja származási helyéül. Születési éveként 1618-at jelölhetjük meg, jóllehet Zoványi 1619-et nevezi meg,[1] minthogy azonban a leydai egyetemre 1645 augusztus 31-én történt beiratkozásakor életkorát 27 évesnek jelentette be,[2] a fia pedig apjának 1667 május 8-án történt elhunytakor 49 évesnek jegyezte fel,[3] ezért tehát inkább a korábbi időpont mellett dönthetünk. Bod Péter arról tudósit, hogy városi polgár kereskedőnek volt a gyermeke.[4] Tanulását bizonyosan tul a dunai meggyötört gyülekezetek iskoláiban kezdette el, amelyek a sok méltatlan üldözés miatt szinvonaluk tekintetében - bizony - nem mérkőzhettek Erdély s a kapcsolt részek tanintézeteivel, bárha öregbik Rákóczi György igyekezett e szerencsétlen helyzeten segiteni s ezért számukra nem egy ifjut tanittatott Gyulafehérváron és külső országokban, hogy legalább a komáromi és a pápai iskolák igazgatása jeles képzettségű ifjakra bizathassék.

E diákok továbbképzési tervezete kapcsán kerülhetett Páriz Imre is Gyulafehérvárra. Jóllehet az életéről eddigelé közölt adatokat kissé nehezen tudom az időrendbe beilleszteni, mégis megismétlem a Zoványitól felsorolt képet. Ugyanis "miután Gyulafehérvárt befejezte tanulmányait, négy évig nevelője volt Apafi Mihálynak, a későbbi fejedelemnek, majd 1642-től 1645-ig tanári hivatalt töltött be Gyulafehérvárt." E kijelentéseket azonban ha nagyon szigoruan elemzem, tagadnom kell, hogy egy akadémiákon nem járt,

---

1) Zoványi Jenő cikkei a Teológiai lexikon számára.

2) Archiv. N.F. XVI. 211.

3) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója 1649-1691. ItK.1892: 388.

4) Bod Péter: Magyar Athenas. 210.

nem is egészen husz esztendős ifju "nevelői" /ephorusi/ feladattal bizattatott volna meg, ezért tehát legfennebb csak házitanitó /praeceptor, vagy paedagogus/ lehetett a tekintélyes főispán és fejedelmi tanácsur Apafi György 6-7 esztendős Mihály nevű árvája mellett. De kétkedéssel fogadom azt az állitást is, hogy külsőországokbeli bujdosásra történt indulása előtt a szigoru szabályokkal megszervezett fehérvári kollégium gimnáziumi tagozatának felső osztályaiban "tanári" /rectori/ tisztséget tölthetett volna be, ellenben csak az etymologica /vagy más elnevezéssel: grammatica/ s legfennebb még a syntactica osztályban tanithattak külföldi akadémiákon még nem járt collaboratorok /osztálytanitók/.[5] Tehát Pápai csakis ilyen beosztást nyerhetett volna Piscator főprofesszortól.

1645 julius 21-én két fehérvári öregdiák, u.m.Johannes Enjedinus és Emericus Papai iratkozott be a franekerai akadémia teológiai karára.[6] Pápai azonban itt csak hat hétig tartózkodott, minthogy augusztus 31-én már Leydában jelentette be a nevét az egyetem igazgatásának. Idegen országokban meddig bujdosott és mely professzorok tanitásait hallgatta, nem tudhatom, minthogy ezekre a kérdésekre vonatkozó adattal nem rendelkezem, csak sejthető,hogy Utrechtben is megfordult s netalán az 1646 és 47.évet is itt töltötte, jóllehet az itteni egyetem anyakönyvében neve nem fordul elő.[7]Egyetlen utmutatónk lehet "Keskeny Ut" cimű puritánus szellemű munkája,amelyet 1647-ben e városban nyomatott ki. Könyve azután idehaza nagy népszerűségre tett szert, amit már az is bizonyit, hogy 1657-ben Gyulafehérváron, 1662-ben Sárospatakon bővitett tartalommal 272, illetve 382 12°-nyi lap terjedelemben ujra megjelentetett, sőt halála után 1671-ben Kolozsvárt, 1689-ben Lőcsén is prélum alá került.[8] Könyve különben a XVIII. században is számos kiadást ért meg.E munkának talán valamelyik korábbi kiadása megvan Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtárának

5) Kb. ugyanezt mondja Koncz József: A marosvásárhelyi ev.ref. kollégium történetéről irott munkájában /M.-vásárhely, 1896./ 599-600.

6) TT. 1886: 606.

7) Segesváry Lajos: Magyar ref.ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

8) RMK. I. 798, 920, 997, 1116, 1377.

1671 január 7-én összeirt jegyzékében: "Egy fekete tablaju keskeny ut nevü nevü /!/ könyv: Papai Ur[am] munkaja."[9]

E könyvvel kapcsolatosan még azt is meg kell jegyeznem, hogy jelmondatául Pápai a Máté evangeliuma VII. rész 14. versét választotta: "Szoros kapu es keskeny ut, mely viszen az életre es kevesek kik meg talallyak azt."Ez tehát világosan arra mutat,hogy Apáczainak nehány esztendővel később irott könyvtervezetéhez, amelynek cime: "Menyország Ki Nyittatot Eggyetlen Egy Szoros Kapuja" s amelynek jelmondatául ő is ugyancsak Máté evangeliuma VII. részéből, ámde annak 23. versét választotta, mégpedig "Soha nem esmertelek titeket,távozzatok el tőlem álnokságnak cselekedői,"[10] Pápai e munkájának alapgondolata adta az ösztönzést.Jóllehet Apáczai e tervezete 1656- és 1672-ben névtelenül és változtatott tartalommal jelent meg,a kiinduló pontnak mégis csak ugyanannak kellett lennie. Ez az egyezés különben arra is céloz, hogy Pápai Imrének és Apáczai Jánosnak azonos nézetet vallónak s igy jóbarátnak kellett lennie.

Idegen országból Pápai csak az 1647. év folyamán térhetett haza. Zoványi szerint: az egyetemekről "visszatérve, 1647-ben lelkész lett Désen, 1649 nov. 10-én pedig esperessé választotta a dési egyházmegye."

A kolozsvári sáfárpolgár 1647 november 4-én azt jegyezte fel, hogy "Iffiu V(run)k hivatvan Beszterczere Emericus Papai Vr(a-ma)t."[11] Ha már most e bejegyzést kissé jobban szemügyre vesszük, észrevehetjük, hogy nem alumnusnak, s nem is diáknak, sőt papnak sem, hanem egyszerüen csak uramnak mondja a sáfár,tehát arra gondolhatnánk, hogy ekkor sem egyik, sem másik, hanem netalán akademikus mester, rektor lehetett, minthogy az első sorban emlitetteket hivatalosan még nem nagyon illette meg az "uram" cimzés,a papoknak azonban ennél már több járt.Különben még az is bizonyitja, hogy 1647 november 4-én aligha volt dési lelkipásztor, mert hiszen Désről Besztercére irányuló utja semmiképpen sem vezethetett volna Kolozsváron keresztül. De 1648/49-ben már bizonyosan Désen

---

9) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 49.

10) Szerző: Apáczai Csere János kézirása és ismeretlen munkája./E kötetben.

11) Sáfár. 1647. 234.

van, amely helyzet mellett már csak az a körülmény is tanuskodik, hogy Ferenc nevű fia 1649 május 10-én itt született.[12] Ismeretes ugyanis az a csaknem kivétel nélküli szokás, hogy a végleges állás elnyerésével egyidő táján történt a fiatalok házasodása. Ezen kivül tudjuk, hogy 1649 december 1-én Kolozsvárt keltezett adománylevelével II. Rákóczi György Pápai Páriz Imrét feleségével: Kávási Borbálával és Ferenc nevű fiukkal együtt nemesi rangra emelte és nekik cimert adományozott.[13] De még ugyanebben az évben espereskénts is emlitik.[14]

Pápai Imre Ferenc nevű fiát, a későbbi nagy tudóst és orvos-doktort ugyancsak Désen már 1654-ben tanulásra fogta. Az idézett napló szerint: "Anno aetatis meae VII. maturo parentum p.m. consilio in primis literis formari coepi,in sat illustri natalis soli gymnasio clariss. viro D. Thoma Tiszabetsi et Martino Kodori rectoribus hujus tamen singulari et industria opera initiante operamque illam circa me continuante ad annum 1655."[15]

1655 decemberében elhunyt Kereszturi Pál, II. Rákóczi György udvari elsőpapja s ekkor Sellyei István másodpap lett tisztségbeli utóda. Az igy megürült másodpapi állást a fejedelem Pápaival töltette be. Ő tehát családjával együtt leköltözött Gyulafehérvárra s fiát 1656-tól kezdve most már ott járatta iskolába.

Az eddigi nyugodalmas éveket nemsokára ezután erősen zavaros és veszedelmes idők váltották fel. Rákóczi az 1657. esztendő legelején belevágott a lengyelországi kalandba. Tudjuk, hogy udvari első papja (Sellyei István) a sereggel ment, hiszen azzal együtt tatárfogságba is került. De miért is maradt itthon Pápai? biztosan megállapitani nem tudom, ámde sejteni lehet, hogy netalán már ekkor jelentkezett az a betegsége, amely tiz esztendő mulva korai sirjába döntötte. Helyette Rákóczi más prédikátort küldetett maga után. Erre bizonyság a kolozsvári sáfár 1657 január 10-i elszámo-

---

12) ItK. 1892: 388.

13) Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monográfiája. Dés, 1900. III. 129.

14) Névkönyv az erdélyi ev.ref. anyaszentegyház számára.1882.XII. lap.

15) Szerző: A dési ref. iskola XVII. és XVIII. szdbeli igazgatói és tanitói. Kolozsvár, 1941. 4-5.

lása, amely szerint: "Eniedi Janos Az Ur[u]nk[nak] Papia megien Urunk után az maga szannian" Mármaros felé Visken át.[16] Annyi mégis bizonyos, hogy arra az időre, amig Rákóczi és megnevezett két papja az országtól távol volt, Pápait Báthori Zsófia mellé rendelte. Igy mutatja ezt ugyancsak a kolozsvári sáfár számadáskönyve 1647 március 26-án: "Monostorrol Aszszoniunk Papiat viszi het lovan Gialuban Novak Istvan 3 lova."[17] Majd április 4-én "Vitte Aszszoniunk Papiat Papay Uramot Jonas Mihaly 6 loua Eniedig tt fl. 4.// 50."[18] Azután netalán egy ideig még ugyanabban a beosztásban is maradt, legalább is az ő személyét sejtjük az alábbi két bejegyzésben:1657 junius 23-án "Fekete Istua[n] viszi Aszszoniunk Papiat Feieruarra No: 7 loual tt fl. 6.//12 1/2." és julius 19-én "Aszoniunk papia Erkezuen Gialubol megien Feieruarra."[19] Ámde két hónap mulva megint csak Rákóczi mellett találjuk: 1657. "Die 20 Septemb(ris). Az Vrunk[nak] papia Papai Paris janos /!/ megien feierwarra, Vrunk akarattiabol, haza nepet witetj es egyet massat, hazahoz feieruarra."[20]

Ugy látszik, hogy amig tisztsége a fejedelemasszony udvarához kötötte,addigra családját is felhozta Fehérvárról s vagy Désen, vagy talán még inkább Kolozsváron telepitette le, de szeptember 20-án - a fejedelem rendeletére - ismét visszavitte a székvárosba. Itt azonban még egy esztendeig sem maradhatott nyugodtan: a tatárbetörés hirére ismét felpakolózva, Kolozsvárra költözött, ez pedig abból a körülményből sejthető,hogy fiát - a napló szerint - 1658-ban az Apáczai igazgatása alatti iskola Classis Etymologicajába adta Abafái P. András preceptor keze alá. Tekintettel arra a helyzetre, hogy Apáczai május 20-án bizta Abafáira ennek az osztálynak az oktatását,[21] a kis Pápai Ferenc itt tehát csak ezután, mégpedig netalán augusztus közepetájától folytatta tanulását, minthogy az ellenség ekkor már Háromszéket pusztitotta s augusztus 12-én Fehérvárról keltezett levelében Basirius professzor is

---

16) Sáfár. 1657. 1o6.
17) Sáfár. 1657. 1o9.
18) Sáfár. 1657. 112.
19) Sáfár. 1657. 114, 115.
2o) Sáfár. 1657. 119.
21) Apáczai-album. 36. /Az egyházkerület tulajdonában./

azt irta a fejedelemnek, hogy már a papok és a tanárok is elhagyták a várost.[22] Lehetséges azonban az is, hogy Pápai Imre már a tatárbetörést megelőzőleg eljött Fehérvárról. Feltételezhető, hogy nem értvén egyet Rákóczi esztelen politikájával s a meggondolatlan véráldozással, - netalán betegségének ürügye alatt - igyekezett magát kivonni a fejedelmi udvari szolgálat alól. Nincsen is mi másra magyaráznunk azt a helyzetet, hogy Kováts Máté kolozsvári református harangoztató gazda számadáskönyvében 1658 október 18-án azt jegyezte fel, hogy "Papay Uram gyermekenek" harangoztak a farkas-utcai templom harangjaival;[23] ezután pedig azt adhatjuk hirül hogy még ugyanebben az esztendőben ismét a dési papi és belsőszolnoki esperesi tisztségben látjuk viszont.

Pápaiék azonban itt sem sokáig maradhattak nyugton, minthogy a Kemény János ellen a Vaskapunál betört szerdár Aly pasa seregének segédcsapatai közül különösen a tatárság erdélyszerte ismét nagy pusztitást vitt végbe. A német segitséget váró Kemény János Szamosujváron át észak felé huzódott s igy az utána nyomuló tatárok és kurtánok 1661 junius 23-án Szamosujvár környékét, majd Dést s azon felül részben Besztercéig, részben Kővár környékét egészen Nagybánya vidékéig és a Szamosközt dulták és égették fel.[24] Ezt megelőzőleg a lakosság részint Nagybánya, részint Beszterce várfalainak védelme mögé menekült, de mivel az ellenséges csapatok nem voltak eléggé erősek, a várak vivásához nem fogtak hozzá. Igy Pápai és családja Besztercén szerencsésen átvészelte a kegyetlen időt, amelyet még a pusztitó döghalál is még borzalmasabbá tett. A menekült nép ezután már csak Apafi Mihálynak 1661 szeptember 14-én a Marosvásárhely melletti Libancs mezőn fejedelemmé történt választása, vagy még inkább Kemény Jánosnak 1662 január 23-án a Segesvár melletti Nagyszöllősnél történt eleste után térhetett vissza lakóhelyére, minthogy ezek az események a törökök dühét is lecsillapitották.

A sok hányódtatás után, amikor már Apafi ült a fejedelmi székben, Pápai Imrét 1664-táján ismét Fehérvárt találjuk. Itt azonban mint lelkipásztor és esperes már csak alig három esztende-

22) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 136.

23) Az ekklézsia lev.tárában.

24) Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Pest, 1853. 602-13.

ig teljesitett szolgálatot, minthogy 1667 május 8-án 49 esztendős korában száraz betegségben /tüdőbajban/ elhunyt.Eltemették ugyanannak a hónapnak 10. napján a fehérvári vártemplomnak abba a sirboltjába, amelyben már Alsted János Henrik főprofesszor, Geleji Katona István püspök, Kereszturi Biró Pál fejedelmi udvari főpap és Bisterfeld János Henrik főprofesszor teteme nyugodott.[25]

Pápainak sok veszéllyel és betegséggel sulyosbitott élete lehet az oka, hogy akadémikus korában irt munkáján kivül többre nem telt ideje. Korai halála családjára nézve is nagy csapást jelentett, hiszen gyermekei is kiskoruan, tanulmányaik közben maradtak árván. Feleségét: Kávási Borbálát,valamint idősebb fiukat: a nagy szorgalmu, rengeteg tudományt magába fogadott és számos munkát irt Ferencet már megismertük, egy másik fiukról a debreceni iskolában subscribált diákok névsora azt a feljegyzést őrzi: "Emericus Páriz Pápai. Anno 1678. die 16. oct. Frater Francisci Páriz Pápai.Omni vitae iucundae spe deficiense inconsulta scholae nostrae valedixit."[26]E sorokat bizonyosan a testvérbátya toldotta az öccsének már bejegyzett nevéhez. Rajtuk kivül még egy harmadik fiuról is van emlékezet a dési Dadai-család iratai között. Ugyanis ifjabb Dadai János ujtordai pap a Pápai Páriz Ferenc két öccsének drágaságait - bátyjok külsőországokbeli tanulása idejére - 1672 március 11-én őrizetbe vette.[27]Ismeretes még egy 1723 körüli években elhunyt Krisztina nevű leányuk is, aki farnasi Keczeli György felesége volt.

---

25) ItK. 1892: 388. és Bod Péter. 210.

26) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1908. II. 153.

27) Ifj.Daday István semesnyei ref.lelkipásztor irásbeli szives közlése szerint.

Az 1647. évi akadémiai alumnusok.

Lippai Sámuel

Egyik cikkemben már bemutattam Kövendi György kolozsvári magyar sáfárpolgárnak azt a feljegyzését, amely szerint 1647 junius 5-én Fehérvárról Kolozsvárra érkezett Fogarasi Ferenc, Sikó János és Zabolai Miklós alumnus, akik ekkor Várad felé külsőországbeli akadémiákra voltak utba indulandók.E három alumnus jöttét közvetlenül megelőző napon megint csak ujabb diákok érkezéséről számolt be a sáfár, mégpedig:

1647 junius 4-én "Három alumnus Deakok Martinus Lippai, Michael Liznyai, Johannes Nagy portekaikkal, keőlcsegekkel, keönyuekkel mennek Vittenbergaba, az mint magok ielentik, tanulni /6 lovat s szekeret adtak alájok/ hogy az Eperiesre meneő louasokkal iobban el erkezzenek, fizettem Varadig fl. 9."[1]

Jól tudjuk, hogy a végcélt mutató Wittenberg csak az akadémiák fogalmát foglalja magában, éppen ezért e diákokat sem ennek a városnak az egyetemén, hanem csakis Hollandiában kereshetjük,jóllehet a Kövendi által feljegyzett teljes néven őket ott sehol sem találtam. Ellenben Franekerában reábukkantam a Kolozsvárra utánuk egy nappal később érkezett másik három alumnus beiratkozására, mégpedig az elindulásuktól számitott tizedik hétre, vagyis augusztus 3. napján. /A látszólagos eltérést az okozza, hogy Hollandiában még mindég az ó, mignem Erdélyben már több, mint egy félszázada, az uj naptár szerint számitották az időt,amiért is a különbözet ekkor 10 nap volt./ Ámde velök egyszerre, ugyanazon a napon vannak az egyetem anyakönyvébe bevezetve:

"Franciscus K. Lyznyai Ungarus SS. Theol. Stud. recensitus,
Samuel Lippai Ungarus SS. Theol. Stud. recensitus."[2]

---

1) Sáfár. 1647. 531.

2) TT. 1886: 607.

Tekintettel arra a körülményre, hogy - amint más cikkeimben megállapitottam - a figyelmetlen kolozsvári sáfár Sikó nevét Sinkónak, Zabolai Miklós nevét pedig Szabolai Mihálynak jegyezte fel, ilyeténképpen bizonyos, hogy a másik három diákot is elkeresztelte. Lippai helyes keresztneve tehát nem Márton, hanem Sámuel s a Lisznyaié sem Mihály, hanem Ferenc, a harmadiknál pedig hihetőleg még a vezetéknevet is megmásitotta, amit az is bizonyit, hogy főképpen a magyar diákok ekkor majdnem kivétel nélkül származási nevüket használták. Éppen ezért a sáfár által megnevezett Nagy János nagyon valószinűleg csak annyit jelent, mint a mai X.Y., mert az igazi nevet a feljegyző már elfelejtette.

Különben Lippai Sámuel még ugyanebben az esztendőben tovább vándorolva, az utrechti egyetemre iratkozott be,[3] majd 1648 december 5-én Leydában mint 26 éves ifju Tofaeus Mihállyal egy napon vétette fel magát a teológiai karra.[4] Itt találkozhatott Apáczaival is. 1649 junius 2-án Lippai megint visszatért Franekerába. Külsőországokbeli tanulásának idejéből egyetlen vitatkozását sem ismerem, kétségtelen azonban, hogy hazájába puritánus nézettel telve tért vissza. Ezt bizonyithatja, hogy - Zoványi szerint - 1650-ben hazájába érkezvén, Erdélybe rendeltetett tanári állásra, innen azonban haladó szellemüségéért 1653-ban eltávolitották. Puritánus felfogása különben kiviláglik két kisebbrendű irodalmi munkájából is. Közülük az első az 1654-ben Sárospatakon nyomtatott s egyetlen példányban Debrecenben fennmaradt "Brevis Dissertatio de Questione. An priore elevatio Panis et Vini in sacra coena, in quibusdam Ecclesiis usitata legitime observetur?" Erre egy "Sacerdos Catholicus" adott rövid cáfolatot, amire azután "Sámuel Lippai Pastor Ecclesiae Saros-Patakiensis" már a következő esztendőben 1659 tizenketted rétnyi lap terjedelmű válaszban felelt "Desperationis causa Prioris Elevationis..."(etc.) cimű munkájával.[5]

Lippai azonban nemcsak e művek ciméből is kitünő formaságok ellen tiltakozott, hanem a puritánizmus lényege: a megbéklyózó orthodoxia alóli felszabadulásra való törekvés késztette a Medgye-

3) Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. 16.

4) Archiv N.F. XVI. 212.

5) RMK. II. 806, 811, 836. és Takács Béla: Comenius sárospataki nyomdája. S.Patak, 1958: 57-58.

si Pálhoz és Tolnai Dali Jánoshoz való csatlakozásra s ezért amikor a zempléni egyházmegyének 1655 április 22-én Liszkán tartott zsinata a Lorántfi Zsuzsánna képviseletében megjelent Bancsy Márton tiltakozása ellenére is mindkettejüket kizárta a papok fraternitásának kebeléből, ugyanigy sujtotta Keresztszegi Istvánt és Lippai Sámuelt is. Az öreg fejedelemasszony azonban nem nyugodván belé e méltatlan határozatba,minden követ megmozgatott annak megmásitása érdekében. Fáradozásának végtére is meglett az eredménye s igy a következő esztendő szeptember 13-án Gálszécsen tartott egyházi gyülés közmegegyezéssel s a világiak nagy tetszésével a papok testületébe mind a négyen visszavétettek.[6]

Hegedűs László összeállitása szerint Lippai Sámuel 1654-től kezdve harmadik pap Patakon, 1656-ban kollégiumi rektor ugyanott, 1657-ben károlyi lelkipásztor, 1660-ban pedig debreceni professzszor.[7] Feltünő azonban ez a nagyon változatos életpálya abban, az időben, amikor a pappá felavatott teológusoknál még nem volt szokásban visszatérni az ekkor még kevésbé rangosabb rektori állásba. Igaz ugyan, hogy Tóth Sámuel "Adalékok a tiszántuli ref. egyházkerület történetéhez" cimű munkájában felsorolva az 1657 március 11-én Nyirbátorban tartott püspökválasztó közgyülés résztvevőit, közöttük emliti Lippai Sámuel sárospataki tanárt is,[8] sőt emellett az is bizonyos, hogy a debreceni anyaiskola 1659 évi egyetlen rektora Lippai Sámuel névvel van megnevezve, akinek idejében 38 tanuló irta alá az iskolai törvényeket. Emellett még az is megemlitendő, hogy ugyanebben az esztendőben a schola seniorának irásba foglalt kötelességeihez nehány ujabb pontot csatolt a három lelkipásztor és az egyetlen rektor közös elhatározása.[9] Az itteni tanárkodást bizonyitja még Felvinczi Sándor debreceni lelkipásztornak 1686 március 30-án történt temetése alkalmára készitett életrajzi leirás, amely szerint Váradról Debrecenbe történt átiratkozása utáni első preceptora Lippai Sámuel, azután pedig Mártonfalvi György és Debreceni Pell(ionis) János volt.[10]Márton-

6) Erd.Prot.Közl. 1880: 360-61. és SpFüz. 1865: 636-37.
7) SpFüz. 1857: 363.
8) Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár. I. 36.
9) I.m. 93, 128.
10) RMK. II. 1580.

falviról tudjuk, hogy a töröktől 1660 augusztus 28-án elfoglalt Váradról jött át, Debreceni Szűcs János pedig etájban tért haza külsőországokbeli tanulásából. Mindezeket az adatokat latolgatva, még arra a "Samuel Lippai"-ra is fel kell figyelnünk,aki 1657-ben irta alá a debreceni iskola törvényeit s a neve után azt jegyezték fel, hogy "Defecit absque commendatione."[11] Ezért azután felvetődhetik bennünk az a gondolat, hogy az igy eltávozott öregdiák netalán idegenországokba bujdosva, onnan pedig egy-másfél esztendeig tartott tanulása után hazatérve, 1659-ben az ő kezébe tették volna le a debreceni iskola felső évfolyamainak oktatását s az egész iskola igazgatását, bizonyos ugyanis, hogy ebben az időpontban annál is inkább két külön Lippai Sámuel áll előttünk,minthogy az 1647-ben Hollandiába vándorolt diák 1659-ben 37 esztendős volt s ezért nagyon nehezen képzelhető el, hogy sárospataki, meg nagykárolyi papsága után ismét ujra kezdhette volna pályafutását az egyszerű scholamesterséggel.

Zoványi Lippairól még azt is megemliti, hogy ugyanő válaszolt Sámbár Mátyásnak 1657-59-ben megjelent két hitvitázó művére, ámde ma már nemcsak Sámbárnak, de még Lippainak e munkái sem ismeretesek.[12] Lippai további életéről több adatot nem találtam.

Visszatérve az öregbik Rákóczi fejedelem idejében 1647 juniusában idegen országba bujdosott alumnusokhoz, azt találtam, hogy a név szerint megnevezett hat diáknak Kolozsvárra történt érkezése utáni negyed-ötöd napra,vagyis junius 8-án azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár,hogy "Alumnus Deakokat kesertet Biró Vra[m] Feieruariakat Varadra S(alus) C(onductus) L(evelökre) keseret felöllis Vrunk paranczolua[n]",[13] Nem tudom,vajjon ujabb szállitmányt jelöl-e az az adat, vagy a korábban érkezett ifjak a megengedett harmad napig tartható pihenőjét a főbiró valamiféle rendkivüli okból meghosszabbitani engedélyezte-e? Ez az utóbbi lehetőség azonban mégis aligha tételezhető fel,minthogy az Eperjesre menő lovasok miatt a külföldre igyekvő teológusoknak sietniök kellett s különben is időközi élelemellátásukról a számadáskönyvekben nincsen

11) Thury Etele. II. 124.
12) Zoványi Jenő cikkei.
13) Sáfár. 1647. 566.

semmi feljegyzés, ellenben - minthogy a junius 8-i utba indulókhoz kisérő kirendelésére történt intézkedés - gondolhatnék arra a lehetőségre, hogy ez nem régen subscribált diákokra való felvigyázás céljából történt s ezért őket csupán iskolaváltoztatás miatt küldötte a fejedelem Váradra, avagy talán Sárospatakra.

Pótlásképpen még ide csatolom azt a sejtésemet, hogy Lippainak Patakról való eltávozásának oka Veréczi Ferenc lelkipásztorban keresendő, pedig Lippai az 1655. évi pestis idején Lorántfi Zsuzsánna melletti tisztében helyt állott, a döghalál elmulása után azonban Veréczi már nemcsak Medgyesi,Tolnai, Lippai, Keresztszegi, hanem közvetve az özvegy fejedelemasszony presbiteriánus nézete és magatartása ellen is támadást kezdett.[14] Az ekkor bekövetkezett feszült helyzetet oldotta azután fel az 1656. évi szeptember 13-i gálszécsi zsinat. De Lippai, aki a Medgyesi Pál szülőföldétől, Aranyosmedgyestől, mintegy hét kilóméter távolságban fekvő Szamoslippón születhetett, már talán kedvét is vesztve, visszakivánkozott hazájába s az ugyancsak Szatmár-megyében, Lippótól mintegy 50 kilóméter távolságban fekvő Nagykároly papi állását fogadta el. Meddig szolgált itt? Megállapitani nem tudtam.

14) ErdFrotKözl.: 1875: 133-34, 140-42.

Idősebb Graffius Gáspár

Idősebb Graffius Gáspár kolozsvári szász református papról azt irja Schaser György János, hogy ő volt itt az első, aki templomi beszédei és az urvacsorának Kálvin értelme szerinti kiosztásával a lutheránus gyülekezettel a kálvinizmust megkedveltette és áttérésüket előkészitette.[1] Valóban nem lehetetlen, hogy annyiban igaza van Schasernek, hogy az unitáriusok közül kivált szászokat a németországi evangélikus akadémiákon tanult ifju papok a lutheránus hitre át akarták vinni, hogy ezzel is minél teljesebbé kovácsolják a szászság egységét. Az is megtörténhetik, hogy Gitschner lelkipásztor még a lutheri hitelveket hirdette, de 1637-ben április 15-én már azt jegyezte fel a harangoztatási pénzekről elszámoló egyházfi: "P(ulsatum) est: Adamo Gütschnero M(ajoribus) 2 V(itibus) fl. 1 den.-"[2] Ekkor azután Graffius lépvén az ő helyébe, gyülekezetét a maga nézeteivel abba az irányba tudta vezetni, amely a polgárság feldarabolódását megakadályozta. Kiváló meglátásának eredményeként jelentkezik a század végén az az ellenálló erő, amely a Habsburgok elnyomó politikájával szemben Kolozsvár törzsökös polgárságának szellemi egységét megteremtette. S ha érdemét ebből és nem annyira a nemzetiségi, vagy a vallási szempontból kisérelj ük meg elemezni, a XVII. századbeli Kolozsvár egyik legderekabb férfiát kell benne felfedeznünk. Igaz, hogy voltak az ő szellemében munkálkodó egyházi, de még inkább polgári segitőtársai is, mint Szenczi Molnár János, Crispinus János, valamint a Filstichek és Stenczelek. Szerencse az is, hogy Petelei Husz István nevű kántora, aki 1684 táján helybeli pappá lépett elő, min-

1) Schaser, Joh.Georg: Das Wiederaufleben der evang. luther.Kirche zu Klausenburg. Archiv. 4.Bd. - 1845. - 65.

2) Az unitárius egyházfiak számadáskönyve az ekklézsia levéltárában.

denben jeles elődje nyomdokait igyekezett követni. Sorukat 1697-től 1710-ig a kassai eredetű Divinyi Pál zárta be. Igaz, hogy a legutolsó szász református papnak, Victor Józsefnek, 1714-től 1716-ig már nem volt szüksége az elinditott utra való felvigyázásra, mivel ekkorra már a vallási, sőt még a nemzetiségi árnyalati különbségek is egészen felszivódtak s ezért Kolozsvár polgársága mégis csak könnyebben tudott ellenállani a Habsburgok eleddig itt idegen barokk szellemének.

Graffius Gáspárról tudjuk, hogy segesvári származásu volt s az otthoni iskolák elvégzése után, törekvő társaival együtt, ő is a németországi evangelikus főiskolákra ment továbbtanulás céljából. Igy látjuk, hogy 1622 január havában "Casparus Graffius Schőspurgensis Transylvanus" az Odera melletti Frankfurtum egyetemére iratkozott be 12 garas tandij lefizetése mellett.[3] De még ugyanebben az esztendőben Danczkába vándorolt tovább, ahol e tájban nem egy erdélyi szász ifjuval találkozunk. Adat van reája, hogy "Johannes Hossmannus Transylvanus" nevű itteni teológus 1622 április 2o-án tartott vitatkozását Graffius Gáspár segesvári és Zutschius (Szűcs?) András brassai ifju verssel üdvözölte.[4]

Ha azután kutatunk, hogy Graffius ugyan hol is ismerkedhetett meg a kálvini hitelvekkel, bátran állitjuk, hogy ez Danczkában történt, ahol a reformátusoknak is erős gyülekezete vala. Majd hazatérése után megint csak olyan városba került, ahol a református egyház nagytudásu s kiváló szónokkal: Dési István, egykori kolozsvári, gyulafehérvári, majd szászvárosi pappal méltán dicsekedhetett.

A szászvárosi szász evangelikus gimnázium tanárai között a XVII. század elején Graffius Jánost 1623-ban Graffius Pált és 1625-ben Graffius Gasparust találjuk,[5] aki külső országokból történt hazatérése után hihetőleg 2-3 évig töltött be akadémikus mesteri tisztet.

Rektoroskodása után a lutheránus püspök ugyan hová rendelte, és szentelte fel? Egyelőre nem tudjuk megállapitani, kétségtelen azonban, hogy Szászvárosról nem egyenesen került Kolozsvárra; ezt

---

3) Prot.Szle. 1889: 183. - Archiv. N.F. XXII. 4o7.

4) RMK. III. 1348.

5) Benkő József: Transsilvania. Vindobona, 1778. II. 315.

bizonyitja, hogy őt nem a református püspök avatta pappá. Ugyanis Petelei Husz István emlékeztető jegyzékében, amely "az Reformata Kolosvari Szász Eccl(ána)k Orthodoxus Papjai(t), kik egynehány Esztendők[ne]k el folyásig alatt voltak és az Reformatus Magyar Püspöktől ordináltattak, kiket en tudok", idősebb Graffius nevét nem emliti.[6] Ellenben e városban már 1631-ben találunk egy német nyelven irt, számunkra nagyon becses végrendeletet, amelyben a végső akaratából rendelkező arról emlékezik meg, hogy temetésén "für die leichpredigt" adjanak Graff Gáspárnak egy forintot.[7] Minthogy pedig az itteni szász református gyülekezet 1628-ban alakult meg,[8] Graffius tehát mégis csak eléggé korán kerülhetett ide másodpapnak.

Kétségtelen, hogy az egykori viszonyok között eléggé merész elhatározása volt, hogy szakitva a hagyományokkal, abban a városban foglalt állást, ahol az unitáriusok kebeléből kivált szászok - legalább is formailag - a reformátusokhoz csatlakoztak.[9] Itt azután Szenczi Molnár Alberttel, Csanaki Mátéval, Tiszabecsi Tamással megismerkedve s - mint ifjabb kartárs - talán baráti viszonyba is kerülve, még jobban megerősödött benne az orthodoxa religio szerinti felfogás.

E kiváló férfiakhoz való közét sejteti az a körülmény is, hogy Molnár Albert halála utáni években, amikor valószinűleg az özvegy rendre eladogatta férje könyvtárának egyes köteteit, Graffius is megvásárolt tőle egy 1609-ben Marpurgumban megszerzett könyvpéldányt. E könyvbe irt sajátkezű bejegyzés szerint : "Sed jam me[um] Caspar[us] Graffi[us] aere redemit Claudi(opoli) 1635."[10] Lehetséges, hogy ezen kivül még más kötetek is kerültek az ő könyvtárába.

Ettől az időtől kezdve, egy jó darabig mitsem tudunk róla, mignem azután 1640-ben már mint főpap jelenik meg előttünk. Ugya-

---

6) A kolozsvári ref. egyházközség levéltárában.

7) Dézsi Lajos: Váradi K. Mihály latin-magyar verse Bethlen Gábor haláláról. Bp. 1899. 3.

8) ETA. IV. 195.

9) Segesvári Bálint krónikája. ETA. IV. 195.

10) A kolozsvári ref. koll. könyvtárából ma az Akadémia kolozsvári kvtárában elhelyezve.

nis Almási Porkoláb András franekerai diák 1640 májusában tartott vitatkozását a többek között a kolozsvári református papoknak, ugymint Tiszabecsi P. Tamásnak,Tornai Gáspárnak, Graffius Gáspárnak és Tasnádi Miklósnak ajánlotta. De tudunk még egy másik ajánlásról is, mégpedig Csaholczi Pap János utrechti teológus 1643 március 4-től május 27-ig négy részre tagolt dipsutációját Tiszabecsi P. Tamás, Graffius Gáspár, Jenei István itteni lelkipásztorokhoz és Almási Porkoláb András kolozsvári schola-rektorhoz intézte.[11]

Azután a városi adószedők hiányosan megmaradt számadáskönyveiben az 1641. évtől kezdődőleg az 1654. évig, mint óvári fertálybeli, adótól mentesülő lakóst nevezik meg. Lakása ekkor Thalyai István házában volt.[12] Majd az egyházközség 1664-ben készitett vagyonleltárkönyvében jegyezte fel az összeirást végző nyolc kurátor, hogy "ugjan az Ovárban vagjon egj kőház az kő falhoz ragasztva, melyben Graffius Gaspár Szász Praedikátorunk lakot."[13]

Ezt az adatot egésziti ki az 1655-56. esztendei quártások számadáskönyve; eszerint "Graffius Uram szalasa ... (Porcsalmi) Lector Ura[m] felől" javitásra szorul.[14] Igy azután megállapithatjuk, hogy ekkor már a szászok templomától mintegy jó száz lépésnyire, a régi scholaház tőszomszédságában, az egykori magyar főpapilakban volt a szállása.

Graffius tényleges munkálkodásáról - azon a nagyjelentőségű ténykedésen kivül, hogy gyülekezetét tántoritha tatlanul Kálvin hiveihez kapcsolta - csupán csak arról van emlékezet, hogy Lampe szerint - az 1646 junius 10-én Szatmárnémetiben tartott nemzeti zsinaton "Gaspar Graffius,Eccles. Saxonicae Reform. apud Claudiopolitanos Pastor" is részt vett.[15] Igaz,hogy e puszta adat ennél semmi többet nem árul el. Nem tudjuk meg belőle, hogy vajjon a

---

11) RMK. III. 1556, 1611.

12) 1641, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54. évi dika-könyvek. KLt.

13) 1664. évi vagyonleltárkönyv. 29/B. lev.

14) Istvándy Bálint és Keczely Gergely ref. quártások számadáskönyve az 1655/56. gazdasági évről. 33/B. lev.Az ekkla.lev.-tárában.

15) Lampe, Fr. A.: Historia Ecclesiae Reformatae. Lugduni. Batavorum. 1737. 419.

presbiteriánus, avagy az episcopalis nézetet vallókkal rokonszenvezett-e? Sőt az sem tartható döntő érvnek, hogy Almási, meg Csaholczi puritánus felfogásu ifjak neki is ajánlották vitatkozásaikat, mert hiszen ezzel az alkalommal benne csak annak az egyházközségnek a papját tisztelték meg, amelyhez őket szorosabb szálak fűzték. Nagyon valószinűnek tarthatjuk, hogy őt, mint az idősebb nemzedék tagját, még nem érintette meg a haladás szelleme, gátlója azonban mégsem lehetett Gidófalvi, Csaholczi, Igaz és Apáczai eszmehirdetésének, minthogy erről különösen Gidófalvinak Medgyesi Pálhoz intézett leveléből értesülhetnénk.

Hivei kereskedőkből, iparosokból s hóstátbeli majorosgazdákból állottak, akiket aligha érdekelt a puritánizmusnak az elnyomottabb sorsban élő lelkek felszabaditására irányuló törekvése. Ezért törődhetett csak a maga, különben amugyis nagy jelentőségű feladatával, ellenben óvakodott minden más eszmekörbe beleártania magát.

Kolozsvár város sáfárainak számadáskönyveiben eléggé kevés reá vonatkozó adatra bukkanunk,ebből azután azt következtethetjük, hogy őmaga bár rendithetetlen akaratu,de mégsem volt harcos egyéniség, ezért utazgatása is inkább csak hivatalos ügyben történhetett. Ez történt a szatmárnémeti zsinaton kivül egy 1648 junius 3-i feljegyzés szerint is: "B(iró) V(ram) P(arancsára) vitte Gaspar Pap Vramat az Gyülésre Enyedre Fejer Marton 6 lovain, fiz(ettem) f.3 den. 75. Az utan ket hét mulva B. V. P. hozta viszsza eő klmet Debreceni Kováts Istvan 5 loval Enyedről. f: f. 3. den. 12. 1/2."[16] Majd 1649 január 7-én, bizonyosan az öregbik fejedelem temetésére indulván, "Gaszpar pap Vr[am] Feieruar fele Aluinczigh menuen,Attuk eő kglme Ala Feier Marton negi louat T. f.4 den."[17]

Vele kapcsolatosan nem nevezhetjük szóvirágnak, ha azt mondjuk, hogy kolozsvári eredményes működése közel három évtizedig tartott. Ez alatt az idő alatt szives baráti viszonyban élhetett a magyar polgársággal is; ennek bizonyságát találjuk abban a könyvbejegyzésben is, amely azt bizonyitja, hogy "Dat Graphius Generoso Do Varadi Nicolao Ao Dei - Hominis 1638. 7 Iduum Janua-

16) Sáfár. 1648. 3o7.
17) I.h. 1649. 421.

rjar[um].[18] Ez a könyv Rotterdami Erasmusnak 1535-ben Bazelben megjelent "Apophthegma" című műve, amelyet a művelt és nagytekintélyű Váradi Miklós kalmárnak adott ajándékba.

A farkas utcai templom harangoztató gazdája szerint Graffius 1658-ban hunyt el,[19] a szabó céhnek az idegen halottak eltemetéséről vezetett számadása pedig arról számol be, hogy "Gaspar Pap V-(ram) Temetes(e)" 1658 január 13-án történt, amelyért 2 forint 50 denárius fizetést könyveltek el.[20]

A halálozásával megüresedett lelkipásztori állást a hivek két esztendő mulva töltötték be. Ide fiát:ifjabb Graffius Gáspárt választották meg.Ő is külsőországokbeli evangelikus egyetemeken gyarapitotta tudását. Ezt tanusitja, hogy a Jenában tanuló bártfai Zabler Jakabnak 1660 májusában tartott vitatkozását az erdélyi Graff Gáspár, a rózsahegyi Henricus Jónás és Günther Dávid versel üdvözölte.[21]

Petelei Husz Istvánnak előbb már hivatkozott feljegyzése szerint: "Iffiu Gaspar Pap. M.Vásárhellyt az Generalisba T. Ngos Kemény János Fejedelem ő Nga idejibe ordinaltatot az Magyar Püspöktől."[22] Bod Péter szerint Kemény János fejedelem kényszeritésére a hűségeskű (homágium) letétele céljából 1661 nyarára Marosvásárhelyre összehivott generalis synoduson Veresmarti Gáspár püspöktől "Negyven Papok Szenteltettek-fel; a' meg-ölettek', meghóltak' 's el-raboltak helyjekbe."[23] Tehát ezek között volt ifjabb Graffius Gáspár is. Őróla különben még csak 1662-ben tesz említést a dikakönyv,[24] mert ettől kezdve hiányoznak a biztos adatokat tartalmazható források s ezért nem tudjuk, hogy itt meddig paposkodott.

---

18) Ma az Akadémia könyvtárában Kolozsvárt, azelőtt a ref.koll. nagykönyvtárában A. 116. könyvtári jelzéssel.

19) Kovács Máté ref. harangoztató gazda számadáskönyve. Az ekkla. lev.tárában.

2o) A szabó céh ratioja az idegen halottakról.Az ENM levéltárából ma az Akadémia kolozsvári lev.tárában.

21) RMK. III. 2113.

22) A szász ref. gyülekezet iratcsomójában.A kolozsvári ref.ekkla lev.tárában.

23) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 96-97.

24) Városi dica-könyv.1662.

Schaser szerint maga mellé Melas Simont kérte a szász püspöktől másodpapnak, akire vonatkozólag azonban csak 1664 október 13-án van biztos adatunk.[25]

Ifjabb Graffius Gáspárnak itteni nyomaveszését mindjárt is azzal a körülménnyel kisérelhetjük megmagyarázni, hogy bár édesapja mellett a református hitben nevelkedett fel, külső országokbeli egyetemeken szász honfitársainak befolyására maga is a német egység megteremtésének szolgálatába állott. Hihető, hogy az általa behozott uj szellem nem nyerte meg a hivek tetszését, mert hiszen Schasertől tudjuk, hogy Melasnak hamarosan meg kellett válnia állásától. Graffiustól pedig megtagadták a hivek a járandóságok kiszolgáltatását, fellebbezését bár a fejedelem elé vitte s Apafi el is rendelte a javak kiszolgáltatását, de a gyülekezet tagjainak szeretetét s hirdetett elveinek elfogadását semmiképpen sem tudván elnyerni, állásáról lemondva, eltávozott a városról.

A Kolozsvárt hiányosan megmaradt adatokból csak annyit tudhatunk meg, hogy az 1669-70. gazdasági évben itt egy Mihály keresztnevű szász lelkipásztor paposkodott, aki azután a hasonlóképpen református hitet valló Marci Mihállyal, avagy Kőhalmi Mihállyal volt azonos személy.[26]

Az 1658. évben a Vetus Castrumban már felsorolják "Relicta Caspar Graffius h(ázát)", akit 1/8 dikával róttak meg. Az 1673 évbeli számadáskönyvek megint csak emlitik Gáspár Papnét.[27] Ez az asszony hihetőleg második felesége volt idősebb Graffius Gáspárnak; ugyanis a városi törvénykezési jegyzőkönyv 1660 április 12-i bejegyzése emlitést tesz "Gaspar Papne aszszonyom(nak) Daniel Graffius ellen(i) peréről",[28] már pedig édesanya és fia közötti birósági eljárásra mégis aligha gondolhatunk.

Graffiusnak e két fián kivül még egy Sára nevű leányáról is tudunk, aki Hocz /Hosz/ Pál kolozsvári polgárnak volt a felesége. Férje a református egyházközség életében tevékeny részt

---

25) 1664.évi vagyonleltárkönyv.28/B. és 32/A. lev.

26) Ref.kurátorok számadáskönyvei. 1669/70, 4/A, 7/B, 15/A, 21/A, 23/B, lev. és 1678/79. 2/A.lev.- Archiv. IV. 65.

27) 1658/61. évi dika-könyvek.- Budai Mihály kurátor 1672-74. évi számadásai.

28) Városi tszéki jzkv. 1660. 310.

vett. Ugyanis 1656 márciustól kezdődőleg még az 1673 körüli esztendőkben is a szász gyülekezet aedilise (egyházfija) volt.[29] Idősebb Graffius Gáspár amilyen megingathatatlan apostola volt a kálvinista hitnek,illetőleg Kolozsvár polgársága egységes szellemének,annyira megdöbbentő, hogy Fojt és Schwartz névvel nevezett dédunokái a Habsburg uralom első évtizedeiben beköltözött szász és németországi evangelikusok tagjai közé sorakoztak;e nemzedékek azonban néhány évtized multával mégis csak felolvadtak Kolozsvár polgári szellemében.

Meg kell még emlitenem, hogy 1673-ban Szászrégenben találunk egy Graffius Gáspár nevű evangelikus prédikátort, aki nem éppen hizelgően nyilatkozott a reformátusokról.[30] Nem lehetetlen, hogy ez a lelkipásztor azonos az egy évtizeddel megelőzőleg szemünk elől eltünt ifjabb Graffius Gáspárral.

E körülmény magyarázataképpen hivatkozom Makkai Sándornak Meschendörfer szász iró könyvével kapcsolatos megállapitására. Eszerint ugyanis e "könyvben megnyilatkozó szász arc legfőbb jellemvonása a hatalmas, szinte erőszakosan és egyoldaluan kifejlesztett történeti öntudat. Ennek az öntudatnak legmélyebb tápláló gyökérszála a faj félelme a megsemmisüléstől, vagy pozitive a faj életösztöne, mely kezdettől fogva az önerőt tartja egyetlen erőnek s nem bizik semmi más támasztékban."[31] Az elmult évszázadokban tehát ezért zárkóztak el a szászok minden ujabb eszmétől és minden ujabb alakulattól, amely egységüket megbontaná. Ilyeténképpen Kolozsvár szász népének előbb az unitárius, azután a református valláshoz történt elhajlását is ezért nem nézhették jó szemmel, holott a közéjük olvadó más faju elemeket szivesen fogadták maguk közé. Ifjabb Graffius Gáspár tehát ezért tért le az apja nyomdokairól.

---

29) Ref. quártások számadáskönyve a ref. ekklézsia levéltárában.
30) PrKözl. 1892: 235.
31) Makkai Sándor: Harc a szobor ellen. Kolozsvár, 1933. 97.

Jenei G. István

Gidófalvi János, a presbiteriánus elvei miatt üldözőbe vett kolozsvári lelkipásztor 1649 junius 1-én keltezett levelében a többek között arról is tudósitotta Medgyesi Pál fejedelmi udvari prédikátort, hogy "Jenei urammal ma szóltam, ő kegyelme istenesen testála s azt mondá, hogy mit más emberek előtt mindenkor testált, ugy most is azt mondja, az generalis (synodus) előtt is, ha kivántatik, megvallja, hogy sem tanitásomban, sem magam viselésében és életemben semmi oly dolgot nem talált, az mi az reformáta religión kivül volna: noha ő kegyelme hiti és tiszti szerint köteles volt arra, és gyakrabban az tanitásban (=istentiszteleten) jelen is volt, sőt talán másoknál jobb itéletet is tehetett felőle, de semmi kivetőt nem talált; az harangok és egyéb effélék felől pedig ugyan nevette is ő kegyelme, mely méltatlan dolog."[1]

Már e sorokból is tapasztalható Jenei István esperesnek világos fejű s emberséges gondolkodása, aki bár mint az idősebb nemzedék tagja, nem tartozott a puritánus eszmék vallóihoz, ennek ellenére mégis csak ugy látszik, hogy a presbiteriánusok törekvéseiben nem talált kivetnivalót.

Jenei G. István a párciumbeli Borosjenőből származott, amely körülményt nevén kivül még az is bizonyitja, hogy 1633 április 20-án Leydában tartott disputációját Boros-Jenő vár és város kapitányának, hadnagyának, tanácsának és papjának ajánlotta.[2] Születési idejét az 1604-05. évek tájára állapithatjuk meg, minthogy a leydai akadémiára 1631 március 14-én történt beiratkozásakor magát 27 esztendősnek vallotta.[3]

1) Szilágyi Sándor: A kolozsvári egyház történetéhez. EPrK.1874: 173.

2) RMK. III. 1495.

3) Archiv. N.F. XVI. 207.

Iskoláit szülőföldjén kezdhette el és Váradon folytathatta. Erre vall, hogy mind az előbb emlitett, mind pedig 1631 december 13-án tartott vitatkozását mind csak bihar-megyei férfiaknak és testületeknek dedikálta.[4] Külsőországokbeli akadémiákra történt indulásának idejéről nincsen adatunk. Először 1631 március 14-én, Leydában találunk reája, mint az akadémia teológiai karára beiratkozó hallgatóra.[5] Itt azután még ugyanannak az évnek december 13. napján Walaeus Antal teológiai professzor elnöklése alatt nyilvános vitatkozást tartott "De Missae Sacrificio ejusque abusibus" tárgykörből.[6] Három hónappal ezután Franekerába ment át s 1632 március 5-én ott iratkozott be az egyetemre.[7] E helyen azonban nem sokáig maradt, mert szeptember 11-én ismét Leydában látjuk, ahol Uzoni Jankó Boldizsár nevü tanulótársa vitatkozását verssel üdvözölte.[8] Majd 1633 április 20-án Polyander professzor előtt ujból vitatkozásra jelentkezett, "De Instauratione generis humani per Christum Redemptorem" tételt hosszasan védelmezve.[9]

Még ugyanebben az esztendőben hazatért. Haller Gábor naplójába 1633 szeptember 6-án Leydában azt jegyezte fel, hogy "Discendentibus Ungaris duobus, D. Stephano Thasnádi et Jeney misi in patriam literas Ill. Principi, et D. Matri."[10] A hazatérő diák odakünn számos könyvet vásárolván össze, nem egy megmaradt könyvének táblájáan találjuk benyomva az S - G - I - 1 6 3 3 - - szuperexlibrist.[11]

Itthon először a tiszántuli egyházkerületben helyezkedett el. Első állomáshelye Telegd városa volt, ahová a váradi generá-

---

4) RMK. III. 1468, 1495.

5) Archiv. N.F. XVI. 207. és DebrProtLap. 1901: 832.

6) RMK. III. 1468.

7) TT. 1886: 603.

8) RMK. III. 1486. Uzoniról e köt-ben.

9) RMK. III. 1495.

10) ETA. IV. 19.

11) E könyveket annak idejében a kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában vettem számba. Könyvtári jelzésük: P.43, P. 181, P. 186, P. 197. sz. A többi kötetan - kettő kivételével - nincsen semmi időhatározás.

lis synodus 1635 junius 17-én avatta lelkipásztorává.[12] Majd azután a zilahi egyházközség történetének irójánál csak annyit találunk róla, hogy "Jenei István zilahi első pap,honnan Kolozsvárra vitetett."[13]

Geleji Katona István püspök 1640 szeptember 13-án Gyulafehérvárról keltezve, arról tudósitotta a fejedelmet,hogy külső országokból két alumnus hazatért, "egyiket ki kell mendikásságra adnunk,ha a kolozsvári uraiméknak nem kell a mostani mesterek,praedikátorságra, mivel a harmadik papjok meghala."[14] Ez az 1640 julius 31-én eltemetett pap Tasnádi Miklós volt.[15] Ugy látszik, hogy a gyülekezet, vagy talán helyesebben szólva: a patrónusok nem voltak megelégedve a bizonyosan akadémiát is járt scholamesterrel, ezért nem választották meg papjokul. Nagy a gyanum, hogy ez a mester valamelyik, Angliából hazatért ifju lehetett, akinek puritánus elvei nem egyezhettek Váradi Miklós főpatrónus nézeteivel. Ezért őt egészen számitáson kivül hagyva, választásuk a zilahi papra esett, aki azután hihetőleg már az év végetáján el is foglalhatta uj állomáshelyét. Legalább is bizonyos, hogy az 1641 évben már állandóan itt van. Erről győződhetünk meg a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában megőrzött "Petri Cunaei De Republica Hebraeorum Libri III." (Lugduni Batavorum, 1631.) cimü könyvnek előzéklapjára irt ajánlásból: "Clarissimo ac Doctissimo viro Dni Stephani Jenei, Ecclae Claudiopolitanae Orthodoxae Ministro Fidelis. Dno suo ac benevolo singulari hocce gratitudinis Suae symbolum mittit Johannes P. Csaholczi Franekera." Alája irva: "Accepi per cl. vir. D. Andream Almasi Claudiop. 15. 8 bris An. 1641. Step. Jenej. mpria." Csaholczi valószinüleg ugyanekkor küldött haza egy másik könyvet is, ezt azonban megrendelésre szerezhette be, mivel rajta a könyv ára is fel van tüntetve: "Clarissimo ac Doctissimo Viro Dno Stephano Jenei mittit Johannes P. Csaholczi Franekera.Constat flo.Belgicis 4 et stif. 5."[16] Ugyan

---

12) Borovszky Samu: Tiszántuli ev.ref. papok. Bp. 1898. 19.

13) Magyarósi István: A zilahi ref. egyházközség története. Névkönyv az erdélyi ev.ref. anyaszentegyház számára. 1881. 58.

14) Uj Magyar Muzeum. 1859. I. 207.

15) Az unitárius egyházfiak számadáskönyve az 1640. évről. (A kolozsvári unit. ekklézsia lev.tárában.)

16) A kolozsvári volt. ref.koll.nagykönyvtárában B.2o8.és VIII.218 könyvtári jelzéssel.

csak Csaholczi Voetius professzor elnöklete alatt 1643 február 11-én Utrechtben "De Monachatu" tartott vitatkozását a többek között Jeneinek, mint "Domino meo singulari affectu erga me propenso" ajánlotta."[17] Mindezeken kivül bizonyságul mutathatunk reá arra a helyzetre is, hogy Kolozsvár város lakosságának 1641 esztendei adóösszeirásában a várfalon belőli farkas-utcai városnegyedben (Luporum Intra) már megtaláljuk Jeney Istua[n] Vram Praedicator nevét s ettől kezdve mindig is e fertályban látjuk azzal az eltéréssel, hogy az 1658.esztendei adólajstromban ugyancsak Belső-Farkas-utcában van felirva Csanádi István háza, utána pedig az jegyeztetett oda, hogy "Jenei Istuan Pap Vr uötte megh az hazat."[18]

Jeneinek Kolozsvárra történt megválasztásakor a második pap Tornai P. Gáspár volt, ő azonban rövidesen eltávozott a tiszántuli egyházkerületbe; az első pap és kolozs-kalotai esperes pedig, Tiszabecsi P. Tamás vala, ő azonban az öreg fejedelem nagy sajnálatára 1644 tavaszán eltávozott az élők sorából.[19] Ennek következtében a harmadik papnak idehozott Jenei nem is egészen négy esztendő alatt elsőpappá lépett elő, sőt az egyházmegye is ugyanekkor esperesévül választotta meg, forrásaink legalább is az 1645. évről már seniornak jelölik meg.[20]

Mint prédikátorról semmi adat sem maradt reánk, azt is csak sejtjük, hogy miután I.Rákóczi György 1647-re felépittette a farkas-utcai puszta szentegyházat, ő továbbra mégis csak az óvári templom papja maradt.[21] E feltevésünket az a körülmény támogatja, hogy amig a reánk maradt 1653/54., valamint 1655/56. gazdasági évi quártások számadáskönyveiből megállapithatólag a farkas-utcai templom papjainak járandóságai az ekklézsia különféle jövedelmeiből folyósittattak, addig Jeneinek csak egy-egy rendkivüli természetbeni javadalmazását számolják el, hozzáfüzve, hogy "Patronus Uraim akarattiokból", vagy "ex gratis adatanak közönsegesen az Patronus Uramek", igy 1653-ban bizonyos mennyiségü bort, 1654-ben

17) A debreceni ref. nagykönyvtárban őrzött könyvpéldány száma: RMK. 483.

18) Dica-könyvek a kolozsvári állami levéltárban.

19) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 187.

20) A kolozsvári ref. konzisztorium "Series rerum" c. jegyzőkönyvében felsorolt névsor. 354. - Benkő József: Transsilvania - Vindobona,1778. II. 572.

21) Szerző: A kolozsvári farkas-utcai templom 1638-47.évi felépitése. (Kézirat.)

3 szán fát 2 forint 47 pénz értékben, 1655-ben 45 veder bort, 1656-ban 3 köböl buzát.[22] Rendes járandóságait tehát bizonyosan a gyalui, vagy monostori uradalom jövedelméből közvetlenül utalta ki a fejedelem, miként tette ezt Sikó János akadémikus iskolamesterrel is.

Hitszónoklataival ellentétben mint esperesről mégis csak tudunk egynehány jellemző vonást. Igy maradt fenn hat adat egyházmegyéjében teljesitett látogatásairól, miként 1646 február 23-án "B. V. P. (=Biró Vram Parancsára) Attam Jenei Istua[n] pap Vramek eo kglk ala eöt louat az kuci eleiben, uizitalni mennek eo kglk almasigh (fizettem a fuvarosnak) fl. 2 den. 50." 1646 október 26-án "Attam Jenei Istua[n] pap Vra[m] kocia elejben eöt louat almasigh (fizettem az fuvarosnak) Fl. 1 den. 80." 1648 február 12-én B.V.P. attam Jenei Istvan Pap Vr[am] szekere eleiben Somogyi Peter 4 lovait Egeresigh fiz. fl. 1." 1652 május 24-én "Jeney Istua[n] papott uiszj Tott Janos Hunyadra 4 louon, Mill: 4 tesze[n] fl. 2 den. -" 1653 január 27-én "Visitalni megyen "Jeney Istua[n] Ura[m] az Orthodox[us] Esperes, Viszi Horthi Istua[n] 5 loua[n] tt. f. 4 den. 37 1/2." 1657. "Die 23 Januarij. Jeney Istua[n] pap vra[m], visitalnj akarua[n] menny Kalotaszegben, Kouaczi Istuan a Szekeres wiszy eö kegielmet negy loua[n] visitalnj Kalotaszegb[en]. teszen sallarioma fl. 3 den.-"[23]

Arra is van adat, hogy részt vett az 1646 juniusában Enyeden tartott zsinaton, amely a presbitérium szükségességét határozatilag kimondotta: 1646 junius 1-én "B. V. P. Attam Jenei Istua[n] pap Vr[amn]ak az eö kgle kocia elejben negi louat eniedigh (fizettem érettük) fl. 2 den. 25."[24]

De jelen volt az 1646 junius 10-én Szatmárnémetibe összehivott nemzeti zsinaton is,[25] ahol a két püspök és a tiszáninneni esperesek nyomása alatt a presbitériumok létesitésének időszerütlenségét mégis csak kimondották.

---

22) A quártások 1653-54. évi Regestum Seu Ratio-ja 7/A. és B.46/A. lev. és 1655/56. évi Számado Regestomok-ja 5/A., 8/A.lev.(A ref. egyházközs. lev.tárában.)

23) Sáfár 1646. 493, 501, 1648. 3o2, 1652. 161, 1653. 248, 1657., 233.

24) I.h. 1646. 499.

25) Lampe Fr.A.:Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 4o5.

Mindezeken kivül esperesi feladatának teljesitése világlik ki Gidófalvinak 1649 junius 1-én Medgyesihez intézett leveléből is, tudósitván őt, hogy Jenei uram nyilatkozata szerint Gidófalvinak sem prédikációiban, sem magaviseletében semmi olyant nem talált, ami a református vallással nem egyeznék, pedig neki (mint esperesnek) "hiti és tiszti szerint köteles"-sége volt arra vigyázni. Megállapitását nyugodt lélekkel is bizonyithatja és mások előtt is bizonyitotta s ha szükséges, ugyanezt fogja tenni a generalis synodus előtt is. Mivel lelkiismeretesen utánajárt a történteknek, "másoknál jobb itéletet is tehetett felőle". (Mert, hát, felettese: esperese volt Gidófalvinak!)

Jenei jóvéleményéhez kétség nem férhet, pedig már ezt megelőzőleg egy kis mozgalom is indult a hivek között Gidófalvinak, mint kedvelt papnak, Kolozsvárt való marasztása érdekében. Vagyis az idézett levél szerint Bátai scholamester uszitó prédikációjából "az következett, hogy kimenvén az emberek (a templomból), egymás között sibonkodtanak és mentest kezdették applicálni az mostani ujitókra, az mint szokták hivni, nevezet szerint penig én reám. Némelyek mondják azt is, hogy in composito volt az dolog az én ellenkezőimmel, de én nem tudom, mint volt. Ugy vagyon, hogy az értelmesebb még a község közzül is meg nem ütköztenek, mivel látták képtelenségét az dolognak, az főbb rendek közzül az kik nekem faveálnának, hon nincsenek, de hamar megjőnek. De mindazáltal az alább való rendek mind az városbeliek (vagyis a várbeli kereskedők és iparosok), s mind az kivül lakók (hóstátiak), sőt az urunk ő nagysága fizetésén levők is emberséges hadnagyokat (=szónokokat) választván, ma talán többen száznál Váradi Uramra (=uramhoz) mentenek, a kiket Váradi uram lenissimis verbis (=nagyon kegyes szavakkal) excipiált, és az generalis synodusra rejiciált, de egyszersmind némely idegen értelmekkel keményen mind közönségesen minket (=a papokat), s mind kiváltképpen engemet vádol, ...azzal konkludálta, hogy csendessen várakozzanak az generalisig,mert akkor nekem meg kell felelnem mindazokrul a vádakrul, és talán engemet deponálni is fognak"(=el is fognak mozditani).[26]

Ezeket olvasva, mindjárt arra gondolhatunk, hogy legelőbb is valamilyen szervezet, valószinűleg hóstáti kalandos társaság mozdult meg. Ennek tagjai ugyanis e fiatal, alig 34 esztendős lelki-

26) EPrK. 1874: 172-73.

pásztort nemcsak a templomi, hanem a temetési beszédek, valamint emberséges magaviselése miatt is rövid idő alatt megszerették s ezért jártak közbe az ő itt marasztása érdekében. Jenei esperesnek tehát mindezt tudnia kellett s "mivel már Váradi uram sokak előtt kijelentette az vádakat, sőt fel is irta, hogy a generalisba elvigye. Jenei uram azt mondja vala, hogy csak hadnám abba, hiszen az ki mivel vádol,reám bizonyitja (=bizonyitania is kell), mert ő kegyelme azt mondja, hogy nem itél oly embert az ecclesiában s nem is hallott, az ki valami nagy dologgal engem vádolna az két emberen (=Váradi Miklós kalmár, városi volt főbiró,egyházközségi főpatrónuson és Szögedi Gergely deák 30-ados, ref. harangoztató gazdán) kivül."

Minthogy tehát Jenei nem volt megbotránkozva a földmivelő gazdák küldöttségének közbenjárásán, bizonyos,hogy nem is kárhoztatta sem őket, sem ifjabb paptársának viselkedését, csakhogy a papok elmozdithatásának rendszere mellett még neki sem volt hatalma a püspöktől pártfogolt Váradi Miklós főpatrónussal szemben. Emellett azután talán nagyon is jóhiszemű volt: azt hitte, hogy az igazság az ő szavain keresztül meggyőzi a synodus tagjait; megfeledkezett azonban arról a jó példáról, hogy az a tömeg, amely Enyeden elfogadta a presbiterium szükségességének elvét, egy hét mulva önmagát megcáfolva, éppen ellenkezőképpen döntött; ezért történhetett, hogy "Váradi uram mindenben arra ügyekszik, hogy az generalistól vehessen erősséget magának,mivel csak magához s Gergely deákhoz nem bizhatik, hogy ketten véghez vihessék az dolgot."[27]

1649 november 9-én a fejedelem terhére elszámolandó szekerezések közé azt jegyezte fel a soros sáfárpolgár, hogy "B. V. P. Attunk Istuan pap vr[am] kwcziia Elejben Gialuigh N. 5 louat."[28] Hihetőleg az itt tartózkodó fejedelmet kereste fel. Nem tudjuk, hanem csak sejtjük, hogy Gidófalvi érdekében cselekedte. Tehát nagyon valószinű, hogy Jenei megtett minden tőle telhetőt,a győztes azonban mégis csak a püspöktől és Csulaitól támogatott Váradi Miklós lett. Elérte, hogy Kolozsvárról az ifju papokat mind eltá-

27) I. h. 173.

28) Sáfár. 1649. 328.

volitották: Gidófalvit, Csaholczit, Tótfalusit; Jeneit azonban megtartották, mivel róla köztudomásu volt, hogy iskoláztatása következtében a presbiteriánus elveknek nem volt sem hirdetője, sem harcosa. Hihető, hogy ő csak a tudományos képzettséget s a komoly tudást kereste, minthogy a Csaholczi által külső országokból meghozatott könyvből is sejthető, hogy akadémiai tanulmányainak bevégzése után is tovább képezte magát. De bizonyitja ezt az a körülmény is, hogy a kolozsvári kollégium sok viszontagságon átment nagykönyvtárának alig sikerült a XVII. századbéli könyvgyüjtők egynehány könyvét megőriznie (mint pl. Apáczainak és Eszékinek 7-7 darabját, Rozgoninak 14 darabját, Porcsalminak 17 példányát, Kovásznainak 19 példányát), addig a mindenkinél idősebb Jeneinek 36 kötete maradt reánk.[29] Különben a föld feletti világ tudományaiban való elmerülést jellemzik maga választotta jelmondatai is, amelyek azt vallják, hogy "Timor Domini intima sapientiae" és "Surrexit Gloriose Jesus."[30] Minthogy pedig az egykori világnézet minden tudományt a teológiai felfogással egyeztetett, Jenei hogyne vette volna védelmébe a kiváló tudásu Gidófalvit, azután meg hogyne fogadta volna nagy örömmel a Fehérvárról Kolozsvárra helyezett kiváló hirű, tudós teológiai doktort: Apáczai Csere Jánost is, pedig tudta róla, hogy magát nyiltan is presbiteriánusnak vallotta. Az sem volt titok, hogy ezért II. Rákóczi György s Basirius professzor kérlelhetetlenül ellene fordult, Jenei azonban felülemelkedve a kicsinyes gondolkozáson s talán emlékében még éltek a hollandiai tapasztalatok is, ezért éppen ő maga volt, aki az egyházközség válogatott tagjainak az élén Fehérvárra ment, hogy 1656 junius 11-én mintegy ünnepélyes keretek között Kolozsvárra hozza a már megjelent "Magyar Encyclopaedia" jeles szerzőjét.[31] Ennél méltóbban megtisztelő fogadtatásra példát nem tudok a magyar tudós világ multjából, még a nagyhirű idegen professzorok kisérete is sokkal kisebbszerű volt emennél.

---

29) Könyvtári jelzések: A. 84, B. 208, D. 226, 272, L. 93, M. 36, 37, 72, 77, 91, 102, O. 10, 16, 28, 84, (két kötet), 100, 181, 208, 210, 257, P. 23, 40, 43, 112, 166, 181, 186, 197, 214, Q. 242, X. 239, VIII. 218, 220, XX. 536, RMK. 334.sz.

30) Könyvtári jelzésük: M. 36. és M. 77., valamint A. 84.sz.

31) Szerző: Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei. (Pásztortüz, 1925: 262. és e kötetben.)

Arról, hogy Jenei István az 1657-61 sulyos éveket miként élte át és ez alatt az idő alatt miként volt gondviselője egyházának és esperesi körletének, azután meg miként támogatta Apáczai iskolafejlesztési tevékenységét, minderről semmi nyom sem maradt reánk. Életefolyásáról sincsen semmi más adatunk, minthogy a szabó céh számadáskönyvébe az jegyeztetett fel, hogy "1646. Die 8 Augustj. Jenej Istua[n] Pap V(ram) leaniatol (temetésétől fizettek) f. 2 den. -"[32] aki bizonyosan az ekkor dühöngött pestis áldozata volt. Majd tizenöt esztendő multával ugyanitt olvassuk "1661. Die 23. Sep: Jenei Istuan pap Ur[am] temetésetől attak fl. 1//50."[33] Miként leányát, őt is a döghalál pusztitotta el,nehány hónap mulva követve Nagyari Benedek presbiteriánus elvet valló paptársát. Felesége tulélte őt. A különböző sarcokból még 1668-ban is kifizetetlenül maradt hátralékokról vezetett könyvben találtam:a Farkas-utcában "Jenei Istua[n] Papne Tatár Sancza: 15. -; 6 Talléros 1/78." Azután az egész át van huzva, jeléül annak, hogy vagy ő, vagy utódai mégis csak kifizették.[34] Gyermekeik után hiába nyomoztam, mert bár a XVII. század második felében Kolozsvárt nem egy Jenei nevezetű tekintélyes polgárral találkozunk, igy Jenei Mihállyal, az egyházközség főkurátorával, aki Rosnyai Dávid török deák anyjával: Jenei Klárával édestestvér volt;[35] Jenei János szőcsmesterrel, Jenei István szappanyossal,[36] de hogy ezeknek lett volna-e valamelyes közük Jenei István espereshez, bebizonyitani nem tudom.

---

32) A kolozsvári szabó céh számadáskönyve:Perceptio az Idegen Halottakrol. (Az ENM. levéltárában használtam.)

33) I.h.

34) Az állami levéltárban: Számadáskönyvek csoportja.

35) Simonfi János: Rosnyai Dávid naptári feljegyzései. EM. 1914: 110, és Series rerum 3, 9, 10, 18.

36) I.h. és a ref. harangoztatógazdák számadáskönyve.(Az ekkla lev. tárában.)

Veresmarti Gáspár

Veresmarti Gáspár élete rajzának azt a részét, amely munkásságának tüzetes értékelését lenne hivatva megörökiteni, nincsen lehetőségem összeállitanom, minthogy erre vonatkozó forrásaim nem tárnak fel bőséges medret, éppen ezért csak a keretet kivánom itt körülhatárolni.

Bod Péter annyira keveset tud róla, hogy se születése,se elmulása idejét és helyét nem ismeri,[1] Benkő József már valamicskével jobban értesült,sőt püspöki igazgatásának körülbelőleges idejét is megállapitotta.[2] Legtöbbet Koncz József[3] és Pokoly József[4] tár elénk, azonban mindez mégsem elégséges élete folyásának bár vázlatszerű körvonalazására, sőt megértésére sem.

Származási helye után nyomozva, nehezen válogathatnók ki a sok Veresmart nevű helység közül azt a falut, amelyet Veresmarti Gáspár születési helyének mondhatnánk, hacsak nem került volna elő egy olyan adat, amelyben nagyon valószinű utmutatást találunk. Ugyanis a Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyvében 1646 szeptember 6-án egy olyan bejegyzés fordul elő, amely arról számol be, hogy "Erkezek Zathmari Janos masod magaval Munkaczrol, Urunk. eo Na(gysá)ga kwld Egj Harangot Baraniaba[n] Veres Martra."[5] Ezt kijegyezve, mindjárt fel is tehetjük a kérdést, ugyan mi köze is lehetett öregbik Rákóczi György erdélyi fejedelemnek a török ura-

1) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 95-97.

2) Benkő József: Transsilvania. Vindobona, 1778. II. 174,268,572, 574.

3) Koncz József: A M.-vásárhelyi Ev. Ref. Kollegium története.Marosvásárhely, 1896. 40-41.

4) Pokoly József:Az erdélyi ref. egyház története. Bp.1904-1905. II. 251, 255-57, 285.

5) Sáfár. 1646. 118.

lom alatt levő, nagyon távoli délkeleti Dunántul Baranya-megyéjének alsó sarkában fekvő Veresmart (mai néven Vörösmart) nevezetű községhez? Ezért csakis arra gondolhatunk,hogy Marosvásárhely ekkori tekintélyes lelkipásztorának elbeszéléséből értesülhetett ennek a régi, még a XVI. század első felében reformálódott,de a török uralom alatt nagyon lerongyolódott falu nehéz helyzetéről s a nagy távolság miatt egyébbel nem tudván segiteni, az együttérzés jeleképpen harangot küldött annak a gyülekezetnek, amely az erdélyi püspökön kivül vele egyidőben még a baranyai püspök Veresmarti Istvánt,korábban pedig Veresmarti Illyést is adta a magyar református egyháznak.[6] De különben az is valószinű, hogy ugyancsak innen származott Baranya-vármegyei Veresmarti Mihály bátai apátur, pozsonyi kanonok is, aki előbb irmelyi kálvinista prédikátor volt, s akinek az 1611-1641.évekből nehány magyar nyelven irott munkája maradt fenn.[7]

Veresmarti Gáspár születési helyének valószinűleges megállapitása után tanulásának körülményeit is csak nagyjában tudjuk nyomon követni. Hihető, hogy iskolába odahaza kezdett járni,s csak a későbbi évekre ment át a török hódoltságon kivül fekvő Debrecen jeles tanintézetébe, ahol különben is már nem egy baranyai - tolnai származásu ifju folytatta tanulmányait. Itt azután Szánthai Mihály igazgatásának idejében, 1624 november 26-án irta alá az iskola törvényeit. Ekkor tehát 16-18 esztendős lehetett. Tanulása folyamán kántorságot, tehát a legalsó osztályok tanitóságát nyerte el, majd contrascribának, 1631-ben pedig seniornak választotta meg az ifjuság bizalma.[8] Ugyanennek az évnek november 25. és 26. napján Ecseden és Bátorban tartatott ifjabb iktári gróf Bethlen István Krisztina nevű leánykájának "temetési pompája", amelynek egyik latin nyelvű szónoka éppen Veresmarthi Gáspár, a debreceni schola seniora vala. Az ekkor elhangzott beszédek, nyomtatásban is megjelentek.[9]

---

6) Komáromi Csipkés György: Igaz Hit. (1666. évi kiadás) üdvözlő versei és Jancsó Elemér: Felsőcsernátoni Bod Péter önéletirása. Kolozsvár, 1940. 135.

7) Sörös Pongrácz: Forgách Ferenc a biboros. Sz. 1901: 597-600.- RMK. I. 431, 437, 697, 706, 721.

8) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1908. II. 109.

9) RMK. I. 612. - GenFüz. 1905: 42.

A következő esztendő elején külső országokbeli akadémiákra való bujdosásra szánta reá magát. Utja Hollandiába vezetett s itt 1632 április 29-én a franekerai egyetem hittudományi karára iratkozott be. Itteni tanulótársai között találjuk Jenei G. Istvánt, későbbi kolozsvári paptársát, valamint Tályai Z. Mártont, aki megelőzőleg volt kolozsvári iskolaigazgató.[10] Alig egy - egy és fél évi egyetemi tanulása után azonban már haza felé vette utját; az itt töltött rövid időről azután nem is maradt reánk semmi emléke. Fehérvárra érkezve, az uj püspök, Geleji Katona István, a marosvásárhelyi iskola igazgatására rendelte,[11] ahol két esztendeig vezette a tanitást. Innen udvarhelyi papságra vitetett. Mint ilyen az 1635 évi generális synoduson lelkipásztorrá szenteltetett. Ezután rövidesen az udvarhelyi köri esperességet is elnyerte.[12]

Hihetőleg 1642-ben már ismét Marosvásárhelyen találjuk, ahová most már mint prédikátor rendeltetett, sőt nemsokára a marosszéki esperességre is megválasztották.[13] Mint ilyen vehetett részt az 1646 junius 3-i enyedi zsinaton, amelyen a presbiteri egyházigazgatás szükségességét határozta el a megjelentek egyhangu döntése, de jelen volt a Szatmáron junius 10.-re összehivott generális synoduson is,[14] ez a nagygyülés azonban az enyedi határozat megsemmisitéseképpen a gyülekezet tagjainak az egyházigazgatásban való részvételét még időszerűtlennek mondotta ki.

Veresmarti 1648-ban Fogarason van,[15] bárha Konc József szerint már 1648-ban a kolozsvári papságra vitetett,[16] ezt azonban határozottan megcáfolja Gidófalvi János kolozsvári prédikátornak Medgyesi Pál fejedelmi udvari paphoz 1649 junius 1-én intézett levele; ebben ugyanis helybeli lelkipásztorképpen Jenei Istvánt, Csaholczi Ferencet, Gidófalvi Jánost és Tótfalusi Istvánt nevezi meg.[17] A presbiteri egyházigazgatás szükségességét hirdető papok-

10) TT. 1886: 603.
11) Konc József 40.
12) Bod Péter 95. és Benkő József 174.
13) Konc József 40.
14) Lampe, Fr. A.:Historia Ecclesiae Reformatae. Utrecht,1728.419.
15) Zoványi cikkei 518.
16) Konc József 40.
17) EPrK. 1874: 172-73.

nak 1649.évvégi eltávolitása után a régiek közül itt most már csak Jenei István hagyatott meg. Minthogy tehát az ekklézsia sokáig nem nélkülözhette a lelki tanitókat, bizonyosan az 1650. év eleje táján hozták ide Veresmartit,ez ujitó hirében nem álló lelkipásztort.Legelső reája vonatkozó adatot az 1651 év junius 13-ról találtam; ez a feljegyzés már huzamosabb idő óta való itt tartózkodására utal.Ugyanis a városi sáfárpolgár feljegyzése szerint:"Veres Martj Ura[m] Akarua[n] menni Vasarhelire az Papok Giülésebe[n], B(iro) V(ram) Eő kigielme akarattiabol es az Becziülletes Tanaczi rendeleseből Adtam Szekel Andras hatt louatt az eő kigielme kutsia Eleybe Vasarhelyg, Sol(vit) fl. 6 // -." A következő hónap,vagyis julius 8-án ismét azt jegyezték fel a városi számadáskönyvbe,hogy "Vrunknak erkezek egy be iaroia szolgastol, holmj leuelekkel, es az Papoknak is hoz leuelet, es aztis parancziollja Vrunk altala, hogi holnap Esperest Vram ugi mint Vasarnap edgik Papot praedicallanj fel küldgie."Jenei István esperes tehát Veresmarti Gáspár, Enyedi Bálint és Báthai György lelkipásztorok közül az elsőpapot jelölte ki s igy másnap Nekkel György "(fő-)Biro Vram es (Szögedy) Gergely Deak Vramek het louain uittek fel Monostorra Veres-Marti Vramat p(rae)dicallani Vrunk parancziolattiabol."[18] Szolgálatát az ottani fejedelmi udvarházban végezte.

Jenei, mint esperes, bizonyosan az óvári templom papja, ellenben Veresmarti többi társával együtt a Farkas-utcában szolgált. Őt ide mindjárt, mint "magyar renden levő **főpapot**" hozták, miként az 1653-54. gazdasági évi számadáskönyvből látjuk.[19] Javadalmazásának adatai közül a quártások 1655/56. esztendei elszámolásából csak az "esztendeik valo fizetése" ismeretes.E szerint:"Poztajara valo pénz f. 50=, Fara valo pénz f. 20 =, Kez penz szegöczek fl 300 =,"[20] természetbeni **járandóságáról** pedig csak **sejtjük**,hogy a "secundarius magyar praedicatornál", mint akinek buzából 20 köblöt, borból 300 vedret mértek ki, jóval többet kellett kapnia, hiszen az utóbbinak készpénzben is posztóra csak 27 f., fára 20 f., szegődségben pedig 200 forint járt.[21] Az egyháztól kapott lakására is

---

18) Sáfár. 1651. 279, 65.

19) Quártások. 1653. VII. 23. 1654. VIII.4. 3/A. lev. és 32/a.lev.

20) Quártások. 1655. VIII. 1656. VII. 24/B. lev.

21) Szerző: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt.(Lásd e köt.ben.)

van adatunk. Az ekklézsia 1664. évi vagyonleltárkönyve szerint: "Farkas utzában vagjon egj nagj kőház meljben mostan Püspök Veresmarthi Gaspár Ur[am] lakik, melljet Idvezült öregbik Rákotzi fejedelmünk vőtt volt Ecclsiánkhoz."[22] Ennek helye ma egész határozottsággal nem állapitható meg, de a város adókönyve szerint már 1653 decemberében is itt a "Luporum"-ban, vagyis a Farkas-utcában levő ekklézsiai házban lakott.[23]

Ezt,az akkori időkhöz mért nem csekély javadalmazást tehát csakis arra méltó férfiunak juttathatta a püspök és az egyház vezetősége. Bárha Veresmarti tevékenységéről nagyon kevés adat maradt reánk,de az a helyzet,hogy tekintélye mindinkább növekedett, tanubizonysága annak a körülménynek, hogy munkálkodása nemcsak a vasárnapi prédikálásokbar merült ki, hanem az egyháznak a presbiteriális és az episcopális egyházigazgatás hivei között felmerült ellentétek lecsendesitésében is kereste és megtalálta a belső békéhez vezető utat.

A városi sáfár 1652 április 25-i számadási tétele szerint "Veres Martj Uramatt Viszj Fejeruarra Rakoczi Sigmond Eő Naga Temetesere Debreczeni Kouatz Istua[n] Nro 6 Louan tt fl. 5 den. 25."[24] Feltételezzük, hogy neki is jutott feladat a temetési szertartásokban.Ugyanigy 1653 junius 21-én "Viszi Veres-Marti Gaspar Pap Uramot 4 louo[n] Aranyas szekre Kercsedre mill. 3. Nouák Istuan, teszen fl. 1 den. 50."[25] Bizonyosan itt is temetésen való részvételét kereshetjük.

Konc szerint 1654-ben már esperesnek kellett lennie s junius 14-én mint ilyen irta volna alá Pápai József papságra kibocsátó levelét.[26] Ezt az állitást látszanának alátámasztani az alábbi feljegyzések is: 1652 junius 7-én "Viszi Veres Martj Uramat Enyedre az papok Gyüleseben Varga Thamas Nro 6 Louan tt fl. 3. den.75", továbbá 1655 junius 3-án "Indultak Visitalni Püspeok Vramek, es Veres Martj Vram. Attam Veres Martj Vram ala Varga Thamas szekeres-

22) Az 1664. évi vagyonleltárkönyv. 29/B. lev. (Az ekkl. levéltárában).

23) Dica. 1653. KLt.

24) Sáfár. 1652. 31.

25) I.h. 1653. 63.

26) Konc József.41.

nek eöt lovat." Ismét 1656 junius 2o-án "Vitek Veresmarthi Gaspar Vramot Vasarhelyre az Varsoczi Istvane aszszio[nyom] 4 louan tt fl. 4 // -"[27] E látszatnak azonban határozottan ellene mondanak ugyancsak a sáfúrpolgárok számadáskönyvei, amelyek "Jeney Istua[n] Ura[m]-nak az Orthodox[us] Esperes"-nek 1653 január 27-i és 1657. január 23-i kalotaszegi vizitációs utjáról számolnak be.[28] Ezeket az ellenmondó adatokat azután csakis ugy tudjuk közös nevezőre hozni, hogyha feltételezzük, hogy Jenei esperes, időnként betegeskedett, őt az egyházmegye /tractus/ notáriusa helyettesitette. Ennél azonban még valószerűbbnek látszik az a feltevésünk, hogy Veresmarti nem is tractuális, hanem éppen generális nótárius, vagyis az egész egyházkerületnek volt a jegyzője s ezért nem is helyettesitésképpen, hanem éppen hivatalánál fogva látogatta a generális synodusokat, irta alá Pápai József papságra kibocsátó levelét és csatlakozott a püspökhöz, amikor egyházlátogatási körutra indult.

Erdély népeinek békés és nyugodt életét az 1657 esztendőben egyszerre szörnyűséges csapások és romlások váltották fel, amelyeknek előidézője II. Rákóczi György kalandos és kellő módon elő nem készitett lengyelországi hadjárata, annak elvesztése után pedig a fejedelmi székhez való makacs ragaszkodása. Kolozsváron is az alig félszázados alapitásu református egyházközség, bárha rajta bizonyos tekintetben az izmosodás jelei mutatkoztak, mégis mind a természeti csapásokon, mind pedig a hivek anyagi leromlásán keresztül egyaránt megérezte a pusztulást.

1655 április 3-án csaknem az egész belvárossal együtt leégett a református gyülekezetnek - a szászok imaházának kivételével - minden épülete. E nagy csapásnak ugy, ahogy történt kiépülése után az 1658. évi tatárvonulás felégette a hóstátokat és elpusztitotta a határt. Ugyanez ismétlődött meg az 166o. évi törökjáráskor, tönkre téve a termést, aminek dézmája kellett volna szolgáltassa, az egyházi intézmények létalapját. Ehhez járult a mindkét izben kivetett hatalmas sarc, amely a városnak és lakosságának anyagi erejét egészen kimeritette. Igaz, hogy mind az unitárius, mind a

27) Sáfár. 1652. 31, 1655. 501, 1656. 122.
28) I.h. 1653. 248, 1657. 233.

református ekklézsia igénybe vett pénz- és nemesérc készlete ellenében malmokat és falvakat kötött le a város, azonban a megrontott falvak szolgálmányai csekélyek s a leromlott polgárság gabonaörleményeinek vámja pedig nem érte el a megkivánt jövedelmet.

E nagyon nehéz helyzet közepette jutott odáig a református gyülekezet, hogy hiveinek száma már a város lakosságának fele számarányát is elérte s igy II. Rákóczi György határozott kivánságára a város közigazgatásában is 1655-ben az unitáriusokkal egyenlő mértékű hivatalviselés jogát nyerte el. Ebben az időtájban történt, hogy az 1656. évben Csulai György püspök - a fejedelem jóváhagyásával - az itteni scholához rendelte a Fehérvári kollégiumból eltávolitott Apáczai Csere Jánost, aki azután minden igyekezetével, nagy lelkesedéssel arra törekedett,hogy az iskola szinvonalát magasabb fokra emelje, a tanulók számát gyarapitsa, a szegény rendű diákok táplálására tőkét teremtsen s ezen kivül a leégett iskolaépületet ujra felépitse. Talán az a törekvés is sarkalta, hogy ellenségének, Basirius Izsák fehérvári professzornak iskolájánál és tanitási módszerénél sokkal különbet adva, meggyőzze a fejedelmet hirdetett nevelési elveinek igazságáról.

Csodálkoznunk kell, hogy Apáczai munkálkodását a kolozsvári gyülekezet vezetősége nem akadályozta, sőt nyilvánosan elmondott beszéde ellenére,amelyben a világi vezetők szűk látókörét is megtámadta, bennök mégis segitségre lelt, pedig - hát - alig volt hat-hét esztendeje annak, hogy Váradi Miklós főpatrónus mesterkedése következtében azokat a kolozsvári papokat, akik a világiaknak az egyházigazgatásban való részvételét kivánták, ugy mint Gidófalvit, Csaholczit és Tótfalusit, a tanárok közül pedig Igaz Kálmánt, állásukból eltávolitották, mignem most Apáczainak, aki nem kevésbbé volt meggyőződéses hive a presbiteri egyházigazgatásnak, éppen Váradi maga volt egyik legőszintébb pártfogója. Igaz, hogy kedvenc unokája: a kis Bethlen Miklós nagy tisztelettel és ragaszkodással viseltetett Apáczai iránt, azonban a gyermek-ifju csak rövid ideig lehetett tanitványa s ekkor is csak a későbbi években, éppen ezért itt valami más okot kell keresnünk, amely e feltünő változást előidézte.

Ha végiggondoljuk a XVII. századbeli Erdély református férfiainak egyházkormányzási felfogását, világosan szemünkbe tünik,

hogy a régebbi idők fiai a püspökös, az ifjabbak pedig a presbiteri igazgatás hivei valának. Az előbbiek főképviselői az egyházak közül Geleji Katona István és Csulai György püspökök, mindketten Heidelberga neveltjei,mignem mindazok, akik az egyházigazgatás felfrissitésének elengedhetetlen követelményét hirdették, Hollandia és Anglia akadémiáiról kerültek ki.Ha tehát ezt a körülményt is figyelembe vesszük, könnyen megmagyarázhatóvá válik Medgyesi Pálnak a hollandiai egyetemeken tanult Báthai Györgyről mondott lesujtó véleménye is. Ő ugyanis 1649 december 9-én Rákóczi Zsigmond herceghez intézett levelében a kolozsvári állapotokról is beszámolva, irta, hogy "az szegény Tsaholczi uramot is noha subscribalt az veszett Canonoknak de ugyan kitudták Kolosvárrul, s ama botránkoztató Apostatát,Báthai Györgyöt akartúk polczra ültetni; ha Isten le nem vetette eddig itt."[29] Báthai ugyanis hasonlóképpen Franekera neveltje és jeles képességű,meg készültségű lelkipásztor vala,jellemében azonban - ugy látszik - inkább a hatalom felé hajló tulajdonsága miatt, amit nemcsak ekkor, de egy évtized mulva, Apáczaival szemben is kimutatott, a jóérzésüek részéről kevés megbecsülléssel találkozott.

A világi vezető férfiak közül öregbik és ifjabbik Rákóczi fejedelem a megcsontosodott régi felfogás hivei,mignem az ifju Rákóczi Zsigmond és kiváló édesanyja, később pedig Barcsai Ákos,bárha Csulai püspöknek nagybátyja, mégis megértéssel támogatta a presbiteriánusok szabadabb szellemű törekvéseit.

Mindezt tudva, ha már most Veresmartira gondolunk, legelőbb is hangsulyoznunk kell, hogy ő is hollandiai, mégpedig éppen az ő künn való bujdosása évében elhunyt Amesius egyetemén gyarapirotta tudását s ezzel egyidejüleg az ottani haladóbb szellemből is kellett valamicskét magába szivnia. Jóllehet az ő itthoni tanulókorában még nem érte el Erdélyt, sőt Debrecent sem az egyház megkötött formái alól kikivánkozó szabadabb szellem áramlása. Hazai tanulásának befejezése után ő maga bár Hollandiába bujdosott ki, ott azonban eléggé rövid időt töltött s igy olyan mértékben nem is szivhatta magába az ottani légkört, hogy hazatérte után, idehaza maga lépjen fel ujitóként, iskolamester - meg lelkipásztorkorában eltöltött mintegy két évtized pedig nem hozta olyan hely-

29) EPrK. 1876: 321.

zetbe,hogy környezete élessze tovább benne a Hollandiában és Angliában életre kelt szellemet. De Kolozsvárra kerülve, most már előtte is feltárult a jövetele előtt lefolyt gyomlálás igazi képe s franekerai tanulótársával, Jenei István esperessel együtt, aki a presbiterianizmus mellett maga ugyan nyiltan fel nem lépett, az eltávolitott Gidófalvitól azonban tudjuk, hogy vele szemben mindég jóindulattal viseltetett, nyilvánosan is pártját fogta, sőt azt is igérte, hogyha szükséges, még a gen.synodus szine előtt is szót emel mellette,[30] bizonyosan maguk sem nézték olyan nagy veszedelemnek, ha a gyülekezet tagjai is részt vesznek az egyház ügyeinek intézésében. A kettejük együttes szelleme teremthette meg a csökönyösen maradi légkör feloldódását, ugyannyira, hogy amikor Apáczai Kolozsvárra rendeltetett, örömmel fogadták s érette válogatott küldöttséget menesztettek.

1652-ben történt, hogy fejedelmi rendeletre a régi patrónusi intézményt a consistoriummal váltották fel, amelyben azután megint csak a főkurátori tisztség bizatott az eddigi főpatrónus Váradi Miklósra.Az egyházi vezetőkön kivül vele együtt most már tizennégy főből állott ez atestület, amelynek tagjait a polgárság köréből válogatták ki. Ennek eredetét az 1683 december 5 és 6.-án tartott egyházvizsgálat jegyzőkönyve igy adja tudtunkra:"Boldogh emlékezetű második Rákóczi György fejedelem, Kemény János és más uri belső egyházi rendből álló kommiszszáriusok által csinált volt olyan rendet az kolosvári ekklézsiá[n]kban,hogy annak minden dolgainak gondviseletire rendeltessenek az ekklézsia eleiből tizennégy kurátorok."[31] Nagyon valószinű, hogy e szervezés a püspök,a kolozsvári első pap és az esperes megkérdezése nélkül nem történt, sőt hiszem, hogy az inditványozók részben éppen ebből a "más uri belső egyházi rendből" tellettek ki, akik azután magát a rendszabályt is megszerkesztették. Az igy megalakult polgári testület - bárha még nem is volt egyenlő jelentőségű a haladó szellemüektől kivánt presbiteri igazgatással - mégis egy lépés volt a fejlődés felé,hiszen az önmagát kiegészitő consistorium a hivek együttesé-

---

30) I.h. 1874: 173.

31) I.h. 1874: 52.

ből telt ki, részt vállalva az egyházközség közvetlen gondozásában, sőt bizonyos mértékű irányitásában is. Lehetséges, hogy Veresmartiék igy óhajtottak hidat verni a minden jog nélküli multtól maguknak a hiveknek egyházépitő kötelezettségéig. Hiszem, hogy az ő egyházközségéért való odaadó munkálkodása terelte el a figyelmet az alig lezárult belső háboruskodásról s hihetőleg neki köszönhető, hogy Apáczai 1656. évi ide helyezése, majd pedig a váradi várnak eleste utáni időben az ugyancsak presbiteri egyházigazgatás szükségességét hirdető Nagyari Benedek és Kovásznai Péter papok itt marasztása semmi zavart nem váltott ki, sőt mindannyiját nagy megbecsülésben részesitették.

Igy van emlékezet róla, hogy ekklézsiája érdekében 1654 őszén a fejedelemhez is bekopogtatott.[32] Ugyancsak neki tulajdonithatjuk az egyházközség ezüst pecsétnyomójának 1656-ban ötvösmunkával történt elkészittetését,[33] amelyben mintegy szimbolummá merevitette egyháza akkori és jövendő helyzetének képét s vezetőinek feladatát. Azután tudunk Apáczainak egy ismeretlen keltezésű folyamodványáról, amelyet bizonyosan vele való együttes elhatározásból az akkori fejedelemhez, Barcsai Ákoshoz intézett; ebben a kollégium diákjainak segélyezését kérték.[34] Lehetségesnek tartom, hogy az alábbi adatok éppen e folyamodvánnyal hozhatók összefüggésbe.

A városi sáfárpolgár számadáskönyvének 1659 január 20-án keltezett bejegyzése szerint "Veres Marthi Gaspar Ur[am] Urunkhoz akarua[n] menni, viszi el Jonas Mihali 6 louain Desre ö kelmet tt. fl. 3 den. -" Ugyanekkor "Veres Marthi Gaspar Urammal megien el Desigh Szabo Istua[n], B(iró) U(ram) P(arancsára) fizette[m] tt. fl. - den. 56."[35] Az egyházközség részletes történetéből tudjuk, hogy Fogarasi Szabó István magyar aedilis, vagyis egyházfi volt e század 40-60-as éveiben.[36] Szalárdi krónikája bizonyitja, hogy Barcsai Ákos fejedelem 1659 január 16-án már Désen van,[37] sőt janu-

---

32) "Egyházközség igazgatása" c. csomóban az Ekkl. levéltárában.

33) Szerző: A farkas-utcai templom 1638-47.évi felépitése. (Kézirat. 97.l.)

34) Az egyházközs. lev.tárában.

35) Sáfár. 1659. 133, 144.

36) Quártások. 1653/54. és 1669/70.

37) Szalárdi. 413.

ár 27-én is itt tartózkodik, minthogy ezen a napon Désen kelt az az adománylevele, amellyel a kolozsi, a tordai, a széki és a dési sókamarából évenként egyenlő részletekben folyósitandó összesen 1600 forint összeget adományozott a kolozsvári református egyházközségnek, amelyet eleintén ugyanannyi darab kősóval egyenlitettek ki. Ebből az összegből azután 100 forint az iskola rector primárius-a fizetésének pótlására, 200 forint 10 tanuló segélyezésére forditandó, mignem a többi a kurátorok rendelkezése szerint, használandó fel.[38] Nagyon valószinű tehát, hogy Veresmarti dési utja ezzel az adománnyal hozható összefüggésbe. Emellett tanuskodik az a körülmény is, amelyre már Jakab Elek felhivta a figyelmet, hogy az adománylevél okadatolása egyházi férfi közbenjárására mutat,[39] benne nagy teológiai gyakorlottsággal rendelkező fő rendszeresen felépitett gondolatmenetét ismerhetvén fel. Az adománylevél megszerzésében azonban nem csupán csak neki, hanem Apáczainak, valamint Bethlen János országos kancellárnak is nem csekély része lehetett. Ezt a körülményt Bethlen Miklós önéletrajzából állapithatjuk meg. Szerinte: "esztendők és sok változási után a hazának az atyám szerze neki (vagyis Apáczainak) Barcsai Ákos fejedelemtől, a rendszerint való kolozsvári fizetésin felül esztendőnként az aknáról 400 forintokat",[40] jóllehet az összeg megnevezésében Bethlen Miklós rosszul emlékezett, 400 forintnak állitván a rendes fizetésen felül meghatározott mindössze 100 forintot, amelylyel azután ha nem is bőséges, de eléggé tisztességes megélhetéshez segittetett. Különben ez az adomány is bizonyitja azt a jóviszonyt, amelynek Veresmarti és Apáczai között fenn kellett állnia, valamint azt az együttműködést is, amely kettejük tevékenykedésében megnyilvánult. Tehát Veresmarti, aki - mint első pap - a kolozsvári ekklézsia vezetője volt Apáczai támogatója, ellentétben a második pap: Báthai Györggyel, aki nem átallotta támadni őt, miként ezt Apáczainak ifjabb Geleji Katona István espereshez 1658 december 27-én intézett leveléből észre vehetjük: "Bántódásom is nagy vagyon, a miá' a kevély Bátai miá'. Tellyességgel azon va-

---

38) A kolozsvári ref. koll. 1874/5. iskolai évi Értesitője. 98. és Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Bp. 1901. III. 47. és 234.

39) Jakab: Kolozsvár. II. 725.

40) Értesitő. 1874/5. 98.

gyon, mint kevés böcsületecskémben megkárosithasson. Vasárnap a (professzori) titulusért erősen ki praedicála.A deákok fogják fel ügyemet. Valóban ők is feladták néki a vizes inget, és még hátra is van valami. Ezekről másszor."[41]

Lehetséges, hogy Barcsai adománya még jobban elmérgesitette a helyzetet, minthogy a tőle rendelt összeg most már 250 forintra emelte fel Apáczai szegődségben kapott készpénz-járandóságát a Báthai 200 forint javadalmazásával szemben. E sértett hiuság következményéül merjük beállitani azt a kifejlést is, hogy a különben jeles felkészültségű Báthai végtére is a megürült zilahi papi állást fogadván el,1659 április 25-én végleg elhagyta Kolozsvárt.[42]

Veresmartinak Apáczaival való együttmunkálkodására vall az iskola gimnáziumi tagozatabeli osztálytanitóinak fizetésrendezése is. Hiszen Apáczai már beköszöntőjében is sürgette a tanerők javadalmazásának rendezését. Egy papirosszeletre látjuk feljegyezve:"An. 1657. die 21. Martij. Curator uraink a mennyire az ecclesiának mostani fogyatkozása engedi, Urunk kegyelmes resolutiójához is akarván ő kegyelmek magokat accomódalni, rendeltenek az jövendő hat classicus praeceptoroknak flo. 220. Irtam ezeket a curator uraim akarattyokból. Veresmarthi Gáspár."[43]

Tapasztaljuk azt is, hogy Veresmarti mindkét fejedelemtől egyaránt becsült lelkipásztor volt. Erre vallanak a kolozsvári sáfárpolgár számadási tételei is; igy az 1659 julius 17-i is,bárha ennek tartalmát egyelőre semmiféle eseménnyel sem tudjuk összefüggésbe hozni:"Veres marthi Gaspar Uramat eö kglmet hivatuan Urunk eo Naga, viszi el Jonas Andras 8 louain Feieruarra. tt 6.den 12 1/2."[44] Lehetséges ugyan, hogy ez már nem egyházi,hanem országos ügyekkel van összefüggésben. Majd ugyanennek az évnek szeptember 30-án jegyeztetett fel:"Veresmarthi Gaspar Ur[am] Huszar Peter es Haidu Giorgi Uraim Urunkhoz menven Maros Vasarheljre Varos es Ecclesia dolgaba[n]".[45] Ezzel az utjukkal kapcsolatosan Sza-

41) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből.Pest,1867.139.
42) Sáfár. 1659. 177.
43) Erd.Prot.Lap. 1906: 308.
44) Sáfár. 1659. 138.
45) I.h. 1659. 140.

lárdit kell megkérdeznünk. Szerinte ugyanis "Rákóczi fejedelem a másik fejedelemnek az országbul való kimenetelét látván,azonnal ad diem 24 Septembris Marosvásárhelyre gyülést hirdetett,...ahol azután Rákóczi fejedelem nem nagy munkával végbevitte vala, hogy ... Barcsai mellől elállván, az ország ismét mellé állana."Veresmarti utjának magyarázatát azután e krónika további soraiban valószinűleg már meg is találjuk:"és igy /Rákóczi/ maga is a fejedelmi conditiokra megesküvén, az ország is ugyanazon gyülésen a kik jelen volnának ugyanott; az otthonvalók pedig székes helyeken bizonyos napra hozzáesküdni rendeltettek s esküdtettek vala is."46) Feltehető, hogy az egyházközség nemcsak a kényszeritett körülmények, hanem a régi jóltevő (patrónus) iránti kötelezettség hatása alatt tette le az uj hódolati esküt.

Hiába kutatunk, vaj'mi kevés nyomot találunk, ami az egykori zavaros idők változásait a kolozsvári egyház életében kitöltené. Megrendülve kell azonban annál a pontnál megállanunk, amely azt tárja elénk,hogy sok törődése, fáradozása közepette 1659 december 31-én Apáczait 35 esztendős korában - a hálás tanitvány Bethlen Miklós szavai szerint - "az Isten ebből az ostoba,háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette,"[47] jóllehet meg is kimélte őt az országra s benne Kolozsvárra is reá zuduló, az eddigieknél is még sulyosabb csapásoktól. Sirja felett valószinűleg megértő jóakarója, Veresmarti és szeretett tanára, Porcsalmi mondott bucsubeszédet.

Nem is egészen egy félév mulva, 1660 május 22-én Magyarlóna határában megtörtént a magyar és a török sereg nagy csatája,amely az erdélyiek véres vereségével végződve, Rákóczi is halálos sebet kapott. Maga Kolozsvár városa sem szabadulhatott meg a legsulyosabb sarc: 75 ezer tallér és sok kézműáru, meg élelmiszer kiszolgáltatásától.[48] Rákóczi halála után most már Barcsai Ákos és Kemény János mérték össze egymással erejüket, miközben a török tovább pusztitotta és zsarolta az amugyis nagyon lerongyolódott országot.

---

46) Szalárdi. 453.

47) Bethlen Miklós önéletleirása. Pest, 1858. I. 253.

48) Jakab: Kolozsvár. II. 688-91.

Bod Péter az erdélyi református püspökök életéről irott munkájában megemlékezvén erről az időszakról, irja, hogy "mikoron Erdélynek semmi részében bátorságos meg-maradások...nem vólna az Embereknek, Tsulai György püspök is helyből helybe bujdosván, 's keresvén a' meg-maradásra bátorságos menedékhelyet,végre 166C-dik... Eszt.-ben ki-ment Magyar-Országra az holott azon Esztendönek vége felé e' világból ki-is mult."[49] Valószinű, hogy a püspök távollétében és halálát követő átmeneti időben Veresmarti, mint akit amugyis generalis nótáriusnak vélünk, vezette az észak-erdélyi reformátusság gyülekezeteinek ügyeit, éppen ezért tehát, amikor a püspökválasztásra került sor,a fejedelem is reá gondolt,jóllehet az országból eltávozni készülő Basirius professzor Dadai János kükülővári paphoz 1661 március 24-én Husztról intézett levelében arra a reményére céloz, hogy az elhunyt Csulai után Dadait fogják püspökké választani.[50] Tudjuk, hogy Dadai erősen püspökös (episcopalis) felfogásu,[51] s bár Veresmartival jó viszonyban volt,mégis az utóbbinak megértőbb magatartása is vezethette a papok elhatározását, hogy választásukban a szabadabb szellem győzedelmeskedjék. Erre leghatározottabb bizonyiték az a körülmény, hogy Veresmartinak nehány év mulva történt elhunyta után már kimondottan puritánus felfogást valló egyházi vezetőt választott a papság együttese. Ennélfogva tehát az 1661 április 3-án Marosvásárhelyen tartott zsinaton, amelyen a fejedelem maga is jelen volt,-Bod Péter szerint - "a' Sinodusnak közönséges egyezéséből, a' Fejedelemnek Kemény Jánosnak és a' több megmaradott Református Uraknak tetszésekből püspökké választatott."[52] E naggyülés azután bizonyosan az ország akkori szétzilált állapotának összefogására s az egyházi vezetők és a gyülekezet belső egységének megóvása érdekében, minden ujitást időszerűtlennek tartva, olyan határozatot hozott,-hogy "a' Püspöki igazgatás az erdélyi Réformáta Ekklésiákban továb-is meg-tartassék, valamint a' Presbiteriánismusból származott

---

49) Bod Péter. 94.

50) Ifj.dési Daday István: A két régi pap Dadai. (1924.évi kéziratban) Hivatkozik Bod Péter: Historia Hungariae Ecclesiastica. II. 451. lapjára.

51) Pokoly. II. 285.

52) Bod Péter.95, 96. és Pokoly. II. 251.

egyenetlenség el töröltessék, és légyen egy formán az Ekklésiai igazgatás, tsak hogy nem mások el-nyomattatásokkal, meg-fojtásokkal és gyalázatjokkal."[53] E határozat toldaléka bizonyosan az uj püspök gondolkozásának és gondoskodásának megnyilvánulása, amely világosan megmutatkozott abban a magatartásában, hogy a presbiteri felfogásu egyházi férfiakat nemhogy mellőzte volna, sőt képességükért együttmüködésüket kivétel nélkül éppen igénybe is vette. Ennélfogva enyhitendő Pokoly egyháztörténetének az a megállapitása, hogy ebben az időben a püspöki igazgatás két legnagyobb oszlopa Veresmarti Gáspár püspök és Dadai János küküllővári pap és esperes volt.[54]

Az uj püspök egyházvezetői feladatkörében legelső teendőjének tartotta az amugyis nagyon megromlott egyházközségek erősitését. Igy tudjuk, hogy Székelyudvarhelyen a katolikusok és a reformátusok közötti állandó viszálykodásnak[55] egy kiváló képzettségű, erélyes lelkipásztor odahelyezésével kivánta végét vetni, miként ezt a Kemény János fejedelemhez 1661 április 28-án intézett leveléből megtudjuk:"egy Igaz Kálmán nevű becsületes atyafit" rendelt oda. Egyuttal intézkedést kért,hogy annak fizetsége kiutaltassék.[56] Ez a kolozsvári Igaz Kálmán pap különben egyike volt a Váradi Miklós kolozsvári főpatrónus és Csulai püspök által Kolozsvárról eltávolitott presbiteriánus felfogást valló egyházi férfiaknak, Apáczai kolozsvári előfutárainak; most pedig Váradnak és vidékének török kézre jutása következtében Erdélybe szorulván,Veresmarti örömmel rendelte erre a kényes természetű feladatra. Bizonnyal kellően méltányolt emberévé is vált Igaz Kálmán,amit csakhamar esperessé történt választásán kivül még az is bizonyit,hogy vele nemsokára mint generális nótáriussal találkozunk.Ugyanis 1665-ben Háromszéken tartott püspöki vizsgálat alkalmával március 19-én már mint ilyen adta ki Eresztevény és Réty községek gyülekezeteinek szétválásáról hozott határozatot.[57]

---

53) Bod Péter. 95-96.

54) Pokoly. IV. 199.

55) EPrK. 1874: 78-79, 86-87, 94-95, 102.

56) Török István: A kolozsvári ev.ref. coll. története. Kolozsvár, 1905. I. 26-27. és TT. 1896: 369.

57) Az 1665. III. 19-én Kézdivásárhelyen kelt okirat a SzNM Gödri-féle gyüjteményében "Idegen" jelzés alatt.

Veresmartinak nemkülönben az iskolákról s különösen a kolozsvári kollégiumról való gondoskodása, amely az Apáczaival való együttműködésből fakadhatott, további élete folyamán ezután is többször is megnyilvánult. Igy látjuk ugyancsak az 1661. évi marosvásárhelyi zsinati végzésekben, amelyeknek egyik pontja - Bod Péter szerint - "a' Kollégyiom javainak gondviselésére Gondviselők rendeltessenek, 's ugy az Ekklésiákéra-is; a' kik a' Generalis 'Sinodusnak Esztendönként számot adjanak." Továbbá: "az Egyházi rend és a' Deákok-is hivataljokhoz illendö köntösben járjanak, hogy a' külsö rendtöl meg különböztessenek, és esmértessenek." Végezetül pedig:"A' Fejérvári Kollégyiom Jószágaiból forditassék holmi a' Kolo'svári Kollégyiomban tanuló Deákoknak tartásokra, minthogy ott felesen vólnának 's a' Fejérváriak-is, a' kik meg-maradtak,oda vonták-el magokat; a' Kelneki Dézmából pedig Fejérvárt tartassanak a' Privatus Deákok; az az a' kik a' Fejérvári Reformáta Ekklésiában a' Papok mellett szolgálnak."[58] Ezek után ha a zsinatnak ezt az utóbbi végzését egybe vetjük Lorántfi Zsuzsánna 1659 január 9-én keltezett adománylevelének és az Apáczaihoz intézett sorainak tartalmával,[59] észre kell vennünk azt az egyezést, amely a diákokról való gondoskodásnak azt a szándékát és a pénzforrás felhasználásának azt a módját követi, amelyet megint csak Apáczainak kellett az özvegy fejedelemasszony belátása elé terjesztenie. Apáczai kezdeményezö-voltát pedig egészen világosan bizonyitja Lorántfi Zsuzsánnának az elöbb megjelölt iratokkal egyidejüleg Váradi Miklós főpatrónushoz intézett levele, amely mintegy megindokolja adományát. Ilyenképpen:"Kegye(lmed) is azért igy értvén abbeli kegyelmességünket, ...azt (az összeget) is adja azon collegium számára, hogy annak interessén is...a szerént mint Apáczai János uram már elkezdte, tartassának jó indulatu tanuló alumnusok".[60] És végezetül ugyancsak Apáczai hatására, vagyis az ö szándékának megértésére vezethető vissza az a helyzet, hogy Veresmarti a kollégiumok felsö tagozataiba rendelt tanárokat állandó jellegü professzoroknak tekintve, ezzel egyenletes menetüvé váltotta át legalább is a felsö évfolyamok hallgatóinak tudományos képzését.

---

58) Bod Péter. 95-96.

59) Szilágyi Sándor: Vértanuk. 142-43.

60) I.h. 144.

A püspökválasztás megtörténte után Kemény János fejedelem azt a határozott kívánságát adta Veresmarti tudtára, hogy az egyházi rendtől is megkívánja a hódolati eskü (homágium) letételét. Ebben bizonyosan ifjabb Rákóczi fejedelem példáját követte, holott ez azelőtt nem vala szokásban. Ezért tehát a püspök ki is bocsátotta zsinatra hivó levelét, amellyel junius 19-re ugyancsak Marosvásárhelyre gyüjtötte egybe a papokat.[61] E meghivó levél szavai keserves képet tárnak elénk. Bod Péter szerint: "ki nem irható nagy nyomoruságban véltanak, a' kik meg-maradtanak még eddig az Hazában, a' mellynek legalább harmad-része el-raboltatott, le-vágatott, el-holt vala, pusztitván most-is a' maradék népet az éhség, és a' szörnyü dög-halál." A kitüzött időben csakugyan megtartott zsinaton egyszersmind negyven papot szenteltek fel "a meg-ölettek', meg-hóltak' 's el-raboltak' helyjekbe."[62]

Azzal, hogy Kemény János Erdély megmaradását a német császárnál kereste, ujabb veszedelmet hozott hazájára, hiszen Montecuccoli tábornok komoly segitséget nem is adott. 1662 január 23-án a küküllő-megyei Nagyszőllős melletti csatában elesett Kemény, helyette a töröktől kijelölt és a rendektől a szeben-megyei Kisselyken 1661 november 2o-án megtartott országgyülésen megválasztott Apafi Mihály maradt most már Erdély egyedüli fejedelméül. Ettől az időtől kezdve azután, bár török és német egyaránt pusztitá és zsarolá a Partiumot s ezen kivül Erdélyből is a török Kolozs-, Belső-Szolnok- és Doboka-megyék egy részét a meghódolt területekhez számitotta,[63] mégis - az eddigi mérhetetlenül nagy romlások után - aránylag csendesebb idők következtek a jóakaratu, noha inkább tudósnak, mint fejedelemnek termett Apafi uralkodása alatt.

A kipusztitott ország sebeinek orvoslásában az egyházi vezetőnek is komoly feladat jutott. Veresmarti igyekezett is ennek érdekében mindent megtenni, ami tőle telhetett. Láttuk, hogy ahol lelkipásztort nélkülözött az egyházközség, oda papot rendelt (igy az 1661-ben felszentelt 40 lelkészt, akiket mind az ifjuságból vá-

61) Pokoly. II. 251, 255.
62) Bod Péter. 96-97.
63) Szalárdi. 634-35.

logatta össze). Tudjuk, hogy a jelesebb ekklézsiákba: Kolozsvárra Nagyari Benedek és Kovásznai Péter menekült papokat, Székelyudvarhelyre Igaz Kálmánt, Kézdivásárhelyre Tolnai István orvost állitotta be, ahol meg anyagi segitségre volt szükség, oda a szűkös körülmények ellenére is a fejedelem s a főurak támogatását igyekezett megszerezni. Azon kivül a polgári osztály segitségét is igénybe vette. Az ő idejében 1661 május 15-én hagyományozta a kolozsvári kollégiumnak a Kemény János fogságában levő Barcsai Ákos fejedelem 500 arany összegű személyes adományát. Veresmarti ezután Apafival is jóváhagyatta a kolozsvári egyháznak a négy sóaknáról ugyancsak Barcsaitól rendelt, évenként kijáró 1600 forintot. Hasonlóképpen találjuk Apafinak 1663 február 3-án Segesvárt kelt rendeletét, amely arról rendelkezik, hogy "Majtényi András alias Török Deják" utód nélkül elhunytával a neki tartozó Csepregi Turkovics Mihálynak a kolozsvári közönségnél levő 300 frt értékű zálogа - minthogy Csepregi a kollégiumnak is adós - Veresmarti Gáspár püspök kezébe szolgáltatandó ki.[64] Nemkülönben az egyházközség 1664. évi vagyonleltárkönyvében találjuk, hogy ugyanennek a Majtényi Andrásnak az özvegye hagyott a kolozsvári "Oskola számára száz Magyar forintokat, mely is szállot Csepregi Mihály Ur(a)mra, mellyel ados." Ezen kivül is van Majténinénak még 433 frt 33 denarius legatuma, mellyel a város tartozik." Mivel (ugyanis) szegénj Majtini Ur[am] ezen meg nevezett Pogánj Sejdi Pasának Szántzában adot volt az Városnak költsön Korod nevű falura bizonjos summa pénzt... Mind ezeket az Varos adosságit egjben számlálván,tennének in univer(sis)...fl. 2096 // 12."[65] Ezen kivül nevét, jórészt mint tanuét s ilyeténképpen mint hihető buzditóét,ott találjuk még több olyan végrendeletben is, amelyek a kolozsvári egyházközséget is örökösül nevezik meg.[66]

Bod Péter még egy generális synodusról tartott fenn emlékezetet, amelyet Veresmarti 1664 junius 22-re Enyedre hivott össze.[67]

---

64) Kolozsvár város ólevéltára. Fasciculus III. 82. sz. (KLt.)

65) 1664. évi vagyonleltárkönyv. 8/A, 10/A. lev. (Ekkla lev.tárában.)

66) Végrendeletek csoportja. (Az egyházközs.lev.tárában.)

67) Bod Péter. 97. - Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1872: 477.

Ugyanakkor az Enyedre átköltözött fehérvári kollégium megszervezésekor annak főkurátorsága reája bizatott.[68]

Egyháza épségéről való gondoskodásának a különböző felekezetekkel való egyenetlenségekre is nem egyszer kellett kiterjednie. Igy láttuk már Székelyudvarhelyen, de Kolozsvárt sem lehetett kevésbbé kiélezve a helyzet. Ugyanis az erdélyi katolikusság Apafitól 1665-ben püspököt, Kolozsvárt való szabad vallásgyakorlatot és azoknak a törvénycikkeknek az eltörlését kérte, amelyek a katolikusokra hátrányosak voltak. Tárgyalásaikba a magyar királyt is bevonták, aki azután külön követet küldött Erdélybe.[69] Az 1666. február 1.-26.-i fogarasi országgyülésen került nyilvános tárgyalásra a sor. Itt ugyanis - Czajbert Illés szebeni követ jelentése szerint - Kászoni Márton leleszi prépost, a római császár követe, többek között azt a kivánságát adta elő, hogy a jezsuiták számára ..."Postulare itaque imperatorem ut templum Claudiopoli in platea Óvár existens, cum etiam antea pontificorum fuerit, loco, monasterii Kolosmonostoriensis simili privilegio cum omnibus pertinentiis ipsis conferatur."[70] Azt a kedvező fogadtatást, amelyet beszédében kijelentett ellenigéretei idéztek elő, még az országgyülés folyama alatt a legridegebb közönyösség váltotta fel, minthogy az időközben megérkezett jelentésekből kitünt a kedvezményekkel kecsegtető igéreteknek valótlansága.

A reformátusoknak az unitáriusokkal való torzsalkodását egy, "Az Colosvári Orthodoxusoknak Querelaja az Unitarius Uraimék ellen" cimet viselő irat őrzi 1661 március 19-ről keltezve.[71] Ki volt ennek szerkesztője, nem tudhatni, de bizonyos, hogy Veresmarti tudta nélkül nem készülhetett. Ebben a panasziratban vannak méltánylandó kifogások, de vannak merő akadékoskodások is. Nem is tudjuk, hogy felkerült-e a fejedelem kezébe, avagy az országgyülés elé, minthogy egyik pontja ügyében sem találunk semmiféle intézkedést, vagy a benne foglaltak megváltoztatását. Lehetséges, hogy ebben az alakjában maga Veresmarti sem tartotta időszerűnek.

---

68) Benkő József. II. 268. és Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed, 1903. 77.

69) Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása. Bp. 1935. 262.

70) EOE. XIV. 169.

71) Az egyházközs. lev.tárában és EPrK. 1878: 588-90.

Egyéb munkálkodásáról - az adatok szűkszavusága miatt - alig tudunk valamit is, valószinű azonban, hogy még most is keresett szónok volt, Látjuk, hogy a fejedelem György nevű kisebbik fiának a kolozsvári farkas-utcai templomban 1664 december 21-én történt eltemetése alkalmával - az unitárius iskola szeniorának feljegyzése szerint - "Prédikált Veresmarti ur, a Calvinisták püspöke"[72] Érdemei az I. Apafi Mihálytól 1665-ben nyert nemeslevelében is[73] bizonyosan csak nagy általánosságban mondott szavakkal méltányoltatott. Miként Bod Péter irja:"az bizonyos, hogy igen nyomoruságos Napokban viselte a' püspökséget a' Hazának el-pusztult állapotjában; és a' Töröktől-való félelemben."[74]

Mindezek után ha végiggondoljuk Veresmarti életefolyását, - helyzetét és munkálkodását, mindjárt szemünkbe kell tünnie, hogy bármilyen értékes képességekkel megáldott és jóigyekezetű férfiu volt, egyházvezetői működésében mégis nagy különbség mutatkozik hivatásbeli elődei és az ő tevékenysége között. Kétségtelen, hogy erre nagy befolyással volt az ország siralmasan leromlott állapota s a külpolitikai viszonyok ólomsulya, nemkülönben a fejedelmi székhelytől, vagyis az ország kormányzásától való távol élése. Mindezekhez a külső körülmények összejátszásához járulhatott magának Veresmartinak egyénisége is,amely egyik fejedelemben sem keltette fel annak szükségérzetét, hogy az ő gondolatait s tanácsát az országos jelentőségű ügyekben is igénybe vegye. Igaz, hogy ebben előiskolája sem volt, hiszen a debreceni kollégium falai közül kiszabadulva, országot-világot járása is csak nagyon rövid ideig tartott s akkor is csak az egyetem épületére korlátozódott a tapasztalatszerzés lehetősége. Bujdosásából hazatérve, még csak nem is a fejedelmi székhely kollégiumához osztatott be iskolamesterül, hanem vidékre rendeltetett s bár jeles képességű ifju volt s ezért mindég jelentőségteljes állás betöltése bizatott reá, de azokon a helyeken mindég ő lévén a legkiválóbb s egyuttal a legmagasabb állást betöltő egyén, tapasztalatszerzésre, mások példájából való tanulásra soha sem volt lehetősége. Ha helyzetét összehasonlitjuk

---

72) Ker.Magvető. 1886: 223.

73) Pokoly. II. 257.

74) Bod Péter. 97.

a jeles egyházpolitikus Geleji Katona Istvánéval, azt tapasztal - juk, hogy az utóbbi két izben járván a külföldi akadémiákat, elég alkalma nyilott a világi ismeretek megszerzésére is, különösen, hogy másodszori bujdosásakor a fejedelem unokaöccsével, ifjabbik Bethlen Istvánnal, mint nevelője, nemcsak az egyetem falai között, hanem a tudós papok és professzorok s a politikai előkelőségek társaságában is sokat forgott. Hazatérve, mint a kiváló képességű Bethlen Gábor tábori, majd udvari papja, még ha nem is akarta volna, állandóan érintkeznie kellett nemcsak a fejedelem tanácsosaival, hanem az udvarban gyakran megforduló külföldi követekkel és más jövő-menő idegenekkel. Ilyen helyzetben nem csoda, ha nagy képességei elnyerték a kellő csiszoltságot, a gyors és biztos elhatározó készséget, amiért nemcsak Bethlen, hanem mindkét Rákóczi fejedelem még a világi ügyekben is az ő véleményét is mindenkor kikérte. Geleji utóda: Csulai püspök is több világlátottsággal és politikai készséggel rendelkezett, mint Veresmarti. Szülei főemberek s így a világba való indulása is egészen más körülmények között történt, mint a török uralom alatt vergődő vidéki faluból kiinduló ifjunak. Csulai a főemberek fiaival együtt nevelkedvén, nemcsak külső mázt, de kellő elmebeli csiszoltságot is nyert, jóllehet képességeiben nem is érte utól kiváló elődjét. Fejedelmi udvari papsága is jó előiskola, amely még arra is képessé tette, hogy az uralkodó ifjabb Rákóczi György török portai követ minőségben való segitségét is igénybe vehesse. Mindez természetesen távol állott Veresmartitól, s ezért ő nem is volt más, mint a nagy, nehéz zivatarok között hányódó egyháznak jószándéku, becsületes és a reá bizott feladatnak rendithetetlen hűséggel megfelelni igyekvő kormányosa. Akkor azután, amikor a legfenyegetőbb veszélyek lecsillapultak s az ország népe - a körülményekhez képest - ismét nyugodtabban folytathatta mindennapi életét, a megöregedett s elfáradt Veresmarti is befejezve feladatát, nyugodt lelkiismerettel hunyhatta le szemét az 1668 esztendőben.

A temetést intéző szabó céh számadáskönyvében találjuk feljegyezve: "1668. Die 3. Martij percipyaltunk Veres Marti Gaspar ura[m]tol fl. 2 den. 25."[75] Halálozása tehát valószinűleg március 1-én történt, nehány nappal élve tul e korszak másik jeles egyházi vezetőjének, Dadai János kükülővári papnak és esperesnek kimulását.

75) A kolozsvári szabó céh számadáskönyve. (ENM Lt.)

Veresmarti Gáspárra vonatkozólag még nehány személyes vonatkozásu adattal is rendelkezünk. Konc József szerint: utódai 1668 április 19-én egyezkedtek. Ebből az egyezkedési okiratból állapitotta meg azután, hogy első felesége Rosnyai Dávid török deák testvérnénje, a második feleség pedig Óvári Anna nevezetű volt. Szerinte Veresmartinak csak két leánygyermeke maradt,mégpedig az első asszonytól Zsófia, kinek első férje:Katona Erkedi Márton,a második pedig László János;s ugyane feleségtől született leánya még Sárika, aki az osztozkodáskor még kiskoru volt.

Konc adatait mi különben még a következő adatokkal bővithetjük. A kolozsvári szabó céh számadáskönyve szerint:"1655. Die 22. Decemb. Ueres Marty Ur[am] fia Temetessetö(1) fizettek fl. 2 den 5o."[76] Ugy látszik, hogy több fia nem is volt. Vele egy időtájban: december 29-én jegyezte fel a református harangoztató gazda, hogy "Veresmarty Gaspar Ura[m] szomoru Occzere harangoztattam" ötször.[77] Nehány évvel ezután ugyancsak a szabó céh exaktora számol el arról a bevételi tételről, hogy "1659.Die 10 Martij Veresmarthi Vr[am] Felesege temetessetol (attak) fl. 2 // 5o."[78] Négy és fél hónappal ezután a városi sáfár számadáskönyvében találunk reá vonatkozó feljegyzést, elszámolván, hogy "1659.Die 30 Julij:Ex Commission[e] Amplissi[mi] Senat[us] Weresmarthj Ura[m] lakodalmara Conferalvan eo Kglmek ajandekba[n] harom tallert ft fl.5 den.7o"[79] Önéletrajzában Rosnyai Dávid is megemlékezik Veresmartiról, mint sógoráról, s tőle tudjuk meg azt is, hogy Veresmarti segitette hozzá, hogy a fejedelem Brankovics György deákkal együtt 1663-ban török deákság-tanulni küldötte.[8o]

Veresmarti 1668 március 1. táján történt halála után özvegye ismét férjhez ment.Ugyanekkor egy férjnél levő s egy gyermek leányáról szólnak az irások. Kolozsvár város levéltárában Apafi fejedelemnek három olyan rendelete is van, amely a püspökről maradt javakról rendelkezik. Az egyik rendelet 1676 március 31-én Fogarason kelt. Ebben a fejedelem korábbi parancsolatjának visszavonó-

76) I.h.

77) Ref. harangoztató gazda számadáskönyve. (Az egyházközs. lev.-tárában).

78) A szabó Céh számadáskönyve.

79) Sáfár. 1659. 157.

8o) Rosnyai Dávid történeti maradványai. Pest, 1867. 317.

sa mellett elrendeli, hogy se Veresmarti özvegyét, se Boldizsár nevű vejét a hátramaradt javakba semmi módon ne engedjék, ellenben Veresmarti Gáspár püspök árvái az atyjukról maradt jókból exconteráltassanak s a Farkas-utcai ház az árvák részére elfoglaltassék.Annak jövedelme azután esztendőnként vagy a fejedelmi udvarba, vagy az árvák bátyja, "Török Deák" kezébe adminisztráltassék,- mig az árvák emancipálódnak. Ugyanis annak idejében Veresmarti relictájától sinistre informáltatván azt parancsolta volt , hogy minden mobile és immobile javakat az özvegynek engednének át, azonban a kelleténél több javat fogván el, Boldizsár nevű vejével együtt pazarolja, miután az árva anyja mostani élhetetlen urával az éretlen elméjű gyerek neve alatt magok plenipotentialist iratták. Egy másik, bizonyosan tollhiba következtében 1667 junius 29-ről Fehérvárról keltezett rendelet szerint Veresmarti Sára, a fejedelemasszony szolgálója, jelentette, hogy néhai atyjáról:"Tiszt. Veres marti Gáspárról" maradott Kolozsvárt reája és egytestvér nénjére egy ház, de nénje meghalván, házbeli része egy Báthori Boldizsár nevű emberre szállott, akinek a megholt asszonytól egy gyermeke maradt s igy tartja közit hozzá. Nénje azonban 700 forintnál többel volt adós, s ezért kéri, hogy Báthori Boldizsárt a házból conturbálják. A fejedelem tehát elrendeli a városi tanácsnak,hogy ez a ház adassék által Báthori felesége testvérének, Veresmarti Sárának. A harmadik rendelet 1684 julius 4-én adatott ki. Ebben Apafi azt rendeli a kolozsvári tanácsnak, hogy a fejedelem udvarában lakó Veresmarti Sárának atyjáról maradt javai az árva bátyjának és plenipotentiáriusának, Rosnyai Dávid török deáknak kezébe adattassék. Előbbi rendeleteinek végrehajtását is sürgeti.[81]

Veresmarti Gáspárnak, Apáczai professzor sok intézkedésében, együttmunkálkodó kortársának, életrajzához mindössze csak ennyit sikerült összegyüjtenem. Tárgyi emlékül is csupán egyetlen könyvtári könyvéről számolhatok be. Ez ugyanis még a debreceni scholában iskolai tankönyve volt. Saját kezű bejegyzése szerint:"Hic liber est ex libris Caspari Veresmarti et amicor[um] ejus. Anno salutis 163o. 25. Febr."[82] E könyvet a kolozsvári református kol-

81) Kolozsvár ólevéltárának Fasc.III. 102, 107. és 132. sz. okiratai.

82) A kolozsvári ref.koll. nagykönyvtárában M. 120. számu könyvtári jelzéssel volt ellátva.

légium nagykönyvtára őrizte meg, ajándékozója valószinűleg még maga a püspök volt. Ebből az egyetlen példányból természetesen még csak nem is sejtjük, hogy könyvtára milyen terjedelmű és milyen tartalmu lehetett. Saját irodalmi munkássága - ifjukori halotti beszédén s Komáromi Csipkés Györgynek 1666-ban Szebenben kiadott "Igaz Hit" cimű prédikációs könyvét üdvözlő versén[83] kivül ugy lehet, talán nem is volt, hiszen az akadémiákon is csak nagyon rövid időt töltött. Ennek ellenére mégis csak képzett, s a tudományok szükségességének elve mellett megértő magatartása tanuskodik.

83) Komáromi Csipkés György: Igaz Hit. Szeben, 1666, a kolozsvári ref. koll. példánya.

Mogyorósi Elek

A Kolozsvár tőszomszédságában elterülő kolozsmonostori uradalmat, mint kincstári birtokot, az öregbik Rákóczi György fejedelem idősebb fiának rendelte jövedelmi forrásul, éppen ezért fia gyakran tartózkodott itt. Tudjuk azt is, hogy egy itteni nemesi kuriát és a hozzá tartozó négy hold földet "maga kész pénzén bizonyos summán" megváltotta.[1] Porcsalmi András kolozsvári prédikátor 1679 január 3-án Gilányi Gergely özvegyéhez Apafi Annához intézett levelében irta: azt a házat "akkor Tanács Ur hiveinek s Tiszt. Csulai György Püspöknek instantiajokra Istenhez való buzgóságából...Templumnak és Parochiának erigáltatására Vallásunkon levők kedvekért forditott és azon funduson levő kő házat annak rendi szerint Praedicálló székkel, férfiaknak és Aszszonyi állatoknak való székekkel meg ékesitett és 1654. esztendőben solemniter, nagy uri rendeknek jelen létekben könyörgések, praedicatiok és Sacramentumok ki szolgáltatása által Templumnak dedicaltatott és könyörgéseknek és egyéb közönséges Isteni Tiszteletnek és szolgálatnak házává conferaltatott, hogy a Jézus Christusnak Országa ottis nevekedést és gyarapodást vehetne a sok tövisek között."[2] Porcsalmi leirásának a valóságnak föltétlenül meg kell felelnie, hiszen őmaga szemtanu volt, lévén akkor a kolozsvári óscholaháznak érdemes lektora.

Ennek a Zámbó-féle udvarháznak átalakitása és berendezése tehát az 1654. esztendő folyamán történt, ugy hogy azzal ugyanazon

1) Cikkem főforrása a kolozsvári református egyházközség levéltárának Kolozsmonostorra vonatkozó okiratai; tehát ahol külön forrásmegjelölés nincsen, ott mindég azok adatai értendők.

2) Herepei Gergely: A kolozsmonostori régi református ekklézsiáról. (Aracs István: A kolozsvár-monostori ref.templom története. Kolozsvár, 1914. 14-16.)

év őszére már el is készültek. Erre ugyanis Csulai György püspöknek Mogyorósi Elekhez, a monostori ekklézsia kijelölt papjához 1654 november 23-án Alvincről irott leveléből következtethetünk. Ebben értesitvén őt a tisztségével járó fizetéséről, végezetül meghagyja, hogy "immár Kegyelmed csak fogjon hozzá a Tanitáshoz (vagyis az egyházi szolgálat megkezdéséhez) Isten hirével."

A templom felavatása azután 1655 január 1-én ment végbe. Ezt az eseményt magának Mogyorósinak Apafi fejedelemhez 1664-ben április 5-én intézett folyamodásából állapithatjuk meg.[3] Ezen kivül Porcsalmitól - bár egy év tévedéssel - arról értesülünk, hogy az 1654-ben történt "Templumnak való dedicáltatás nagy uri rendeknek jelen létekben" ment végbe, amikor is a fejedelemnek is föltétlenül jelen kellett lennie, hiszen egyik oklevelének keltezése szerint az 1655, ujesztendő táján, vagyis január 3-án éppen a szomszédos Gyalu várában időzött.

Alig történt azonban meg a templom felavatása, már harmadnap, vagyis január 3-án Szászfenesi Mihály jezsuita atya és kolozsmonostori plebánus a kolozsvári várfalon kivül lakó katolikusok nevében tiltakozását jelentette be a református szertartásoknak Monostoron történő gyakorlása ellen, minthogy Monostor az egyházi javaknak 1556. évi elfoglalása előtt, sőt Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király adománya következtében a maga egészében az ottani benedekrendi apátság, majd a jezsuita rend tulajdona volt. A tiltakozást személyesen is bejelentő hivatalos személyeknek Sorbán István, a gyalui vár és kolozsmonostori fejedelmi javak felügyelője, irásban válaszolt, ellene mondván a tiltakozásnak. A plebánus tiltakozása, természetesen, a fejedelem elé is került, ő azután erre ugy döntött, hogy a református religio most már szabadon gyakoroltassék, csak más vallást ezután ne hozhassanak be a faluba.[4]

Ez a külső története a monostori templom alapitásának. Az inditó okokra nézve is megtaláljuk az utalást Porcsalmi kolozsvári prédikátornak fentebb már idézett levelében. Szerinte ugyanis if-

---

3) Mogyorósi Elek folyamodása I. Apafi M.-hoz 1664. évben a gr. Pekri levéltárban. Sz. 1908: 315. - Apafi 1664. évi adománylevele a ref. ekkla lev.tárában.

4) Jakab: Kolozsvár. II. 703-4.

jabb Rákóczi fejedelem "akkori tanácsur hiveinek s Tiszt. Csulai György Püspöknek instantiajokra" adományozta ezt a nemesi udvarházat templomul, hogy "Jézus Christusnak országa ottis nevekedést és gyarapodást vehetne a sok tövisek között."

Valóság, hogy a protestáns Kolozsvár tőszomszédságában Erdélynek már "hites-hely"-mivoltánál fogva is egyik legtekintélyesebb katolikus központja: Monostor ebben az időben is még maga tartotta össze a kolozsvári várfalakon kivül, valamint a közeli falvak, (Bács, Fenes, Jegenye) még megmaradt katolikusságát. Könnyen felvetődhetett tehát a körülményekkel közelebbről ismerős orthodoxus egyházpolitikus fejében a gondolat: egyfelől a fejedelmi uradalom számára dolgozó személyzetnek és külső iparosoknak, meg jobbágyoknak, nemkülönben a faluban lakó néhány egytelkes nemesnek az eddig nélkülözött egyházi keretet is megadni, amely egyuttal megvédje az itteni jezsuiták igehirdető befolyásától, másfelől pedig magának Monostornak katolikus szempontból való összetartó erejébe éket verni, hogy a vallás védő paizsa alá huzódó német császári hatalom kisugárzása itt se találhasson biztos talajra. E gondolat bizonyosan Csulai püspök agyában fogamzott meg, Rákóczi akkori tanácsurai pedig - Szalárdi szerint - a református részen "a szép őszségre jutott becsületes öreg ur Rhédei Ferenc", Kemény János, Serédi István, az unitárius Bethlen Ferenc, továbbá Barcsai Zsigmond igaz hazafia, meg Huszár Mátyás valának,[5] tehát közülök telhettek ki Csulai elgondolásának pártolói. Különben magának a lelkipásztor személyének megválasztása is mutatja, hogy ezt az állomást nem jelentéktelen falusi, hanem magában határozott célt hordozó feladatnak szánta az alapitó kegye. S minthogy a jezsuiták vallásos tevékenységük jegyében hol nyiltan, hol elfödözve, a német császár érdekét szolgálták, Mogyorósira tehát itt még politikai feladat is várakozhatott.

Csulai püspök 1654 november 23-án Alvincről keltezett levelét Mogyorósi Elekhez, már mint a monostori egyházközség kirendelt papjához intézte. Rátermettségére kétségtelen adataink vannak.

A háromszéki sepsimagyarósi székely családból származott Mogyorósinak[6] valószinüleg már hazulról is megadatott az ismeret-

5) Szalárdi. 252.

6) 1641-ben Groningában megjelent vitatkozását Alexius Mogyorósi Hunnus Transsylvanus név alatt jelentette meg. (RMK.III.1567)

szerzés lehetősége.Hazai tanulását az otthoni iskolák után Fehérvárott[7] Alsted, Piscator és Bisterfeld professzorok irányitása alatt[8] végezvén el, tudásának további gyarapitására Hollandiába bujdosott;itt azután 1639 szeptember 2o-án iratkozott be a franekerai egyetem teológiai karára.[9] Külső országokban való bujdosása idején hazulról háportoni Kapronczai György,az öregbik fejedelem udvari embere,a császár elleni hadakozásban pedig generálisa, volt támogatója, pártfogója,aki - Szalárdi szerint - "Erdélyben csak magános tiszt nélkül való főember,igen nagy magos vastag és vállas, kemény tekintetű, hatalmas szavu személy lévén, ugy hogy nehány országokban is termetére nézve alig találtathatnék hozzá hasonló, a fejedelem udvari szolgaságra kötelezte vala, nagy fizetése járván esztendőnként a tárházbul."[10] Bizonyos tehát, hogy ez a férfiu pártfogoltjául aligha választott olyan diákot, aki a tudományokon kivül semmit se látott, se hallott. Mogyorósinak magatartására nézve is talpraesett, kemény legénynek kellett lennie. A beléhelyezett bizalomnak meg is felelt s a bizonyosan bőkezű támogatásért külföldön megjelentetett két munkáját is hálából jóltevőjének ajánlotta.

Mogyorósi, mint bujdosó diák, franekerai tanulása idejében Vedelius teológiai professzor elnöklése alatt az 1640. esztendőben a Collegium Hungaricum keretén belül nyomtatásban is megjelent négy vitatkozást is tartott, majd Almási P. András disputációját verssel üdvözölte.[11] Azután az 1641. évben egy 8° nagyságu 111 lapnyi terjedelmű művet irt "Panoplia Christiana Verae Fidei hostibus opposita" cimen;[12] ennek érdemeit mi sem bizonyitja jobban, minthogy megjelenésétől számitott tizedik évben,vagyis 1651-ben ugyancsak Franekerában már második kiadását érte,[13] sőt 1669-ben Kannengiesser Luder,az anhalti gimnázium rektora és a teológia,meg filozófia professzora, 323 lap terjedelműre kibővitve s különös-

7) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. és Benkő József: Transsilvania. Vindobona, 1778. II. 4o4-5.

8) RMK. III. 1567.

9) TT. 1886: 6o5.

10) Szalárdi. 157-58.

11) RMK. III. 1556, 1557.

12) RMK. III. 1567.

13) RMK. III. 1768.

képpen az ifjuság számára átirva, Köthenben ujra sajtó alá bocsátotta.[14] Különösen ez az utóbbi kiadás bizonyitja, hogy Mogyorósi értekezése nem tartozott azok közé a csekélyebb értékű dolgozatok közé,amelyeket ezrével ontott az akadémiák tanuló ifjusága.

Mogyorósi még ugyanebben az 1641. évben tovább vándorolva, Groninga egyetemén folytatta tanulmányait. Itt Alting Henrik teológiai professzor vezetése alatt már 1641 március 3-án "De Antichristo" tárgykörből tartott vitatkozást,a tételt tanulótársával, Gidófalvi Jánossal, a későbbi kolozsvári lelkipásztorral megosztva.[15]

Idegen országokból való hazatérése valószinűleg még ugyanebben az esztendőben történt. Ezt sejtjük abból a körülményből,hogy I. Rákóczi György fejedelem sepsimagyarósi Magyarósi Elek, Tamás, János, Gáspár, Jakab és nagyborosnyai Magyarósi Péter lófő rendű székelyeket 1641 december 16-án Kolozsvárt kelt adománylevelével a nemesek sorába emelte és nekik cimert adományozott.[16] Bárha e cimer - a paizskép tartalmából következtetve - hadi vitézséggel érdemeltetett ki, mégis hihető, hogy vele főképpen az elsőként emlitett Elek kérését méltányolta a fejedelem kegyelme.

A hazaérkezett Mogyorósit - jelentkezése után - a fehérvári iskolához állitotta be Geleji Katona István püspök. Ezt Csaholczi P. János papjelölt 1643 február 11-én Utrechtben tartott vitatkozásának ajánló soraiból tudjuk meg,mert Mogyorósit már mint ottani akadémikus mestert emliti.[17] Tehát téved Bod Péter akkor,amikor a Magyar Athenasban arról számol be, hogy a hazájába visszatért Mogyorósi a kolozsvári ekklézsiában pap, az oskolában pedig professzor lett.[18]

Életének további folyásáról egészen addig az ideig, amig monostori lelkipásztori állomását el nem nyerte, semmi adatunk sincsen. Egyedül Vizkeleti P.Dániel akadémiai hallgató 1650-ben Fra-

---

14) RMK. III. 2477.

15) RMK. III. 1567.

16) Mike Sándor: Collectio Genealogica. A. 703.l. (Az ENM levéltárában használtam.) - Sándor Imre: Czimerlevelek. II.Kolozsvár, 1912. 232.sz.

17) RMK. III. 1611.

18) Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1876. 25-26.

nekerában megjelent hitvitájának ajánlásában nevezi meg őt, már mint prédikátort.[19]

A monostori templom felavatásának megtörténte után harmad napra, vagyis 1655 január 3-án Gyaluban kiállitották a fejedelmi nagy pecséttel és Rákóczi sajátkezű aláirásával ellátott papi dijlevelet. A járandóságokról - mint alapitó - maga a fejedelem gondoskodott, a gyalui uradalom jövedelméből rendelvén ki annak minden tételét.Ezzel azután az uj lelkipásztor nemcsak a monostori gyülekezetnek, hanem egyuttal a fejedelemnek is udvari papjává lett. Megállapitott járandóságai: "Leszen készpénzfizetése per annum hatvan forint; husz köböl buza; hatvan vedér bor és két hizott disznó, vagy helyette öt forint.Köntösre és bélésre harmincz forint; tizenhat szekér fa. Ezeket requisitionk nélkül gyalui udvarbiránk tartozzék kiadni esztendőnként paraltatván."[20] E javadalmazás, természetesen, meg sem közelitette a kolozsvári papok jövedelmét, azonban az egyházközséghez föld is tartozván, annak hozama valamennyire pótolta a nagy különbséget. Tekintettel azonban arra a helyzetre, hogy ez az udvari papság egyuttal mintegy előörsi hivatást s éppen ezért nem csekély feladatot rejtett magában,ide csakis jeles felkészültségű értékes egyént állithattak. Mogyorósi monostori működéséről azonban - sajnálatos körülmény - semmi emlék sem maradt fenn, de annak nagyon rövidre szabott ideje miatt alkalma sem nagyon lehetett, bármi maradandót alkotnia. Ugyanis ugyanőneki Apafi fejedelemhez 1664 április 5-én intézett "humillima supplicatio"-jából és a fejedelemnek ugyanannak az esztendőnek junius 24-én kelt adományleveléből megtudjuk, hogy e templomocskát fennállásának negyedik évében a pogányság első bejövetelekor a tatárok felégették és a harangot elvitték, sőt a hivek is a város falai közé bemenekültek. Igy akkor megszünt itt minden egyházi szolgálat,[21] hiszen a lelkipásztor is a menekülők között lehetett.

A tatárok első izben az 1658. év nyarának végén dulták fel Erdélyt s miként ismeretes, a fényes porta a pusztitó hadakat II.

---

19) RMK. III. 1750.

20) Herepei Gergely. 10.

21) Sz. 1908: 315.

Rákóczi György meggondolatlan lengyelországi hadjárata megtorlásának ürügye alatt zuditotta az országra. A török és tatár hadak Brassótól kezdve Biharig, illetőleg a Szilágyságig pusztitottak. Szalárdi krónikája szerint: "Kolozsvár városa ezer tallér készpénzt,[22] nagyon sok vég és szekér posztókat, kenyeret, lisztet, bort, méhsert, szaladsert adni kényszerittetett vala. De minden hostátit ugyan felégették."[23] Enyedi István ezen kivül még azt adja tudtunkra, hogy "a hitetlen pogány ebek igéreteknek nem állván, nem csak a körül lévő számtalan sok helyeket, falukat, hanem a városnak is hostátit rettenetes tűzzel mind felégették és hamuvá tették vala."[24] Linczegh János,Kolozsvár városának akkori első szenátora naplójában is megtaláljuk, hogy az 1658. év szeptember 10-14-közötti időben zárolta körül a várat a Torda felől jövő silistriai basa, meg Memhet Ghyra tatár chám nagy serege. "Elérkezvén másodnap a tatár chám is, nagy dühösséggel meggyujtotta a monostori külvárost."[25] Habár a "monostori külváros" megjelölést - szószerint véve - nem lehet azonositani Monostor faluval, mégis egészen bizonyosan ezen a napon égették fel emezt is, hiszen a kettejük közötti térbeli távolság már ekkorra csak nagyon csekély volt. Ennélfogva tehát 1658 szeptember 11-én pusztult el e templomocska is.

Az ekkor bekövetkezett rettenetes zür-zavaros állapotok között Erdélynek egyszerre két fejedelme is volt, akik egymással harcban állottak. Velük egyszerre a törökség pusztitotta és zsarolta a lakosságot és javait, az ország jövedelme pedig két fejedelem seregének ellátására nem volt elegendő. Ennélfogva nemhogy a templom felépitésére nem lehetett gondolni, de a papi állás is üresen állott, mivelhogy a gyalui uradalom és a harmincad nagyon megcsappant jövedelmét a hadakozások emésztették fel.

Mogyorósi lelkipásztor Kolozsvárra menekülve, ott is maradt, hihetőleg még ugyanebben az esztendőben Enyedi P. Bálint utódául

---

22) Ez az adat téves, minthogy Linczegh János, a város akkori első szenátora csak készpénzben 37.597 tallért jegyzett fel (Jakab Elek II. 663.)

23) Szalárdi 391.

24) Enyedi István II. Rákóczi György veszedelméről. ETA. IV. 273-74.

25) Jakab: Kolozsvár. II. 664.

a gyülekezet által rendes papnak megmarasztatván. Itteni működése a nehéz idők miatt a papi szolgálat ellátásán kivül aligha terjedhetett többre.

A korán meghalt Apáczai Csere János professzor 1660 január 9-én történt temetésére az ekklézsia egyleveles kártát készittetett, a rajta kinyomtatott latin versek sorában Mogyorósi Elek kolozsvári lelkipásztor az első, aki - Bán Imre szerint - az elhunyt tudósban az erdélyi iskola és az egyház veszteségét gyászolja.[26] Már e sorokból is sejtjük, hogy Apáczainak ő is megértő és jóakaró barátja s netalán haladó szellemű társa volt.

Mogyorósinak kolozsvári működése idejéből utolsó adatként Váradi János, Istvándi Bálint, Szalárdi János és Budai Mihály kurátoroknak 1664 julius 18-án készitett számadáskivonatában találjuk: "Szasz hetven het forintot Dezmas Holcz Pál ur[am] kezehez attunk, hogy praedikator uramek[na]k buzat vegyen velle, s az hatra maradott reszebül adgyon Mogyorosi uram[na]k szaz forintot.[27]

Ezután egészen az 1669 julius 14-től 1670 julius 31-ig számitott gazdasági évig több számadáskönyv nem maradt reánk. Ebben az időben azonban Kovásznai első, Porcsalmi második pap volt, harmadik papnak pedig 1670 tavaszán hozták ide Sárpataki Mihályt.[28] Bizonyos tehát, hogy Mogyorósi ekkor már nem élt. Valószinű, hogy élete az 1667. évig tartott, minthogy Porcsalmit a kollégiumi lektorságból e tájban választották meg harmadik lelkipásztornak, nagyon hihetőleg Mogyorósi utódául.

---

26) Akantisz Viktor: Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára. Bp. 1922. - MKSzle. 1930: 309, - Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 538.

27) Az egyházközség 1664. évi vagyonleltárkönyve. 31/B.lev. (Az ekklézsia lev.tárában.)

28) Hosz Pál és Szathmári János ref. quártások számadáskönyve az 1669-70. gazdasági évről. 3/B., 24/B. lev. (U.o.)

Enyedi P. Bálint
egy ismeretlen sorsu kolozsvári lelkipásztor

Sem eredete, sem életefolyása nem ismeretes, csak annyit tudunk róla, hogy a puritánus Gidófalvi János, Csaholczi János, Tótfalusi István eltávolitása után egyszerre megjelenik Kolozsváron. Első reá vonatkozó adatot a kolozsvári sáfárpolgár 1651.esztendei számadáskönyvében találtam, január 18-án az jegyeztetett fel ró - la, hogy "Balint Pap Vram az Orthodoxa religion leueo edgik Colosuari Praedicator megyen Carkoigh egy Attya fiahoz, az ki halalan uolt", 4 lóért 7 mélyföldre fizettem fl. 3 / 5o-et.[1] Majd 1651 október 18-án arról számolt be, hogy "Balint Pap Vramnak Leue[n] Oda ala Feieruar fele Az hauas alat ualami Mezej es Egieb mayorsagi, melynek latogatasara Akaruan menni Eö kigielme. Es onnet uizont Feieruarra B(iró) V(ram) Eő kigielme ala hatt lou szekeret Feieruarigh es Onnet az hauas ala", adata, fizettem érette fl. 6 // 75-öt.[2]

Neve ezen kivül a református egyházközségi quártások számadáskönyvében 1652 február 7-én fordul elő.[3] Többet ezután már nem találunk reája, illetőleg az 1689-ben kezdett konzisztóriális jegyzőkönyvben a papok névsorában sorrendben Bátai B. György és Veresmarti Gáspár között minden megjegyzés nélkül, mint "Enyedi Valentin"-t jegyezték fel.[4]

Minthogy nemcsak az előbb megnevezett három prédikátor, de az ő neve is eltünik a kolozsvári közélet szereplői közül, azt

---

1) Sáfár 1651: 125.

2) Sáfár 1651: 281.

3) Bedj András és Kobzos István quártások 1653/54. gazdasági évi számadáskönyve. 41/A. lev. /Rlvt.Kv./

4) Series rerum 354.

gyanithatjuk,hogy a Váradi Miklóstól eszközölt nagy takaritás seperte el őt is, amiként az őt valamivel megelőzött presbiteriánus lelkipásztorokat, utóbb pedig Igaz Kálmán rector primariust.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtára Enyedinek két könyvét őrizte meg.Az egyikben a következő tulajdonosmegnevezéseket betűztem ki: "Ex libris Valent: P: Enyedi - Michael P. Bataj - Ex libris Michaelae P. Kettske: - Ex libris Stephani Cati - Ex libris Valentini Enyedi - In usum Collegii Reformat.Claudiopolit.conferat Andreas Portsalmi in eodem Collegio Philosoph. Lector:" [5] Valószinű, hogy mind Kecskeméti P. Mihály, mind Cati István, mind pedig Bataj P.Mihály korábbi tulajdonosai voltak e könyvnek s valamelyiküktől szerezte meg Enyedi, hogy azután tőle Porcsalmi,majd hagyatékképpen a kollégium tulajdonába jusson. A másik könyv bejegyzései azt adják tudtunkra, hogy "Valent P. Enyedi - Franciscus A. Rivulinus (1631. nov. 6-án) - Andreas P. Portsalmi 1660. - Collegij Claud. a. 1681."[6]

Tehát mindkét könyvet Porcsalmi szerezte meg, bizonyosan akkor, amikor Enyedinek el kelle hagynia Kolozsvárt.

E bejegyzésekből még azt is megállapithatjuk,hogy Enyedi Bálint papfiu volt s minthogy apja bizonyosan Enyeden tölthetett be lelkipásztori tisztet, ezért felvetődik a gondolat, hogy ez a képzett és hihetőleg haladó szellemű ifju prédikátor vajjon nem Tasnádi Ruber Mihály püspöknek volt-e a fia, mint aki hosszu ideig szolgált Nagyenyeden?

Ezt különben még az is valószinűsiti, hogy különösen Geleji Katona István a kiváló egyházi férfiak fiairól lelkiismeretesen igyekezett gondoskodni, külsőországokbeli tanulásukban is a legjobb igyekezettel támogatta, sőt még akkor sem vonta meg jóindulatát, ha mint Szenczi Molnár János, meg Keserüi Dajka Pál puritánus elveket vallókként tértek haza. Geleji azonban 1649-ben elhalálozván, Enyedi pályáját tovább ezért nem kisérhette figyelemmel.

Óvatosan irom ide az alábbi sejtésemet. Ugyanis a leydai egyetemre 1646 juniusában beiratkozott "Valentinus Erinus Hung(a-

5) Könyvtári jelzése: M. 27. sz.

6) Könyvtári jelzése: VIII. 2o8. sz.

rus Annorum) 28 T(heologiae studiosus)[7], nevében vajjon nem olvasási hibával találkozunk az Eniedinus helyett?

7) Archiv N. F. XVI. 211.

Idősebb Dadai János

E tudományosan képzett, nagytekintélyű lelkipásztorról bárha a késői leszármazottak közül különösen ifjabb Daday Istvánnak meglehetősen sok adatot sikerült összegyüjtenie,[1] eredete azonban mégis homályban maradt. Születése helyét keresve, minthogy aligha vehető figyelembe a somogymegyei Igal kisközség Dadapuszta nevezetű határrésze, éppen ezért sokkal inkább gondolhatunk a szabolcsmegyei Tiszadada nagyközségre, amelynek Kálvinházatanya, Kollégiumtanya határrészei is már amugyis Debrecenre utalnak, mint ahol idősebb Dadai János is járt iskolába. Ezen kivül ugy látszik, hogy ez a falu nem egy tanult férfit adott közéletünknek. Ilyen lehetett az a Petrus M. Dadainus is, akinek tulajdonát képezett egyik könyvét annak idején a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában találtam meg,[2] másik könyvében, vagyis Beza Theodor: Qvestionvm Et Responsionvm Christianarvm Libellvs 1584. évi bazeli kiadásu s a debreceni református nagykönyvtárban őrzött példányában neve "Esto propitius mihi peccatori Do[mi]ne.Petrus. Magyar Dadainus"-ként van bejegyezve.Az utána következő könyvtulajdonos "Greg. B. Debrecz." volt 1656-ból.[3] Tehát Dadai Magyar Péter személye 1584. és 1656 között helyezhető el s minden esetre papi ember lehetett;erre vall az utóbbi könyvbejegyzésben foglalt jelmondata is.

---

1) A deési Daday családra vonatkozó adatokat id.Daday István dési tanár kezdette gyüjtögetni s azt nyomtatásban, de kéziratgyanánt meg is jelentette. E munkánál azonban sokkal gazdagabb gyüjteményt tartalmaz ifj.Daday István lelkipásztornak "A két régi pap Daday" cimü s már 1924-ben befejezett kéziratos műve. Az ebben foglaltak föltétlen pontosságát és megbizhatóságát ismerve, adattáramba - a szerző szives engedelmével - hivatkozásait azért mertem minden ellenőrzés nélkül beiktatni. Itt azt is meg kell emlitenem, hogy eléggé csekély azoknak a forrásoknak a száma, amelyeknek felkutatása ne az ő érdeme lenne, éppen ezért e cikk tulajdonképpeni szerzőjéül őt kellene megneveznem.

2) Könyvtári jelzése: K. 14. volt.

3) Könyvtári jelzése: C. 1759. volt.

Dadai Jánosnak volt-e valamelyes köze Dadai Magyar Péterhez? Nem tudható, de nem is lényeges, bizonyos azonban, hogy Dadai János a megnevezett községben 1608, vagy 1609. esztendőben született, minthogy a leydai egyetemre 1637 október 23-án történt beiratkozásakor életkorát 29 évesnek diktálta be.[4]

Valószínű, hogy iskolába előbb Szatmáron járt, minthogy Debrecenben csak 21-22 éves korában 1630 január 28-án irta alá az iskolai törvényeket.[5] Majd innen három - négy esztendei tanulás után kibucsuzva, - ifj. Dadai István nagyon hihető feltevése szerint - Désre, vagy ennek az egyházmegyének valamelyik nagyobb községébe vitetett rektornak. E meglátását az a körülmény igazolhatja, hogy Franekerában tartott egyetemi vitatkozását az erdélyi püspökön és Tiszabecsi Tamás kolozsvári lelkipásztoron kivül csakis belsőszolnok-megyei papoknak és egy dési polgárnak ajánlotta.[6]

Innen azután külső országokbeli továbbtanulás céljából kibujdosva, először is Franekerában jelentkezett, ahol 1636 szeptember 12-én iratkozott be az akadémia teológiai karára,[7] Itt 1637 juniusában Maccovius János professzor vezetése alatt "De S.S.Trinitate" tárgykörből vitatkozást tartott.[8] Majd még az ősz folyamán átment Leydába s ott október 23-án iratkozott be az akadémiára.[9]

Dadai hazatérésének idejét nem tudjuk, de azt sejtjük, hogy három esztendőt töltött külső országokban s ezért talán az 1639 év végére már itthon is volt.

Dézsi P. István a küküllővári egyházközség kiváló papja és az egyházmegye esperese - a küküllővári templomban levő sirköve szerint - 1639-ben elhunyt.[10] Lehetséges, hogy Geleji Katona István éppen ezért már küldötte is az izenetet Dadainak, hogy térjen haza, mivel e kedve szerinti ifjuval szándékozott betölteni a megürült tekintélyes állást. És csakugyan, Dadait már nemsokára mind a

---

4) Archiv. N.F. XVI. 209.

5) Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár. I. 111.

6) RMK. III. 1521.

7) TT. 1886: 604.

8) RMK. III. 1521.

9) Archiv N.F. XVI. 209.

10) Szádeczky Lajos: A küküllővári sirleletek és régiségek. Erd. Muz. 1897: 308-09.

küküllővári lelkipásztori, mind pedig az esperesi tisztségben találjuk. Emellett bizonyit az a körülmény is, hogy már 1640-ben egy "protocolum"-ot kezdett, amely - Illyés Géza szerint - az egyházmegye első hiteles forrásgyüjteménye.[11] Számba vette és 1642. április 10-től összeirta ebben a küküllői egyházmegye egyházközségeinek javait, jövedelmeit és kegyszereit. Vezetése alá ekkor 32 anya- és 11 leányegyházközség tartozott,[12] amelyeknek igazgatása nem kicsiny feladatot rótt reája.

Az általa kezdett jegyzőkönyvbe feljegyezte az esperesi elődeinek idejében hozott zsinati határozatokat is. Az ő igazgatása alatt hozott végzésekből és intézkedésekből élesen körvonalazható egyéniségét és jellemét lehetséges volt összeállitani. E forrásokat lelkiismeretesen áttanulmányozott Illyés Géza szavait nem tartom fölöslegesnek szószerint idéznem: "Dadai János személyisége nemes, tekintélye nagy. Kormányzása erélyes, szigoru. Itéletei rövidek, velősek, biztosak, intézkedései határozottak. Egy mestert, mert sulyosan megrágalmazott ártatlanul egy papot, eltávolitott az egyházmegyéből, de előbb 12-őt veretett reá utravalóul."[13] Nem csoda tehát, hogy ilyen természettel és ilyen hajthatatlan magatartással a püspökös egyházigazgatásnak volt a hive és Geleji Katona István melletti legszilárdabb támasza. Nagy tekintélyét bizonyitja, hogy az 1646 junius 10-én tartott szatmárnémeti nemzeti zsinat résztvevői között neve - a Szilágyi Benjámin István Acta synodi nationalis Hungaricae cimű munkája nyomán iró Ember Pál szerint - az erdélyi küldöttek között közvetlenül Geleji püspök után sorcltatott fel.[14] De a zsinaton sem ült tétlenül, jóllehet nem tiltakozott az independentizmustól mentes presbiteriumok felállitása ellen.

Egyházközségeiről s hiveiről való gondoskodására jellemző cselekedete volt, hogy a kolozsvári farkas-utcai templomnak 1647 junius 30-án történt felavatása alkalmát felhasználva, az össze-

---

11) Illyés Géza: A küküllői református egyházmegye papjai a reformáció korától az erdélyi református generális zsinat fennállásáig, 1871-ig. Egyh.Tört. 1944: 287-88.

12) ProtKözl. 1888: 330. - Egyh.Tört. 1944: 287.

13) Illyés Géza i. m.

14) Lampe, Fr. A.: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728. 419.

gyült nagyszámu közönség között 4 frt 24 pénzt gyüjtött a medvési kicsiny ekklézsia számára,[15] nemkülönben 1659-ben Küküllővároп tartott zsinaton azt a határozatot mondotta ki, hogy a megelőző 1657. és 58. években tatárfogságba esett, vagy eltünt áldozatokra a hátramaradott házastársnak három esztendeig kell várnia a fogságba jutás, vagy eltünés napjától számitva, s csak azután lehet kérni a holttá nyilvánitást, illetőleg az uj házasságkötés engedélyezését.[16]

Az egész egyházkerületben is nem egyszer töltött be jelentőségteljes munkakört, illetőleg bizatott reá komolyan megfontolandó feladat megoldása. Igy mint generális vizitátor 1652 november 24-én megerősité a kolozsvári református egyházközség kurátorainak egyenetlenkedése miatt létrehozott megegyezést /Discordia inter Curatores Ecclesiae Orthodoxae Claudiopolitanae Complanatio/[17]. Itt ugyanis az episcopalis és a presbiteriánus felfogásuak egymás közötti harcának megegyeztetésére kiküldött biztosként jelentkezik. Ez, a valószinűleg éppen általa létrehozott, "Complanatio" eredménye lett azután, hogy Csulai püspök és II.Rákóczi György fejedelem, mint legfőbb patrónus, "Kemény János és más uri belső egyházi rendből álló kommisáriusok által" - mintegy középutat választva - létre hozta a 14 polgárból,valamint a papokból és professzorokból alkotott konzisztóriumot, amelynek létszámát azután Apaffi fejedelem még 10 világi személlyel növelte.[18] Dadai tehát nagy jelentőségű tevékenységével megszüntette azt az áldatlan viszályt, amely néhány évvel korábban Gidófalvi János, Csaholczi P. János, Tótfalusi István, Enyedi P. Bálint presbiteriánus meggyőződésű papoknak és kolozsvári Igaz Kálmán iskolamesternek eltávolitására vezetett, ezzel szemben most már lehetővé vált Apáczai Csere Jánosnak majdani gátlás-nélküli befogadása és működésbeli zavartalansága.

---

15) Illyés Géza: A küküllői egyházmegye egyházainak javai és jövedelmei az 1676-1714. években. Ref.Szemle. 1927: 50.szám.

16) Egyh.Tört. 1944: 287.

17) A kolozsvári ref. egyházközség levéltárában őrzött eredeti okirat, amelynek közbülső ive hiányzik./E Complanatiot az érdekelt kurátorok és Dadai János irták alá és jórészben cimeres pecsétnyomóval pecsételték le.

18) ErdProtKözl. 1874: 52. és ErdProtLap. 1906: 292, 307.

A püspökös egyházkormányzatban elismert nagy tekintélyét mutatja az is, hogy Basirius Izsák fehérvári professzorral szivélyes viszonyban lévén, vele leveleket is váltott. Bod Péter Basiriusnak két ilyen levelét is közli. Az egyikben, amelyet 1655 szeptember 4-én Gyulafehérváron keltezett, a presbiterekről való nézeteit fejtegeti, a másikat azonban már az ország teljes leromlása idején, 1661 március 24-én Huszton irta. Ebben panaszkodik, fizetésének elmaradásáért, valamint a lengyelországi hadakozás szomoru következményeiért s egyuttal sajnálkozását fejezi ki Csulai püspök elhunyta miatt, ellenben reméli, hogy most azután Dadai lesz az uj püspök.[19]

A lengyelországi kaland után az országra szakadt szörnyűséges romlások közben Fehérvár lakóházaival együtt minden közintézménye pótolhatatlan károkat szenvedvén - Bod Péter szerint - maga Csulai püspök is helyből helybe bujdosott, keresvén a megmaradásra bátorságos menedék helyet.[20] Mindezekért föltétlenül szükségessé vált, hogy számba vétessék mindaz, ami a nagy pusztulásból megmaradt. Igy Dadai is, mint a fehérvári kollégium javainak egyik perceptora, Csulai püspök számadásait 1659 julius 20-án társaival együtt átvizsgálta.[21]

Bethlen János, mint országos kancellár, az Approbata Constitutioba befoglaltatta azt a rendeletet, hogy "azon collegiumnak mind külső és belső állapotjára, mind az ecclesiai statusból,mind pedig a külső rendekből bizonyos főinspectorok állittassanak, kik az orthodoxus fejedelmek után vigyázzanak a collegiumnak derekasb állapotjára, kiváltképpen arra, micsoda renddel és haszonnal progrediálnak a tanitásban és a fogyatkozásokat animadvertálják egyenlő tetszésekből, köztük történhető nagy akadályokat jó igazitásba is vegyenek; és tudják azt is, micsoda bonumi legyenek a collegiumnak, hol és kik által conserváltatnak és erogáltatnak, hogy valami módon azok vagy ne dissipáltassanak vagy in profanum usum ne convertáltassanak."[22]

Az 1658. évi tatárpusztitás után Kolozsvárra menekült fehér-

19) Bod Péter: Hist. Hung. Eccl. II. 291, 451.

20) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. 94.

21) E számadásnak csak 1664. évi kivonata maradt meg. /Közölve: Erd.Prot.Közl. 1886: 413./

22) Approbata Constitutio. I.rész. X. cikk III. szakasz.

vári kollégiumnak Apaffi fejedelemtől Enyedre történt telepitése után szükségessé is vált, hogy az Approbata által megkivánt testületet is megszervezzék s ezért 1662-ben annak főgondnokaivá az egyháziak részéről Veresmarti Gáspár püspök és Dadai János esperes, a világiak részéről Bethlen János kancellár, Bánffi Zsigmond, algondnokká pedig Lipcsei György és Fábián István tétettek.[23]

1662 október és november hónapokban megalkották az enyedi kollégium törvényeit, - minthogy ez az intézet az 1658. évi pusztulásban sok mindent /könyvtárat, nyomdát, stb./ vesztett, életlehetősége is szűkebb körre szorult - ezért tartalmuk sokban eltér a több követelménnyel fellépő Alstedius-féle szabályzatoktól.[24] E törvények megszövegezőjét Váró Ferenc bár Vásárhelyi Péter teológiai professzorban véli feltalálni, mégis alig hihető, hogy a fáradhatatlanul szervező és alkotó Dadai János részvételét is ne keressük bennük, annál is inkább, mivel - az egykori jegyzőkönyv szerint - létrejövetelük Apaffi rendeletéből a gondnokok közreműködésével történt.

Dadai János élete 1663-ban az Apaffi moldovai és tatár segélyhadainak féktelenkedései miatt - Vásárhelyi Péternek az enyedi kollégium érdekében 1663 augusztus 18-án irott levele szerint - nagy veszedelembe forgott.[25]

Pápai Páriz Ferenc "Illustris Collegii Bethleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus" című kéziratban maradt munkájában közli váradi Csengeri Istvánnak, Barcsai Ákos fejedelem udvari papjának nemkülönben dési, kolozsvári, fogarasi, végezetül pedig enyedi lelkipásztornak, esperesnek és teológiai professzornak hihetőleg az 1667. esztendőben Dadai Jánoshoz intézett terjedelmes levelét, amelyben az istentisztelet egész rendjét a gyülekezetben prédikáló lelkipásztor által való kézbentartásra és irányitásra kivánja átruházni, bizonyitván, hogy a templomozás annak megkezdésétől egészen a befejezésig egységesen felépitett istentiszteletet alkotván, mind az énekek megszabásának, mind az imának, a prédikációnak, s az elbocsátásnak, valamint a kisdedeknek a nyil-

---

23) Benkő József: Transsilvania. Vindobona, 1778. I. 268. és Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. I. Nagyenyed, 1903. 77.

24) I.h. 117-128.

25) Bod Péter: Hist.Hung.Eccl. II. 455.

váns gyülekezet előtt való keresztelésének egyöntetűségéért a prédikátornak egymagának kell a felelősséget vállania.[26]

E levél megírásában a haladóbb szellemet képviselő, cartesianus Csengerit az a szándék vezette, hogy a püspökös egyházkormányzatból következőleg a régi szokásokhoz ragaszkodó, elismerten nagy tekintélyű Dadait az egyházi szolgálat céltudatos beállitottságának fontosságáról meggyőzze. Minthogy az öreg esperes életéből már nem sok volt hátra, ezért nem tudható, hogy miképpen fogadta Csengeri tervezetét, tekintettel azonban arra a körülményre, hogy Csengeri is már 1671-ben hirtelen elhunyt, a szertartások menete továbbra is csak a régi maradt.

Dadai János 1668 februárjában elhunyt,[27] nem egészen egy hónappal előzve meg püspökét: Veresmarti Gáspár kolozsvári papot.[28] Utódává az esperességben Vajdaszentiványi János vámosgálfalvi papot választották meg 1668 március 7-én. Dadai elhunytáról Bornemisza Anna fejedelemasszony is megemlékezik 1668 március 11-én Fogarasból Teleki Mihályhoz intézett levelében.[29]

Családjára vonatkozólag annyit tudunk, hogy ifj. Daday István egy 1659-julius 13-án Enyeden kelt adás-vételi szerződést talált, amely szerint az öreg János Szilágyi Zsófia nevű feleségével Nagyenyeden közösen birt pusztaházhelyét egy ugyanottani házastelekkel és szőllővel elcserélte. Feleségén kivül ismerjük a családot továbbvivő János nevű egyetlen fiát is, aki 1669 május 4-én Kovásznai Péter püspökhöz intézett levelében azt irja, hogy "Én Tiszteletes Ur[am] a' mint hogy mind Istenes szüleimtől arra az üdvesseges vegre edukáltatam mind penigh magam[na]k veszem mindenekbe[n] s mindenütt ez volt hogy az en Istenem[ne]k szolgaljak."[30] A groningai egyetemre 19 esztendős korában 1665 január 23-án beiratkozott ifju ugyanazon év március 9-én már a franekerai akadémiára vétette fel magát. 1666-ban Utrechtben találjuk, ahol ugyanebben az évben disputációt is tartott,[31] sőt - ifjabb

---

26) Ifj.Daday István: Régi levél az istentisztelet rendjének megváltoztatásáról. Ref.Szemle. 1930: 358-59. és 376-79.

27) Ifj.Daday István idézi a küküllői egyh.megye protokolluma I. 2.-ből.

28) A kolozsvári szabó céh számadáskönyve az idegen halottakról. /Az ENM levéltárában használtam Kelemen Lajos főigazgató szivessége folytán./

29) Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. IV. 277.

30) O. Lt. Teleki lev. Missilis oszt. 74l. köteg.

Dadai István kutatása szerint - Leydában is megfordult. Ugyancsak ő kutatta ki, hogy ősapja 1668 január 9-én Leeowardiában feleségül vette van Uilenborg Ulriknak, a frizek legfőbb törvényszéke ügyvédjének Kornélia nevű leányát, van Uilenborg Saskiának, Rembrant feleségének édes unokahugát. Ifjabb János már 1668 tavaszán hazafelé indult, lehetséges,hogy a messzi utra készülő fiatal házaspár az Amsterdamban lakó elöregedett kiváló művészhez is ellátogatott bucsuvételre. Erdélybe érve azonban a szegény asszonyka egy éven belül már elhunyt. Az özvegy férj uj házasságra határozván el magát, második felesége Botrágyi Kászoni Anna.Ifjabb Dadai János mint ujtordai pap halt meg az 1678. esztendőben. Sirköve - Gyöngyösi János ujtordai pap, költő feljegyzése szerint - 1776 táján még megvolt az ottani temetőben.[32]

31) Miklós Ödön: A groningai egyetemen tanult magyarok névsora. Dunántuli Protestáns Lap. 1917: 2o2. - Hellebrant Árpád: A franekerai egyetemen tanult magyarok. Tört. Tár. 1886: 795. - Segesvári Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. - RMK. III. 2364.

32) Szabó Károly: Közlemények Erdélyi tudósok mult századi levelezéséből. ProtKözl. 1873: 37.

Legidősebb Csepregi Turkovics Mihály

A puritánus Perkinsus Vilmosnak 1648-ban Amsterdamban magyar forditásban megjelent "A' Lelki-ismeretnek akadekiról irott drága szép Tanitásának Első Könyve" című munkája. Bod Péter és utána többen e forditást a kiadás költségeit fedező legidősebb Csepregi Turkovics Mihálynak tulajdonitották,[1] holott Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtárának 1671 julius 1-én történt összeirásakor e kötetet a jegyzékbe már ugy sorolták be, hogy "Lelki Ismeret akadalja.fekete aranyos tablaju mellyet Csepregi nyomtattatott ki."Ugyanennek kiadóját az 1675 augusztus 2-i számbavétel Csepregi Mihálynak jelöli.[2]

Csepreginek két másik kiadványa is ismeretes. Közülük az egyik Kereszturi Pál fejedelmi udvari prédikátornak 1653-ban Váradon a Csepregi költségén megjelent "Egyenes Ösvény, A' Sz. életre vágyódoknak" című huszonkét egyházi beszéde. A másik "Tanácsi Tükör, az az, N. Gyulai Pálnak eszes, okos, tanácsos, Oktato Levele" cimen magyar forditásban Szebenben 1663-ban nyomatott ki.[3] E két utóbbi munkával kapcsolatosan azonban reájuk kell mutatnunk, hogy egyikőjük sincsen a puritánizmussal a legcsekélyebb vonatkozásban sem. Ezeken kivül még megemlitendő, hogy a Hasznos Mulatságok 1837. évfolyama egy levelét is közli,amelyet 1663 augusztus 3-án Szebenből irt Debretei Márton héczei papnak.[4]

---

1) RMK. I. 800. és gr. Bethlen Kata magyar könyvtárának lajstroma. EM. 1912: 182.

2) Szerző: A fejedelemasszony radnóti könyvtára. EM. 1942: 486.

3) RMK. I. 879. és 1006. - Balás Margit: A váradi kapitányság története. Nagyvárad, 1917. Függelék.

4) Szinnyei József: Magyar irók. II. 283.

Bod Péter szerint Csepregi Magyarországból származott be Erdélybe. Életkorát egy 1664 augusztus 12-én Kolozsvárt tartott tanukihallgatás jegyzőkönyve, amely a Barcsai Ákos fejedelemtől átvett értéktárgyak ügyében vétetett fel, ugy határozza meg, hogy "Circumspect[us] ac Egr(egius) Michael Czepregi annor[um] 56."[5] Tehát az 1608. év táján kellett születnie. Bizonyosan nem volt tanulatlan ember. Mint kolozsvári lakos, foglalkozására nézve árus ember, amit az 1641.esztendőbeli városi sáfárpolgár számadáskönyvének junius 25-i bejegyzése is bizonyit,vagyis ekkor "9 font 20 lot nádmézet vásárolnak a fejedelem számára Czepregi Mihaltól."[6] Tiszteletbeli elfoglaltságai közül tudjuk, hogy városi százférfiu /centumvir/ s református egyházközségi gondnok /moderator/ volt. Bizonyosan jóeszű ember, aki a fejedelem megbizásából többször járt külső országokban,sőt törökországi ügyek intézésével is megbizatott. I.Apafi Mihály méltányolván szolgálatát, 1665 október 15-én Gyulafehérvárott kelt adománylevelével "Michael Csepregi alias Turkovics de Colosvár"-nak és mindkét ági leszármazottainak hozzá és a haza iránt tanusitott érdemeiért a kolozsmegyei Ajtonban részjószágot adományozott.[7]

Vagyona egyéb fekvőségein és ingóságain kivül mindkét házassága révén is gyarapodott. A farkas utcai fertályban levő lakóházáról 1639. és 1649-ből van adatom, ekkor ugyanis 1 3/8 dikával, vagyis 11 forint adóval volt megróva. A másik házára 1654-ben a Hid utcában találtam reája.[8] Első felesége Keserűi Dajka János püspök sógornője és Bodi András kolozsvári tekintélyes kalmár és református kurátor testvére; második neje a hasonlóképpen tekintélyes polgárcsaládból származó Ágoston Margit, akinek révén kapta a hid-utcai lakóházat. Az életben maradt gyermekek őtőle származtak.

Mindezeket tudva, felötlik bennünk a gondolat: miképpen lehetséges az a helyzet, hogy ha a kolozsvári vagyonos polgárság az

---

5) SzNM. Közlevéltár.

6) Kolozsvár városi sáfár számadáskönyve. 1641, 257.

7) A kolozsvári ref. egyházközs. levéltárában levő ajtoni birtok iratai.

8) Adóösszeirás: 1639, 800. és 1649, 171. /A kolozsvári állami levéltárban/, valamint a Csepregi Turkovics-iratok a ref.egyházközs. lev.tárában.

egyházigazgatásban a maradi püspökös irányzat hive volt, ez a nem kevésbbé jómódu és tekintélyes kereskedő mégis puritánus szellemű munka kiadására vállalkozott, mégpedig éppen 1648-ban, vagyis akkor, amikor e városban legjobban folyt Váradi Miklós városi főbiró, nagyvagyonu kereskedő, egyházi főpatrónus küzdelme a presbiteriánizmus hivei ellen? E jelenséget - azt hiszem - csak ugy érthetjük meg, ha megkisértjük Csepregi jellemét kikutatni.

Feltételezhető, hogy unokaöccse: a puritánus Keserűi Dajka Pál beszélte reá e könyv kiadási költségeinek vállalására; bárha erre vonatkozólag semmiféle adattal nem rendelkezem, élete folyásáról fennmaradt adatok azonban arra vallanak, hogy meglehetősen összeférhetetlen természetű lévén, nem sokat teketóriázott,ha másoknak kellemetlenséget okozhatott. Különösen sokat perlekedett Fejérvári Benedek árus ember, városi főbiró, egyházközségi kurátor, majd Váradi Miklós halála után megválasztott főkurátorral. Ez a körülmény azután mintha valamelyes utmutatásul szolgálna. Ugyanis vele kapcsolatosan találjuk II. Rákóczi Györgynek a kolozsvári városi tanácshoz a sellenbergi táborból 1660 január 27-én intézett rendeletét, amelyben Csepregi Mihálytól adósság miatt árestomba vettetett, de kezes állitás után szabadon bocsátott Mezei János kolozsvári polgár javait a zár alól feloldani parancsolja.[9]

Néhány év multával Apafi Mihálynak 1664 április 5-én Kolozsvárt kelt parancsát iktathatjuk a sorba; ebben Csepregi Turkovics Mihálynak elrendeli, hogy Kolozsvárt lakó Székes-Fejérvári Benedek deákot segesvári javaiért elégitse ki. Csepregi ugyanis, noha nevezett deák neki adósa nem volt, mégis a kalmár-marhák mellett levő szolgától azokat az elmult esztendőben "hit szerint kiváltotta" s minthogy a megelőző fejedelmi parancsot is "füle mellett elbocsátotta", most azért "igen serio" megparancsolja, hogy Fejérvári Benedeket mindjárt kártalanitsa. Ugyane tárgyban április 9-én meghagyta Kolozsmegye biráinak, hogy "Székes Fejérvári Becsületes Benedek Deák"-nak Csepregi elleni ügyét a "vármegyének első törvényes gyülésin mindenek előtte vétessék elé" és rövidesen vigyék is végbe.Azután május 1-én Gyulafehérvárott kelt rendelettel megsürgeti, hogy Benedek deáknak megkárositttatásáért való keresetét, minthogy a rendelet ellenére sem tétetett semmi lépés,

9) Ref. ekklézsia lev.tárában.

"valamelyik forumon, vagy a külsőn, vagy az városin ... mindgyárást ... végh képpen eligazit"-sák.Május 8-án pedig mind a megyének, mind a városnak megparancsolja, hogy Benedek deák kolozsvári birót "törvénytelenül háborgatni, vagy jovaiban megh károsittani" senkinek, kiváltképpen pedig Csepreghi Mihálynak,vagy Ajtoni Istvánnének meg ne engedjék.[10]

Tovább keresgélve, Kolozsvár törvénykezési jegyzőkönyvében 1665 junius 4-én azt olvassuk, hogy N(obi.)lis et Circumspectus Thomas Literatus al(ia)s Sarvari Colosvarien(sis) contra et adversus N(obi)lem et Circumspectum Michaelem Czepregi Turkovicz senior[em]" pert inditott. A vád szerint: mikor 1664 junius 22-én voltak Kolozsvárt "a beleol Farkas utzaban az Orthodoxa Ecclesia házánál azon Ecclesia Curatorival együtt az Ecclesia dolgait igazitván", Csepregi Mihály ott rágalmazta /Sárvárit/, mondván, hogy "Nigromanticus" s azt tanulta Németországban. Csepreghi viszont azt állitotta, hogy a másik folyton diff(l)amálta őt s Ország s fejedelem árulójának mondta.Ugyanennek az évnek október 3o-án azt a vádat olvassuk, hogy Csepregi a nagysinki gyülésen azt mondotta Csengeri István enyedi tudós papnak, hogy "mivel az Nemetek[ne]k be jeovetelének az Vnitariusok voltak nagy reszent az oka, azért most opponallyuk eőket. Melyre Czengeri Vr[am] azt felelte, hogy "te dolgod nem enyim."[11]

A törvényszék elé tartozó cselekedeteken kivül Csepregiről az is tapasztalható, hogy a pénzzel sem tudván bánni,ezért is sok kellemetlenséget okozott hitelezőinek. Hiába volt Ajtonban földbirtoka, Kolozsvárt két háza és szölleje, ezen kivül boltja, az adósságban mégis nyakig uszott. Mindezt eléggé meggondolatlanul gyüjtötte magára. Igy látjuk az 1664 május 3o-án összeirt egyházközségi vagyonleltárkönyvben, hogy amikor Apáczai közbenjárására Lorántfi Zsuzsánna a kolozsvári kollégiumnak ezer forintot adományozott, az összegért 1659 január 1-én Csepregi ment Fogarasba s hazajövet annak felét: 5oo forintot mindjárt kölcsön is vette, a 1o százalékos kamatnak azonban csupán másfél esztendei interessét fizette meg, de Apáczai halála után egy félpénzzel sem többet.[12]

1o) Fehérvári Benedek hagyatéki iratai. /U.o./

11) Városi törvénykezési jegyzőkönyv. 1665, 284, 329. /KLt./

12) Az egyházközs. vagyonleltárkönyve 1664-ből. 1o/a. /Az ekkla. lev.tárában/.

Egy másik adat arról számol be, hogy Apafi 1663 február 3-án kelt rendeletével tudtára adta a városi tanácsnak, hogy Csepregi Mihály 3oo forinttal tartozott Majtényi András török deáknak, ő azonban utód nélkül elhalálozván, megtekintették Csepreginek a haza s a fejedelem iránti szolgálatait, ezért az uralkodó a 3oo-forintot neki ajándékozta, ellenben a Majtényinél letett zálogot Veresmarti Gáspár püspöknek átadandónak rendelte, minthogy - maga Csepregi beismerése szerint is - a kollégiumnál adóssága van s az legalább e zálogga1 is bizonyos fedezetet nyerend.[13] Nem sokkal utóbb Majtényi özvegye is elhalván, "legált volt azon oskola számára száz Magyar forintokat". Csepregi ezt is minden kamatfizetés nélkül magánál tartotta.[14]

A városi törvényszék előtt letárgyalt ügyek közül került még ki, hogy 1658 november 29-én Seres Istvánné Géczi Kata perbe fogta Ágoston Péter nevű első ura utáni sógornőjét:Ágoston Margitot, Csepregi Turkovics Mihály feleségét, Kolozsvárt a Hid utcában levő Ágoston-féle ház és egyéb javak elosztásában történt egyenetlenség miatt.[15] A pereskedés kimenetelét ugyan nem tudom, de ismerve Csepregi kötekedő természetét, alig hihető, hogy az igazság az ő oldalán lett volna. Egy másik peres ügy azt adja tudtunkra, hogy "1666. Die 19. Apr. Egr(egii) et Nobiles Stephanus Baczj et Georgius Haydu Curatores Bonor[um] Eccl(esi)ae Orthodoxae Colosvariensis per modu[m] solennis protestationis allegant hoc modo: Mivel mas idegenek akarjak jovait Czepreghi Mihalynak el foghlalni,azert solenniter Contradicalunk az B(ecsületes) Orthodoxa Eccl[esi]a képéb[en], mivel Domestici sunt priores, eő k[e]g[ye]lmek contentaltassanak minden res mobilissibeől,es szeőlejbeől 27 szaz forintigh". - "Eod[em] die Egr(egius) Thobias L[ite]ratus Colosvarien(sis) s(o)l(emnite)r contradicit. Mivel enis Varasi Ember vagyok, ezért az Eccl[esi]a uta[n] en contentaltassa[m] Czepreghi Mihaly jovaibol ezer hetven eőt forintigh.[16]

---

13) Kolozsvár város ólevéltára: Fasc. III. 82. sz. /KLt./

14) 1664. évi egyházi vagyonleltárkönyv. lo/a. lev.

15) Városi tanácsi jegyzőkönyv 1654, 69. és Törvénykezési jegyzőkönyv. 1658, 214, 218, továbbá a Csepregi Turkovics iratok a ref. ekklézsia lev.tárában.

16) Törvénykezési jegyzőkönyv. 1664, 438. /KLt./

Csepreginek az egyházközségnél lévő adóssága bizonyosan Fejérvári Benedek deáknak Segesvárott tartott kalmáráruinak értékével növekedett még nagyobbra. Ugyanis a deák fiai közül Istók 1656 november 8-án, Benkő 1656 október 9-én, maga Benedek deák pedig 1664 juliusában utód hátrahagyása nélkül hunyván el, mindhármójuk összes vagyonukat végrendeletileg a kolozsvári református egyházközségnek hagyományozták.[17] Eddig az ideig Apafi parancsára a vármegyének, vagy a városnak végtére is meg kellett hoznia az itéletét, jóllehet Csepregi a fejedelemnek politikai ügyekben használható embere volt, az itéleten azonban mégsem változtatott.

Csepregi ezek után még ugyanennek az esztendőnek szeptember 9. napján kötelezvényt állitott ki, amely szerint az egyháznak való összes tartozása fejében arra az időre átengedi ajtoni porcióját, amig azt maga, vagy utódai ki nem tudják váltani. Ugy látszik azonban, hogy Csepregi a következő másfél esztendőn belül elhunyt, minthogy 1668 február 2o-án már néhainak emlitik. Ekkor ugyanis özvegye és Sámuel nevű fia - kisebb testvérei nevében is - 2.213 forint adósságuk fejében véglegesen lemondottak az ajtoni jószágról,[18] minthogy az adósság a birtok értékénél többet tehetett ki.

Csepregi vagyoni körülményei arra vallanak, hogy ő maga meglehetősen könnyelmű volt, az egyéb adatok pedig azt sejtetik, hogy Perkinsus könyvének kiadását netalán nem is annyira ügyszeretetből, mint inkább puritánizmusellenes komáinak és ismerőseinek bosszantására vállalta magára.[19] Meg kell azt is jegyeznünk, hogy e munka legfennebb csak 1648 táján lehetett botránykő, minthogy az ország romlása idejében jórészt már elsimult a felbolygatott püspöki és presbiteri ellentét.

A vallási harcok csendesedése után a nyugtalan vérmérsékletű Csepregi politikai szolgálatok tételét kereste. Ugy látszik, hogy vakmerő egyéniség volt, akit nem rettentett vissza semmiféle kockázat sem. Mindezt azokból az eléggé száraz feljegyzésekből követ-

---

17) Szerző: Fejérvári Benedek deák és családja. (Kézirat).

18) Az ajtoni birtok iratai az ekkla lev.tárában. - Török István: A kolozsvári ev. ref. collégium története. Kolozsvár, 19o5, III. 337-38.

19) Csepregi egyik levelében, amelyet a megkárositott Fejérvári Benedekhez intézett, nevezettet komájának szólitja.

keztethetjük, amelyekkel a Kolozsvár városi sáfárpolgárok Csepregi jövésével-menésével felmerült költségeit elszámolják:

1659 október 7-én "Erkezek Tsepreghi Ur[ra]l együt Ur[un]ktol maros Vasarhelyröl Havasalföldi Christoph Pater, mellyet U-[run]k eo Nag[yság]a Romaba expedialt keovetseghen az Papahoz."

október 23-án "Tsepreghi Mihaly Ur[na]k parantsolvan K(egyelmes) Urunk holmi minden féle ugyan feles füszerszamokat Radnótra küldeni."

december 1-én "Az B(ecsületes) Tanats es Vensegh expedialvan, Tsepreghi Mihaly Ur[ama]t Hakoci Ur[un]k utan Varos levelevel, az hol eo Nag[yság]at fel talalhatja."

december 6-án "Tiszt. Tsulay Georgy es Beke Daniel Püspök Urekat Thordai Istuan es Haydu Georgy Ur[am]ekat expedialvan eo keg[elm]ek Varosul mostani K(egyelmes) Ur[un]khoz az Maros Vasarhelyi Török Taborban hüsegh mutatasra. mentenek el eo keg[yelm]ek ket kutsival, es egy eles szekerrel ... feles lovasok kisertek ugyan eo k[e]g[elm]eket..."

december 6-án "Mostani k(egyelmes) Ur[unkna]k parantsolattyabol kelletve[n] Tsepreghi Mihaly Ur[ama]t eo Nag[ys]ahoz az Vasarhelynel valo Török Taborba expedialni."[2o)]

1660 julius 26-án "Czepregi Mihaly Ur[am] Varadra me[n]ven"

augusztus 1-én "Ali Passa Táborárul Várad alol meg iüvén Csepregi Mihaly Ur[am] mindjárt menven Szabó Gáspár Ur[am]-mal locu[m] Tenens Urhoz."

augusztus 9-én "Az Bőcs(ületes) Váras Expedialván Várad alá Urunkhoz Csepregi Mihált egiet másnak oda Vitelére Ke[gye]l-mes Urunk számára. Birak Vraim Par(ancsolatjára) atta[m] U-runk szamara Aquavitat. Ecetet is."

augusztus 2o-án "Megérkezven Csepregi Mihaly Uram Várad alól Urunk parancsolattyából hozott egy meg váltot Rab Aszszonyt, a melly volt Kenezj Papne Magyar Országban parancsolt Urunk felölle néki gazdalkottattassanak."

augusztus 2o-án "Ismét B(iró) V(ram) P(arancsára) az kenezi Papnenak fiastol gazdalkotta[m]". /Ugyanugy 21-től 29-ig!/

2o) Városi sáfár számadáskönyve. 1659, 59, 128, 233, 221/b.

augusztus 21-én Csepregi Mihály Várad alá megy.
" 25-én Csepregi Mihály Várad alá megy.
" 28-án Csepregi Mihály és Welczer Márton Várad alá megy.
szeptember 8-án "Tatár Mihaly Uramat Czepregi Mihaly Urammal expedialva[n] Biró Uramek Locumtenens Uramhoz az Desi giülesbe."
október 13-án "Csepregi Mihaly Ura[m] midőn Várad alá ment".
október 24-én "Erkezének Várad alol Csepregj Ur[am]mal 18 Beszterczey száz szekerek"...[21]

1661 augusztus 5-én Nagybányáról: Zsuknál török rabságba esett, Csepregi Mihály levele Kemény János fejedelemhez, akihez való kimenetelekor fogták el a tatárok."[22]

A felsorolt adatokból kitünik,hogy Erdély maga korabeli mindenik fejedelmének szolgálatában állott. Nem lehetetlen, hogy Perkinsus művének Amsterdamban történt kinyomtatását is valamiféle politikai kiküldetése alkalmával intézte el. További szolgálatát II. Rákóczi György, Barcsai Ákos,Kemény János és Apafi Mihály is igénybe vette.

Kétségtelen, hogy a Csepregi család sok jeles tehetséget egyesitett magában. Valószinű,hogy maga a családfő sem volt értéktelen ember. Majd Pápai Páriz Ferenc naplójában olvassuk, hogy Enyeden 1664-ben a poétika osztályban egyik legjelesebb osztálytársa "Samuel Csepregi N(obilis) Claudiopolitanus" volt.[23] Egy 1764 január 2o-án Kolozsvárt keltezett tanuvallatási jegyzőkönyv szerint: az 17o4-esztendőben elhunyt ifjabb Csepregi Mihály előbb kollégiumi professzor, majd lelkipásztorról özvegy Szász Istvánné Erdődi Anna azt vallja,hogy amikor a külsőmagyar-utcai fatemplomban ő "papolt", "szintugy omlott ki a Városi nép a Praedikatioja hallgatására."[24] Ezzel szemben azonban tudjuk róla, hogy paptársaival együtt ő sem tudott Tótfalusi Kis Miklóssal megférni. Ezt a békétlenkedő természetet hihetőleg az apjától örökölte.

---

21) U.o. 166o, 28, 136, 136, 69, 7o, 172, 14o, 14o, 29, 88, 91.

22) Szilády Áron és Szilágyi Sándor: Török-magyarkori állam-okmánytár. III. Pest, 187o. 495.

23) Koncz József: Pápai Páriz Ferencz naplója.ItK. 1892: 388.

24) A hóstáti templomra vonatkozó iratcsomag. Az ekklézsia levéltárában.

E második Mihálynak fia: Ferenc, mint kollégiumi professzor, bárha tudása széleskörű: tudott arabul, szirül, görögül, latinul s tanitotta is e nyelveket, ifjabb Szathmári Pap Zsigmond pedig 1837-ben Szenczi Molnár Albert életrajzában azt irja róla: "Nyugodjatok nemzeted' szolgálattyában elhamvadt áldott tetemek az egy sorsu Tótfalusi Kis Miklós, Csepregi Ferencz 's más érdemesek szomszédságokban oszlop nélkül"[25] jeles tulajdonságai mellett azonban határozott bizonyitékok vannak arra nézve, hogy tanitásában erősen hanyag, megtörténik, hogy egész évig nem tart egyetlen órát sem, tantárgyait pedig soha végig nem tanitja. E hanyagság való - ban tág lelkiismeretre vall, amely tulajdonság talán közös gyökérre vezethető vissza a családja tagjai között mutatkozó összeférhetetlenséggel. Leszármazásáról a következő lapon bemutatott táblázatot állitottam össze.

. - - .

Zárógondolatul hadd hivatkozzam arra a körülményre, hogy idősebb Csepregi Turkovics Mihály tulajdonképpen mennyire nem volt puritánus felfogásu! Ezt észre kell vennünk abból a jelenségből is, hogy Perkinsus művének forditását az erősen orthodox nézetű Voetius Gisbertus leydai teológiai professzorral approbáltatta. Ugyanis aligha képzelhető el, hogy ha Hollandiában netalán szükséges is lett volna a megjelenő munkához az egyházi jóváhagyás megszerzése, abban az esetben az Amsterdámban nyomtatott könyv hivatalos birálóját /cenzorát/ a kiadónak Leydából kellett volna beszereznie, különösképpen ha éppen ez a tudós professzor a megjelenendő munka nyelvét még csak nem is értette. Vagy talán csak cégérül kellett az orthodoxia akkori legnagyobb büszkeségének neve azért, hogy az otthoni maradi felfogásu egyházvezetők ne köthessenek bele a puritánus iró munkájának a magyar olvasóközönség kezébe juttatásába? Mindegy, mert Csepreginek ez is csak csavaros észjárására vallana, amely az utókort valóban kissé bizonytalanná tenné az ő igazi meggyőződése felől. Sőt éppen példaképpen állithatjuk Csepreginek felfogásbeli maradiságát a cartesiánus Csengerivel folytatott 1666. évi szóváltásával szemben.

---

25) Török István. II. 5-11. és Erd.Prédik. Tár. 1837. VII. füz. XXXV. lap. - Bod Péter: Hvngarvs Tymbavles Continvatvs. Nagyenyed, 1766. 108.

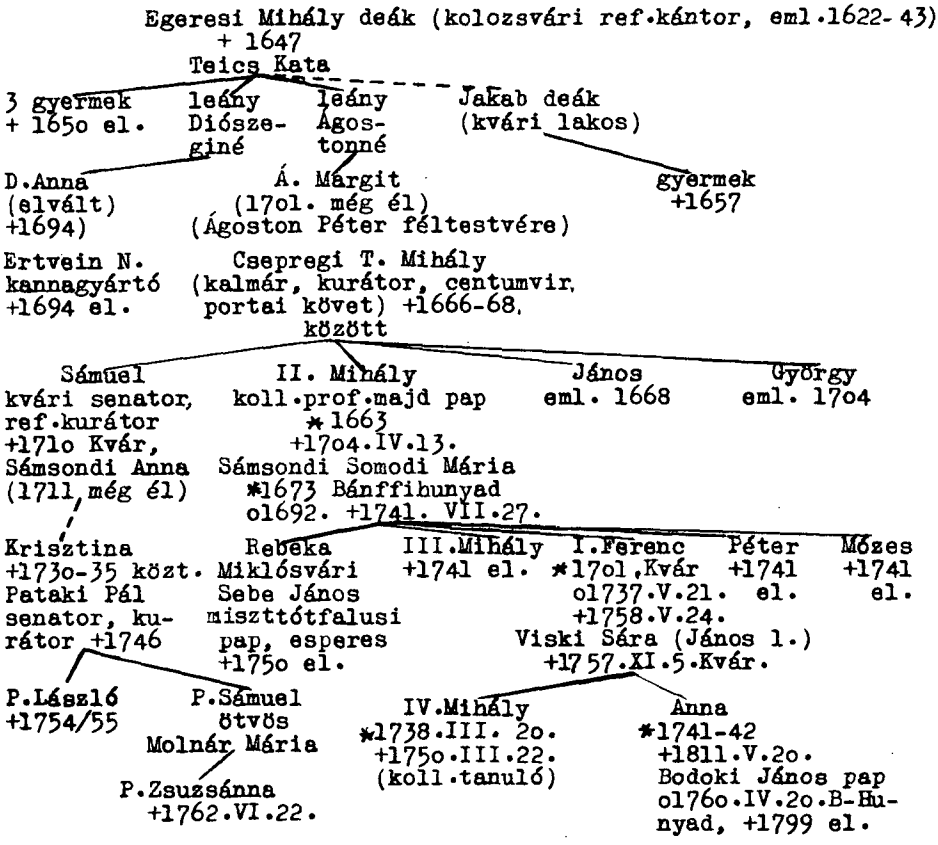

Legidősebb Csepregi T. Mihálynak egy cimerszerű pecsétét ismerem. Ugyanis komájához: Fejérvári Benedek deákhoz irott levelén vörös viaszpecsét képe látható, mégpedig kerektalpu paizsban könyöklő kar három tulipánt /liliumot/ tart; paizs felett zárt korona; a paizs két oldalán egy-egy virágfüzér.[26] Ugy hiszem, hogy e pecsét képe - tartalma miatt - semmiképpen sem lehet nemesi cimer, mivel a liliom az ártatlanság jelképe s az itt kivésett formában vagy csak a gyermekek, vagy pedig csak az ifju leányok szimboluma lehet.

---

26) Fejérvári Benedek iratcsomójában a ref. egyházközség levéltárában.

Váradi Miklós

Ifjabb Váradi Miklós bárha jellegzetes alakja volt a városi tehetős polgároknak, ennek ellenére azonban még a szokottnál is nagyobb értelmi képessége, világlátottsága és tettereje a mindennapi emberek fölé emelte. Nemkülönben jellemző reá nézve, hogy az eleintén csökönyösen maradi felfogásu életének végefelé megkötöttségéből már felengedett szellemmel intézte a magára vállalt feladatokat.

Kolozsvár városának egykor nevezetes közéleti férfia volt Váradi Miklós árus ember. Több izben szólottam már róla,[1] ámde ezekben a cikkekben mindég csak aképpen jelentkezett,mint a haladó szellem kemény kezü ellensége, helyesebben szólva, mint az életlehetőségért küzdő presbiteriánizmust elfojtani igyekező püspökös egyházkormányzati irányzat világi vezéralakja,akit azután éppen ezért "világi püspök"-ként is emlegettek.

Bethlen Miklós önéletirásában arról tudósit, hogy az ő dédapja: idősebb Váradi Miklós Várad városából Kolozsvárra telepedvén, e szin-unitárius városba magával hozta onnan a református vallást s menekült társaival együtt várfalon belőli Közép-utcai házának kapuközében tartották istentiszteletüket.[2]

Erdély az 1598. év folyamán éppen a legzavarosabb idők előjátékát élte. Báthori Zsigmond fejedelemségéről most mondott le a császár javára s Oppeln és Ratibor szilézíai hercegségekért cserébe át is adta Rudolfnak. Alig néhány hónapig tartott távolléte alatt azonban szertelen gondolkozása megelégelte az idegen föld eseménytelen magányát,ezért álruhában bujkálva,augusztus 2o-án vá-

1) Lásd az Adattár I. és II. kötetében Medgyesi Pál,Igaz Kálmán, Gidófalvi János, Lorántfi Zsuzsánna alapitványa, Bethlen Miklós és más cikkeket!

2) Bethlen Miklós önéletirása. Pest, 1858. I. 147.

ratlanul betoppant a kolozsvári főbiró: Katonai Mihály házába. Nagybátyja, Bocskai István jóvoltából egész Erdély ismét csak meghódolt előtte, csupán a kapcsolt részekből Várad városa - Zsigmond korábbi erőszakoskodásai és fenyegetései miatt - nem volt hajlandó ujra hűségére térni, hanem továbbra is kitartott Rudolf mellett.

Erdélynek és a kapcsolt részeknek ilyen módon kiizzott légkörét még forróbbá tette az a helyzet, hogy a kelet és a nyugat között éppen megindult háboruskodás az erdélyi darázsfészek mellett nem haladhatott el behunyt szemmel. Ugyanis már a hadi taktika is megkövetelte, hogy a támadó török ne hagyjon a saját oldalában egy nagyon is megbizhatatlan hűségű vazallust, ezért tehát Báthori Zsigmond megbüntetésére utba inditotta Szaturdzsi Mohamed hatalmas seregét. A basa ekkor Csanád és Arad elfoglalása után Várad felé irányitotta hadait. Hiába volt maga Várad is Báthorival szemben ellenséges magatartásu, minthogy azonban falai közé 2500 főből álló császári hadat fogadott be, ezért a töröknek Erdély felé vezető vonulása közben utjába állván, elhatározta annak elfoglalását. A közel-egykoru német forrás tudósitása szerint: 1598. "Den 29. Sept. morgens vmb 4. Vhr ist der Türkische Vezir Omar Bassa 48.000 starck für die Vestung Gross-Wardein kommen. .. Dieweil nun von /Krigsherr Melchior von/ Rädern gesehen, dass die Stadt vor dess Feindes einfall nicht zu erretten, hat ers den 30. Septembr. in Brand stecken lassen, und das Landvolck, so darinnen gewest, und fürnemlich die Mannspersonen in die Vestung bringen wöllen, Aber vnangesehen, dass er sie mit dem Säbel darzu nötigt, nicht gar 100 Personen, ...mit zwey Fähnlein Knecht hinein in die Vestung gebracht."[3] Ekkor azután sok, vagyonában tönkretett, derék polgárcsalád egyszerre odahagyva Váradot, Erdélybe, Kolozsvárra menekült. A Várad falai alá érkezett török bárha ostrom alá fogta a várat, de a nagyszerű erődítményt kemény támadásokkal sem tudta bevenni. Ekkor a város még épen maradt házait a templommal és az iskolával együtt felgyujtva, november közepén visszavonult

3) Hieronymus Ortelius Augustanus: Chronologia Oder Historische beschreibung aller Kriegsemporungen...in Ober und Under Ungern auch Siebenbürgen mit dem Türchen. Nürnberg. 1603. 41.

téli szállására.[4] Igy menekült meg Erdély is a pusztitástól. A Kolozsvárra menekült polgárság azonban többé már nem tért vissza elhagyott és pusztává lett otthonába, minthogy házuk és minden vagyonuk odavolt, hanem a menhelyet adó Kolozsváron kezdett uj életet.

Szamosközy István történeti maradványaiban ezzel az ostrommal kapcsolatosan azt hagyta reánk, hogy "1598. 29. Sept. Derék haddal szállá meg az basa Váradot. Az szállás előtt Zsigmond be akará küldeni /a várba/ Csáki Istvánt és Székely Mózest, de be nem bocsátották. Az városbeli magyarok széjjel szaladának, ki Szathmárra, ki Erdélyben futa. Mely dolognak iszonyuságát ki tudhatná leirni, melyet Báthori Zsigmond hitetlensége mijá szenvede az magyarság."Ebben az időtájban pedig "oly nagy iszonyu sár volt, se ember, se ló nem járhatott. Ez volt az oka, hogy se az török Váradot, se az nimet Budát meg nem vehette."[5]

A Kolozsvárra menekült váradiakkal hozható kapcsolatba Tatrosy Györgynek, Kassai István szolgájának feljegyzése. E szerint: "1612.Colosvarat az oh varbeli puszta templomot az fejedelem megh epittete es az calvynystaknak adá szep proventust offeralvan az varos deczimajabol hozza, melynek mily nagj haszna leön es mint megh szaporitta az Ur Isten eöket im most is lathato, kik az eleöt Ceözep Uczaban Borbely Palne haza kapuia kóze keönnyen be ferünk vala, mind egyhazunk s mind scholank az leven. Az pap Lukaczy pap vala."[6] A megnevezett Borbély Pálné feltételezhetőleg örököse volt Váradinak s ezért jelentkezhetett Tatrosynál az ő neve, hacsak az önéletrajzát iró öreg rendű Bethlen Miklós emlékezetében össze nem tévesztette a dédapja házára vonatkozó értesülését.

Ifjabb Váradi Miklós amikor szüleivel Kolozsvárra menekült, már kilenc éves volt, tanulását tehát szülőföldjén kellett kezdenie s a törökveszedelem elmulása után apja netaláltán még visszavitte a váradi helyreállitott iskolába. Ugyanis Kolozsvárt ek-

4) Szilágyi Sándor: Erdélyország története. I. 458-6o, Jakab Elek: Kolozsvár története. II. 299-3o2. Balogh Jolán: Végh-Várad vára. 17.

5) Szamosközy István történeti maradványai. IV. 83.

6) Domokos Pál Péter: Tatrosy György önéletirása és történeti feljegyzései. ItK. 1957: 242, 248.

kortájt még nem volt református iskola s csak 1608 után kezdhette meg Traszki másképpen Maróti Lukács pap az alsó foku iskolai oktatást, ekkor pedig ez az ifju már 19 esztendős vala.Már pedig nagyon hihető, hogy tanulása az elementáris osztályok elvégzésével nem csökött meg, bárha a deáki évfolyamokat már mégsem járta ki', minthogy több, mint 100 egykoru névjelöléséből csupán egyetlenegyszer találtam arra vonatkozó adatot, hogy az adókirovók nevét 1647-ben "Váradi Miklos Deak Ur[am]"-nak jegyezték fel.[7] De mivel ez nem saját kezűleg irott megnevezése, azért a deáki megjelölés nem is vehető tekintetbe. Ezzel szemben azonban mégis bizonyos, hogy művelt és önképzése, meg világlátottsága következtében tanult egyéniség volt. Jellemző, hogy sajátkezű irása gyakorlott, férfias jellegű, továbbá könyvtárából bárha csak egyetlen kötetet őrizett meg a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára, ez azonban Rotterdami Erasmusnak 1525-ben Baselben nyomtatott "Apophthegmarum Libri Octo" című munkája, amelyet 1638 január 7-én Grafius Gáspár kolozsvári szász református elsőpaptól kapott ajándékba. Ez a kötet azután bizonyosan sokszor forgatott előljáró könyv lehetett, minthogy előzéklapjára irta bele Váradi, hogy "anno Dni 1652 die 9 July az minemü keöniueket vettem Feieruart az en Cedues Vnokamnak Bethlen Miklosnak fel irasa Igi köuetkezik" /etc./[8] Igaz,hogy Kolozsvár művelt polgárságának könyvei között nemcsak Váradinál, de másoknál is megtaláljuk Rotterdami Erasmus műveit, igy az 1653 julius 21-én eltemetett[9] Viczey György szappanosmester hagyatékában 1637-ben is megvoltak.[10]

Váradi értékeléséhez tartozik az is, hogyha ő nem is végzett főiskolákat,mégis megbecsülte és támogatta a tudós pályára induló ifjak törekvéseit.Ezt látjuk Vásárhelyi Szőcs Mihály könyvbejegyzéséből is, aki mint a kolozsvári ekklézsia alumnusa,Sárospatakon tanult tovább s az egyháztól nyert támogatást nem számitva, a magánosoktól kapott segélyek közül "Generosus Dn Nicolaus Váradi" mindenkinél nagyobb összeggel támogatta, igy 1630-ban 10, 31-ben

---

7) Dica-könyv. 1647. 25. /A kolozsvári állami levéltárban./

8) Megőrizte a kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtára, ahol annak idejében A. 116. könyvtári jelzéssel volt ellátva.

9) Unitárius egyházfiak számadáskönyve. /Az ekklézsia lev.tárában./

10) Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 388.

20, 32-ben 16 forinttal.[11] Ezen kivül Tályai Z. Márton Leydában tanuló teológus 1632 junius 26-án és 1634 május 2o-án tartott akadémiai disputációját "a serdülő kolozsvári református egyház" oszlopainak ajánlva, közöttük találjuk Váradi Miklós nevét is, mint aki őt bizonyosan anyagiakkal is segélyezte.[12] Mindezeket tekintetbe véve, aligha férhet hozzá kétség, hogy az ekkor szükös viszonyok között itt élő Szenczi Molnár Albertnek is valami cimen ne juttatott volna a sajátjából valamelyes adományt.

Különben Váradinak gyakran előbukkanó nevével kapcsolatosan még azt is meg kell jegyeznem, hogy Bethlen Miklós megemlékezése szerint "a nagyatyám noha mind nagytól kicsinytől Generosus titulussal illettetett, de magát városi embernek tartotta és kereskedő ember volt."[13] E "generosus" vagyis nemzetes cimzést az előbb idézett könyv dedikációjában is olvashatjuk, pedig ez tulajdonképpen csak a nemesi rendhez tartozókat, valamint a városok patricius polgárait illette volna meg. E megtiszteltetés tehát nagy tekintélyét tanusitja.

Váradi műveltségét főképpen világlátottsága fejlesztette.Igy láttam az átkutatott 161o-es évekbeli harmincados számadáskönyvekben többször is előfordulólag, hogy esztendőnként kétszer is megjárta Bécset, nagymennyiségű kalmár árut hozva le magával.[14] Arról is értesülünk, hogy az 161o-2o-as esztendőkben Bethlen Gábor számára is vásárolt Bécsben szövetet, posztót, kesztyüt, órát s több másfélét; utja Kolozsvárról indulván ki, rendszerint Kassán Eperjesen, Rózsahegyen, Pöstyénen, Köpcsényen,Fisementen át Bécsbe, onnan visszafelé pedig Bécsujhelyen, Pozsonyon, Szereden, Rimaszombaton, Váradon keresztül Kolozsvárra vezetett.[15]

Kolozsvárt különösen az árus polgárok gyermekei az átlagosnál nagyobb műveltségük, valamint vagyonosságuk miatt s az előkelő birtokos családok leszármazottai között nem egy házasságkötés történt, igy a többek között Kamuti Balázs főispán s fejedelmi ta-

---

11) Lásd az Adattár I. köt. Vásárhelyi Szőcs János és Mihály cimű cikket.

12) RMK. III. 1438, 15o3.

13) Bethlen Miklós. I. 146.

14) Harmincadosok számadáskönyvei a kolozsvári áll.lev.tárban.

15) Radvánszky Béla: Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. 9,1o7, 1o9, 143, 152.

nácsos /+1628/ felesége Zeller Angaleta;a Báthori Gábortól 1610-ben kivégeztetett Kolozsvári János fiskális direktor Tordai Anna nevű unokáját Filstich Péter; Rőthi Orbán kővári főkapitány, kassai generális Stenczel Annát vette feleségül. Filstich Lőrinc 1637-ben másodszor házasodván meg, özvegy Harinai Farkas Miklósné Zádori Erzsébettel kötött házasságot; az ők dédunokájukat: Filstich Annát báró Bánffi Zsigmond vette feleségül. Kassai István kolozsvári ötvös, majd fejedelmi tanácsos és országos itélőmester Ferenc nevű unokája Bánffi Sárával lépett házasságra s igy Kassai Anna nevű unokája révén a bujdosó Mikes Kelemennek lett dédapjává. Még ugyanide sorolhatom Stenczel Ferenc Anna nevű leányát, akit Bisterfeld Henrik gyulafehérvári professzor - első feleségének halála után - 1643-ban házastársul vett. Ámde maga Váradi Miklós is főemberekkel állott családi összeköttetésben, ugyanis felesége Turi Jánosnak, az erdélyi sókamarák és aranybányák főfelügyelőjének Borbála nevű leánya és Gyulai Pál jeles humanistánknak,a Báthori Zsigmond által meggyilkoltatott erdélyi kancellárnak unokahuga volt.[16] Váradi Miklós és Turi Borbála szülőknek Borbála nevű leányát Bethlen János, Torda és Küküllő megyék főispánja, Udvarhely szék főkapitánya,Barcsai és Apafi fejedelmek főkancellárja, titkos tanácsos, történetiró vette 1637 januér 27-én feleségül, igy azután az ők fiuk volt az 1642 szeptember 21-én Kisbunban született Bethlen Miklós államférfiu és iró.[17]

Ugy látszik, hogy ifjabb Váradi Miklósnak még egy másik leánya is volt, ugyanis az adóösszeiróknak 1644. esztendei számadáskönyvében a belsőközép-fertálybeli Király-utcában találtam felsorolva: "Praedicator Ur[am] h(áza). Waradi Miklós. Ibi Gener Füzesi Janos 1/8 /dica/". Ugyanez a bejegyzés fordul elő a "gener" megjelölés nélkül 1645-ben is.[18] A kolozsvári Házsongárdi temetőben 1925-ben egy kidöntött siremléket találtam,amelyet az 1631. március 21-én fiatalon elhunyt Czimbolmos Istvánné Füzesi Erzsé-

16) Bónis - Valentiny:Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve. Kolozsvár. 1943. 54. és Szabó György: Adalékok Abafáji Gyulai Pál életéhez./Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. Kolozsvár, 1957. I.évf. 133-139.

17) Bethlen Miklós. I. és Lukinich Imre: A bethleni Bethlen-család története.

18) Dica-könyv. 1644. 36. és 1645. 38.

bet emlékére állitottak. E sirkövön jelképül kétkaru serpenyősmérleget /aequilibrum/ tartó könyökben hajló kart ábrázoltak ki.[19] Ez a mérleg kereskedői szimbólum s ezért ugyanazt a foglalkozást jelöli, mint amilyent Váradi Miklós is folytatott és igy visszakövetkeztetve a vőként megjelölt azonos vezetéknevű Füzesi Jánosra, nem nehéz feltételeznem, hogy nemcsak Váradi Miklós s Czimbolmos István, hanem Füzesi János is árus ember s netalán éppen Váradi társa volt.

Láttuk tehát, hogy a XVI. század végén még egészen puritánus városba a váradi menekült polgárok behozták a református hitet, Báthori Gábor a négy bevett vallás törvénycikkére támaszkodva,s a városnak a császári sereg előtt történt meghódolása miatti megtorlásaképpen, kikényszeritette itt a felekezete számára a szabad vallásgyakorlatot, ámde a politikai jogok gyakorolhatását talán meg sem kisérelte a vető-joggal szemben kiharcolni, minthogy ezt már semmiféle paragrafussal nem támogathatta volna.Ilyen viszonyok között a közügyekkel való elfoglaltságtól mentesülten, a református polgárok minden idejüket élethivatásuknak szentelhették, valamint egyházközségük megszilárdulására áldozhatták. Nehány esztendő óta megalakult ekklézsiájuk tagjai tehát ezért gyarapodhattak annyira rövid időn belül mind számbelileg, mind vagyonilag az aligha remélt mértékben. Közülük egy-egy Viczei Máté,Filstich Lőrinc, Váradi Miklós - tetterejüktől sarkalva - mint fautor, vagy patronus,minden igyekezetükkel felekezetük ügyét igyekeztek szolgálni.Erre felfigyelve,most már megérthetjük Váradinak egyházi téren tanusitott tulbuzgóságát is. De beláthatjuk azt is, hogy életefolyása már kisgyermek korától kezdődőleg az önnállóságra és elhatározásának érvényesitésére nevelte.

Kétségtelen, hogy Váradi Miklós erős kezű irányitása és tetteiben való hajthatatlansága miatt nagy tekintélyt vivott ki magának, amit unokájának szavai is nyilván bizonyitanak. Minthogy pedig világnézete a református vallási orthodoxiából nőtt és fejlődött ki, ezért mereven ragaszkodott az episcopális felfogáshoz, azt hivén, hogy a régi rend megbontása hazájának s azon belül városának romlását vonná maga után. Hiszen már növendék gyermek volt, amikor a kapkodó Báthori Zsigmond idejében a jezsuiták,akik

---

19) A III. osztály A. táblájában a 297. sz. sirdombra volt reá döntve.

akkor a Habsburg uralom érdekeit szolgálva - a maguk fondorlatos politikájukkal - az országra zuditották a kegyetlen vallon zsoldosok s az eszközökben nem válogatós rácok, kurtánok és hajduk söpredékét, ezek azután valóban csaknem végromlásba sodorták az országot. Különösen a protestáns vidékek szenvedtek legtöbbet, minthogy azok leginkább a síkságokon, a folyóvölgyekben, valamint a dombos vidékeken, tehát a leginkább megközelíthető tájakon terültek el. Való igaz, hogy ezután mulhatatlanul szükség volt a lakosság megerősödésére, ami csak bizonyos egység létrehozásával válhatott volna lehetővé. A kereskedéssel és iparral foglalkozó városi népeknek és a könnyebben mozgó birtokosságnak a nehéz idők elmultával még valamennyire sikerült feléledniök, a jobbágyságnak azonban még Bethlen és öregbik Rákóczi György uralkodásának ideje is rövid volt a megerősödésre.

A nagy pusztulás utáni viszonyok vezethették Váradit, aki különben - ugy látszik - a nagy református püspökök, u.m. Keserűi Dajka János és Geleji Katona István világképében látta a követendő példát, csakhogy ő még sokkal erőszakosabb kézzel nyult annak megvalósitásához. Mint egyházközségének főpatrónusa, az orthodoxia megszilárditása érdekében ezért nyult a nyugatról behozott puritánus szellemnek gyökerében történő kiirtásához, nem gondolva meg, hogy éppen az általános szellemi felszabadulás hozta volna meg a köznép megerősödését.

Váradinak tehát Szögedi Gergely harmincados segitségével sikerült is munkálkodásában egészen megbénitani és eltávolitani Kolozsvárról a kiválóan képzett Gidófalvi János és vele együtt Csaholczi János, majd utánuk Enyedi Bálint, valamint Tótfalusi István papokat, nehány esztendő mulva pedig az éppen kolozsvári gyökerű Igaz Kálmán főscholamestert is. Jellemző szót mond Medgyesi Pál fejedelmi udvari pap 1649 december 9-én Ecsedről Rákóczi Zsigmond herceghez intézett levelében, vagyis "rettentő dolog, mint megzavarták püspök és Csulai uramék Váradi Miklós által /kinél perditissimum persecutorem a mi időnk nem látott a Magyar Nemzetben/ az kolosvári szép Ecclesiát."[20]

Időközben I. Rákóczi György határozott kivánságára a kolozsvári reformátusok is politikai jogokhoz jutva, minden negyedik esz-

---

20) Szilágyi Sándor: Medgyesi Pál levelei. /Erd.Prot.Közl. 1876: 321./

tendőben az unitáriusokkal párhuzamos tisztséget nyertek a közigazgatásban. Végtére az 1644. évre ezért választották meg Váradit a városi polgárság legfőbb tisztségére: a főbiróságra. Jelentékeny vagyona és családi összeköttetései mellett uj tisztsége még csak növelte mind e város lakossága, mind az erdélyi református egyház, mind pedig az országos rendek előtti tekintélyét.

A város sáfára számadáskönyvébe 1649 január 25-én azt jegyezte fel, hogy "Kouacz Gaspar es Varadj Miklos Vramek az teöb valastot Vrajmekkal el menuen Feieruarra, keszitetem elest az szanra."[21] Ekkor - mint a tanács által kiküldöttek - a II. Rákóczi Györgyöt a fejedelemségben megerősitő január 23. - március 10-i országgyülésre indultak utba. 1649 november 27-én pedig arról történt elszámolás, hogy "Varadj Miklos Vramat es Benedegh Deak Vramat Vrunk fel hiuatuan Gialuban. Vitte el eo kglket az Varos hat loua. T.fl. - den. 75."[22] Ekkor a kolozsvári puritánus papok ügyében rendelte magához a fejedelem. Az egyházközség számvevőinek 1653 november 4-i feljegyzése szerint "Varadi Miklos uram menven Enyedre az Generalis Papok gyülesere, leven Jacobus Merkelius Uram ordinalasa."[23] Ugyanis a kolozsvári református szászok másodpapját ekkor szentelte pappá Csulai püspök.

Nagy tekintélye ellenére az öregbik fejedelemtől mégis érte őt szemrehányás is. Ugyanis a város ólevéltárának - a kolozsvári állami levéltárban őrzött - anyagában kutatva, 1927-ben Prodan Dávid akkori levéltáros a fejedelemnek Váradi Miklóshoz 1644 augusztus 19-én és szeptember 6-án intézett leveleire hivta fel a figyelmemet.[24] A levelek szövegét annak idejében elmulasztottam lemásolni s ezért most már csak azok feddő hangjára emlékezem vissza.

A presbiteriánus felfogást valló Igaz Kálmánnak 1654 januárjában az iskola élétől történt eltávolitásával Váradi most már azt hihette, hogy egyházközségében helyreállitotta az egységes szellemet, különösen, hogy ifjabb Rákóczi György rendeletére az episco-

---

21) Sáfár. 1649. 432.

22) Sáfár. 1649. 468.

23) Bedi András és Kobzos István 1653-54. gazdasági évi quártások "Regestum Seu Ratio"-ja. 41/B.levél. /Az egyházközség lev.-tárában./

24) Fasc.III. 322, 324. sz.levéltári jelzéssel ellátva /A kolozsvári állami lev.tárban./

pális és presbiteriánus nézetek harcában Dadai János kükűllővári esperes az ekklézsia vezetőségében 1652 november 24-én megszervezte a konzisztórium testületét, amelynek kialakításában és vezetésében Veresmarti Gáspár elsőpap mellett Váradinak, mint főkurátornak lehetett tevékeny része.[25]

Egyháza szervezése és építése terén is nagy feladatot vállalt Váradi, amikor már hajlott korában a Serena Ágoston mérnök tervezete alapján építeni kezdett farkas-utcai kollégiumnak 1651-áprilisában alapjaiban megásott, valamint az 1656-ra befejezett "ekklesia haza"-nak felépítésével és beruházásával kapcsolatos irányitást vállalt,[26] de reá szakadt az 1655 április 3-i tüzvész után a leromlott egyházi épületek helyrehozásának gondja, nemkülönben a nagy veszteséget szenvedett lelkipásztorok és más egyházi szolgák, valamint a diákság megszükült állapotáról való gondoskodás. Mindebben a sokoldalu elfoglaltságában azonban egyszerre valami csodálatos változás ment végbe a lelkében. Bizonyosan nagyon megrenditette a hatvanhat esztendős öreget élettársának 1655 április 14-én bekövetkezett elhunyta s április 23-i eltemetése,[27] de ezen kivül még valami más inditékra is gondolnunk kell.

Nagy hire volt erdélyszerte a külsőországokból holland feleséggel hazatért fiatal, tudós teológiai doktornak, aki megfélemlithetetlen s éppen ezért a kivülállókban őszinte tiszteletet ébresztő bátorságával szemébe mondotta az antipuritánus Basirius főprofesszornak és magának II. Rákóczi Györgynek is hittel vallott presbiteriánusságát. Amikor tehát a fejedelem elhatározta Apáczainak Fehérvárról való eltávolitását és a püspök által a kolozsvári kollégiumhoz leendő rendelését, bizonyosan azt gondolta, hogy a presbiteriánusok legfőbb patronájára, vagyis a saját édesanyjára való tekintettel éppen ő nem némithatja el Apáczait, hanem Kolozsvárt ott van a kiméletlenül erős kezű Váradi Miklós, az majd ugy elbánik vele, miként Gidófalvival és a többi puritánus pappal és tanárral cselekedte. Csakhogy Rákóczi és Basirius is nagyot csa-

---

25) Lásd e kötetben a Dadai Jánosról irott cikket.

26) Régeni Asztalos János magánjegyzőkönyve. 66/B.-67/A.lev. /Az ENM, ma pedig az Akadémia kolozsvári lev.tárában használtam./

27) Kovács Máté ref. harangoztatógazda számadáskönyve./Az ekklézsia lev.tárában./ és a szabó céh jegyzőkönyve az idegen halottak eltemetéséről. /Az ENM. lev.tárában használtam./

lódott,mert Kolozsvár kapva kapott a maga árnyékától meg nem rettenő kiváló tudóson. Váradinak is bizonyosan nagyon imponált ez a határozott magatartás. Ismeretes az az általános szokás, hogy az uj papokért, vagy tanárokért az egyházközség képviseletében egy, vagy két polgári kiküldöttet inditottak utba, ámde 1656-ban Kolozsvárt még mindég ugyanaz a Váradi Miklós volt a főkurátor és ugyancsak ő volt a városi főbiró is, aki a küldöttséget utba indittatta. De ugyan kikből állott ez a küldöttség? Az Apáczaival 1656 junius 11-én történt visszaérkezésükkel egyidejű feljegyzésből tudjuk, hogy nem 1-2, hanem 7 tekintélyes polgár, akik egyuttal mindnyájan kurátorok is lehettek, 1 /ispotályi/ pap és ami a legnagyobb jelentőségű, a tisztes koru esperes maga is.[28] Külön kell hangsulyoznom, hogy ilyen nagy összetételű küldöttségről - a politikai jellegűektől eltekintve - sehol sem találtam adatot.

Vajjon Váradi és a kurátorok előtt az az elgondolás lebegett-e, hogy a tetterős, fiatal rector primarius - a saját érdekében is - kiharcolja az utat és módot az elmult esztendőben szenvedett mérhetetlenül nagy pusztulás kiépitésére és megszervezi az uj tanintézetet? avagy az egyházi vezetők gondolkodása az önmagát kiegészitő konzisztóriumi szervezettségen keresztül már eljutott-e az akadémiákról hazaérkező kitünő papjelöltek szabadultabb szellemi felfogásához? Lehet ez is, az is, bárha leginkább a Bethlen Gábor-i gondolatnak: a müveltséget és tudást a legjelesebb tanerők által terjesztő hazai felsőbb intézmények életre keltési szándékában látom,amelynek megvalósitása a kolozsvári egyházközségről szeretettel gondoskodó idősebbik Rákóczi György szándékában is nem utolsó helyet foglalt el.

A Kolozsvárra érkezett Apáczai első nagyjelentőségű cselekedetében: az 1656 november 2o-án tartott beköszöntő beszédében, a "De summa scholarum necessitate"-ban erős, sőt a cél érdekében felfokozott keserűségű szavakkal birálá a tanulók, a tanitók, a tanárok és a felügyelők, meg a gondnokok készültségét, képességét és magatartását.[29] Bárha kárhoztató szavai nem egyes egyénekre, céloztak, kivéve azt a helyzetet, hogy a kollégium épülete a két esztendei romlásból való helyreállitása érdekében a sok sürgetés

28) Lásd e kötetben Apáczai Kolozsvárra jövetele c. cikket!

29) Az 193o-as években a kolozsvári ref.koll.lev.tárában alólirott őrizte.

ellenére sem történt semmi intézkedés, mégis jellemző, hogy Váradi semmit sem vett magára nézve sértőnek, sőt hátra levő nehány évének ideje alatt - ugy látszik - Apáczait munkálkodásában támogatni igyekezett. Ilyen irányu tevékenységére ugyan tényleges adatot nem találtam, de ez sejthető abból, hogy Apáczai törekvései elé soha gátat vetni nem látszik, sőt "kedves unokámnak Bethlen Miklósnak" tanulásbeli előmenetele érdekében az eddig itt tüzetesen nem tanitott földrajz és csillagászat szemléltető oktatása céljából - Apáczai buzditására - a kollégium számára 1658-ban egy föld- s egy éggömböt vásárolt a hozzájuk tartozó "Institutio"-val együtt.[30] Ezen kivül látjuk, hogy Lorántfi Zsuzsánna az Apáczai kérésére tett alapitványát 1659 január 9. és 10-én keltezett rendeletével Váradihoz irányitotta.[31] Nagyon lényeges,bárha nemleges bizonyiték még Apáczainak Kolozsvárról 1658 december 27-én, ifjabb Geleji Katona Istvánhoz intézett levele, amelyben az antipuritánus Bátai György második papnak vele szemben tanusitott magatartásáról panaszkodik, ellenben Váradival kapcsolatosan semmiféle okvetetlenkedést nem emleget.[32]

Ugy látszik tehát, hogy a megöregedett Váradi megbékélt a puritánizmussal, vagy legalábbis az Apáczai által vallott presbiteriánizmussal, sőt azt is megfigyelhetjük, hogy az erősen cartesiusi és cocceiusi nézeteket valló Csengeri Képiró István dési esperesnek az 1658. esztendőben[33] a kolozsvári harmadik papi állásra történt hozatalát nem ellenezte, sőt valószinűleg pártolta is.

Váradi 1659-ben betöltvén hetvenedik életévét, még ennek az évnek március 28-án el is hunyt, temetését pedig valószinűleg április 11-én rendezték meg a Házsongárdi temetőben. Végrendeleté-

---

30) Lásd e kötetben Nehány adat Bethlen Miklós tanuló éveiből c., cikket.

31) Lásd e kötetben Lorántfi Zsuzsánna alapitványának sorsa cimű cikket!

32) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867.139.

33) Ref.harangoztatási számadáskönyv az 1655/59.évről. 16/A.lev. /Az egyházközs.lev.tárában./

ben 500 forintot hagyományozott a kolozsvári református egyházközségnek.[34]

Ez a világlátott, művelt férfiu unokáját nagyon szerette s ezért Bethlen Miklós nemcsak Kereszturi Páltól, Apáczai Jánostól Uzoni Balázstól, de Váradi Miklóstól is sokat tanulhatott.

34) Bethlen Miklós. I.251. - Az ekklézsia 1664.évi vagyonleltárkönyve. 2/A.lev. /Az egyházközség lev.tárában./ - Sáfárszámadáskönyv. 1659. 117. /K.Lt./ - Ét. 1959. 197-202.

III.

APÁCZAI ISKOLÁI, TANÁRAI, ELŐDEI

Nagyon fontos hangsulyozni a XVII. századi szellemi mozgalmaink gócpontjai közti termékeny és kölcsönös kapcsolatokat. Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy azonos időszakban bizonyos csoportok közt egyfajta elkülönülés is tapasztalható, szinte "tájegységenként".

Adattárunk első két kötetének tükrében ugy tünik, hogy az 1630-as évektől kb. 1660-ig tartó "aranykorban" három ilyen terület mutat valamilyen sajátos arculatot, s ezek fejlődése nem egészen egyformán alakult.

Ami a legbátrabb ujitó törekvéseket illeti, azok szempontjából időrendben elsőnek, mindenképpen Északkelet-Magyarországot kell emlitenünk, de főleg Patakot. Itt érzi magát a leghamarább otthon a puritánus mozgalom is, itt müködnek első vezető-képviselői, akik körül már a 30-as években kiéleződött a harc. Ennek a vidéknek a mozgalma viszont hamarabb veszit aztán vitalitásából, sokoldalúságából, korszerüségéből; gondoljunk csak a Comenius sok törekvésével szembeni értetlenségre.

Tiszántul és Várad valamivel később rezonál az uj idők uj hangjára. Az előzményekről és kezdetekről sok érdekes nyom árulkodik már a század első harmadában is. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a váradi puritánus központ nem a 30-as, sőt nem is annyira a 40-es években hivta föl magára barát és ellenség figyelmét - hanem inkább 1650 után.

Egy harmadik tájegységnek tekinthető a tulajdonképpeni Erdély, főleg Fehérvár és Kolozsvár.Ha itt a puritánizmust s a hozzá hasonló ujitó törekvéseket valamivel később látjuk megjelen-

ni, mint az előbb említett két helyen - ugy annak oka egészen világos: jellegzetesen református-"ellenzéki" szellemi áramlatok kibontakozásának természetesen alapvető feltétele magának a református egyháznak a megerősödése s vezető pozicióba kerülése. Ez Váradon, vagy Patakon már az előző évszázadban bekövetkezett. Kolozsvárt viszont igazában csak az 1630-as évek végére,az antitrinitárius többség fokozatos,szivós,de erélyes elnyomásával és "lecsökkentésével". /Jellemző erre a "késésre" az is, hogy a kolozsvári reformátusság leggazdagabb pártfogói közt a század első felében milyen sok még a "betelepült" magyarországi pl. az imént tárgyalt Csepregi Mihály és Váradi Miklós./

Apáczai legigazibb kortársai, harcostársai természetesen ebben a körben találhatók. Őket soroltuk az alábbi fejezetbe: a két Apáczai-skóla legjobb tanárait és a két nagy erdélyi város értelmiségének néhány más alakját.

Ezeknek az elődöknek egyik csoportja - Gidófalviék - az 1640-es évek végén játszott vezető szerepet a kolozsvári forrongásokban.Mint Apáczainál egy jó évtizeddel fitalabb rendü emberek - valamennyien tanárai voltak, vagy lehettek volna. Az 1620-as években született Fogarasi, Igaz és Sikó viszont már együtt végezték tanulmányaikat és később együtt is küzdöttek, dolgoztak Apáczaival és a váradi puritánusokkal. Mindannyian hüséges és kitartó harcostársak voltak.

Apáczai szempontjából valamennyiök közül talán mégis Porcsalmi András a legjelentékenyebb, s nemcsak azért, mert egymás után volt tanára, munkatársa,majd követője. Erről a domi doctus tanáremberről régebben méltatlanul keveset tudtunk.Pedig nem véletlen, hogy a természettudományokra először általa oktatgatott Apáczai Cseri egyik legfontosabb természettudományos müvét ő őrizte meg az utókornak. S nem lehet véletlen az sem, hogy rektori beköszöntők később Apáczai mellett éppen Porcsalmit említik, mint a "barbaries" elleni küzdelem példáját. A magyar természettudomány-oktatás egyik uttörője volt, aki bizonyosan önmagára, saját tapasztalataira is gondolt, mikor diákjának, kollégájának és mesterének "a klérustól támasztott viharokkal szembeni állhatatosságát" emelte ki az Apáczai halálára irt versében /Bán 538-539/.

Almási Porkoláb András

Zoványi Jenő lexikoni cikkeiben azt állitja róla, hogy erdélyi születésű, ámde ez a franekerai akadémián tanuló Almási P. András 1640-ben tartott vitatkozásának ajánlásában megnevezi apját: Porkoláb János ugocsamegyei táblabirót, valamint testvérét: Almási Mihályt, rozsályi Kun László jószágigazgatóját.[1] Hozzátartozóinak nevéből tehát megállapithatjuk, hogy őt is a Porkoláb családnév illette meg, születési helye pedig a sok Almás nevezetű község közül Ugocsában keresendő. Itt azután meg is találjuk a még ma is majdnem tiszta református Fertősalmás kisközséget. Különben még az is bizonyitja a most megnevezett faluból való származását, hogy Csaholczi P. András 1643 február 11-től május 27-ig "De Monachatu" tárgykörből Utrechtben tartott vitatkozásait a többek között "D. Andreae Almási"-nak is ajánlotta, hozzáfüzvén, hogy "Huic vero Rectori Scholae quae est Claudiopoli Transylvanorum diligentissimo, ac conterraneo meo dilectissimo."[2] Az utolsó szavak megértéséhez pedig tudnunk kell, hogy az ugocsa-megyei község csupán csak 20 kilométer távolságra fekszik a szatmár-megyei Csaholc községtől, a vitatkozást tartó diák szülőföldjétől. Bárha az elmult századokból nem maradt fenn semmiféle emlék, hogy ebben a szinmagyar kisnemesi faluban Porkoláb nevű család valaha is lakott volna, ellenben az idézett disputáció ajánlásában - a fentieken kivül még felsorolt Zohon Péter ugocsamegyei alispán családja már a XV. században is itt élt,[3] éppen ezért valószinű, hogy a "Porkoláb" név valamelyik ősének hihetőleg Nyalábvárban betöltött foglalkozását jelöli s emiatt hiányzik a hézagosan fennmaradt összeirásokból valamelyik törzsökös családnak ez az átmenetileg használt

1) RMK. III. 1556.

2) A debreceni református nagykönyvtárban RMK. 483. sz. jelzés alatt őrzött könyvpéldány szerint.

3) Szabó István: Ugocsa megye. Bp. 1937. 349.

neve. Különben Almási P. András születésének valószinűleges évét is tudjuk. Ugyanis a hollandiai Leyda város akadémiájára 1641 junius 8-án történt beiratkozásakor magát 29 esztendősnek mondotta,[4] ez azután az 1612. évet jelölné meg.

Az elől emlitett disputáció ajánlásában az is feltünő, hogy az ajánlással megtisztelt férfiak között négy kolozsvári papot, - ugy mint Tiszabecsi P. Tamás, Tornai Gáspár, Graffius Gáspár és Tasnádi Miklós - is találjuk, annak a helyzetnek bizonyságául, hogy Almásinak Kolozsvárhoz is szoros köze volt.Erre a kérdésünkre a választ Bánffihunyadi Jánosnak, a londoni Gresham-kollégium professzorának Medgyesi Pál fejedelmi udvari prédikátorhoz intézett levelében is megkapjuk, itt ugyanis azt irja: "Mivel ez az magyar barátom Almási, ki kolozsvári alumnus, mostan kigyelmetekhez haza migyen, im elküldttem kidgyelmednek ű tüle a kivánt könyvet."[5] Tehát Almási a kolozsvári egyházközségnek vala alumnusa, ez pedig azt jelenti, hogy hazai tanulásának legalább is utolsó éveit itt töltötte s jótanulásáért az egyház elöljáróinak pénzbeli támogatását elnyerve, továbbtanulás céljából az ők segélyükkel bujdosott külső országokbeli akadémiákra.

Idegen országokba történt utbaindulásának idejét nem tudjuk, csupán annyi bizonyos, hogy 1638 november 18-án a hollandiai Franekera egyetemére beiratkozva,[6] 1640-ben Vedelius Miklós teológiai professzor vezetése alatt május hónapban, mint Andreas P. Almassius Hungarus" De Tribus in unica Deitate Personis" tárgykörből vitatkozást tartott. Élőszóval előadott s nyomtatásban 24 lapnyi terjedelemben megjelent munkácskájában Samosatenust,Photinust, Socinust és Enyedit támadja.[7] Ez már egymagában is tanusitja Almásinak Kolozsvárott történt nevelkedését, minthogy itt hagyományos vesszőparipaként találjuk meg a reformátusoknak az unitáriusokkal való hűzakodását. Ezen kivül ugyanebben az évben és ugyanennek a professzornak az elnöklete alatt a Collegium Hungaricum tagjaitól tartott 51 vitatkozás közül kettő alatt is ott találjuk

---

4) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N.F. XVI. 210.
5) EPrK. 1874: 269.
6) TT. 1886: 604.
7) RMK. III. 1556.

Almási P.András nevét,[8] bizonyságául diákunk szorgalmának. Ugyanennek a gyüjteményes munkának függeléke még egy hosszabbacska vitatkozását foglalja magában, amelyet "De Fide Patrum Vet(eris) Testam(enti)" cim alatt tartott. (3-22. lap.)[9]

Almási hihetőleg még az 1641. év elején Angliába is áthajózott,s ottani nehány hónapig tartott tanulása közben felkereste Londonban megtelepedett tudós honfitársát,Bánffihunyadi János kémiai professzort. Ő azután a hazatérendő diáktól levelet küldött Fehérvárra Medgyesi Pálnak és ehhez egy angol nyelvű munkát is mellékelt, amelyet Medgyesi maga kért[10] bizonyosan magyar nyelvre való leforditás céljából.

Angliából Hollandiába visszatérve, 1641 junius 8-án még beiratkozott a leydai akadémia teológiai karára,[11] itt azonban két hónapnál tovább már nem igen tartózkodott, hanem összeszedve nagyszámu magyar tanulótársának megbizatásait, még az ősz beköszöntése előtt utba indulhatott.E megállapitásunkat a kolozsvári református kollégium könyvtárának egyik kötetébe irott bejegyzése alapján tesszük. Eszerint ugyanis: "Clarissimo ac Doctissimo viro Dni Stephani (!) Jenei Ecclae Claudiopolitanae Orthodoxae Ministro Fidelis. Dno suo ac benevolo singulari hocce gratitudinis suae symbolum mittit Johannes P. Csaholczi Franekera." Alája más kézzel irva: "Accepi per cl. vir[um] D. Andream Almasi Claudiop. 15.8. bris An. 1641 Step. Jenej mpria."[12] Almási tehát 1641 október 15-én már Kolozsvárt van, minthogy ekkor adta át Jenei István lelkipásztornak Csaholczi Pap János diák küldeményét. Bizonyosan ugyanő hozhatta azt a másik könyvet is, amelyet Tiszabecsi Tamás kolozsvári első pap és esperesnek hasonlóképpen Csaholczi küldött Erdélybe.[13]

A hazaérkezett Almási első utja Kolozsváron keresztül Fehérvárra vezetett. Itt azután Geleji Katona István püspöknél történt jelentkezésekor az egykori kolozsvári alumnus megkapta "alma mater"-éhez rektorként való kirendelését. A fentebbi Csaholczi János - amint már emlitettem - utrechti diák korában 1643 február -

8) RMK. III. 1557.
9) RMK. III. 1565.
10) EPrK. 1874: 269.
11) Archiv N.F. XVI. 210.
12) Petri Cunaei de Republica Hebraeorum Libri III.(Lugduni-Batavorum, 1631) c. könyv előzéklapján.
13) A kolozsvári ref.koll. nagykönyvtárában. Jelzése: P. 249.

tól májusig tartott teológiai tárgyu vitatkozásait a többek között Almási P. András kolozsvári iskolaigazgatónak is ajánlotta.[14] Ekkor tehát már második éve igazgatta Kolozsvár kálvinista scholáját. Lényeges jelenség, hogy ennél az intézetnél megint csak akadémikus mesterre találtunk, mint Bihari P. Benedekben, - Dengelegi Péterben és Csanaki Mátéban.

Almásinak angliai tartózkodásából, Bánffihunyadival való ismeretségéből és Csaholczival való barátságából következtetve, azt hisszük, hogy maga is a puritánusok közé sorolandó s mint ilyen - kolozsvári rektoroskodása idején - netalán éppen ő volt az, aki Apáczai gondolatvilágát puritánus irányba utba inditotta.

---

14) RMK. III. 1611.

P o r c s a l m i P. A n d r á s

Porcsalmi életefolyása határpontjainak meghatározásával könnyű megbirkóznunk, minthogy temetése alkalmára készitett kártájának bevezető soraiban (a titulusban) életének rövidre fogott leirását megtaláljuk.[1]

Papfiu volt. Származását különben nevében maga is kifejezésre juttatta, ugyanis a magyar Pap, vagy a latin Pastoris apai foglalkozást rejtő "P" röviditést legtöbbször bele is foglalta.Édesapja Porcsalmi Sebestyén, aki mint a szatmári református egyházmegyének 1628 november 16-án Fehérgyarmaton tartott partialis synodusán jelen levő "R(everen)dus D(omi)nus Sebastianus Porczalmi. Pastor Patriae" jegyeztetett fel. Tehát Porcshalmán született és 1593-tól 1628-ig terjedő időből származó adatok szerint állandóan ugyanitt lelkipásztoroskodott.[2] Ugyanigy András nevű fia - a temetési kárta szerint - 1617-ben hasonlóképpen Porcshalmán látta meg a napvilágot.Tanulását édesapja házában kezdette,majd a csengeri jeles iskolában folytatta,,a felsőbb évfolyamokra azonban Szatmárra ment át s az ottani jól szervezett iskolában fogott hozzá a komoly tudományok tanulásához.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött egyik kéziratos kötetében maga is egynehány életrajzi adatot jegyzett fel. Innen tudjuk meg, hogy 1637 julius 7-én bucsuzott ki a szatmári iskolából s ugyanannak a hónapnak 15. napján érkezett Fehérvárra.[3] Tehát ha a szokásos 16 éves korban irta alá a szat-

---

1) A kolozsvári farkas-utcai templom papi székének hátára felerősitett egyleveles nyomtatvány.

2) Szerző: XVI-XVII. szdbeli papok, mesterek és diákok a szatmári ref. egyházmegyéből. Et. 1943: 23.

3) A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában a RMK. jelzésű II. szekrényben a 443. sz. kötet. - Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875, 26.

mári iskola törvényeit, akkor ott a filozófia és filológiai évfolyamait elvégezve,Fehérvárott a teológia hallgatására vétette fel magát. 1638 január 28-án alumniumot nyert s ezzel most már életviszonyai könnyebbedtek, minthogy hazulról amugysem remélhetett támogatást,idős apja ekkorra bizonyosan már el is költözött ebből az árnyékvilágból.

Fehérváron még hallgathatta mind a három, külső országokbeli professzor előadásait,akik közül különösen Alstedius kiváló egyénisége nem csekély nyomot hagyott az academicum collegium szellemén és tanitási menetén. Filozófiai encyclopaediája miként külföldön, azonképpen idehaza is s éppen Porcsalmi tudására és rendszerére is irányitó befolyással volt s bár Alsted alig ötven éves korában 1638 november 3o-án már befejezte életét, a kollegium másik tanára, Bisterfeld azonban,aki hasonlóképpen a tudományok encyklopaedikus ismeretének volt a hirdetője, még teljes erejében volt, az ő előadása pedig kiterjedt a tapasztalati (reális) tudományokra is. Ezért Porcsalmi bár külső országokbeli akadémiákat soha sem járt, szellemi képességei a fehérvári iskolából gazdag tudást raktározhattak el agyvelejében.Nyomós bizonyiték e mellett mindkét professzor több előadásának saját kéziratában ma is meglévő lejegyzése, illetőleg másolata. E kéziratos könyvében az alábbi előadásokat gyüjtötte egybe:

1. Usus praecipuarum Encyclopaediae partium.E terjedelmes munkát "Haec ex ore viri rev. ac clar. dni Johannis Henrici Alstedii SS. Theologiae in illustri coll. Albensi professoris primarii;qui spiritum suum 1638. die ult.nov. expiravit. Excepi eodem 1638 anno." szavakkal zárja.

2. Arithmetica.[4)]

3. Tribunal philosophiae practicae. Ennek záró szavai: "Anno 1638. 12. kal. martii scriptum per And. Por. Exhibit. per clar D. Joh. Henr. Bisterf. prof. Alb. celeb."

4. Alphabetum philosophicum seu praecipua philosophiae principia. A befejezés végére irva találjuk:"Authore Joh. Henr. Bisterfeldio P. A. C. 1632. Scriptore 1639. 12. decembr."

5. Ugyanennek második könyve után bejegyezve: "1640. 16 die febr. scriptor in oppido Hatzok."

---

4) E terjedelmes kézirat teljes cime jegyzeteimből hiányzik.

6. Elementa oratoriae, ennek végére pedig azt irta fel, hogy "Soli Deo gloria. Alb. Jul. 1642. die 15. febr."[5]

Ezek szerint Porcsalmi a kollégiumból időközben Hátszegre vitetett az ottani iskola rektorául; 1640 február 16-án már ott találjuk, egy vagy két esztendei tanitóskodása után azonban ismét csak visszatért a kollégiumba, minthogy 1642 február 15-én már itt fejezte be Bisterfeld egyik munkájának másolását.

Porcsalmi temetési kártája azt a körülményt is megörökitette, hogy a kolozsvári scholának körülbelől (praeter propter) 26 esztendeig volt lektora, ezután pedig 14 évig az egyházközség lelkipásztora, elhunyta pedig 1681 május 19-én történt. Mindezt azután összevetve a kéziratos könyv 1642 február 15-i bejegyzésével, megállapitható, hogy a kolozsvári iskolához való kirendelésének 1642 tavaszán kellett történnie. Vegyük tekintetbe még azt a körülményt is, hogy későbbi kori pappá választása 1667 vége táján történt, ilyeténképpen ha tanárkodásának 26 évét ebből az időből vonjuk le, "praeter propter" az 1642. év tavaszára kell reá találnunk.

Egyelőre még nem tudjuk minden kétség nélkül megmagyarázni, hogy ez a jeles készültségű, jó tanár és szeretve tisztelt kartárs életének java részén keresztül miért is elégedett meg a segédtanári minőséggel és javadalmazással? Miért nem kivánt - a többi jeles ifju szokásaként - világot látni, valamint külső országokbeli hires professzorok tanitványaként tudóssá képeznie magát, amikor erre minden szellemi adottsága megvolt, hanem jó időben, rossz időben ott maradt az akadémiákat járt, de nála jóval fiatalabb mesterek mellett is segédtanárképpen! Mégis feltehetjük a kérdést, hogy elmaradásának okát vajjon nem kereshetjük-e családjának nehéz anyagi körülményei között? Feltűnő ugyanis, hogy többek között a sárospataki főiskola törvényeit aláirt diákok között ebben az időtájban több Porcsalmi-névvel találkozunk, igy 1636-ban Istvánnal, 1637-ben Jánossal, 1642-ben Györggyel, akik közül János 1643-ban a leydai egyetemre iratkozott be,[6] s külső országokból mint a puritanizmus meggyőződéses hive tért haza. Nem lehetetlen, hogy közülök valamelyik csakugyan az ő hozzátartozója volt s anyagiakban is az ő támogatására szorult.

---

5) Mint a 3. sz. jegyzetben!

6) Gulyás József: A sárospataki főiskola diákjai. Et. 1943: 233, 234. és 238. - Archiv des Vereines für Siebenb. Landeskunde.- N.F.XVI. 211.

Porcsalmi András azonban, amiért nem vállalkozott külső országokban való bujdosásra, önképzéssel is fejlesztette az academicum collegiumból hozott tudását. E mellett tanuskodik az a körülmény, hogy nagy és értékes könyvtárat gyüjtött magának s azt egész életén keresztül egyre gyarapitotta. Egész könyvtárát, vagy legalább is annak tekintélyes részét a kolozsvári kollégiumnak hagyományozta, amelyből még mára is 17 munka[7] vészelte át az időközben bekövetkezett nagy tűzvészt s a könyveket kölcsönvevő diákoknak a visszaadásban nem ritkán tanusitott hanyagságát.

Porcsalmi mintegy hat esztendőn keresztül egyedüli tanára volt az iskola felső tagozatának, amely idő alatt annak minden tárgyát egymagának kellett előadnia, sőt a gimnáziumi tagozat irányitása is az ő hatáskörébe tartozott. Amikor öregbik Rákóczi György fejedelem a farkas-utcai istenházát romjaiból felépittette s 1647 junius 30-án megtörtént annak ünnepélyes felavatása, további elhatározása a kollégium megszervezésére irányult. Bárha már a következő év október 11-én halott volt, de az iskola szervezésének gondolata a tanerők számának szaporitásával még az ő akaratára történhetett. A püspök valószinűleg már az 1648.évben ide rendelte mesternek a hollandiai egyetemekről hazatért Bátai B. Györgyöt, aki csak 1651-ig igazgathatta az iskolát, minthogy ekkor a presbiteri egyházigazgatás szükségességét valló s éppen ezért eltávolitott Gidófalvi János lelkipásztor helyét vele töltötték be. Az ezután ide rendelt uj rector primarius: kolozsvári Igaz Kálmán mellé még egy akadémikus mestert, bölöni Sikó Jánost küldötte ide Csulai püspök; Sikó azonban 1654 februárjában már halott, Igazt pedig hasonlóképpen presbiteriánus elveiért ugyane tájban távolitották el. Ekkor tehát Porcsalmi ismét csak egyedül maradt, egészen Apáczai Csere Jánosnak, az egykori kolozsvári diáknak és Porcsalmi tanitványának 1656 junius 11-én történt Kolozsvárra érkezéséig. Ettől kezdve azután kettejük között oszlott meg a studiosusok oktatásának feladata.[8]

---

7) Könyvtári jelzésük: D. 134, E. 132, F. 50, K. 25, M. 27, O.76, P. 235, Q. 232, R. 64, Y. 18, Y. 19, Y. 117, VIII. 208, RMK. 42, RMK. III. szekrény 2. és 5. polc, szám nélkül, 3 db.

8) Szerző: Tanulmányok a kolozsvári ref. koll. történetéhez. (Kézirat).

A megállapitott keretek között minden egyéb adatnál lényegesebb volna Porcsalmival, mint nevelővel, megismerkednünk, hiszen kiváló tanitványa: Apáczai a Gyulafehérvári iskolában 1654 január 11-én elmondott beköszöntő beszédében nagy szeretettel emlékezvén meg róla, azt hirdette, hogy "Ast tu (schola) Claudiopolitana recens extructa nihilne ex vetustis exues exuviis?haud equidem persuadere mihi unquam poteris, vivit enim in te Portsalmius, antiquus noster et nunquam non laudandus praeceptor,vivit Colomannus, vivit et Siko, quos dum vivos sentis, reformata es."[9] A megtisztelés és az értékelés fokmérőjéül kell reá mutatnunk arra a körülményre, hogy a két akadémikus mester ellenére is Apáczai - abban a nagyon sokra tartó rangsoros világban - elsőként Porcsalmit, az itthoni iskolákban tanult segédtanárt nevezi meg. De egyéniségének még nagyobb értékelésével találkozunk ugyancsak Apáczainak a Magyar Encyclopaediához 1653-ban irt bevezető szavaiban.Elmondotta ugyanis, hogy "midőn tiz évvel ezelőtt Kolozsvárt a széptudományok tanulása végett időztem s mindenek előtt a hires és tudós Porcsalmi András ur tanitását szorgalmasan és kitartóan hasznomra fordítottam, gyakorta megtörtént, hogy e jeles és mélytudományu férfiu a művészetek és tudományok dicséretére hosszasan kitért, kiváló és ritka tanultságának bizonyságait (tudniillik csaknem minden tudományágra kiterjeszkedő, magaszerzette jegyzőkönyveit) is bizalmasan, házánál megmutogatta, egyben nyájasan arra ösztönzött,hogy idővel jómagam is hasonlóképpen cselekedjem. Szorgalmát bizonyos részben követni akarván,jegyzeteiből sok mindent a magam hasznára kiirtam."[10] Igy tehát Porcsalmi tanitványait nemcsak buzditotta, de tanulni is tanitotta, hiszen Apáczai maga emlékezik meg a fehérvári beköszöntő beszédében, hogy megelőző tanulmányai folyamán Alstedius Grammaticájának második részét már könyvnélkül is tudta, anélkül,hogy értette volna.[11] Idézzük még Bethlen Miklós nehány szavas, de hasonlóképpen meleghangon értékelő

9) Apáczai Cs. János:Oratio de Studio sapientiae. Gyulafehérvár, 1653. 42.

10) Szöveggyüjtemény a régi magyar irodalomból. I. 554, (Ford.Bán Imre), valamint Apátzai Tsere János:Magyar Encyclopaedia.Győr, 1803. V-VI. l. - Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 101.

11) I.h.

jellemzését. Ő Apáczai itteni tanulása után egy évtized mulva, 1654-ben koptatta a kolozsvári iskola küszöbét. Szerinte: "akkor a mi scholánk az óvári templom mellett volt; egy Sikó Mihály (!) akademikus, és egy hon tanult, de igen tudós és jámbor, istenfélő Porthalmi (!) András nevű mesterek valának benne,akik engemet tanitának egy kevéssé."[12]

Természetes, hogy a tizenkét éves Bethlen Miklóst Porcsalmi nem ugyanazokra a tantárgyakra oktatta,mint a 18-19 esztendős,tehát diáksorban levő Apáczait.Bárha előadásainak nem mindenik tárgyát ismerjük, de feltételezzük,hogy ugyanazok voltak,mint amelyekkel saját tanuló-korában ömaga is megismerkedett.Egészen bizonyos, hogy a fehérvári academicum collegium professzorainak azokat az előadássorozatait, amelyeket maga is feljegyzett, vagy lemásolt, tanitásában nem hagyta értékesitetlenül. Igy tehát tanitványaiban s különösképpen Igaz Kálmánban és Apáczaiban is az enciklopedikus ismeretek megszerzésére, valamint a tapasztalati (reális) tudományok tanulmányozására való törekvést ő ültette el. Talán ide számithatjuk azt az emlékünket is, hogy fehérvári kéziratos kötetének elülső belső boritólapjára a rovásirásos ábécét is feljegyezte.Ezzel a cselekedetével nemcsak azt a korábbi feltevésünket erősitette meg,hogy e régi irásunk legalább is a XVII. század folyamán a fehérvári kollégium diákjai között tovább élt,hanem még azt is bizonyithatja, hogy ő maga is használta, avagy tanitványaival való közvetlen társalkodása közben annak ismeretére netalán őket is megtanitotta, minthogy a régebbi világ gyermek- és diákserege anélkül is szeretett a titkosirásokkal bibelődni, a mi rovásirásunk pedig ekkor már valóban titkosirás számba mehetett, annyira kipusztulván a közhasználatból.E jelenség különben már egymagában is reámutat arra a törekvésre, hogy az iskolai ismereteknek nem csupán csak a filozófia, filológia és logika, valamint ezek segédtudományaira kell kiterjeszkednie. Nagyon valószinű, hogy Fehérvárott még más ismereteket is foglalt irásba. Nagy kár, hogy e kéziratainak mára már semmi nyoma sem maradt meg.

Láttuk, hogy kezdetben mintegy hat esztendeig egymagára volt minden tárgy oktatója,amint azonban a tanerők száma növekedett, ő mint lektor sorban és rangban a második, vagy harmadik helyre szorult vissza. Ezt a helyzetet - nem rendelkezvén egyéb utmuta-

12) Bethlen Miklós önéletleirása. Pest, 1858. I. 11.

tóval - javadalmazásának mértékéből állapithatjuk meg.A hirmondóképpen megmaradt 1653/54.gazdasági évi egyházi számadáskönyv adatai szerint "Porczhalmy Andras Uram az Oskolaba valo Magiar Lector Uram" évi szegődsége 125 m. forint az Igaz Kálmán főscholamester 150 m. forint szegődségével szemben.Természetesen ezen kivül volt mindkettőnek természetbeni járandósága is.[13] Sikó fizetségét megállapitani nem tudom,minthogy arról maga a fejedelem gondoskodott a monostori uradalom jövedelméből.[14] Tudjuk azt is, hogy Sikó is akadémikus mesternek rendeltetett ide, ezért rangban ő is föltétlenül Porcsalmi elé került. Amikor azonban Igaz eltávozott, Sikó pedig meghalt, Porcsalmi megint csak egyedül maradván, fizetése aképpen rendeztetett, hogy 1654 juniusától kezdődőleg egyenlővé tétetett az eddigi rector primariuséval, vagyis évi szegődségül 150 m. frtot, fára 10 m. frtot, buzát 12 köblöt, bort pedig 120 vedret kapott negyedévi részletekben folyósitva.[15] Mindezek mellé természetbeni lakás is megillette. A quártások számadáskönyveiből megállapithatólag az 1654-55. években "az ovarban (volt a) Lector uram haza, (mégpedig a szász református elsőpap) Graffius Uram szalasara az mitt kötöttünk.Oh varbeli ros oskolatt el rontva[n], annak a fajabül Czinaltata megh Eö kigelme Lector Ura[m] felöl."[16] Graffius lakóházát pedig a városi adófizetők óvári fertályában 1654-ben igy találjuk:"Vetus...Stephanus Tallyai h(áza), (ibi) Gaspar Pap Ur[am]."[17] Porcsalmi azonban rövidesen elköltözött eddigi szállásáról. Az 1656 december 26-án összeirt "dica"-könyvben "Condescensiones Dicar[um] pro Combustis" főcim alatt találjuk felsorolva a "Media" (Intra Muros) fertálynak "Szentegyházutsza"-jában . "Porczhalmi Andras lector (dica) 1/8."[18] Ugy látszik, hogy most olyan házba költözött, amelyet - már csak az adóelengedésből is következtetve - az 1655 április 3-i hatalmas tűzvész nem kevéssé rongált meg. Hihető, hogy megtakaritott jövedel-

---

13) A ref.quártások Regestum seu Ratio-ja az 1653/54.gazdasági évről. (Az egyházközség levéltárában.)

14) Szerző: Sikó János kolozsvári iskolamester. EM. 1942: 134. és e kötetben:

15) Regestum seu Ratio. 1653/54. 33/A-B.lev.

16) I.h. 45/B. és az 1655/56. évi Ratio. 33/B. lev.

17) Dica. 1654. 9.

18) I.h. 1656. 52.

méből e házat meg is vásárolta, hiszen az ő halála után eltelt tiz esztendő mulva (1691-ben) ugyanitt rótták ki az adót az özvegyére is.[19]

Porcsalmi tehát az óvári ó scholaházban kezdette lektorkodását s onnan jött át a farkas-utcai kollégium uj épületébe. Tanári működésének ideje alatt sok külső- és belső nagy eseményt ért meg. Tanártársai közül is több jeles férfi hullott el, mellette azonban elsiklottak az események,minthogy ő csupán tanitványainak nevelésével és tudásuk fejlesztésével törődött, nem ártotta bele magát az egyházigazgatás megujitásának ekkor mind inkább felszinre kerülő törekvéseibe. Ő ugyanis nem járván külső országokbeli akadémiákon, nem szivhatta magába az angol és a holland egyetemek szabadabb szellemét, noha fehérvári tanárai közül Bisterfeld professzor sem idegenkedett a presbiterianus elvektől, Porcsalmi diák korában azonban idehaza még nem érett meg a kezdeményezés gondolata sem, hiszen csakhogy éppen hazajött Tolnai Dali János, az első magvető s éppen csakhogy kiindultak az akadémiákra az utána következő rajok, sőt nyiltan még Medgyesi Pál, az öreg fejedelem udvari papja,sem lépett fel a népnek az egyházigazgatásba való bevonása érdekében. Tehát az ifju Porcsalmit nem érinthette meg az ujitó törekvések szelleme.

1656 junius 11-én megérkezett Fehérvárról a kolozsvári kollégiumhoz rendelt Apáczai Csere János. A jóformán még be sem fejezett, de az előző évben máris leégett uj iskolaépületben, annak nagy erőfeszitések árán történt megujitása után, most már együtt tanitott a régi tanár 12-13 évvel ezelőtti tanitványával. Az egykori szokások ismeretében természetesnek tarthatjuk,hogy Porcsalmi ismét csak második helyre szorult a külső országokat járt s a teológiai doktori fokozatot is megszerzett Apáczai mögé. Ezt a helyzetet nemcsak magának Apáczainak, mint a kollégium vezetőjének,az intézet és a tanitványok érdekében kifejtett munkásságából ismerhetjük meg, de megtaláljuk abban a feljegyzésekre szánt "Album"-ban is,amelyet 1656-ban Apáczai készittetett az iskolai törvényeknek, szervezetnek, valamint a tantestület s a diákság adatainak megörökitésére. Ebbe azután saját kezűleg jegyezte be a "Professorum, Rectoru[m], et Lector[um] Collegii Claudiopol. Seri-

19) I.h. 1691. 64, 75.

es" cimű fejezetbe az igazgatása alatti tanárok nevét és feladatkörét, mégpedig:

"Johannes Chierj Apacius SS. Theologiae Doctor,ejusdemq$_{3}$ et p. t. Philosophiae naturalis, itemq$_{3}$ Linguae sanctae Professor. Andreas P. Portsalmius Philosophiae rationalis, Logicae scil. et Metaphysicae etc. Lector, Collegii Rector ordinarius. Paulus Tsernatoni Eloquentiae in dicto Collegio Lector et Paedagogiarcha Scholasticiq$_{3}$ Senatus scriba."[20]

E feljegyzésből tehát meghatározható a tanárok beosztása. Apáczai, miként az Album cimzésében megjelölte, "apud Claudiopolitanos reformatos Professor, Collegiiq$_{3}$ primarius Rector" volt s mint ilyen, a teológiának s egyidejűleg, illetőleg ideiglenesen a Philosophia naturalisnak, valamint a szentirás nyelveinek (zsidó, görög) tanára. Utána Porcsalmi a Philosophia rationalisnak, a logicának, metaphysicanak, stb. segédtanára,a kollégium rendes (vagyis másod-) igazgatója. Végül Csernátoni hasonlóképpen lektor,azonban a gimnáziumi tagozat legfelső osztályának: az Eloquentiának, másképpen Oratoriának, vagy Rhetoricának a tanitója s egyuttal az osztályok vezetője és az iskolai tanács irnoka.

Ilyeténképpen sok nehéz feladattól megszabadulva, Porcsalmi most már alaposabban terjeszkedhetett ki szaktárgyainak előadására. Bizonyos, hogy uj munkakörét maga is szivesebben látta el; ettől kezdve nevét maga is uj beosztásával kapcsolatosan irja alá. Igy látjuk egyik könyvének bejegyzéseképpen: "In usum Collegii Reformat. Claudiopolit. conferat Andreas Portsalmi in eodem Collegio Philosop. Lector."[21]

Apáczaival való együttmunkálkodásáról semmi más tényleges adat nem maradt fenn, nem lévén harcos egyéniség, ezért bizonyosan csak csendben s a legnagyobb lelkiismeretességgel végezte kötelességét. Apáczaival nagyon valószinűleg őszinte barátságban élt, amit az is tanusit, hogy Apáczai 1659 december 31-én bekövetkezett korai elhunyta után könyvtárának nem egy kötetét megszerezte s miután most ismét reá hárult a felső évfolyamok minden tárgyának e-

---

20) Ill. Coll. Orthod. Claudiop. - Album: - Scholae Leges,Constitu - tiones,Seniesq$_{3}$ (!) Professorum, rectorum, - Lectorum, - Praeceptorum Civiumq$_{3}$ omnium pleno Comprehendens: - (etc.)28.

21) Könyvtári jelzése: M. 27.

lőadása, ugy látszik, nem a régi előadásait szedte elő,hanem Apáczai kéziratait kezdette lemásolni. De bizonyság erre a barátja temetésére kinyomtatott kártán reánk maradt, őszinte nagyrabecsüléséről tanuskodó verse is.

A kollégium nagykönyvtára Porcsalmainak egy másik vaskos kéziratos kötetét is őrzi.Ennek harmadik darabjaképpen Apáczai egyik kollégiumi előadássorozatának másolatát találjuk 204 sűrűn teleirt negyed rétnyi lapon. Cime:"Phylosophia - Naturalis - Cl. Joh. Cheri Apaci - SS. Th. Doctoris, ejusdemq; et - Philosophiae Naturalis in Collegio Claudio - litano (!) Reformatorum Professoris ordinarii - In Usum Ejusdem Collegii Ano D.M.DC.LX." A kézirat végén : "Amen Anno D. 1661." feljegyzés olvasható. Ez tehát annak a tantárgynak volt az anyaga, amelynek Apáczai az Albumban "p(ro) t(empore) Professor"-aként nevezi meg magát.

Ugyanebben a kötetben egy nyomtatott mű:"Henrici Regii - Ultrajectini - Fundamenta - Physices" (1646, Amstelodamum), továbbá több kézirat van egybefoglalva, mégpedig:

"Johan Henrici Bisterfeldii - Aphorismi Physici - Sectio Prima - De Cosmologia." Ehhez csatolva:"Philosophia Naturalis Sebastiani Bassonis doctoris".

Azután ugyancsak "Joh. Hen. Bisterfeld. De Creatione",de ennek másolása befejezetlen.

Majd: "Brevis res corporeas cognoscendi hypo= - typosis,duobus libris absoluta."

Utoljára hagytam a bekötési sorrendben különben negyedik művet:"Petri Rami - Arithmeticae - Liber 1." Ennek végére a másoló feljegyezte,hogy "Finis. - Scribebam Anno D.1662.mensibus Januario et februario - calamo currente. - Rector."[22] E bejegyzés azért is fontos, mert a név nélkül -megjelölt "Rector" szó tanusitja, hogy ez is iskolai előadásra készült. Nagyon hihető azonban, hogy ezzel együtt a többit is mind a diákoknak szánt előadásra gyüjtötte egybe, a "Philosophia Naturalis"-nak 1660-61. évi lemásolása pedig egyenesen arra vall, hogy mindenik kézirat Apáczai előadásainak folytatását, illetőleg megismétlését célozta.De határozottan erre utal a legutolsóként említett kézirat is, ugyanis ha meg-

22) A RMK. jelzésű szekrényben "Üveges szekr.87." könyvtári jelzéssel.

hallgatjuk Bethlen Miklóst, az ő önéletleirásából megtudjuk,hogy Apáczai a főurak gyermekeit s más tehetséges ifjakat magán órákon többek között Ramus Arithmetikájára is tanitotta.[23] Ez tehát világos bizonyiték amellett, hogy Porcsalmi hiven követte Apáczai tanitási módszerét. De állitásunk mellett azt is fel kell sorolnunk, hogy a "rector primarius" helyét ettől kezdve mint helyettes csakugyan Porcsalmi töltötte be, ebből azután az is következik, hogy ő nemcsak igazgatta az iskolát, hanem az ő feladatköréhez tartozott Apáczai tantárgyainak az előadása is. E körülmény pedig egy egyszerű hivatalos bejegyzéssel is bizonyitható. Ugyanis a kolozsvár-városi törvénykezési jegyzőkönyv szerint egy bizonyos peres ügyben 1660 február 23-án megjelentek "Honorabiles Andreas Porcz-Almi, Paulus Czernatoni Lectores et Basilius Vzony reformatae Scholae Claudiopolitanae Senior nominibus et in Personis totius Cetus Vniversorum Studiosorum ibidem studentium."[24] Tehát az iskola ifjuságának társaságát (coetus) az idősebb és az ifjabb lektor, meg a senior képviselte. Világos az is, hogy rangban Porcsalmi volt az idősebb.

Arra a cselekedetére, hogy Apáczai előadásának anyagát Porcsalmi átvette és az ifjuság oktatására elő is adta,tulajdonképpen nem is annyira a szükség kényszeritette,hiszen már azelőtt is nem egyszer volt idő (igy Bátainak papságra menetele, vagy Igaz Kálmán eltávolitása és Sikó halála után), amikor maga maradt az iskola egyedüli tanáraként, ellenben Ramus Arithmeticájának az előadás keretébe való iktatása is nyilván bizonyitja, hogy ő többé már nem tért vissza a régi megszokott tanmenetre. Ime, a derék tanitó ezzel is elismerte egykori tanitványának tudásbeli fölényét és oktatásában a megmerevedett régi rendszert felülmuló, haladottabb nyugati szinvonalon való állását s most azért öregedő fejjel maga is e módszerekhez folyamodva, igyekezett Apáczai szellemét továbbra is ébren tartani.

Tudjuk, hogy ezután Csernátoni sem maradt sokáig az intézetnél. 1661 májusában Bethlen Miklós nevelőjeként tanitványával külső országokba indult.

---

23) Szilágyi Sándor: Vértanuk. 132.

24) Szerző: Néhány adat gr. Bethlen Miklós tanuló-éveiből.EM.1938. 294. és e kötetben:

Még Apáczai életében történt, hogy a tatárhad 1658-ban feldulta Fehérvárt, a fejedelmi székhelyt. Az idegen származásu Basirius professzor elmenekült s többé soha sem is tért vissza. A jóformán vezető nélkül maradt ifjuság szétrebbenve, a tőlük alig két éve eltávozott, csodálva tisztelt Apáczai köré Kolozsvárra kezdett gyülekezni.Az itteni kollégium falai fogadták be őket is, de a megnövekedett létszám felügyeletére s oktatására bizonyosan még Apáczai elterjesztésére, Barcsai Ákos tán 1660 végén a saját udvari papját: Vásárhelyi Pétert rendeltette ide a püspökkel; az ő feladata azonban csak a fehérvári ifjuság gondozása volt, amit különben már csak az a körülmény is sejtet, hogy Vásárhelyi neve az Albumba bejegyzett tanárok neve között nem fordul elő;továbbá a fentebb már idézett törvénykezési jegyzőkönyv 1660 február 23-i adatában nem is képviseli a kolczsvári kollégium ifjuságát. De ha a két intézet diáksága egyes tantárgyakat netalán mégis csak közösen hallgatott volna, Porcsalminak Apáczait is helyettesitő feladatköre az előbb tárgyalt kéziratmásolatok alapján mégsem vonható kétségbe.Ezért legfennebb ha a teológiai tárgyak előadásának Vásárhelyire való átszállásáról lehetne valamelyes szó, minthogy ő külföldi akadémiákon tanulván, rangban mégis csak előbb állott Porcsalminál. Ezt a feltevésünket látszanék támogatni az a feltünő jelenség, hogy az Apáczai hagyatékában volt kéziratok közül határozottan teológiai tárgyu előadást egyet sem őriz Porcsalmi - másolat-kötete.

A fehérvári ifjuság 1662-ben a resolutio Apafiana intézkedésére a kollégiumuk birtokához tartozó Nagyenyed városába,mint Kolozsvárnál is biztonságosabb helyre, költözött át. Ilyeténképpen Porcsalmi megint csak egyesegyedüli tanárként maradt itt. E fokozott terhet azután még egynehány esztendeig viselte,mignem Veresmarti püspök a kollégium minél magasabb szinvonaláról gondoskodandó, a hollandiai és angliai egyetemeken tanult Tolnai F. István kézdivásárhelyi papot és orvosdoktort ide rendelte Apáczai utódául. Ő azután hivatalát, vagyis a teológiai professzorságot 1665-junius 26-án foglalta el. Három évvel ezután még egy másik professzort is nyert a kollégium. A hollandiai egyetemeken tanult Pataki István, Bánffi Dénes kolozsmegyei főispán és a kolozsvári vár főkapitányának udvari papja 1668 március 6-án lépett az intézet

kötelékébe, mint a nyelvek és a bölcsészet professzora.[25] Ekkor azonban Porcsalmit már más hivatáskörben találjuk. Eltávozásának pontos idejét nem ismerjük. Minthogy azonban temetési kártáján azt olvastuk, hogy a lektori hivatalt körülbelől 26 évig, a papságot pedig 14 esztendeig viselte, ezért csakis az 1667-68. évek valamelyikében válhatott meg a kollégiumtól. Ámde az előbb azt láttuk, hogy Pataki 1668 március 6-án ugyanannak a tanszéknek a betöltésére hozatott ide, amelyet eredetileg is Porcsalmi töltött be, ezért feltételezhetjük, hogy a kolozsvári papságra még az 1667. év folyamán választották meg.

A kollégiumtól való megválására nagyon hihetőleg az volt döntő hatással, hogy már ő is beleláradhatott a huszonhat esztendő legnagyobb részének nagyon megerőltető munkamenetébe, de meg abba a helyzetbe is, hogy hol vezetője volt az intézetnek, hol pedig második, vagy éppen harmadik helyre szorittatott vissza. Különben most már látta, hogy Apáczai helye nem méltatlan képességű és készültségű férfiuval töltetett be, amit azután már az is bizonyit, hogy amikor a fejedelem Tolnait az udvarhelyi papságra akarta áthelyezni, a kollégium seniora az egész tanulóifjusággal együttesen 1667 január 14-én közvetitőnek Teleki Mihályt kérte meg, hogy professzoruk itt hagyattassék, mert - hát - "Tolnai uram ő klme ha szintén Udvarhelyt laknék is, onnét is ide kellenék ő klmét hozatni; mert a mint klmetek jól tudja, ilyen Scholában való alkalmatos embert s jó tanitót nagy helyen nem kaphatni."[26] A puritánus Tolnai erélyes kezű, kemény egyénisége s friss tudással teli koponyája is, ugy lehet, az ifjuságban is talán nagyobb tekintélyt váltott ki, mint Porcsalminak már az öreg kor felé hajló, békésebb természete, jóllehet az ő személyére vonatkozólag a kérelem se nyilt, se rejtett célzást nem tartalmaz.

Tudjuk, hogy már az öregbik Rákóczi György idejétől kezdődőleg a magyar református részen három lelkipásztori állás volt rendszeresitve. Az 1660-as években itt szolgált papok közül Veresmarti Gáspár püspök éppen ebben az időtájban hunyt el. Eltemették őt 1668 március 3-án,[27] de az idő rövidsége miatt szó sem lehet ar-

---

25) Tolnai István és Pataki István temetési kártájának életrajzi adatai. (A farkas-utcai templomban.)

26) PrK. 1891: 15.

27) A szabó céh exactorainak ratioja. (Az ENM lev.tárában).

ról, hogy az ő váratlan halálával bekövetkezett üresedés miatt nyerte volna el Porcsalmi a papi állomást. A másik prédikátort, a Veresmarti után püspökké választott Kovásznai Péterben ismerjük meg, mígnem a harmadik, illetőleg a Veresmarti életében fennálló rangsor szerinti második pap csakis Mogyorósi Elek lehetett. Reája vonatkozólag bárha 1664-en innen semmiféle adatunk nincsen, mégis fel kell tételeznünk, hogy még ezután is élt egynehány esztendeig s csak az 1667. évben hunyta le a szemét.

Az iskola érdekében is sokat fáradozott, tehát a Porcsalmi érdemeit is jól ismerő s ezért az ő javát is akaró Veresmarti lehetett az a pártfogója, aki keresztülvitte, hogy - a rendes szokástól eltérő kivételképpen - mind egyházi, mind világi részen eltekintettek attól a képesitéstől, hogy Porcsalmi tanulmányaiból hiányzott a külső országokbeli akadémiák látogatása.

Alig választották meg Mogyorósi utódának (?) s talán még át sem adhatta tanári székét, amikor meghalván jóakaró barátja, igy most már a harmadik papi állásból nehány hónap leforgása alatt a másodikba lépett elő. Ekkor azután már sokkal méltányosabb járandóságokat élvezett, mint lektor korában. Ezt legjobban bizonyitja az 1669-70. gazdasági évben kapott pénzbeli szegődsége, amely 220 m. forint volt, tehát csupán tiz forinttal kevesebb, mint Kovásznai püspöknek.[28] Természetes, hogy ehhez járultak még a buza- és borbeli járandóságok (naturálék) is.

Pappá választása után 5-6 év multával 1673 julius 21-én elhunyt Kovásznai Péter püspök, aki egyuttal kolozsvári elsőpap és kolozs-kalotai esperes is vala.[29] Porcsalmi tehát rangban ismét előbb lépett. Igy lett most már a kolozsvári kálvinisták elsőpapja, azonban érdemes és tisztelt egyéniségét bizonyitja az a körülmény is, hogy az egyházmegye legközelebbi partialis synodusa a kolozs-kalotai kerület papjai közül őt találván legméltóbbnak, az esperesi tisztségre is megválasztotta. E munkakörét - a temetési kárta szerint - nyolc évig viselte.

Veresmarti és Kovásznai halála után megválasztott helybeli paptársai az 1670. évtől Sárpataki N. Mihály, Sárpataki Mártonnak,

---

28) Quártások 1669/70. 14/B. lev.

29) Temetési kártája a farkas-utcai templomban, sirköve pedig a házsongárdi temetőben.

a jobbágyfiuból lett fejedelmi itélőmesternek, testvéröccse és 1673-tól Szathmár-Némethi Mihály, nagyszombati nemes Soós Szabó Mártonnak, Szatmár-Németi városi tanácsos, bécsi követnek fia voltak. Minkét ifjabb pap ismét csak külső országokbeli akadémiák növendéke lévén,igy ujra helyre állott a Porcsalmi derék egyénisége miatt megtört régi szokás.

Porcsalmi tizennégy esztendei papságának idejéből nem sok emlék maradt reánk. Ezek között látjuk, hogy az enyedi kollégium diákjainak Nadányi János professzoruk elleni panasza ügyében a kurátorok 1673 december 20-án hozott határozata szerint a Nadányi által tartandó examenen a világi gondnokokon kivül a püspök s tiz tekintélyes pap, esperes is jelen legyen, akik azután véleményt adjanak a tanitás eredményéről. Közöttük találjuk Porcsalmi Andrást is.[30] E feladatánál jelentősebb cselekedetének tarthatjuk élete utolsó éveiben:"1679 január 3-án özvegy Gilányi Gergelyné Apafi Annához,a fejedelem testvérnénjéhez intézett levelét.Ugyanis a gyermektelenül elhunyt Gilányi, aki a fejedelem konyhamestere,s az országos jövedelmek főbérlője volt, unokaöccsének magvaszakadása esetére minden ingatlan vagyonát az erdélyi református egyháznak hagyományozta; Gilányiné azonban a jószágokat elfoglalva, hallani sem akart azok kiadásáról s csak az 1679. év juniusában püspökké választott keménykezű és megingathatatlan akaratu Tofaeus Mihály fejedelmi udvari papnak sikerült kiharcolnia a végrendelet teljesitését.[31] Az árva Apafi Annától visszatartott javak közé tartozott az a kolozsmonostori nemesi kuria is, amelyet II. Rákóczi György 1654-ben templommá átalakitva,hitsorsosainak adományozott, de amelyet az 1658. évi tatárpusztitás felégetett. Porcsalmi azonban Tofaeusnál már öt hónappal korábban megindult,hogy ezt a templomocskát az egyháznak visszaszerezze.Gilányinéhoz intézett levelében leirja annak történetét s azután szemrehányásokkal és rábeszéléssel fordul hozzá, hogy "ez Christus számára rendeltetett ház is tehessen tanubizonyságot az kegyelmed Isten dicsősége mellett való buzgóságárul az Isten kegyelmességének széki előtt". Ugy látszik azonban, hogy még évekig eltartott az özvegy makacskodása, mignem végül is annyira magához tért, hogy az 1682-83.é-

---

30) Dézsi Lajos: Nadányi János-történetiró életéhez. ItK.1900:67.
31) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 114-28.

vekben nemcsak a leromlott templomot épittette fel és adta vissza rendeltetésének, hanem a prédikátori fizetésről is maga gondoskodott.[32] Porcsalmi azonban mindezt már nem érte meg.

Egyebekben még csak nehány jelentéktelen apróságról számolhatok be, amely köztiszteletben álló egyéniségére mutat. Igy Pápai Páriz Ferenc naplójában feljegyezte, hogy külföldi akadémiákra való indulása előtt 1672 március 4-én "osztoztam meg Kolosváratt T. Porcshalmi András uram, Sárpataki Mihály uram, Dadai János (tordai pap) uram, Pataki István (professzor) uram, Kobzos Márton (helyesebben: István kurátor) uram, Polyk János (Kolozsvár várbeli alkapitány) és Váradi István deák uram jelenlétekben Kolozsváratt.[33] Ezen kivül Deáki Filep János nagy- és kisdobai prédikátor 1675 augusztus 10-ről emlékezetben hagyta, hogy ezen a napon jegyezte el Posoni István kolozsvári kántor mostohaleányát. "Kérő Tisz: Portsalmi András Ur[am] azon Eccla[na]k edgyik hűséges Lelki pásztora, és a' kalotaszeghi, 's Colosvármegyében levő Atyafiak[na]k érdemes Seniora." Augusztus 27-én ugyanő volt az esketö pap is. Deákiék legelső gyermeke, 1677 február 26-án született Kolozsvárt, keresztszülőkül első sorban Portsalmit és feleségét nevezi meg.[34]

Megállapithatjuk, hogy Porcsalmi negyven esztendeig tartott sokféle, tulterhelt elfoglaltsága s talán az irói becsvágy hiánya miatt is komolyabb irói munkához nem fogott hozzá. Mindössze csak két temetési beszéde s hat verse megjelenéséről van tudomásunk. Az egyik beszédét a számüzetésben levő Bocskai István zemplén-megyei főispánnak a kolozsvári farkas-utcai templomban 1673 május 29. napján történt eltemetése alkalmával tartotta. E prédikációja a "Szomoru Halotti Pompa" cimű beszédgyüjteményben 1674-ben Kolozsvárt jelent meg. Másik beszédét 1673 julius 25-én ugyancsak a farkas-utcai templomban mondotta el Kovásznai Péter "földben való tisztességes takarittatása alkalmatosságával". E prédikációja "Ministerialis Prudentia" cimen ugyancsak 1674-ben Kolozsvárt nyomattatott ki negyedrétnyi 8 sztl levelen.[35] Nemkülönben Kovásznai, valamint

---

32) EPrK. 1879:528-29, 535-36, 543. - Aracs István: A kolozsmonostori ref. templom története. (Kolozsvár, 1914). 14-19.

33) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója. ItK. 1892: 388-98.

34) Sárpataki N. Mihály: Noé bárkája c. könyv előzéklapjára irt bejegyzés. (A szegedi egyetem irod.tört.tanszéke könyvtárában).

35) RMK. I. 1163, 1164.

Apáczai temetése alkalmára szerzett egy-egy latin nyelvű verset is, amely 1673, illetve 1660-ban egyleveles kártán kinyomtatva jelent meg paptársa, továbbá a kollégiumi tanárok és a diákság emlékverseivel együttesen.[36] A másik négy magyar nyelven irott üdvözlő vers közül az egyik Komáromi Csipkés Györgynek "Pápistaság Ujsága" című s 1671-ben Kolozsvárt, a másik id. Zilahi Jánosnak "Az Igaz Vallasnak Vilagos Tüköre" c. 1672-ben Kolozsvárt, a harmadik pedig Szathmár-Németi Mihály "A Négy Evangelisták szerint való Dominica" 1675-ben, valamint Sz.Dávid Psalteriuma" 1679-ben ugyancsak Kolozsvárt megjelent könyvében kinyomtatva maradt reánk.[37]

Porcsalmit - ugy látszik - hatvannegyedik életévében már a papi szolgálat is fárasztotta, lehetséges,hogy el is betegeskedett. Erre következtethetünk Medgyesi L. Mátyás leydai diáknak 1681 májusában tartott disputációjából, amelyet többek között Porcsalmi András kolozsvári nyugalmazott papnak és esperesnek ajánlotta.[38] Ebben az időtájban különben végrendeletét is elkészithette. Ezt abból a körülményből tudjuk meg, hogy könyvtárának meglehetősen sok kötete kerülvén a kollégium tulajdonába, egyik-másikban azt a könyvbejegyzést olvassuk, hogy "Clarissimus ac Doct. Vir D. Andr. Porcshalmi moribundo legavit Colleg. Reform. Claud. A. 1681."[39]

Elmulása 1681 május 19-én, 64 éves korában következett be. Temetésére egylevelesen nyomtatott kártát készittetett a kollégium ifjusága, amelyre Sárpataki N. Mihály, Szathmár-Némethi Mihály lelkipásztorok, Tolnai István professzor,továbbá az elhunyt veje, valamint tiz kollégiumi diák latin nyelvű emlékverset szerzett. E kártának egyetlen példánya a farkas-utcai templomban maradt meg. Az elfáradt derék vándor holttestét bizonyosan a házsongárdi temetőben helyezték örök nyugalomra.Sirdombja mára már egyenlő lett a föld szinével, sirkövét pedig a kegyetlen utókor régóta elkallódtatta.

Egynehány adatot családjára vonatkozólag is sikerült összekaparnunk. Ezt sem tartom szükségesnek elhallgatnom, mert az egyének élete soha sem választható el a környezettől, amelyben leélik nap-

---

36) Egyetlen példánya a farkas-utcai templomban. - Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 539. - MKvSzle. 1930. 309.

37) RMK. I. 1115, 1136, 1179, 1234.

38) RMK. III/2. 208. 1.

39) Könyvtári jelzésük: K. 25, 0.76, R. 64, Y. 117.

jaikat, sőt amely sokszor elhatározó befolyással lehet egész életük munkálkodására. Felesége nevét nem ismerjük, tudjuk azonban, hogy urát 14 évvel élte tul. A szabó céh számadáskönyve szerint: 1695. "Die 12 May Temettük el Porczalmi Andrasne Aszszonyomat pro flr 2."[40] Felnőtt kort ért gyermekei közül ismerjük egy asszonyleányát, aki Miskolczi Márton bánffihunyadi lelkipásztornak volt a felesége.Forrásunk Porcsalmi temetésére készült eulogium,amelynek egyik verse alatt a szerző nevét igy találjuk: "Martinus Miskolczi Minist. Eccl. Hunyad: et Gener defuncti trist. opposuit." Azután adatunk van egy fiára vonatkozólag is. Ugyanis a kollégium nagykönyvtárának egyik kötete az alábbi bejegyzést őrzi: "Veri Possessoris Steph. P. Portsalmj Anno D. 1682.Ab obitu Rdi Parentis."[41] Erről a fiáról még azt is megtaláltuk, hogy a kollégiumban 1680 táján irta alá az iskolai törvényeket s ekkor lépett a felsőbb tanulmányok évfolyamaiba. Neve a diákok névsorában ugy van bevezetve: "Sen(ior) Stephanus Portshalmi satisfecit, ductus-past. Sz. Ujvarin."[42] E sorokból a következő helyzetet állapithatjuk meg. Minthogy rendesen a 16-ik éves kor a subscriptio ideje,tehát az 1664.esztendő a körülbelőleges születési éve.Tanulását - ugy látszik - végig e kollégiumban folytatta. Ezt bizonyitja a többek között az a körülmény is, hogy 1687 decemberében Kolozsvárt történt könyvvásárlását jegyezte fel.[43] Az iskolában utoljára a seniori tisztségre is megválasztotta a diákság bizalma. Becsvágy azonban őt sem nagyon ösztönözte s ezért külső országokbeli akadémiákra sem törekedett, hanem elfogadta a szamosujvári kicsiny egyházközség lelkipásztori állását. Hihetőleg ő volt a törzse a XVIII. és XIX. század folyamán Erdélyben s főképpen a Szilágyságban élt Porcsalmiaknak, akik mindnyájan zilahi előnevet használva, közülők az alsófehérmegyei Brassóban élő István és a marosszéki Mezőmadarason birtokos György 1773-ban nemességigazolásra utasittatott.[44]

---

40) A szabó céh exactorainak Ratioja.

41) Könyvtári jelzése: Q.232.

42) Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 10. (A kollégium levéltárában levő kéziratos könyv.)

43) Könyvtári jelzése: RMK. 187.

44) Br. Bánffi Farkas főkormányszéki tanácsos 1773. évi referatumai. (RefKollLt.)

Porcsalmi vagyoni körülményeire vonatkozólag mindössze csak annyit tudunk, hogy volt egy szölleje a Békásban, egy pedig a Brétfűben, ezek azután a maradékai tulajdonába jutottak.[45] De sajátja lehetett az a szentegyház-utcai ház is, amelyben 1656-tól kezdve családjával együtt, az ő halála után pedig özvegye lakott.

Megemlithetjük még, hogy a kollégiumnak hagyományozott könyvtára a maga egészében aligha maradt reánk. A még most is meglévő 17 mű közül több is bizonyitja, hogy könyvtárát állandóan növelte, igy látjuk, hogy Csengeri Képiró István, Barcsai fejedelem udvari papja, 1653 és 1658-ban is egy-egy könyvvel kedveskedett neki. Azután Apáczai halála után az ő könyvei közül is nem egyet szerzett meg, amelyek közül négy darab az ő hagyatékából került a kollégium tulajdonába. Közöttük valóban számos olyan mű volt, amit előadásaihoz bizonyosan fel is használt, igy Alcmarinusnak Arithmeticáját és Geometriáját, Apáczainak "Introduction ad Philologiam Sacram" című vitatkozását, Kepplernek a "Harmonices Mundi" című művét, de aligha nélkülözte Calepinus kilenc nyelvű szótárát is.[46]

Porcsalmi elhunytával lezárult Apáczai azon kortársainak sorozata, akik a korán sirba tért professzor életére és munkálkodására befolyással és törekvéseiben segitőkészséggel voltak.

---

45) 1682-X.-28.: Porcsalminé szöllője a Békásban és 1696. III.25. boldogult Porcsalmi András ur[am] maradéki szőleje a Brétfőben. (Mindkét okirat a ref. egyházközség levéltárában.)

46) A kollégium nagykönyvtárában a RMK. jelzésű gyüjteménycsoportban elhelyezve.

Adat Veresegyházi Szentyel János életéből

Tolnai Dali János és nehány puritánus társa felett az 1646 esztendő február hónap 7-én Tokajban tartott közzsinat ugy itélkezett, hogy állásuktól mindaddig felfüggesztessenek, mignem egy összehivandó nemzeti zsinat nem dönt sorsuk felett. Nemcsak a haladó gondolkozásu, de minden jóérzésű férfiuban ugy Magyarországon, mint különösen Erdélyben nagy megbotránkozást keltett ez a határozat. Simándi János zempléni esperes - nézetéhez mért felfogása szerint - az általa vezetett "Protocollum"-ban megemlékezvén, különösen Veresegyházi János gyulafehérvári tanárt emliti olyannak, mint aki az erdélyiek közül legerősebben kikelt a Tolnaiékkal szemben tanusitott bánásmód miatt.[1] De Veresegyházinak ez az erélyes tiltakozása sem keltett ellenszenvet sem a fejedelem, sem a főemberek körében, bizonyság erre az a körülmény, hogy állásában még a szatmárnémeti nemzeti zsinat után is továbbra is megmaradhatott,de határozott célzást találunk erre a kolozsvári sáfárpolgárnak 1646 november 20-i feljegyzésében, amelyet a nemzeti zsinat megtartása után alig félesztendő mulva róttak papirosra: "Erkezek Bathorbol Veres Egjhazi Janos, Fejervari Mester,Vagio[n] Maga 3 Magaual, keseri Bettlen Istua[n] szolgaia Oltomany Giörgj masod magaual."[2] Látjuk tehát, hogy az öreg Bethlen Istvánnál s egészen bizonyosan a fejedelemnél is illő becsületben állott. Ekkor ugyanis Bethlen Péter temetéséről érkezhetett,minthogy az ifju gróf 1646 augusztus 3-án meghalván, november 4-én Nyirbátorban eltemették.[3] Veresegyházi tehát két társával,valamint Bisterfeld

1) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 143.
2) Sáfár. 1646. 138, 212.
3) RMK. I. 787.

professzorral együtt[4] ekkor a fehérvári kollégiumot képviselték.

Veresegyházi értékelését bizonyitja az is, hogy szolgálata még 1648-ban is az iskolához kötötte, ugyanis Illyefalvi Szász Miklós utrechti teológus március 13-án tartott vitatkozását a fehérvári egyházi vezetőkön kivül Árkosi Benedek, Veresegyházi János és Csaholczi János fehérvári puritánus iskolaigazgatóknak ajánlotta.[5]

Veresegyházi személyéről és működéséről - sajnos - nem sokat tudunk, annyi azonban ismeretes, hogy ő volt az első magyar, aki Comeniust a fejedelem megbizásából Elbingben 1643-ban felkereste és átadta neki Rákóczi meghivását, minthogy a kiváló tudóst a fehérvári kollégiumhoz óhajtotta megnyerni.[6] A későbbi időből azt is tudjuk róla, hogy "Veres-egyházi Szentjel Janos" néven Lőcsén 1648-ban egy "Myrotechium Spirituale, az az: Lelki Patika" című 261 lapnyi terjedelmű 12°-nyi nagyságu könyvet adott ki, amelyet késmárki Tökölyi Istvánnak ajánlott, a hozzá szerzett buzditó magyar verset pedig "Mich. Apafi de Apanagyfalva N(obilis)T(ransilvanus) nékem hűséges Praeceptoromhoz... hala adó szeretetemnek. jeléül" irta.[7] Bizonyosan a későbbi fejedelem ezután sem feledkezett meg egykori tanitójáról.

Veresegyházi hihetőleg Kassáról származott,itt ugyanis a város lakóinak 1650. esztendei összeirásában az I.fertályben felsorolnak egy "Vörösegyházi Szentely János" nevezetű személyt,[8] aki netalántán apja is lehetett a fehérvári skolamesternek. De atyafiságához kellett tartoznia annak a Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári typographus és kiváló compactornak is, akinek különben hasonlóképpen volt köze Kasséhoz.[9]

---

4) Sáfár. 1646. 346.

5) RMK. III. 1712.

6) Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon. Bp. 1931.- Makkai László: A magyar puritánusok harca. Bp. 1952. 57, 96.

7) RMK. I. 810.

8) Kerekes György: Polgári társadalmunk a XVII. szdban. Kassa, 1940. 50.

9) Szerző: A legyeződiszes könyvkötés kolozsvári mestere. MKvSzle: 1957. 155-65.

Árkosi Mihály Benedek

A tudós Szilágyi Sándor Apáczai Cséri János és kortársai-ról irott tanulmányában azt állitja, hogy az 1643 utáni években a diák Apáczai Kolozsvárról a gyulafehérvári intézetbe ment át, itt azután "a kolozsvári unit. professzor, Geleji Árkosi Benedek kora egyik legtudományosabb férfiának buzditására tanulni kezdé a zsidó nyelvet önszorgalomból;mert akkor ezt Fehérvártt senki sem adta elő."[1] E kissé különösen hangzó kijelentés után mindenek előtt figyelemmel kell lennünk magára a forrásra, amely Szilágyit erre a megállapitásra vezette,ez pedig Apáczai Magyar Encyclopaediájának előbeszéde. Ebben ugyanis a többek között elmondja, hogy külső országokbeli akadémiákon "arra forditám igyekezetemet,hogy jobban tanulnám a zsidó nyelvet,amelynek tanulásához a nagytudományu Árkosi Benedek urnak javaslása szerént már az előtt fogtam vala, de sokra nem meheték, mivelhogy abban az időben (oh idő! mostoha idő!) senkisem volt a gyulafejérvári tudós gyülekezetben, aki ezt a szent nyelvet vagy maga tanulta, vagy tanitás által egyebekkel közlötte volna."[2]

Ezt olvasva, mindenképpen szeget kell üssön a fejünkbe Szilágyi állitása, mivel elképzelhetetlen, hogy abban a korban, amikor a literátus emberek között annyira éles válaszfalat vont a dogmabeli ellentét,miképpen kerülhetett volna a kolozsvári református scholaházban bent lakó diákocska olyan helyzetbe,hogy a különben nagyon kiváló unitárius tanár pártfogásába vegye,vagy legalább is jó tanácsokkal lássa el, különösen ha tekintetbe vesszük

1) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 101-02.

2) Apatzai Tsere János: Magyar Encyclopaedia. Győr, 1803,VII.lapon. A bevezetés eredeti latin szövege magyarra van leforditva.

azt a körülményt is, hogy Gelei 1636 szeptember 9-én indult Olaszországba a páduai egyetemen való továbbtanulás céljából s a bécsi meg a linci fogságát is beleszámítva, csak kilenc esztendő multával, vagyis 1645 május 5-én érkezett vissza Kolozsvárra![3] Ekkorra azonban Apáczai már a fehérvári kollégium növendéke volt. Szilágyi tévedése azután még más botlást is vont maga után. Ezt a helyzetet az a körülmény is összekuszálta, hogy a XVII. század derekán Erdélyben éppen három Árkosi Benedek nevű férfiut találunk a tanári székben, akiknek személyét még a kellő körültekintéssel dolgozó Gál Kelemen is összetévesztette a kolozsvári unitárius kollégiumról irott nagy munkájában. Ezért állithatta tehát, hogy Árkosi (Gelei) Benedek, a kolozsvári unitáriusok jeles scholájának későbbi nagytudományu lektora, az 1636-44. években Olaszországban tanulván, Páduában és Velencében tartózkodott, közben azonban "1642-ben a leideni egyetemen van beirva."[4] Gál Kelemen a leydai diákra vonatkozólag nem rendelkezvén több adattal, nem is nagyon tudhatta, hogy a hollandiai teológus nem azonos a kolozsvári unitárius tanárral, azért azután az 1643-44. esztendőre szépen vissza is téríti Páduába. Ugyanezt a tévedést vesszük észre, számos más szakirőnál is, sőt idegen nyelvű munkákba is átcsuszott. Igy Mühlbächer Frigyes román nyelven irott doktori értekezésében azt állitja, hogy Árkosi Gelei Benedek 1641-ben Pádovából Franekerába utazott, ahol 1642-ben doktorrá avatták. Innen Leydába ment át s majd 1643-ban ismét Padovába tért vissza.[5]

A másik Árkosi Benedekről, aki 1654-től kezdődőleg hasonlóképpen kolozsvári unitárius tanár vala, már tudjuk, hogy ugyancsak Háromszékről, az árkosi Tegző-családból származott.[6] A Régi Magyar Könyvtár azonban - Kénosi Tőzsér kéziratos munkájára hivatkozással - 1639-ben és 40-ben mondott két beszédet is[7] Geleji Benedek helyett tévesen neki tulajdonit.

Rajtuk kivül tudunk egy harmadik Árkosi Benedekről is; ő a-

3) Gál Kelemen. II. 520-25.

4) I.h.

5) Mühlbächer Frideric: Medicii de seamă maghiari ai Ardealului. in sec. XVII. şi XVIII. 13.

6) Gál Kelemen. II. 526.

7) RMK. III. 1552, 1563.

zonban már nem Kolozsvárott tanitott,hanem a fehérvári academicum collegium egyik rektori tisztét töltötte be.Tehát vallása szerint is Apáczai hitsorsosa. Ezt a harmadik Árkosi Benedeket összefoglaló munkáink nem ismerik, ellenben ha Háromszék 1635 október 25-én összeirt lustra-könyvébe tekintünk, abban valóban megtaláljuk az életbe való elindulását. Ugyanis Árkoson a "primipili veteres", vagyis a régi lófők között látjuk "Mihalj János g. lófő, öccse Benedek, Deák Fejérvárott."[8] Az a körülmény, hogy másik két földije unitárius vallású s ezért a kolozsvári unitárius scholában tanult, ő azonban, akit most már Mihály Benedek-nek is nevezhetünk,Fehérváron volt diák, bizonyitja református vallását s ezzel egyuttal olyan ismertető jelt ad, amely megakadályozza,hogy a másik kettővel összecserélhessük.

Árkosi Mihály Benedek világrajövetelének idejét a leydai egyetem anyakönyvének adata határozza meg.Ugyanis miután hazai tanulását Fehérváron befejezte,külső országokba való bujdosásra indult. A hollandiai Leyda akadémiájára 1642 május 8-án iratkozott be - a bejegyzés szerint - "Benedictus Arcosius Hung(arus. Annorum) 28, T(heologiae studiosus)".[9] Ezek szerint tehát 1614-ben kellett születnie s ilyenképpen az 1635. évi lustra alkalmával 21. évét töltötte be. Diákunk Leydaban mindössze csak fél esztendeig tartózkodott, mert 1642 november 21-én a franekerai akadémiára iratkozott át. Az itteni anyakönyv szerint:"Benedictus Arkosi Hungarus Theol(ogiae) Stud(iosus)."[10] 1643 október 18-án a groningai egyetem hallgatója lett.

Külső országokbeli tanulásának befejezési ideje csupán csak következtetés utján állapitható meg. Ugyanis földije: Illyefalvi Sz.Miklós utrechti hittanhallgató 1648 március 13-án és erdélyi Fogarasi K. Ferenc leydai teológus 1648 junius 24-én[11] tartott vitatkozásának ajánlásában azt látjuk, hogy Árkosi ekkor már a gyulafehérvári iskola egyik rektora; különben erre utal az Apáczai-

8) Háromszék 1635. évi lustratioja. 70/B. levél. (A SzNM.-ban használtam.)

9) Archiv N. F. XVI. 211.

10) TT. 1886: 606.- Dunántuli Prot.Lap. 1917: 195.

11) RMK. III.1712. és MKSzle. 1930: 146.

val kapcsolatos adat is, noha éppen nem olyan korai időből, mint ahogyan Szilágyi Sándor feltételezi. Bizonyos azonban, hogy a nála nehány esztendővel korábban hazatért Gidófalvi János előbb ugyancsak fehérvári iskolamesterrel együtt ő is a szabadabb szellemű presbiteri egyházkormányzati irányzat gondolatát hozta magával s ezért a püspökös igazgatás mellett küzdő Geleji Katona István püspök - a már ekkor kolozsvári papságot nyert Gidófalvival egyidőben - őt is eltávolittatta a kollégiumból.Ugyanis 1649 aug. 15-én Bisterfeld professzor arról tudósitotta Rákóczi Zsigmondot, hogy "De domini Arkosii negotio jam aliquid spero. Sentio literas vestras fuisse efficaces. Principis resolutio, si perseveret, est heroica."[12] Majd azt olvassuk Medgyesi Pál udvari papnak ugyancsak Rákóczi Zsigmondhoz 1649 augusztus 23-án intézett soraiból,- hogy "Kemény János uram ő kegyelme, el hiszem az Nagyságod bölcs irásától is indittatván, most igen svadeálja, hogy ugyancsak beállattassék az Scholában Árkosi uram; a mi Kegyelmes Urunk penig most in discessu is halasztotta, ne talán az Nagyságod itéletét is ő Nagysága szemben érteni akarván ő Nagysága. Ne is kivánja (a fejedelem) ő nagysága az Árkosi uram conscriptiojját az (Geleji-féle) Canonok alá különben, hanem csak az ő Nagysága iustificatoria szép orthodoxa restrictiója szerént; hogy ha mindenek az sz. irás mérő serpenyőjében fontoltatnak meg: mely szerint örömest is subscribál."[13] E sorok magyarázatát világosabban megkapjuk Bisterfeldnek ugyancsak a herceghez 1649 október 1-én Kolozsvárról intézett levelében. Eszerint ugyanis "D.Arkosium, quoque, iterato principis jussu, in scholam restitui, nec d. episcopo renuente; sed cum nudiusterius ex ipso interrogarem, qualem suscriptionem ab illo postulet, respondit: fungatur officio per 5 aut 6 septimas, tum si nancisci queat, conditionem in Transylvania subscribat canonibus, sin cur subscribere? Haec quidem per se nec mihi desplicent"...[14]

Három hét mulva ezután, vagyis október 22-én Medgyesi azt a hirt közölte a Sárospatakon tartózkodó Zsigmond herceggel, hogy

12) TT. 1887: 658.

13) Szilágyi Sándor: Medgyesi Pál levelei. EPrK. 1876: 307.

14) TT. 1887: 672.

"Valóban Isten nevében esnék, ha Nagyságod urunkkal gyakrabban lehetne együtt; használt igen csak a minapi szemben léte is Nagyságodnak, az igaz ügynek előmozditására. Árkosi uram már ben vagyon a Scholában,és mivel Püspök uram igen desperált vala (saját) élete felől, reversalist sem kivánt még eddig tőle, de oly conditioval consentialt beállitásának,hogy prima quoque occasione gondot viseljen maga felől; noha talán urunk ő Nagysága nem fogja azt is ő kegyelmére hagyni."[15]

E sorokból arról győződhetünk meg, hogy Árkosi Benedeket presbiteriánus egyházigazgatási felfogása miatt bizonyosan a fejedelemmel egyetértett püspök netalán az 1649 év első felében eltávolitotta rektori állásából, mignem Medgyesi Pál udvari pap és Bisterfeld sürgetésére Rákóczi Zsigmond és Kemény János, a későbbi fejedelem, közbenjárására ugyanennek az esztendőnek az őszén, mégis csak visszahelyeztetett előbbi állásába.Ugy látszik, hogy ezután már zavartalanul tölthette itt szolgálati idejének hátra levő egy esztendejét. Ezt bizonyitja az a körülmény, hogy Vizkeleti P.Dániel franekerai theológiai hallgató 1650-ben nyomtatásban megjelent hitvitájában még mindég fehérvári iskolaigazgatóként nevezi meg.[16] Az eseményeknek ilyetén való fordulását bizonyosan a püspöknek 1649 december 12-én történt halála enyhithette.Minthogy az akadémikus mesterek tanárkodásának ideje rendesen három esztendő vala, ilyenképpen kimondhatjuk,hogy Árkosi a rektori tisztséget - bizonyos ideig tartott megszakitással együtt - az 1647-50.években töltötte be. Külső országokból való hazaérkezése tehát hihetőleg 1647 ősz táján történt. Tudjuk azt is,hogy az elégséges nagyságu segéllyel ellátott,jó igyekezetű diákok gyakran öt esztendőt töltöttek idegen földi bujdosásban,ennek következtében tehát az is valószinű, hogy egyetemi tanulását csakugyan 1642 tavaszán éspedig Leydában kezdette el.

A fehérvári iskolánál teljesitett szolgálati idejének letelte után Árkosi bizonyosan papi pályán helyezkedett el,de erre vonatkozólag semmiféle adatom nincsen.Lehetséges,hogy az uj püspök, a hasonlóképpen püspöki egyházigazgatási felfogást valló Csulai György, aligha adott helyet saját nézete szempontjából kockázatosnak látszó nagyobb állomáshelyre.

---

15) EPrK. 1876: 320.

16) RMK. III. 1712, 1750.

Szilágyi Sándornak fentebb idézett tévedése Árkosi Mihály Benedek egyéniségére vonatkozólag jótékony utmutatásul szolgált, bizonyitván, hogy mint tanár, az ifjuságnak barátja és a tehetségesebbeknek az iskolai tanulmányokon kivüli önmivelésre buzditója volt. Ilyenképpen tehát az Apáczainak adott tanácsot is most már minden kétség nélkül neki kell tulajdonitanunk. Magyarázatul még azt is hozzá fűzhetjük, hogy a külső országokból behivott jeles professzorok közül ekkorra már csak Bisterfeld maradt életben, egymagára pedig nem tudta ellátni a hiányzó másik két professzor teendőit, a mellette alkalmazott rektorok is - ugy látszik - eléggé el lévén foglalva, ezért nem volt, aki abban az időben a héber nyelvet tanithatta volna.

A fenti sorokból azonban még egyébről is meggyőződhettünk. Ugyanis az 1647. év őszétől 1648 tavaszának végéig Apáczainak éppen elég alkalma lehetett, hogy Árkosival naponta találkozzék s az ő figyelmeztetéseit és irányitását egyebekben is megfogadja. Árkosi ugyanis nemcsak Hollandiában, de valószinüleg Angliába is áthajózva, szivta magába a haladó egyház felfogását, amely az egyházigazgatásban magának a gyülekezetnek is döntő hatáskört követelt. Nézetét azután idehaza sem rejthette véka alá, bizonysága ennek az iskolától való eltávolittatása is. Mindez együttvéve arra bátorit fel, hogy benne keressük egyikét azoknak a férfiaknak, akik az akadémiákra készülő Apáczait a nyugati országok szabadabb szellemére előkészitették s rakhatták le az alapot puritánus felfogásának kialakulásához.[x]

---

x) E dolgozatomat 1938 őszén Sepsiszentgyörgyön készitettem, amikor még rendelkezésemre állott a fentebb megjelölt forrás, amelyből Árkosi Benedek családi nevét megállapithattam. Most azonban Bán Imrének Apáczai Csere Jánosról irott nagyon értékes munkájából (532.l.) meggyőződhettem, hogy Zoványi Jenő a három Árkosi Benedek között 1940-ben rendet teremtett. Dolgozatom értékét a nyomtatott betű elsőbbsége ilyeténképpen bár csökkentette, az eddig ismeretlen forrás felhasználása azonban talán mégsem tette egészen fölöslegessé ennek közzétételét, különösen ha e sorokat további figyelmeztetésnek veszszük történeti jellegű irodalmunkba becsuszott eléggé nagy számu tévedések helyesbitésére.

Gidófalvi Csulak János

E jeles ifju ember előtt csak egy pillanatra lebbent fel a függöny, megmutatván neki azt az utat, amelyen haladva, nemcsak egyháza, de egyuttal nemzete érdekében is maradandót alkothatott volna, csakhamar azonban elzáratott előle minden lehetőség s ő ismét elmerült az ismeretlenségbe, ahonnan annak idejében valóban nagy ügyszeretettel igyekezett kibontakozni.

Gidófalvi János személyét eleddig alig is ismertük, sőt neve sem árulná el még eredetét sem, hacsak egyik diáktársát üdvözlő versét 1640-ben Franekerában mint Gidófalvi Cs. János nem irta volna alá.[1] Ezt tudva, most már visszatérhetünk a háromszéki Gidófalvára. Ha az I. Rákóczi György fejedelem rendeletére 1635 október 25-én tartott lustra könyvét vesszük vizsgálat alá, abban Cs. hanggal kezdődőleg a Csulak családnevet találjuk. Ennél azután az összeirást végző kancelláriai iródeákok a régi lófők (primipili veteres) között sorolják fel: "Czulak János ob(iit.) Fiai: János Fejérvári Colleg(iumban) lakik, László m(eg)h(alt). az ki él János, az birja örökségét Lászlónak."[2] Már e néhány szóban is határozottan reá találunk Gidófalvi János személyazonosságára. Látjuk, hogy mind apja, mind pedig fiutestvére meghalt, ő azonban - bár reá szállott az örökség - mégsem jött haza, hogy átvegye a gazdaság vezetését, hanem ott maradt a fehérvári academicum collegiumban, ahol már ekkor a deáki sorban a felső évfolyamokon tanult. Hihetőleg igyekvő, jótanuló volt, akit az idegenből jött tudós professzorok is buzdithattak a továbbtanulásra, sőt tanácsával az a gidófalvi Csulak Gáspár Pap is támogathatta, aki szülőfalujától távol lelkipásztoroskodott.[3]

---

1) RMK. III. 1556.

2) Háromszék lustrakönyve az 1635. évből. 62/a.lev. (A SzNM. levéltárában használtam.)

3) I.h. 65/a.lev.

Gidófalvi Csulak János eredetének megállapitása után továbbhaladva, születési idejét a leydai akadémia anyakönyvének adatai alapján találjuk meg; itt ugyanis 1641 március 22-én 26, 1642 október 6-án pedig 27 évesnek jegyeztetett fel,[4] tehát az 1615. esztendőben kellett születnie.

Öt évig tartott külső országokbeli tanulására az 1639. esztendőben bujdosott ki a fehérvári kollégiumból s már szeptember 12-én a hollandiai Franekera akadémiájára,mint "Johannes Gidófalvi Ungarus Theol(ogiae) Stud(iosus)" iratkozott be.[5] Itteni jóigyekezetének bizonyságául Vedelius Miklós teológiai professzorelnöksége alatt 1640-ben nyomtatásban is megjelent vitatkozást tartott. Ugyancsak itteni tartózkodása idejében Almási P. András nevű diáktársának 1640 májusában előadott disputációját Mogyorósi Elek nevű földijével együtt ő is verssel üdvözölte.[6]

Franekerából azután még ugyanebben az évben Groningába bujdosott s a teológiai előadásokat az ottani akadémián hallgatta tovább. Itt most már Alting Henrik professzor irányitása mellett. 1641 február 24-én "De Antichristo" tárgykörből tartott vitatkozást, amelynek folytatása a Mogyorósi Elek nevű földije és tanulótársának disputációja vala. E dolgozatát azután Rákóczi fejedelem kedves emberének, kolozsvári polgár Kassai István titkos tanácsosnak ajánlotta.[7] Nem egészen egy hónappal ezután Groningát is elhagyta s március 22-én "Joannes Gidofalvi Transsylvanus (Annorum) 26, T(heologiae studiosus)" bejegyzés került a leydai egyetem anyakönyvébe.[8]

Gidófalvi későbbi élettörténetéből ismerve szabadabb szellemű egyházigazgatási felfogását, bizonyosnak tarthatjuk, hogy ezt a presbiteriánizmus hazája: Anglia alakitotta ki benne, hiszen őt is, mint az akkori felvilágosultabb elveket valló ifjak mindenikét ellenállhatatlanul vonzotta mindennek közvetlen forrását is megismernie! Tekintettel tehát arra a közülményre, hogy a leydai egyetem anyakönyvébe neve 1642 október 6-án ujra bevezettetett,[9]

4) Archiv N. F. XVI. 210.
5) TT. 1886: 605.
6) RMK. III. 1556, 1557.
7) I.h. III. 1569.
8) Archiv N. F. XVI. 210.
9) I.h.

bizonyitja, hogy első beiratkozása utáni időközben innen el kellett távoznia. Hihető, hogy akár egész évig is tartott távolléte idejét Angliában, mégpedig talán Cantabrigiában (Cambridge-ben) töltötte. Ide hihetőleg Medgyesi Pál, Rákóczi fejedelem egyik udvari prédikátora irányitotta,mint akit magát is megfogott az egyházi kizárólagos papuralomtól felszabadult szellem.

Leydába való visszatérése után Gidófalvi még egy esztendeig maradt Hollandiában, erről az időről azonban már semmi emléke sem ismeretes.

Kolozsvár városának 1643. évi sáfárpolgára számadáskönyvében azt jegyezte fel, hogy "die 21 Decembris, erkezek onnet feljülj ki v(runk) ő Nagysága Alumnusa, Gidofaljuy Janos Neü,kj Innet fejeruara megyen fejedelem Vru[n]khoz ő Nagysagahoz.K(egyelmes)V(runk) Ö Nagysaga S(alus) C(onductus) L(evele) leven nala B(iro) V(ram) H(agyásából) vitetem louas posta zekeret alajatt 5 louaualj sekereuelj Zilagy istuant,fizetem eniedigh 5 louastülj Zilagy Istuannak fl 3 die 12 1/2."[10] Megérkezve Fehérvárra, a fejedelemnél való jelentkezés után Geleji Katona István püspöktől megkapta legelső beosztását, amely rendesen valamelyik kollégiumnál,vagy partikulánál eltöltendő három esztendei iskolamesterség vala. Ezt a hivatali tisztségét Medgyesi Pál fejedelmi udvari paphoz Kolozsvárról 1649 junius 1-én intézett levelében maga adja tudtunkra, elmondván, hogy itt "azzal is vádoltak Váradi s Szegedi uramék, hogy az mig én itt prédikáltam, az husvétot nem tudták, mikor esik, se pünkösdöt, se karácsont, hanem csak az énekből,mert azokra illendő alkalmatos matériákot nem vöttem fel; magam én husvétban soha nem is prédikáltam itt, hanem edszer lector koromban, sőt Tsaholczi uram exprobálta is nekiek, hogy Fejérvárott ő kegyelmével együtt prédikáltam akkor."[11] E vád ellen védekezve,annak valótlanságára igyekezett reá mutatni. Bizonyos, hogy jóakarója: az amugyis presbiteriánus nézetet valló Medgyesi előtt nem is lehetett szüksége semmit sem eltitkolnia. Sorai egyuttal valamelyes tájékoztatást nyujtanak kolozsvári papságának idejére vonatkozólag.Ugyanis arra a körülményre való tekintettel,hogy Csaholczi külső országokbeli bujdosásából 1646 február 28-án érkezett

10) Sáfár. 1643: 467.
11) EPrK. 1874: 173.

haza,[12] ezért tehát ugyanennek az évnek tavaszán kellett Gidófalvival együtt prédikálnia a fehérvári templomban, minthogy Csaholczinak ugyane tájban történt iskolaigazgatóságra való kirendelése is. Gidófalvi tehát hazaérkezése idejétől számithatólag rendeltetett ki Bisterfeld professzor mellé az academicum collegiumi lektorságra, hihetőleg a filozófia tanitására. E tisztséget, amely magasabb fokozatu volt az iskolamesterségnél, vagy rektorságnál, 1646 tavaszáig, vagyis Csaholczival egyidőben tartott husvéti prédikációja tájáig töltötte be, mert hiszen május végén már a fejedelemségnek Várad után következő legnagyobb református gyülekezetében: Kolozsvárt találjuk. Nagyon valószinűnek tartom, hogy Fehérvárott - mint a felsőbb tudományok tanitásával megbizott lektor - a Porcsalmi keze alól Kolozsvárról visszakerült Apáczainak is tanára lévén, aligha mulasztotta el értelmes, szorgalmas tanitványára buzditólag hatni. Igy tehát az elsők egyike lehetett, aki Apáczait a presbiteriánizmus lényegével megismertette.

A kolozsvári sáfárpolgár 1646 május 31-én ezt jegyezte fel a számadáskönyvbe, hogy "Gidofalui Ura[m] Elől megien az Giűlesb[en] Eniedre, B(iró) V(ram) P(arancsára) Adtam az kucsi eleib[en] 5 louat"; másnap azután ugyancsak "B(iró) V(ram) P(arancsára) Attam Jenei Istua[n] (kolozs-kalotai esperes, kolozsvári első-)papVra[m]nak az eő kgle kocia elejben negi louat eniedigh."[13] Ugyanis a presbiteriumi egyházigazgatásról való határozat ügyében junius 10-re Szatmárra összehivott általános zsinat (generalis synodus) előzetes tanácskozását junius 3-án Enyeden tartották meg, ahol egyöntetűen a presbiteri képviseleti rendszer elfogadása mellett döntöttek. Ugy látszott, hogy ezzel nagy elégtétele készül Medgyesi Pálnak, az udvari papnak, valamint pártfogoltjának: Gidófalvi Jánosnak, a hihetőleg ugyanekkor felszentelt kolozsvári lelkipásztornak. A szatmári zsinat azonban egészen másképpen vélekedett: a gyülekezet tagjainak az egyházigazgatásban való részvételét még időszerűtlennek tartva, mélyebben nem merültek belé az erdélyiek megállapodásának megtárgyalásába. De Gidófalvi e gyülés megtartása ellenére sem szünt meg hirdetni egyházszervezeti eszméit; ezt abból a körülményből lehet következtetni, hogy kolozs-

12) Sáfár. 1646. 415.
13) I.h. 202, 499.

vári szolgálata mindössze nagyon rövid időre szabatott, Minthogy Medgyesihez intézett leveléből tudjuk, hogy Kolozsvárt husvétkor soha nem prédikált, pünkösdkor, valamint karácsonykor is csupán csak egyetlenegyszer, bizonyitja, hogy itt legfennebb csak egyetlen esztendeig, tehát 1647 tavaszáig lehetett szolgálatban. Ennek pedig nemcsak közbejött betegségének, hanem egyéb okának is kellett lennie.

Kétségtelen helyzet, hogy az a haladó szellem, amelyet az angliai egyetemeken járt teológus ifjak magukkal haza hoztak, az öreg fejedelem előtt nem vala kedves.Geleji Katona István püspökkel és Csulai György udvari főprédikátorral együttesen attól a veszedelemtől tartott,hogy az egyházi ügyekben való mindennemű ujitás egységbontással jár s a polgári elemeknek az egyházigazgatásba választás utján történő bejutása tulságos szabadosságot von maga után,pedig a török és a német közé ékelt Erdélyben amugyis sok ellentétre hajló lehetőség szunnyadt. Mégis I.Rákóczi György szeretett feleségére való tekintettel, mint aki az ország népének a lelki életben való joghoz juttatását őszinte szivvel munkálta, nem küzdött ellene. Medgyesi Pál fennmaradt levelezéséből ismerjük meg valamennyire azokat a körülményeket, amelyek az öregbik fejedelem halála és feleségének, meg kisebbik fiának Fehérvárról való eltávozása után, vagyis az erdélyi ügyekre való befolyásuk megszünésével, az egyházi életben bekövetkeztek.

Az ifju fejedelmet az erős akaratu püspök is befolyásolta s ha anyja, vagy öccse kedvéért olykor enyhitett is az intézkedések szigoruságán, végezetül mégis csak a közvetlen hatás érvényesült. Különösen Kolozsvárt vert nagy hullámot az elnyomás, mert a püspök itt talán nálánál is erőszakosabb eszközökre talált az egyházközség főpatrónusában. Itt tehát az volt a helyzet,hogy a püspök az öreg fejedelemmel egyetértve, Jenei István első pap mellé két derék, tudományosan képzett ifju prédikátort állitott. Sorsuk megindulása egyelőre még homályban van, hiszen erről az időről hiányzik Medgyesi levelezése, annyi azonban mégis csak bizonyos, hogy az egész gyülekezettől szeretett Gidófalvit rövid időre terjedt szolgálata után eltávolitották állásából, ő azután betegségtől is gyötörve ment el a városból. Valószinű azonban,hogy az ifju fejedelemnél már kevesebb befolyással biró Medgyesi,továbbá Bisterfeld professzor közbenjárása,meg az öreg fejedelemasszony sür-

getése következtében II.Rákóczi György mégis csak felülvizsgálat alá vette Gidófalvi ügyét. Ennek következtében 1649 junius 1-én már ismét Kolozsvárt van, innen intézi levelét Medgyesi Pálhoz, jelentvén:..."Én uram,már hála istennek,eljöttem Kolozsvárra,de itt méltó dolgokat találtam. ...Váradi és (Szögedy) Gergely deák uramék igen erősen opponálták magokat és meg is intettenek már némelyeket, hogy velem ne konversálkodjanak,még az szállás adásban is látom,hogy vagyon némelyekben scrupulus,noha én arra nem szorultam, mert Tsaholci urammal jó szálláson vagyok, az mi nagyobb, püspök uram megizente Tsaholci uramnak,hogy az cathedrában ne bocsásson, hanem attul eltiltson, sőt Váradi uram azt mondotta Tsaholci uramnak, hogy ha ő ellenem nem áll, tehát maga az cathedra grádicsára ül és ha akarok menni is, fel nem bocsát, sőt emberséges ember is mondotta, hogy az szakálomnál fogva von le a cathedráról. ...Innen is itélhet kegyelmed az én ellenkezőimről, hogy azt dictálják, hogy az község botránkozott meg és ezért nem engedik itt lakásomat, az község penig nem hogy megbotránkozott volna, hanem inkább urgeálja maradásomat."[14]

Miként már az előbb is láttuk:Gidófalvi ellen az volt a legsulyosabb vád, hogy sátoros ünnepek alkalmával nem mondott ahhoz illő beszédet s csak egyedül a gyülekezeti énekből lehetett megállapitani az alkalomszerűséget. E vád azért volt biztos fegyver, Váradiék kezében, mivel a skót puritánizmus 1581. évi vallástétele azt hirdeti, hogy "a szentirás egy napnak megszentelését sem parancsolja az ur napján kivül, mely a keresztyén szombat. Az ugy nevezett ünnepek mellett semmi bizonyiték nincs a szentirásban, ugyanazért egészen eltörlendők." Ezért vádolták Tolnai Dali Jánost és a magyar puritánusokat, hogy sem husvétot, sem pünkösdöt, sem karácsonyt nem ünneplik meg.[15] Ezért azután, hogy a puritánusok ellen kellő törvényszerűséggel léphessenek fel, az 1646 junius 10-én Szatmárnémetiben tartott nemzeti zsinat a többek között kimondotta,hogy "ki a sátoros ünnepek eltörlése mellett küzd, hivatalától fel fog függesztetni. Hogy pedig a nép buzgóbban megülje azon ünnepeket, a lelkipásztorok beszédjeiket azon napok jelentőségéhez alkalmaztassák. ...Az énekvezérek is azon ünnepekhez

14) EPrK. 1874: 172-73.

15) Révész Imre: Adalék a magyar puritánok történetéhez. Spfüz. 1859: 717-24.

alkalmaztassák énekeiket. ...Némely ifju pap közelebbi időkben Tiszán tul ujitásokat akarván behozni az egyházba,..addig kimozditva lesznek, mig az egyház kegyességét ujólag ki nem érdemlik."[16] Ezek a pontok adtak Váradiéknak is erősséget, hogy Gidófalvi ellen minél erélyesebben felléphessenek.

Ettől kezdve azután még mintegy félesztendeig huzódott Gidófalvi és paptársai ellen a sok herce-hurca.

Medgyesi Pál Fehérvárott keltezve, augusztus 23-án azt irja Rákóczi Zsigmond hercegnek, hogy "Urunk megparancsolta a Kolozsváriaknak, hogy Gidófalvit visszavegyék oly conditióval, ha bizhatik egészségéhez,mely püspök uramék toldalékja s annyit teszen, mintha nem is igyekeznének benne, ...holott már annyira épült,... hogy fungálhat."[17] De Váradi nem is akarta,hogy Gidófalvi itt maradjon. Bisterfeld professzor október 1-én ismét arról számol be Zsigmond hercegnek, hogy "D. Guidofalvi male habet, vix poterit ecclesiae Claudiopolitanae sufficere."[18] Ugy látszik, hogy Medgyesi és Bisterfeld levelére a herceg nem restelte volt a fáradságot s Patakról lejőve, felkereste bátyját. Ezt következtetjük ugyancsak Medgyesinek október 22-én Fehérvárról irott leveléből:"Valóban Isten nevében esnék, ha Nagyságod (fejedelem) urunkkal gyakrabban lehetne együtt;használt igen csak az minapi szemben léte is Nagyságodnak,az igaz ügynek előmozditására.Árkosi (fehérvári) rektor uram már ben vagyon a Scholában...Gidófalvi uram felől mind addig tanácslottak ő Nagyságának annak az jámbor tudós embernek Kolozsvárra való visszahivásában,hogy a szerint ugyan csak az püspök uram és a más politikus püspök Váradi Miklós akaratjok megyen végben. Tsaholczi uram sem maradhat ott, mert Váradi Miklós őtet sem akarja.Valóban csak nagy oligarchia alatt nyög az m(agyarok) Ecclesiája."[19]

Nem sokkal ezután, vagyis november 27-én II. Rákóczi György fejedelem Gyaluban tartózkodván,"Váradi Miklós Vramat es Benedegh Deak Vramat Vrunk hiuatuan Gialuban",[20] meghallgatásuk után a ma-

16) Makkári Pap Lajos: Egyházi régiségek. Szathmárnémeti zsinat végzései. SpFüz. 1865: 672.

17) EPrK. 1876: 309.

18) TT. 1887: 672.

19) EPrK. 1876: 320.

20) Sáfár. 1649. 468.

ga részéről már dönthetett is. A püspöktől meginditott eljárás egyes fokozatait nem ismerjük, csupán annyi bizonyos, hogy a kolozsvári papok között nagy takaritás ment végbe.

Medgyesi 1649 december 9-én Ecsedből irott levelében arról tudósitja Rákóczi Zsigmondot, hogy "rettenetes dolog, mint megzavarták püspök és Csulai uramék Váradi Miklós által (kinél perditissimum persecutorem a mi időnk nem látott a Magyar Nemzetben)az kolosvári szép Ecclesiát; Bisterfeld uramtul fogja Nagyságod legigazabban megérteni.Az szegény Tsaholczi uramot is (noha subscribált az veszett Canonoknak), de ugyan kitudták Kolozsvárrul, s ama botránkoztató Apostatát,Bathai Györgyöt akarták polczra ültetni."[21]

Ilyeténképpen csak a mérsékelt gondolkozásu,mindenkitől egyaránt tisztelt Jenei G.István, valamint a református szászok papja: a nagytekintélyű Graffius Gáspár maradt a helyén,ellenben december elsejére se Gidófalvi János, se Csaholczi János, se Tótfalusi István fiatalabb rendű lelkipásztorokat már nem találjuk itt. Igaz, hogy Vizkeleti P. Dániel akadémiai hallgató 1650-ben Franekerában megjelent vitatkozását a többek között Gidófalvi, Mogyorósi és Csaholczi papoknak is ajánlotta,[22] állomáshelyüket azonban nem nevezi meg, sőt vitatkozása megtartásának idejét sem adja tudtunkra, ezért ezt az adatot bizonyitékul nem használhatjuk fel, minthogy munkácskájának keltezési ideje akár egy esztendővel korábbi keletű is lehet.

E század derekára Erdélybe is behatolt szabadabb szellem az egyházigazgatásban a néppel együttesen való részvétel jogát tűzte ki céljául. Elképzelésük legfőbb támogatói maga az öreg fejedelemasszony, a megértő jóságu Lorántffi Zsuzsánna és hozzá méltó kisebbik fia: Zsigmond herceg volt. Erejük azonban a kemény kezű püspökkel és az angliai vérengzéstől megrettent s ezért az ujitásban országos veszedelmet sejtő ifju fejedelemmel szemben gyönge s ők csak azt tehették,hogy eszméik hirdetői közül a kiváltképpen megbélyegzetteket maguk köré igyekeztek gyüjteni,saját birtokaikon,vagy a kevésbbé kockázatos Pártiumban helyezvén el.Igy került

21) ElrK. 1876: 321.
22) RMK. III. 1750.

ujra Sárospatakra a kemény harcos Tolnai János,majd az öreg fejedelem udvari papja Medgyesi Pál is.Váradon Nagyari Benedeket és Kovásznai Pétert,Belényesen pedig Kolozsvári Igaz Kálmánt látjuk viszont s igy a többiek is rendre helyet találtak, ellenben a meggyőződését még alig is kifejthetett, fiatal Gidófalvi János, ez a felvilágosult "jámbor tudós" egyszerre egészen eltünik a szemünk elől. Tekintettel arra a körülményre, hogy rosszakaróinak vádolására az ujitás gyanujába erősen belekeveredett, alig hihető, hogy ezek után komoly feladatokat rejtő nagyobb állomáshelyen való pásztorkodást bizott volna reá a maradi szellemű Csulai György, az uj püspök; jelentéktelen, komoly feladatot nélkülöző helyre pedig - azt hiszen - buzgósága s becsvágya aligha engedte.Ezért tehát nem tartom lehetetlennek, hogy szülőfalujába visszatérve, ismét csak Csulak Jánossá lett. Itt azután a saját, meg elhunyt László nevű öccse örökségén gazdálkodva, élhette le életét,pedig - hát - Apáczai a magyar nemzet barbárságának megcáfolására az "Oratio de studio sapientíae" című beköszöntőjében a kiváló magyar tudósokkal, ugy mint Szegedi Kis Istvánnal, Szenczi Molnár Alberttel, Geleji Katona Istvánnal, Csulai Györggyel, Medgyesi P. Pállal, Kereszturi Pállal, Tolnai Dali Jánossal Gidófalvi Jánost is egysorba helyezve, emlékezik meg róla.[23]

Ámde az sem lehetetlen, hogy ismeretlen betegsége, (netalán a tüdőbaj) lassanként elhatalmasodva, végtére is végzett vele.

23) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp. 1911. 189.

Nehány adat Csaholczi Pap János életéhez

A Kolozsvár-városi sáfárpolgár 1641. esztendőbeli számadáskönyvében jegyezte fel, hogy "Die 12.Martij Az Deakokat es az itt Valo Rectort is B(iró) V(ram) Paran(csára) uitte Fejer Marton No. 5 Louan. Szekeren Varadigh tt. fl. 7 den. 50."[1]

Szétnézve a külső országokbeli akadémiák magyar diákjai között, a most megjelölt iskolaigazgató személyével leginkább a hazulról való elindulása után jó három hónap mulva, a franekerai akadémiára 1641 junius 21-én beiratkozott "Joannes Pastoris Czaholczy Ungarus. Theol(ogiae) Stud(iosus)" ifjut hozhatjuk kapcsolatba.[2] Az azonosság mellett dönt az a körülmény is, hogy ugyanez a diák 1643 február - május hónapokban Utrechtben tartott vitatkozásait - a püspökön, a fejedelmi udvari papon, egykori tanitóján s nehány fehérvári iskolamesteren kivül - mind csak kolozsvári egyházi férfiaknak, ugy mint Tiszabecsi P. Tamás prédikátornak és kalotaszegi esperesnek, Graffius Gáspár református szász papnak, Jenei István papnak és Almási P. András iskolaigazgatónak ajánlotta.[3] Bizonyos tehát,hogy föltétlenül köze volt Kolozsvárhoz. De hogy nem a diákoskodása füzte az itteni iskolához,látjuk abból is, hogy tanulását Debrecenben végezte, ahol a schola törvényeit 1633 április 25-én irta alá.[4] Ezen kivül a kolozsvári református kollégium könyvtárában három könyvre is akadtam, mint amelyeket Csaholczi idevalósi papoknak küldött haza Hollandiából.A beirt ajánlás szerint az egyiket "Tsaholczi Pas.János" Utrechtből küldi "Tisza Beczi Thamas urnak Atjanak a Kristusban",a másikat "Clarissi-

1) Sáfár. 1641. 182.
2) TT. 1886: 605.
3) RMK. III. 1611.
4) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 112.

mo ac Doctissimo Viro Dno Stephano Jenei mittit Johannes P.Csaholczi Franekera",a harmadikat pedig 1641-ben ugyancsak "Clarissimo ac Doctissimo viro Dni (!) Stephani (!) Jenei Ecclae Claudiopolitanae Orthodoxae Ministro Fidelis. Dno suo ac benevolo singulari hocce gratitudinis suae symbolum mittit Johannes P. Csaholczi Franekera".[5] És végezetül Kolozsvárhoz való közét bizonyitja az is, hogy az itteni gyülekezet az ujonnan felépitett farkas-utcai templom papjául 1648-ban magának kivánta vissza.

Csaholczi teljes nevéből megállapitható, hogy papfiu, akinek a Szatmár-megyei Csaholc falu volt a szülőföldje. Minthogy 1644-ben május 3-án Leydaban történt beiratkozásakor "Joannes Past.Tsaholczi Ung(arus)" nevű teológus diák 29 évesnek mondotta tollba az adatait,[6] tehát 1617-ben kellett a napvilágot meglátnia.

A fentiek alapján valószinű,hogy a kolozsvári schola igazgatásával mint hazai iskolákat végzett diák bizatott meg, hiszen csak itteni tanárkodása után 1641-ben indult külső országokbeli bujdosásra. Odakünn először (1641 junius 21-én) Franekerában akadunk reája. Azután bárha az utrechti tanulók névsorában neve nem fordul elő, tanulmányait mégis csak ott kellett folytatnia, hiszen "De Monachatu" tárgykörből 1643 február 11-től május 27-ig terjedő időben Voetius Gisbertus professzor elnöklése alatt ezen az akadémián tartotta öt részletre tagolt dipsutációját.[7] Utrechtből azután 1644 május 3-án iratkozott át Leydába. Itt maradt-e a következő évben is, avagy egykoru honfitársai példáját követve, áthajókázott-e Angliába? - az eddig előkerült adatok erről nem számolnak be. Angliai tanulását azonban nagyon valószinűvé teszi 1647-ben Gyulafehérváron kiadott "Index Vocabulorum" cimű munkája, amelyet Bihari Ferenc tanártársával "angol és belga nyelvből" együtt forditott le magyarra,[8] tanuskodván angol és holland nyelvi tudásuk mellett. Emellett azt is bizonyosan tudjuk, hogy 1645-ben még mindég külföldön tartózkodik, hiszen Szoboszlai Miklós nevű franekerai diák vizsgai vitatkozását a többek között Csaholczi János teológus barátjának is ajánlotta.[9]

---

5) Könyvtári jelzése: P. 249, VIII. 218, B. 208.

6) Archiv N. F. XVI. 211.

7) RMK. III. 1611. - Segesváry Lajos: Magyar ref.ifjak az utrechti egyetemen.Debrecen, 1935. 15.

8) RMK. I. 792.

9) RMK. III. 1652.

Idegen országokból történt haza érkezésének idejére pontos adatot találtunk. Ugyanis Filstich Ferenc Kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyvében 1646 február 28-án arról számol el, hogy "Erkezek Vrunk eo nagisaga alumnusa onnan felliwl chiahoci Vra[m], megien feiervarra S(alus) C(onductus) L(evelére) B(iró) V(ram) P(arancsára) Attam egi tizenket eökrw szekeret alaia Eniedigh."[10] Fehérvárra megérkezvén, Geleji püspöknél történt jelentkezése után mindjárt az ottani kollégiumhoz rendeltetett mesterül. Azt is tudjuk, hogy melyik osztály oktatása bizatott reá. Ugyanis - amint előbb már emlitettük - Bihari Ferenccel együtt "Index, Januae Lingvarum J.A. Comenii. Index Vocabulorum" cimen Bisterfeld professzor költségén 1647-ben Fehérváron 508 lapnyi terjedelemben egy latin-magyar szótárt adott ki, amely Comenius: Janua Lingvarum című tankönyvéhez készitett szószedet volt. (E munka második kiadása 1649-ben jelent meg.)[11] A könyv végére kinyomtatott latin versek aláirásában a szerzők igy nevezik meg magukat: "Johannes Fast: Tsaholci, p. t. Rect. Collegii Albens. et Logicae facult: Magister Ordinarius, Indicis Latino- Ungarici Interpres. Franciscus Bihari p.t. Rect. Collegii Alb. et Poeticae facult. Magister ordinarius, Indicis Latino-Ungarici Translator.[12]

Ugyanebben az évben még egy másik adat is jelentkezik, amely fehérvári kollégiumi tanárságát nevezi meg. Ugyanis 1647 junius 30-án tartották a kolozsvári farkas-utcai templom ünnepélyes felavatását. Ezen az országos nagy ünnepségen azután kiséretével és számos erdélyi s magyarországi vendég részvételével az egész fejedelmi család is megjelent. Erre a napra azután eljött az egykori itteni iskolaigazgató: Csaholczi is. Lehetséges, hogy magán az ünnepélyen, avagy még inkább az utána következő hétköznapi istentiszteleteken neki is jutott feladat, minthogy ekkor e templom számára még nem voltak kiválasztva az állandó szolgálatra rendelendő lelkipásztorok. Csaholczi az ünnepségek után csak nehány nap mulva tért vissza Fehérvárra. Auner Gábor városi sáfárpolgár elszámolása szerint: 1647 julius 9-én "B(iró) V(ram) P(arancsára) az Fejervari Schola Mester Czaholtzi Vr[am] ala attam 5 lovan sze-

10) Sáfár. 1646. 415.
11) RMK. II. 705. l.
12) RMK. I. 792. és II. 673.

keret Varga Tamasét Enyedigh fiz(ettem) fl. 3 den. 12 1/2."[13]

Illyefalvi Sz.Miklós utrechti tanuló 1648 március 13-án tartott vitatkozásában is még mindég ugy köszönti,mint fehérvári iskolaigazgatót,[14] sőt Sikó János ugyancsak utrechti diák 1649 julius 9-én tartott vitatkozását hasonlóképpen mint fehérvári iskolaigazgatónak s egyuttal mint egykori tanárának ajánlotta,[15] mignem Vizkeleti P. Dániel 1650-ben Franekerában nyomtatott disputációjának ajánlásában Csaholczi neve már mint lelkipásztoré fordul elő.[16] Az időpontban azonban itt már egy kis tévedés történt. Ugyanis Viczei Péter kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében azt jegyezte fel, hogy 1648 augusztus 1-én "Kajantai Janos hozta haza Fejervarrol az Papunkat Czaholczi Uramot 5 lovon f. 4 // 37 1/2 Item Egyetmas Partekajat Eokőr szekeren hoztak Kemeczi Demeter, 6. Eokrőn f. 2 // 62 1/2. Magiari Matyas es Balogh Janos 6 Eokrön f. 2// 62 1/2. Komarami Mihaly 6 Eokrőn f. 2 // 62 1/2."[17] E három ökörszekeret megtöltő, kezdő ember számára szokatlanul nagy mennyiségű portéka annak bizonysága, hogy ide már mint ujházas érkezett s a fiatal asszony nem lehetett szegény leány. Emellett saját könyvtára is bizonyosan sok helyet foglalhatott el a szekérben.

Uj állomáshelyén nyert lakásának körülbelőleges helyére is van adatunk. Ugyanis az egyházközség 1664 évi vagyonleltárkönyvében összeirt ingatlanok között felsorolják a kurátorok,hogy "Farkas utzában vagjon egj nagj kőház meljben mostan·Püspök Veresmarthi Ur[am] lakik, melljet Idvezült öregbik Rákotzi fejedelmünk vőtt volt Eccl(e)siánkhoz."[18] Minthogy pedig Veresmarthi hivatali közvetlen elődje Csaholczi vala, tehát lakóháza is azonos az övével s csakugyan az adófizetők könyvében a "Luporum Intra Moenia"-ban, vagyis a várfalon belüli Farkas-utcában már az 1648. év végén megtaláljuk az "Ecclesia h(ázát)", amelyben "Csaholczi praedicator Ur[am] (lakik)."[19]

13) Sáfár. 1647. 223.
14) RMK. III. 1712.
15) RMK. III. 1730.
16) RMK. III. 1750.
17) Sáfár. 1648. 632.
18) 1664. évi vagyonleltárkönyv.29/B. (Az ekklézsia levtárában.)
19) Dica. 1648. 8.

Amikor Csaholczi elfoglalta kolozsvári állomáshelyét, éppen atájban indult meg a püspökös egyházigazgatás hiveinek itteni harca a gyülekezet világi tagjainak az egyházigazgatásba való bevonása iránti törekvések ellen. A tiszáninneni és -tuli egyházi kerületekben Tolnai Dali János merész fellépésével már erősen kiéleződött a helyzet,mignem Erdélyben Medgyesi Pál óvatosabb politikával előbb a fejedelmi udvart kivánta céljának megnyerni. Ugy látszik,hogy a Kolozsvárra lelkipásztorul kirendelt Gidófalvi János már itt is elérkezettnek látta az időt a hirverés megindítására. Tervének megvalósitására bárha nem nyult erőszakos eszközökhöz, a kemény kezű, orthodox felfogásu Váradi Miklós, az egyházközség főpatrónusa, mégis gyökerében kivánt elfojtani minden legcsekélyebb ujitást, ugy gondolván, hogy az alig négy évtizede fennálló és gyökereivel még nem eléggé biztosan kapaszkodó gyülekezet pártoskodás következtében megoszolva, elsatnyulhat.

Az erősebb féllel Gidófalvi egymagában nem tudott megküzdeni Csaholczi bárha maga is presbiteriánus felfogásu, amellett Gidófalvinak barátja s egyuttal szállásadó gazdája is,- ugy látszik - hogy Erdélyszerte a kemény akaratu Geleji püspök, helyben pedig a nagytekintélyű Váradi Miklós főbiró miatt egyelőre helyesebbnek tartotta a Medgyesi politikáját követni. Tolnai Dali János harcos természete azonban gyökeresen felkavarva mindent, a központi egyházuralom hivei ezért még kérlelhetetlenebb merevséget tanusitottak.Ennek következtében Kolozsvárt is az erősebb fél győzött s ezért Gidófalvinak is pusztulnia kellett, sőt Csaholczit is - Medgyesi 1649 december 9-én keltezett levele szerint - noha aláirta az u.n. Geleji-féle kanonokat, mégis "ugyan kitudták Kolosvárrul".[20]

Bisterfeld professzor Rákóczi Zsigmondhoz 1650 március 11-én Fehérvárról intézett levelének utóiratában már arról számol be: "Claudiopolitani jam vocant d. Veresmartinum; quaeso C. Vra jam habeant domini Csaholii(!) rationem. D.Csulai etiam id optat."[21] Valószinű is, hogy Veresmarti Gáspár, az eddigi marosvásárhelyi pap és esperes, még ugyanebben az esztendőben elfoglalt a állását,

20) EPrK. 1874: 172. és 1876: 321.
21) TT. 1890: 235.

ami azután azt is jelenti, hogy Csaholczinak ekkorra már itt kellett hagynia a várost.

A Kolozsvárról eltávolitott jeles egyházi férfiut ezután - bizonyosan Medgyesi és Bisterfeld tanácsára - Lorántfi Zsuzsánna vehette pártfogásába,mert hiszen nemsokára az özvegy fejedelemasszony uradalmaihoz tartozó Fogarason találkozunk vele, mint lelkipásztorral.[22] Az 1656. év folyamán azonban már eltávozott innen. Bár tudjuk róla, hogy ő is hirdetője volt a presbiteri gondolatnak, működéséről - a tényleges adatok hiányában - világos képet mégsem tudunk adni. Azonban azt mégis csak tudjuk, hogy 1660-ban, az anyagi javakkal bőven ellátott vizaknai lelkipásztori állást töltötte be,[23] ahol azután rövid időn belül meg is halt.[24]

Eleddig az is bizonytalan volt, hogy a haladó gondolkodásu Csaholczi s a hasonlóképpen presbiteriánus Apáczai között baráti kapcsolat állhatott-e fönn, jóllehet még a fehérvári kollégiumban töltött 1646-48. években elég alkalom adódhatott az öregdiák Apáczai s az ujonnan jött akadémikus mester Csaholczi gondolatainak egymás között való kicserélésére.Bárha levélváltásukról semmi emlék sem maradt fenn, de mindkettejük azonos hitelvei és hihetőleg világnézete közel kellett hozza egymáshoz e két jeles ifju gondolatvilágát. Erre azután Jakó Zsigmond egyetemi tanár e bizonytalanságra is határozottan utba igazitó nyomot talált.Ugyanis a székelyudvarhelyi kollégium könyvtárában reábukkant Piscator ótestamentumi kommentárjainak Herbornban 1646-ban kiadott egyik példányára. E nagyszabásu munka lapjaira irott bejegyzés szerint: "Clar. ac Rdo D.Joh. Tsaholci Pastori Ecclae Orth.Claud. fidelissō mittit Joh. Apatzai."[25] E könyvet tehát Apáczai az 1648.év utolsó hónapjaiban,avagy 1649-ben, Csaholczinak Kolozsvárról történt eltávolitása előtt küldötte haza. Ezzel most már egy ujabb szál bukkant napvilágra, amely hozzájárult annak bizonyságához, hogy Apáczai az erdélyi tudományos és egyházi életben mégsem állhatott egészen társtalan magánosan, hiszen az ifjabb nemzedéknek több jól ismert jeles tagja között Csaholczival is baráti viszonyban kellett lennie.

---

22) Pokoly József: Az erdélyi ref.egyház története.Bp.1904-5. II.

23) Tagebuch des Demeter Kereszturi über die Belagerung Hermannstadts durch Georg Rákóczi. Archiv. XIX. 276, 290.

24) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 365.

25) Köszönettel tartozom Jakó Zsigmond egyetemi tanárnak szives előzékenységéért, amiért e becses adatot annak idejében rendelkezésemre bocsátotta.

Fogarasi K. Ferenc

A puritánus elveknek nyilt hirdetőjeként találjuk Fogarasi K. Ferenc gyulafehérvári papot. Életéről és működéséről alig tudunk valamit, hiszen nyomtatásban idehaza megjelent munkája mára már egyetlen példányban sem maradt reánk.

Nevéből következőleg Fogarason, vagy a fogarasi fejedelmi uradalom falvainak valamelyikében született, a leydai egyetem anyakönyvének adataiból következőleg, 1620-ban látván meg a napvilágot. Hazai tanulását bizonyosan Fogarason kezdve el, Fehérváron folytatta, innen azután Karánsebesre vitetett papnak. Külsőországokbeli akadémiákra való kibujdosására az 1647. esztendő késő tavaszán került sor.

A kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében 1647 junius 5-én azt jegyezte fel, hogy "Tott Janos uizen haro[m] alumnus deakokat S. C. L. B. V. P.[1] Franciscus Fogarasit, Sinko Janost, Szabolai Mihalt, hatt loual, solui fl. 9."[2] Hollandiába érve, e diákok először 1647 augusztus 3-án a franekerai akadémiára iratkoztak be,[3] majd a leydai egyetem anyakönyvében találjuk nevét, 1648 május 6-án bevezetve: "Franciscus Fogarasi Hung. Transylvanus (Annorum) 28. T(heologiae studiosus)".[4] Innen azután rövid időre Utrechtbe vándorolt.[5] Lehetséges, hogy tanulását az öreg fejedelemnek október 11-én bekövetkezett váratlan halála szakitotta félbe.

Idegen országokbeli tanulását két vitatkozása őrzi. Egyiket

---

1) = Salus Conductus Levelükre Biró Vram Parancsára.

2) Sáfár-számadáskönyv. 1647. 531.

3) TT. 1886: 607.

4) Archiv. N. F. XVI. 212.

5) Segesváry Lajos. 16.

1648 junius 20-án Leydában Spanheim Frigyes teológiai professzor elnöklete alatt "De Praedestinatione" tárgykörből tartotta, kapcsolatba hozva Krisztus halálával. Disputációját Rákóczi Zsigmondnak, Geleji püspöknek, Medgyesi udvari papnak és B. Sikó István ilyefalvi papnak, s esperesnek ajánlotta.[6] Hihető tehát, hogy Zsigmond herceg támogatásával gyarapitotta tudását. A másik, eddigelé ismeretlenül lappangott vitatkozásának egyik példányára a debreceni református nagykönyvtár gazdag anyagában akadtam reája. Ennek tárgyköre: "De Notis Ecclesiae visibus" s hasonlóképpen Leydában Triglandius Jakab professzor elnöklete alatt 1648 junius 24-én tartotta. Ajánlását bölöni Sikó Péterhez, Rozgoni János kézdivásárhelyi lelkipásztorhoz, Árkosi Benedek fehérvári iskolamesterhez, Ajtai János köpeci paphoz és Rimai János bölöni istenszolgájához intézte.[7]

Idegen földön tehát egy esztendőnél nem sokkal tovább maradt. Ugyancsak a kolozsvári sáfár 1648 november 25-én azt jegyezte fel: "Erkezenek Nemeth Orszaghbol 2 Vitebergus Deakok, Egyik Fogarasi Ferencz, az masik Maxai, mennek Feieruarra." Továbbá azt számolja el, hogy "Novak Istua[n] viszi az Eo Naga Vitebergus Deakit Fogarasi Ferencet az Tarsaual Maxaiual Nemeth orszaghbol jönek. Eot louon Enyedigh f. 3 - 12 1/2."[8]

Ugy látszik,hogy a püspök kellő képességünek találta Fogarasit,minthogy az iskolamesteri próbaévektől eltekintve,mindjárt Fehérvárra rendelte másodpapságra. Ugyanis egykori iskolatársa és külsőországokbeli utitársa: bölöni Sikó János 1649 julius 9-én Utrechtben tartott vitatkozását a többek között Fogarasi K. Ferenc gy.-fehérvári papnak, mint rokonának ajánlotta.[9] Ezt tudva, most már azt is sejtjük, hogy elhelyezkedésében netalán tekintélyes esperes atyjafia: Sikó István is támogatója volt.

Fogarasi azonban -ugy látszik- hazatérése után nem titkolta, sőt talán hirdette is puritánus nézeteit. Ugyanis Medgyesi Pálnak Rákóczi Zsigmondhoz 1649 junius 9-én Fehérvárról intézett le-

---

6) RMK. III. 1702. és Adattárunk I. 490.

7) A debreceni ref. nagykönyvtár jelzése: R.M.K. 615.

8) Sáfár. 1648. 750, 765.

9) R.M.K. III. 1730.

velében olvassuk, hogy Kemény János reábeszélése ellenére ifjabb Rákóczi György fejedelmet megkörnyékezték és reá is vették, hogy a Geleji-féle kánonok a legközelebbi zsinaton szentesittetve, kihirdettessenek. "Látja Nagyságod a nagy praktikát: a mi kegyelmes urunk nem értvén exacte mik legyenek azokban az kanonokban, megszólitotta ugyan püspök uramat, hogy Fogarasi és Gidófalvi uram ellen semmit ne cselekedjék, de oly dolgok vannak ezekben, hogy sokkal többet és nagyobbakat cselekedhessék rajtok, mihelyt ez kanonok principali authoritate konfirmáltatnak. Én csudálom, hogy a mi kegyelmes urunk a maga méltóságát kiadja kezéből, hogy osztán pro libita élhessen az episcopatus az ártatlanoknak elnyomásokban, mely ellen ha akarna is ő Nagysága, nem állhat ezután,igy ezeket a kanonokat konfirmálván ő Nagysága."[10]

Ugy látszik, hogy Csaholczi és Gidófalvi kolozsvári, Fogarasi fehérvári papot,valamint Árkosi fehérvári scholamestert a zsinat állásukból felfüggesztette. Legalább is ez olvasható ki Medgyesinek 1649 augusztus 23-án Fehérváron keltezett s Rákóczi Zsigmondhoz intézett leveléből: "Rágalmaznak azzal is mind engemet s mind Bisterfeld uramat, hogy ama szegény négy atyafiakat előtaszitottuk, s magunk elébb állottunk, kik is ha jelen löttünk volna, hasonlóképpen jártunk volna. Itélnek váltig Huszár (Mátyás fejedelmi tanácsur) uramék kőre és minden rut halálra."[11]

Rákóczi Zsigmond rábeszélésére azonban, akit főképpen Medgyesi és Bisterfeld tájékoztatott a tanusitott önkényes helyzetről, a fejedelem az itéleteken változtatva, egyikük-másikuk visszakerült előbbi helyére s minthogy Geleji püspök 1649 december 12-én elhunyt, ilyenképpen Fogarasi továbbra is a fehérvári papságban maradt. Ezt bizonyitja ugyancsak Sikó Jánosnak 1651 junius 14-én Utrechtben tartott vitatkozása, amelyet a többek között megint csak Fogarasi K. Ferenc gyulafehérvári papnak ajánlott.[12]

Ugy látszik, hogy Fogarasi mégis csakhamar felcserélte Geleji, majd Csulai püspökök mellett betöltött második papi állo-

---

10) Szilágyi Sándor: A kolozsvári egyház történetéhez. EPrK. 1874: 165-66.

11) Szilágyi Sándor: Medgyesi Pál levelei. EPrK. 1876: 309.

12) RMK. III. 1789.

mását a vizaknai papsággal. Ugyanis Bethlen Kata könyvtárának Bod Péter által összeállitott jegyzékében azt jegyezte fel, hogy "Fogarasi Ferencz vizaknai pap magyarra forditott egy Katekizmust illy titulussal angliai nyelvből: "Kis Keresztyén". Nyomt. Fejérváron, 1654. esztendőben. 8 részben."[13] Ez a könyv ma már egyetlen példányban sem ismeretes.[14] Ebből bizonyos, hogy tudott angolul, amelyet magán uton sajátithatott el, bárha nem lehetetlen, hogy hollandiai tanulása idején, ha egészen rövid időre is, de megfordult Brittániában is.

Vizaknáról nemsokára az enyedi papságra vitetett s mint ilyent 1657-ben esperesnek is megválasztotta az egyházmegye papsága. Jóllehet az 1663. évben Pathai Mátét választották helyébe esperesnek[15], életét azonban ekkor még nem végezte be, hanem visszatért Vizaknára. Ezt bizonyitja, hogy Fogarasi K. János teológus diák 1670 április 30-án Utrechtben Burmann Ferenc professzor elnöklése alatt "De Vocatione Gentium" cimen tartott teológiai nyilvános vitatkozást apjának: Fogarasi K. Ferenc vizaknai papnak ajánlotta.[16] Erről az ifjabb Fogarasiról még azt is tudjuk, hogy 1666-ban irta alá a debreceni kollégium törvényeit, majd azután "Academias salutat, et ibi animam Deo elocat."[17] Különben a leydai egyetem anyakönyve szerint itt, mint 22 esztendős ifju, öt társával együtt 1668 augusztus 8-án iratkozott be a teológiai szakra.[18] Innen azután 1670-ben Utrechtbe ment át.[19]. Hihető, hogy még ebben az esztendőben ugyanott halt meg.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában annak idejében egy olyan könyvbejegyzésre találtam, amely azt árulja el, hogy "Ex Libris Stephani Bardi Comp(a)r[atum] Enyedini. Valet den· 60. Anno Curr[ente] 1676. 28. 7-bris...Apud Vidua[m] p(ie) Defuncti Clar(issimi) Doct(issimi) D(omini) Francisci Fogarassi Enyed(ini)."[20] Ezután még nehány könyvet sorol fel annak bizonyságára, hogy azokat is ugyanakkor vásárolta. E sorok mintha azt sej-

---

13) B.K.P.: Gróf Bethlen Kata könyvtárának lajstroma. EM. 1912:169.
14) RMK. I. 884.
15) Az erdélyi reformált anyaszentegyház névkönyve 1867-re. 10-11.
16) RMK. III. 2531.
17) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. 136.
18) Archiv N.F. XVI. 215.
19) Segesváry Lajos. 21.
20) A kolozsvári ref.koll.nagykönyvtárában Y.236.sz.jelzéssel volt elhelyezve.

tetnék, hogy Fogarasi Ferenc élete végére vagy ő, vagy legalábbis özvegye visszaköltözött volna Enyedre. Bizonyos azonban, hogy a vásárlás időpontjában ő már nem élt, ellenben az özvegy -az egykori szokást követve- ura elhunyta után rövid időn belül áruba bocsátotta a reá maradt könyveket, hogy ezzel is valamelyes jövedelemhez jusson a reá szakadt nehéz árvaságban. A vásárló egészen bizonyosan kollégiumi diák volt, amire a következő könyvtulajdonos bejegyzéséből is következtethetünk. Ez ugyanis így jelölte meg a kötetet: "Nicolai Orlai et amicorum. 1680."

Valószínűnek tartom, hogy Fogarasi K. Ferencnek ha netalánnem is fia, hanem atyjafia volt az a Fogarasi K. József, aki Magyarországba történt távozásakor 1666 junius 3-án az enyedi kollégiumban Pápai Páriz Ferencnek ajándékozta "De Morborum internorum curatione libri IIII. Dionysio Fontano Doctore Medico Mompensulensi Authore" című könyvét.[21] /Vajjon nem ez az ajándékba kapott könyv inditotta-e el Pápait, hogy az orvosi tudományokból is képesitést szerezzen?/ A két Fogarasi közötti atyafiságot már csak abból is következtethetjük, hogy e kötet cimlapján első tulajdonosképpen a "Joh. Siko B." megjelölést találjuk, már pedig láttuk, hogy bölöni Sikó Jánost, a korán elhunyt kolozsvári kollégiumi tanárt, aki az akadémiákon az orvostudományokban is kiképezte magát, rokoni szálak fűzték Fogarasi Ferenchez.

---

21) U.o. IV. 219. sz. könyvtári jelzéssel.

Kolozsvári Igaz Kálmán

Bod Péter ugy emlékezik meg róla, hogy "Colomannus Igaz Kolosvári nobili ex prosapia natus Claudiopoli,nobiliorem se scientiarum ac elegantium literarum cultu reddidit."[1] Ez a megállapitás meg is felel a valóságnak, hiszen vele kapcsolatos külső országokbeli emlékeink - a jellemzésen kivül - őt leggyakrabban "Colomanus Igaz Claudiopolitanus" néven emlitik. Ezzel szemben már kérdés, hogy családja valósággal kolozsvári eredetű-e? Nem vala olyan gyakori családnév az "Igaz", vagy latinra forditott alakban a "Justus",különösképpen a hasonlóképpen ritka Kálmán keresztnévvel kapcsolatosan, hogy ujólagos együttes előfordulásukkor a következtetéstől visszarettenjünk.

Egy 1593-ból való adatunk szerint a váradi református egyházközség tagjai közül többen 3 m. arany 44 tallér 6 garasnyi összeget gyüjtöttek össze a wittenbergi akadémián tanuló magyar diákok társasága számára.Ebben az összegben többek között bennefoglaltatik "a circumspecto viro domino Culmano Igaz" adományozott 50 denarius is.[2] A két Igaz Kálmánnak közeli rokonsága valószinű. Bárha a váradit csak a polgári jellegű circumspectus cimzéssel illették, holott a névsorban a legtöbbnek neve mellett ott találjuk a "nobilis" rangjelzőt,addig a kolozsvárinak külső országokbeli vitatkozását "Colomannus Igaz Nobilis Claudiopolitanus" név alatt nyomtatták ki.[3] Vegyük azonban tekintetbe, hogy Várad törzsökös polgárai - mint végvárbeliek - amugyis mindannyian nemesek valának. Történt azonban, hogy Omár basa 1598 évi ostroma idején Várad külvárosaiból sok polgár menekült Kolozsvárra.Ezek alakitották meg·

1) Bod Péter: Historia Hungarorum Ecclesiastica.Lugdunum - Batavíae,1888-1890. III. 419.

2) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. Pápa, 1908. II. 43.

3) EM. 1907: 252.

az itteni református gyülekezetet. Közöttük találjuk Váradi Miklóst, a Bethlen Miklós dédapját,[4] valamint az először 1604 február 8-án említett váradi Igaz Gáspárt, akinél a váradi előnév származási helyét jelöli s így az előbb említett első Igaz Kálmánnak valószínűleg fia volt. Ezt az Igaz Gáspárt találjuk még Brandenburgi Katalinnak 1630 április 20-án Kolozsvárt kiállított adománylevelében, amelyben az 1628. évre történő utalással a kolozsvári református szászok képviseletében jelentkezik (ami azonban egyáltalában nem jelenti szász nemzetiségét) "prudentes ac circumspecti Caspar Igaz et Nicolaus Varadi, cives et negotiatores in civitate nostra Colosvár residentes."[5] Igaz Gáspár, aki áros ember (kereskedő) vala, már öreg rendű lehetett, életét is csakhamar bevégezte. A nagypiaci templom harangjairól vezetett bevételi tételek között találjuk 1631 december 28-án "Pul(satum) e(st) Casparo Igaz M(aioribus) 9 vic(ibus) fl.4 den. 50."[6] Felségéről Szegedi Katáról 1631 december 13-án történik említés, az adófizetők könyvében pedig 1638-42. években találtam feljegyezve az Igaz Gáspár-féle házat Farkas-utcában.[7]

A következő nemzedék egyik tagjaképpen jelentkezik Igaz Ferenc kolozsvári polgár, akinek ugyancsak farkas-utcai házáról 1647-49. és 56. években láttam feljegyzést.[8] Az ő halálozásának ideje a református harangoztatógazda számadáskönyvébe 1659 junius 30-án van bevezetve, mignem temetését a szabó céh julius 10-re jegyezte fel: "Igaz Ferencz temetessetol attak fl. 2 // 50."[9] Az ő fiára vonatkozhatik Bánffi György kormányzóhoz az ekklézsia fejérdi portiója ügyében tartott tanuvallomásokról 1695 junius 27-én intézett felterjesztés aláírása: "Igaz Gáspár Nobilis de Kolosvár mpria és Sámsondj Jóseph mpria Nobilis de Kolosvár."Az iratot kivül lezáró vörös viaszba nyomott,eléggé homályos és szinjelzetlen

4) Bethlen Miklós önéletleirása. Pest, 1858. I.

5) Az "apellatium" adományozásáról kiállított fejedelmi oklevél. (A ref. egyházközs. lev.tárában.)

6) Unitárius egyházfiak számadáskönyve az 1632. évről. 58.(KLt.)

7) Dica. 1638-42. (KLt.)

8) I.h. az 1647-49. és 56. évekből.

9) Kovács Máté ref. harangoztatógazda számadáskönyve. (Az ekkla. lev.tárában.) - Szabó céh számadáskönyve. (ENMLt.)

pecsét közül az egyiknek képe: kerek paizsban húsvéti bárány. Szembenéző koronás nyiltsisakjának disze netalán valamiféle ágaskodó állat. Takaró mindkétfelől. A cimer felett köriratban: G A S P A R - I G A Z · és egy elmosódott rövid szó.[10] Farkas-utcai házáról, az 1690. évi dica-könyvben történik emlités.[11]

A felsoroltak közül Igaz Kálmán iskolamester Igaz Ferenccel ugyanazon nemzedékhez tartozhatott.

Igaz Kálmán születési idejét 1620-22. körüli időre tehetjük, minthogy 1646-ban már külsőországokbeli akadémiákon találjuk. Hazai tanulását a kolozsvári scholában kezdhette s hihetőleg Fehérvárott fejezte be.

A kolozsvári sáfárpolgár 1646 április 21-én és 22-én azt jegyezte fel, hogy "Erkezenek feieruarrol az Vrunk eo Nagisaga alumnussi michael maxai negied magaual, mennek oda fel."[12] Valószinű, hogy e négy diák egyike Igaz Kálmán vala. Elindulásuk ideje ugyanis jól összeegyeztethető a külföldi források adataival. Igy találjuk a franekerai akadémia anyakönyvében 1646 junius 30-án történt beiratkozásakor "Colomannus Igar (!) Claudiopolitanus" nevét,[13]. Az elindulástól eltelt két és fél hónapot az utazás vette igénybe.

Az Erdélyi Protestáns Közlöny szerint 1647-ben az utrechti egyetemen találjuk "Colomannus Justus Hung. Transylvanus" néven, bárha a Debreczeni Protestáns Lapban közölt névjegyzék 1648-ra irja itteni beiratkozását: "1648. Kolomanus Justus."[14] Határozottan állitjuk, hogy az utóbbi közlemény tévedett, különben is 1648 október 26-án már mint "Colomannus Justus Hungarus Sacr(ae) Th(eologiae) St(udiosus)" a harderovicumi akadémián folytatta tanulmányait.[15]

---

10) Az egyházközs. lev.tárában.

11) Dica. 1690.

12) Sáfár. 1646. 308, 427.

13) TT. 1886: 607.

14) EPrK. 1885: 213. DebrProtLap. 1901: 720. - Hibás névközléssel: Segesvári Lajos Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

15) ItK. 1891: 433.

1650-ben Groningában hallgatja az előadásokat s Maresius Sámuel professzor elnöklete alatt "De Personalitate adeoque Divinitate Spiritus Sancti,contra Socinianos" cimen 32 lapnyi terjedelmű vitatkozást tartott,ezzel is bizonyitván, hogy legalább is még ekkor nem volt mentes a kolozsváriak között eléggé gyakran jelentkező elfogultságtól.[16]

Fekete Mihály és utána Török István szerint Igaz Kálmánt "1651-ben az utrechti egyetemen találjuk" ismét,mivel Nimethi Istvánnak ugyanennek az esztendőnek julius 14-én Utrechtben tartott disputációját zsidó nyelvű verssel üdvözölte.[17]Ezzel azonban nincsen bebizonyitva, hogy külső országokban való tanulásának végére visszatért volna Utrechtbe, ellenben sokkal hihetőbb, hogy a jóbarát a távolból küldötte üdvözletét az 1651-ben megjelent munkácskához.

Igaznak különben ugyanebben az esztendőben Franekerában jelent meg három, összesen 12 sztl. levél terjedelmű vitatkozása, Cloppenburch János teológiai professzornak "Compendiolum Socinianismi" című értekezés-gyüjteményében. Tárgyuk: "De Deo; et Jesu-Christo; deque Spritu Sancto."[18] Ugyanez a gyüjtemény 1652-ben második kiadásban is kinyomatott. Cime mint előbb, csupán az szedetett utána, hogy "Editio secunda, auctior et emendatior". E disputációról Bod Péter is megemlékezik.[19]

E vitatkozásainak megtartása után öt esztendeig tartott külső országokbeli bujdosásából Sikó János nevű tanulótársával együtt még ugyanebben az évben hazatért. A kolozsvári sáfárpolgár 1651 szeptember 29-én keltezett bejegyzése szerint: "Erkezenek Urunk[ns]k Alumnusi ketten, az felseo Orszagokbol, es inaskajual edgiut vadnak negyen", mennek Enyeden át Fehérvárra.[20] Azonositásukhoz azt az érvet is felsorakoztathatjuk, hogy a legtöbb szegény sorsu diákkal ellentétben csakis a jómódu kereskedő-családból szár-

16) MKvSzle. 1930: 147. és a debreceni ref.koll.nagykönyvtára: I. terem jobbra 345. sz.

17) Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875. 27. - Török István: A kolozsvári ev. ref.collégium története. Kolozsvár, 1905. I. 26. - RMK. III. 1787.

18) EM. 1906: 41.

19) I.h. 1907: 252. - Bod Péter. III. 419.

20) Sáfár. 1651. 100, 70.

mazott Igaz Kálmánnak, meg a jó ekklézsiáju és tekintélyes esperes fiának: Sikó Jánosnak lehetett módjában, hogy külföldi utjára inaskát, bizonyosan alsó osztályos tanulót vigyen magával.

Ebben az időben a kolozsvári iskolánál az alsó osztályokat oktató hat kollaboratoron s a felső évfolyamokat vezető Porcsalmi András lektoron kivül más tanerő nem volt. Tekintettel arra a körülményre, hogy apja szándékát megvalósitandó, II. Rákóczi György fejedelem ekkortájban rendelte el a régi rozzant óvári scholaház helyett a farkas-utcai iskolának fundamentumából való felépitését, Csulai György püspök is - a fejedelemmel való megegyezett elhatározásból - ekkor kezdett hozzá e tanintézetnek kollégiummá való fejlesztéséhez. A fejlesztéshez vezető első lépés a mesteri állások betöltése, melyeknek javadalmazását részben maga a fejedelem vállalta magára. E nagyszerű fejlődés előtt álló tanintézet mestereiül a most hazatért Igaz Kálmánt és tanulótársát: Sikó Jánost rendelte a püspök. Tisztségük - ugy látszik - most már aligha csak két, vagy három évre szóló megbizatásnak, hanem állandó jellegű állásnak volt szánva, amit különben az is bizonyit, hogy se Igaz, se Sikó, se Porcsalmi már nem laktak a diákok között az iskola épületében, hanem család számára is megfelelő házban. Igy találjuk az 1653/54. évi egyházközségi quártási számadáskönyv elszórt adatai között. Példának okáért megemlitik az "Ovárbeli ház"-at, melyben "Sikó uram lakott," továbbá "az ovarban (Porcsalmi) Lector uram haza"-t.[21] Igaz Kálmánról nincsen külön említés, minthogy neki saját háza volt. A városi adószedők számadáskönyve szerint 1653-ban a Luporum-ban, vagyis a Farkas-utcában "Igaz Kalman Schola Mester" házára kirótt, de lakójának egyházi jellege miatt elengedett adó 1/4 dica volt.[22]

A most már háromra kiegészült tanári kar vezetőjévé, "rector primarius"-sá Igaz Kálmán rendeltetett, bizonyság erre nemcsak az a helyzet, hogy a régi és jó tanár Porcsalmival szemben őt mester-

---

21) Bedj András és Kobzos István ref. quártások "Regestum Seu Ratio" c. 1653/54. gazdasági évi számadáskönyve. 45/B, 46/B, (Az egyházközs. lev. tárában.)

22) Dica. 1653.

nek nevezték, holott az előbbit csak lektor címzés és az ahhoz mért fizetség illette meg, hanem a számadáskönyvek, amelyek a járandóságok elszámolásánál mindég a leghatározottabban megtartották az egyházközség salláristáinak rangsorát, Igazt mindég Porcsalmi előtt sorolják fel. Sikót, bárha ő is akadémikus mester volt, hasonlóképpen nem tarthatnók a schola vezetőjének, nemcsak rövid működési ideje alatti hosszas betegeskedése miatt,hanem mert korban nehány esztendővel fiatalabb volt Igaznál.Tehát Szabó Károlynak az az állitása nem felel meg a valóságnak, hogy Igaz Kálmán, "mint segéd tanár működött a kolozsvári ref. gymnáziumban Porcsalmi tanár mellett",[23] Török István pedig nem is látja bebizonyitottnak, csak valószinűnek Igaznak itteni működését, amelyet az 1652-56. körüli évekre helyez. Vele együtt a kollégium történetének régebbi megirói,mint valószinűleg Huszti András munkáját felhasználó Benkő József s Méhes Sámuel, csak keresztnevén ismerik, Fekete Mihály pedig a keresztnév azonosságából következtetve tartja egy személynek Colomannust a kolozsvári származásu,de az ő idejében csak máshol való szerepléséről ismeretes Igaz Kálmánnal.[24] Az ekklézsia quártásainak 1653 julius 23-tól 1654 augusztus 4-ig tartott gazdasági évi számadáskönyve azonban kétségtelenné teszi Fekete Mihály következtetésének helyességét; itt ugyanis "Igaz Kalmán Uram Akademikus Mester", továbbá "Igaz Kálmán uram az schola mesterünk" megnevezését találjuk.[25]

A hiányosan megmaradt egyházi számadáskönyvek adatai róla legkorábban 1652 február 7-én tesznek említést. Ugyanis Váradi Miklós főpatrónus elszámolván a quártással a különböző alkalmakkor eszközölt készpénzkiadásait,a fenti időpontra hivatkozással az jegyeztetett fel, hogy "Igaz Kalman Uram szamara is kertek eö kegelmek (t.i. a korábbi évekbeli kurátorok) Varadi Miklos Uramtol No. Tall(eris) 10: meljröl contentaltam eö kegelmet kesz penzül fl. 18", ugyanerre vonatkozólag még azt találtam, hogy "az schola Mesterünknek Igaz Kalman Uramnak... Jüvetelire adott tiz tallris

23) Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1870: 597.

24) Török István. I. 26. - Huszti András: De origine...Gynasiorum Transilvanensium. - Benkő József: Transsilvania. Vindobona, 1778. II. 273. - Méhes Sámuel: A kolo'svári reformatum kollégyom Historiája. 29. - Fekete Mihály. 27.

25) Quártások 1653/54. 5/B, 16/B, 33/A.

teszen fl. 18."[26] Ebből az utólagos elszámolásból szolgálatának kezdő idejét mégsem tudjuk biztosan megállapitani. Lehetséges, hogy 1651 vége, vagy netalán 1652 legeleje volt az az időpont, amikortól kirendelése számitható. Az 1653/54. évi számadáskönyvek szétszórt adataiból javadalmazását már valamivel biztosabban határozhatjuk meg. Ugyanis háromnegyed évre felvett szegődsége 112. magyar forint 50 pénz, ilyenképpen tehát egész esztendei készpénz járandósága 150 forint vala, vagyis annyi, mint amennyi Kereszturi Pál fehérvári fő-scholamesternek még Bethlen Gábor idejében megállapittatott.[27] Ezen kivül fára még 10 forintot kapott. Természetbeni járandósága a dézma-beszolgáltatásokból: bor 120 veder (vagyis 960 ejtel),buzát pedig valószinűleg csak félévre vett fel 6 köblöt, ez azután egész évre 12 nagy köbölnek, vagyis 96 nagy vékának felelt meg.[28] Mindez most már az egykori pénzértékre átszámitva, összesen 275 m. frt 20 pénz értékűnek becsülhető.

Nagyon hihetőleg vele egyidőben rendeltetett ide iskolamesterül külső országokbeli tanulásának társa: bölöni Sikó János is. Hármójuk között azután hogyan oszlott meg a teológia, filozófia, és filológia évfolyamainak tanitása, biztosan megállapitani nem tudom. Ugyanis Igaznak a héber nyelvben való nagy jártassága,amit az 1651. évi utrechti vitatkozáshoz irott zsidó nyelvű verse is tanusit, még nem bizonyiték amellett, hogy ő lett volna a filológia tanára, mert ha elfogadjuk iskolánkra vonatkozólag is a fehérvári academicum collegiumnak 1630-ban Alsted főprofesszortól készitett tantervezetét,[29] abban az esetben a kollégiumi évfolyamokon mindkét teológiai tanár, valamint a filológia tanára is tanitotta a "szent" nyelveket. A kollégium nagykönyvtárának egyik kötetében a következő bejegyzés olvasható: "In usum Collegii Reformat. Claudiopolit. confert Andreas Portsalmi in eodem Collegio Philosop. Lector."[30] Tehát ha a filozófiát Porcsalmi tanitot-

---

26) I.h. 33/A, 41/A.

27) Radvánszky Béla: Udvartartás és Számadáskönyvek. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp. 1888. 230.

28) Quártások. 1653/54: 5/B, 16/B, 33/A.

29) Szabó Károly: A gyula-fehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata. TT. 1879: 797-805 és Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története.Marosvásárhely, 1896, 550.

30) M. 27. jelzéssel ellátott kötet.

ta, abban az esetben Igaz Kálmánnak teológiát tanító tanárnak kellett lennie. Tanári és nevelői működését méltató adatképpen csak Apáczai 1653.évi fehérvári beköszöntőjében elhangzott néhány szava hozható fel:"Ast tu (sc. schola) Claudiopolitana recens extructa nihilne ex vetustis exues exuviis? haud equidem persuadere mihi unquam poteris, vivit enim in te Portsalmius,...vivit Colomannus, vivit et Siko, quos dum vivos sentis, reformata es."[31]

Igaz Kálmán teológiai felfogása a kálvinizmus keretén belüli egyházigazgatási elvei - a maradi papuralmi rendszerrel szemben - az Angliából kiinduló presbiteriánizmusból fakadt,hirdetve a gyülekezet tagjainak az egyházi kormányzat ügyeiben való részvételi jogát. E meggyőződése lett azután oka a Kolozsvárott reá várakozó nagyszerű nevelői és szervezői feladattól való megfosztatásának, félbe hagyatva vele a tehetségének és tudásának tág teret nyitó tanári pályát.

Gidófalvi János kolozsvári lelkipásztornak Medgyesi Pál fejedelmi udvari paphoz s ez utóbbinak Rákóczi Zsigmond herceghez intézett levelezéséből látjuk,hogy a püspökös egyházigazgatás fenntartásának elve megingathatatlanul uralta az itteni gyülekezet világi vezetőinek felfogását.[32] Az egyházi férfiak közül Bátai György, előbb helybeli iskolamester, majd lelkipásztor, a világiak közül a gazdag és befolyásos polgár Váradi Miklós kalmár (Bethlen Jánosnak, a későbbi erdélyi főkancellárnak apósa), mint főpatrónus és Szögedy Gergely deák harmincados, mint patrónus voltak a legmakacsabb támadók, akik akaratuk keresztülvitelének érdekében még az erőszaktól sem riadtak vissza. Geleji Katona István püspök segitségével ők távolitották el innen Gidófalvi, Csaholczi és Tótfalusi lelkipásztorokat. S mikor 1651-re minden elcsendesedett, két-három év multával a pernye alól ujra fellángolt a tűz. Ez azután annál könnyebben lobbanhatott fel,mert már országgyülésileg is meghozták a vallási innovatio ellen irányuló /Approbata Constitutio I. r.I. c. 3. a.) törvénycikket.[33] Erre az ujjabb meghurcoltatásra bárha még annyi adatunk sincsen, mint az e-

31) Apáczai Cs. János: Oratio de studio sapientiae. 42.

32) EPrK. 1874: 165-166, 172-74. és 1876: 306-09, 320-22.

33) Pokoly József: Az erdélyi református egyház története.Bp.1904-1905. II. 226-27.

lőbbire, mégis bizonyosnak tarthatjuk, hogy ugyancsak a fentebb megnevezett férfiak működtek közre Igaz Kálmánnak eltávolításában. Erre következtethetünk a számadáskönyvnek 1654 január 21-én elszámolt tételéből. Ugyanis bizonyosan Váradi Miklós főpatrónus s netalán Kobzos István perceptor "Fejervarra menvén az gyülésre, hogy (fejedelem) Urunkat ő Nagat requiralliuk az schola Directiojarol valo excludalasunkért,...költöttünk negyed fél hétig mulatván,melyről contentaltam (Varadi Miklós) ő kglmet - fl 12. Szeker Bérben fizettem fl 3 // 50." Ugy látszik, hogy Váradi megnyerve a fejedelem s a püspök jóváhagyását, bizonyosan hozta is magával a parancslevelet. "Az Urunk eő Naga Schola direkcziójárol valo mandatumat az Captalannal Palfi Istva[n] urammal transsummaltatvan fizettem erette fl.1."[34]

Valószinű, hogy fő-scholamesterünknek Kolozsvár életében nem utolsó helyet elfoglaló rokonsága, mind az Igaz, mind pedig a Szögedi réven nem nézte tétlenül az ellene megindított harcot, hanem igyekezett minden követ megmozgatni, hogy családjának büszkeségére a tudós férfiak sorába felzárkózott sarját továbbra is itt maraszthassa. Ennek ellenére - ugy látszik - neki mégis csak mennie kelle, mivel nem volt megalkuvó, mint hivatalbeli elődje: Bátai György.

Igaz Kálmán 1654 február 2-án még felvette negyedévi járandóságát,[35] a továbbiaknak azonban május hónapban már semmi nyoma sincsen. Ezért tehát bizonyos, hogy még ennek az évnek a tavaszán meg kellett válnia állásától. Egy késői adat: az adófizetők 1657. évi számadáskönyve a "Bevarando adosagok" között sorolja fel a Luporum intra moenia-ban "Igaz Calman nem lakik az Varoson fl. -den. 37 1/1" adóhátralékát.[36]

Elüldözték Kolozsvárról. Erre vall a nagyváradi református esperesség területén levő presbiterianus papok ellen 1655-ben irott pasquillusnak alábbi versszaka:

"Mostan gjött bé hozzánk Igaz K. deák,
Kolosvárrul jött ki, mert ott nem kivánták,
Uj tudományáért Erdélybül ki tudták,
De az váradiak Szalárdra tukmálták."[37]

---

34) Quártások. 1653/54. 41/B, 45/B.

35) I.h. 33/A.lev.

36) Dica. 1657. 27.

37) MagyProtEgyh és IskFigyelmező. 1870:597.

Ide a debreceni zsinat 1655 május 30-án avatta lelkipásztorrá.[38]

Ugy tünik fel, mintha Igaz szintę menekült volna Erdélyből, II.Rákóczi Györgynek közvetlen közelségéből és Csulai György püspöknek a hatásköréből, eltemetkezni a szabadabb légkörű Partiumban. De a biharmegyei, Berettyó-melléki Szalárdon sem hagyott fel a puritánus elveknek és a szellemi elnyomásban részes fejedelem kárhoztatásának nyilvános hangoztatásával. Solymosi Péter ecsedi tiszttartó 1655 julius 18-án Váradon keltezett levelében értesiti Rákóczit, hogy "itt a váradi prédikáló székből prédikál egy Kolosvárrul jött mester, a ki most Szalárdon lakik, talán nagyságodat is előhozta a prédikációban: a mint Gargóc uram beszéli, reá is izent Gargóc Mihály uram."[39]

Szalárdon azonban csupán két évig paposkodott. Tehetsége, képzettsége nagyobb jelentőségű munkaterületre kivánkozott. Szalárdi János krónikájában az 1660. évi eseményekkel kapcsolatban emliti kolosvári Igaz Kálmánt, "ki Belényes megraboltatása után onnan elszorittatott."[40] A Feketekörös-menti Belényes város századokon át az egész völgy sulypontja, főképpen bányaváros, de iparos osztálya is erős volt; a XVII. század közepéig egészen magyar és református.[41] Az egyházközségnek 1883-ban megirt története bárha nem ismeri Igaz Kálmánt, azonban Kisfalvi Tamás papjukról tudja, hogy 1656-ban Borosjenőbe vitték lelkipásztorul,[42] éppen ezért bizonyos, hogy mindjárt őutána, tehát ugyanebben az évben nyerték meg Igazt papjokul. E várost azonban, amelyet már kevésbé védtek Erdély sziklafalai, a II. Rákóczi György megbüntetése céljából országunkra szabaditott török hordák nem sok idő mulva elpusztitották. A Váradon élő Szalárdi Bihar megyének török kézre jutásáról részletes adatokat közölvén, nála olvassuk, "Belényes

38) Borovszky Samu: Tiszántuli ref. papok. Bp. 1898. 28.

39) Szilágyi Sándor:Protestáns egyháztörténelmi adatok. EPrK.1876: 174.

40) Szalárdi. 537.

41) Győrffy István: A feketekörösvölgyi magyarság. Földrajzi Közlemények. 1913.

42) Vállaji Sipos Imre: A belényesi ev. reform.egyház története. Nagyvárad, 1883. 35.

megraboltatását"-nak históriáját. Ugyanis 1658-ban "ad 1-mam diem Septembris viradóra Belényes városát nehány száz török megütvén, az öreg emberek közül a bíróval, Szücs Jánossal, egynehányat megnyakazván, a népnek szinét mind elrabolták vala.De istennek gondviseléséből a rabokkal, prédával vissza nem mehettek vala. Mert a melly nehány száz gyalogot Váradból is később, mint lenni kell vala, Jenőbe inditottak vala, azok már Jenőbe nem mehetvén, visszafordultokban a belényesi rablókkal szintén szemközben találkozván, őket igen meglövöldözvén s sokakat bennek elhullatván, a rabokat mind elszabaditván, magok is jó nyereséget kaptak vala."[43] Valószinű,hogy a megszabadult foglyok mind visszatértek Belényesre, éppen ezért alig hihető, hogy Igaz Kálmán már ekkor véglegesen odahagyta volna hiveit. Gondolhatnának arra az időre, amikor a Rákóczi ellen rendelt lippai agák Borosjenőbe 1659 elején megérkeztek, mert hiszen további felvonulásuk közben utjokba esett a Fekete-Körös völgye is. Avagy talán az az eseménysorozat üzhette el innen, amely Rákóczinak Magyarfenes mellett 1660 május 11-én történt megveretése után zudult Bihar megyére!Ekkor ugyanis Szejdi Achmet és Ali budai vezér Várad, mint Erdély kulcsa,ellen vezette seregét,széltében-hosszában pusztitván a várakat, a városokat és falvakat. Szalárdi ugyan csak felső Bihart és a hajduságot emliti, bizonyos azonban, hogy a portyázó csapatok a folyók mentén a hegyek közé is behatoltak.

Szalárdi maga is a váradi várban lévén, ezért jólértesültsége kétségtelen. Őtőle tudjuk,hogy Barcsai Ákos fejedelem Várad alá érkezvén, Nagyari Benedek,az egyik városi prédikátor és Kállai András várbeli pap Barcsai köszöntésére kijönnének Váradról. A szíveslátás után visszatérendő,"valami ónodi s tiszántulvaló csavargók megsajditván, hogy a török tábor az adorjáni hidakon költözvén által Várad felé jőne,...azonban a jámbor praedicatorok kocsiát csak magában jőni meglátván, elejekbe nyargaltatának", Nagyarit elfogva és kirabolva, jutalom reményében Báthori Zsófia fejedelemasszonyhoz küldötték. Ekkor "kolosvári Igaz Kálmán,ki Belényes megraboltatása után onnan elszorittatván, a várostól Nagyari Benedek helyébe csak ideig marasztatott vala és a várba

43) Szalárdi 383-4.

is a nép kivánságára jó akaratja szerint nagy készséggel bement vala."[44]

Krónikairónk azután részletesen beszámol Igaz Kálmánnak Kovásznai Péterrel, a későbbi erdélyi püspökkel és Kállai Andrással, a várbeli pappal együtt Váradnak a töröktől való körülzárása és ostroma alatt tanusitott hősies magatartásáról."Nagy szorgalmatossággal és istenesen forgódván tisztekben mind az öt bástyákon, kapitány szállásán s az vár kapuja között, a mig bátorságos lön, az belső kőfaloknak is rettenetes rontatások, szörnyű lövés miatt, néha a belső vár piaczán is, renddel járván elébb elébb egyik a másik után a bástyákon mindennap mindenütt háromszor tesznek vala nagy buzgóságos könyörgést s a szokott napokon a sz. irásbul a jelenvaló alkalmatossághoz illendő textusokat, igéket keresvén, nagy szép biztató és vigasztaló tanitásokkal a népnek elméjeket bátoritják, oktatják, vidámitják vala." A tisztviselőkkel egyetértve, a rendeletek gyakori felolvasásával a népet kötelességükre s józanságra intették, "az égtelen káromkodó szitkokat,mellyek be a hazába nem régen származtak volna", még büntetés alkalmazásával is tiltották.[45]

A kicsiny védő seregnek külső segitség nélkül hiába való volt minden hősiessége. Negyvennégy napi bátor védelem után 1660 augusztus 28-án fel kellett adnia a várat. A városból és a várból - ekkor mindenki eltávozott. A lakosság egyik része a scholabeli ifjusággal együtt Debrecennek vette utját, mig a többiek Erdélyben, különösképpen pedig Kolozsvárott kerestek menedéket. Ide jött a váradi papok közül a Báthori Zsófiától elbocsátott Nagyari Benedek, majd azután Kovásznai Péter és Igaz Kálmán is.

Erdélyben ekkorra az eddigi merev püspökös egyházigazgatási felfogás már engedett hajlithatatlanságából, uj fejedelem és uj püspök igazgatván az egyházi életet. Bár az 1661. esztendei marosvásárhelyi zsinat kimondotta, hogy "a' püspöki igazgatás az Erdélyi Réformáta Ecclésiákban tovább-is meg-tartassék. ...A' Presbitériánismusból származott egyenetlenség el töröltessék és légyen egy formán az ekklésiai igazgatás", (csakhogy hpzzáteszi a II. Rákóczi György idejében hozott tulságosan szigoru törvény enyhitésképpen), "tsak hogy nem mások el-nyomattatásokkal, meg-fojtásokkal,

---

44) I.h. 521-22, 537.

45) I.h. 537-38.

és gyalázatjokkal."[46] Igy tehát a szülőföldjére visszatért Igaz Kálmánt már nem fogadta az a rideg elutasitás, mint ami hét évvel azelőtt elüldözte innen.

1661 április 3-án alig választották meg püspökké a Kolozsvárt lelkipásztoroskodó Veresmarti Gáspárt, aki Igazt még kolozsvári iskolamester korából ismerte és értékelte, őt mindjárt méltó feladatkörbe akarván elhelyezni,Székelyudvarhely város papi tisztségére rendelte. Özvegy dr.Lengyel Dánielné kolozsvári lakós családi levéltárában megvolt Veresmartinak Kemény János fejedelemhez 1661 április 28-án intézett levele.Ebben leirván az udvarhelyi katolikus és református papok viszálykodását, bejelenti, hogy egy Igaz Kálmán nevű becsületes atyafit rendelt oda. Egyuttal intézkedést kér a fizetés-járandóság kiutalására.[47]

Igaz Kálmán udvarhelyi szolgálatáról semmi jellemzőt nem tudok, csak annyi valószinű, hogy az ő idejében: 1666 március 11-én jött létre az az itéletlevél, amely szabaddá tette az orthodoxusoknak a temetőhöz vezető utat, megtiltván a katolikus ekklézsiának, hogy abban bármi módon is gátolják őket.[48] Ezen kivül ismeretes az a körülmény is,hogy az udvarhelyi egyházmegyének esperesi tisztségét is viselte. Ha azután hitelesnek fogadjuk el a Benkő Józseftől közölt idevalósi seniorok egymásutánját, amelyben Igaz után következett esperes Szentgyörgyi Dávid udvarhelyi lelkész volt,[49] s ha már most ugyancsak Benkőnél,valamint Koncz Józsefnél azt látjuk, hogy Szentgyörgyi, aki előbb dévai pap és esperes,1668-ban vitetett Székelyudvarhelyre s innen 1672-ben megint vissza Dévára,[50] ebben az esetben feltehető, hogy Igaz Kálmán az 1668 év körüli időben vagy eltávozott Udvarhelyről, belefáradva az örökös vallási villongásba,vagy pedig be sem várva bujdosó társának: Kovásznai Péternek 1668-ban történt püspökké választását,bevégezte sok hányódáson keresztül ment életét.

---

46) Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 95-96.

47) TT. 1896: 369. - Török István. I. 26. (Török tollhibából Lengyel Istvánnét ir.)

48) EPrK. 1874: 78-79, 86-87, 94-95, 102.

49) Benkő József. II. 574.

50) Benkő József: Transsilvania Specialis. című kiadatlan művének Hunyad vm-re vonatkozó része. (Hunyad-megye történelmi és régészeti társaság évkönyve. 1901: 119.) - Koncz József 45.

Igaz Kálmán fáradságos életutja bárha nem mutathat fel olyan teljesitményeket, amilyeneket nyugodtabb és megértőbb környezetben elérhetett volna, tudós képzettsége és az egyházi vezetésre való rátermettsége mégis csak elismertetésre talált. Kezünkbe került ugyanis a háromszéki eresztevényi fiókegyházközségnek a rétyi anyaegyházközségtől való elválását kimondó okirat.Ebben a deliberatum a következő szavakkal záratott le:"Actum in Visitatione Generali K.Vásárhelyi 1665.die 19. Marty. Extradat[um] per me Colomannum Igaz Not(a)r[ium] mpr."[51] Tehát Veresmarti Gáspár püspök mellett az erdélyi egyházi kerületnek sorrendben második vezető lelkipásztorává: generális nótáriussá választotta meg paptársainak bizalma, elismerése s Apafi Mihály fejedelemnek, mint legfőbb patrónusnak hozzájárulása.

Erdélyi Irodalmi Szemle,1925
141-44. és 173-77.

51) SzNMLt.-ban volt a Gödri-féle gyüjtemény "Idegen" jelzésű kötegében.

B. Sikó János

Szorgalmas életét már akkor befejezte, amikor kortársai még el sem jutottak a tudományok gyökeresebb ismeretéhez.

Sikó János nevére több szakmunkában is reáakadunk, többet azonban azok sem mondanak róla egy-két vitatkozása ciménél. Tanári munkálkodásáról pedig a kolozsvári református kollégium története is csupán csak Apáczai Csere János gyulafejérvári beköszöntője, Bethlen Miklós Önéletleirása s Bod Péter egyháztörténete alapján emlékezik meg,[1] nem tudván még azt sem róla, hogy mikor foglalta el hivatalát s mikor vált meg attól.[2]

Bod Péter székely-származásunak mondja, azonban a Székelyföldön több Sikó nevű családot találunk. Mégis az a körülmény, hogy Utrechtben történt beiratkozása alkalmával nevét "Johannes Siko B. Tr(ansylvanus)"-nak vezettette be az egyetem anyakönyvébe,[3] arra utal, hogy őt a bölöni származásu Sikók között keressük. Ámde ennek a családnak eddigelé ismert leszármazási táblázataiban egyáltalában nem fordul elő,[4] ellenben a franekerai egyetem anyakönyvében nevére mint Johannes P. Siko Ungarus-ra találunk reá.[5] Minthogy pedig a latinosan irt nevekben a P.rövidités leggyakrabban a Pastoris, vagyis papfiu megjelölésnek felel meg, továbbá mi-

1) Apáczai Cs. János: Oratio de studio sapientiae. 42. - Bethlen Miklós Önéletleirása. Pest, 1858. I. 234. - Bod Péter: Historia Hungariae Ecclesiastica. Lugdunum - Bataviae, 1888-1890. 419.

2) Török István: A kolozsvári ev. ref. collégium története. Kolozsvár, 1905. I. 27.

3) EPrK. 1885: 213.

4) Kővári László: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854. 223.- Nagy Iván: Magyarország családai. X. 182. - Pálmay József: Háromszék vármegye nemes családjai. Sepsiszentgyörgy, 1901. 395-98. - GenFüz. 1905: 73-74, 94.

5) TT. 1886: 607.

vel Utrechtben 1649-ben tartott vitatkozását apjának, Sikó István illyefalvi papnak és sepsiszéki esperesnek, ajánlotta,[6] arra indit, hogy édesapját azzal a Sykó István sepsikőröspataki iskolaigazgatóval azonositsuk,akit Péter nevű öccsével (a ma is virágzó ág ősével) együtt Báthori Gábor fejedelem még 1611 április 25-én Nagyszebenben kelt adománylevelével megnemesitette,részükre babérágat tartó galamb tartalmu cimert adományozott s nagybölöni házukat és más javaikat a közteherviselés alól mentesitette.[7] Egyedüli ellenvetés csak az lehetne,hogy erről a Sikó Istvánról Kővári László ugy emlékezik meg, hogy magtalan volt.[8] Azonban ha ezt az állitást eképpen helyesbitjük, hogy magtalanul halt meg, ezzel már eltaláltuk az igazságot.

Sikó Istvánról aranyosrákosi Székely Sándor egyháztörténeti munkájában azt olvassuk, hogy kezdetben unitárius pap Sepsiszentgyörgyön, ezután pedig reformátussá lett s Keserűi Dajka János püspökkel együtt azon munkálkodott, hogy a háromszéki unitáriusokat mind reformátussá téritse. Igyekezetük eredményeképpen 1622-ben 62 egyházközség lett kálvinistává.[9] Abban mindenesetre tévednie kellett Székely Sándor forrásául szolgáló Uzoni Fosztó István kéziratos munkájának,hogy Sikó István valaha is Szentgyörgyön paposkodott volna, ellenben Erdővidéken viselt papsága után hosszu időn keresztül Illyefalva városában volt az orthodoxusok(reformátusok) lelkipásztora s mint ilyent választották meg a sepsi egyházmegye esperesévé.[10] Igy találjuk itt már 1634 február 7-én is, mint az evangelikus és református felekezetek egyesitése érdekében adott vélemény egyik aláiróját.[11]

Sikó János, aki a leydai egyetemre 1648 május 29-én történt beiratkozásakor 20 esztendősnek iratott,[12] ezek szerint 1628-ban s bizonyosan Illyefalván született.

---

6) RMK. III. 1730.

7) Siebmacher's Wappenbuch. Siebenbürger Adel. II. 217. - Pálmay. 395.

8) Kővári i. m. 223.

9) Aranyosrákosi Székely Sándor: Unitaria vallás történetei Erdélyben. Kolozsvár, 1839. 132.

10) Bogáts Dénes kéziratos gyüjteménye a háromszéki református papokról Sepsiszentgyörgyön.

11) RMK. III. 1924.

12) Archiv N. F. XVI. 212.

Édesapja korán megkezdhette a komoly tanulást a jóeszű,igyekvő fiuval. Erre vall, hogy Sikó János mindenik tanulótársánál hamarább elvégezvén a schola osztályait és felső évfolyamait, már 1647 tavaszán, vagyis 19 éves korában külső országokbeli akadémiákra indulhatott utba.[13] Hazai tanulását valószinűleg az illyefalvi jelentősebb particulában kezdette, majd pedig a gyulafehérvári kollégiumban folytatta. Bizonyság erre Utrechtben megjelent vitatkozása, amelyet többek között Csaholczi P. Jánosnak, 1646-48 évekbeli fehérvári iskolaigazgatónak,mint egykori tanárának ajánlotta.[14] Rajta kivül itt még tanitványa lehetett Piscator Lajos és Bisterfeld Henrik professzoroknak is.

A fehérvári academicum collegium évfolyamainak elvégzése után továbbtanulás céljából édesapja mindjárt Hollandiába küldötte. A kolozsvári sáfárpolgárok napról-napra vezetett számadáskönyvében feljegyezve találjuk, hogy 1647 junius 5-én a kirendelt fuvaros "Tott János uizen haro[m] alumnus deakokat S(alus) C(onductus) L(evelükre) B(iró) V(ram) P(arancsára) Franciscus Fogarasit,Sinkó Jánost, Szabolai Mihalt Varadigh, hatt loual, solui fl. 9."[15] Utját mind a három diák legelőbb is Franekerába irányitotta, ahol az egyetem teológiai szakjára 1647 augusztus 3-án iratkoztak be. Az anyakönyvi bejegyzésekből könnyen helyesbithetjük a sáfártól közölt nevekben mutatkozó tévedéseket.Ugyanis e névsor Franciscus K. Fogarachy,Joannes P.Siko és Nicolaus Zabolai felvételéről számol be.[16]

Sikó franekerai tanárai közül csak Cloppenburgh Jánosról van emlékezet,mint akinek irányitása mellett vallástudományi vitatkozásokat tartott.Ezek közül a valószinűleg csekélyebb önállósággal megszerkesztett dolgozatok közül az első három "Vindiciae Pro Deitate Spiritus Sancti" cim alatt 1651-ben Franekerában 12 levélnyi terjedelemben nyomtatásban is megjelent.[17] A következő négy vitatkozása pedig, amelyet ugyancsak 1647-ben, vagy 48-ban tartha-

---

13) Kövendi György Kolozsvár-városi sáfárpolgár 1647. évi számadáskönyve. 531.

14) RMK. III. 1730.

15) Sáfár. 1647: 531.

16) TT. 1886: 607.

17) RMK. III. 1770.

tott,Cloppenburghnak "Exercitationes super locos communes theologicos" című értekezésgyüjteményében "Loci Mysterio S.S.Trinitatis Disputatio" tárgykörből 1653-ban 14 levélnyi tartalommal ugyancsak Franekerában jött ki a sajtó alól.[18]

Közel tiz hónapi franekerai tanulás után Leyda akadémiájára ment át s itt 1648 május 29-én iratkozott be;vele együtt tartott a nála nyolc évvel idősebb erdélyi bujdosótársa,Fogarasi Ferenc.[19] Leydában való tartózkodásának, amely különben is csak rövid ideig tartott, e bejegyzésen kivül semmi más nyoma nem maradt.

Még ugyanebben az esztendőben az utrechti egyetemen látjuk viszont a két jóbarátot és rokont.[20] Atyafiságukat Sikó 1649 julius 9-én tartott vitatkozása bizonyitja, amelyet a többek között Fogarasi K. Ferenc fejérvári papnak, mint rokonának ajánlotta.[21] Itteni tanárai közül Voetius Gisbertus és Hoornbeck János teológiai-, továbbá Regius Henrik orvosprofesszorról van tudomásunk.Ezeknek elnöklete alatt tartott vitatkozásai nyomtatásban is napvilágot láttak:

1."Dispvtationis Theologicae continentis Problemata Aliquot de Scriptura." cimen önálló nyomtatványképpen 1649-ben Utrechtben 8 levélnyi terjedelemben jelent meg.[22] Ez az 1649 julius 9-én megtartott vitatkozás későbben Voetius professzornak "Selectarum disputationum" cim alatti értekezésgyüjteménye V. fejezetében is kiadatott 1669-ben 10 lapnyi terjedelemben.[23]

2. "Dispvtatio Theologica De Afflictionibvs." I. és II.része. E vitatkozás, amely Hoornbeck elnöklete alatt 1651 február 22-én tartatott, önálló nyomtatványképpen ugyanebben az évben 9 + 8 levélen jelent meg.[24]

3. "Medicatio duorum aegrorum, paronychia,et combustione pe-

---

18) EM. 1906: 46.

19) Archiv N. F. XVI. 212. - DebrProtLap. 1901: 834.

20) ErrK. 1885: 213. - DebrProtLap. 1901: 720. - Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 16.

21) RMK. III. 1730.

22) RMK. III. 1730.

23) EM. 1906. 135.

24) RMK. III. 1788.

dis laborantium" cimű értekezése 1651 junius 14-én Regius orvosprofesszor elnöklése alatt adatott elő, ez azután ugyanebben az évben 4 levélnyi terjedelemben önálló nyomtatványképpen jelent meg.[25]

A felsorolt vitairatokból azt látjuk, hogy tanulmányai nemcsak a hittudomány körére szoritkoznak,hanem az orvostudományt is felölelték. Éppen ezért feltételezzük,hogy Utrechtből való hazatérése előtt nemcsak öt esztendőre terjedő teológiai tanulását fejezte be, de valószinűleg az orvostudományban is kiképezte magát. Ezt tamsitja könyvtárának megmaradt egyik kötete: "De Morborum internorum curatione libri IIII. Dionysio Fontano Doctore Medico Mompessulensi Authore" is, amely tárgyánál fogva egyenesen az orvostudomány körébe tartozik. (A cimlapra "Joh. Siko B." van tulajdonosmegjelölésül feljegyezve.)[26]

Külsőországokbeli tanulását Sikó több jeles ifju társaságában végezte el. Közöttük látjuk a kolozsvári kálvinista iskola két későbbi mesterét: kolozsvári Igaz Kálmánt és Apáczai Csere Jánost is. Közülök előbb Igaz és Sikó térhettek haza. Nagyon valószinűleg reájuk vonatkozik a kolozsvári sáfár számadáskönyvének 1651 szeptember 29-i bejegyzése: "Erkezenek Urunk[na]k Alumnusi ketten,az felseo Orszagokbol,es inaskajual edgiüt vadnak negyen", mennek Enyeden át Fehérvárra.[27] A velök való azonositást azon az alapon tehetjük meg, hogy ekkorra már mind a ketten bevégezték akadémiai tanulásuknak ötödik esztendejét, azon kivül a többi szegény sorsu diákkal ellentétben csak a jómódu-kereskedő-családból származó Igaz Kálmánnak, meg a tekintélyes esperes fiának: Sikó Jánosnak lehetett módjában, hogy külföldi utjára inaskát vagyis alsó osztályos tanulót vigyen magával.

Ebben az időtájban a kolozsvári református egyházközségben nagy változások történtek. A fejedelem a püspök segitségével három lelkipásztort mozdittatott el állásából,minthogy azok a presbiteri egyházigazgatás szükségességét vallották; helyökbe azután

25) RMK. III. 1789.

26) A kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában IV. 219.sz.helyzeti megjelöléssel. (E könyv 1665 X. 4-én Fogarasi K. József tulajdonába került, aki ezután az enyedi kollégiumban 1666 VI. 3-án ajándékozta Pápai Ferencnek).

27) Sáfár. 1651: 100, 70.

másunnan hoztak két uj papot, harmadiknak pedig a schola akademikus mesterét állitották be. Tekintettel arra a körülményre, hogy II. Rákóczi György apja szándékát: a kollégium felépitését és annak kellő számu tanerővel való ellátását megvalósitani szándékozván,a meglévő két tanári állás mellé egy harmadikat is szervezett,ilyeténképpen most már két akadémikus mesteri állás várt betöltésre. Valószinű, hogy a püspök már korábban kiszemelte az ide kirendelendő ifjakat azok közül az alumnus diákok közül, akik még az öreg fejedelem támogatásával indultak külső országi bujdosásra. Ez a két teológus Igaz és Sikó volt. Most azután,hogy tanulmányaik befejezése után hazatértek s tüstént le is utaztak Fehérvárra, jelentkezésük alkalmával Csulai György püspöktől mindjárt meg is kapták Kolozsvárra való beosztásukat. Tekintettel arra a körülményre, hogy a harmadik tanár járandóságának folyósitása az egyházközségnek különben bőséges jövedelmei közé még sem lett volna beilleszthető, ezért annak fedezetét a fejedelem maga vállalta magára, miként azt az ehhez hasonló példából, a váradi jeles iskoláról szóló gondoskodásból láthatjuk. Ifjabb Rákóczi György édesanyjához 1656 február 9-én intézett levelében irja:"Mi, ugy van, egy mesternek fizetünk, még eggyel megtöbbitenők",[28] a harmadik ellátmányairól pedig maga a váradi gyülekezet gondoskodott. A kolozsvári uj scholamesteri állás fejedelmi fenntartását mindenekelőtt abban a nemleges bizonyitékban találjuk meg, hogy az egyházközség 1653-54 évi quártásainak számadáskönyvében fel van ugyan jegyezve Igaz Kálmánnak az egyházközségtől járó készpénz-, buza- és bor-járandósága,[29] ellenben Sikó Jánossal kapcsolatosan ilyen könyvelési tétel nem fordul elő, csupán egy kevés természetbeni ellátásnak maradt nyoma: 1654 február 2o-án "percipiáltam ebben (t.i. Sikó betegségében tett költségek megtéritésében) (Rákóczi György) kegyelmes Urunk eo Nagysága Colosmonostori gondviselőjetől Korpos Istva[n] Uramtol, mellyet Urunk eő Nagysága Siko János Ura[mna]k Salariumaba deputalt volt, bort egi hordoval Ur(narum) No 44." (vagyis 44 vedret). Továbbá a monostori tisztartotol "Siko

28) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 5ol.

29) Szerző: Kolozsvári Igaz Kálmán ref. kollégiumi tanár. ErdIrSzle. 1925: 142., valamint e kötetben.

Janos uram fizetesere percipialtak Cub(ulorum) 4" (vagyis 4 köböl buzát).[30]

A fejedelemtől rendelt fizetéshez, amelynek csak töredékét alkották a fenti idézetbeli bor- és buzabeli járandóságok,az egyházközség csupán természetbeni lakással járult hozzá. Bedj András és Kobzos István quártások számadáskönyvükben 1654 április 15-én említik "az Ovárbeli ház(at), melyben Siko uram lakott." Ezt azután,amely hihetőleg a várfal melletti iskolaépület szomszédságában állott,Sikó beköltözése előtt rendbe hozatták; ugyanis 1654 január 28-án "Balogh Acz Istvánnak az Siko Ur[am] házánál levő gradiczok[na]k czinalasatol es egyeb foldozástol Szöcz Pal (egyházfi) által" (fizettem).[31]

A Kolozsvárra érkezett két ifjuval együtt most már háromra egészült ki az iskola tanári kara. Közülök Igaz Kálmán, mint idősebb, lett a rector primarius, Sikó János, mint ifjabb, a rector secundarius, mig Porcsalmi Andrást, bár Sikónál tizenegy, Igaznál pedig négy-öt évvel idősebb, mégis mivel külső országokbeli akadémiákon nem járt, ezért rangban mindkettejük után következve, csak lektor cim illette meg.

A nagyon rövid ideig tanárkodott Sikó János itthoni munkálkodásáról semmi adat nem maradt reánk. Bethlen Miklós is csak név szerint emliti meg, emlékezetül hagyván,hogy "anno 1654 engem Kereszturi Páltól, nem tudom mi okon, Kolozsvárra vittek volt, ott akkor a mi scholánk az óvári templom mellett volt; egy Sikó Mihály akademikus, és egy hon tanult, de igen tudós és jámbor, istenfélő, Porthalmi András nevű mesterek valának benne, akik engemet tanitának egy kevéssé; de csak ismét hamar visszavivének Kereszturi Pálhoz"[32] Gyulafehérvárra.Meg kell azonban állapitanunk, hogy a tanárok személyazonosságában téved Bethlen,kifelejti ugyanis Igaz Kálmánt, akit presbiteri egyházigazgatási elveiért már 1654 tavaszán eltávolitottak az intézettől. Azután hibásan nevezi meg Sikót Mihály keresztnévvel,sőt abban is tévednie kellett,hogy

30) Bedj András és Kobzos István református egyházközségi quártások "Regestum seu Ratio"-ja. 38/A, 51/a. (Az egyházközség levéltárában.)

31) I.h. 45/b, 46/b, 47/b.

32) Bethlen Miklós. I. 11.

őt egyáltalában tanithatta volna, minthogy Sikó már 1653 közepétől sulyos beteg.[33] Tudjuk azonban, hogy a Bethlentől emlitett három tanár mindenike jeles készültségű, derék nevelő volt, mutatja Apáczai Csere János gyulafehérvári beköszöntő beszédének, az a részlete, amelyben a kolozsvári iskoláról emlékezik meg: "Ast tu Claudiopolitana recens extructa nihilne ex vetustis exues exuviis? haud equidem persuadere mihi unquam poteris, vivit enim in te Portsalmius,...vivit Colomannus, vivit et Sikó, quos dum vivos sentis, reformata es."[34]

Minthogy külföldi bujdosása alatt Sikó nemcsak a vallástani, valamint az ezzel kapcsolatos bölcseleti és nyelvészeti tanulmányokat sajátitotta el, hanem az orvostudománnyal is megismerkedett, lehetségesnek tartjuk, hogy ennek következtében idehaza valamelyes gyakorlat tantárgyak előadására is időt szoritott, megelőzve ebben az alig néhány év mulva beköszöntő Apáczait. Éppen ezért is sajnáljuk, hogy valóságos tanári működése másfél esztendőnél nem igen tartott tovább. Ugyanis 1653 augusztus 5-én már sulyos betegségéről értesülünk. Bedj András quártás számadáskönyvében e napon azt jegyezte fel: "Siko Janos Ur[am] halalos betegseghben leuan, Ecclesiank[na]k Beczülletes Supprem[us] Inspectorinak parancziolattiokbol az mit az eo kglme szüksegere vasarolta[m], rendel igi következik". Ezután felsorolja mindazokat a ruhaneműeket és hozzávalókat, amelyek a felravatalozáshoz szükségesek. E kellékekről szóló feljegyzés bemutatása nemcsak Sikóval való összefüggése, hanem művelődéstörténeti jelentősége miatt is értékes, megismervén belőle az egykoru temetési készületeket:[35]

"Die 5 Aug: Siko Janos Ur[am] szamara es halalara vasarolta[m]
Bedi Andr[as] Ura[m]tol No 7 es 3/8 singh io
. fele viola szinü kron rasat, singit pro fl 1:
D: 80:. . . . . fl 13 " 27 1/2
Ismet No harmadfel singh frestalot viragosat az
felseo ruha eleire singit fl 1. Teszen . . . fl 2 " 50
Ismet vöttem eö kglme szamara No 8 3/4 singh Nu-

33) Szerző: Nehány adat gróf Bethlen Miklós tanuló éveiből. EM: 1938: 293, és e kötetben.

34) Apáczai Cs. János: Oratio de studio sapientiae. 42.

35) Bedj - Kobzos. 37/a, b. 38/a.

meros giolczot Inghnek es labra valonak singit p. D. 65. Teszen . . . . . fl. 5 " 68
Ismet az Inghez 3 singh beczi fejer szelt . . . fl 1 " -
Ismet 4 singh fejer czipket singit p. D. 30 Teszen . . . . . fl 1 "20
Pataki Szabo Istuannak adta[m] selyemre az felseo ruha varrani . . . . . fl. - " 33
Az Inget labra valot czinaltak megh . . . . . fl. - " 40
Czernatis adva[n] hozza . . . . . fl. - " 10
Az eö kglme halalara czinalt kron rasa felseo ruhaert adta[m] Pataki Szabo Istva[n]nak penzt fl. 1 " 25
Majd Die 10: Aug: Adtam Moricz Istvannak Louas legenynek mikor az k(e)g(yelme)tek B. paranczolattiabol az Attiahoz expedialta[m] halala[n] leven Sjko Janos Ur[am]. . . . . fl. 6 "

Ekkor azonban mégis csak nagyon korán tették meg a temetési előkészületeket, minthogy csak hosszas betegeskedés után következett be a halála. Ugyancsak a quártás feljegyzése szerint

"Anno 1654 dje 28 Febr: Siko Janos Uramat Schola Mesterünket Iste[n] eo felsege az uilaghbol ki szolituan, az mit tisztesseges Temetesere költöttünk eo kglmenek, igi köuetkezik.
Eodem die az Szabo es Szöcz iffiu Mesterek[ne]k az kik az sirt Astak, adta[m] etelekre es italokra . . . . . fl 1 " 40
Eodem die az Temetesert adta[m] az ket czehnek Szöcz Pal alt(al):. . . . . fl 6 " -
Adta[m] Auner Gaborne Aszszoniom[na]k egi Szederjes karmazin kapczaert az labara . . . . . fl 1 " 35
Adta[m] Regeni Asztalos Janos[na]k az koporso czinalásert es bakaczin fel szegezesert Szöcz Pal altal . . . . . fl 1 " 15
Adtam harom emberek[ne]k az kik az Temeteo kertb[en] az havat el hanyva[n], utat czinaltak fl - " 12
Adta[m] az Utolszori harangozásert az Harangozónak mikor el vittek eo kglmet . . . . . fl - " 14

No 7 1/2 singh giolczot uöttem az eö kglme teste be takarasara Lepedönek Singit p. D 60: Teszen az arra . . . . . fl 4 " 50

Iámet No nyolcz singh Galler Bakaczint, Singit. . . D 35 . . . . . fl 2 " 80

Ismet uöttem No szaz Beczi onos szeget eöreget, facit. . . . . fl 1 " -

Ittem uöttem az koporsohoz szaz Brassaj Onos szeget Teszen az arra . . . . . fl - " 20

Vöttem 3 fertalj szederies tafotat vankosnak Tatar Mihaline Aszszoniomtol . . . . . fl 2 " 25

(Ezeken kivül) Siko Janos Ura[m] halala elöt Vasaroltunk eö kglme szamara bort összesen 80 vederrel . . . . . fl 49 " 61

Az mit Sziko Janos Ur[am] halalos betegsegere, es ugia[n] halalara es azon kivol valo expensakra erogaltunk - Teszen az haro[m] re[n]dbeli Lat[us] omnib[us] Computatis . . . . . fl 102// 25 1/2".

1654 február 28-a azonban nem a halálozás, hanem a temetés napja. Ezt bizonyitja az a körülmény, hogy a számadáskönyvben "eodem die"-vel van feljegyezve, a szűcs- és szabó-céhnek sirásáért fizetett 6 magyar forint, továbbá a sirásó ifjumestereknek ételért és italért téritett 1 magyar forint 40 pénz összeg. Halála valószinűleg 20-26 között következett be, mivel hihetőleg megvárták, amig a hozzátartozók a messzi Székelyföldről megérkeztek. Holtteste a házsongárdi temetőben helyeztetett örök nyugalomra. Ezt bizonyitja a számadáskönyvnek az a kiadási tétele, hogy azoknak, "az kik az temetőkertben az havat elhányván, utat csináltak" 12 denáriust fizetett a quártás, sirja azonban mára már jeltelen.

Igy végződött alig 26 éves korában az a sok reményre jogositó pályafutás, amely hasonlóképpen az idő előtt elhunyt Apáczai Csere Jánossal és a presbiteriánussága miatt eltávolitott Igaz Kálmánnal együtt hivatva lett volna a kolozsvári református iskolát valóban naggyá tenni, hogy megközelitse a nagymultu, külső országokbeli akadémiák tudományos szinvonalát.

(Erdélyi Muzeum, 1942: 132-36.l.)

Ki volt Sikó János és Fogarasi K. Ferenc külsőországokbeli utitársa?

A kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvükben Sikóval és Fogarasival együttes utitársukul Szabolai Mihály diák nevét vezették be, mint akik Kolozsváron keresztül jöttek Fehérvárról és 1647 junius 5-én indultak bujdosásra.[1] Más helyen azt is megtaláljuk, hogy legelőször is 1647 augusztus 3-án iratkoztak be a hollandiai Franekera egyetemének teológiai karára, itt azonban az utóbbi ifjunak a neve "Nicolaus Zabolai"-nak van az anyakönyvbe bevezetve,[2] s bárha ezután eltünik a szemünk elől, ezzel szemben eredetét mégis csak sikerült megállapitanunk. Ugyanis a franekerai névbejegyzés mindjárt a székelyföldi orbai széki Zabola helységre hivja fel a figyelmünket. Jóllehet a külső országokban tanult magyar diákok között találunk egy azonos nevű ifjut, ez azonban közel egy évtizeddel korábban jelentkezik, mégpedig 1639-ben Leydaban s 1640-ben Franekerában tartott vitatkozást,[3] de nemcsak a nagy időköz, hanem az a körülmény is, hogy az idősebb Zabolai Miklós családnevét "C" betűvel röviditette,[4] világosan bizonyitja, hogy itt két külön személlyel találkoztunk.

I. Rákóczi György 1635-ben elrendelvén az országos lustra megtartását, a háromszékiekről 1635 október 25-én Kolozsvárt összeirt zabolaiak között a "Primipili Veter(es)", vagyis a régi lófők között megtaláljuk az "Antal Janos Miklos Scholában lakik" bejegyzést.[5] Ismerve ezeknek az összeirásoknak a természetét, egészen

1) Sáfár. 1647. 531.

2) TT. 1886: 607.

3) RMK. III. 1550, 1557.

4) RMK. III. 1550.

5) Háromszék 1635. évi lustrakönyve 136/A. lev. (A SzNM. lev.tárában.)

bizonyosnak tartható, hogy az"Antal János" megjelölés utánról kimaradt a "Fia" szó. Ilyeténképpen tehát ugy határozhatjuk meg, hogy ez a lófő rendű ifju, aki ekkor nagyon valószinűleg a gyulafehérvári kollégiumban öregbitette tudását, Zabolai Antal Miklós névre hallgatott s csak a kolozsvári sáfár elhamarkodott bejegyzése volt, hogy helyes keresztnevét a Mihály névvel cserélte fel.

Hihető, hogy amiként bujdosótársai, azonképpen Zabolai is a puritánus elveket valló diákok táborába tartozott.

Az 1635. esztendei lustráláskor Zaboláról az egyetlen Antal Miklósnál több tanult ember nincsen megnevezve.

E cikkemben is hangsulyoznom kell, hogy nem ez az ifjabb,hanem az egészen más családból származó idősebb Zabolai Miklós volt az a leydai diák, aki - Bánffihunyadi János levele szerint - a Medgyesi Páltól 1641 táján dr. Collensnek Cambridgebe küldött Enyedi György munkáját - a csomagot felszakitva s abból kivéve - visszatartotta.[6]

6) ErdProtKözl 1874, 269. és Adattár I. 288-89.

Scholabeli állapotok Apáczai Csere János Kolozsvárra jövetele előtt

1.

Dolgozatom megirására az a körülmény ösztönzött, hogy a kolozsvári református kollégium igazgatósága elhatározta az intézeti bennlakásépületnek és a nagykuria Farkas-utca felöli kőfalának ujra való vakolását. A régi vakolatától lehántott falak ma egyelőre csupaszon merednek fel. A nagyközönség szépérzékét valószinűleg bánthatja is e sivárnak tetsző kép, de az,aki a kövekben is életet lát, a felfedezés mohó örömével szemléli e külső diszüktől megfosztott falakat.

Eleddig e falak létrejöttéről és sorsáról csupán Méhes Sámuel professzor 1818. évi leirásából értesültünk. Szerinte ugyanis "1798-ban Augustus utolsó napján egy szerentsétlenül támadott tűz csak kevés órák alatt hamuvá tevé Kollégyomunkat, Templomunkat, a' Professori és Papi házakat, 's Typographiánknak sok ezreket érő nyomtatványjait. Csak más nap mindjárt kezdett bégyűlni az Ifjuság az ujj Oskolai esztendőnek elkezdésére, midőn közelgettenek a' Városhoz, siettették lépéseket kedves tanuló hellyeknek elérésére. - De bámultanak, midőn a' büdös égett szag orrokat messziről megütötte, 's minden felől csak a' pusztán ki nyuló kéményeket szemlélték; - bódulva felkeresték tanuló helyeket, 's elrémültenek, midőn vólt lakó szobáiknak helyeket is bajosan esmérhették-meg. - Könyveiktől 's kevés házi eszközöktől megfosztatva az éjszakára tsak a' Kollegyom' udvarára telepedtenek-meg 's első bódulásokban a' Kollegyomnak széllyel oszlásáról gondolkodtanak.- Ezen rosznak elháritására a' Professorok meg kérték a' Református Polgárokat a' Deákoknak befogadására, 's a' tanitást az árvák há-

zánál elkezdették."[1] Ezek után pedig feltehetjük a kérdést, vajjon mi is lett a legrégebbi kollégiummal, amelynek eddigelé még a helye is bizonytalan volt? - Erre kapunk most minden következtetésnél határozottabb feleletet a napvilágra bukkant tárgyi bizonyitékban. Bárha eddig is sejtették, hogy a régi, elégett iskola épitőanyagát nem hordották szerte-széjjel, hanem felhasználták az elpusztult épület helyett épitett ujabb épülethez, ennek valóságát is a következő adatokban találtam meg.

Ha végighaladva az emlékekben bőségesen gazdag Farkas-utcán, megállunk a lekopasztott régi kollégium utcafelöli homlokfala előtt, a téglák közé beágyazva mint épitési anyagot itt is, ott is faragott köveket pillanthatunk meg. Jobban megvizsgálva, a többi közül különösen kettőnél is feltűnik a hátlapjára fektetett, csekély átmérőjű XVI. századvégi, vagy XVII.századeleji ereszes sirkőnek csaknem teljesen sértetlen állapotban megmaradt oldaléle. Az ember szinte csákányt szeretne ragadni,hogy kivágja a körülvevő téglák közül, hogy megtudja, vajjon csaknem a kollégiumig lenyuló házsongárdi temető, avagy a templomkörüli cinterem sirjait jelölték-e; ez utóbbinak nyomait ugyanis az egykori haranglábkert helyén épült uj papilak épitésekor ismét megleltem.[2] Más faragott kövekben pedig ablakbélletekre ismerhetünk,ezek korábban elpusztult épitkezések emlékét őrzik.

Tovább vizsgálva a falakat, a téglák között középkori eredetű példányokon is megakad a szemünk. Arra pedig, hogy ezek miképpen kerültek ide, a feleletet az 1712. év körüli egyházi jelentés szavaiban igyekszem megtalálni: "Kő iránt in A(nno) 1697. tött volt a Mltgs Suppremum Consistorium olyan végzést - irják -, hogy a Magyar uttza szegeletin levő templomnak materialei fordittassanak a Collegium épitésére, azért azon elhányatott köveknek jobb volna oda fordittatniok, mintsem cum dispendio az uttza közepin heverniek."[3] - Az itt hivatkozott istenháza pedig a mai reformá-

1) "Két beszédek, mely a' kolo'svári evangelico reformátum kolegyom' ujj épületjében készült nagy auditorium' felszentelése' alkalmatosságával el-mondattak 1818-dik esztendőben Junius' 25-kén. Kolozsvárt, 1821. 45-47. - Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. III. 359-79.

2) Herepei János: A kolozsvári ref. leánygimnázium és papilak alapozásakor előkerült...leletek. ErdIrSzle 1927: 222.

3) Jakab: Kolozsvár. Okl. II. 481.

tus teológia helyén állott, kőalapokra épült féligmeddig fatemplom volt; ezt az 1690. december 16-án Kajántó felől leereszkedett tatárhad pusztitotta el.Ennek alapja pedig valószinűleg az a várfalon kivüli, középkori Mária-kápolna lehetett,amelyről Magdolna, szentferencrendi minorita testvér, Kőfaragó György özvegye, 1531-ben készitett végrendeletében adományával megemlékezett.[4] Ezzel szemben azután sokkal kevésbbé gondolhatnánk arra, hogy a Mátyás király által épittetni rendelt farkasutcai templom köré épült férfi és női zárda téglaanyagából is megőriztek volna valamit az előttünk álló csupasz falak.[5] Ugyanis a jezsuitáknak a városból való kiűzetése alkalmával a város polgársága a templomot megrohanta, feldulta, az iskolát s valószinűleg mindenik egyházi épületet teljesen lerombolta. Miképpen Argenti jezsuita atya a rend generálisához intézett jelentésében megirta, az elvakult pusztitás - bizony - egy hónapig is eltartott.[6] Ez alatt az idő alatt pedig különösen a szegényebb nép valószinűleg minden megmozdithatót, igy a szétrombolt épületek kő-tégla-fa-anyagát is széthurcolta. Ezt a városi adószedők 1610-ben készitett adókönyve is bizonyitja. E szerint a L u p o r u m ban,vagyis a farkasutcai negyedben "az Puszta hellyeket meg osztuan a szegenyseg közet, az Clastrom kerül lako helynek.[7] Illyenek fizettek ide, Az kik az Origjnal Regestomban nem voltak fel Irua.Bardi Pal 1/4,Zabo Gasparne 1/4."[8] - Azonban a szegény embereken kivül a város maga is felhasználta a szerteszét heverő épitőanyagot. Ezt olvasom Radnóthi István és Filstich Lőrinc unitárius egyházfiak, mint városi tisztviselők, számadáskönyvében: 1609.junius 1-én "hozattunk Ollaios Peterrel - irják - Az Puszta Klastrombol Eoreogy keouekeot Az (főtéri templom körüli) chinteremhez az kőlab epitetesere,[9] zekeret tuduan

4) Herepei János: A kolozsvári kálvinisták legrégibb külső temploma. RefSzle. 1940: 21-28. és 36-39.

5) Ua.: A farkasutcai női zárda és jezsuita kollégium. (Kéziratban.)

6) Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Kolozsvár, 1906. 37.

7) "Clastrom"-on itt maga a templom értendő.

8) Dica 1610. 47. (Klt.)

9) Cintermen itt a templomot körülvevő kőfalat kell értenünk.

huz penzre."[10] Sőt ezen kivül a lerombolt házak alapépitményét is megbontották és jó részben széthurcolták. Erre találtam bizonyitékot az 1617. évi egyházfiak feljegyzéseiben: "2o februarij Bontatam az Farkas Vtczay klastromnal, az fondamentombol keouet harom emberrel... (a főtéri) czyenterem es Plebanos Vram hazanak megy Epitesere."- Ez a bontás aztán heteken keresztül eltartott.[11] De a többi épület mellett magának a templomnak a tégláit sem kimélték. Az előbb megnevezett egyházfiak 1612. május 1o-én feljegyezték, hogy "zedettünk Teglat le a Puzta Clastromrol az patikarius haznal ualo eppitesre attunk ket leghennek kostiokkal eggiut - den28."[12] - Tehát mindez nyilvánvalóan bizonyitja, hogy a farkasutcai templom körüli épületeket egy, vagy másfél évtized alatt még alapozásaikból is széthurcolták; ennélfogva azokból már semmit sem ágyazhattak bele az előttünk álló csupasz falakba.

Ezek megállapitása után ha a bennlakás épületétől egynehány lépéssel tovább haladunk s ha itt szemügyre vesszük a nagykuriára vezető nagykaput, megállapithatjuk, hogy az eddig nem sok figyelemre méltatott RENOV ANNO 1762 felirat tulajdonképpen azt jelenti, hogy egy,már régebb idő óta meglevő alkotást 1762-ben helyrehoztak, talán a romlásokat lefaragták,a hiányokat kiegészitették. De ha visszaemlékezünk a farkasutcai régi parókia legrégebbi faragott kőajtókeretére, nagyon sok olyan faragási és diszitő elemre ismerünk benne,amelyet a nagy kuria kőkapukeretén is megtalálunk. Ha ehhez még tekintetbe vesszük azt a körülményt is, hogy a régi papiház emlitett faragványai a felirat szerint 1656-ban készültek, bebizonyitottnak látjuk, hogy mindkét faragás pontosan egykoru, sőt valószinűleg egy mester kezétől is eredett. Ezt támogatja az egyházközség 1664. évi leltárkönyvének bejegyzése is: "Vagjon az Farkas utzai Templom ajtaja előtt egj jo öregh kő ház,[13] kit igen nagj költséggel nem régen épitet fundamentumából szegény Ecclésiánk."[14]

1o) Az egyházfiak 16o9. évi számadáskönyve. 1o9. (KLt.)

11) I. h. az 1617. évből. 34-36.

12) I. h. az 1612. évből. 172.

13) Vagyis nagy kőház.

14) Cimlapnélküli vagyonleltárkönyv. 29. B. (A kvári ref. egyházközs.lev.tárában).

A vakolat lehántása az erősen romlott, de itt-ott kitajkolt kőfalon, ott,ahol a nehány évtizeddel ezelőtti ajtóáttöréssel végzett munkálatok el nem rontották, téglával berakott ablakhelyeket hozott napvilágra, sőt a nagy kuria felől ugyanezek megfelelőjeképpen a befalazott ablakfülkék körvonalait tárja elénk. - És most nagy hirtelen reája döbbenünk; tehát itt, előttünk van a sokat keresett és nyomtalanul elpusztultnak hitt Apáczai-kollégium! E falcsonk, amely a mai bennlakás-épületet köti össze a templom délnyugati szögletével,az egykori schola homlokzati falának földszinti része. Minthogy pedig a kapu,vagy egykori diáknyelven porta, a fal közepén helyezkedett el, feltételezem, hogy az egész épület Farkas-utca felőli szélessége csupán e két-három ablakkal balra és jobbra kiépitett kőfal volt. Erre nézve azután határozott bizonyitékul idézem az egykori Méhes Sámuel történeti áttekintéséből, hogy "még az 1781-dik esztendőben megvettetett vala a' Fundamentuma ezen (mostan is meglevő) ujj Kollegyomnak oly czéllal, hogy ez a' régi mellé ragasztassék,annak bővitésére."[15]

Ezzel azután most már életet nyer az a nehány száraz adat, amely e régi emlékünkről még fennmaradt. Eszünkbe jut az az 1664. évi feljegyzés is, amely szerint "vagjon ugjan Farkas utzában Scholánkhoz közel Szakáts István háza fele, melj háznak felét nem régen vöttek Ecclesiank gondviselői Schola Mesterek számára, kiben lakot Apátzai Uram." - Ez az épület pedig, amint egyszer már kimutattam, scholánkhoz közel a mai 14. számmal jelölt telek táján állott.[16] Innen jövet lépett be az iskola nagykapuján Apáczai Csere János professzor, amelyről éppen az ő itt tanitása idejéből, 1658-ból emliti önéletirásában Bethlen Miklós: "az uj farkas-utczai collegiumban nappali tanulószállás(om-)ul a kapu felett való házat[17] rendelék, melyben a senior Uzoni Balázs lakott."[18] Tehát legelőször ebből tudjuk meg, hogy ez az épület emeletes volt, hiszen a bejárat felett lakott a diákfőnök, a senior.

Bizony, sovány adatok, életet csupán az emlékek lehelnek belé!

---

15) Két beszédek i. h.

16) Szerző: Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei. Pásztortüz, 1925: 262. - Változata e kötetben.

17) Vagyis szobát.

Szalárdi János siralmas magyar krónikájában a farkasutcai templom ujraépitését beszélvén el, ezzel egyidőre irja, hogy "ugyan azon egyház mellett ugyan (I.Rákóczi György) fejedelem fundálásából és segitségébül, fundamentumából az ott levő oskola is épittetett vala, az ó-várban levő oskola és egyház a szász natiobeli evangelikusoknak hagyatván."[19] - Ebből a sok tévedést tartalmazó, tájékozatlan kijelentésből teljesen kihagyva a templomkérdés tisztázását, már az oskolára vonatkozólag is megállapithatjuk, hogy mind az időpontban, mind pedig az iskola sorsában tévedett Szalárdi,az egykori fejedelmi levéltáros, jóllehet a tőle körülhatárolt időponttól számitva, nem is egészen másfélévtized mulva irta krónikáját; pedig ő ekkor már kolozsvári lakos, kolozsmonostori káptalan s a kálvinista egyházközség egyik moderátora volt.[20] Szalárdival szemben kijelenthetjük, hogy az idézett mondatokban mindössze csak abban nem tévedett, hogy az uj iskolát az öregbik Rákóczi György csakugyan fel akarta épittetni. Ezt bizonyitják a lengyelországi követ számára 164o. junius 29-én küldött fejedelmi utasitás következő szavai: "Kolozsvárott vagyon egy elpusztult templom, melyet azelőtt régen a jezsuiták birtak, de már az ország constitutiojából az minékünk conferaltatott, holott mi már egy kollégiumot akarunk épittetni, papok s mesterházat."[21]

A Rigából hozatott kőmivesek munkája árán az 1644.évre csakugyan be is fejeződött a templom felépitése, majd az 1647. évre a berendezés-felszerelés is teljesen elkészült, ugy hogy ugyanennek az évnek junius 3o-án (és nem junius lo-én, mint ahogyan Szalárdi állitja!) meg is történt a felszentelés.[22] Nem sokkal ezután a megrepedt torony helyett az öregbik fejedelem másat kezdete tt el épittetni, mignem egy olasz funáló[23] szerint ennek épitése

---

18) Szerző: Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanuló éveiből. EM. 1938: 294. - Változata e kötetben.

19) Ujabb Nemzeti Könyvtár. Pest, 1853. II. 237.

2o) Szerző: Szalárdi János halála ideje. EM. 1939: 294-5.

21) Szilágyi Sándor: EOE. X. 296.

22) Szerző: A farkasutcai templom felszentelésének ideje. (Kéziratban.) - Változata az Adattár I. kötetében.

23) Mérnök, vagy még inkább épitész.

is hibás alapokon indulván meg, a felrakott falakat is le kellett szedetni.[24] Ez alatt az idő alatt pedig még csak hozzá sem fogtak a kollégium felépitéséhez. Ugyanis Broser Péter, a városkörüli kőfal hajazatja bontakozásának és a temetőkert körüli keritéseknek javittatására kirendelt polgár feljegyzése szerint: "Anno 1647 Die 13. May. Az Epitteshez foghuan, Az Farkas Uczay Templom elleneben az Varos kő falanak haiazattiat a szel le fordituan hatodfel ölnit, ugian azon szaru fakat Leczeket czinaltattam fel ujabban."[25] - Ha tehát eddig az ideig bár csak hozzá kezdettek volna az uj épület alapfalainak lerakásához, ebben az esetben föltétlenül ennek és nem a templomnak közelségével határozták volna meg a kőfal héjazatjabeli romlás helyét, minthogy a várfalnak csupán nehány ölnyire kellett volna az iskola épülete mögött elhuzódnia.

A templomkörüli épitő és felszerelő munkák elvégzése közben azután hamarosan eltelt az idő, amely I. Rákóczi György földi pályájául kiméretett, s 1648. október 11-én meghalt anélkül,hogy az uj schola-ház megépitéséhez még csak hozzá is foghatott volna.Ugy látszik azonban, hogy fiának és utódának, aki apjától sok szép és nemes elgondolást, hozzá pedig teli kincstárat is örökölt,szándékában volt, hogy megvalósitsa többek között a kolozsvári kollégium felépitésének tervét is. Erre vall az a körülmény, hogy az eddigi egy vezető-tanerős iskola tanárainak létszáma az 1651-52.évtől kezdődőleg egyszerre háromra növeltetett, s ezek is az akkori Erdély legkiválóbban képzett iskolamesterei közül valók voltak.[26] De ifjabbik Rákóczi György jószándékát bizonyitják a következő irásos utalások is, amelyeket a kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyveinek gazdag adathalmazából szedegettem össze.

1651. március 2o-án "Augustus Serena az fundalo...megh maradot Ebedre mivel p(rae)tendalta, az keomiuesekkel, Acziokkal es Theolczeresekkel ualo sok dolgat."[27] - E sorok bár kifejezetten

---

24) Szerző: A farkasutcai templom egykori tornyai. Pásztortűz,1924: 291-92.

25) Számadó regestum. 789. (KLt.)

26) Szerző: Kolozsvári Igaz Kálmán ref. kollégiumi tanár.ErdIrSzle. 1925: 141-4 és 173-7. - U.a.: Sikó János iskolamester.EM.1942. 132-6. és e kötetben is.

27) Szőllősy Gábor dispensator ratioja. 39. (KLt.)

nem utalnak a kolozsvári iskolaház épitésére, minthogy Serena a radnóti kastélyt is ugyanebben az időtájban épitette, sőt a mesteremberek nagyobb része is Kolozsvárról kerülvén ki, a faragott köveket is itt kellett elkésziteniök s innen kellett tengelyen leszállitaniok, - azonban a fenti idézet kőmivesekkel, ácsokkal és tölcséresekkel való tárgyalása egy épitménynek legalább is nagyon kezdeti fokára utal, holott a radnóti munkálatoknak ekkorra már eléggé befejeződésük felé kellett haladniok. Erre utal ugyancsak a kolozsvári sáfárpolgár 1651. május 1o-i feljegyzése: "Az Radnoti Castellyahoz az mi kegy(el)mes Urunk(nak) az hatra maradot (szél)vitorlák, Pleh gombok, es 16 Cristaly poharak es 12 On talak ala adattam ket szekeret Radnotigh. 6 mely feoldigh."- Majd alig két hónap mulva, julius 3-án a kolozsvári képirókat küldik Radnótra "az uy palotaknak megh irasara" (kifestésére).[28] Minthogy pedig mind a szélvitorlákra, mind pedig a bádoggombokra csak teljesen elkészült épületnél lehetett szükség, sőt a képirók munkája éppen befejezett falak ékitéséül szolgál, - mindezeket összegezve,tehát nagyobb valószinűséggel gondolhatunk arra a körülményre, hogy Serena mégis csak inkább a kollégiumi épitkezések megkezdése céljából járt városunkban. Különben a munkálatok ekkori megindulása mellett bizonyit Régeni Asztalos János asztalosmester feljegyzése is.E szerint: "Laus Deo Semper.[29] Anno 1651 Ultima Aprilis Kezdettek az Klastromnal valo Collegiumot az fundamentumon felyül rakni, 2-do May Szegöttem enis Ugy mint Varadi Miklos es Szegedi Gergely Deak fö patronus Urammal,[3o] tölgy fabol nro 35 darab müvet, ablakot ayto melyek fakat,csinalny, mind o(m-n)ibus computis öregh es aprot egy arun, ugy hatvan penzben egyet egyet."[31]

Még ugyanebben az esztendőben megtaláltam az arra vonatkozó határozott utalást, hogy a fejedelem csakugyan a kiváló Serena Ágostont bizta meg a tervezéssel és az épitkezés irányitásával. U-

---

28) I. h. 62, 64.

29) A munkák megkezdésekor szokásos fohászkodás.

3o) Vagyis az egyházközség főpatronusával és patrónusával a mai elnevezéssel szólva: főgondnokával és gondnokával.

31) Az asztalos céh jegyzőkönyve, amely tulajdonképpen Régeni Asztalos Jánosé volt és ő is irta a bejegyzések legnagyobb részét. 66. B. (Az ENM lev.tárában).

gyancsak a városi sáfárpolgár számadáskönyvéből jegyeztem ki:1651 junius 14. "Erkezek Górgenyből az Olaz Fundalo Augustus Serena Negied magaual, hiuatuan Vrunk az Klastromnal ualo Scholanak Fundalasara. S(alus) C(onductusa) L(évén), B(iró) V(ram) P(arancsolatára) Gazdalkodtam neki,Adtam Cipott 8. den. 24. - ket feier halat den. 12. - Czikott den. lo.- Sos halat lib(rarum)[32] 1.den. lo. - Szolgainak pecsieniet lib(rarum) 3. den 6. - miuel maga böytölt Veres hagimat den. 2. - Eczetett Just(arum)[33] 1/2 den 14. - Olaiat lib(rarum) 1/2. den. 9. - Bort Just(arum) magának 2. - den. 32. - szolgainak Bort Just(arum) 1. den. 12. - Facitt fl. 1 // 31." - Jóllehet ehhez az elszámoláshoz az egykori revizor azt a megjegyzést fűzte hozzá, hogy az elszámolást végző sáfár mindezt csak "Almaban latta mert it nem fundált," azonban ez az epés megjegyzés mégsem felel meg a valóságnak; csupán csak a tulságosan lelkiismeretes számvizsgáló bakafántoskodásának tarthatjuk. Különben ezt bizonyitja az a körülmény is, hogy Serena öt napig való itt tartózkodása alatt tett összes többi kiadás is továbbra is változatlanul benne maradt a számadáskönyv elismert tételei között. De bizonyságul szolgál még az a körülmény is, hogy a fejedelmi pecséttel átutazókat csupán három napig volt köteles a város étellel-itallal ellátni, Serena pedig ez alkalommal öt napig élvezte a teljes ellátást, tehát semmi esetre sem lehetett csupán átutazó, hanem a fejedelem rendeletére elvégzendő dolga volt a városban.

A további elszámolás szerint: "Eodem die B. V. P. Ismet az Fundalonak Augustus Serenanak Adtam Vacziorara Cipot 8. den 24. - Sos halat lib. 1 1/2. den. 15. - Eleuen halat den. 12. - Borsot den. lo. - Szolgainak pecsieniet lib. 3. den. 6. - Olaiat den. 8 - mezet den. 9. - Bort Just. 2. den. 32. - Szolgainak Bort Just-1.den.12. - Facitt fl. 1 // 28. - Junius 15. Az Olaz Fundalonak B. V. P. Gazdalkodtam Ebedre neki, miuel Vrunk parancziolattiabol it kellett Varakozni...facitt fl. 1 // 24. - Junius 15. Az Olaz Fundalott Augustus Serenat hiuatuan (fejedelem) Vrunk Gialuban, (szekeren felküldötte a sáfárpolgár). - Eodem die Az Oláz Fundalonak Augustus Serenanak B. V. P. Adtam Vacsiorara ...Facitt fl.

---

32) Libra = font.

33) Justa = ejtel.

1 // 21." - De junius 16,17 és 18-án is ugyancsak ebéd- és vacsoraköltségek számoltatnak el,[34] mignem 19-én azt jegyzi fel a sáfár, hogy Serenát a város által kirendelt fuvarral Szamosujvárra inditotta utba.[35]

E feljegyzésekből sejtem, hogy mennyire kedvenc terve volt a fejedelemnek ennek az iskolaháznak a felépitése. Erre utal az a körülmény is, hogy Serenát itt időzése második napján már hivatja magához valószinűleg azért, mert tudni akart az épitkezés meneté-ről.

Ezután alig két hónap mulva magint csak itt találom az olasz épitészt;ekkor a szükséges kőfajta kiválogatása és a kőfejtés elrendelése lehetett látogatásának főcélja: julius 17-én "Az Vrunk fundaloia Augustus Serena ala attam Jonas Mihalj 4 louat, az mellyen uolt Bacziban, Fenesen, Monostoron és az kő Banyaban."[36] - Szeptember 1o. táján ismét ide érkezik. Ugyanis e napon "Az Fundalo praetendallia azt hogy vasarnap van, s azon kivülis ritkán halhat hütin ualo praedicatiot, annak okáért fel megyen Monostorra az praedicatiora es mesere, az Tegnapi napon iüt Franciscus Thamasoual, az Vrunk Velenczeben meneo factoraual edgiüt."[37] - Rákóczi rendeletére október 3o-án ismételten itt van, a következő napon azonban tovább utazik, de szolgái mégis itt várakoznak.[38]

A városi levéltár iratai közül az időrendben ezután következő 1652. évi egész számadásköteg hiányzott s ennélfogva nem lehetett módomban Serenának a kollégiumi épitkezéssel összefüggésbe hozható adatait tovább nyomoznom, azonban már ennyiből is kétségtelenül meg lehetett állapitani, hogy a farkasutcai schola épületét ő tervezte, felépitését maga irányitotta. Munkájáról több izben jelentést tett a fejedelemnek, aki az épitkezést állandóan figyelemmel kisérte;ezt különben annál is inkább könnyen tehette,

---

34) Naponkénti 2 m. frt. 3o pénz körüli összegben.

35) Ágoston Péter városi sáfár számadáskönyve. 75, 76, 78, 79,81, 83, 226. és 228.

36) Szőllősy i. h. 66.

37) I. h. 89.

38) Ágoston i. h. 127, 128. - Annak idejében nem volt időm minden egyes bejegyzést szószerint kijegyeznem.

mivel Rákóczi kedvenc tartózkodási helye a szomszédos Gyalu vára volt.

Ezek előrebocsátása után szükségesnek látom összegezni mindazokat az adatokat, amelyek a fejedelem építészéről ismeretesek. Ki volt pedig Serena Ágoston, azt ma még csak sejthetjük, de egészen bizonyosan nem tudjuk megmondani. Lehet, hogy már korábban is itt van Erdélyben, hiszen a kolozsvári sáfárpolgár nem egyszer megemlékezik név szerint meg nem nevezett olasz fundálóról, bár azt hiszem, hogy ez az utóbbi mégsem azonos Serenával. Valószínű tehát, hogy ő azoknak egyike, akikről igy emlékezik meg a számadáskönyv 1648. április 23-i bejegyzése:"Érkezek egy Örmeny György nevü Görögh Velenceböl Három Olaz komiesekkel és Fundalokkal marhajokkal[39] es ket szolgakkal." Másnap azután Enyed felé tovább mentek a fejedelemhez Fehérvárra.[40] Talán e megkockáztatott feltevést erősiti meg II. Rákóczi Györgynek 1653. január 24-ről Gyulafehérvárról keltezett levele,amelyet az erdélyi udvari épitész, Serena Ágoston velencei nemes ügyében a velencei dogéhoz intézett.[41] Vagyis ez az irás világosan megjelöli Serena velencei származását.

Történeti adatokból ismeretes, hogy a radnóti vár megelőző birtokosa Kornis Ferenc, 1649-ben Radnótot minden tartozékával együtt eladta II. Rákóczi Györgynek. A következő évben pedig a fejedelem e birtokot a hozzátartozó falvakkal együtt feleségének, Báthori Zsófiának, és testvéröccsének, Rákóczi Zsigmondnak adományozta. E tájban kezdette épittetni (helyesebben talán:átépittetni) a várat felesége számára.[42] Tehát ezt az átépitést bizta a fejedelem a valószinűleg nem régóta érkezett velencei Serena Ágostonra.Ő azután a várnak csupán tervezője s az épitkezés irányitója volt. Ezt bizonyitják a vár főkapujánál elhelyezett s ma is meglévő táblácska faragott szavai: "Avgvstinvs Serena Architectvs Venetvs Opera Regit."[43] Valószinűnek tarthatjuk azonban azt is,

---

39) Vagyis holmijukkal.

40) Auner Gábor sáfár számadáskönyve.

41) Sz. 1869: 508.

42) Orbán Balázs: A székelyföld leirása. Kolozsvár, 1868-1873. V, 44.

43) Kővári László: Erdély régiségei. - Pest, 1852.- 213. Orbán Balázs: i. m. V, 48. - Balogh Jolán: A renaissance épitészet és szobrászat Erdélyben. Magyar Művészet, 1934: 149.

hogy Rákóczi a kolozsvári s a radnóti épitkezések mellett még a fehérvári, a fogarasi, a görgényi,a gyalui és a szamosujvári munkálatoknál is igénybe vette Serena szaktudását.

A fejedelem - ugy látszik - meg lehetett elégedve udvari épitészének teljesitményeivel. Ezt bizonyitja az a körülmény, hogy 1653.február 25-én kelt adománylevelével Serena Ágostonnak nemességet adományozott és a régi olasz eredetű cimerének használatát megerősitette.[44] A jól elvégzett munka külső elismerésével kapcsolatosan gondolhatunk arra is, hogy e jutalmazás éppen a radnóti vár és a kolozsvári schola épitésének befejezéséért történt. Erre vallhatna az a körülmény is, hogy az itt-ott még előkerülő további adatok most már csupán csak a részletmunkák folyamatosságára, vagy befejezésére vonatkoznak, a gyökeres munkáknak azonban ekkorra már be kellett végződniök.

Az olasz fundálóval kapcsolatos adatokból láthattuk,hogy Serena a bácstoroki, a szászfenesi, illetőleg a monostori kőbányákat is felkereste. Ekkor az épitkezéshez felhasználandó köveken kivül valószinűleg a faragott művek számára szükséges kőfajtákat is kiválasztotta.Régeni Asztalos János előbb idézett feljegyzéséből pedig azt olvastuk,hogy az ajtók s az ablakok tokját és keretét tölgyfából rendelte meg az egyházközség előljárósága. A számszerint megjelölt 35 darab azonban csupán egy része lehetett az elkészitendő mennyiségnek. Ugyanis egy-egy szobára átlagosan három ilyen művet számitva,szűkön csak 12 helyiségre gondolhatnánk, holott az alább felsorolt adatok egybevetéséből is jóval több kamarát (szobát) számolhatunk össze.

Régeni Asztalos János feljegyzéseiben foglalt adatokat lehetetlen volt mindenben szétválasztanom, ugyanis a kollégium épületével egyidőben épülvén fel a farkas-utcai papilak (vajjon nem Serena műve-é ez is?) s a Régeni által készitett asztalos-munkák egy része határozottan oda készült. Ezért az alábbiakban csupán csak azokat a tételeket sorolom fel, amelyeket kétségtelenül az iskolaépülethez tartozóknak itélem.

---

44) Siebmacher: Wappenbuch. Siebenbürgen. IV, 12.rész 216.- Tagányi Károly: Az országos levéltárban található nemesi okleveleк. 61. - Az adományozott cimert beszélő cimernek mondhatjuk, minthogy hullámokon álló éneklő szirént ábrázol.

Régeni tehát az asztalosmunkák elkészitéséhez 1651. május 2-án fogott hozzá; ugyanis ezen a napon "adot Szegedi Gergely Deak uram Szent Miklós pen(zül) fl. 3."[45] Elkezdett munkája folyamatosságát jelzi, hogy mind ebben,mind pedig a következő hónapokban több izben fizettek neki Váradi Miklós és Fejérvári Benedek deák az egyházközség főpatrónusai. Majd 1651 "die 29. 8-bris fizetett Varadi Miklos Uram az Iscolan valo ramakert f. 4 den. 8o. Ugyan die 29. 8-bris Wicey G(áspár) Nr. Buzat Cub. 1." - "Item die 13 9-bris fizetet Varadi Miklos Uram...tiz scholara valo aytoktol es negy giontaros aytoktol..." a paplakra készitett munkák miatt külön meg nem határozható összeget. - "Ugyan 29. X-bris adott Vicey Gaspar Uram egy köböl buzát az scholan való kapuer. - Anno 1652 die vero 2o Augusti fogattam az Scholanak az ket Comunitassat meg padolni 6 Camaraval es az tornatz deszkazassaval együtt es az mestergerendak deszkazasat fl. 26 den. - Anno 1653 die 14 July fizetet Varadi Miklos Uram ött kamaranak padlassitol es az tornatz deszkazassatol fl. 7 den. - Anno 1653 die 3 Septembris szegöttem megh V. M. Uram nioltz kamarat padolni egy darab tornatzal fl.1o. den. O. Item egy öregh köböl buzában. - Anno 1654 die 17 Augusti. szegöttem V. M.V. het Camarakat öregh deszkaval padolni, fl. 6. den. 5o. - Anno 1654 die ultima Septembris. Fizettet W. Miklosne Aszonyom Nro 26 Aytoknak az megh csinalassert fl.13 den. 3. - Anno 1654 die 5. 9-bris fiszetet V.M. V. Nro 2o niuszolyanak az csinalassatol fl. 1o. den. 6.- Anno 1654 die 12. X-bris fiszetet V. M. V. Nro 12 Aztaloktol, Item nro 15 Ablak ramaktol, Item az Catedratol, Item az Capu foldozzastul. - Item Istvandi Uram csináltatot az fiaynak az scholahoz 3 harom niuzolyat megenten egy kar szeket fl. 2 den. 15."[46]

Ezen kivül más forrásból is kerültek elő még a kollégium épitkezéseire vonatkozó feljegyzések. Ugyanis Bedi András és Kobzos István a kolozsvári orthodoxa ecclesia[47] számvevői számadáskönyvük adataiból következtetve, az épitkezés munkálatainak az

45) Szenczi Molnár Albertnek 1604-ben Norinbergában megjelent Dictionarium-a szerint Szent Miklós pénz latin jelentése arha; ez pedig annyit jelent, mint "zálag". Helyesebben értelmezve, inkább foglaló, előleg.

46) Régeni Asztalos János jzkve. 66. B. - 67. A. és 74. B.

47) Vagyis a református egyházközség.

1653. év dereka táján végtére is vége felé kellett közeledniök. Ugyanis 1653. augusztus 15-én emliti az ácsokat, "akik a scholat heaztak"; megnevezi Bakator János, Kövendi Bálint, Rácz János kőmiveseket, ezeknek "az schola kapujanak boltasaert" fizettek 4 véka buzát, továbbá "az füsthazak czinalasatol" 1 1/2 vékát. Október 17-én négy ácsot emlitenek, "kik az kerengő gradicznak heazattiat czinaltak." Ők is megemlitik Régeni Asztalos Jánost, mint akinek "az uy scholaban leueő nyolcz kamarak padlozasaert" kifizettek egy köböl buzát.[48)]

Bethlen Miklós erdélyi kancellár önéletirásának következő mondata, amelyben itteni diákoskodásának idejéből az 1654. évi események kapcsán emliti, hogy a "mi scholank az óvári templom mellett volt," - bizonyitja, hogy az uj iskolaház ebben az időben még mindég nem volt beköltözhető állapotban. Jóllehet egyesek, mint nagyon tekintélyes polgár Istvándi Bálint bennlakónak szánt három fia részére elkészittette a nyoszolyákat és a karszéket, mégis valószinűleg a felszerelés-berendezés volt az, ami még hiányzott az épületből. Valószinű azonban, hogy a következő esztendő meghozta volna az iskola teljes befejezését, ha csak a város nagy részét elpusztitó 1655. április 3-i tűzvész közbe nem szól. Minthogy csak sovány adatokból sejtjük a Serena tervezte épület mibenlétét, ennél fogva meg sem állapithatjuk, hogy tulajdonképpen mégis mit is tett tönkre ez, az akkor kivédhetetlen pusztitás. Feltételezzük azonban, hogy ha az 1653. évben a scholát már "héazták" s a "füstházakat" is csinálták, ezen kivül az épületasztalosmunkát is befejezték, ehhen az esetben a kollégium falainak már tökéletesen készen kellett állaniok. Ezt bizonyitja az a körülmény is, hogy az egyházközség küldöttsége 1654 "21 January Fejervarra menven az giűlésre, hogi Urunkat eö Na(gysá)gat requiralliuk az schola Directiojarol valo excludalasunkert, Ittem az schola epületire valo temerdek deszkak el szallitasarol valo salus conductusnak extrahalasaert."[49)] Ennélfogva ha a nagy tűz a fedélszerkezetet, az ajtó- és ablak-kereteket, a padlózatot s a netalán részben meglévő butorzatot el is pusztitotta, de az iskola vaskos falainak, s igy a Serena által tervezett beosztásnak is

48-49) Bedi András és Kobzos István számadáskönyve. 7.A-B. és 41. B.: A kvári ref. egyházközs. lev.tárában.

épen kellett megmaradnia. Megkisérlem a fennmaradt gyér adatokat összegezve az iskolaépületről valamelyes képet alkotni.

Tudjuk, hogy a kollégiumi iskola-tipusok, a zárdaépületek örökségeképpen, a tanitási termeket és az ifjak lakószobáit egy épületben egyesitették. Bizonyosnak tarthatjuk tehát,hogy a fejedelem által terveztetett és épittetett ilyen fajta iskolának is a kor kivánalmainak megfelelő,elégséges nagyságu épülettömbnek kellett lennie.Következtetjük azonban a farkas-utcai templom délnyugati szögletének épitészeti tagoltságából,továbbá az egyházközségi számvevő előbb emlitett "kerengő grádics"-ából, valamint a Bethlen Miklós által megnevezett kapu feletti "tanuló-szállás"-ból, hogy e kollégium emeletes volt. De e mellett bizonyit Páldi Székely István kollégiumi nyomdavezetőnek az 176o-as évekből származó fametszetű fejléce.[5o] Ezen, a meglehetősen kezdetleges rajzon azonban világosan megkülönböztethetünk egy,a Farkas-utca déli során, közvetlenül a templomhoz hozzáépitett egyemeletes épületet. Ez az utmelletti kut tájékán derékszögben megtörve, a főépületnél talán hosszabbacska nagyságu észak-déli irányu szárnyat alkotott. Az itt látható ablakok száma nem irányadó a rajz kezdetlegessége miatt, ezzel szemben azonban határozottan felismerhetjük a hatalmas boltozatos kaput, amely a templomépülettől mintegy három ablaknyi távolságra képeztetett ki.

Néhai dr. Buday Kálmán tanár, a bécsi titkos levéltárban több, Kolozsvárra vonatkozó térképet kutatott fel; még annak idejében megengedte, hogy belőlük a kollégiumra vonatkozó részleteket magam is felhasználhassam. E térképeket, bár katonai felmérezéssel készültek, mégsem mondhatjuk mindenben kifogástalanul

---

5o) Kolo'svári K. Zsigmond: Epithalamium. In Auspicatissimo Connubio...domini liberi baronis Simonis Junioris Kemény.Kolozsvár, 1768. 2. B.

E fejlécen a következő részleteket ábrázolta ki a fát metsző Páldi Székely István nyomdavezető: 1. Jobbról a kolozsvári vár délnyugati sarka a főtéri templom barokk tornyával. 2. A tovább kirajzolt épületecskéről feltételezem,hogy a typographia. 3. A középső kép előtt barokkos foglalatban az egyházközség cimerének változata: tövisek között (?) három liliomszál. 4. Felette a Farkas-utca látképe, középen a templom, tetején az óratornyocskával, bejárata előtt a portikussal, tőle balra a harangláb s a papilak, jobbra az Apáczai-kollégium, előtte az utcai közkut és a tanári lakás (?) (Apáczai egykori lakóháza). 5. A fejléc baloldalára kirajzolt klasszikus épület valószinűleg eszményi muzsa-templom, tetején isten(?)-szoborral.

pontosnak. Különösen az 1691-ből származó legrégebbi helyrajzon látjuk ezt. Ezen a Visconti készitette olasz nyelvű térképen a Farkas-utca vége felé lévő épületcsoport a Jezsuita atyák volt templomául és collégiumául van megjelölve. A kollégium épületének Farkas-utca felöli szakasza mintegy öt ölnyi elválasztó köz közbeiktatásával egyvonalba rajzoltatott a templom északi falának sikjával. Ha tehát ez a jelölés az egykori jezsuita-kollégium épületére vonatkoznék, még talán elfogadhatónak tartanám, de a Rákóczi által épittetett kollégium ilyenformán semmiképpen sem helyezkedhetett el; ennek minden eddig felsorolt, valamint ezután részletezendő adat a leghatározottabban ellene mond. Ami pedig a megjelölt méreteket illeti, hasonlóképpen nem tudok biztos adatokat megállapitani. Többek között az előbb hivatkozott öt ölnyi távolság már csak azért is bizonytalan, mivel nem tudom, hogy az olasz térképrajzoló a hosszmértéknek melyik fajtáját használta, ugyanis a kolozsvári öl kisebb, mig a bécsi hosszabb volt. A kisérlet kedvéért tételezzük fel, hogy inkább az utóbbival eszközölt méréseket. Minthogy pedig egy bécsi öl 189.65 centiméternek felel meg,[51] ennélfogva a két nagy épület között - rajz szerint - csupán egy kilenc és fél méter széles, eléggé szűk utácskának kellett volna lennie. E térkép szerint az iskola kb. 25 ölnyi (47.25 m) hosszu északi törzséhez déli irány felé folytatódva, derékszögben egy kb. 30 öl (56.75 m) hosszu szárny csatlakozott; ennek ugyancsak derékszögben, kelet felé folytatódó szárnya egyenlő hosszuságu lett volna az épülettörzzsel. Tehát ez, a keleti oldalán ki nem képezett téglalap alaprajzu épülettömb háromnegyed részben egy belső udvart, kis kuriát zárt körül, amelynek épületnélküli keleti oldala, ha a rajzról helyesen látom, keritéssel volt elválasztva egészen a keleti kőfalig huzódó, befásitott nagy kerttől. Minthogy az épitmény átmérője körülbelül 7.5 ölnyi (14.25 m) vastagra rajzoltatott, ezek szerint a kis kuria 33x42.25 méter belterületet foglalt volna magában. Az itt ismertetett méreteket, bár nem tartom valószinűtlennek, egyelőre mégis csak kérdőjellel merem leirni, minthogy a mai nagykapu központias elhelyezése a XVII.

51) Táblázatok a régi mértékeknek uj méter-mértékekre és viszontvaló átváltoztatására és az árak átszámitására. (Kvár, 1876) 5.

század végére aligha engedi meg, hogy a réginél sokkal nagyobb szabásura kibővitett épületre gondolhassunk.

Ugyancsak Buday Kálmán talált még három másik, Kolozsvárról készitett térképet 1713-ból és 1718-ból. Ezeken a "Kalvinisches Collegium und Kirche" megjelöléssel rajzolt épületcsoportban a kollégium északi fala - az előbbitől eltérőleg - már a templom déli falának folytatásaképpen jelöltetett. Valóban ez inkább is megfelel a valóságnak. Az iskolaépületnek három égtáj irányában való kiépitettsége itt is kirajzoltatott, azzal az eltéréssel, hogy a délfelőli szárny sokkal hosszabbra képeztetett ki, mint az északi, vagyis egészen a templom diadalivének egyirányáig, más szóval a szentélyrész kezdetéig nyulik le és itt fejezi be a most már erősen megnagyobbodott belsőudvart a templom csonkatornyáig bezárólag.

Végezetül Kolozsvárnak legujabban előkerült XVIII. századbeli látképe és alaprajza - ugy látszik - a valóságnak megfelelő állapotban tünteti fel a várost. A látképet 1734-ben Haas J. Ignác, az alaprajzot pedig valószinűleg ugyanakkor Lutsch István katonai mérnök készitette.[52] E látkép tisztán megmutatja a farkasutcai templom és kollégium egykori helyzetét, a részleteket azonban eltakarja közvetlenül a kollégium déli szárnya elé rajzolt magas várfal. Mégis megállapithatjuk, hogy a kollégium épülete a templom déli falára támaszkodik, kiindulva a déli oldal első támasztópillérétől. E rajz azt bizonyitja, hogy az iskola ekkor egyenlő száru U alaku épülettömb, legalább is ezt sejteti a képen látható magas fedélzet. Ezzel szemben azonban az alaprajz egy, mindenfelől körülzárt, körülbelől 35 ölnyi (67 méter körüli) egyenlő oldalu négyzetet ábrázol, amely faláva1 a templomhajó és a szentélyrész találkozási pontjának vonaláig nyulik le.De az igazság valószinűleg az, hogy addig,ameddig a kollégium fedele a látképen látható, addig emeletes, mignem a várfaltól eltakart rész csupán földszintes lehetett.Ezt bizonyitja a templomhajó déli falánál ma is meglevő magastetejű folyosós épitmény;ez azután csak a szentélyrész találkozási pontjánál levő csonkatoronyban,a XVIII, századbeli bibliothecában emelkedik emeletnyi magasságra. De a Visconti-féle, bár hibás térképből kiindulva, tökéletesen meg va-

52) Borbély Andor: Az erdélyi városok képeskönyve 1736-ból. EM. 1943: 197-215.

gyok győződve,hogy e négyzetalaprajzu épületnek földszintes szárnyai közül legalább is a déli és a keleti épitmények nem egykoruak az Apáczai-féle kollégium falaival, hanem XVIII. századeleji toldalékok. Ennélfogva az eredeti épület alapterülete a Visconti-tól különben helytelen fekvésben, de mégis csak elfogadható méretekkel lerajzolt épitmény törzsének felelhetett meg.

Ha Régeni Asztalos János adatainak felsorolásakor figyelemmel kisértük, illetőleg ha összeadtuk az idézetek egyes számadatait, az kerekedett ki belőlük, hogy a kollégium megpadolt kamráinak száma 26. Ebből azután azt következtetem, minthogy a kamrán a lakószobát értették, a bennlakásnak ennyi helyiségből kellett állania. Hogy pedig következtetésem csakugyan megfelelhet a valóságnak, bizonyitja Régeni Asztalos János másik feljegyzése, amely kissé később ugyancsak 26 ajtó árának kifizetését nyugtatványozza. Ezzel szemben ha az 1779. évi számbavétel mégis 38 lakószobát nevez meg,[53] bizonyosnak tartom, hogy a különbözeti 12 kamrát az épités idejétől eltelt ötnegyed század alatt,talán éppen az 1713-15. években történt jókarba helyezés alkalmával toldották a régi épülethez. Ezt bizonyitja, hogy az 1718. évi összeirás a bentlakásért fizetendő dijszabásban a katona-soron és a varga-soron levő kamarák mellett uj soron levőket is emlit.[54] Azt azonban,hogy melyik volt a katona- és melyik a varga-sor, nem tudom, de az eddigiek után bizonyos, hogy az uj-sornak a bécsi levéltár térképein meghosszabbitással jelölt délfelőli földszintes épületszárnynak kellett lennie. Csupán a párhuzam kedvéért hivatkozom arra a körülményre,hogy a sárospataki főiskola egyes épületszárnyait Huta, Trója és Fazekas-sor névvel jelölték; ezek közül az utóbbi épült a legutoljára.[55] Volt itt még Cigány-, Katona- stb. sor is.

Régeni Asztalos János emlit még kipadolt tornácokat és kétkommunitást is. Ez az utóbbi azonban korántsem a tantermek teljes létszáma. Ugyanis Apáczai Csere Jánosnak 1656.november 2o-án tartott beköszöntő beszédében olvassuk, hogy az égés miatti romlásból a lakószobákon (cubiculum) kivül a hat osztály (classis) számára szolgáló tanterem (musaeum) sem készült még el s csak az az

53) Török István: i. m. III. 361.

54) I. h. I. 63-66.

55) Marton János: A sárospataki református főiskola története. I. 87. és Román János: A sárospataki kollégium. 7.

egyetlenegy auditorium van valamennyire használható állapotban, amelyben beköszöntő beszédét tartotta.[56] Minthogy azonban öregbik Rákóczi fejedelem 1640. évi leveléből már láttuk, hogy ide collegiumot és nem particulát szándékozott épittetni, továbbá Apáczai beköszöntő beszédének cimében a hely szinét akadémiai első tanteremnek (acroterium academicum primum) nevezi, bizonyos, hogy a felsőbb iskolai, vagyis a filozófiai, filológiai,illetőleg teológiai évfolyamok részére,a megemlitetteken kivül is,még más tantermeket is kellett tervezzenek és épitsenek.

Az óvárbeli "régi iskolaépület" azonban,Bethlen Miklós önéletirásából való idézet szerint, az egykori református, ma pedig Szent Ferenc-rendi templom mellett (helyesebben közelében) kelet felől a kőfal, nyugat-és észak felől pedig a mellette elhuzódó, szoros ut (sikátor) szomszédságában állott,[57] az 1629. évi városi törvénykezési jegyzőkönyv utalása szerint pedig a kőfal és a templom környéki szorosban (sikátor),[58] tehát az azóta kiszélesitett utcának azon a tájékán,ahol ma a Bocskai-utca a Kornis-utcába beletorkollik, helyesebben szólva,e torkolat meghosszabbitásában volt. Ezt a megállapitást erősiti meg az a körülmény, hogy a város 1647. évi adófizetőinek lajstroma még mindég ugy emliti az óvári iskolát, mint a Vetus Castrvm-ban Endres Poldner h(ázát, amely azután szállott) Endres Junk(ra, ma) Schola. Ettől a háztól számitva pedig negyedikképpen sorolja fel a Turris Carceris-t,[59] erről a börtöntoronyról azután bizonyosan tudjuk,hogy a mai Bocskai-utcának,tehát az egykori még szűkebb sikátornak könyökhajlása táján állott. Ez az ó iskola-épület, amely tehát eredetileg magánházból alakittatott át, férőhely szempontjából is kivánalmakat hagyhatott maga után. Különben is a négy évtized alatti használat s különösen a diákok rongálása következtében, a nagy tűzveszede-

56) Apáczai Csere János: Oratio de summa scholarum necessitate. (Eredeti kézirat a kvári ref. kollégium tulajdonában volt Apáczai-albumban). Ugyanazt latin szövegében kiadta Felméri Lajos 1894-ben Kolozsvárt, magyar forditásban pedig Hegedűs István a kollégium 1875-76. évi értesitőjében.

57) Jakab: Kolozsvár. II. 561. és Okl. II. 291.

58) Kolozsvár-városi törvénykezési jzk. 28. (KLt.)

59) Dica 1647. 15. (KLt.)

lem előtt már olyan állapotba jutott,hogy iskola céljaira is csak azért használták,mivel a kollégium épülete még mindég nem készült el egészen. Ezt bizonyitja az egyházközség 1653/54. évi számadáskönyvének az az utalása,hogy az schola "el akart dőlni" s igy azt 1654. május 3o-án "valami öregh fákkal" meg kellett támogatni.[6o] Ehhez járult azután az 1655. április 3-i tűzvész pusztitása,amely még jobban megemésztette a megviselt épületet,ugy hogy az 1655/56. évi számadáskönyv szerint az "Oh várbeli rosz oskolatt el rontvan," annak anyagát más romlások helyrehozására hordatták szét az egyházközség gondviselői.[61]

Igy tehát az iskoláztatás arra a szomoru sorsra jutott, hogy a régi épület romhalmazzá vált, az ujnak hasonlóképpen csak falai meredeztek az égnek. A tanulók az ó-scholabeli kamrákból menekülve, egy részük hazaszéledt,más részük fölé fedelet az épen maradt hóstátokban s talán a belváros el nem pusztult házaiban hyerhettek. Ezt a lehetőséget mutatja az a feljegyzés, hogy "az romlas uttan mentt (maga) Kantor Uram (is) az hostatba, haz bertt fizetük Eöklmert."[62] A tanitás ezután valószinűleg egy ideig szünetelt is, majd pedig a kollégiumnak ugy ahogyan való rendbehozataláig a szét nem széledt diákok számára a lelkiismeretes és kiváló tanitó, Porcsalmi András lector, óvárbeli szállásán tarthatott előadásokat, minthogy az egyházközségnek ezt a házát a tűz nem emésztette meg.[63]

A megmérhetetlenül nagy károk miatt, amiket mind a polgárok, mind pedig maga az egyházközség is szenvedett,kivülről jövő anyagi támogatás hiányában, - bizony - nem nagyon siethettek a tűz martalékául esett kollégium ujból való felépitésével. Jóllehet az 1655. augusztustól 1656. juliusig terjedő számadási évben ennek helyrehozására mintegy loo m.frt. 64 pénzt költött az egyházközség,[64] mégis Apáczai Csere János 1656.november 2o-án tartott beköszöntő beszédében azt panaszolta, hogy "ezek a falak...majdnem.

6o) Bedi és Kobzos i. h. 48. A.

61) Istvándy Bálint és Keczely Gergely számadáskönyve. 32. B. és 33. A. (Az egyházközs. lev.tárában).

62) I. h. 29. A.

63) Ezt sejtem abból a körülményből, hogy a számadáskönyvben ennek helyrehozatalára vonatkozó semmiféle feljegyzést nem találtam.

64) Istvándy és Keczely i. h.

két évi romokból alig ásattak ki,"sőt egyebeket nem tekintve,"még ezt az egyetlen egy auditoriumot sem lehetett elég jól az egész évben helyreállitani. De hol van a hat classis számára ugyanannyi tanterem? oly sok foglalkozás nélkül való,de még több a hely szegénysége miatt elidegenitett tanuló számára a lakószobák?"[65] Igy a kollégium épitési munkálatai még sokáig nem fejeződtek be; azt bizonyitja - az egyházközségi számadáskönyvek hiányában - Apáczainak Barcsai Ákos fejedelemhez az 1658.év vége felé intézett supplicatioja. E szerint "a nagy égés után még csak egy auditorium sem volt mindeddig is, melyben tanithattunk volna, hanem kamarákban[66] kénszerittettünk tisztünköt végbe vinnünk.Igyekeznek ugyan már az itt való uraim felépittetéseken, de mikorra lészen az, én nem tudom."[67]

3.

Apáczai eljövetele előtt azonban nemcsak a helyiségekre, de a tanitás menetére nézve is eléggé elárvult helyzetben volt az iskola. Fellendülése az ó-schola-épület elhagyásával, illetőleg Apáczai megérkezésével kezdődött.Voltak ugyan tanintézetünknek azelőtt is jeles mesterei;hiszen gyanitom, hogy az 1634. január 17-én elhunyt Szenczi Molnár Albert is tanárkodott az óvári iskolában, azt meg bizonyosan állitom, hogy az 1636.december 5-én elnyugodott Csanaki Máté orvos,kiváló tudós és iró, nehány éven keresztül igazgatta az iskolát.[68] Később pedig Apáczai közvetlen előfutárainak tartható három jeles tanár működött itt.Közülök kolozsvári Igaz Kálmánt, Apáczai külföldi tanulótársát, kitünően képzett mestert és az iskola rector primariusát azonban presbiterianus nézetei miatt még 1654 tavaszán eltávolitották állásából.[69] Az ő társa volt a természettudományokban is képzett,de az intézet nagy kárára már 1654. februárjában fiatalon elhunyt bölöni Sikó

65) Felméri L.: i. h. 25-26. és Hegedűs I.: i. h. 21.

66) Vagyis a lakószobákban.

67) Herepei Gergely: Apáczai Jánosnak egy eddig ismeretlen levele Barcsai Akos fejedelemhez. ErdProtKözl. 1879:493.

68) Szerző: Csanaki Máté, a kolozsvári ref. iskola igazgatója.Et. 1943: 226-28. (Lásd az Adattár I. kötetében).

69) ErdIrSzle. 1925: 141-44 és 173-77.

János akadémikus mester.[70] Ennélfogva Apáczainak 1654. január 11-én Gyulafehérvárott tartott beköszöntő beszédében különös dicsérettel említett három jeles tanár közül az 1654. év második harmadára itt már csak Porcsalmi András maradott. Ő ugyan csak itthon, a fehérvári akadémián tanult lector, vagyis segédtanár volt, de képzett, régi, jó nevelő, akitől Apáczai is diákkorában tanulni tanult.[71] Bárha az ő feladatköre, amiként egyik könyvtári könyvének bejegyzése tanusitja: "In usum Collegii Reformat. Claudiopolit. conferat Andreas Portsalmi in eodem Collegio Philosop. Lector",[72] tehát tulajdonképpen a filozófia tanitása volt, több, mint két éven keresztül egyedül az ő vállára nehezedett az összes felső évfolyamok vezetése, oktatása, - az a feladat, ami még három tanár számára is nehéz terhet jelentett. Ezzel szemben az alsó évfolyamok nem szenvedhettek hiányt a szokásos tanerőkben, minthogy az egyes classisok vezetése az iskolát végzett jelesebb tanulók közül kikerülő, általában évről-évre, illetőleg alkalomszerűleg változó köztanitókra (collaboratorokra) bizatott.

Az Apáczait megelőző időből az iskola tanitási módozatairól semmiféle irásos adat nem maradt fenn, sőt még arra is csupán következtetés utján juthatunk, hogy az intézet nemcsak középfoku (triviális) schola, illetőleg particula, hanem már collegium-jellegű felső iskola volt. Erre különben bizonyságunk a már többször említett, 1640. évi fejedelmi levél, amely szerint az öregbik Rákóczi György a farkasutcai templom mellé collegiumot akart épittetni, - valamint az a körülmény, hogy Szenczi Molnár Albertet (?) és Csanaki Mátét figyelmen kivül hagyva, az Apáczai eljövetelét közvetlenül megelőző években Porcsalmi tanári állása mellé még két állandó jellegű mesteri állás is létesittetett, amelyre külföldi akadémiát, tehát legfelsőbb tanulmányokat végzett ifjak rendeltettek.

Ismeretes, a nagyobb particularis iskolák (pl. Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Nagybánya) történetéből,[73] hogy a tanitást kel-

---

70) EM. 1942: 132-36.

71) EM. 1938: 291-98.

72) A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában M. 27 jelzésű kötet.

73) Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. koll. története. Marosvásárhely, 1896. - Kis Ferenc: A székely-udvarhelyi ev. ref. coll. történelme. Székelyudvarhely, 1873, Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola története. Nagybánya, 1905.

lő számu,vagyis minden egyes osztály minden tantárgyát tanitó egy-egy praeceptor segédletével egyszerre csak egy, külföldet járt rector vezette;ez az igazgató azonban csak a felső tanintézetekre előkészitőleg,az alsóbb osztályokat már elvégzett ifjakat tanitotta a filológia, filozófia és teológia tantárgyaira. Ezzel szemben Kolozsvárt egészen más volt a helyzet. Ha csupán az Apáczait közvetlenül megelőző időt vesszük tekintetbe, azt látjuk, hogy az iskola élén három tanár működött, akik közül kettő külföldi akadémiát végzett mester, egy pedig itthoni academicum collegiumon tanult lektor. Jegyezzük azonban meg, hogy ebben az esetben csak rang- és fizetésbeli különbségről lehet szó, mivel a nehány évvel későbbi idő adataiból az tűnik ki, hogy Porcsalmi András társaival együtt osztozott a felső osztályok tantárgyainak tanitásában. Igy tehát az alsó évfolyamokat itt is csupán collaboratorok (praeceptorok), ujabb magyar elnevezéssel, köztanitók oktatták, mint osztályvezetők, maguk tanitván osztályaik minden tantárgyát.

Török István, a kollegium történetének megirója, bárha adattal erre nézve nem rendelkezett, mégis helyesen sejtette, hogy az iskolának osztályok szerint való tagozódása már Apáczai előtt megvolt.[74] Ennek határozott bizonyságául ma már meg tudjuk nevezni az egyházközség egykori számadáskönyvének két adatát is. Ezek szerint "Anno 1655 Eztendöben Egik Calasis Preceptornak Ugi mintt Ban Gergeljnek erre az Eztendore Paranczoltak Patronus Uramek hogi fizessunk fl. 2o", továbbá "Anno 1656 Die 2o Febrj. Szegötek megh Ban Gergely Uramal hogi egik Calasi(s)tt tanicza Ugy mintt Rudimentatt. Salariuma teszen fl. 25".[75]

Ezek az idézetek tehát amellett, hogy határozottan utalnak az iskolának osztályokra való tagoltságára, már az egyik osztály elnevezését is elárulják: a rudimentát. Ez a név pedig azonos a későbbi időből ismertek közül, az alólról számitott második osztályéval. - De ha Apáczai kolozsvári beköszöntő beszédét tanulmányozzuk, ahol az egyházközségek világi vezetőinek kevés tanultságát és emiatti szűkkeblűségét ócsárolja, ott találjuk megemlitve a grammatica elemeit, majd alább az etymologia, syntaxis, poesis és rhetorica tanitását,[76] Ezekben a tananyagnevekben pedig egy-

74) Török I.: i. m. I. 41.

75) Istvándy és Keczely i. h. 27. A.

76) Felméri L.: i. h. 24-25. és Hegedűs I.: i. h. 2o.

uttal az iskola alsóbb tagozata egy-egy osztályának nevére ismerünk.

A felsőbb tanulmányok anyagát ugyancsak Apáczaitól idézem a philosophiában, a philologiában és a theológiában. Ezeknek évfolyamok szerinti beosztását az alábbiakban igyekszem összegezni.

Feltételezem, hogy intézetünknek a XVII. század közepéig használt tanterve azonos volt a gyulafehérvári iskolának Alsted, és külföldi származásu tanártársai által 1630. február 10-én készitett tervezetével.Ezt annál is inkább valószinűnek tartom, mivel a kolozsvári tanárok egy része, kiváltképpen pedig az 1642 év óta megszakitás nélkül itt tanitott Porcsalmi András,a fehérvári iskola neveltje. A felső tagozatbeli többi tanár közül még Siko Jánosról tudjuk bizonyosan, hogy hazai tanulását Fehérvárott fejezte be. Ennélfogva e tervezet átvételét bizonyosnak mondhatom,-jóllehet már az első nyomok is bővebb terjedelműeknek látszanak. Erre utal az a körülmény is, hogy a schola alsóbb fokozata már hat osztályra tagozódott, ellentétben a fehérvári iskolával, ahol az 1630-ban alkotott főiskolai törvények csupán öt alsófokuosztályt sorolnak fel.[77] Tehát a kolozsvári kollégiumban időközben végbemehetett átszervezkedés önálló elhatározásra vall.A tervezetnek Kolozsvárt való kibővülése valószinűleg idegen földi minta nyomán hajtatott végre; bár határozott adatom nincsen reája, azonban szerzőségét az 1652-54. években itt működött, különben is ujitó kolozsvári Igaz Kálmán mesterben keresem. E feltevésemet támogatni merem Apáczai beköszöntő beszédének következő magasztaló szavaival is, amelyek 1654.január 11-én Fehérváron hangzottak el:"Ast tu Claudiopolitana (schola) recens extructa nihilne ex vetustis exues exuviis? haud equidem persuadere mihi unquam poteris, vivit enim in te Portsalmius, antiquus noster et nunquam non laudandus praeceptor, vivit Colomannus, vivit et Siko, quos dum vivos sentis, reformata es."[78]

Igy tehát,ha a fentebbbi utalásokat összevonjuk és egybevetjük annak az albumnak a bejegyzéseivel, amelyet Apáczai 1657-ben

77) Szabó Károly: A gyula-fehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata. TT. 1879: 803-4. - Koncz József: i. m. 552-4. - Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed, 1903. 115-6.

78) Apáczai Cs. János: Oratio de studio sapientiae. 42.

kezdett,a kolozsvári schola alsó fokozatában a következő 6 osztály (classis) nevét állapithatjuk meg: az első, vagyis a legfelső a rhetorica, a következő második a poetica,a harmadik a syntactica a negyedik az etymologica, az ötödik a rudimenta és a hatodik, vagyis a kezdő, az elementaria. Ezeket az osztályokat elvégzett tanulók csak kellő bizonyságtétel után juthattak a kollégium felsőbb évfolyamaiba. Megelőzőleg azonban - általános szokás szerint - aláirták az iskola törvényeit, subscribáltak, vagyis diákká léve, kötelezték magukat azoknak megtartására. A felsőbb tagozat a philosophiát és philologiát, amely a gyulafehérvári tanterv szerint együttesen három évi időtartamra terjedt ki, továbbá a theologiát foglalta magában.

Ezek alatt az évek alatt - miként a fehérvári "Schema" mutatja - végigvezették a tanulókat a latin, a görög,a zsidó nyelv tanulmányain, a vallás, a bölcselet és szónoklat tudományán, de mint Apáczai mondja, mivel az egyházak világi vezetői "a mathesis,physika, astronomia, philologia,ethika,politika és egyéb tudományokról beszédből is alig hallottak valaha, nem is álmodhattak arról, hogy ezen tudományok tanitása behozassék."[79]Ez azonban általános hiánya volt mindenik tanintézetünknek. Sajnálatos körülmény, hogy adatok nem maradtak fenn a Kolozsvárt tanitott egyes tantárgyakról és azok beosztásáról,biztos előképül pedig nem vehetjük sem a fehérvári főiskola,sem a marosvásárhelyi particula törvényeit,minthogy mindkét helyen a középfokozat ebben az időben még mindég csupán öt osztályból állott.

Az intézet növendékeiről is mérhetetlenül kevés adatunk maradt fenn. Az Apáczai eljövetele előtti időből a diákok közül bár csak névszerint is alig ismerünk egynehányat. Tudjuk azonban,hogy közöttük minden társadalmi osztály képviselve volt,igy a szegénysorsuak közül magát Apáczai Csere Jánost, a jómódu polgárfiuk közül Kolozsvári Igaz Kálmánt, a főrangu származásuak közül pedig, Bethlen Miklóst emlitem meg.Valószinű, hogy a helybeli kálvinista polgárság fiai is itt szedték magukba mindazt a tudást, amely képessé tette őket arra, hogy megálljják a helyüket mind a kereskedelmi,mind az ipari életben, mind pedig a város, sőt nem egy esetben az ország igazgatásában. Azonban a tanitványok zömét, miként

79) Felméri L.: i. h. 25. - Hegedűs I. i. h. 2o.

a közelkoru példák is mutatják, az egyházi férfiak, a székelység, valamint a jobbágyság gyermekei alkották.

4.

Az iskolába bekerült tanulók, a helybeliek egyrészének s a vidéki vagyonosabb nemességnek kivételével, az iskolaépületben nyertek lakást. Itt az ingyen lakáson kivül annak ingyenes fűtését is kapták. Erre találtam példát az 1654.évi számadáskönyv bejegyzésében: "die 17 Febr. Patronus Uraimék eö kegyelmek edgjütt leven, parancsoltak eö kegyelmek, hogy... vetessek... fatt...az scholaban az Deakok szamara tiz szannal",[80] Az ára 6 magyar forint 93 pénz volt. Ezenkivül élelmezésükről is történt gondoskodás, bárha alig hiszem, hogy az étkeztetés jótéteményében a bennlakó egész diáksereg részesült volna. Ugyanis a tizenkét és fél hónapig perceptoroskodó Bedi András szerint: "Ab Anno 1653 die 23 July Az egesz Mensualis Anniversaria penzeket usque ad p(rae)sentem ultimum diem July (1654) Adtam megh az Deakoknak fl. 39."[81] Ez az összeg 13 hónapra egyenlően elosztva, havonkénti 3 m.frt.-nak, naponként pedig lo pénznek felel meg. Az összeg csekélysége arra vall, hogy természetbeni ellátmányaik is lehettek, de e mellett a fogyasztók száma se volt korlátlan.Erre engednek következtetni a fehérvári iskolának 163o-ban alkotott törvényei is. Ebben ugyanis az alumnusokról szólva, első pontként rendeli el, hogy senki se vétessék fel az alapitványt élvezők közé az iskolai tanács itélete nélkül. A hetedik pont szerint az oeconomussal (sáfárral) szemben kellő megbecsüléssel viseltessenek. Az oeconomustól pedig megkivánja, hogy az asztalokhoz tiz-tiz személyt ültessen. Reggel lo órára ebédet, délután 5 órára vacsorát készittessen. Kellő mennyiségű és minőségű italt adjon. Az élelmiszert, az italt és az ebédlőt tisztán tartsa. Végül pedig kövesse a megállapitott előirást, hogy mikorra mit főzessen.[82]

Mindezek az ellátmányok pedig fejedelmi adományozásokban leltek fedezetet. Mindjárt a kolozsvári református egyházközség meg-

---

8o) Bedi és Kobzos i. h. 46. A.

81) I. h. 49. A.

82) Szabó Károly, i. h. 8o4.

szervezésekor, 1610. december 21-én Nagyszebenben kelt az itteni ekklézsia tulajdonképpeni megteremtőjének, Báthori Gábor fejedelemnek, adománylevele.Ennek értelmében a kolozsvári összes tizedjövedelmek felerészét adta az egyházközségnek,olyan meghagyással, hogy a féldézma és a harmincad 1/3 része a lelkipásztor (minister Verbi Divini), 1/3-a az igazgató,vagy tanitó (rector sive moderator ludi), 1/3-a pedig az iskola ifjusága és alapitványosai (juventus et alumni scholae Claudiopolitanae) ellátmányára forditandó.[83] Ennek következtében a természetben kiszolgáltatott dézmajárandóság mellett a harmincadjövedelemből kiutalandó összeg 900 magyar forintban állapittatott meg.Erre bizonyságul szolgál a városi sáfárpolgár 1612. évi elszámolása: "Lukaczy Vramnak az praedicatornak, mjnt hogy Vrunk eo felsege az Harmjnczadnak bizonjos Arendajat, eppen mjnd az kylencz zaz forintot, eo kemenek Conuertalta. Attunk B. V. Tanaczj es Varos akarattjabol eo kemenek ket Vttal. Kilencz zaz forintot kez penzt."[84] Tehát ennek a tekintélyes összegnek kétharmad részét szánták iskolai célokra. Ilyen formán megnőnek azok a fejlődési lehetőségek, amelyeket csak sejtünk, de biztos tudomásunk jóformán semmi sincsen róluk. Éppen ezért nem csodálhatjuk, hogy a szegénysorsu diákokra a rendes ellátmányon kivül egyebekben is lehetett gondja az egyházközségvezetőségének. Ide sorolhatjuk a számadó quártás 1653. évi december 24-i bejegyzését is: "Ex Commisione Amplissimorum D(omi)norum Inspectorum ecclesiae orthodoxae Claudiopolitanae. Adtam kilencz Deakoknak egj egj czizmara valo penzt, szaz husz penzt tudvan egi czizmára - teszen fl. 10 den. 80."[85] Megtörténhetik, hogy itt karácsonyi megajándékozásról van szó; Erdélyben ebből az időből való ilyen szokásokról éppen a gyalui fejedelmi birtok területéről van tudomásunk. Itt karácsony tyukját és karácsony zabját említik; Magyarország más területéről is már 1643-ból ismeretes a jobbágyok által megadandó karácson adaja, karácson tyukja és ka-

83) Fejedelmi adománylevelek csoportja a kvári ref. egyházközs.levéltárában.

84) Sáfár. 42.

85) Bedi és Kobzos i. h. 45. A.

rácson zabja.[86] - Ezeken kivül a patronusok jóvoltából egyszerimásszori apróbb jövedelem is cseppent a számukra, mégpedig való - szinűleg csak az alumnusok (alapitványosok) számára. Ugyancsak a quartas-perceptor jegyezte fel 1653. október 4-én: "Adtam az Deákoknak Váradi Miklós Uram eö kegyelme[87] akarattjából kik a szüreten[88] az Templomban jártak énekelni (s e miatt) semmi proventusok nem leven - fl. 1." Továbbá 1654. augusztus 1-én "két Deakok a buza meresben jelen leven két nap alat adtam Nap szamot egiknek D. 25. Teszen az ket napi munkajok - fl. 1".[89] Az iskola diákfőnökének, seniorának, az 1653. évben Apáczai Bálint nevűnek, pedig évenkénti egyszeri rendes mellékkeresete volt a buza-dézmálásnál teljesitett scribaságáért megállapitott 3 m.frt. - A temetéseken való csoportos részvételért és kántálásért a keserves háztól kijáró készpénzfizetés, a vidékre való kiszekerezéseknél pedig a toron való részvétel is - hasonlóképpen a diákok jövedelmi forrását képezte.Erre vonatkozó saját adattal nem rendelkezem, azonban utalhatok, mint hasonló példákra a kolozsvári unitáriusschola seniorának számadáskönyveire, ezekben az unitárius diákok által ilyen cimen szerzett összegek pontosan el vannak könyvelve, minthogy a felosztás szabályok alapján történt.[90] De itt-ott, különösen a vagyonosabb polgárok, vagy főranguak temetésekor feljegyezték, hogy a kálvinista diákokkal együtt vettek részt a gyászszertartásokon. Erre vonatkozó valamivel későbbi példát idézek az unitárius kollégiumi seniorok anyakönyvéből: 1694. május 13-án "Magyarország részei Gubernátorának tks és Ngs Bánffi György urnak fiacskája temettetik,kinek temetési tisztségére mindkét felekezetű diákok megjelentek. Nekünk, noha nem énekeltünk, a nagylelkű férfi bőkezűleg adott 4o m.frt.Ebből a senior a maga részét kivévén, a maradék a szász diákokkal egyenlőleg oszlott s jutott ,

---

86) Vö. Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágysá - gának szolgáltatása és adózása (164o-169o). EM. 194o: 6-7.és ErdTudFüz. 114. sz. 8-9. - Szamota István - Zolnai Gyula: Magyar Oklevél-szótár. 454-5.

87) Váradi Miklós az egyházközség főpatrónusa, vagyis főgondnoka. O, mint Bethlen János kancellár apósa, Bethlen Miklós nagy - apja volt.

88) Vagyis a szüret ideje alatt.

89) Bedi és Kobzos i. h. 44. B. és 49. A.

9o) Gál Kelemen II. 262.

egynek 1 frt. 26 d."[91] Hasonlóképpen utalást találtam az unitárius és a református diákoknak a temetési szertartásokban közösen való részvételére vonatkozólag egy nagyon sajnálatos esettel kapcsolatosan. Ugyanis Kolozsvár városának törvénykezési jegyzőkönyve szerint 1629-ben egy temetésen való éneklésért kapott javadalmazás felett halállal végződött verekedéssel veszett össze a kis, vagyis a kálvinista schola kántáló diáksága a nagy, vagyis az unitárius iskola énekeseivel.[92]

Ezeken kivül a diákokra forditott költségekhez számithatjuk azokat a rendkivüli kiadásokat is, amelyeket egy-egy elhunyt diák temetésére költött az egyházközség. A kiadások nagyságának megitélésére idézem a quártás számadáskönyvéből: 1654. junius 16-án: "egy szász mendicans Scholankban meghalvan adtam a Calandosnak sir asasért es temetesert Szabo Istvan altal fl. -"5o. Az koporso czinalasert adtam Regeni Asztalos Janosnak penzt Szabo Istvan altal fl. -"5o. A harangozonak adtam ugian Szabo Istvan altal fl. -"12".[93]

Az 1655.április 3-án támadt s a belváros nagy részét elpusztitott tűzveszedelem a város lakosságát s közötte a kálvinista tanulóifjuságot is nagyon siralmas helyzetbe sodorta, mig az unitárius iskola szerencsésen elkerülte e nagy pusztulást. Tehát az orthodoxus diákoknak az óvári ó-scholaházban levő kamaráikból talán csekély ruhanemüjük és könyveik hátrahagyásával kellett menekülniök. Egy részük hazaszéledt, mig az ittmaradtak nagy nyomoruságán némiképpen enyhiteni akarva, az egyházközség akkori anyagi erejéhez mérten "Dejakoknak Rendeltenek Patronus Uramek bizonos idejig eben az Romlasban minden napra fl. - den 5o.Ezen az eötven penzen küvölis minden hora fl. 3 den. -"[94]E három forintnak föltétlenül azonosnak kell lennie az étkezési pénzzel, mig ezen kivül csak a mondott ötven pénz volt a diákoknak egyetlen biztos készpénz-segitségük; különben ezt bizonyitják Apáczai levelének segedelemkérő szavai, amelyeket az 1658.év végén Barcsai Ákos fejedelemhez intézett:"Itt Kegyelmes Uram rendszerént való jövedelmek a Deákoknak napjában ötven-ötven pénz, mely menyit tehessen

91) Unitárius halottak és temetések. Keresztény Magvető:1887.251.
92) Városi törvénykezési jzkv. 28.
93) Bedi és Kobzos i. h. 48. B.
94) Istvándy és Keczely i. h. 26. B.

ötven hatvan Deáknak, Nagyságod kegyelmesen megitélheti."[95] Bárha a havonkénti 3 frt. étkezési pénzről nem emlékezik meg Apáczai, azonban mégsem tartom valószinűnek, hogy ennek folyósitását akkorra megszüntették volna, minthogy ez az összeg nem rendkivüli segély volt, hanem megállapithatólag régebbi keletű rendszeres ellátmány.

A régebbi fejedelmek által egyházi célokra rendelt tekintélyes jövedelmek sem voltak elégségesek arra nézve, hogy a romlás okozta bajokon sürgősen és gyökeresen segiteni lehetett volna, annál kevésbbé, mivel a scholának magának nem volt az egyházközségtől elválasztott külön vagyona, a fejedelmi adományok következtében befolyó jövedelmek pedig határozott célokra rendeltetvén, azoktól elszakitani éppen akkor nem lehetett, amikor az egész egyházközség egyetemlegesen szenvedte a nagy károkat. A terheket azután leginkább az sulyosbitotta, hogy az iskolát a maga jövedelméből II. Rákóczi György kezdette épittetni, mig most, amikor a tető alá került és már félig-meddig be is butorozott kollégium leégett, fejedelmi segitség hiján, az egyházközségnek magának kellett felépittetnie s ujra butoroznia. Minthogy pedig a polgárok közül is kiki a maga saját bajával, romlásával volt elfoglalva, ezért tulajdonképpen nem is lehet csodálkozni azon a közönyön, amely ellen beköszöntő beszédében Apáczai olyan hevesen kikelt.[96] Egyedül a fejedelem orvosolhatta volna e sebeket, de II. Rákóczi György kalandos háborui miatt művelődési célokra többé már nem nyilhatott meg semmiféle fejedelmi pénzforrás.

5.

De zugolódott Apáczai a scholabeli tanárok és tanitók fizetésének csekélysége miatt is. Ez messze elmaradt az azonos képesitésű lelkipásztorok javadalmazása mögött, minthogy - szerinte - "Magyar- és Erdélyországban egyedül a papi szószék ad majd mindenkinek clebát" (tót nyelven kenyeret).[97] Keserű kifakadásában valóban igaza volt Apáczainak. Az összehasonlitás kedvéért közvetle-

95) ErdProtKözl. 1897: 493.
96) Felméri L. i. h. 25-26. - Hegedűs I. i. h. 21.
97) I. h. 23, illetőleg 18.

nül az Apáczai eljövetele előtti időből idézem a kolozsvári református egyházközség nem is első, hanem második praedicatorának,valamint a schola első rectorának évi fizetési táblázatát. Igy tehát Báthai György második pap az 1653/54. és az 1655/56. számadási évben a következő sallériumot kapta: pénzben: szegődség 2oo m frt. - posztóra 27 m.frt. - fára 2o m. frt. - természetben: buza 2o köböl, vagyis 16o nagy-véka, - bor 3oo veder, vagyis 2.4oo ejtel.[98] Ezzel szemben Igaz Kálmánnak, az iskola első rectorának 1653/54. számadási évi járandósága: pénzben: szegődség 15o m.frt. - fára 1o m. frt. - természetben: buza 12 köböl, vagyis 96 nagyvéka, - bor 12o veder, vagyis 96o ejtel.

Az itt felsorolt javadalmazások értékmérőjéül közlöm a nagy égést követő 1655/56.évek buza- és bor-termésének kolozsvári forgalmi értékét. Ezek szerint a buza nagy-vékája 6o pénzért, a bor vedre pedig 48 pénzért kelt el; megjegyzem azt is, hogy az erdélyi fejedelemség megszűnése utáni időben a pénz, vagyis latinul: denarius, hivatalosan fél krajcárban, a magyar forint pedig 5o krajcár értékben váltatott be. (Ezzel szemben a rhénes forint 6o krajcár egységet tartalmazott.)

A természetbeni járandóságot is pénzértékre átszámitva,a lakáson kivül Báthai György lelkipásztor tehát 487 m. frt.,mig Igaz Kálmán első mester 275 m. frt.értékű fizetséget kapott az egyházközségtől. De tovább bogozva a tanárok járandóságát,azt látom,hogy az alig harmadik éve tanárkodó Igaz Kálmánéval egyező fizetséget ért el a hivatását egy évtizeddel korábban kezdett Porcsalmi András lector, ámbátor ezt is csak az 1654. év juniusa, vagyis Igaz Kálmán eltávolitása és Sikó János halála óta,minthogy megháromszorozódott munkával egyedüli tanárául maradt az intézetnek. Fizetésének felemelése előtti idejében pénzbeli szegődsége mindössze évi 125 forint volt.

A praeceptoroknak,más néven collaboratoroknak, vagyis a hat alsó osztály tanitóinak, fizetéséről ebből az időből alig- alig van valamelyes támaszpontot nyujtó adatunk. Az 1653. évi egyik collaboratorról, Pávai Jánosról jegyeztetett fel,hogy évnegyeden-

98) Szerző: Erdélyi mértékegységek. (Kéziratban). Különben a köbölnek egynyolcad része a véka, hasonlóképpen a vedernek is egynyolcad része az ejtel.

ként lo forintot kapott,[99] ami évenkénti 4o frt. fizetésnek felel meg. Az 1655. évi egyik praeceptornak, Bán Gergelynek, évi fizetése pedig 2o frt, de ugyanennek a Bán Gergelynek, aki 1656-ban a rudimenta osztály köztanitója, 25 forint évi sallériumot fizettek ki.[loo] Ha tehát tudjuk, hogy a rudimenta praeceptorának 25 frt. volt a fizetése, akkor az ennél is kevesebb 2o forintot már csak a legalsó, az elementaria osztály tanitásáért kaphatta. De ha feltételezzük, hogy a magasabb osztályok tanitóinak fizetése mindenik a közvetlenül megelőző osztálybelihez viszonyitva öt-öt forinttal emelkedett, akkor Pávai Jánosnak a 4o forint sallariumot a poetika osztály oktatásáért kellett kapnia.

Valószinűnek tartom, hogy a köztanitók a pénzbeli fizetség mellett természetbeni ellátást is nyertek, bárha erre vonatkozólag ebből az időből semmiféle adatunk nincsen s csupán az ingyenes lakásra utal az a bejegyzés, amely szerint 1653. szeptember 6-án "Pávai János collaboratornak czinalt Asztalos Regeni János egi nyosoliát és egi egjgies szeket."[lol]

Veresmarthi Gáspár püspök és Apáczai Csere János professzor hosszas küzdelmének köszönhető, hogy mind a tanárok, mind pedig a segédtanerők, ha nem is sokkal, de mégis csak jobban dijazott helyzetbe kerültek s ezáltal megszünt az az áldatlan állapot, hogy a tanárok csekély javadalmazásuk miatt állásukat csupán átmeneti elhelyezkedésnek tekintsék.

A diáktisztségek viseléséről, helyzetükről és működésükről, ebből az időből, semmiféle adat nem maradt fenn. Igy éppen csak tudjuk, hogy a diákfőnökség, vagyis a seniorság intézménye itt is megvolt, minthogy 1653-ból ismeretes Apáczai Bálint senior neve,[lo2] ellenben sem a contrascribaságnak, sem a többi választott tisztségnek semmi nyomát nem őrizték meg az iratok. Csupán egy jóval korábbi, 1629-ből származó, adatból tudjuk, hogy volt decurio és explorator megjelölésű diáktisztség is.[lo3] E tisztségek miben-létére azonban csak máshonnan találtam magyarázatot. Ugyanis az erdélyi szász iskolák ifjusági főtisztviselői a praefectus, az ora-

99) Bedi és Kobzos i. h. 46. A.
loo) Istvándy és Keczely i. h. 27. A.
lol-lo2. Bedi és Kobzos i. h. 44. B.
lo3) Városi törvénykezési jzkv. 28.

tor, a rex és a senior voltak, mignem minden félév végén választásra kerültek a kisebb tisztviselők közül a decuriók, a secretariusok és az aedilisek. Közülük decurió három volt s kötelességük volt vigyázniok arra, hogy az ifjuság az iskola törvényeit az épületen kivül és belül egyaránt megtartsa, az ellene vétőket pedig az iskolai itélőszék elé vigyék.[104] Rajtuk kivül voltak még kisebb rendű tisztviselők is, de - ugy látszik - voltak olyanok is, akik a szász iskolák szervezetében nem fordultak elő. Ilyen a kolozsvári református iskolával kapcsolatosan megnevezett explorator.Ennek nevét és kötelességét a marosvásárhelyi particula XVII. század közepe körüli törvényeiben találtam meg.E szerint az explorator kötelessége, hogy 35 jó énekest szemeljen és nevezzen ki. Vigyázzon, azonban,hogy az osztály,melyet magával viszen, üresen ne térjen vissza,hogy a városon nevetés tárgyává ne tegye, különben 2o den. a büntetése.[105] De rajtuk kivül fel kell tételeznünk az oeconomusi (sáfári) nagyobb diáktisztségek meglétét is. Ennek egyik főkötelessége lehetett- miként az előbb már emlitett adatból megismertük - az alumnusok (alapitványosok) számára létesitett mensa-ra (étkezésre) való felügyelet és róla való gondoskodás. - Továbbá azt is gyanitom, hogy a bibliothecariusi (könyvtárosi) tisztség sem hiányozhatott. Ugyanis a kollégium mai nagykönyvtárának anyagában találtam egynehány olyan művet, amelybe XVII. század első felére való kézirással jegyeztetett be a tulajdonos nevének megjelöléseképpen: "Scholae Orthodoxae Claudiopolitanae".Bárha ezek között csak egyetlenegy,még pedig 1653 évszámos megjelölésre leltem,[106] mégis már e nehány halvány nyom is bizonyitja, az iskolai könyvtár régi eredetét, feltételezve, hogy az 1655. évi tűzvész a kötetek legnagyobb részét megsemmisitette. E mellett bizonyithat az a körülmény is,hogy Apáczai beköszöntő beszédében semmiféle célzást sem találunk könyvtár-intézményünk hiányára. De ellene sem mondhat Barcsai Ákos fejedelemhez intézett folyamodása, amelyben a részletek között az általa tervezett aka-

---

1o4) Borovszky Samu: Az erdélyi szászok iskolái a XVI-XVII.században. Sz. 1888: 563.

1o5) Koncz József i. h. 77. - Vö. még Thurzó F. i. m. 1o2, 263.

1o6) A kvári ref. koll. nagykönyvtárában C. 17. jelzésű kötet.

démiával kapcsolatosan Bibliotheca-intézmény és jól fizetett bibliothecariusi tisztség létesitését is kivánja.[107]

Az egyházközség számadó gondnoka szerint 1656. junius 11-én "Apáczay Urammal erkeztenek megh Fejervarul".[108] Nagyon fájdalmas körülmény, hogy az iskola talán soha sem volt olyan elárvult helyzetben, mint éppen most, Apáczai megérkezése idejében, pedig nagyon rövid idővel azelőtt még a legnagyobb fejlődési lehetőség előtt állott. A pompás épület, az akkori viszonyokhoz mérten kényelmes, eléggé jól felszerelt iskola, kellő mértékű anyagi támogatás mellett, mind a kiváló tanárok, mind pedig az alumniumot nyert diákok részére a körülményekhez képest türhető megélhetést biztositott volna. És ekkor bekövetkezett a szörnyűséges csapás, az 1655. április 3-án támadt, mindent elpusztitó tűzveszedelem, majd később jöttek II.Rákóczi György kalandos politikai vállalkozásai; emiatt a pénzforrások is bedugultak, sőt nagy nyomoruságot zuditottak az egész országra.

Ilyen viszonyok között kezdette meg Apáczai áldásos kolozsvári működését. Kétségtelen körülmény, hogy e tanintézetet, se mint triviális iskolát, se mint kollégiumot, nem neki kellett megteremtenie, minthogy az ő eljövetele előtt már meg volt szervezve, ellenben reá hárult az a feladat, hogy az épületében és anyagi javaiban teljesen leromlott intézményt ismét talpra állitsa. Ezt a szinte emberfeletti munkát tetézte azzal az igyekezetével, hogy a tanitás tárgyai közé a haladottabb kor tudományait is belevigye. Igy a mennyiségtant,a természettudományokat, a földrajzot,a csillagászatot[109] lehet, hogy Erdélyben ő tanitotta legelőször, vagy legalább is legkorszerűbben. Ez által is nemzeti műveltségünk előbbhaladását igyekezett szolgálni. Az akadémiai cimmel pedig, amellyel a kollégiumot megtisztelte, a tanitás anyagának és menetének magasabb szinvonalra emelését jelölte meg, ezzel is jelezve eltökélt szándékát, hogy a felső évfolyamokat négy tanulmányi szakra, (facultasra) fejleszti ki.

---

107) Szabó Károly: Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyujtott terve a magyar hazában felállitandó első tudományos egyetem ügyében. Pest, 1872, (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. III.) 17.

108) Pásztortűz, 1925: 261.

109) EM. 1938: 295.

Dolgozatom megirásában tehát az összegyüjthető anyag megmentésén és valamelyes művelődéstörténeti kép megalkotásán kivül legfőképpen az a szándék vezetett, hogy ezeknek az adatoknak Apáczai itteni működésével való egybevetése után, végtére is hozzá kezdhessünk annak megállapitásához, hogy tulajdonképpen mit is köszönhetünk Apáczainak, mint a kolozsvári református kollégium ujjáalkotójának s közművelődésünk magasabb szinvonalra emelőjének.

Az eddig elmondottakat tehát szükséges tekintetbe vennünk, mert másképpen nem jöhetünk tisztába Apáczai igazi munkásságával, ellenben szükségtelen neki tulajdonitanunk minden olyan intézkedést, amelyet a helyi adottságok, vagy egyes előfutárok hoztak létre. Ezeket tudva pedig egészen nevetségesnek hangzik az egyik értekezőnek az az állitása, hogy eljövetele előtt a kolozsvári "iskola csupán alsóbb foku volt 3 tanerővel, Apáczai csakhamar kollégiummá emelte. - Szerinte - hiteles forrásunk van erre vonatkozólag, a kolozsvári kollégium amaz albuma, melyet maga Apáczai kezdett meg, s ebben már az 1656-57. tanévben az eddigi 3 tanerő helyett 8 tagból álló tantestülettel találkozunk."[110] Ezen az idézeten kivül azonban Apáczairól irott más munkákban is helyesbitenünk kell sok téves feltevést.

Az 1655., 1697. és 1798.évi tűzveszedelmek egykoru irott emlékeink nagy és jelentőségteljes részét megsemmisitették; ez tehát az oka, hogy szorgos kutatás mellett is annyira keveset tudunk erről az eredményekben gazdag korszakról.

Az Apáczai-kollégium napvilágra bukkant követ megszólaltatva, az itt adott vázlathoz még sok mindent fűzhet hozzá a képzelet, amiket más intézetek mintáiból következtetni szabadságunkban áll, leirnunk azonban kétségtelen és közvetlen adatok hiányában a tárgyilagosság nem enged meg.

Korábbi változata:
Erdélyi Tudományos Füzetek 166.sz. 1943.
Az Erdélyi Muzeum Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Természettud.Szakosztályának 1943. márc. 17-i szakülésén tartott előadás

---

110) Király István: Apáczai Cseri János művelődéstörténeti jelentősége. Marosvásárhely, 1910. 57.

IV.

ADATOK APÁCZAI ÉLETÉHEZ ÉS MÜKÖDÉSÉHEZ

Máig közhelyszámba megy az a fölfogás, amely Apáczait reménytelenül magános figurának látja és ábrázolja. Egy összefoglaló irodalomtörténeti munka szerint "tudta, hogy otthon egyedül hirdeti majd az ébredést".

A valóságban azonban őt egy hatalmas művelődési fölemelkedés hulláma emelte.E fölemelkedés igazi tragikus hősei azok voltak, akik szivós munkálkodásuk eredményeit nem, vagy alig látták beérni: igy a Szenczi Molnárok s talán még Bethlen Gábor is. Bán Imre monográfiája az első olyan munka, amely az előzmények keretébe állitja az életművet, rámutatva arra, hogy "e föllendülésnek személy szerint is haszonélvezői Apáczaiék." /Bán 6o./

Az elődöktől megkülönbözteti Apáczait, hogy ő korfordulón áll abban az értelemben,hogy vallási-társadalmi felfogása és tevékenysége még a merész puritánus reformok gyakorlatiasságára, tudományos meggyőződése pedig félig-meddig már a legkorszerübb,a felvilágosodást előlegező kartéziánus világnézet elveire épült. De ebben sem állott olyan tökéletesen egyedül! Ez még a polgárias gondolkodásu értelmiség egy egész második generációjára jellemző, többek között az utrechti, illetve váradi körre. Őket nem Apáczai ébresztette, hanem együtt ébredtek vele, s együtt indultak ébreszteni.

Továbbá: Descartes tanainak uttörő elsajátitásában és terjesztésében, a minden nehézséget és szenvedést vállaló öntudatban Apáczainak nemcsak itthon - néhány szomszéd országban is voltak társai. Ujabban Szigeti József,kolozsvári magyar irodalomtörténész emelt ki ezek közül olyan erdélyi román és szász kortársakat, mint amilyenek Mihail Halici, vagy Valentin Frank von

Frankenstein voltak. /Vö. Apáczai Csere János válogatott munkái. Bukarest, 1965. ism. Hopp Lajos ItK. 1966. 248./

Mindez nem kisebbitheti Apáczai személyes művének értékét, példás életének heroizmusát. /Bár ide kivánkozik egy megjegyzés: voltak társai, akik nem kevesebbet szenvedtek eszményeikért,mint ő, s ráadásul - esetleg "önhibájukon kivül" - a körülrajongott tanár szivmelegitő sikereit sem érték meg./

A lényeg azonban mégiscsak az, hogy nem alaptalanul lett kortársaitól a mi kortársainkig sokak számára eszménykép: a népe jobb, igazabb életéért hadakozó és elégő pedagógus-iró példája. Vannak olyan vonások,amelyek megkülönböztetik őt legjobb kortársaitól is, s kiemelik közülük. Elsősorban és mindenekelőtt tanár. Ugy tünik, hogy ennek a nemes hivatásnak rendel alá minden egyéb érdeket, szempontot. A puritánus csoportküzdelmek hatásának alig találjuk nyomát nála. Az ő iskolájában bizonyosan nem volt helye az olyan módszereknek, mint a diákság végletes megosztása - kegyesekre és gonoszokra - Tolnai Dalinál. Ezt megint valószinüleg Váradon se csinálták. Ami a gyakorlatot illeti:talán az eredmény a döntő: sikerei voltak, mint tanárnak,átütő és messzeható sikerei.

Emellett tapasztalatait mindig képes volt általánositani s nemcsak minden tudományok első magyarnyelvü enciklopédiáját hozta létre, hanem gyakorlati munkáján tul pedagógiai irásaival és akadémiai tervezetével, egy "skólacentrikus" kulturprogram legtudatosabb képviselőjeként fordult hazáját fojtogató művelődési "hátramaradottság" ellen.

Apácza vallásváltoztatásának időtája

Érdeklődésünket felkeltő módon számol be Bán Imre Brassó város hatalmaskodásáról, amely ezt a nagyon derék és nem egy szellemi értéket adott falu lakosságát különösen II. Rákóczi Györgynek csupán az anyagi és politikai érdekekre tekintő s az emberi jogokkal mit sem törődő eljárása következtében a jobbágyság sorába taszitotta. A törcsvári vár katonaságát szolgáltató kilenc csángó-falu minden életmegnyilvánulására akkora erővel feküdt reá,hogy még egyéni életére is a maga vallását erőszakolta reája.

Bán adatait Molnár Jánosnak a brassai református egyházközség történetéről irott munkájából meritve, azt állapitotta meg, hogy "1675-ben Apácáról vitték Brassóba magyar papnak Dálnoki Gothárd Jakabot, aki alatt Apáca lutheránussá tétele - ugy látszik - nagyjából végbement."[1]

Azt hiszem, hogy körülbelől igazat kell adnunk Bánnak, jóllehet bizonyos, hogy a falu lakossága ekkor még mindég nem tudott és hihetőleg nem is akart belétörődni az erőszakolt valláscserébe, s ezért nem lehetetlen, hogy meg is kisérelte a régit felujitani.

Az egykori kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában találtam Pathai István:"Az Sacramentvmokrol Közönségessen" c.munkájának 1643. esztendei gyulafehérvári kiadásu egyik példányát. Ennek tulajdonosjelzését a cimlapról igy olvashatjuk le: "Csernatfalusi M. János". Ismeretes,hogy Csernátfalu is egyike a Brassó tulajdonába került kilenc csángófalunak. E helységben - ugy látszik - a reformátusságnak még mindég sikerült tartania magát, mert hiszen a kolozsvári kollégiumból az 1695. év körüli időben vittek egy Csernátfalusi Simeon nevezetű diákot dési iskolamesterül,[2] 1704 táján meg egy Csernátfalusi Márton nevű alumnusa,[3]

1) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 23.
2) Szerző: A dési ref. iskola XVII. és XVIII.szdbeli igazgatói és tanitói. Kolozsvár, 1941. 9.
3) "Nomina studiosorum". 18. (RefKollLt.)

1750-ben pedig Csernátfalusi Péter seniora volt az iskolának.[4] Tudunk továbbá egy Csernáthfalusi Kiss András nevezetű papról, aki 1734-42-ben Sóváradon, 1743-57-ben Fintaházán, nemkülönben egy Csernátfalusi Péterről,aki 1762-66-ban Bagoson,egy Csernátfalusi Lőrincről, aki a XVIII. század folyamán Mezőfelén, egy Csernátfalusi Jánosról,aki 1770 táján Szilágymegyében pap.[5] Minthogy a nemességigazolási iratokban Csernátfalusi nevet hiába keresünk, bizonyos, hogy a XVIII. század első felében e néven jelentkezők nagyobb része még közvetlen kiszármazott lehet, ellenben e század második felében élt nemzedékeket már a korábban kivándoroltak utódainak kell tekintenünk.

A fentebb idézett könyvben talált további bejegyzés szerint: "Joh. Cser. A. 1681. die 20. Anno (!) Olasztelkini." Majd tovább: "Apálczáról jöttem Praedikatorsagra Olasztelekre A. 1676 dje 16. Maij Ordinaltattam Fejervarat a generalisban."[6] Ezután családjára vonatkozó néhány adatot jegyzett fel, közülük az elsőt azért tartom lényegesnek, mivel ebből arról értesülünk, hogy 1677 október 1-én mult ki hat esztendős elsőszülött leánykája Olasztelekén. Ez tehát azt bizonyitja, hogy már hét esztendeje, vagyis 1671-től volt egyházi szolga s ugyanettől az évtől kezdve házas.

Ezeknek az adatoknak a bemutatása után kell megjegyeznünk, hogy e férfiunak semmi köze sem lehetett ahhoz a Csernátfalvi P. Mártonhoz, aki az apácai őrtorony felirata szerint 1658-ban ott iskolamester volt, mert hiszen az utóbbi - nevének tanusága szerint - valószinűleg papfiu,[7] mignem az előbbinek neve ilyesféle származtatást nem ad tudtunkra, sőt éppen ha ennek az iskolamesternek lett volna fia, abban az esetben a származási név után

---

3)"Nomina studiosorum". 18. (RefKollLt.)

4) I.h. 37.

5) Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1905. LXII; 1904. XV; 1876, 8; 1904, XXIX; 1874. 18.

6) Könyvtári jelzése: RMK. 212. sz. volt.
A feljegyzés indokolatlan "Anno" szavát Csernátfalusi tévedésből a hónap megnevezése helyett iktatta a szövegbe.

7) Orbán Balázs: A Székelyföld leirása. Barczaság - Bán Imre:i. m. 10. - Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak és a magyar református egyház. Bp. 1911. 151.

következőleg őt a "deák" (Literati) filiációs névjelölés illette volna meg. Családneve azonban - láttuk - "M" betűvel kezdődött.

Az idézett könyvbejegyzésből megállapitható, hogy Csernátfalusi M. János Apácán egészen 1676-ig mint iskolamester szolgált, minthogy innen a miklósvárszéki Olasztelekre vitetett prédikátornak, s mint ilyent ugyanebben az esztendőben Fehérváron tartott generalis synoduson avatták (szentel ték) lelkipásztorrá. Egynehány esztendeig azután itt teljesitett szolgálatot, ugyanis 1681-ben nevével itt jelölte meg a kollégiumi könyvtárba került könyvét. De ugyanitt jegyezte fel azt is, hogy 1682 április 26-án a bölöni orthodoxa ecclesiába hivatott prédikátorságra, ahonnan azután még 1686 december 11-én is életjelt adott magáról.

Nagyon hihető, hogy Apáca miután már az iskolamester is eltávozott onnan,aligha tudott ellenállani az erőszaknak, jóllehet Krizbának, a másik magára álló csángó falunak talán az egész XVIII. század folyamán is sikerült Brassó állandó nyomását feltartóztatnia.

Meg kell még emlitenem,hogy az itt ismertetett feljegyzéseknek nem ez az első közlése. Köblös Zoltán már 1908-ban idézte, csakhogy ugy látszik, hogy jegyzeteiből kihullhatott az a cédula, amely a feljegyző nevét tartalmazta s ezért közleményét "Ismeretlen feljegyzései" cimen jelentette meg a Genealógiai Füzetekben.[8]

8) Köblös Zoltán: Családi följegyzések. II. Ismeretlen följegyzései. (1676-1686). GenFüz. 1908: 103-04.

Hozzászólás
Apáczai származásának kérdéséhez

Ezt az évtizedekkel ezelőtt megirt cikket nem szánom Bán Imrének kitünő felkészültséggel és világos szemlélettel megirt munkájának még csak kiegészitéséül sem, csupán azt óhajtanám nyomatékosabbá tenni, amiről Bánnak bár határozott tudomása van, de mások alig figyelnek arra, hogy a különféle összeirásokban a családnevek használatánál legalább is négy lehetőségre kell tekintettel lennünk:

1. Az elődök keresztnevét (személynevét) családnévként öröklött leszármazási (filiációs)névre;
2. Saját, vagy a közvetlen elődök foglalkozási nevére;
3. Megkülönböztető-, guny, vagy tulajdonságnévre;
4. Származási helytől kölcsönzött vezetéknévre.

Minden embernek megvolt, vagy meglehetett mind a négyféle neve, közülök azonban leggyakrabban csak egyiket, avagy egyiket és valamelyik másikat használta ömaga, vagy a falu népe. Mindezt összevéve, mindennapos eset volt, hogy egy-egy családnév csak egyké emberöltőig tartott, azután kihalt s csak a család tudatában élt még egy ideig tovább.

Tehát ha a Csere családnevet Apácának Bántól közölt XV-XVI. századbeli lakóinak egyetlen névsorában sem találjuk meg,[1] az még nem jelenti, hogy Apáczai elődei akár ezen, akár pedig más családnéven ne éltek légyen e faluban.

Apáczai élete eseményeinek nyomozása körül kiváló érdemeket szerzett Gyalui Farkas alapvető tanulmányában a többek között elmondja azt a szájhagyományt is, amelyet a nagy tudós szülőfalujá-

1) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 18-20.

nak népétől gyüjtött.[2] Ezt a hagyományt azonban kétség nélkül le kell szállitanunk a maga értékére. Tagadjuk ugyanis, hogy jó két és fél évszázadon keresztül bármicsoda reá vonatkozó emléket megőrzött volna a falu akkor, amikor a nép életében sokkal nagyobb események folytak le, mint egy kis gyermeknek iskolába menetele, hiszen előtte is,meg utána is számtalan diák kelt ki e községből, kikből idővel valamilyen értelmiségi foglalkozást betöltő derék férfiu vált,azoknak még a nyomát is maradéktalanul elfujta a szél. Azután az 1658. évi tatárdulás, amely Apáczai professzor testvéreit menekülésre s Kolozsvárt való letelepedésre késztette,továbbá Brassó város hatalmaskodása, amelynek következtében a törcsvári várat szolgáló apácaiak végtére is valóságos jobbágyi sorsra jutottak, már csak ezeknek az eseményeknek is ki kellett verniök a meggyötört falusiak fejéből - nevezzük ugy, amint otthon ismerhették - Csere Jancsi alakját, mert hiszen fiatalon elhunyva, hirét-nevét erdélyszerte is csak idők multával tudós férfiak kezdették a nyomtatott,meg irott emlékekből napvilágra hozni. A falu mai hagyománya pedig csakis arra a körülményre vezethető vissza, hogy ezek a tudós emberek ott is keresték az Apáczai nyomát,ahonnan már réges-régóta kihalt s a tőlük hallott szavakból és kérdésekből kikerekitve, egymás közötti beszélgetés közben születhetett meg az iskolába visszatérő diákok meséje, akik a tanulni vágyó gyermeket magukkal vitték az intézetbe.

A Gyaluitól gyüjtött mendemondához csatolhatjuk Apáczai társadalmi helyzetéről elképzelt mesét is.Ugyanis több ujabbkori munka Apáczai Csere Jánost eredetileg is jobbágy-származásunak állitja.[3] Ez a meghatározás lényegileg nem sokat jelentene, ha a legtöbb cikk nem éppen a regényesség kedvéért hangsulyozná ezt a beállitást, nem tudva azt, hogy voltak gazdag jobbágyok is s voltak szegény szabad emberek is. A tévedés különben Bethlen Miklós önéletleirásában olvasható megemlékezésének értelmezni nem tudásából ered. Pedig Bethlen világosan szól, mondván, hogy "Apáczai János volt Barcza-apáczai szegény, ott minemű szabadsággal élnek, olyan

2) Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához tanulmány. EM. 1892. évf-ból klny. 5.

3) A többek között Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete. Bp.1931. III. 171. azt adja tudtunkra, hogy Apáczai Csere János "szegénysorsu jobbágyszülők gyermeke."

ember gyermeke."[4] Minthogy pedig a szegénység még nem jelent jobbágyi sorsot, sőt Bethlen éppen "szabadsággal élő"-nek jelöli meg Apáczai apját, már ebből is megállapithatjuk, csak bizonyos szempontból korlátozott egyéni szabadságát, amelyet azután az uralkodók erélyessége, vagy erélytelensége Brassó városának, mint a törcsvári vár birtokába jutott s ezzel védelmére kötelezett közületnek erőszakosságától megoltalmazott, vagy pedig mentére hagyott. Apáczai apjának erre a jogára pedig ugyancsak Bethlen utal abban a körülirásban, hogy "ott minemű szabadsággal élnek". Erre figyelemmel lévén, ha most már elővesszük akár Orbán Balázs: "A Székelyföld leirása" cimű nagyszerű munkájának a Barcaságról irott kötetét, megtaláljuk, hogy ez a korlátozottság főképpen a törcsvári vár védelmében teljesitendő katonai szolgálatot jelentette.[5] Ez a helyzet azután egészen addig az ideig maradt csaknem változatlanul, amig ifjabb Rákóczi György fejedelem Törcsvárat és minden hozzátartozandóságát a felső-fehérmegyei Hétfalu, Apácza, Krizba csángó falvakkal együtt 1651 április 25-én kelt adománylevelével, illetőleg annak két esztendő mulva történt országgyülési kihirdetésével Brassó város örökös tulajdonába nem juttatta.[6]

Az apáczai Cserék tehát szabad emberek voltak, mégpedig csángók, illetőleg a székelyeknek keleti irányban történt hajdani vonulásuk közben a szorosan vett Székelyföldön kivül, vagyis az Olton innen maradt töredéke valának.

Emellett különben a Bethlen Miklóstól emlitett "szegény" sorsra vonatkozó megszoritást sem kell szó szerint vennünk. Tudjuk ugyanis, hogy ő a gazdag kancellár fia s a vagyonos Váradi Miklós kalmár unokája volt, s ennélfogva a mértékre öntudatlanul is nagyobb sulyokat helyezett: mindazt szegénynek tartva, aki földje szántásánál maga fogta az ekeszarvát. Természetes, hogy a székelyek s a csángók legnagyobb részének (még a lófőknek s nemeseknek is) birtoka kicsiny s annak megmüvelésével együttesen folytatott különféle házi ipar sem tehette vagyonossá a számos gyermekkel megáldott családokat, szorgalmas gazdáknál azonban a tisz-

4) Bethlen Miklós önéletleirása. Pest, 1858. I. 244.

5) Orbán Balázs: A Székelyföld leirása. Pest, 1868-1873. A Barczaság.

6) Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonomiájának története. Bp. 1935. 209.

tességes megélhetésben nem lehetett hiány. Apáczai apja pedig aligha volt a falu utolsó embere, mert aki nemcsak egy,de két kiváló tehetségű és kitartó szorgalmu férfiut adott a közéletnek,az maga is értelmes agyu s netalán valamelyes tanultságu ember lehetett.Sőt János és Tamás testvérekhez számitsuk hozzá,hogy netalán a harmadik testvér előtt sem volt idegen a könyv, mert hiszen az ő négy gyermekének valamelyike lehetett a kolozsvár-környéki kántortanitó nemzedékek őse.[7]

Visszatérve az erdélyi székely gazda-családokhoz, azt is meg kell állapitanunk, hogy otthoni soruk bármilyen élhető is volt, különösen a távoli vidéken lakó szülőknek gyermekeik továbbtanittatására a költség - bizony - nem nagyon tellett. De erre nem is volt nagy szükség, mert a helybeli,vagy valamelyik szomszéd falusi jobb iskolában elvégezve nehány esztendőt,az apa bevitte a fiucskát, vagy pedig alkalmi fuvarral beküldötte Fehérvárra (későbben Kolozsvárra,vagy Enyedre) s ott - bár eléggé sanyaru helyzetben - mint szolgatanuló, végigkinlódta a hátralevő klasszisokat. Amikor azután ezeket elvégezte, s ha megállotta a helyét, a felsőbb évfolyamokba is felvétetett. Diákká lévén, valamilyen alumniumot is elnyert, sőt a jelesebbje három-négy évi diákoskodása után már osztálytanitósággal is megbizatott. Mikor azután elérkezett az ideje, a legkiválóbbak tudások továbbgyarapitására külső országokbeli akadémiákra bujdostak. Erre most már valóban komolyabb segitségre volt szükségük, amely leggyakrabban nem is maradt el. Apáczairól tudjuk, hogy a fehérvári kollégium költségén járta meg az akadémiákat. A tanulmányi segély Bethlen Gábor végrendeleti nagy hagyományának kamataiból tellett ki.Bizonyság erre ifjabb Rákóczi Györgynek édesanyjához Gyaluból 1656 január 10-én intézett levele, amely szerint "Apáczaihoz semmi közünk, kegyelmes asszonyom, collegium költségével püspök uram tanittatta."[8] Ez a kijelentés pedig azt jelenti, hogy a puritánussága miatt nem szivelt Apáczairól neki nem kötelessége gondoskodnia, mivel nem a fejedelem alumnusa, hanem a kollégiumé, gondoskodjék tehát róla a püspök!

---

7) Szerző: Apáczai Csere, nagyajtai Cserei.(Lásd e köt-ben.)

8) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 493. - Apátzai Tsere János: Magyar Encyclopaedia. Győr, 1803. VII. lap.

A Fehér-megyéhez, majd a Barcasághoz tartozott Apáca falu lakossága értelmiség szempontjából maga is törekvő, tanulnivágyó. Ezt példázza az alábbi, bizonyosan nagyon hiányos névsor is, amelyet a XVII. század folyamán innen eredt tanult férfiakról állítottam össze:

1606. Apáczaj Istvánt a szatmári közzsinat pappá avatta,[9]

1614. Apáczai Miklós tordai református pap;[10]

1624. Apáczai Kelemen könyvtári könyvét a kolozsvári ref.kollégium nagykönyvtára őrizte meg.[11] Vele bizonyosan azonos az orthodoxa religion való predikátori rendhez tartozó Clemens Apáczai, aki a nagyernyei orthodoxus és unitárius egyházi földek szétosztásával 1639-ben többekkel együtt megbizatott;[12] 1648-ban mint erdőszentgyörgyi papot esperesnek választják.[13]

1627. Apáczai P. Ananiás neve papfiu-voltát bizonyitja. Sárospatakon irta alá az iskolai törvényeket.[14] Tatrosy György feljegyzése szerint ennek "az attia apaczay pap vala Beneő János pap" s a pataki kollégiumba Tatrosyt küldötte a városi tanács, hogy "az brassay magjar praedikatorsagra" lehozza az 1628. évben;[15]

1631. Apáczaj Gergely könyvtári könyvét a kolozsvári ref.koll. őrizte meg;[16]

1633. Apáczaj Tamás könyvtári könyve ugyanott;[17]

1653. Apáczai Bálint a kolozsvári ref. schola seniora.[18] Hihetőleg azonos vele az az Apáczai Bálint deák, a fejedelem radnóti számtartója, aki a Kolozsvár városát 1660-ban megsar-

---

9) Borovszky Samu: Tiszántuli ev.ref. papok. Bp. 1898. 9.

10) Az erdélyi reformált anyaszentegyház névkönyve. 1867-re. 23.

11) Könyvtári jelzése: P. 151. sz.

12) Révai Lajos: Egyháztörténeti adalékok. PrK. 1887: 33.

13) Et. 1944: 162. - Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. M.-vásárhely, 1896.40.

14) Et. 1943: 121.

15) ItK. 1957: 254.

16) Könyvtári jelzése: M. 157.

17) U.a.

18) A kolozsvári ref. egyházközs. quártásainak 1653/54. évi számadáskönyve. 44/B. lev. (Az ekklézsia lev.tárában.)

colt Sejdi pasa sancához bizonyos összeggel maga is hozzájárult;[19]

1656. Apáczai Tamás fejedelmi iródeák. (Apor lev.tár. SzNM.)

1656. Apáczai András, a belsőszolnok-megyei Giroltnak talán utolsó ref. papja;[20]

1670. Apáczai Péter, Marosvásárhelyen a schola seniora 1669-1672-ben, könyvtári könyve a kolozsvári ref. kollégiumban volt;[21]

1680. Apáczai János könyvtári könyve ugyanott;[22] valószinűleg ő lehetett Joannes Apáczai Transylvanus, aki 1682-ben Debrecenben irta alá az iskolai törvényeket;[23]

1681. Apáczai Tamás. A kolozsvári ref. koll. könyvtárában őrzött könyvében négy soros latin vers alatt "Thomas Apaczay" aláírás olvasható;[24]

1689. Apáczai János. I. Apafi Mihály utlevelet állittat ki hat fehérvári kollégiumi diák számára, akik Magyarországra Göncre mennek továbbtanulni; köztük van Apáczai János;[25] nem lehetetlen, hogy ez az ifju azonos a Debrecenben subscribált diákkal;

1692-1703. Apáczai András iskolamester Székelymosonban;[26]

1698. Apáczai István az enyedi kollégiumban előadott iskolai dráma egyik szereplője.[27]

Végezetül maga

Apáczai Csere János, a teológiai tudományok doktora, fehérvári iskolamester, kolozsvári professzor, valamint testvéröccse:

Apáczai Csere Tamás zemplén-megyei szolgabiró, azután egyike a felsőmagyarországi bujdosóknak, majd Hunyadmegye nó-

---

19) Jakab: Kolozsvár. II. 676.

20) Szoln.-Dob. vm. monogr. III. 537.

21) Könyvtári jelzése: C. 189. - Koncz im. 110.

22) Könyvtári jelzése: O. 98. sz.

23) Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 160.

24) Könyvtári jelzése: IV. 135. sz.

25) SpFüz. 1905: 56.

26) Et. 1944: 159.

27) Sztripszky Hiador: Protestáns Iskolai dráma a XVI.szdból.ItK. 1915: 329.

táriusa, végül török portai követ 1671-ben; naplót is hagyott maga után.[28]

Ha nem is tartozik e névsorhoz, azért mégis felemlitem azt a hadi célokat szolgálhatott, ma már azonban romladozó állapotban levő őrtorony falába vésett névsort, amely az 1658. esztendőből keltezve, megnevezi Georg(ius) Csere-t is.[29] A felsorolt férfiak a két épitő kőmivessel, a falu birájával, négy esküdtjével és az iskola rektorával azonosak. Csere György tehát Apáca lakosságának legderekabb tagjai közé tartozott s nem lehetetlen, hogy Apáczai professzornak közeli atyjafia vala.

Ha Bethlen Miklós feljegyzése annyira határozottan nem tanusitaná Apáczai családjának szabad rendi voltát, már ez a névsor is bizonyitaná, hogy falujuk lakossága eredetileg szabad sorban volt, vagy legalább is a fejedelem s az ország rendei ilyennek tartották, hiszen többek között a professzor öccse sem kényszerült a nemességet adó egyházi pályára menni, sőt előhaladásában sem gátolta semmiféle akadály, mignem a világi pályát választott jobbágy ifju sorsából csak nemességszerzéssel emelkedhetett volna ki, Apáczai Tamásnak azonban, valamint Apáczai Bálintnak sem volt erre szüksége. Ezért tehát fölöslegesnek tartom megismételnem a kiválóan lelkiismeretes Apáczai-kutató Bán Imre által összegyüjtött bizonyitékokat, amelyek Brassó városának a kilenc csángó falu megszerzéséért századokig folytatott szivós küzdelmét tanusitják,[30] minthogy Csere János önálló életre történt indulásáig minden elért eredményük is inkább csak papirosforma maradt.

28) Bethlen Miklós i.h. I. 244-45. - Deák Farkas: A bujdosók leveltára. Bp. 1883. 38. TT. 1890: 38-46.

29) Orbán Balázs. i.h. - Bán Imre i.m. 10.

30) Bán Imre i.m. 14-24.

Apáczai Csere, nagyajtai Cserei

Apáczai János életét nyomozva, régóta feltünt nekem az a körülmény, hogy az Olt jobb és bal partján elterülő s egymástól csupán csak a folyómederrel elválasztott határu két községben egy időben él ez a két, különbözőnek tartott, tulajdonképpen azonban mégis csak azonos nevű család. Bár nagyon jól tudom, hogy a nagyajtai Csereiek fészke a kissé északabbra fekvő Barót községig nyomozható vissza, azonban e csekély térbeli eltolódás mit sem változtat azon a helyzeten, hogy az átáramlás a folyó egyik partjáról a másikra, minden feltünőbbnek tetsző külső indok nélkül is könnyen megtörténhetett.

Mielőtt e feltevés bebizonyitásához fognék, e családok eredeti nevét annál is inkább megállapitandónak tartom, mivel Apáczai professzorról tudjuk, hogy megállapodott férfikorától kezdődőleg Cseri-nek irta magát. Igaz, semmi kétség sem fér hozzá, hogy nevét eredetileg ő is csak Csere alakban használta. Igy találjuk a külső országokbeli akadémiai anyakönyvekben, továbbá a Magyar Encyclopaedia cimlapja szövegében, valamint ezekkel egyidejű sajátkezű feljegyzéseiben, eleintén még akkor is, amikor könyvtári könyveinek tulajdonjogát jelölendő, birtokos esetbe helyezett nevét 1651-ben Johannis Tsere Apatzaei-nek irta. Később azután a családnevét is megkisérelte hajlitani, azonban az alanyesetben Chiereius Apacaius nehézkesen hangzó szavakból - a hangtorlódást megszüntetendő - az egyik magánhangzót egyszerűen kiugratta s az igy formálódott Chierius Apacius alakot helyezte Johannessel együtt birtokos esetbe. Ezért olvashatjuk több könyvén a Johannis Chieri Apacii sajátkezű megjelölést.[1] De egy feltevés szerint ezért tör-

1) Az átvizsgált könyvek mind a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában vannak, ahol külön csoportba gyüjtöttem össze.

ténhetett az is,hogy e genitivusban levő alakból ismerősei és barátai nem tudván kihámozni a helyes nevet, alanyesetben is ezt a Chjeri-vé módosult formát kezdették használni.[2] Minthogy pedig élőszóval mindég csak az Apáczai névvel illették, későbbi korában - az idegenek példamutatását követve - egy vagy két,tőlünk tudott esetben őmaga is ebben a változatban irta nemcsak birtokos-, hanem alany- vagy más esetben is előforduló teljes nevét.[3]

Az elmondottakban részleteztünk egy, szemünk előtt lefolyt Csere>Cseri névváltozási folyamatot,ez azonban amint keletkezett, Apáczai professzorral együtt éppen olyan hamar ki is halt: nem lévén nevének senki folytatója, aki e fejtörést adó névformálást, talán kegyeletből, avagy megszokásból tovább erőszakolja.

Ezzel szemben vegyük részletesebb taglalás alá a család eredeti Csere nevét. Természetesen azonnal féretehetjük a cser - cserefával - cserjéssel való rokonhangzás elemzését, minthogy névadó fáról nem is tudnék magyar példát felsorakoztatni.[4] De nem vehetjük tekintetbe Cserei Mihály krónikairónk szószármaztatását sem; édesanyja ugyanis hasonlóképpen Cserei-leány, a csikszéki madéfalvi Csereiek közül, akiknek nevét csikrákosi jószáguk Csere nevezetü domboldalától eredeteztette.[5] Mindezekkel szemben valóságnak állapitható meg az a körülmény,hogy régi okiratokban az Ajándok-féle ősi személynevekkel együtt a Csere tulajdonnév is előfordul. Személynév-voltát bizonyitja különben éppen a Székelyföldön Marosszéken levő Cserefalva község neve is, amely egykori tulajdonosáról nyerte elnevezését.[6] Ez a név azután a későbbi időben már inkább csak a jobbágy sorban élők között fordul elő,e-

---

2) Igy irta 1658-ban Enyedi M. János gyalui pap Apáczai nevét dativusban:Johanni Chierj Apacio-nak. (E könyv hasonlóképpen a kollégiumi nagykönyvtárban van.)

3) Többek között az Apáczai-album cimlapján ablativusban levő 1656. évi saját kezű aláirásában: a Joh.Chierj Apacio. (Ref. Koll. Lt.)

4) Az ismert Cser családnév sem származtatható a cserfától,sem a cser(j)étől.

5) Nagyajtai Cserei Mihály jegyzőkönyvei. Közli Szádeczky Lajos a Történelmi Tárban.

6) Erre a helynévre dr.Török Pál jogtanácsos hivta fel a figyelmemet a következő értékes megjegyzés kiséretében: "Bizonyitásodhoz annyit még hozzáfüzhetek, hogy (a Csere névnek) a székelyek között is használatosnak kell lennie. Ennek bizonyité-

leintén mint melléknév, majd pedig családnévképpen. Igy találjuk például a gyalai vártartomány jobbágyai között Türében 1609-ben Czerre Dorotthiát és Martinus Czerét, ugyanott 1652-ben Czere Bálintot és Czere Jánosnét.[7] Ebben a Czere-névben azután már csakugyan fellelhetjük az eredeti gyökeret, amely a csere, cserél-forgalommal hozható összefüggésbe. Egyelőre azonban talán nem is szükséges mást látnunk benne, mint egy igazi jelentését többé-kevésbé már el is vesztett személynevet. Ezt ugyanis akár születéskor, akár pedig felnőtt korban ragasztották egy olyan személyre, aki az adott esetben névadójává lett egy teljedelmesen szétágazott s utódaiban még ma is élő családnak, mindenképpen helyes magyarázatot találunk, anélkül is, hogy tovább nyomoznánk e névadás körülményei után.

Ez történt az Olt középfolyásának balpartján elterülő Apácza községben.

Ennek tisztázása után feltehetjük a kérdést: bevezető soraimban vajon miképpen mondhattam a Cserei nevet a Cserével azonosnak, vagy - hozzátehetjük - éppen belőle származottnak! Az átváltozás folyamatát, minthogy szemmel csak egy bizonyos irányban lehetséges követnünk, a valószerű kifejlődés megértéséhez szükséges bizonyitékokat is fel kell kutatnunk.

Adatot találtam arra vonatkozólag, hogy a Mária-Terézia-kori rendi igazolások során a főkormányszék 1770. december 7-én visszaküldötte a marosszéki táblához Antonius Cserei de Apatza pro nunc in Possessione Naznanfalva residens iratait kiegészités végett;[8] továbbkeresgélve, 1839-ben a Kolozs megyei Dedrádszéplakon apáczai Cserei Ferencz arendae perceptor-t találtam.[9] Egy har-

---

kát látom a marosszéki Cserefalva nevében. Ez nem egyéb, mint Csere faluja. A falu, lak, ház összetételű helységnevek az alapitójuk nevét viselik, de későbbi alapitások azoknál a helységeknél, amelyeket minden más összetétel nélkül alapitójuk nevén hivnak. Erre a falura a legrégebbi adat 1505-ből való nálam. De egészen bizonyos már nevénél fogva, hogy a XIII. sz.-ban már meg kellett lennie. Orbán B. IV., 53. azt irja, hogy nevét onnan nyerte, hogy régen a Nyárád mentén nagy csereerdők voltak. Csakhogy Orbán Balázs szószármaztatása ma már teljesen meghaladott nyelvészkedés."

7) Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. 96., 426-27., 432.

8) Referada B. V. Bánffi. Catalogus Nobilium Transylvaniae. Anno 1771. (Kéziratkötet a kolozsvári ref. koll. lev.tárában.)

9) A Nemzeti Társalkodó 1839. évfolyamára előfizetők névsorából. (l. az évfolyam végén levő felsorolást!)

madik adat szerint Kolozs megye 1815. évbeli egyik biztosát Apáczai Cserei András-nak hivták,[10] ugyancsak Kolozs megyében Szucsák községben pedig 1777-től 1820-ig Tserei Márton de Apatza nevű férfiu volt a kántortanitó. Ennek 92 éves Cserei János nevű apja 1806-ban hasonlóképpen Szucsákban halt meg, leszármazottai pedig Sándor nevű kántortanitó után, mint kis- és törpebirtokos földmivesek, de a maguk idejében nemesi szabadsággal élő szabad emberek, e mai napig is ugyanebben a községben, ugyanez alatt a név alatt élnek.[11] Tehát kétségtelen ennek az Apácáról származott családnak az otthoni Cseré-től eltérő Cserei névhasználata! De hogy itt nem a XVIII. századvég és a XIX.századfolyam önkényeskedéséről van szó, mutatja, hogy a fent megnevezett szucsáki kántor a kolozsvári református kollégiumban tanulván, ott 1774-ben Martinus Cserei néven irta alá az iskolai törvényeket. Kivüle az 1741-ben subscribált Michael Tserei és az 1743-ban törvényeket aláirt Johannes Tserei[12] hasonlóképpen a szucsákiak közül kerülhetett ki, sőt egy 1754. április 17-én ismét csak Szucsákban tartott tanukihallgatás többek között egy "nobilis Ladislaus Cserei (Anno - rum) 50" férfiu vallomását foglalja magában.[13]

Ha a szucsáki adatokat összevetjük azzal a szokással, hogy a kollégiumi tanulók subscriptioja - legfennebb egy, ritkább esetben két év eltéréssel - a 16. életévben történt, megállapithatjuk, hogy a Kolozsvár melletti Szucsákban élt Cserei László 1704, János 1714, Mihály 1725, ifj. János 1727, Márton 1758 és Sándor 1796 körül született. Ilyeténképpen László és idősebb János vagy testvérek, vagy unokatestvérek, tehát előttük még egy vagy két nemzedéknek kellett itt élnie, ha egyetlen beköltözőre akarjuk e családot visszavezetni. Ezek szerint László és netalán János apjának legalábbis 1680 táján kellett meglátnia a napvilágot. Semmiféle irásos bizonyitékom nincsen rá, de ugy sejtem, hogy az itt fel-

10) Nagy Iván: Magyarország családai. III. 133.

11) A szucsáki ref. egyházközség anyakönyvei. (Az egyházközség irodájában.)

12) "Nomina studiosorum" cimű névlajstrom a kolozsvári ref. koll. törvényeit aláirt diákokról. (A koll. lev.tárában.)

13) A Kolozs- és Kalotaszegi ref. egyházmegye levéltára az 1754. évről. 290. (Az egyházmegyei lev.tárban.)

sorolt szucsáki nemes Csereiek, akik Apáczáról irták magukat, Apáczai professzor öccseinek valamelyikétől származtak.Ugyanis ezek szülőföldjüknek a hatalmaskodó Brassó város földesurasága alá jutása (1651),[14] vagy még inkább az 1658. évi török-tatár-dulás következtében otthonukból elmenekülni kényszerültek. Maga Apáczai emlékezik meg róluk, mondván, hogy közülök egyik négy gyermekkel nyomorog Kolozsvárott,[15] akiket azután maga támogatott. E testvérek egyike pedig azzal az Apáczai Máté-val lehetett azonos személy, aki az 166o. évben Kolozsvárt a "Longa" városnegyedben,mégpedig "Extra Moenia", vagyis a Magyar utcai hóstátban lakott s 75 denárius adóval rovatott meg.[16] Bár nem döntő fontosságu, vajon a szucsákiak eredetileg akár Apáczai testvéreinek leszármazottaival,akár pedig az ősi fészekből kiköltözött más rokonaival azonosak-e,mert nevük mindenképpen a Csere családnévből fejlődött teljesen függetlenül a Csere - Cseri alakváltozattól, de függetlenül az Erdély-szerte ekkor már eléggé jól ismert nagyajtai Cserei-formától is.Ugyanis e két családtörzsnek a tőszomszédos otthon ellenére is a XVII-XVIII.században csaknem semmiféle személyes érintkezési lehetősége nem volt, minthogy e családnevet ebben a korban legkönnyebben továbbfejleszthető, szülőfalujukból kirajzó, diákos készültségű tanulók közül a nagyajtaiak és barótiak Udvarhelyen, az apáczaiak pedig Kolozsváron és Enyeden jártak közép- és felsőiskolába.

A Kolozs-megyei példák alapján sikerült bebizonyitanunk,hogy a Csere-Cserei továbbfejlődés kétségtelenül egy és azonos családban fordult elő. Ha azután arra gondolunk, hogy az itt végbement "i"-s továbbképzés tulajdonképpen filiációs megjelölés, mint Andrásfalvi Balázs leszármazói Balázsi, Andrásfalvi Ős utódai Ősi, Héderfáji Barnabás maradékai Barlabási, Patakfalvi Ferenc gyermekei Ferenczi, Szentkirályi Tamás sarjadékai Tamási stb. néven örökitették tovább családjuk nevét,[17] ilyen formán a Csere-őstől eredők neve könnyen képződhetett Cserei-családnévvé.

---

14) Orbán Balázs: A Székelyföld leirása. Pest, 1868-1873. Barczaság.

15) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből.Pest,1867. 14o.

16) Dica. 166o. 23.

17) E példákat dr.Török Pál adattárából idézem.

Ismételjük meg: ezek szerint nemcsak az apáczai,hanem a nagyajtai,illetőleg baróti Csereieknek is bizonyos Csere nevű férfiutól, vagy ami még valószinűbb, eredeti fészkökben már Csere néven ismert családtól való leszármazásuk kétségen felül áll. Miért gondolok pedig inkább a más családnévvé alakult Cseré-ből való leszármazásra, arra válaszul a Kolozs-megyében feltalált és szülőföldjükről csak a XVII.század közepén kiszakadt apáczai Csereiek példáját idézem az ősi fészekben még ma is Csere néven élő törzszsel párhuzamosan. De támogatom néhány másik,pontosan megfelelő példával is,amelyben még az otthonból való kiszakadás körülbelöli idejét is okmányok alapján tudjuk meghatározni.

A gyergyószéki kilyénfalvi Ferencz lófő rendű család tagjai közül a XVIII. század elején az egyik testvér: Ferencz Mihály leszármazottaival együtt Gyergyóban maradt,de a másik: Ferenczi János átvándorolt az udvarhelyszéki Dobófalvára. Mig az előbbinek minden maradéka Ferencz néven élt tovább,addig az utóbbinak Dobófalváról Székelyudvarhelyre, onnan Kézdivásárhelyre, majd Dálnokra költözött utódai (köztük Ferenczi Ferenc és fia János,mindketten református esperesek) már mindannyian Ferenczi néven élnek.[18]

A felsorolt két bizonyságon kivül hivatkozhatunk még csikvacsárcsi Balási Sámuel, Balázsi Zsigmond és Balázsi József testvérek nevére is,akik mindannyian kirajozva az ősi fészekből,részint a Torda megyei Komjátszegen, részint pedig a Kolozs megyei Septéren telepedtek le. Ők azután nemességigazolási perüknek 1770/71. évi tárgyalásain bemutatták, hogy mindhárman a Csikvacsárcson élt néhai Balás Jánosnak és Czerjék Juditnak a fiai: a bemutatott 1681., 1687., 1694., 1702., 1704., 1741., 1754. években keltezett okmányok minden elődjüket Balás családnéven nevezték meg.Ugyanerről tanuskodik Csikszék 1658. évi lustrája is, sőt a család otthon maradt törzsének velök egykoru leszármazottai is (például 1753-ban Samuel Balás nobilis de Csik Vatsártsi és 1756-ban csikvacsárcsi Balás Ádám nemes személy, nemes Felcsik-széknek hütes assessora) mindannyian a változatlan Balás családnéven jelentkeznek. Azt a körülményt pedig, hogy az 1770-ben bemutatkozott utódok nevét nem a referadát készitő báró Bánfi Farkas változtatta Balási-ra, bizonyitja ugyanezeknek az iratoknak egyik, 1770. évi

18) Ferenczi János dálnoki ref. pap, esperes levéltára a SzNM-ban.

bekezdése:Balási Sigismundus de Csik Vacsárcsi in Komjátszeg specificatus,...(et)...Josephus Balasi alias Balás producentis Frater Germanus...[19]

Mindezekhez csatolva, megemlitem még azt a közismert példát is, hogy az eredethelyükről kiszármazott és azután gróffá lett Andrássy-család származási helye Csikszentkirály: e faluban azután még ma is élnek mint egyszerű harisnyás székelyek, az András meg az André-leszármazottak, akik még mindig megőrizték családi nevük változatlan alakját.

Ez a négy példa magában is arra utalhat,hogy az ujkor folyamán a személynévből az "i" képzővel való bővülés már egészen tudatalatti "filiációs"-megjelölésen alapul. Különösen az előzetesen kialakult vezetékneveknek továbbképzése a szülőházából való kiszakadás után idegenben mehetett végbe, népi szószármaztatással a helységnévből alakult családneveket hihetvén kaptafának.

Az elmondottakat összegezzük. Tehát az Apácáról kirajzott Cseré-k, hacsak nem származási helyük nevét vették fel családnevükül (Apáczai János és Tamás), a szokatlannak tetsző névmódositáson (Cseri) kivül, az idegen környezetben mindnyájan a Csere-Cserei névbővülésen mentek át, mignem az odahaza maradtak továbbra is csak a Csere nevezetet használták.Erre például emlitem a XVII. században (1658-ban) Apácán előforduló Georg(ius) Czere-t,[20] valamint a legujabb korban még mindig ugyanott élő leszármazottakat.[21] Ebből a körülményből,továbbá az idézett Ferencz-Ferenczféle példákból az a folyamat is feltételezhető,hogy a változásnak nemcsak a kétségtelen nyomról-nyomra kimutatható esetekben kellett bekövetkeznie, hanem nagy valószinűséggel azoknál is, amelyeknél csupán csak az eredményt látjuk. Vágjunk tehát neki az eddig csak kerülgetett tételnek: könnyen elképzelhető, hogy netalán a XVI. század derekán valamelyik teljes egyéni szabadsággal rendelkező apácai Csere átkelt az Olt jobb partjára, székely testvérei közé vegyülve,egykori kifejezéssel élve; reájuk házasodott.Az a körülmény ugyanis, hogy Apáczai Cs. Tamás, a professzor öccse, iskolai

19) Referada B.V.Bánffi. 1771. - Genealógiai Füzetek. 1911. 17. - Sándor Imre: A csikszentmihályi Sándor család levéltára. Kolozsvár, 1914. 298., 302., 317., 333.

20) Orbán Balázs: i.h.

21) Néhai nagybaconi dr.Baló József budapesti tanitóképezdei igazgató 1914. évi szóbeli közlése.

tanulmányainak elvégzése után nem ment egyházi pályára,hanem közhivatalt tölthetett be (szolgabiró, majd portai követ), mutatja, hogy Székelyföldön kivüli Apácza lakói, mint törcsvári várhoz tartozó katonák,egyéni szabadsággal és jogokkal élő székelyek voltak,akiket a világi pályára való menetelben akkor még nem korlátozott jobbágyi sors. Igy tehát az Olt jobb partjára feltételezetten áttelepedő Csere nem volt szökevény, hanem - uj életlehetőségeket találva - mint szabad székely folytathatta tovább életét. Ezen a néhány lépésnyi válaszfalon való átjutás pedig éppen elégséges lehetett,hogy idegen környezetbe kerülve, elveszitse nevének otthoni közismert alakját,s a népi szóképzés azonnal müködésbe lépjen.[22]

Az elmondottakkal állitsuk szembe azt a körülményt, hogy a baróti és nagyajtai Csereiek messzebb időből eredeztetik családjukat, mintsem az ilyen értelmű vezetéknevesitési folyamat megindulhatott volna, ámde az az oklevél, amely baróti Cserei Balázs Nikápolynál szerzett érdemeiről számol be, hamis. Erre céloz már az egyik közlő, Fejér Ignác is azzal a megjegyzéssel, hogy a nikápolyi csata az oklevél kelténél éppen három esztendővel történt később.[23] Ehhez vegyük hozzá még azt a körülményt is, hogy a székely rendi tagozódást elsősorban az ősöktől örökölt helyzet szabályozta, az egyik rendi fokozatból a másikba való átlépés pedig csak külön feltétel (vagyonosodás) alapján történhetett az erdélyi vajda s a székely ispán tudtával.Igy tehát nem tartható valószinűnek, hogy az a család, amelynek állitólagos első ismert őse Zsigmond király életét mentette meg, másika pedig 1566-ban tul a dunai Szigetvár védelmében hős Zrinyi Miklós kapitánysága alatt esett el,[24] a XVI-XVII. századfordulóra ismét alacsonyabb rendbe sülyedhetett volna vissza! Ugyanis a Basta császári tábornok rendeletére 1602-ben történt lustráláskor az egész Székelyföldön csupán egyetlen Cserei neve jegyeztetett fel: a Baróton lakó Cserei Lukácsé,ez pedig rendileg csupán szabad székelynek jelöl-

22) Ezért valószinű, hogy a kolozsmegyei apácai Csereiek otthonukból akkor telepedtek ki, amikor szülőföldjük ha már Brassó birtokába is került, de a városi tanács mesterkedései ellenére sem szakittatott még ki Felsőfehér-megyéből s igy lakossága még nem jutott jobbágyi sorsra. Tehát mindenképpen a XVII.sz. utolsó évtizede előtt.

23) Szegedinél közölt oklevelet Fejér Ignác megismétli a Codex diplomaticus Hungariae-ben.

24) Cserei Mihály deductioja Apor verses műve és leveleiben. (Bp. 1903.) I. köt. (Közli: Szádeczky Lajos.)

tetett.[25] Ezzel csaknem egyidejüleg Udvarhelyszék 1604.évi lustrálásakor Telegdibaconban (a mai Nagybacon nyugati felében) Kolumbán Ferenc százához tartozó, de az összeszámlálásnál távollevő Cserey Gergely darabontot találjuk.[26] Igy tehát az a körülmény, hogy emelkedését csak a tekintélyes Henterekkel való házasság révén[27] elért ág mutat, megérteti velünk, hogy az 1713. évi homágium összeállitásakor Baróton még mindig miért volt nemes, lófő, sőt gyalogos tagja is a családnak.[28] Ez a helyzet azután kétkedővé tesz a család többi hagyományával szemben is, jóllehet a Nikápolynál szerepeltetett Cserei Balázs költött alakjának kikapcsolása után még mindég ott marad a szigetvári hősnek: a Cserei Mihály szerinti Cserei Antal Pál nevű fiának lehetősége. Kétségtelen ugyan, hogy Zrinyi Miklós Szigeti Veszedelmé-ben ilyen sorokat olvashatunk:

Nem tarthatja magát lovon Cserei Pál,
Akaratja nélkül az kemény földre száll;
Ibrahim Olaj bég már feje fölött áll,
Könyörgeni kezde sebes Cserei Pál:
"Vitéz ember, ne bánts, mert jó rabod vagyok,
Elég ezüst arany pénzt magamért adok;
Én Zrinyi Miklósnak fő embere vagyok:
Nem sokáig vasat tenálad viselek."
. . . . . .
Nevet kegyetlen bég; akkor hozzá vága,
Mikor Pál még többet is szólni akara,
Az éles szablyával gégéjét elcsapá,
Életét és szavát egyszersmind szakasztá.[29]

Mivel azonban az olvasóhoz intézett előszóban maga Zrinyi is arról világosit fel, hogy "fabulákkal kevertem az históriát", az

25) Székely Oklevéltár. V. k.

26) GenFüz. 1912. 56.

27) Apor Péter i.h.(A közölt családfán fordul ugyan elő egy Lukács nevű egyén, de a beosztás szerint ennek korábbi időben kellett volna élnie.)

28) I.h. II. k.

29) Zrinyi Miklós: Szigeti Veszedelem. III.ének 92-100; IV.ének 18. és V. ének 53. szakasz.

ő munkáját nem tekinthetjük forrás gyanánt. De még ha volt is a szigetvári hős Zrinyinek Cserei Pál nevű hadnagya, a kérdéses pontok e találkozása még nem bizonyiték ennek erdélyi, sőt éppen székely származása mellett. E derék férfiunak ugyanis sokkal valószinűbb eredetét rejthetné az a kétségtelen körülmény, hogy Szigetvár lakossága között a vár ostroma idején élt egy Mathias Chere és egy Stephanus Chere nevezetű férfiu is.[30] Ha tehát akár feltételeznők, akár sem, e Cserei Pálnak Chere Mátyás és István nevezetű egyénekkel való atyafiságát, e puszta neveket mégsem állithatjuk bizonyitékul a baróti Cserei-családból való származás mellé, különösen, hogy az utóbbiak névalakja a filiációs jelzés nélküli egyszerű alapszó: a Chere. "Cserei" névalakkal kapcsolatosan pedig feltételezzük, hogy az erdővidéki (baróti, nagyajtai) Csereiek leszármazási táblázatát összeállitónak talán éppen a Szigeti Veszedelem adta a gondolatot, hogy családjának homályba vesző multját ismerős eseményekkel világitsa meg, s ezért a Szigetvárnál másfél, sőt két évszázaddal korábban elesett Cserei Pál hadnagyot a család egyik, hasonló nevű tagjával azonositsa.

Tekintettel arra a körülményre, hogy a baróti Csereiek bebizonyitható emlékedése csupán a XVII. század első felétől mutatható ki, ezért a Csere-családból kikövetkeztetett elszakadást - a nemleges bizonyitékoknak a főtétellel való egybevetése alapján - a messzi távolból talán éppen évszázadokkal is közelebbi időre rövidithetjük meg.

Kétségtelen: semmiféle arra vonatkozó irásos adatom nincsen, hogy az a bizonyos apácai Csere csakugyan megtette-e azt a néhány lépést az Olt jobb partjára, ellenben a fentebb elmondottak alapján valószinűnek kell tartanunk, hogy a baróti és a nagyajtai Csereieknek se Barót, mégkevésbé Nagyajta nem volt ősi fészkük. Ezt tehát ott kell keresnünk, ahol családnevük továbbképzetlen, ősi formájában mégiscsak előfordul.

Az 1602. évi Basta-féle összeirásban az egész Székelyföldön csak a keresztur-széki Alsóboldogasszonyfalvára vonatkozólag találtam irásos adatot, hogy ott szabad székely Cserék és a szomszédos Szenterzsébetre, hogy ott Csere (Cziere) nevű jobbágyok él-

30) Magyar Történeti Emlékek. Okmánytár. II. k. (Zrinyi M. a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok).

tek.[31] Ezek a helységek azonban egészen más vásári és közigazgatási központjuk, legfőképpen pedig nagy távolságuk miatt aligha bocsáthattak rajt a miklósvárszéki Barótra, ellenben az egészen közeli távolságban, csupán az Olt folyásától elválasztott felsőfehér-megyei Apácán élő törzsökös Csere-család kínálva kínálja a fentebb vázolt folyamat kiindulópontját, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy az Olt jobb partján élő Csereieknek egy-két század elmultával is még mindig volt birtokbeli kapcsolatuk az Olt bal partjával. Igy egy 1675. február 13-án tartott tanuvallatás bizonyságot tesz nagyajtai Cserei Farkasnak a Felsőfehér megyei Apácán, közvetlenül az Olt folyása mellett levő Kis-Szeg nevezetü földjéről;[32] Cserei Mihály krónikairó pedig a XVIII. század első felében megemlékezik az apácai határban saját tulajdonát képező szántóföldről és szénafüről.[33] Mindezekhez még hozzákapcsolhatjuk azt a körülményt is, hogy mind az apácai Cserék, mind pedig a baróti és nagyajtai Csereiek is a református vallást követték, holott Barót lakosságának legtekintélyesebb része a hitujitás után is megmaradt katolikusnak.

Feltevésem ellen támasztható ellenvetésnek jobbára csak arra a sikamlós utra való figyelmeztetést gondolom, amely különösen a személynevekből képzett családneveknél könnyen megcáfolható eredményekre mutathat. Ugyanis csupán csak azonos hangzás alapján nem szabad mindjárt a származás közös voltára gondolnunk, hiszen idők folyamán bármennyire is kihalt a nevek régi értelme, egykor mégis csak élők, sőt talán az egész magyar nyelvterületen általánosan tudott jelentésüek és használatuak voltak. Ilyenek különösen a naptári szentek nevéből képzett Ábrán, Barta + Bartos, Beke + Benkő, Cintos, Kilin + Kilyén stb. vezetéknevek, de ilyenek régi személyneveink maguk is: Aba(fi), Apa(fi), Bán(fi), Bátor(i),Csa-

---

31) Székely Oklevéltár. V. 317. (Ez az összeirás a székelyek felsorolásán kivül a jobbágyok közül csakis a székely portákon lakokra terjed ki; ezért nem lehetetlen, hogy máshol is éltek ilyen nevü jobbágyok, ami annál is inkább valószinü, mert e név - belső tartalma miatt - nagyon megfelelő volt a csereképpen kapott jobbágyok megjelölésére.)

32) A SzNM. lev.tárában.

33) Szádeczky L.: Cserei Mihály jegyzőkönyvéből. TT. 1903: 484.

nád(i), Erdő, Kemény, Meggyes stb. Világos, hogy a magyar nyelvterület különböző pontjain való előfordulásuk nem szükségszerűsége az egyetlen törzsből való kisarjadásnak. Ilyennek kell tartanunk a most tárgyalt Csere-Cserei nevet is. Tehát eleve tiltakoznunk kell az ellen a feltevés ellen, hogy e nevet viselők mindenikét közös őstől szándékoznók eredeteztetni, hiszen egészen bizonyos, hogy sem az 1443-ban Kolozs megyei birtokos álmosdi Cherefyeknek, sem az 1453-ban Kolozsvárt élt Czere Michael és Chere Lucas nevű polgároknak, sem az 1491-ben gyerőmonostori lakós Csere Gergelynek,[34] sem az 1754. évben a Kolozs-megyei Bábonyban éldegélő öreg Csere Jánosnak,[35] sem a türei, sem a gyalai, sem a kereszturszéki Cseréknek, sőt még az 1655-ben lófősitett tusnádi Cserei Péternek, vagy pedig a csikmadéfalvi, csikrákosi Csereieknek[36] sem volt semmi vérségi közük az apácai Cserékkel és a nagyajtai Csereiekkel.

Változata:
(Irodalomtörténeti Közlemények, 1958: 52-57. l.)

---

34) TT. 1382: 525 és Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza. V. Bp. 1913. 317, 358, 458.

35) A Kolozs- és Kalotai ref. egyházmegye 1754. évi leltára. 135. (A nagykapusi ref. lelkészi hivatalban.)

36) Endes Miklós: Csik-, Gyergyó-, Kászonszékek...története. Bp. 1938. 113, 522.

A "Csere" családnév eredete

A kiváló Apáczai kutató Bán Imre nagyon érthetően kifogásolta, hogy egyik korábbi cikkemben[1] nem eléggé támasztottam alá a "Csere" családnévnek a csere, cserél fogalomból történt eredeztetését.[2] Valóban igaza van abban, hogy a marosszéki Cserefalva neve egymagában még nem elégséges bizonyíték fenti tételem igazolására, minthogy a krónikairó nagyajtai Cserei Mihály az édesanyja családjáról: a csikrákosi Csereiekről azt irja, hogy a falu felett van egy "Csere" nevű domboldal, amelytől származtatják a család nevét.[3] De ezt az erőltetett néveredeztetést már csak azért is meg kellett kérdőjeleznem, mivel feltünő jelenség, hogy ez a családnév a régiségben az egész magyarlakta terület legkülönbözőbb szakaszain előbukkan, mignem egyéb térszini formának képzőnélküli alakjával netalán csak a Bán Imre által emlitett s amellett eléggé ritka "Erdő", meg "Mező" személyneveket találjuk. Ezzel szemben azt hihetnők, hogy ezekben is netalán az erdőelvi, vagy erdővidéki, illetőleg mezőföldi, vagy mezőségi, avagy valamely más összetételű helynévnek /a törvényszerűségtől valóban eltérőleg/ lemetszett első tagját láthatnók, de még inkább gondolhatnánk arra a változásra, amely ugy következett be, hogy a szentek neve az eddigi személyneveket lassanként egészen kiszoritotta,vagy a legjobb esetben is családnévvé tolta át. Sőt ha a Csere családnevet most már nem a csere, cserjés köznévtől,hanem a cserfától kisérelnők meg származtatni, ennek pedig az a helyzet mondana ellent, hogy nyelvünkben az élőfának még akkor sincsen személynévadó tulajdonsága, ha az melléknevesitett alakban mutatkoz-

1) Szerző: Apáczai Csere, nagyajtai Cserei. ItK. 1958: 52-57. és e kötetben.

2) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 3o.

3) Szádeczky Lajos: Cserei Mihály jegyzőkönyvéből. TT. 19o3.

nék, ellenben ha az egyesszámban jelentkező élőfa nem csupán egyetlen szál faként, hanem mint valamely térszin jellegzetes tulajdonsága jelentkezik, abban az esetben helynévvé is átalakulhat, mint például Kolozsvárt a Bükk egy egész nagy erdőt, minden hegyével-völgyével, forrásával, menedékházával együtt jelentett;a Nyir /Háromszéken a Rétyi Nyir/ vizes, nyirfás határrész, a Bodza a Délikárpátok egyik hegyszorosa, Jegenye falu Kolozsmegyében, és a többi, de ezek is csak abban az esetben válhatnak személynévadóvá, ha melléknevesitett alakban az onnan való származást, vagy az oda való tartozást jelölik.

A továbbiakban megemlitett Ágh név pedig lehetne netalán agg is, vagy méginkább valamelyik nemzetségnek egyik ágától kölcsönzött megnevezés. V.ö. a sepsiszéki 1427, 1508, 1509. évi feljegyzések "Aghaz" genusával,[4] vagy akár a hajdani Marosszék valamelyik nemének "ág népé"-vel.[5] A Virágosberek név azután helyesen: /de/ Wyragusberek; az 1431-ben jelentkezett igy nevezett János pedig a Becse-Gergely nemzetségnek virágosberki ágából való s ezért a Nemegyei, Somkereki, Erdélyi, Bethlen, Apafi, Almakereki ágaktól eltérően családja már egy emberöltővel korábbi időtől fogva magát Virágosberkinek nevezte.[6] Ezeken a példákon kivül Szabó T. Attila felhivta a figyelmemet a XV. s a XVI. században Kolozsvárt jelentkezett "Vadalma" vezetéknévre, ámde ő is felteszi a kérdést, hogy ez vajjon nem a német "Waldapfel"-nek magyarforditása-e?

Az elmondottak betetőzéseképpen már régóta tartogatok egy eléggé sulyos érvet, minthogy azonban csak emlékezetből idézhettem volna, ezért eddigelé nem akartam vele előállani.Ugyanis a nagyon értékes és kitartó szorgalmu néhai csikmadarasi Bogáts Dénes, aki minden idejét a székely vonatkozásu irásos emlékek tanulmányozásának és feldolgozásának szentelte,[7] a századok előtti székely

---

4) Szádeczky-Kardos Lajos:A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. 27, 29.

5) Csikszentmihályi Sándor Imre:A székelyek települése. Bp.1930: 41-54.

6) Turul. 1892: 105, 1897: 25, 1908: 140.

7) Mérhetetlen veszteségünk,hogy egyéb munkái között kb.harminczezer cimszót tartalmazott "Háromszéki helynevek" cimű munkája, amelynek kinyomtatásához szükséges papiros is már a kolozsvári nyomdában várta a kéziratot, 1944-ben talán csaknem teljesen megsemmisült.

családi élettel kapcsolatosan mondotta el, hogy nemcsak az egyszerű családoknál, de a lófőknél, sőt még a primoroknál is szokás volt, hogy a felserdült fiut az apa leggyakrabban valamelyik másik faluba cserecsaládtagul mintegy béresi munkára szolgálatba küldötte, hogy az önállósághoz s egyuttal a kötelességtudáshoz is hozzáedződjék. Tehát nagyon könnyen elképzelhető, hogy az ilyen fiukon azután rajta is ragadhatott a "csere" ragadványnév. Ezt az emlékezetben megőrzött érvemet kitünően megerősiti Nagy Lajosnak az Ethnographia legujabb számában megjelent "Csere gazdalegények" cimű közleménye, amelyben a biharmegyei zsadányi magyarok fiainak a környékbeli román falubeliekkel csereként történt elszegődéséről tudósit, igaz ugyan, hogy legkorábbi emléket csak az 187o tájáról tud bemutatni, adatsorozata azonban az első világháboruig tart, mivel a háboru utántól kezdve e szomszédos falvak között már országhatár huzódott.[8] Legkorábbi emléke azonban - azt hiszem - nem jelenti azt, hogy ez a cserébe adás ne lehetne itt is még korábbi gyökerű, bárha nem tudom, hogy a jobbágyvilágban is szokásos volt-e a nem szabad rendű helységek fiainak ilyesféle csere-vállalkozása? Nagyon érdemes leirásában Nagy Lajos különben arról is beszámol,hogy "ha a zsadányiak egymás közt beszéltek ezekről a román legényekről, a közönséges szolgalegényektől meg a részes munkásoktól való megkülönböztetés végett "szomszédfiu", "oláhlegény", "szomszédlegény", "zsadánytkedvelő", "falulátó", "csere gazdalegény" néven nevezték őket."Mindehhez tehát csak az kellett volna, hogy valamelyik cserelegény többé mégse menjen vissza szülőfalujába s akkor uj otthonában meggyökeresedve, - jól ismerjük a nép névadási menetét - a falusiak a gazdalegény szót kicseréljék e betelepedett legény keresztnevével, ilyenképpen azután mindjárt meg is történt a "csere" köznévnek "Csere" vezetéknévvé való válása. A ragadványnevekről különben jól tudjuk, hogy közhasználatban még ma is milyen könnyen válnak családnevekké.

Ugyanez a folyamat különben feltételezhető a már régóta ismert cseregyerekeknél is, akik idegenszóra jöttek, vagy mentek más nemzetiségi vidékre.

Kresz Mária a kalotaszegi nyárszaiakkal kapcsolatosan irja, hogy "a régi világban ritka gyermek volt,aki nem volt szolga. Ki-

8) Ethnographia. 1965: 610-12.

lenc - tizéves korban mentek szolgálni, rendszerint nyárszai gazdához; az idősebbek Hunyadra vagy más közeli faluba szegődtek."[9] Ő azonban a csere-intézményről nem tud, tehát ez itt aligha is volt szokásban.

Végezetül hadd említsem meg, hogy a "csere" szót,mint a cserél ige alapszavát, a következő helynevekben is megtaláljuk: az ugocsamegyei Halmiban 1624-ben "Csereh szőlő" és "Cherelt szőlő",[10] a kalotaszegi Zentelkén pedig 1809-ben mint kaszáló és gyümölcsös a "Cserélt Kert".[11] Az utóbbi, de más kalotaszegi falu határában is, különböző időkben számtalan "Csere" elnevezésű szántóföldet találunk, ezeket azonban mégsem merem idesorozni,mert hiszen akár irtás után megmivelt cserjések is lehetnének.

Ha az elmondottak vezérgondolatát latba vetjük, könnyen megmagyarázhatjuk még azt is, hogy a XVI.század első feléből fennmaradt jegyzékekben[12] Apáczán miért is nem található egyetlen Csere nevezetű családfő sem.

---

9) Néprajzi tanulmányok /A Pázmány Péter Tud.egyetem Néprajzi Intézete Kiadványai. 1.sz. 1949./ 80.

10) Szabó István: Ugocsa megye. Bp. 1937. 369.

11) Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942. 142.

12) Bán Imre. 18-19.

Miért Csere és miért nem Cseri?

Szilágyi Sándor 1667-ben megjelent értekezésében Apáczai családi nevét Cséri-nek irta; ezt a névalakot azután a következőképpen indokolja: "Miért Cséri? s nem Csere,mint eddig irták. Cserenek egyedül az Utrechtben nyomott Encyclopaedia irja; én ugy hiszem sajtóhibával, vagy önkényesen a szerző által könnyebb kimondás kedvéért." Ezek után,az elég tájékozatlanságot elárulo szavak után négy példát idéz, amely Chierj, Chiery, Chieri alakváltozatokról számol be, közülök kettő 1656-ból és 1658-ból magának Apáczainak saját kezű irása.Ezeken kivül ötödiknek egyik hozzá intézett levél Cséri alakját mutatja be.[1]A Szilágyitól ékezetesen olvasott alakzatot átvette Szabó Károly is egy 1872-ben megjelent közleményében,[2] de az 1879-ben kiadott Régi Magyar Könyvtár első kötetében már ő is Cseré-t idéz.[3] Ma azután már egészen fölösleges cáfolgatnunk, hogy a Csere-alak nem sajtóhiba, s hogy a Cséri olvasat pedig torzitás!Csere nevének törzsökös származására vonatkozólag "apáczai Csere, nagyajtai Cserei" cimű dolgozatomban már megfeleltem.[4] Ezért most még csak azt tartom kérdésesnek,hogy mi vajjon inkább a Csere-, avagy a Cseri-alakot használjuk-e az ő megnevezésénél? Néhai Gyalui Farkasnak,akinek az Apáczaira vonatkozó adatokért valóban sokat köszönhetünk, szóban közölt nagyon nyomatékos érvelése az volt, hogy mivel Apáczai életének utolsó éveiben s igy tevékenységének javakorában a Cseri alakot irta,

1) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest,1867.loo.

2) Szabó Károly: Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyujtott terve a magyar hazában felállitandó első tudományos egyetem ügyében. Pest, 1872.

3) RMK. I. 876. és Névmutató.

4) ItK. 1958: 52-57. és e kötetben.

ezért tehát nekünk is őt kell követnünk.E nagyon is megfontolandó véleménnyel szemben legyen szabad azonban ellenvéleményt hangoztatnom.

Jól ismert helyzet, hogy a XVII. században a nevek használatánál nem voltak kötött szabályok,csupán általános szokásként jelentkezik, hogy a keresztnév elé, mint jelzőt, a családnevet,vagy az apa foglalkozásának megjelölését, az elé pedig a születési, avagy annak az állandó tartózkodási helynek a nevét illesztették, ahonnan a nevet cserélő ifju, vagy felnőtt más vidékre elszármazott; a városi polgároknál pedig e helyett leggyakrabban a saját, avagy apja mesterségének megjelölését tették. A külső országokat járt férfiaknál meglehetősen gyakran a keresztnév előtti családi, avagy származási (filiációs) nevet latinosan, netalán görögös alakura változtatva, használták, ellenben az olyan névformálás,mint amilyen a Csere>Cseri folyamatban végbement, nem tartozott az éppen mindennapos esetek közé. Ezért tehát semmi szükség,hogy ebben éppen mi kövessük Apáczait akkor, amikor még a saját rokonsága - sem cselekedte meg, hogy családnevét Cseri alakban rögzitse meg.Egészen más volna a helyzet, ha felnőtt korában már egyáltalában - nem használta volna családja nevének eredeti alakját s nem éppen ő maga tette volna ismertté a Csere névalakot!

Állitásunk helyességének bizonyitására felkutattam Apáczainak lehetőleg összes köztudomásra jutott aláirását, valamint az egykoru és közel egyidejü névjelöléseket. Ennek az adattárnak egyenként való részletezése helyett csak az összegezést adom, természetesen figyelmen kivül hagyva az egészen hibás közléseket, mint amilyent például a Pethő Gergely krónikáját kiegészitő Spángár irt "Apátyai" alakban.

A teljes adattárból most már megállapitható,hogy Apáczai nevének sajátkezű és egykoru idegen névirásából 68 emléket sikerült összegyüjtenem, ezekből

I. Származási név (Apáczai) keresztnévvel, vagy anélkül: A. Magyar nyelven...21,[5] B. Latin nyelven...16,[6]...Együtt 37.

---

5) Az 1930-as években a kolozsvári RefKollKvt-ban RMK. 374. sz. kvtári jelzéssel. - A kvári ref. egyházközs. quártásainak számadáskönyve az 1655/56. évről 5/B, 34/A, 37/A+B. lev. - A kvári ref. ekkla 1664. évi vagyonleltára: 10/A, 29/B. lev.(Az egyházközs. lev.tárában.) - Sáfár, 1653. 4o, 1656. 99. -A kvá-

A B. csoportból különösen figyelmünkre méltó a származási-névnek latinositott végződése, mégpedig nominativusban: Apacius - 3; genitivusban: Apacii - 5; datiusban: Apacio - 1 előfordu - lásban.

Természetes, hogy a latin "-ius" melléknévi képzőt Apáczai nem a család-, hanem szülőfaluja nevéhez kapcsolta, mintegy előnevesitve az eleinte alanyesetben,meg "de" praepositióban használt megjelölést. De érdeklődésünkre az is számot tarthat, hogy e latinositásnál a hangtorlódást elkerülendő, a szóvég utolsó magánhangzóját egyszerüen kiugratta s ezért nem találunk soha - mint ahogyan várnók Apaczaius, vagy Apaczainus névalakzatot. Meg kell még jegyeznünk, hogy ez a csoport jelentkezik a legnagyobb számmal (37), bizonyitván, hogy a szülőföldjéről elszakadt Apáczait nemcsak ma, hanem a maga idejében is jóformán csak származási nevén emlegették.

II. Származási és röviditett családnév (Apáczai Cs.) keresztnévvel:

Helyesen: ...1,[7] hibásan pedig (mint Apáczai P.) megint csak ...1 esetben örökittetett meg.[8] Összesen tehát: 2 előfordulás.

III. Származási és eredeti családnév (Apáczai Csere) keresztnévvel:

A. Magyar nyelven...1,[9] B. Latin nyelven...12,[10] Együtt:...13.

---

ri szabó céh számadáskönyve. (A volt ENM lev.tárában.)-Bethlen Miklós önéletirása. (Pest, 1858.) I. - EPrK. 1875: 39, 40. - 1879: 492-93. Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához tanulmány. Kolozsvár, 1892. 11. - RMK. I. 883. - Szilágyi Sándor: A két Rákóczi Gy. fejedelem családi levelezése. Bp.1875. 47, 499. - Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 133-34, 141, 143.

6) RefKollKvt. Q. 90, V. 201, Y. 117. jelzéssel. - Oratio de Studio Sapientiae ajánlásában. RefKollKvt. - Ill. Coll. Orth.Claudiop.Album. 2. (Uo.) - Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 11. - Gyalui. 11. - RMK. II. 897. sz. BpestiSzle. 1863. (17.köt.) 494. - ItK. 1891: 433. - TT. 1886: 608, 1893: 171.- Jakó Zsigmond szives közlése szerint: Udvarhelyi ref.koll. és kolozsvári unit.koll. nagykönyvtárában volt egykor.

7) RMK. III. 1804.

8) RefKollKvt. RMK. 70.kk. jelzéssel és RMK. 2114.

9) RefKollKvt. RMK. 242. sz. jelzéssel és RMK. I. 876.

10) RefKollKvt. D. 134. és A. 96. sz. jelzéssel. - Uo. RMK. 384., sz. jelzéssel. Gyalui. 6-8. DebrProtLap. 1901: 720. - RMK.III. 1756, 1773, 1850. Debreceni ref. nagykönyvtár: E.201 és 202.

A B. csoportba besoroztam öccsének egy névirását is,minthogy ez is eredeti alakban őrizte meg a családi nevet. Meg kell azt is jegyeznünk, hogy e csoportbeliek között egyetlen előfordulás sincsen,amelyben a származási név latinos végződéssel lenne ellátva.

IV. Származási- és latinositott családnév (Cserius Apaczai) keresztnévvel:

Nominativusban...mindössze csak 1 esetben.[11]

Érdekes jelenségnek tartom,hogy a származási helynévből képzett név nincsen latinositva, csupán a családnév kapott "-(i)us" végződést s egyuttal az alapszó végső magánhangzóját mintha kiugratta volna s ezzel mintegy alapot szolgáltatott volna a későbbi Cseri névalakra.

V. Származási és továbbképzett családnév (Apáczai Cseri) keresztnévvel:

A. Magyar nyelven csak 2 ilyen családnév-alak fordul elő;[12]

B. Latin nyelven: a) nominativusban:...1,[13] b) genitivusban:.... 7[14]; c) dativusban: ...4[15]

C. Zsidó nyelven (Cs֝ri Ap֝c֝i)...1[16].

Összesen tehát: 15 esetben.

Az egykori forrásokból összegyüjtött különböző névjelölések rendszerbe való foglalása után annak megállapitása következnék, hogy miképpen is jöhetett létre a Csere-Cseri névváltozás! Ezt ugyanis kétféleképpen kisérelhetjük meg megfejteni. Legkönnyebben arra a lehetőségre gondolhatnánk, hogy Apáczainak bizonyosan nagy és értékes könyvtára lévén, barátai, ismerősei közül sokan kértek tőle kölcsön könyvet. A kötetek mindenikében pedig benne lévén a tulajdonos megnevezése, vagyis személynevének birtokos esetben

---

11) Gyalui. 6. - Archiv. N.F. XVI.212. - DebrProtLap. 1901:832.

12) EPrK. 1875: 39. - Gyalui. 26.

13) Album Scholae...Claudiop. 28. (RefKoll.)

14) RefKollKvt. A.96,Y. 18.sz. jelzéssel és kéziratkötet az Üveges szekr. 87.sz. jelzéssel. - Gyalui. 6. - Szilágyi:Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 148. - Bpesti Szle. - 1863. 494. - RMK. II. 918. - Kolozsvári unit. nagykönyvtár. (Jakó Zs. szives engedelmével.)

15) Album Scholae.: Cl. - RefKollKvt.: A. 7. kvtári jelzéssel.- Gyalui. 6. - Szilágyi: Vértanuk. lol, 143.

16) Debreceni ref.koll. nagykönyvtára: E/202.

való jelölése: (Est) Johannis Chierj Apaczii, ezért azután nem lenne lehetetlen, hogy az itt jelentkezett családnév (Chierj) a IV. csoportban felsorolt példa szerinti nominativusos alaknak (Tserius) genitivusa (Chierij); természetes, hogy arra is kell gondolnunk, hogy a kellemesebb hangzás kedvéért az alapszó végső magánhangzóját (az Apáczai - Apacius példájára) már maga Apáczai is kiugratta. Ha tehát ez a folyamat hozta volna létre a "Cseri" névalakot, abban az esetben megállandósulását ott kellene keresnünk, hogy az eredeti családnevet nem ismerők ezt gondolván tulajdonképpeni családnévnek, leggyakrabban igy is nevezték őt s Apáczai maga is ezért fogadta volna el ezt a névalakzatot.

A most elmondottakban valóban nem volna semmi lehetetlenség, ha a feltételezett torzitás nem a családi, hanem a származási névvel történnék, ugyanis a XVII.században még mindig ezen volt a hangsuly s ezért az idegenek legtöbbször el is hagyhatták a családnevet, nemhogy az ismeretlen név helyes, avagy helytelen alakján törjék a fejüket! Ezzel szemben e névalakot maga Apáczai alkotásának is tarthatnók. Ugyanis már tárgyaltuk a Csere-Cserei névformálódást, tehát az sem lenne valószinütlen, hogy itt is annak kellett bekövetkeznie. Kiindulópontul ilyeténképpen a legkorábban (1648 szeptember 5-én) jelentkező IV. csoportbeli névalakzatot kellene látnunk, amelyet a főiskolák latin szelleme teremtett meg s bárha Apáczai eleintén még ragaszkodott is az elődöktől örökölt névalakzathoz, utóbb azonban az akadémiákról történt visszatérése és végleges letelepedése után feléledhetett benne is a filiációs alapra visszavezethető névjelzés szokása, csakhogy ő már az 1648-i "Tserius" alakot vehette kiinduló pontul, amelynél az alapszavat befejező magánhangzót már előzőleg kiugratta. E megoldás a következő lehetőséghez is utat mutat.

Ezzel szemben egy sokkal lényegesebb fejlődési lehetőségről sem szabad megfeledkeznünk, mégpedig arról, amelyet a Cserei névnek a Cseréből való származtatásánál már bemutattam, um. Ferancz+i, Balázs+i, András+i, Csere+i alakokban. Bevallom, a "Cseri" név létrejöttének hihetőleges helyes utját Bán Imrének adatokban nagy gazdagságu könyvében találtam meg. Ő ugyanis felsorol egy, előttem eddig ismeretlen adatot, mégpedig Bethlen Gábor 1622 november 5-én Gyulafehérvárott keltezett nemeslevéllel "Benedictus Chieri de Nagy Bölön" nevű férfiut és atyját: Mihályt, valamint testvéreit,

Tamást, Miklóst, Istvánt, meg Györgyöt nemesi rangra emelte.[17] A gyulafehérvári káptalanban átiratban megmaradt oklevél bevezető cime azzal kezdődik, hogy "Literae armales nobilium..Cseri de Apácza a exemptio domus eorum in possessione Nagy Bölön et sede Sepsi existentis ex originalibus coram nobis praesentatis transumptae."[18] Bárha a káptalan valószinűleg csak bemondásra irta a "Cseri" név elé a "de Apácza" származás-megjelölést, még sincsen semmi okunk kételkedni annak helyességében. Ugyanezt erősiti meg a debreceni református nagykönyvtárban őrzött arab-latin nyelvű könyvbejegyzése, amellyel Apáczai saját magát már 1650 után "Jôchănăn Cserî Apâcâî mițtrănsîlvânija"-nak nevezi meg. E héber betűkkel irt kézirásban annál kevésbbé lehet tollhiba, mivel - Módis László főigazgató szives felvilágositása szerint - a családnév végén levő magánhangzó hosszu "î"-vel iratott. Ilyeténképpen a szucsákiak és mások apáczai Cserei nevével szemben itt már Apáczai Cseri alakot találunk. A kettő között csupán az a különbség, hogy a szóvégi "i" magánhangzó a magánhangzótorlódást elkerülendő, kiugratta a közvetlenül megelőző "e" hangot.

E folyamat bebizonyitására példákat szeretnék bemutatni. Igy a régi magyar könyvek nyomdai jelzéséből jól ismerjük Heltai[19] Gáspár tipográfusnak Helti Gáspár[20] névalakját is. Azután az 1612. évi kolozsvár-városi sáfár számadáskönyvében Herepei András,[21]

---

17) E nemeslevél bizonyosan egy nem egészen megfelelő formula alapján állittatott ki, ugyanis ha Cseriék megelőzőleg a Székelyföldön szabad székelyek között lakó jobbágyok lettek volna, akkor ennek valamiféle nyomát találnók az oklevélben, főképpen azt nevezve meg, hogy kinek valának jobbágyai. A megnemesitettek nem tudván latinul, ezért nekik mindegy volt a nyert oklevél szövege, mert csak az volt a fontos, hogy az óhajtott jogokat teljes egészében megkapják; a kancelláriai iródeák pedig nem találván formulát a törcsvári vár védelmére kötelezett, de szolgálatát időközben elhagyott s Székelyföldre átköltözött katona-rendű egyénnek megnemesitési okiratához, tehát neki is valóban mindegy volt, hogy annak szövege a megnemesitendőnek milyen formában biztositja a nemességet.

18) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 33-34. - Kempelen B.: Magyar nemes családok. Bp. 1911. I. 137.

19) Tulajdonképpen Helta(u)i.

20) Igy találjuk többek között az 1613. évi városi dica-könyvben (7. l.) "Caspar Helthy h(áza) Tipograph(us)", vagy az egyházfiak 1614. esztendei számadáskönyvében (9. l.) "Pulsatum est. filiae Casparis Helthi Notarij". (KLt.)

21) Sáfár. 1612. 114. (U.o.)

az erdőgondviselők regestumában ugyancsak Herepei András[22] nevét a közép-utcai fertály hóstátjában Herepy András h(áza),[23] 1647-ben ugyanott Herepi Andrasnè h(áza)[24] alakban találjuk. Igy látjuk még a Porcshalmá-n 1617-ben született s 1681-ben elhunyt Porcsalmi András,[25] 1695 táján a Makfalvá-ról származott Makfalvi Péter szentsimoni ref. prédikátor nevét.[26] Kolozsvár egyik határrészét még ma is Tarcsaházá-nak nevezik, ezt egy 1660. évi okiratban nem tarcsaházai, hanem "tarcsaházi határ"-nak hivják.[27] Idézzünk egy helynevet is Kalotaszentkirályról 1719-ből: Magyarókereke falu nevéből képzett "magyarókereki ösvény" elnevezését.[28]

Ezek alapján állithatjuk, hogy az ősi otthonban keletkezett és használt Cseré-ből származott Cserei és Cseri egy és azonos szó, azzal a különbséggel,hogy az utóbbiban már érvényesült a magánhangzótörlódás megszüntetésének hangkiugratással történő szabálya. Tehát a Bölönbe kiszármazott Cser(e)iek is abból a családból eredtek, amely maga az Apáczán maradt Csere. Ezzel szemben a Cséri család származása s nevüknek eredete egészen más lapra tartozik, mert e vezetéknév nem személy-, hanem helységnévből alakult családnévvé.

Tulajdonképpen mindegy lenne, hogy a "holt professzor" élő szellemét melyik válaszut elé állitjuk, mert, hát, elég azt tudnunk, hogy ha az összegyüjtött 68 előfordulás közül a családnévnek Csere példáit szám szerint állitjuk a Cseri alakzattal szemben, azt tapasztaljuk,hogy a professzor nevének ismert adatai közül

Csere alakban. 13-szor,
Cserius " 1-szer,
Cseri " 15-ször

22) Erdőgondviselők. 1612. 127. (U.o.)

23) Dica. 1614: 45. (U.o.)

24) Dica. 1647: 9. (U.o.)

25) Temetési kártája a kvári farkas-utcai templomban.

26) Sárpataki M.: Noé bárkája c. munkájában a szegedi egyetem irodalomtörténeti tanszékének könyvtárában levő példányban levő bejegyzés szerint.

27) Jakab: Kolozsvár.II. 675.

28) Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei. I. Kolozsvár, 1942,50.

jelentkezik. Ez az adatsor tehát mintha boldog emlékezetű Gyalui Farkas nézete felé huzná a mérleget, sőt még inkább arra a felére igyekezné billenteni, ha a névirások keletkezésének idejét veszszük tekintetbe. Ugyanis az 1648-esztendőbeli többé-kevésbbé közömbös Cserius-tól eltekintve, a Csere alak - a professzor öccsének névirását nem véve számitásba - mind 1653, illetőleg 1655 előtti, mignem a Cseri alak egyetlen kivétellel mind 1656 utáni keletkezésű.

Ezzel a tényleges helyzettel szemben van azonban egy másik, ugyancsak számottevő szempont is és ez az, hogy a maga idejében - Apáczai csakis az eredeti Csere családnévvel lett közismertté! Igy találjuk mindjárt az 1650-ben tartott vitatkozását, az 1651 évi doktorrá avatási disputációját, az 1653. évi üdvözlő versét s az 1653., illetőleg 1655. esztendei "Magyar encyclopaediá"-ját. Mindannyija a Csere névvel! Kérdés tehát, volt-e egyáltalában a maga idejében kinyomtatott munkája, amelyen a Cseri nevet használta volna? Feleletünk az, hogy ilyen nem volt, mert az 1654-ben megjelent "Magyar Logicatská"-ban csak falujának nevével nevezte meg magát, ugyanigy találjuk az 1658-ban kiadott, de mára már elveszett disputációjában is. Van, igaz, két egyidejü, latin nyelvű nyomtatvány, amely nem a saját tollával irva, Cseri néven említi őt és ez Fogarasi Mátyásnak 1658. esztendei vitatkozása, továbbá az 1660. év első napjaiban előállitott temetési kártája. Ezek azonban nem is eléggé közismert nyomdatermékek.

Ilyeténképpen - azt hiszem - nekünk is föltétlenül azt a nevet kell használnunk, mind a közbeszédben, mind a tudományos dolgozatokban mind pedig a könyvészeti müvekben, amelyen nevét ő maga tette közismertté s amelyen müveinek szabályszerűen pontos, vagy kivonatolt cimjegyzéke is nyilvántartja, minthogy anélkül sem különböztethetünk meg külön cimmutató szerinti és külön értekezésbeli névhasználatot.

Nem nagyon fontos, de mégis csak meg kell emlitenem, hogy Apáczainak eleddig ismert okiratai, illetőleg azok eredeti anyakönyvei is, mint az 1650. évi utrechti, az 1651. évi harderowicumi egyetemi beiratkozási, továbbá az 1651. esztendei házassági anyakönyv mind Csere családnéven számol be róla, egyedül csak a leydai akadémia őrzi a közömbös Cserius alakot. E névhasználat-

nál tehát nem az a fontos, hogy Apáczai a Csere családba született, hanem az, hogy ő maga ezen a néven tette ismertté a nevét, sőt munkáit is ezen a néven jelentette meg.

Az elmondottak ellenére mégsem lenne fölösleges eljárás, ha a könyvek név- és cimmutatóinak szerkesztésekor az eredeti családnév feltüntetésével egyidejüleg zárjelben, vagy megjegyzésképpen, sőt külön utalócédulán is reá irányitanók a figyelmet a Cseri névalakra, mert hiszen életének utolsó négy esztendejét ezen a néven élte le, sőt egyik-másik kéziratos munkáját ("Oratio de Summa Scholarum Necessitate", továbbá "Egy Academia felállitásának módja és formája") az utókor az ő később átformált családnevével megjelölve, adta ki (1872-ben, 1876-ban és 1894-ben).

A kolozsvári "kis oskola", ahol Apáczai tanult

Kolozsvár területén a XVII. század első felében három tanintézet működött, mégpedig az óvári, továbbá a szentpéteri unitárius, valamint ugyancsak az Óvárban létesitett orthodoxus, vagyis kálvinista schola. Ezeknek közbeszédbeli megkülönböztetése annak idejében nem a felekezet szerinti megnevezéssel történt, hanem a két unitárius iskolának egymással való szembeállitásakor a belvárosit egyszerűen Schola-nak, gyakran nagyobb iskolá-nak (schola maior), a külvárosit pedig kisebb, vagy külvárosi, avagy szentpéteri iskolá-nak (schola minor, vel suburbana, vel Sancto Petrina) nevezték.[1] Ezzel szemben az óvári kétféle felekezetbeli iskolának megkülönböztetését egy sajnálatos emberöléssel kapcsolatosan az 1629.évi városi törvénykezési jegyzőkönyv február 7.-i és 2o.-i tanuvallomásaiból idézem. Mégpedig:

> "Lattam hogy jeovenek az mi mendicansink az nagy Scholabelj mendicansok eleot." Majd "Tudom az mi azt nezi hogy azoknal az kis oskolabelj eot mendiansnal az kik az megh eolt Eczken Janoson es tarsain tamadtanak vala ugyan az kis oskola eleot mind fegyver volt." Azután "jeovenek az nagy Iskolabol oda Deakok s- tiltak,hogy ki ne agyak az migh Biro Uramtol pechyetet hoznak, de egj haidu hadnagi leven ot,az szitkozodek s az kis scholaban be kesertette."[2]

De ugyanigy találjuk az 1647 évi városi sáfárpolgár számadáskönyvében,február 16-án feljegyezve: Fejedelem

> "Vrunk el menetele utan hoztak volt Cipo süttetö Vraim Cipot Nro 64o,de szegensege miat ki nem adhatta[m] mind Jöuö iarok-

1) Gál Kelemen I. 427.

2) Városi törvénykezési jegyzőkönyv az 1629.évből. (KLt.)

[na]k, hane[m] ex Commisione A(mplissimi) S(enatus) kültem az kis Scholaba Nro 66 edgi nagi fel haital. Az hait ert fl.-den 25 - Masod Medenczebe kültem az nagi Scholaba Nro 66 eöregh felsaital. Az hait ert f.-den.25 (Az fogházba Nro 76) A Szent Peteri Scholaba az Deakok[na]k Nro 45."[3]

Tehát az óvári unitárius iskolának Nagy oskola (iskola,schola), a kálvinista tanintézetnek pedig Kis oskola (schola) volt a közhasználatos elnevezése. Az előbbinek épülete azonos az egykori Szent Domokos-rendi szerzeteseknek az óvári Kispiac északkeleti sarkán álló XV. századbeli rendházával, mignem az utóbbinak pontos helyét az alábbiakban fogjuk meghatározni.

A kolozsvári református egyházközségnek az 1608 szeptember 29-én ugyanitt tartott országgyülés végzésével történt megalapitása következtében Báthori Gábor fejedelem 1609 március 2o-án, Fehérvárott kelt adománylevelével az uj gyülekezetnek ajándékozta az óvári beomlott tetejű puszta templomot. Rövidesen ezután az anyagi támogatásról is gondoskodott, 1610 december 21-én Szeben - ben kiállitott ujabb oklevelével a kolozsvári dézmának felét, valamint a harmincadon befolyó jövedelmet az uj ekklézsiának juttatta, hogy annak egyharmada a papok, más harmada az iskolai tanitók és tanárok, harmadik harmada pedig a tanulók és diákok táplálására fordittassék. Azonban e rom templom birtokbavétele, valamint, az iskola elhelyezésének kérdése ekkor még mindég nem történhetett meg, mert ugy látszik, hogy az unitáriusság a korábban uralkodott Báthoriaktól és Bastatól szenvedett sok méltatlanság és jogtalanság következtében féltve őrizvén Kolozsvárt még eddig sértetlenül maradt épségét, ellene mondott a templomadományozásnak, Báthori pedig bizonyosan nem akarva maga ellen ellenszenvet kelteni e gazdag s amellett hozzá hű városban, ezért a birtokba helyezés ügyét egyelőre nem erőszakolta, hiszen amugyis éppen elég baja volt mind belső, mint külső ellenségeivel,akiknek száma önkényes magatartása miatt rohamosan növekedett. A Serban Radul havasalföldi vajdától Brassó mellett szenvedett csufos veresége a bécsi udvart Erdély elfoglalására ösztönözte s ezért Forgács Zsigmondot nagyobb számu sereggel Erdélybe inditotta utba.Az előrenyomuló császáriak előtt az utjokba akadt városok egymás után hódoltak meg.

3) Sáfár 1647. 596. (KLt.)

Igy érkeztek meg Kolozsvár alá is,amely azután 1611 julius 25.-én kénytelen volt megnyitni kapuit Forgács, Sennyei és Rákóczi Lajos ostromló serege előtt. Időközben azonban Báthorinak sikerült elpártolt vezérét, Nagy Andrást, magának ismét megnyernie, Bethlen Gábor pedig török segitséget hozott az országba s igy a már Szebent ostromló Forgács seregét egyesült erővel csufosan szétverték s ezzel egész Erdélyt ismét felszabaditották. Kolozsvár is 1611 szeptember 1-én Nagy András hada előtt meghódolván, a tanács most már egyik követségét a másik után menesztette Szebenbe, hogy a haragvó fejedelmet kiengesztelje. Báthori kegyelmének egyik ára - ugy látszik - a reformátusok ügyének eldöntése volt; ezt az a körülmény bizonyitja, hogy alig jött vissza Szebenből az utolsó követség,rá 16 napra a fejedelem a templomadományozásról uj donációs levelet állittatott ki, majd két nappal ezután megtörtént a birtokbahelyezés is. A tél elmultával,1612 április 2o-án Kolozsvárt kiadta a templomadományozást magában foglaló harmadik és most már ünnepélyes, diszes oklevelet, ami után következő vasárnapon, vagyis április 22.-én, husvét első napján,megtörténhetett e templomnak a fejedelem jelenlétében való ünnepélyes átadása is. Ezt követőleg május 12-25.-én tartott szebeni országgyülés határozatilag is megerősitette az adományozást,minthogy a reformátusoknak ellenmondás nélkül történt a birtokba iktatása. Ennek elhatározása után azonnal, vagyis - amint egy egykoru könyvbejegyzés bizonyitja - "Anno 1612. 24 die Maij ceperunt Caluinj aedificare seu rursus extruere monasterium, quod confinium tenet Arianicae scholae."[4]

Mindezekből tehát nyilvánvaló, hogy nincsen igaza Török István jeles történészünknek, aki a kolozsvári református kollégium életét Bocskai István idejétől, 16o6-tól eredezteti.

A templom helyreállitási munkálatai - ugy látszik - hosszabb időt vettek igénybe, hiszen Bethlen Farkas történeti munkájából, valamint az unitárius egyházfiak 16oo. évi számadáskönyvében feljegyzett adatokból[5] következtetve, e szentegyház romlásának mér-

4) Szerző: A kolozsvári ref. egyházközség megszervezése.(Kézirat).

5) Bethlen Farkas történeti munkája. IV. köt. - Thordai Máté és néhai Mark Miklós 16oo. évi unit. egyházfiak számadása. 39-41. (KLt.)

téke szokatlanul nagy lehetett. Igy a harmincad árendájának Báthoritól adományozott összegéből legelőbb is a templomot épithették meg s csak azután gondolhattak a papi lakások és az iskolaépület megszerzésére. A reformátusok épitőmunkáját különben még az a körülmény is hátráltathatta, hogy az uj fejedelem, Bethlen Gábor,uralkodói székének elfoglalása után az unitáriusok ismét csak tiltakozásukat jelentették be az óvári templomnak más felekezetnek való adományozása miatt.

Kolozsvár adófizetőinek könyvében az 1608. évtől kezdődőleg a Media Intra (Moenia)-ban az Asztalos Péter házában megtaláljuk Lukács papnak, teljesebb nevén Traszki másképpen Maróthi Lukácsnak, a kálvinista egyházközség legelső lelkipásztorának nevét; 1614-től kezdődőleg azonban neve már a Vetus Castrum-ban Nekles Dolman házának lakójaként van bevezetve. Az 1615. december 1o.-én összeállitott uj adókönyv "Consignationes az mely hazakon auagy Szemelieken Adot nem Vehettünk" cim-iratu csoportjában ismét csak a Vetus Castrum-ban Nekles Dolman házán kivül, amelynek most is Lukács pap a lakója s évi 8 fl. lenne az adója, már Junkh Andras házát is megjelölve találjuk,neve után irt Schola magyarázattal adva tudtunkra adómentességét. Az 1616. évben azután már háromra növekedett a kivételezett házak száma, ilyeténképpen jelölve meg: "Vetusba Haromsagos Papok haro[m] h(ázának adója lenne) f.24/-."[6]

A helyzet tisztázásához tartozik annak a körülménynek a megállapitása, hogy a most megjelölt házak hiába vásároltattak meg, s jutottak a kálvinista egyházközség kétségtelen tulajdonába, még négy évtized multával is a régi tulajdonosok nevével vannak az adókönyvbe bevezetve. Egyuttal mindég megjelölték a fizetendő adóösszeget, amelynek elengedése - a város közigazgatásának szabályai szerint - évről évre kérelmezendő lett volna. Megemlitendő még az a helyzet is, hogy annak idején, amikor a házszámozás még ismeretlen volt, az épületek ezzel az előttünk már szokatlan módon való körülirással jelöltettek meg, azt mondván, ha valaki netalán a Kis oskola-után érdeklődött volna, hogy az az Óvárban a Junkh András-féle házban van.Sőt e megjelölés még bonyolódott azzal is, hogy ez a ház eredetileg az Endres Pöldneré (Pöldner Andrásé) volt, őróla szállott azután Junkh Andrásra; e jogi viszony

6) Városi Dica-könyvek. (KLt.)

már most a Dica-könyvek egyes évfolyamaiban az adózók egyszerű felsorolásánál is legtöbbször részletezetten neveztetett meg.

Ezek előrebocsátása után hogy ezt a házat mi is megtaláljuk, szükséges a szomszédokat is kinyomoznunk. Erre legelső utmutatóul szolgál az az okirat,amely a teleknek 1614-ben a fejedelem rendelete történt megvásárlásáról állittatott ki, megnevezvén Poldner alias Szabó András árváinak az Óvárban levő házát,amelynek szomszédai délről Nemezgyártó Mihály,nyugatról,meg északról a mellette húzódó szoros ut.[7] Még részletesebb utbaigazitást találunk hat, név szerint megnevezett hid-utcai lakósnak a városi tanácshoz 1634 február 9-én intézett panasziratában.Ebben előadatott,"hogy az elmult időkben az óvárban,az mi szomszédságinkban kálvinista uraink az mely scholát kezdének épiteni,eleve látván azt,jövendő üdőben is, mind magunk személyében s mind maradékinkra minémű nagy nyavalya, veszekedés és bosszuság következnék." Éppen ezért már akkor kivánták, hogy telküket az iskolától elválasztó kőfalat (amely azonos volt az óvári várfallal) javitsák meg:"ruinait,lyukait erős kővel, mészszel, jó temérdeken mind a zsendely aljáig berakják, hogy az tanuló ifjak senki udvarára ne kandalhassanak."Erre vonatkozólag meg is történt a megállapodás. Ehhez a városi tanács kiküldötteinek beleegyezéséből megengedtetett,"hogy az kőfalon feljül (vagyis a kőfal felett) az héjazaton öreg ablakokat csináljanak,hogy az kamrák (vagyis a lakószobák) köziben világosság szolgáljon bé,mely most is ugy vagyon."Az egyházfiak azonban a romlásokat csak "valami hitván agyaggal és apró kövekkel akkor bétatarozák ugyan imigy-amugy,melyet egynehány nap mulva az pajkos szabásu deákok kibontának és udvarinkra hántak." Ettől kezdve azután minden panaszolkodásuk ellenére is állandóan sok kellemetlenségük és káruk származott s "immár egynehány esztendőtől fogva anynyira megrontották mind az város kőfalát,... mind magunk és magok közét és zsendelyes héjazatit, hogy szabadon udvarunkra járhatnak scholájokból," sőt "az város közönséges tömlöczéből" azon keresztül "vasbékóban veretett foglyok" is megszöknek.[8]

E panasziratból megállapitható, hogy a Kis oskola az óvári

---

7) Jakab: Kolozsvár. II., 560.

8) Fekete Mihály: A kolozsvári ev.ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875. 22-24. - Jakab. Okl. II. 291-92.

várfal hid-utca-felöli szakaszára támaszkodék, még pedig ugy látszik, hogy egészen közel a városi tömlöchöz. Ha ezek után az egykori Dica-könyveket fogjuk vallatóra s azok alapján megállapitjuk Kolozsvár helyszinrajzát, azt találjuk, hogy az Óvár keletfelöli kőfalán belül közepütt állott a nyugat-keleti tájolásu templom, melyet Báthori Gábor csak az imént adományozott a kálvinistáknak, emellett azután egy nagyon keskeny szoros vezetett az áttört kőfalon a Hid-utcába;ezt az egykori hivatalos nyelv "Angiportus ad vetus Castrum"-nak,[9] vagyis Óvárba vezető szorosnak nevezett. Most már ezzel kapcsolatosan vissza kell térnünk az egyszer már emlitett 1629. évi törvénykezési jegyzőkönyv tanuvallomásaira, idézve Pávai Tamás kálvinista diák szavait: "en akkor explorator voltam, mikor az dologh eset keszteok, utannok jeottem az szorosban-is,de mikoron eleijben alla Pavaj, es Chyernatoni Mihalj megh vaga az decuriot,[10] ez a ket Inas tavul allott teolleok mint vagy ket kopia hozzanyera az kis Schola feleol való soron."[11] Ezekből a szavakból tehát bizonyos, hogy e scholának a szoros északi során levő templommal átellenben, vagyis a délfelöli soron kellett állnia, viszont bejárata nem innenfelől volt, minthogy az exploratornak a verekedő diákoknak "utána kellett jönnie a szorosba"!

A továbbiakra nézve ugy találjuk, hogy erre az Angiportus-ra a kőfallal párhuzamosan egy utácska torkollott, amelynek hivatalos elnevezése:"Versus Turrim Carceris,"vagyis a börtöntorony irányában volt. Tehát ennek északkeleti szegletén kellett állania az Endres Pöldner, azaz a Junkh András-féle teleknek,amely 1615 óta, mint a református egyházközség tulajdona, a Kis oskolát fogadta magába. Ugyanezt állapithatjuk meg a további adatokból is. Ugyancsak a Dica-könyvek ugyanitt nevezik meg először is Petrus Filstich Auricampsor házát, majd utána Schola megjegyzéssel az Endres Pöldner-féle Endres Junkh-házat,[12] ettől számitott negyedik telekül pedig a Turris Carceris-t nevezik meg, erről az utóbbiról azután a maig megmaradt épületmaradványokból is tudjuk, hogy a nyugat felé könyökben megtört utcának éppen a hajlásában állott.

9) Dica, 1627.

lo) Mind az explorator, mind a decurio diáktisztség volt.

11) 1629. évi törvénykezési jzkv.

12) Dica, 1647.

Filstich Péter aranybeváltó háza tehát éppen a templom szentélyéhez simult s igy közte és a schola között huzódott el a Hid-utcából a Kis-piacra vezető szoros. Ezt a sikátort, amely a Kornis-utca nevet viseli, a XIX.század folyamán kiszélesitették s ezért a Filstich-féle ház egy részét is lerontották, a megmaradt épületrész falába azonban visszahelyezték a házat jelölő egykoru kőtáblácskát, ennek felirata azután még ma is hirdeti, hogy ez volta DOMVS / CEMENTARIA / ET AVRICVSORIA / 1608.[13]

A szemben levő sarkon állott Kis oskola épületéről, sajnálatos körülményképpen, jóformán alig tudunk valamit is megállapitani. Annyi mégis bizonyos, hogy kapuja (porta) - amint már előbb mondottuk - a mellékutcácskába nyilott, az épület maga pedig hátra, egészen a kőfalig ért, amit különben az a körülmény is bizonyit, hogy a kamarák közötti folyosót az épület héjjazatán a várfal fölé vágott nagy ablakokkal kellett megvilágitani. Mivel fedele, amely - a panasziratból következtetve - zsindellyel fedetett, a várfalnál magasabbra ért, bizonyosnak mondhatjuk, hogy e háznak emeletesnek kellett lennie.

Ennyi mindössze, amit magáról az épületről elmondhatunk. Az intézménynek története azután más lapra tartozik, ezért csupán e ház sorsáról van még egynehány elmondandó szavunk.

A Kis oskola épülete mindössze csak négy évtizedig szolgálta rendeltetését. Ugyanis II. Rákóczi György fejedelem néhai édesapja szándékát megvalósitandó, 1651-ben lerakta alapjait a farkas-utcai iskolaháznak; ettől kezdve azután megszakitás nélkül folyt tovább az épitkezés, de mivel Bethlen Miklós önéletleirásában, 1654-ben arról emlékezik meg,hogy "a mi scholánk az óvári templom mellett volt",[14] bizonyitja, hogy a farkas-utcai uj épület - legalább is berendezésében - még mindég nem volt befejezve, pedig az óvári iskola már nagyon is rossz állapotban volt. Az egyházközség quártása ugyanis számadáskönyvében 1654 május 30-án azt jegyezte fel,hogy "az schola el akart dölni" s ezért "valami öreg fákkal" meg kellett támogatni.[15] E romlást nagy mértékben fokozta az 1655.évi április 3-i mérhetetlen nagyságu tűzvész pusztitása,amely

13) Jakab: Kolozsvár. Világositó rajzok, és Balogh Jolán: Pákei Lajos rajzai Kolozsvár épitészeti emlékeiről. Kolozsvár,1947. 30.sz.kép.
14) Bethlen Miklós önéletirása. Pest, 1858. I., 234.
15) Bedj András és Kobzos István ref. quártások Regestuma.48/A.Az egyházközs.lev.tárában.)

évek hosszu sora alatt is alig pótolhatott veszteséget okozott a városban szerte mindenkinek. Majdnem az egész belvárossal együtt elégett a farkas-utcai kollégium, az Óvárban pedig a templom is a mellette lévő Kis oskolával együtt. Ilyeténképpen tanitási célokra az már soha többé nem volt használható s a quártás feljegyzése szerint 1655 őszén az "Oh varbeli rossz oskolatt el rontva[n]",faanyagát is más romlások javitására hordatták el az ekklézsia gondviselői.[16] Ugy látszik, azonban, hogy ez az épület bár megszünt oktatási célokat szolgálni, a teljesen tönkre nem ment épületrészek - utólag netalán ki is javitgatva - még továbbra is fennállottak. Ezt gyanithatjuk az egyházközség 1664 május 3o-án készitett leltárkönyvé - ből, amelyben az ingatlanok között fel van sorolva "az Óvárbéli puszta Templomunk mellett (levő) o Schola ház."[17] Majd az 167o. évi quártások számadáskönyvében találjuk április 3o-án feljegyezve:"percipialta[m] az O vari Puszta Schola háztol ház Bért Brassai Györgytől kétt forintott."[18] A "puszta" megjelölés a mai "rom" jelentésnek felel meg, de példánk azt bizonyitja, hogy alatta "felhagyott" tulajdonságot is érthetünk, hiszen felhagyott iskolaházért még vételezhettek be házbért, de rom-épületért aligha. További sorsáról is maradt fenn még egy adat. E szerint Buday Mihály városi főhadnagy, egyházközségi kurátor, 1672/74.évi számadáskönyvének alábbi bevételi tétele szerint:"Az Ovari hazat mely regen Schola volt, az Ecclesia tetczeseböl attuk el - fl.loo //-."[19]

A felsorakoztatott néhány adat - soványsága ellenére is - világosan megcáfolja Szalárdi krónikájának azt a tájékozatlanságból eredő állitását, hogy a farkas-utcai templom és iskola felépitése után "az ó-várban levő oskola és egyház a szász natiobeli evangekusoknak hagyat(ott)".[2o]

Végezetül hagytuk iskolánk megjelölésében használt "kis" jelző eredetének megállapitását. Bárha kétségtelen, hogy ez az épület

16) Istvándy Bálint és Keczely Gergely quártások Számado Regestomok. 32/b. és 33/b.(Az egyházközs.lev.tárában).

17) 1664. évi egyházi vagyonleltárkönyv.29/b. (U.o.)

18) Hosz Pál és Szathmári János quártások Ratioja. 13/b. (U.o.)

19) Néhai Buday Mihály kurátor Generalis Ratioia 1672/74.évekről. 2/b. (U.o.)

2o) Szalárdi. 237.

teológiával egyesitett főiskolává bővült s mind a magyar,mind pedig a szász tanuló ifjuságot magába fogadta, - a kor szokása szerint - terjedelmére nézve csak eléggé szűkös s talán az unitárius scholáénál is valóban kisebb férőhelyű volt, mégsem ez a különbség adta a két intézetet megkülönböztető elnevezést.De fokozatbeli különbségért sem nyerhette az egyik a "nagy", a másik pedig a "kis" melléknevet, hiszen kétségtelen körülmény, hogy az unitárius iskola külföldi akadémiákon tanult tudós tanárok vezetése alatt működő kiváló intézet volt, a reformátusoké pedig egyelőre, mégpedig a szervezkedés ideje alatt, csak itthoni iskolákat végzett rektorok oktatására volt berendezkedve, akik egy-két - három évenkénti tanárkodásuk után külföldi akadémiákra távoztak tudásuk tökéletesbitése céljából.Igy találjuk ezt a legelső tanárral kapcsolatosan is az 1617. évi városi sáfárpolgár számadáskönyvének augusztus lo-i feljegyzésében, tudtunkra adván, hogy "az it Velo Trinitarius mestert Embersegh tanolni (a fejedelem) Vrunk Vitebergaban külduen," két-lovas szekeret adtak alája Bánffihunyadig.[21] Ezzel szemben 1629-ben itt már feleséges, tehát mindenféle tanulmányait befejezett, állandó állást betöltő igazgatót találunk, aki mellett még lektor is van alkalmazásban.[22] Majd 1631 táján itt tanit a kiváló orvosdoktor és iró Csanaki Máté,[23] sőt valószinűleg a nagy tudós Szenczi Molnár Albert is. Később pedig Apáczai előfutárainak mondható Porcsalmi Andrásról, Igaz Kálmánról és Sikó Jánosról vannak adataink.[24] Mindezek az indokok tehát megcáfolják, hogy a kálvinista iskolában a "kis" jelző értékbeli fokozatot jelölne,ellenben határozottan állithatjuk,hogy benne a fiatalabb tulajdonságot kell keresnünk, mint ahogyan ma is használjuk a családon belől a szülővel azonos nevű gyermeknél, mondván az anyát például "nagy Kati"-nak, azonos nevű leányát pe-

---

21) Sáfár 1617. 64.

22) Az unitárius egyházfiak számadáskönyvében a harangozásokból befolyt jövedelmek között: 1629. II.-23. "Pul(satum)E(st) Consorty Rectoris Scholae Reformatae." és 1629.V.-2o. és 21."Pul(satum) e(st) lectorj scholae reformatae." (KLt.)

23) Szerző: Csanaki Máté, a kolozsvári református iskola igazgatója. (Et. 1943: 226-28. és az Adattár I. kötetében.

24) Szerző: Scholabeli állapotok Apáczai Csere János Kolozsvárra jövetele előtt. (Lásd e kötetben: 37o-4o4)

dig "kis Kati"-nak, vagy az apát "nagy Pistá"-nak, fiát meg "kis Pistá"-nak.

A Kis oskola épületének helyén a XIX. és XX. században a báró Bornemisza-kuria,ma pedig a posta-telefon-központjának kétemeletes uj épülete áll.

Meg kell még emlitenem, hogy ebbe az iskolába nemcsak magyar, hanem szász nemzetiségü tanulók is jártak. Bizonyság erre, hogy a quártások számadáskönyvükbe azt jegyezték fel, hogy 1654 április 3-án "egy Szász Deák megh halva[n] az scholában, az Hidelvi Calandosnak adtam temetesert és sirásásért", tovább pedig azt emlitik meg, hogy 1654 május 13-án "az schola portaja mellett levő Szasz Deakok kamaraja"-ban /vagyis lakószobájában/ javitásokat végeztettek.[25]

25) Bedj és Kobzos Regestuma. 46/B, 47/B, 48/B. levél.

Apáczai akadémiákra való utbaindulásának és hazatérésének időpontja

A tanulásában kiváló Apáczai a marosvásárhelyi schola igazgatására kijelöltetett ugyan, azonban azt nem fogadta el, mivel minél előbb szeretett volna a külső országokba utbaindulni.

II. Rákóczi Györgynek anyjához 1956 január 10-én irott leveléből tudjuk, hogy Apáczait a Bethlen Gábor-féle nagy alapitvány jövedelméből Geleji Katona István püspök küldötte a külső országokbeli akadémiákra:"Apáczaihoz semmi közünk,kegyelmes asszonyom, collegium költségével püspök uram tanittatta."[1] Erről különben maga Apáczai is bizonyságot tesz a "Magyar Enciklopédia" előszavában, elmondván, hogy "... a főtiszteletű és tudós Geleji István urtól, aki akkoriban az erdélyi egyház püspöke, nekem pedig nagy pártfogóm volt, az egyház költségén felszerelve, magasabb tanulmányok végzése céljából az Egyesült Németalföld hires akadémiáira küldettem."[2]

Apáczainak a fehérvári kollégiumból való kibucsuzásáról és Hollandiába történt utbaindulásáról nem maradt feljegyzés, de a körülbelőleges időpontot mégis csak meg tudjuk határozni. Ugyanis Ilyefalvi Sz.Miklós utrechti hittanhallgatónak 1648 március 13-án tartott vitatkozásából arról értesülünk, hogy Árkosi Benedek, a fehérvári iskolának ekkor már rektora volt, róla pedig tudjuk, hogy Apáczai éppen az ő buzditására fogott hozzá a zsidó nyelv tanulásához,[3] bizonyos tehát,hogy Apáczai e tájban még a fehér-

1 Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 499.

2 Szöveggyüjtemény a régi magyar irodalomból. (Szerk.: Bartha János és Klaniczay Tibor.) I. rész. Bp. 1951. 554. (Apáczai Cs. J.: A Magyar Enciklopédia előszava, ford. Bán Imre.)

3 Herepei János: Árkosi Benedek. (E kötetben.)

vári collegium kötelékébe tartozott.A legközelebbi adatunk azonban már a franekerai egyetemen 1648 julius 22-én történt beiratkozásáról számol be.[4] Meddig tartott az utja, illetőleg hazulról mikor bucsuzott el,azt legkönnyebben egy hasonló eseményből állapithatjuk meg. Nem válogatjuk a kerülő utakra vonatkozó példákat, minthogy a tudományokra szomjas diáknak bizonyosan az volt a szándéka, hogy minél előbb hallgathassa a jeles tudósok előadásait.

Kövendi György kolozsvári magyar sáfárpolgár számadáskönyvébe 1647 junius 5-én feljegyezte, hogy "Tott Janos uizen haro[m] alumnus deakokat S. C. L. B. V. P.[5] Franciscus Fogarasit, Sinko János, Szabolai Mihalt Varadigh, hatt loual, solui fl. 9."[6] E három ifju elindulását tudva, könnyen megkaphatjuk Hollandiába való megérkezésüket, illetőleg az egyetemre történt beiratkozásukat. Nevökre Ugyanis Franekerában akadunk legelőször.Az itteni egyetem anyakönyvében 1647 augusztus 3-án találjuk bevezetve Franciscus K. Fogarachy, Joannes P. Siko, Nicolaus (!) Zabolai-t, mindhármójuk neve után irt"Ungarus SS.Theol. Stud. recensitus" megjegyzéssel.[7] A Kolozsvártól Franekeráig tartó utat ezek szerint 59 nap alatt tették volna meg, igen ám, de amig Erdélyben a Gregorianus-,addig Hollandiában még mindég a Julianus-féle időszámitást használták, ez pedig ebben az időben tiz napnyi eltérést mutatott.Ilyeténképpen tehát utazásuk 69 napig,ezért a Gyulafehérvárról való elindulástól számitva, kereken 10 hétig tartott.

Az elmondottak következtében, ha Apáczainak 1648 julius 22-i franekerai beiratkozását választjuk alapnak,abban az esetben visszafelé haladva, május 24. napját jelölhetnők meg Kolozsvárról való továbbindulásának. Ha ehhez hozzászámitjuk,hogy egykori szeretett tanárának:Porcsalmi Andrásnak meglátogatására s az ujonnan felavatott farkas-utcai templomban a vasárnapi istentiszteleten való részvételre még egy-két napot szánt,hihetőleg május 20 táján bucsusva ki a fehérvári iskolából, indult külső országokba vezető utjára.

---

4 Hellebrant Árpád: A franekeri egyetemen tanult magyarok. (TT. 1886: 608.)

5 E rövidités "Salus Conductus Levelükre Biró Vram Parancsára" szövegre oldandó fel.

6 Sáfár. 1647. 531. (KLt.)

7 Hellebrant. i. m.

A fejedelmi nagyobb kancellárián kiállitott menetlevelet (salus conductus) hihetőleg még az öreg fejedelem utasitására állitották ki. Tartalmában bizonyosan rendeletet adott az erdélyi és felsőmagyarországi postaállomásokként kijelölt községek előljáróságának, hogy az utazó számára ételt, italt, szállást, fuvart adjon. Ugyanis az 1622 május 1-től 23-ig tartott kolozsvári országgyülés XX. t. c. kimondja, hogy a salus conductust is jól megolvassák s "ha specifice nem lészen demandálva, senkinek semmit ne adjanak",[8] a külső országokba induló, vagy onnan jövő diákok azonban - bárki alumnusai lettek légyen - soha sem nélkülözték a legnagyobb gondoskodást.

Kerek öt esztendeig tartott akadémiai tanulásának ideje alatt a hollandiai Franekera, Leyda, Utrecht s Harderovicum egyetemének előadásait hallgatta és tanulta; vitatkozásokat tartott, sőt megszerezte a teológiai tudományok doktori fokozatát is. A teljes tanulmányi idő letelte előtt, az 1652. év őszén Csulai püspök megküldötte a hazatérő utjára szánt költséget is, minthogy azonban 1651 szeptember 30-án Utrechtben megházasodott,[9] ifju feleségét bizonyosan nem akarta kitenni a hosszu téli utazás viszontagságainak. Valószinüleg a szülők is féltették messzi idegenbe menendő leányukat, ezért hihetőleg csak az 1653. esztendő tavaszának derekán szánták reá magukat a vizen is, meg szárazon is teendő, hónapokig tartó utazásra. Ennek bizonyságát leljük magának Apáczainak saját szavaiban, amelyet a Magyar Enciklopédia bevezetésében ad tudtunkra:"...főtiszteletü és tudós Csulai György urnak, az erdélyi református egyházak püspökének kitüntető, de éppoly váratlan jóindulatában és bőkezüségében részesültem, aki elegendő uti költséggel ellátva, a hazába való sürgős visszatérésre szólitott fel. De engem az őszi időjárás mostohasága és más nem csekély sulyu akadályok arra kényszeritettek, hogy akaratom és kedvem ellenére még az egész telet az idegen vidéken töltsem."[10] Minthogy Apáczai

8 EOE VIII, 101.

9 Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához tanulmány. 8.

10 Szöveggyüjtemény. I. 556.

most már asszonyostól s netalántán kisded gyermekkel, valamint meglehetős mennyiségü podgyásszal indult hazafelé, ezért itt nem merem az eddigi mértéket alkalmazni, még kevésbé pedig az egy századdal későbbi Bod Péternek 1743 julius 24-től november 29-éig Leydatól Enyedig megtett viszontagságos utját[11] választani időhatárolóul.

A jeles készültségü teológiai doktort idehaza már várták. Hihetőleg Medgyesi Pál, a néhai öreg fejedelem udvari papja, a világi jellegü egyházigazgatás szükségességének buzgó hirdetője, Lorántfi Zsuzsánna jóvoltából most már sárospataki pap, válthatott szót az öreg fejedelemasszonnyal a szabadabb szellemi irányzat ifju munkásáról, Lorántfi Zsuzsánna pedig nem késhetett Apáczai számára fia pártfogását is megszerezni. Ezt állapithatjuk meg II. Rákóczi Györgynek 1653 augusztus 14-én édesanyjához Radnótról intézett leveléből: "Apáczainak, kegyelmes asszonyom, semmi hirét nem hallottam, irunk felőle Fejérvárra."[12] Ekkor azonban Apáczaiék még mindég utközben valának, valahol Felsőmagyarország kanyargós utjain kocogtak, elkerülendő az Alföld török uralom alatt levő sikságát.

A hazaérkezett Apáczai neve először Széchi Seres István Kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyvében bukkan elő, aki 1653 augusztus 25-én számolt el arról, hogy "Viszi Apalczai Janos Deakot Enyedig Czompo Leorincz 3 louon. mil: 5, teszen - fl. 1 d.87. Eodem Az portekajat Viszi Fodor Istuan 8 ökrön, teszen fl. 2 d. 50."[13] Tehát a fejedelem költségére utlevéllel utazó Apáczaiék maguk 3 lovas járművön kocsikáztak, mignem egyetmásaikat 8 ökrös szekér vitte utánuk. Az ökrök nagy száma arra vall, hogy a szekér sok és sulyos terüvel volt megrakva, bár valószinü, hogy butordarabot a messzi Hollandiából nem szállitottak magukkal, de az öltönyök, fehérnemü, asztal- és ágynemü, konyhaedények, étkezéshez szükséges felszerelés kellő mennyisége nem hiányozhatott a fiatal asszony kelengyéjéből; ehhez számitsuk azután hozzá magának Apá-

11 Jancsó Elemér: Felsőcsernátoni Bod Péter önéletirása. Kolozsvár, 1940. 99-104.

12 Szilágyi Sándor: A két Rákóczy. 471.

13 Sáfár. 1653. 40.

czainak a holmiját,s különösen nem egy hordóba csomagolt könyvtárát.

Kolozsvárról tehát hétfői napon indultak tovább s Enyedig öt mérföldnyi utat tettek meg; ott azután megpihenve, váltott járművel és állatokkal vágtak neki az onnan már csak jó két mérföldnyi távolságra fekvő Fehérvár felé vezető utnak.Az ökröknek természetesen jóval több időbe került, mig ezt a hét mérföldet megtették, ezért valószinü, hogy az utasok portékájukat el nem hagyták, vagy legalábbis bevárták Enyeden s ott megpihenve, indultak tovább.Erre merem magyarázni azt a több napnyi különbséget,amely a Kolozsvárról való elindulás és a Fehérvárra való megérkezés közt eltelt. Ugyanis Apáczai saját feljegyzései, amelyről Seivert közleményéből szereztünk tudomást, azt örökitették meg,hogy augusztus 29-én szombati napon érkezett meg Fehérvárra, ennek évfordulóját azután mindég megbőjtölte.[14] Igen ám, de ha az időszámitási táblázat alapján figyeljük meg a napok egyezését, akkor azt vesszük észre, hogy augusztus 29-e nem szombati, hanem pénteki nap vala,[15] ezt az eltérést azután semmiképpen sem egyeztethetjük a Seiverttől közölt adattal, legfennebb feltételezhetjük, hogy Apáczai feljegyzését csak évek multával vetvén papirosra, a heti napot eltévesztette,magát a böjttel megünnepelt évforduló napját azonban semmiképpen sem hibázhatta el.

Apáczai élettörténetének megirásánál annak minden legkisebb fordulópontját is alapos megismerés alá kell vetnünk. Ezért jött létre a fenti számbavétel is, bárha ehhez szükségesnek látom nyomatékosan megismételnem Szilágyi Sándornak közel száz évvel ezelőtt, vagyis 1867-ben elhangzott kijelentését, hogy "sajnálni lehet, hogy (az Apáczaitól eredő) jegyzetek nem hozatnak napfényre a Seivert irományai közöl, ahol azok hihetőleg fellelhetők lesznek."[16] Néhai Gyalui Farkas Apáczainak sok becses emlékét gyüjtötte össze, de a Seivert-féle adatok eredetijét sem neki, sem a legujabban kitünő munkát végzett Bán Imrének sem sikerült megtalálnia. Ennek ellenére mégis ujra meg kellene kezdeni a további nyomozást, minthogy Seivert magukat a feljegyzéseket nem közölte s ezért azok még több olyan adalékot tartalmazhatnak,amelyek Apáczai életének egyes pontjait jobban megvilágitják.

14 Szilágyi Sándor:Vértanuk a magyar történetből.Pest,1867.105.
15 Szentpétery Imre: Chronologia. Bp. 1923. I. melléklet.
16 Szilágyi Sándor: Vértanuk. 107.

Apáczai Kolozsvárra jövetele

A kiváló érdemű Gyalui Farkas Apáczairól irott alapvető tanulmányában a kolozsvári református egyházközség levéltárából előkerült olyan adatot emlit, amelynek alapján azt tételezhette fel, hogy Apáczai 1654 junius 11-én Kolozsvárra jött netalán a presbiteri egyházigazgatás gondolatának terjesztése céljából.[1] Alólirottnak azonban arra a két papirosszeletre, amelynek tartalmából Gyalui a fentebbi következtetést vonta le, a leggondosabb kutatással sem sikerült reá akadnia, de annak időpontját látatlanban is a leghatározottabban kétségbe vonja, illetőleg állitja, hogy a cédulák irójától lejegyzett évszámot talán a nehezen olvasható kézirás miatt, avagy valamilyen esemény hatása alatt tévesztette el maga a közlő Gyalui.

Tulajdonképpen mit is tartalmazhattak azok a papirosszeletek? Csupán annyit, hogy Apáczai a megjelölt napon néhány megnevezett férfiuval Kolozsvárra érkezett. Kik voltak ezek a férfiak, akiknek neve -bizonyosan az alig olvasható irás következtében- a közlésben részben el van torzitva, -egykoru okiratok alapján könnyen életre kelthetjük! Ilyeténképpen:Kanta pap azonos azzal a Kanta Fazekas János Pap-pal, aki az 1655-beli kolozsvári adózók névsorában a külső közép-utcai hóstátban iratott össze,[2] s aki ugyanebben az évben a várbeli ekklézsiában is többször teljesitett szolgálatot.[3] Ezért valószinű,hogy az ispotály református papja. - Kolozs István neve helyesen Kobzos István deák, az egyházközség 1653-55. évi egyik quártása, 1664-ben perceptor s mint ahogyan Bethlen Miklós irja:"görögül tudós polgár ember",aki a diák Beth-

1) Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához. Kolozsvár, 1892. 11.

2) Dica. 1655. 32. KLt.

3) Quártások. 1655/56. RefLt.

len társaságában Baumgarthus Bálinttal, az unitárius iskola jeles tanárával, "maga is erősen disputált,melyben ma is sok jut eszembe".[4] Fejér Benedek nem más,mint Fejérvári Benedek deák árus ember, városi főbiró s Váradi Miklós mellett az ekklézsia egyik főpatrónusa. Timár Bálint az egyházközségnek 1664. évbeli perceptora. Wicza Péter helyesen megnevezve: idősebb Wiczei Péter patricius polgár, akit az 1652. évben az ekklézsia egyik moderatoraként emlitenek. Mátyás deák azonos Brassai Mátyás deákkal, az 1658-59 gazdasági évi egyik dézmaquártással. Szeőrös András a kolozsvári unitárius szászok papjának 1644-ben reformátussá lett testvéröcscse, aki áttérésekor a magyar gyülekezethez csatlakozott,különben később királybiró. Almer Márton nevére csak az 1655-56 gazdasági évi számadáskönyvben minden tisztségmegjelölés nélkül akadtam. Végezetül Jenei István az 1641. esztendőtől kezdődőleg kolozsvári lelkipásztor, majd kolozs-kalotaszegi esperes s a farkas-utcai templom felépitése után továbbra is az óvári szentegyház szolgálatában maradt egyházi férfiu.

A megnevezett férfiak tehát a város közéletében tekintélyes, az egyházközség igazgatásában pedig vezetőemberek, - talán Kanta pap kivételével - mindannyian a konzisztorium tagjai s igy Apáczaival való érkezésüknek valami egészen más jelentőségének kellett lennie, mint az amugyis püspökös egyházigazgatás hiveivel együttes propagandautnak! Ennek alapján az 1654. évszámot egészen tévesnek kell tartanunk, a helyeset pedig ugyanazon hónap ugyanazon napjával megkapjuk az egyházközség quártásainak 1655-56.gazdasági évi számadáskönyvében, elszámolván,hogy "Anno 1656 Die 11 Junij Apaczay Urammal erkeztenek megh Fejérvarűl, adtünk Eő kigelmenek Buzat jovendő szolgalattjara kőblőtt 3,V(ékát)=".[5] Tehát a kiváló tudós és nagyhirű teológiai doktorért méltó küldöttség ment Fehérvárra és hozta a megnevezett napon uj állomáshelyére: Kolozsvárra.

Kétségtelenül bizonyos tehát, hogy az 1654. esztendőnek Apáczai kolozsvári életében nincsen helye.

Külön kell még hangsulyoznunk, hogy az 1656. esztendőben a

---

4) Bethlen Miklós önéletirása. Pest, 1858. I. 235.

5) Quártások. 1655/56. B. lev.

város élén mint főbiró a református magyar Váradi Miklós és mint királybiró az unitárius szász Auner Gábor állott.[6] Az előbbinek tanultságát és világlátottságát ismerjük, Aunerről is tudjuk, hogy becsületes és értelmes polgárember volt.[7] Az 1655 április 3-i nagy tüzvész okozta pusztulások helyrehozására a százférfiak testülete bizonyosan a legarravalóbb, erős akaratu és befolyásos férfiakat akarta a város vezetésére állitani s minthogy ebben az évben megint református magyar polgárra került a választás sorja, Váradi Miklós ezért nyerte el ujra a főbirói tisztet.

E körülményt hozzákapcsolva ahhoz a helyzethez, hogy az egyházközség főkurátora is Váradi maga volt, ezek alapján bátran állithatjuk, hogy Apáczai fogadását is ő rendezte. Minthogy azonban a konzisztórium hivatalos helyisége[8] éppen akkor épült, az ilyen alkalommal szokásos ténykedés ezért netalán a szomszédos templomban ment végbe.

A méltó fogadtatás tehát jó előjele volt Apáczai kolozsvári működési lehetőségének.[9]

---

6) Sáfár. 1656. KLt.

7) Jakab Elek: Broser Péter élete és krónikája. KerMagvető. 1895: 96-104.

8) A mai Farkas-utca 23. sz. régi papilak utcafelőli terme.

9) Gyalui fenti adatát Bán Imre is helyesbitette Apáczai Csere János Bp. 1958. c. könyvének 436, 454. lapján.

A scholamesterház
Apáczai kolozsvári szállásai

Látható emlékjel nélkül az emlékezés csak rövid életű.

Amikor Apáczai kolozsvári lakásának legalább helyét sikerült megállapitanom,már születésének 300 esztendős évfordulója alkalmával megtörtént a figyelmeztetés, hogy e hely a jeles tudós, szabad szellemű gondolkodó és kiváló nevelő emlékére bár csak egy táblácskával jelöltessék meg. Most, 35 év után,amikor Apáczai rövid élete végének évfordulójához érkeztünk el,jó lenne megismételnünk e felhivást.

Az 1655.esztendő április 3-án keletkezett s csaknem az egész belvárost elpusztitó, mérhetetlenül romboló tűzvész - Szalárdi krónikája szerint - egyetlen délután ideje alatt 1800 házat hamvasztott el;Nagy Szabó Ferenc memoriáléja pedig arról tudósit,hogy itt csak az Óvárat és onnat felől vagy két utcát kimélt meg.[1] Ezért tehát még egy év multával sem lehetett könnyű feladata Istvándi Bálint és Keczely Gergely egyházközségi quártásoknak, amikor a kolozsvári scholához iskolamesterül rendelt Apáczai Csere János számára lakásról kellett gondoskodniok. Végtére azonban ez is sikerült s ha a kibérelt ház nem is volt teljesen ép állapotban, aránylag mégis csak kevés költséggel sikerült rendbe hozatniok. "Szamado Regestomok" erről a tevékenységükről 1656 tavaszán a következő tételekkel számol be:

"Az melj hazatt Magjar Utczaban tiztogjatűnk fel Debreczeny Janos haza feljett Apaczay Mester Ura[m] szamara, arra valo koczegj igj kovetkezik

600 zendjett vitünk Veresmarthi (első pap) Ura[m] hazatül ennek el viteletul f(i)ze(ttűn)k. . . . . f - = 6

1) Szalárdi.288. és Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memoriáléja. ETA. I. 160.

300 szazatt[2] fel veretűk fizetuk az fel vereszetül
az alcznak. . . . . f. - = 35
1 szeker mazlo agjagtul fize(ttün)k . . . . . f. - = 15
2 szeker szemetnek ki viteletul . . . . . f. - = 16
80 Tangierokatt Czinaljat be az Töczeres 1 Tangirtul
d. 2. . . . . f. 1 = 60
23 Tangerül fizetem d. 3 Egtűl . . . . . f. - = 69
4 Nap szamara Egj azszonnak tiztogjatasatül
meszelestul . . . . . f. - = 60."[3]

E felsorolás után szükséges tisztába jönnünk, hogy tulajdonképpen mit is értünk adatsorunknak "Debreczeny Janos haza feljett" megjelölés alatt,minthogy az ékezet hiánya miatt különféle magyarázatra gondolhatunk. Ugyanis a"felett" értelem a folyó felső folyásának irányában való szomszédházat,[4]vagy tán a felházat,vagyis az emeletet jelentené. Nem lenne lehetetlen a "felét" értelmezés sem, amely a telek hátsó felére épült s lakó számára kiadható külön házra utalna.[5] Végezetül a számunkra ma egészen szokatlan "félét" szót vehetnők elő,illetőleg annak egykori jelentését is szükséges figyelembe vennünk. Ezt az utóbbi lehetőséget azután meg is kell magyaráznunk.Ugyanis a házszámozásnak a XIX.században történt rendszeresitése előtt az egyes telkek közötti tájékozódás az eredeti tulajdonos megnevezésével történt, miként a többek között az óvári orthodoxa (református) schola épületét még a XVII. század közepén is a századeleji tulajdonos: Endres Junkh nevén sorolja fel a hivatalos összeirás.[6] Ezt a jelenséget most már kapcsoljuk egy 1726 február 25-én keltezett okirat meghatározásához,amely emliti "Kolosvár városában az Óvár kapun belől azon

2) Összesen csak 300-at.

3) "Istvándy Bálint es Keczely Gergely Szamado Regestomok, Colosvari Orthodoxa Ecclesianak Dezmabelj Proventussarul Az el mult 1655 Eztendo belj Augnak napjatul ez jelen való 1656 Eztendo-belj Juliusnak napjaigh." 34/A.levél. (Az egyházközség lev.tárában.)

4) Korábbi közleményemben (Pásztortűz 1925, 260-62.) ezt az értelmezést fogadtam el.

5) Egy hasonló kassai példában Kerekes György ("Polgári társadalmunk a XVII.században") ilyen értelemre gondol.

6) Dica. 1647.

házat, mely...is vulgo hivattatik Mátyás-király háza-félének;"ennek az emlitett Mátyás király háza-félének épitésére a tulajdonos Joó Borbála Csegezen eladott porciója árát forditotta.[7] Ezzel az adattal azután megkaptuk a fenti "feljett"-féle megjelölés helyes értelmezését s ilyeténképpen bizonyos,hogy a quártások magát Debreczeny János házát bérelték ki Apáczai száméra. De hogy ez a ház a várfalon belőli Magyar-utcának melyik telkén állhatott, ma talán lehetetlen is volna megállapitanunk,arra azonban biztosan következtethetünk, hogy az északi, vagy a déli házsornak dereka táján lenne keresendő. Tudjuk ugyanis, hogy Monostor-utcának csak felső, Magyar-utcának pedig csak alsó feléig nem ért el az előző évi tűzveszedelem lángnyalábja,[8] Debreczeny háza azonban egy kevéssé mégis csak megrongálódott,teljesen azonban nem ment tönkre, minthogy az épen maradt övezet határán állhatott.Ellenállását főképpen az segithette elő,hogy épitőanyaga föltétlenül kő lehetett, Szalárdi szerint ugyanis ekkor "a fa épületeknek csak a telekjek maradt vala; a kőépületek is sok helyeken a tűznek sebessége miatt nagyon megromladoznának és szakadoznának."[9]

Ennek a kibérelt háznak - ugy látszik - zsindelyezése és üvegezése volt megromolva, s az elhagyatottságtól a szemét gyült két szekérnyi mennyiségűre, valamint a becsurgó eső és az olvadó hó leve hagyhatott nyomokat a helyiségek meszelésén és padlózatán.

A ház lakhatóvá tétele után most már az egyes helyiségeket be is butorozták:

"Az mester Ura[m] szalasara az mit dogjozott az Asztalos

1 feketen festett Asztaljatt	f. 1	= 25
1 fejeren Aszt(al)jatt	f. 1	= -
1 fejeren padott	f. -	= 50
1 Eöregh karszekett	f. -	= 75
2 kis karszekett egj Egj embe(rne)k va(ló)t	f. 1	= -
1 Festett Agjatt	f. 1	= 75
1 Fejeren Agjatt	f. -	= 60
1 Fejeren kar szek	f. -	= 45
2 kis padoczkatt	f. -	= 30

7) Jakab: Kolozsvár. Okl. II. CCLVII.sz.
8) I.h. II. 658-59, és 701-3.
9) Szalárdi. 288.

1 kön tartott . . . . . f. 2 = 50."[10]

A berendezés tehát mindössze ennyi volt: 1 festett s 1 festetlen puhafaágy, 1 festett s 1 festetlen asztal, 1 festetlen hátas(?) s 2 kis pad, 1 keményfából(?) való nagy és 3 egyszerű karszék, valamint 1 könyvtartó, amely - az árából itélve - nagy téka lehetett. Mindez a mai igényekhez mérten, bizony, édeskevés vala, hiszen a messzi Hollandiából hozott fiatal asszony egy köntöstartó s egy fehérneműt, meg háztartási felszerelést tartalmazó ládánál aligha hozott több berendezési tárgyat magával. Ehhez járult urának nehány könyves ládája, illetőleg hordaja. E mennyiség igazolásául szolgáljon az a feljegyzés, amelyet Széchi Seres István városi sáfárpolgár 1653 augusztus 25.-én irt hivatalos számadáskönyvébe a külső országokbeli egyetemekről hazaérkező s városunkon keresztül utazó Apáczaival kapcsolatosan. Ekkor ugyanis

"Viszi Apalczai Janos Deakot Enyedigh Czompo Leorincz 3 louon mil(iariorum) 5 teszen . . . . . fl. 1 d.87"

"Eodem Az portekajat Viszi Fodor Istuan 8 ökrön,[11] teszen . . . . . fl. 2 d.50"

Természetes,hogy a lovas szekérre az utasok mellé legfennebb csak a féltettebb tartalmu láda került, mignem a többi portékát a nyolc ökörtől vont szekér szállitotta Enyedigh, onnan pedig ujabb fuvar a kijelölt állomáshelyre, a fejedelmi székhelyre: Gyulafehérvárra. Nagyon lehetséges azután, hogy három esztendeig tartott fehérvári működésének ideje alatt egy és más butordarabot maga is készittetett,hiszen - mint jól fizetett akadémikus mester - mégis több járandóságot élvezett,[12] mint kolozsvári professzorkodása idején. Minthogy tehát az ekklézsia által csináltatott ingóságok között még csak pohárszéket, tálast, meg fogast sem találunk, nagyon valószinű, hogy mindezt már ő hozta magával Fehérvárról. E feltételezésünket különben még az a körülmény is valószinűvé teszi, hogy Fehérvárról való átköltöztetése most már nem egy, de két ökörszekeret vett igénybe.

---

10) Istvándy - Keczely. 34/B. lev.

11) Sáfár. 1653. 40.

12) Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyujtott terve. Közli Szabó Károly. Pest, 1872. 10.

A számadáskönyvben felsorolt butorok mind együtt csupán két helyiség berendezését tehették, mégpedig a festett darabok a szobába, a fehéren hagyott festetlenek pedig a konyhába voltak szánva. Ezért hihető, hogy lakásának nem is volt több helyisége.

A butordarabok elkészitésével egyidejűleg

"1 szeker fatis vetetünk az szalasr(a). . . . . fl. - = 61
Az melj bortt Vitetünk az Eö kglme szalasara,
nagj munkaval kelett az korczolasnak hoza ternj,
fizetünk tulle . . . . . f. - = 40
Az szeke(re)snek bornak el viteletul . . . . . f. -- = 16."

Erről a borról azután az jegyeztetett fel:

"Mester Uramnakis adjatanak (a kurátorok) Eő kegelmek jovendo szolgalatara Eö kigelmenek az melj vott az Aszkon 7 Hordo-78 Vedrett tartott."

Ehhez még:"adtünk Eő kigelmenek Buzat jovendo szolgalattjara kőblött 3 V = -"[13]

Amikorra azután ennyire rendbe jöttek,utba inditották a küldöttséget, hogy ünnepélyesen hozzák haza a tudós teológiai doktort.

"Az mikoron Eő kigelmejer mentenek Kassay Pál Ura[m]nak adtünk

utti kolczegere . . . . . f. 5
Az lo szekeresnek adtju[n]k . . . . . f. 1 =."[14]

Fehérváron azután elintézve teendőiket, mihamarabb vissza is tértek:

"Anno 1656 Die II Juny Apaczay Urammal erkeztenek megh Fejervarűl."[15] Az érte ment és vele hazatért küldöttség tagjai az egyházközség s egyuttal a város legelőkelőbbjeiből kerültek ki.[16]

---

13) Istvándy - Keczely. 34/A., 21/B., 5/B. lev.

14) I.h. 34/B. lev.

15) I.h. 5/B. lev. /1925. esztendei közleményemben sajtóhiba következtében a keltezésben tévesen jun. 17. került./

16) Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához tanulmány. Kolozsvár, 1892. 11. /Itt kell megjegyeznem, hogy Gyalui értékes könyvének ebbe az adatába az eredeti okiratnak hihetőleg rossz kézirása s netalán a nyomdai szedésnek tévedései miatt az évszám és a nevek közlésébe több elirás csuszott bele./

A régi szokást követve, Apáczai most már átvette hivatalát, a dijlevelet is bizonyosan ekkor kapta kezébe s a helyszinen is megismerkedve a reá várakozó feladattal, másnap feleségéért és egyetmásaiért visszatért Fehérvárra. Személyszállitó és teherfuvarozó járművekről ekkor már nem az ekklézsia, hanem a város nagytekintélyü főbirájának: Váradi Miklósnak rendeletére, aki egyuttal az egyházközség főpatrónusa is volt, maga a város gondoskodott, hiszen Apáczai ekkorra már nem vendégként, hanem mint Kolozsvár lakója és egyházi férfia indult utba régi otthonába.

Edenburger Ádám sáfárpolgár számadáskönyvébe irt feljegyzése szerint:"1656 junius 12-én Boldis Georg vitte Feieruara Apaczayt

az Mestert Feieruara 4 louan . . . . . tt. fl. 3 // 50.
Eodem. Mennek Appacay Mester Uramert
Feieruara Buni Janos 8 Okreon.....tt.fl. 3 // 50.
Istenes Istuan 8 Okreon ... tt. fl. 3// 50."[17]

Fehérvárra érkezve, ott bizonyosan már nem sokáig időzött, hiszen a várostól fizetett fuvarosokat hosszu ideig nem is lehetett visszatartóztatnia s ezért az ökörszekerekre való tekintettel legalább is ötöd-hatod napra uj otthonába családostól együtt csakugyan meg is érkezett.

"Hogj megh erkeztek Fejervarul Eö kigelme(ve)l, - irják a quártások - gazdalkodtük 2 napra valoval, 3 Pipett - f. - = 48.- 1 1/2 kenerett - f. - = 90 - 2 Czirkett - f. - = 10 - 16 Ejtel Bortt az Czap szekrül."[18]

E gondoskodás rendszeres szokáson alapult, amit már az is bizonyit, hogy az ellátás felsorolt tételeit a számvizsgáló kurátor "Recte" megjegyzéssel hagyta jóvá.

Apáczai e házban - ugy számitom - két évig lakott. Szállása azonban távol volt a farkas-utcai scholaháztól s ezért a bentlakó tanulók felügyeletét és nevelését nem volt lehetősége állandóan figyelemmel kisérnie.

Még öregbik Rákóczi György fejedelem a Lengyelországba küldött Selmeczi János nevü követének 1640 julius 29-én Désen adott utasitásában emlékezik meg arról, hogy "Kolozsvárott vagyon egy el-

17) Sáfár. 1656. 99.

18) Istvándy - Keczely. 34/A. lev. /A csapszék az egyházközség tulajdona volt./

pusztult templom,...holott mi már egy kollégiumot akarunk épittetni, papok s mesterházat."[19] A templomot csakugyan fel is épittette s az egyik papilakot is megszerezte, de mielőtt minden tervét valóra válthatta volna, meghalt az öreg fejedelem. Elhunyta után fia az iskolát, a másik papilakot pedig az egyházközség maga épittette fel. Hihető, hogy a mesterházat, amelynek létesitése bizonyosan a leégett iskolaépület helyrehozásának nagy költségei miatt maradt s talán még sokkal tovább is elmaradt volna, ha az ifjuság nevelésének fontosságára való tekintettel maga Apáczai ki nem sürgeti. Különben is nem sok öröme füzhette őt a magyar-utcai házhoz, hiszen itt lakozásának idején jegyezte fel Kovács Máté harangoztatógazda:"1657. 18 Septem. Apaczey Uram gjermeket hogy el temetek attam az harangozó legenek - tt f. - d. 09."[20] Vajjon ez volt-e a Bethlen Miklós önéletirásában emlitett korán elhunyt gyermek, - adatok hiányában megállapitani nem tudom, de Bethlen megemlékezéséből mégis csak az sejthető, hogy rajta kivül volt egy, az apját talán csak kevés ideig tulélő fia is.

Az egyházközségnek 1664-ben készitett vagyonleltárkönyvében, amelyet mint kurátor, Szalárdi János krónikairónk is ellenőrzött, az ingatlanok közé - a többek között - az alábbi tételt jegyezte fel az összeirást végző nyolctagu bizottság: "Vagjon ugjan Farkas utzában Scholánkhoz közel Szakáts István háza fele, melj háznak felét nem régen vöttek Ecclesiank gondviselöi Schola Mesterek számára kiben lakot Apátzai Ur[am]."[21]

Ennek a háznak korábbi helyzetéről adataink mindössze csak annyit árulnak el, hogy eredetileg Eötueös Elekne tulajdona, de 1648-ban már Szakaczi Istuan fizette érette az adót.[22] Az egyházközség valószinűleg 1658-ban vásárolta meg s ilyeténképpen első lakója éppen Apáczai volt.

Kiséreljük meg e ház helyét a rendelkezésre álló sovány adatok alapján megállapitani.

A fenti idézetből tehát annyi bizonyos, hogy ez a ház a farkas-utcai uj iskola közelében volt, vagyis sem mellette, sem pe-

---

19) EOE. X. 296.

20) A ref. harangoztatógazda számadáskönyve. 11/B. /Az ekklézsia lev.tárában./

21) Vagyonleltárkönyv az 1664. évről. 29/B. lev. /U.o./

22) Dica. 1648.

dig vele szemben nem állhatott, minthogy e helyzeteket a leltárkészitők külön megjelölték volna. A scholától keletfelé hasonlóképpen nem lehetett, mert hiszen az egykori iskola a mai kollégium nagykuriájának északfelőli utcavonalán épülvén, keleti tőszomszédja a hatalmas templomépület volt. Ettől még tovább keletre ismét csak nem lehetett, mert fekvését ebben az esetben nem az iskolához, hanem a templomhoz viszonyitva határozták volna meg,mégpedig "a templom mögött" névutós helyhatározással irva körül. Marad tehát egyesegyedül csak az iskolától nyugat felé vonuló házsor. Tudjuk pedig, hogy az Apáczai-kori iskolaépület ebben az irányban pontosan a mai ó-kollégium keleti faláig ért,[23] s minthogy a mesteri lakás nem e mellett, hanem ennek közelében feküdt, tőle nyugatra jókora távolságot vehetünk számitásba, amely még a legutóbbi időkig is az egyházközség,illetőleg a kollégium tulajdonában volt.

A kollégiumi nyomda egynehány nyomtatványán az 1760-as években feltünik egy tájképes fejléc.[24] Ezt az erősen barokk-diszitményes fametszetet Páldi Székely István kolozsvári születésű,külső országokbeli egyetemeken tanult tipográfus metszette, aki 1752-től 1769-ig volt itt nyomdavezető.[25] Ő, mint e régi schola egykori diákja, bizonyosan ragaszkodását óhajtotta kifejezésre juttatni, amikor a fejléc középpontjában gyermekkorának kedves képét:az ekklézsia cimere fölé a farkas-utcai templomot, tőle balra a papilakot s a haranglábat, jobbra pedig a kollégiumot az előtte levő kuttal, valamint kissé nyugatabbra a házsorba keskeny homlokzatával beleilleszkedő földszintes házat ábrázolta ki. Egészen bizonyosnak mondhatjuk, hogy e ház, amelyet első jelentkezése óta eltelt több, mint száz esztendő alatt még meg is nagyobbithattak, a kollégiumi tanári lakás: Apáczai egykori szállása volt. Pontos helye a későbbi Kovács Dezső-utca táján, közvetlenül azon innen, avagy azon tul: a mai 12-14.számu kettős telek keleti felében állott,[26]

---

23) Szerző: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt. Kolozsvár, 1943. 1. és 2. kép.

24) Első előfordulását egy 1768. évbeli nyomtatványon találtam meg. /I.h. 11. 13. lap és 3.sz. kép./

25) Szerző: A XVI-XVIII. szdi. kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége. /MKvSzle. 1963: 178-79./

26) Szerző: Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei. Ptűz. 1925: 260-62.

hiszen ennek az utcácskának két és fél évtized előtti átvágásakor magából a telekből is jókora darabot kanyaritottak ki.

Apáczai beköltözve a fáradozásának eredményeképpen létesült állandó iskolamesterházba, itt talán még két esztendeig sem szőhette tovább "közönséges jó"-ra törekvő terveit. Felemésztődve az emberfeletti küzdelemben s a sok tanulásban, az 1659. év utolsó napjáról ujévre virradólag itt hagyta ezt az árnyékvilágot, amely - Bethlen Miklós szerint - őreá méltatlan volt.[27] Temetése is e házból történhetett. Elhunyta után kilenced napra azt jegyezte fel az elhantolást végző szabó céh könyvébe a számadást iró céhmester: "Die 9 Jan:1660.Apaczaj Vr[am] temetessetol attak fl 2 / 50."[28]

Azután az egymagára maradt, messzi földről ideszakadt "igen gyámoltalan belga feleség": van der Maet Aletta is,[29] akiről az utolsó emlékezet 1660 február 20-ról maradt meg a kollégiumnak ajándékozott egyik könyvben,[30] nemsokára, talán még az özvegyi év letelte előtt s netalán ugyane házból követte korán elköltözött urát és gyermekét, hiszen a reá nézve idegen világban már amugy sem volt mit keresnie. A ház pedig egy ideig, bizonyosan Tolnai István professzornak 1665 junius 26-án történt beköltözéséig, üresen állott, minthogy Porcsalmi András lektornak a Szentegyház-utcában vala lakozása, a nőtlen Csernátoni Pál segédtanár 1661 májusában Bethlen Miklóssal külső országokbeli akadémiákra ment, mignem Vásárhelyi Péter, a fehérvári ifjuság tanára, 1662-ben Enyedre távozott.

(Pásztortűz, 1925.26o-2.)

és a Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Nyelvtudományi Intézete Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. 1959. 1-4.sz. 73-80.

---

27) Bethlen Miklós önéletirása. Szalay László kiadása. Pest.1858. I. 253.

28) Szabó céh számadáskönyve. /ENM. lev.tárában./

29) Bethlen Miklós I. 253. és Gyalui Farkas i.m.

30) Szerző: Apáczai Csere János könyvtárának töredéke. MKvSzle: 1959: 79-85. és e kötetben.

Apáczai szamosujvári utja

A páratlan hónapokban gazdálkodó kolozsvári sáfárpolgár 1657 esztendei számadáskönyvében feljegyezte, hogy január 10-én "Erkezek az Vrunk papia Eniedy Janos Vra[m] Feieruarrol, megien vru[n]k utan Des fele, Eötöd magaual leuen". Alább az "Vrunk szekerezesi" főcim alatt pedig azt találjuk, hogy 1657 január 10-én "Eniedi Janos Az Ur[u]nk Papia megien Urunk utan az maga szanián" Mármaros irányában Visken át.[1]

Történelmünkből ismeretes, hogy II.Rákóczi György a Lengyelország ellen inditandó hadjárat gyülekező helyéül a máramarosi Visk várost és a táborbaszállás időpontjául 1657 január 14-ét tűzte ki.[2] Nos, tehát,ha udvari papja január 10-én Visken át indult, ebből a körülményből is bizonyos, hogy a fejedelem már napokkal korábban előre ment. Nagy Szabó Ferenc memoriáléjában meg is mondja, hogy Rákóczi "Mármarosba érkezvén,semmit nem mulatván, hanem maga az hadaknál elébb által mene Lengyelországba, és onnat két nagy fejér aranyos zászlót hozván néki a követek... Ez volt circa 2-m diem january", illetőleg néhány nappal ezután, minthogy a lengyelekhez intézett felhivása 1656 december utolsó napján kelt Kolozsmonostoron.[3]

Ezt tudva, bizonyosnak mondható, hogy az öt nappal később induló ujabb utasnak az udvari pappal semmiképpen sem volt azonos célja.A sáfár számadáskönyvében a "Város szekerezési" (tehát nem a fejedelem,hanem a város terhére történt fuvarozások között) számolta el, hogy 1657 "Die 15 Januarj Adatot Biro ura[m] (vagyis

1) Sáfár. 1657. 29, 106.

2) Szalárdi 297. - Enyedi István II. Rákóczi György veszedelméről. ETA. IV. 226.

3) ETA. I. 161.

a református Filstich Ferenc) eö kegielme, az eo kegielmek Scolaiabely mesterek ala,egy harom louu Szanat Szamos Vyuárigh, Nekkel Imre haro[m] louan volt oda, teszen Sallariuma fl.1 den 12// 1/2."[4]

Először is azt kell megállapitanunk, hogy ebben az idézetben a "mesterek" meghatározás nem többes szám, hanem a mai köznyelv szerinti "mesterük"-nek felel meg. Ennek utána meg az a leglényegesebb körülmény, hogy ez,a Szamosujvárra utba indult mester senki más, mint maga Apáczai. Szalárditól és Enyedi Istvántól tudjuk, hogy ez az év nagy hideggel és hóval kezdődött, rövidesen erre pedig hatalmas eső és áradás következett, tehát ilyen időben csak olyan törhetetlen elszántságu férfiu kelhetett utra,mint amilyen Apáczai is volt.

Az emlitett krónikairók azt is emlékezetül hagyták, hogy Rákóczit felesége, fiacskája és a maga helyett hagyott helytartók is elkisérték Viskig, onnan azután visszatérve, Szamosujváron állapodtak meg. Ugyanis - Szalárdi szerint - "ott Szamosujváratt, ahol a fejedelemasszony, ifju fejedelemfiával s a locumtenensekkel (u.m. Rhédei Ferenc, Serédi István és Barcsai Ákos) nagyobb bátorságért lakni rendeltetett vala."[5]

Bizonyos tehát, hogy Apáczai a fejedelemasszony udvarába kopogtatott be. Jövetelének célja csakis a kollégium épületének felépitésére bizonyosan az országos (fiskusi) jövedelmekből való segélykérés lehetett. Tudjuk, hogy Apáczait Csulai püspök jó félévvel ezelőtt helyezte át Kolozsvárra s igazgatói székét 1656 junius 11-én foglalta el. Ismeretes az is, hogy itt csak kiégett puszta falakat s emiatt leromlott tanitási és tanulási lehetőségeket, valamint csak Porcsalmitól ugy, ahogy összetartott ifjuságot talált. Tehát elmondhatatlanul nagy tetterőre és kitartásra volt szüksége, hogy mindezt helyre hozhassa. Maga tapasztalta, hogy Rákóczi neki nem volt barátja, tehát mihelyt eltávozott az országból tüstént felhasználva az alkalmat, Apáczai átment a fejedelemasszony s az országot a Rákóczi távollétében kormányzó helytartók segitségét kérendő.Különösen bizhatott a fejedelemasszony-

4) Sáfár. 1657. 233.
5) Szalárdi. 303.

nak a puritánus felfogástól nem idegenkedő udvari papjának: Pápai Páriz Imrének támogatásában, de valószinű, hogy a helytartók mindenike is jóindulattal viseltetett még az öreg fejedelemtől tervbe vett s most a fejlődés elé érkezett uj intézmény iránt. Főképpen talán Serédi István,aki különben Kraszna- és Középszolnok-megye főispánja, előbb pedig a szatmári vár főkapitánya vala, lehetett az, akihez Apáczai első sorban is fordulhatott.

Történt azonban, hogy - amiként Kövér Gábor 1657 február 27-én Szamosujvárról keltezve arról tudósitotta Teleki Mihályt, hogy "Itt uram az emberek valóban kezdenek halni. Serédi uram ő nagysága is némely nap ide jött vala s hirtelen megbetegedvén Kolozsvárra vitette magát s ott meg holt."[6] A kolozsvári sáfár február 23-i feljegyzése szerint "Seredy Istuan Eo Nag(yság)a számara gazdalkottam" ételt-italt.[7] Tehát már ekkor itt volt; életét azonban ezután csakhamar be is végezte. Szalárdi adja tudtunkra; "Ezen közben Seredj István, portára járó, ottben (t.i. Konstántinápolyban) igen ismeretes, becsületes egyik tanácsur, érdemes, igaz egy hazafia, a locumtenentiában megbetegedvén, die 25. Febr. az élők közül elköltözött vala."[8] Maga II.Rákóczi György is 1657 március 24-én Lengyelországban keltezett levelében azt irja az édesanyjának, hogy "az szegény Serédi uram halála is káros,ő azért szép időt élt volt már."[9] De hogy az ő személyét talán nem éppen hiába hozom összefüggésbe Apáczainak kollégiumfejlesztési törekvéseivel, mutatja az egyházközség "Series rerum" című konzisztoriális jegyzőkönyvének 1792 szeptember 27-i bejegyzése: e szerint ugyanis "Néhai Kamuthi Kata Aszszony Férjének Serédi István Urnak neve olvastatik ezen harangon, a' ki a' mi Eklesiánknak is igen nagy Patrónussa lévén egyebeket is hagyott ennek számára,'s magának is holt teste az ide való Farkas utczai templomban fekszik."[10]

---

6) Gergely Samu: Teleki Mihály kancellár levelezése. Bp. 1906-1926. I. 48.

7) Sáfár. 1657. 5.

8) Szalárdi. 303.

9) Szilágyi Sándor: Erdély és az északkeleti háboru. Bp. 1890.II. 357.

10) "Series rerum" c. jzkv. (A kolozsvári ref. egyházközs. lev.tárában.)

De ha ennek ellenére kétségbe találnók vonni a püspökös egyházigazgatás szükségességét valló helytartók segitő készségét, mégis csak meg kell fontolnunk, hogy mind e három tanácsur az öreg fejedelem hűséges embere volt, akik jól tudták, hogy I. Rákóczi György Kolozsvárt egy kiváló szervezetű kollégiumot akart létrehozni. Ők tehát nem a puritánus Apáczaihoz, hanem a Rákóczi-féle kollégium tetterős helyreállitójához viseltettek jóindulattal, bárha nem hiszem, hogy a hadakozásra s Rákóczi vállalkozásának gyors összeroppanására való tekintettel a helytartótanácsnak sikerült volna az országos jövedelemből segélyt nyujtania. Azt se gondolom, hogy az ekklézsia meglévő tőkéit használták volna fel az épitkezésre, mert hiszen erre az 1664-ben összeirt vagyonleltárkönyvben - a tőkék felsorolásánál - semmiféle célzást sem találtam, de különben is a Sejdi pasa által 1659-ben kirótt hatalmas sarcban az ekklézsia mintegy 2.000 forintot adott kölcsön a városnak,[11] aminél több forgótőkéje már aligha lehetett. Ezért az iskola felépitéséhez és berendezéséhez Apáczainak máshonnan kellett pénzt keritenie.

Nem tudhatjuk, hogy Serédinek csakugyan volt-e érkezése Apáczai kérésének elegettennie, hiszen az egyházközségnek éppen ezekből az évekből való számadáskönyvei hiányoznak, de abból a körülményből, hogy Bethlen Miklós itt tanulása idejéből már tisztességes tanulószobájáról emlékezik meg s hogy az egész tanulósereg is rövidesen már elhelyezkedést kapott,sőt az épület az 1658-ban elpusztitott fehérvári kollégium ifjuságát is már befogadhatta, bizonyság arra, hogy Apáczai erős akarata összehozta a szükséges anyagi erőket, amelyeket nemcsak Váradi Miklós főpatrónus, Veresmarti Gáspár főpap s Jenei István esperes erkölcsi támogatásának, de - ha nem csalódom - Serédi István anyagi segitségének igénybevételével is sikerült keresztülvinnie, ugyanis II.Rákóczi Györgyre önzése s az ország leromlott helyzete miatt amugy sem támaszkodhatott volna. Igaz ugyan,hogy mindez még nem jelentette az iskola minden romlásának pótlását, hiszen Apáczainak Barcsai fejedelemhez intézett "supplicatio"-ja még mindég panaszkodik az épület

---

11) Külön cimlapnélküli vagyonleltárkönyv. 8/A. lev. (U.o.)

hiányosságairól,[12] valószínű azonban,hogy az ügy érdekében szükséges csekély tulzást kell látnunk Apáczai szavaiban,mert - hát - a megszerzett pénzforrások alapján a kurátorok nehány esztendő alatt mégis csak helyre tudták hozni a valóban kétségbeejtő pusztulást.

12) Herepei Gergely: Apáczai Jánosnak egy eddig ismeretlen levele Barcsai Ákos fejedelemhez. EPrK. 1879: 492-93. /Gyalui Farkas tévedésből 279. lapszámot jelez./

Apáczai betegsége és halála

Talán fölösleges is a lelkiismeretesen értékelő Bán Imre után[1] ennyire hosszasan foglalkoznom Apáczai életefolyásának részleteivel, ennek ellenére azonban mégis csak közzé teendőknek vélem mintegy félszázad óta gyüjtögetett, jóllehet eleddig csak kis részben megjelentetett cikkeimet. Indokolásul arra hivatkozom, hogy adattáramban itt-ott részletesebben is kitérhetek olyan megállapitásokra és indokolásokra, amikkel összefoglaló nagy munkájának terjedelmét ő tovább már nem nyujthatta volna, avagy jeles könyvének anyagát néhol még ki is egészithetem.

E cikkemben Apáczai halálos betegségére térek ki. Sajnos, erről sincsen semmi bővebb tudósitásunk, bárha két egykoru forrás is bizonyitja a bekövetkezett elmulás miértjét. Az egyik a temetésre egylevelesen nyomtatott eulogium egyik példányának az a fele, amely az u. n. titulust foglalja magában. Ez Ötvös Ágoston ajándékából került Szilágyi Sándor tulajdonába, onnan pedig Todoreszku Gyula gyüjteményébe, aki azután az Országos Széchenyi Könyvtárnak hagyományozta.[2] E kárta ugyanis azt adja tudtunkra, hogy Apáczai "ob vigilias, et indefessum in re literaria promovenda studium, dum maximum artibus lumen praebit, ipse Phtisis et Hec(ticae) invalescentis vi sensim exha(lavit)." /etc./ Bethlen Miklós önéletirása szerint pedig - tudósitását bizonyosan az eulógium leirásából meritve - "a szörnyű tanulás és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegité száraz betegségbe, melyben is semmit nem kedvezvén az erős lélek az erőtelen testnek, ki kellett menni belőle."

---

1) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958.

2) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867, 148. - Akantisz Viktor: Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára. Bp. 1922. - Bán Imre. 537-38.

Az 1585-ben megjelent Calepinus-szótár szerint Phtisis=Azzu korség /!/ és Hectika=Mindennapi hideglelés /!/[3] Hihető tehát, hogy a halál oka az utolsó állapotban /stádiumban/ levő lázas/hideglelős/ aszkor, vagyis szárazbetegség /tüdőbaj/, de hogy a betegség "invalescens" volt s emellett "sensim" lehelte ki lelkét, bizonyitja, hogy a kór lassan, talán hosszu évek alatt fejlődvén ki, maga szép csendesen hunyhatott el. Ide illik tehát Bán Imrének Apáczai ama kijelentéséről alkotott feltevése, hogy diák korában két izben is "szomoru hajótörést szenvedett a tudományokban". Ez ugyanis aligha jelölhet mást, mint a végzetes betegség kezdő szakaszát, de ugyanerre vallhat az is, hogy Glandorpiushoz 1651-ben intézett levelében késlekedését nemcsak idő, de egészség hiányával is mentegette.[4] Ehhez még netalán az is hozzáfüzhető, - hogy Hollandiából történt hazaindulását nemcsak kis családja, készülő könyve, hanem betegeskedése is hátráltathatta.

Apáczai termetére nézve aligha volt tulságosan magas, vagy éppen alacsony,minthogy Bethlen Miklós erről föltétlenül emlitést tett volna, bizonyos azonban, hogy már betegsége miatt is sovány, sőt lassanként egészen szárazzá vált. Némelyik tüdővészes emberen jellegzetes külső jelenségek mutatkoznak,igy halványak, soványak, gyönge izomzatuak, vékony csontuak, hosszu, keskeny és lapos mellkasuak. De a betegség 1. stádiumából a 2. és a 3.-ba való átmenet rendesen évekig tart s csak ritkán nehány hónapig vagy hétig /galoppierende Schwindsucht/. Különösen lassu lefolyásuak az erős zsugorodással járó esetek.[5]

Bethlen fentebb idézett sorai is sejtetik a betegség lassu lefolyását és hosszas elhuzódását, de ez gyanitható Apáczainak abból az állitólagos hitvitájából is, amelyet halála előtt talán másfél hónappal tartott Veres Ferenc kolozsmonostori jezsuita - kolozsvári katolikus pappal. Ha tehát hinni lehet Spangár András kassai jezsuitának hét évtized multával irt állitásának,hogy több mint két óra hosszat tartott utolsó vitatkozásuk alkalmával Apáczai elhallgatott /vagyis legyőzetett/, ez is ellene mondana a "galoppierende"-nek. De ha e képtelen beállitásu vitatkozás meg-

3) Melich János: Calepinus-latin-magyar szótára 1585-ből. Bp. 1912. 240, 142.

4) Bán Imre. 103, 137.

5) Schmidt, Friedheim, Lamhoffer, Donat: Orvosi vademecum. Bp. 1914. 33-35.

történtét el is fogadnók, mégis bizonyos, hogy Apáczai elhallgatását betegségéből eredő teljes kimerültsége s talán éppen köhögése, nemkülönben az ezt kiváltó vérömlési rohama idézhette elő. Bárha nem okvetlenül szükséges elhinnünk az ilyenféle, sehol más forrásban elő nem forduló állitás igazságát, amikor éppen eléggé jellemző példát mutathatok be abból az 1691-ben Rómában megjelent könyvből, amely azt állitja, hogy az erdélyi fejedelem Bethlen Gábor /Gabriele Betlm/ nevü unokaöccse egy Baioni Vince nevü kálvinista pappal együtt Rómában az 1625-i szentév alkalmával a katolikus hitre tért volna át.[6] Viszont annyi csakugyan bizonyos, hogy Apáczai hallatlan akaraterővel küzdött a kór elernyesztő rombolása ellen, vagy ahogyan ő és barátai gondolhatták: a sok tanulásban kimerült test gyöngeségével szemben. Életének talán éppen utolsó két évében a legtevékenyebb. Akadémiát tervez; Barcsai Ákos fejedelmet buzditja; tőle s a rövid ideig uralkodott Rhédei Ferenctől, nemkülönben Lorántfi Zsuzsánnától anyagi támogatást eszközöl ki, s mások segitségét is kéri. A kollégiumot szervezi, épiti, privatum collegiumot is létesit, tanit itt is, ott is, vitatkozásokat tartat, pedig iskolai teendői nagyon megszaporodtak, minthogy a Gyulafehérvárról Kolozsvárra menekült diákok is az ő szárnyai alá huzódtak. Ezen kivül rektor-professzori házat vásároltat. Ma a legutolsó cselekedeteként ismerjük, hogy az alsó öt gimnáziális osztály élére 1659 juliusában uj preceptorokat állit, valamint ugyanezt ismétli meg 1659 októberében a Classis Rudimentariában, minthogy e végzett diákokat jórészben a tatárok által lemészárolt, vagy fogságba hurcolt falusi lelkipásztorok helyébe bocsátotta ki.

Tudjuk tehát, hogy csaknem utolsó lehelletéig fáradhatatlanul cselekvő életét 35 esztendős korában 1659 Szilveszterén hihetőleg szép csendesen elalvással fejezte be s 1660 január 9-én az egyházi vezetők, tanártársai és tanitványai nagy szomoruságára 1660 január 9-én eltemették a Házsongárdi temetőben.[7]

Gyalui Farkas nyomozása eredményeképpen azt is tudjuk, hogy Apáczai 1651 szeptember 30-án vette Utrechtben feleségül van der Maet Aletta hajadont. A férj ekkor 26 éves, a feleség pedig - a

6) Szerző: Hogyan történhetett Bethlen Gábor és Bajoni Vince 1625. évi római zarándoklata? /Kéziratban./

7) A kolozsvári szabó céh exactorainak számadáskönyve. /Az Erdélyi Nemzeti Muzeum levéltárában használtam./

kor szokása szerint - 14-16 esztendős lehetett, tehát valószínűleg még eléggé kifejletlen testalkatu, éppen ezért sem ő, sem születendő gyermekeik az Apáczait sorvasztó korral szemben, valamint a szülőföld éghajlatától eltérő vidéken és környezetben nem birtak eléggé edzett szervezettel. Ezt bizonyithatja Kovács Máté egykori református harangoztató gazdának számadáskönyve, amely szerint már 1657 szeptember 18-án Apáczai gyermekét eltemették.[8] Továbbá Bethlen Miklós szerint "az Isten...azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is magához szedte."[9] Tehát az ekkor már 23-25 éves asszonynak "gyámoltalan" megjelölése itt nemcsak tapasztalatlan, erélytelen, vagy éppen élhetetlen jelentésű, hanem lehet elbetegesedett, talán szintén már évek óta hanyatló egészségü, akit ura gyógyithatatlan betegségének baktériumai hasonlóképpen menthetetlenül megfertőztek és Apáczai elhunyta után netalán már nem is sok idő mulva másik, hihetőleg csenevész gyermekével együtt sirba vittek.

Ha ezek után arra az egyházi főhatósági határozatra gondolunk, amely külsőországokat járó diákjainknak megtiltja, hogy idegen feleséget hozzanak magukkal haza,[10] feltételezhetjük, hogy ez nemcsak azért rendeltetett el, mivel olykor egyházi férfiakhoz nem méltó asszonyok is kerülnek be az országba és mételyezhetik meg a hivek erkölcsét, hanem azért is, mivel a kenyérkereső nélkül árván maradott, a hazai nyelvet sem értő özvegynek idegen környezetben, különösen ott föltétlenül szükséget kelle szenvednie, ahol netalán nem voltak megértő, jóindulatu patrónusok. Kétségtelen, hogy az ilyesféle árvaságtól van der Maet Aletta megmenekült.

---

8) Lásd e kötetben Apáczai Csere János kolozsvári szállásai cimű cikket.

9) Bethlen Miklós önéletirása. Pest, 1858. I. 253.

10) E rendelkezést, sajnos, csak emlékezetből idézhetem, mivel egykori feljegyzéseimnek jórésze megsemmisült.

Apáczai Csere János kézirása és ismeretlen munkája

Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtárnak magyar nyelvű műveket tartalmazó kötetében felsorol egy 1656-ban Váradon nyomtatott: "Menyország Ki-nyittatott Egygyetlen-egy Szoros Kapuja" cimkezdetű könyvecskét, amely mindössze 12° nagyságu 20 sztl levél terjedelmű.[1]

E könyvnek, amelyet egyetlen példányban Lugossy József őrizett meg, Debrecenben, cimlapján az utolsó mondatban arról tudósit, hogy "most ujonnan az egygyügyüekert ki-bocsáttatott."Tehát e kötetecske legalább is második kiadásu lehetett, tartalmilag pedig az egészben csak a különböző hitcikkekre vonatkozó sz. irásbeli helyek kijegyzéséből áll.

A debreceni református nagykönyvtár Brandmyllerus Jakabnak az 162o-22-ben Baselben 8° nagyságban megjelent nehány egybekötött munkáját őrzi, amelynek elülső belső boritólapjára névmegjelölés nélkül, de világosan felismerhetőleg XVII. század közepetáji kézirással Apáczai Csere Jánosnak alábbi cimű és tartalmu saját kezű bejegyzését találtam:[2]

"MATTH : VII. XXIII. - MENYORSZÁG KI NYITTATOT EGGYET.-LEN EGy SZOROS KAPUJA. KIN AZ SOK-Hivatalosok közzül igen kevesen mennek bé az-őrők eletre AVAGY. Az Sok külömböző Valla-sokk Valosagos Proba kőve. MEllyen Minden.-Papista. Lutheranus, Calvinista, es Armenianus(!) Reli-giojanak, igaz, avagy megh czalo Szép Szin alat jart Hi-bas voltat, olly tökelletessen megh lathattya, mint ha azt- az regen Inben boldogult Prophetak. Apostolok, es Evan-gelistak Sz. Lelékkel szollo szájokbul elö nyelven-tulajdon. fülejvel hallana."

A fentirt cimnek egyetlen vonallal történt aláhuzása után két hasábra osztott szöveget találunk:

1) RMK. I. 915.

2) Könyvtári jelzése: B. 56.

Az Biblianak elöször Sido Bé. tűkbȝ, annak utanna Gőrőg nyelvē. ki adattatot kőnyvej: a P. A. es E: altal olly megh irattatot JĒ igeje, ki csak egyedül magan, a' K. igaz vallasnak, es az kegyes eletnek megh czalhatatla[n] Regulaja.

	Konyv.	Resz.	Vers.
	Lasd megh:		
x	Ex.	24.	12.
	Ex.	31.	18.
	Ex.	32.	15. 16.
x	Ex.	34.	27. 28. 32.
xx	Deut.	4.	2. 8. 9. 10.
xxx	Deut.	5.	31. 32. 33.
xx	Deut.	6.	6. 7. 8. 9. 17. 20. 24. 25.
xx	Deut.	12.	28. 32.
xx	Deut.	17.	11. 18. 19.
	Deut.	27.	26.
xxx	Deut.	31.	11. 12. 13. 24. 25. 26.
xxx	Josu.	1.	7. 8.
xx	2 Reg.	22	13.
xx	2 Reg.	23.	2. 3. 24.
	2 Cron.	17.	9.
	2 Chro.	25.	4.
xxx	2 Chro.	34.	14. 21. 3o. 31.
	2 Chro.	35.	12.
x	Esdr.	6.	18.
x	Neh.	8.	1. 2. 3. 5. 8.18.
	Neh.	9.	3.
x	Psal.	119.	105.
	Prov.	3o.	5. 6.
xxx	Esa.	8.	19. 2o.
x	Esa.	3o.	8. 9.
	Jer.	6.	16.
xx	Jer.	23.	26. 27. 28.
	Jer.	25.	12. 13.
x	Jer.	36.	2. 4. 11. 25.
	Eze.	2o.	19.
	Malach.	4.	4.
	Mat.	4.	6. 7. 1o. 3. 4.5.
	Mat.	15.	2. 3. 6. 9.
	Mat.	15.	2. 3. 6. 9.
	Mat.	22.	29.
	Mar.	12.	26.
xxx	Luc.	16.	29. 31.
xx	Luc.	24.	25. 26. 27. 44.
xxx	Joan.	5.	39.
xx	Joan.	2o.	31.
xxx	Act.	17.	10. 11.
x	Act.	26.	22.
xxx	Rom.	15.	4.
xxx	1 Cor.	4.	5.
	2 Cor.	2.	17.
xx	Gal.	6.	16.
xx	Eph.	2.	2o. 21.
x	Phil.	3.	15. 16.
xxx	2.Tim.	3.	15. 16. 17.
	2.Pet.	1.	2o. 21.
	xxx Apo.		22. 18. 19.

Ha már most összehasonlitjuk a RMK-ban felsorolt könyv címét ennek a könyvnek a táblájára irott bejegyzéssel, azt találjuk, hogy a cimirat csaknem szószerint egyezik s mindössze csak nehány eltérés található.Mindenek előtt állapitsuk meg Apáczai kéziratának a cim fölé irt lokusát, vagyis "Matth: VII. XXIII." Ez pedig Károlyi Gáspár szerint azt tartalmazza, hogy "soha nem esmértelek titeket, távozzatok el én tőlem álnokságnak cselekedői". Azután egyenként vévén a RMK-ban felsorolt könyv címét a könyvtáblára irott bejegyzéssel, igy azt találjuk, hogy a közös cimirat csaknem szószerint egyezik s mindössze csak nehány helyen fordul elő eltérés, mégpedig a hetedik szó a kéziratban: "KJN", mignem a nyomtatásban: "Mellyen". A 12.-13. szó: "igen kevessen", ellenben a RMK-ban csak "kevesen"-t találunk. A 22. szó helyén "különböző" szó van, mignem a Lugosy-féle könyvben "féle" kifejezést szedett a nyomdász. A 27. szó "Mellyek", Szabó Károlynál ellenben "A' mellyen" szóra változott. A 30-ik szó után a nyomtatott forrásban még "Ariánus"-t is irt a szerző. A 32-ik szó "es", mignem a RMK-ból ez hiányzik. A 39-42. szavak "szép szin alat jaro", ellenben az ujabbnak tartott forrásban csak "szép szines" jelző van; ez az utóbbi azonban kevésbbé felel meg az egykori szólás-mondásnak,miként példa erre Báthori Gábornak 1613 táján keletkezett bucsuztatójában:"Szép szin alatt pogányt ki behozá".[3] Mindezeken kivül a kéziratban levő "az" névelő a nyomtatásban "a'"-ként fordul elő. Tehát a 69 szóból álló cimszövegben aránylag nagyon kevés s amellett - az egyetlen "Arianus" betoldást kivéve - lényeges eltérés nincsen. Ezzel szemben azonban a szövegtartalom egészen más, nemcsak sokkal rövidebb, hanem maguk a lokusok is egészen mások,mint a Lugosy tulajdonában volt könyvben. Ebből a körülményből az következik, hogyha tartalombeli szövegileg megegyeznének, abban az esetben egyik a másiknak másolata lenne, de igy ugyanegy szerzőnek két külön tartalmu munkájára, illetőleg munka-kisérletére kell gondolnunk. A majdnem szószerint megegyező cimirat, valamint a sokkal rövidebb s amellett különböző tartalom azt bizonyitja, hogy ez volt az első tervezet, amely a "Menyország ki nyittatot egyetlen egy szoros kapuja" gondolatot formálta ki.Ugyanis képtelenség csak elgondolni is, hogy két különböző szerző egyazon hosszadalmas cimű, de egészen eltérő rövid szövegű munkát készitsen.

3) Szerző: Báthori Gábor bucsuztatója. /Kézirat./

Minthogy tehát a RMK-beli példány legalább is második kiadású munka, ezért a most közölt kézirat hihetőleg ugyanazon cim alatti, azonban más tartalmu első megjelentetésű könyvecske volt, amely netalán külön szálló lapon folytatva, akár hosszabb is lehetett. Ilyenképpen a szerző azonosságát már a cim alapján is állitani merem, aki a kézirásból következőleg - ismétlem - csakis Apáczai lehet.

Brandmyllerus munkái külső országokbeli, szokásos mintával nyomott fehér pergament-könyvtáblába vannak bekötve, s minthogy más korábbi tulajdonos neve nincsen e könyvbe beirva, bizonyos, hogy e kötés boritólapjára irt "Valet Tall. 2 den 33" a könyvvásárlás árát jelentette, amennyiért Apáczai Hollandiában szerezte meg a könyvet; bejegyzéseit azonban már valószinűleg itthon tette meg. E sorok hihetőleg a Lugosy könyvtárában megmaradt könyv első kiadásának 1653-56. esztendei fogalmazványa lehetett, amit azután később más tartalomra átdolgozva, netalán már az első kiadásban is ugy jelentetett meg.

De nem hagyható figyelmen kivül, hogy ugyancsak a debreceni református nagykönyvtár tulajdonában van egy XVIII. századeleji, kéziratos füzet, amely cimében csaknem az Apáczaival,nemkülönben az RMK-val megegyező cimzésű, sőt tartalmilag is fejezetekre osztott bibliai lokus-megjelöléseket tartalmaz,terjedelme azonban az RMK-belivel körülbelül megegyezvén,8° nagyságu Cl.+22 lapnyi.[4] Cime szintén csaknem alig mutat eltérést; általában véve azonban inkább a RMK-példánnyal egyezik,de Szabó Károlynál "világos Proba köve"-t találunk, mignem ez az utóbbi kézirat az Apáczaiéval megegyezőleg "valóságos Proba Követ"-t ir. Nemkülönben az Apáczai-kéziratban s a RMK kötetének cimlapján "füleivel" szót olvasunk, ezzel szemben a XVIII. századbeli kéziratban "füleikkel" szót használ. Tekintettel arra a körülményre,hogy a debreceni kéziratos füzet cimlapja "Anno MDCLVI." évszámmal zárul,bizonyos tehát, hogy ez a kézirat a nyomtatott szöveg előzménye, illetőleg annak másolata volt, minthogy a RMK cimlapjának impressuma: "Most ujonnan az egygyuegyueekért kibocsáttatott. Váradon Szenci K. Abrah által. 1656."

---

4) Könyvtári jelzése: Kézirattár. R. 345.

A XVIII. századbeli kézirat a bibliai lokusokat 72 csoportra osztja. Mindezeket egyenként felsorolnom egészen fölösleges is, ellenben egynehány lényeges tételt szükségesnek látszik kiragadnom, mint példákat:

"A' bünt egjedül az Istennek kell meg vallani."
"A purgatorium és a Pápa Indulgentiái vagj büntetéseknek meg engedési ellen."
"A Szenteket az egekben, és az Angjalokat nem kell imádni."
"Az Uj Testamentum béli áldozatok a könyörgés, hálá adás, Szent élet , és nem a Missa."
"Egjedül a Christus közben járó és esedező az egekben."
"A látható Anyá Szent egj ház vétkezhetik."
"A Pápa és a gyülekezet vétkezhetnek."
"Péter nem vólt a több Apostoloknak Fejedelme."
"A Romai Pápa az Anti-Christus."

E fejezetcimek bizonyitják e művecskének katolikusellenes, tehát protestáns-voltát. Tovább idézve:

"Az egj meg oszolhatatlan Isteni természetben több személlyek vadnak."
"A Christus természeti szerint igaz Isten."
"A Szent Lélek szinte ugj mint az Atya és a' Fiu igaz Isten."

E tételek tanusitják a szerző trinitáriusságát. Majd:

"A kenyérnek és bornak Christus' testévé és vérévé valo létel ellen."
"Egyedül hittel eszük és iszuk a Christusnak testét s' vérét."
"A Christusnak teste azon egj időben sok helyeken nincsen."

Az utóbbi fejezetek nemcsak a katolikusokat, hanem némi részben a lutheránokat is támadja. Bizonyos tehát, hogy e könyvecske irója csakis kálvinista lehetett. Ha e tételeket azután még tovább elemezzük, részben elrejtve, más lényeges jellemvonásra is reábukkanunk. Igy olvasható, hogy

"A Királyokra és Fejedelmekre tartozik az Ecclesiának gond viselise." /Alattuk természetesen a törvényes és igazságos uralkodókat értette, tehát ezért kivánhatja a legfőbb patrónátusság megmaradását, ellenben a következő idézetben határozottan kijelenti:/
"Püspököknek és egjéb Tanitoknak tisztek hogj az Ecclesiát tanicsák es nem az uralkodás." /A tanitók alatt mindég csak a papokat kell érteni!/

"A köz népnek nyelvén, a melyet ő tud,,kell a Szent Irásnak hirdetetni." /Ez alatt nemcsak a latin nyelvű prédikációk mellőzését kell értenünk, hanem ide kell soroznunk az egyház igazgatása alá tartozó iskolai oktatást is./

E tételekből tehát az tünik ki, hogy a szerző nemcsak református, de éppen puritánus volt s minthogy dogmái többé-kevésbbé mérsékeltek, minden habozás nélkül reá mutathatunk Apáczaira,mint e munkácska szerzőjére. Ehhez csatoljuk az előbb már emlitett körülményt, hogy két különböző szerző egy és ugyanazon, hosszu mondatokból összetett cimzést még abban az esetben sem alkothatott, ha a megjelölt szöveg tartalmilag különböznék is.

E könyvvel kapcsolatosan még arra a nagyon fontos jelenségre is fel kell figyelnünk, hogy Apáczainak Fogarasi Mátyás nevű tanitványa által közvetitett tételeit [5] e kéziratban is megtaláljuk, igy a többek között:

Meny Ország: Az Ujjá születetlen embernek nincsen szabad akaratytya a' lelkiekben.

Fogarasi: Van-e az embereknek a vétek állapotjában szabad akaratjok a szellemi dolgoknak isten törvényével egyezőleg való cselekvésére? /Negative./

Meny Ország: A Szent Lélek szinte ugj mint az Atya és a' Fiu igaz Isten.

Fogarasi: A Szentlélek igaz isten és isteni személy-e? /Affirmative./

Meny Ország: A Christus természeti szerint igaz Isten.

Fogarasi: A Krisztus igaz isten és igy az Atyával egyenlő- és egy állományu-e? /Affirmative./

Meny Ország: A kenyérnek és bornak Christus' testévé és vérévé valo lètel ellen.

Fogarasi: Az urvacsorában Krisztus testét és vérét eszik és isszák a hivők? /Negative./

Meny Ország: Az emberi érdem ellen.
Egyedül a Christus közben jaro és esedező az egekben.

Fogarasi: Vajjon a kegyesek jó cselekedetei érdemül szolgálnak-e másoknak az örök élet elnyerésére? /Negative/.

Ezeknél talán még jellemzőbb Fogarasinak valószinűleg 1658-

5) A Fogarasi által elmondott tételeket Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története /M.-Vásárhely, 1896./ 90.lapjáról idézem.

ban tartott "Disputatio de mente humana" cimet viselő vitatkozásában az a tétel, amelyre Bán Imre különösen is felhivja a figyelmünket,hogy a fejedelemnek joga van az isteni törvény helyes megtartása céljából az egyháznak nemcsak igazgatási, de liturgiai ügyeiben való kormányzására is.[6]

Ezt a tételt a debreceni kézirat röviden igy foglalja össze: "A Királyokra és Fejedelmekre tartozik az Ecclésiának gond viselise."

Bán Imre a Brandmyllerus könyvében talált kéziratot nagy valószinűséggel onnan eredezteti, hogy - Seivert szerint - Apáczai 1653 karácsonya előtt nyilvános vitatkozást tartott "wider die Gottesleugner, Heiden, Türken, Juden, Römisch-katolischen, Luthera - ner, Sozinianer, Arminianer und Widertäufer."[7] Bán Imre helyes észrevétele - azt hiszem - minden további latolgatás helyett elfogadható s ezért ha e vitatkozás kidolgozásának végleges formájának első kiadása el is veszett, most azonban előkerült annak első tervezete, végleges formájának második kiadását pedig a RMK-ban s a Lugosy-féle debreceni kéziratban kell látnunk.

Ami már most Apáczai e munkácskájának cimét illeti,annak gondolatát - a kézirat cime fölé irt jeligével együtt - Máté evangeliumának VII. részéből meritettnek állapithatjuk meg; ennek ugyanis 13-15. verse igy szól:

"Menjetek-bé az örök életre a szoros kapun, mert tágas kapu az és széles ut, a melly veszedelemre viszen, és sokan vagynak,kik azon járnak.

Mert szoros kapu és keskeny ut, a melly viszen az életre és kevesen vagynak azok, a kik azt megtalálják.

Őrizzétek magatokat a hamis Prófétáktól, kik hozzátok jönnek juhoknak ruhájokban, de belől ragadozó farkasok."[8]

E Brandmyller-féle könyvvel kapcsolatosan még arra a lényeges jelenségre is fel kell figyelnünk, hogy az Apáczai utáni könyvtulajdonos nevét a cimlap aljára ilyenképpen jegyezte fel: "Ex lib-

---

6) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 486.

7) Bán Imre: Apáczai Csere János. 419. - Bán Imre: Megjegyzés Herepei Jánosnak Apáczai Ismeretlen műveiről szóló közleményeihez. ItK. 1964: 453.

8) A Szent Bibliának Ujj Testamentumi része. Ultrajektomban 1794-ben. 6.

ris Georgii Martonfalvi ab A. 1664." E kiváló férfiu Apáczainak mindenben lelki és módszerbeli követője, e könyvet a netalántán még életben levő özvegyétől vásárolta.E könyv pedig nemcsak az egyező tanulmányokért, hanem az előző tulajdonos személyéért magáért is becses volt előtte, hiszen Apáczait őszintén tisztelő barátja volt, de máskülönben is mindketten délkeleti Erdély szülöttei lévén, Mártonfalvi netalán oskolatársa is lehetett a tiz esztendővel idősebb Apáczainak.

A további tulajdonos: "Steph. Huszti" azonos lehet azzal a diákkal, aki 1682-től 1686-ig Debrecenben, attól kezdve pedig Kolozsvárt tanult s nevét az utóbbi város kollégiuma tógátusainak névsorában ugy találjuk bevezetve: "Stephanus Huszti satisfecit: academias revisit."[9] Tulajdonába Mártonfalvinak 1681 április 23-án történt elhunyta után juthatott. E könyv megszerzésekor a majdan kiváló debreceni orvos és kollégiumi tanár[10] még csak itthon tanuló diák volt.[11]

A "Meny Ország...Kapujá"-nak kinyomtatott példánya, amelynek mai hollétét nem tudhatom, 1672-ben Kolozsvárt ujra prelum alá került 12°-nyi 11 sztl levelen, de ennek megmaradt példányait is csak nehezen hozzáférhető helyen őrzik.[12] Ezek közül a kiadások közül valószinűleg az 1656. évi, avagy a még korábbi megjelentetésű elveszett kiadás megvolt Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtárában is. Az 1671 julius 1-i számbavételnél igy találtam feljegyezve: "David Parityaja Sarga quantitasban van, mely[ne]k az vegiben meny Orszagnak ki nyittatott Szoros kapuja." "Ugyan effele szoros kapu kettő." Ezeket az utóbbi példányokat azonban az 1675. esztendei számbavételkor már nem emlitik.[13] Bizonyosan elajándékozta a fejedelemasszony. Igy tehát a korábbira s nem a későbbi kiadásra kell gondolnunk, mert az 12°-nyi, mignem a hoz-

9) Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 13. /A kolozsvári akadémiai levéltárban./

10) Ezt bizonyitja Bán Imre szives figyelmeztetése is. ItK. 1964: 483.

11) M.Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig.Bp. 1961. 207-08. - Mátrai László: Régi magyar filozófusok XV-XVII. század. Bp. 1961. 167-180., 220-21.

12) RMK. I. 1130.

13) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 50.

zája kötött "Dávid Parityájá"-nak csak az 1661. évi nyomtatványa volt ugyanilyen méretű, ellenben az 1658. esztendei kiadásu 8° nagyságu.[14] Lehetséges azonban az is, hogy a radnóti könyvtár az elveszett első kiadást őrizte.

A fejedelemasszony ugyane könyvjegyzékének végefelé azt jegyezte fel, hogy "1676. 20 Febr. Segesuart ezeket az Könyveket vottem...Negj(,) mennyorszagnak szoros kapuiat vagy proba kövit."[15] Ugy látszik, hogy ez a könyvecske eléggé közkedvelt volt.

Változata: ItK. 1964:479-82.

14) RMK. I. 930. és 975.
15) Szerző i.m. 54.

Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai

I.

A debreceni református nagykönyvtárban őrzik "Dictionarivm Latino-Arabicvm Davidis Regis...Labore et diligentia Joannis Baptistae Dvval Regij Linguarum Orientalium Interpretis.Parisi,1632." című munkának egy példányát. Ehhez hozzá van kötve:"Liber Psalmorvm Davidis Regis, Et Prophetae Ex Arabico Idiomate in Latinum translatus ... A Gabriele Sionita Edeniensi, et Victorio Scialae Accurensi Maronitis Monte Libano, Philosophiae, et Sacrae Theologiae professoribus. Romae, 1614."[1]

E kötet belső borítólapján kézirással beirva: "Const...tal. 2. stüf. 25.", a hátsó belső borítólapon feljegyezve:"Const...tal" /Egy-két szó kiszakitva./ Utána saját kezűleg beirva: "Johannis Tsere Apatzaini Ao. 1650 Ap. 18. Trajecti."[2]

Majd a hátsó B. őrlapon található szöveg, amelyben Apáczai szép, tiszta, de nagyon elaprózott irására ismerhetünk: "Psalmi, quos ex Latino Arabice exposui, tecta columna Arabica, sunt: 116. 133. 132, 1. 15o. 151. 99[3] 6. 13o. 129. 3. 12. 14. 122. 127.126. 119. 12o. 123. 124. dum vero a capite ad calcem."

E versek első szakaszának Károlyi Gáspártól magyarra forditott szövege a következőképpen hangzik:
116. zsoltár: "Szeretem az Urat, mert meghallgatja az én szómat és az én imádságomat."

---

1) Könyvtári jelzése: E. 2o2.

2) Apáczai e könyvvásárlását időrendben megelőzi az 1650. évi március 23-án és 27-én ugyancsak Utrechtben Voetius Ghisbertus irányitása alatt "Dispvtatio Theologica, Continens Introductionem ad Philologiam Sacram" című vitatkozása /RMK.III. 1756./

3) Tévedésből eredetileg 199 volt irva, de egyidejüleg maga Apáczai az "1" számot utólag áthuzta.

132. zsoltár: "Emlékezzél meg, óh Uram, Dávidról, és minden ő nyomoruságáról."

133. zsoltár: "Ime, mely igen jó és mely gyönyörüséges dolog az atyafiaknak egyességben való lakások."

1. zsoltár: "Boldog ember az, aki a hitetleneknek tanácsokon nem jár, és a bűnösöknek utjokon nem áll, és a csufolóknak székekben nem ül."

150. zsoltár: "Hallélu-Jah! Dicsérjétek az erős Istent az ő szentséges lakhelyében; dicsérjétek őtet az ő kiterjesztett erejéről."

151. ?

99. zsoltár: "Uralkodik az Ur, akármint dühösködjenek a népek, a Kérubimokon ül, akármint tétovázzon a föld."

6. zsoltár: Dávidnak zsoltára, az Éneklőmesternek adatott a nyolchuru Neginóthra."

130. zsoltár: "A mélységből kiáltok óh Uram!"

129. zsoltár: "Gyakorta nyomorgattak engemet az én ifjuságomtól fogva, mondja most az Izráel."

3. zsoltár: "Miért dühösködnek a Pogányok,és a népek gondolnak hijábavalókat?"

12. zsoltár: "Dávid zsoltára adatott az Éneklőmesternek a seminthre."

14. zsoltár: "Azt mondja a balgatag az ő szivében: Nincsen Isten. Megvesztek, utálatosakká lettek igyekezetekben, nincsen a ki jót cselekedjék."

122. zsoltár: "Örvendezek, mikor nékem azt mondják: Menjünk el az Ur házába."

127. zsoltár: "Ha az Ur nem épiti a házat, hijába fáradnak a kik azt épitik: ha az Ur nem őrzi a várost, hijába vigyáznak az őrizők."

126. zsoltár: "Mikor az Ur visszahozná a Sionnak foglyait,ollyanok valának, mint a kik álmodoznak."

119. zsoltár: "Boldogok, a kik az ő utjokban ártatlanok,a kik járnak az Urnak törvényében."

120. zsoltár: "Az én nyomoruságomban az Urhoz kiálték; és meghallgata engemet."

123. zsoltár: "Te hozzád emelem az én szemeimet, ki lakozol menyekben."

124. zsoltár: "Ha az Ur nem volt volna mi velünk, mondja most az Izrael."

A fent idézett két sor után iratott:

"Lunae Mane 1 - 19. Vespera 19 - 34
Martis Mane 34 - 45 Vespera 45 - 61
Mercurii Mane 61 - 74 Vespera 74 - 84
Jouis Mane 84 - 99 Vespera 99 - 108
Veneris Mane 108 - 119 Vsr 105 Vesp. 119 1o5 - 139
Saturni Mane 139 - 151 Vesp. + 151 us = (?)
que ad Indicem Psalmoru[m]."

Tehát hétfőn reggel 1-13, este pedig 19-34. zsoltár és igy tovább mondandó el, avagy forditandó le. Nagy a gyanum, hogy bárha nem Apáczai jegyezte fel a heti zsoltárjegyzéket, mégis netalán az ő előirása volt ez, amit másvalaki őutána csak ide másolt le valamely szálló lapról, sőt ezeket is hasonlóképpen arab nyelvre forditotta le.

A hátulsó második őrlapon dr.Módis László teológiai professzor, kollégiumi és könyvtári főigazgató olvasása szerint azt a héber nyelvű feliratot találjuk, hogy

J â c â' J ô c h ă n ă n C s ĕ r î A p â c â î M i t t r ă n - s i l v â n ĭ j â h a c c â î r ' o h ê b v e t ă l m î d l â - s ŏ n h ă q q ô d ĕ s v e' ă c h ă r ĭ j j ô t l e s ô n ô t . h a q q ă d m ô n ĭ j j ô t b 'l b

E szöveg magyarra forditva, azt jelenti, hogy "Kijött Apácai Cseri János a parányi Transilvániából, aki szereti és tanulja a szent nyelvet és más keleti nyelveket Lugdunum Batavorumban."

Módis főigazgató szives forditása szerint, bárha az utolsó sorban foglalt értelmezés lehetne még "szive szerint" feloldásu is, ezzel szemben sokkal valószinűbbnek tartható, hogy benne Leyda egyetemi városnak a röviditését kell keresnünk.[4] Ezért tehát sokkal hihetőbb, hogy Apáczai e könyvet 1648 szeptember 5-én történt egyetemi beiratkozása[5] után vásárolta, amikor már nagyobb felké-

4) Itt mondok köszönetet dr.Módis László főigazgató urnak, hogy legnagyobb készséggel engedte meg a könyvtárban való kutatást s hogy a héber szöveget kiolvasni és le is forditva, felhasználás végett rendelkezésemre bocsátani sziveskedett.

5) Archiv für Siebenb. Landeskunde. N.F. XVI. 212.

szültséggel folytatta tovább a héber nyelv tanulását, amire még Árkosi Benedek gyulafehérvári tanártól nyert ösztönzést.[6]

Egyuttal azt is hangsulyoznunk kell, hogy az itt talált héber feljegyzés a legelső, amely Apáczai családi nevét "Cseri" alakban emliti. Meg kell jegyeznünk, hogy ebben Apáczai tollhibájáról nem lehet szó, mivel Módis főigazgató felvilágositása szerint, a második magánhangzó hosszu "i"-vel van irva.

Ugyane könyv hátsó belső boritólapján még három sornyi héber szöveget jegyzett fel Apáczai:
J ă h v ĕ ʾ e l ô h ĭ m h û b â r â ʾ ĕ t h ă s s â m ă j ĭ m
vagyis a tudós Módis László szives forditása szerint magyarul: "Jahve az Isten, Ő teremtette az eget."

Apáczai remek szépen rajzolt irással rótta fel mindkét héber szöveget. Ez is bizonyitja, hogy gonddal és odaadással foglalkozott e nyelvvel.

A legelől idézett feljegyzésből látható, hogy Apáczai legalább 20 zsoltárt latin nyelvből arabra ültetett vissza s azt arab irással irhatta le, amely azonban nem maradt reánk. Ez tehát egy eleddig ismeretlen irásocskája volna, amelyet - mint mondám - nagyon valószinűleg tovább is folytatott, leforditva az összes zsoltárokat.

Ez az elveszett forditás, még ha főiskolai gyakorlatnak is tartjuk,[7] ezután felkutatandó irásocska, bizonyitván Apáczai szorgalmát és nyelvtudását, amiről Bethlen Miklós ugy emlékezik meg, hogy "nemcsak titularis, hanem valósággal ugyan doctus doctor volt, a zsidó és ahhoz tartozó chaldeica, syriaca és a görög nyelvben csudálatosan nagy perfectióra ment volt."[8]

Változata: ItK. 1964. 478.

II.

Apáczai Csere János a Magyar Encyclopaedia előszavában a többek között arról számol be, hogy Geleji püspöktől külső országokbeli akadémiákra küldetvén, ott "Az alaposabb és magasabbrendű

6) Szerző: Árkosi Mihály Benedek.(E kötetben).

7) Ezt bizonyitja Bán Imre szives figyelmeztetése. ItK. 1964: 483.,valamint a kéziratomban eszközölt helyesbitése.

8) Bethlen Miklós önéletirása. Bp. 1955. I. 161.

hittudomány oltárán áldozni készülvén, a héber nyelv tanulmányozását vettem elő. Ezt még a tudós Árkosi Benedek ur javallatára kezdettem volt meg,[9] de a néma mesterek vezetésével egyedül istentől segitve /senki sem volt ugyanis abban az időben a fehérvári kollégiumban, aki e szent nyelvet tanitotta vagy tanulta volna."/[10]

E sorokból megállapitható, hogy hazájában csak könyvből tanulgatott, ezzel szemben hihető, hogy a külsőországokbeli egyetemi előadások voltak tanulásának lehetőségei, ami azonban tudvalevőleg csak a nyelvtan és a könyvolvasás elsajátitására készithette elő a szorgalmas diákot, de a nyelvhasználat igazi szellemébe csak hosszas és anyanyelvű szakértővel való állandó gyakorlás utján mélyülhetett volna el, erre azonban talán nem is törekedett, hiszen neki nem is volt célja héber nyelvű könyvek irása, hanem csak a biblikus szövegeknek eredetiben való tanulmányozhatása. Tekintettel tehát arra a körülményre, hogy Apáczai Hollandiában a héberen kivül más keleti nyelveket, továbbá görögöt, valamint számos elméleti tantárgyat sajátitott el, egyáltalában nem lehetett alkalma a nyelvek szellemébe tökéletesen behatolnia.[11]

A debreceni református nagykönyvtárban Apáczainak néhány olyan könyvére találtam, amelyet saját kezű bejegyzéseivel tette számunkra megbecsülhetetlen értékűvé. E könyvekre, amelyeket az It. K. 1964. évi 4. számában ismertettem, szükséges azért is ujra visszatérnem, mivel ottani közleményemben - bevallom, hogy az én elnézésemből - a latin nyelv betűire átirt héber szövegbe hibák csusztak be.[12] Emiatt azután a héber nyelv tudós szakemberein ek

9) Árkosi Mihály Benedek 1647-1650-ben volt a fehérvári kollégium akadémikus mestere./H.J.-nak Árkosiról irott cikke e kötetben./

10) Bán Imre forditása a Barta-Klaniczay: Szöveggyüjtemény. I.554.

11) Tapasztalt példára hivatkozva, megemlitem egy szász nemzetiségű kiváló barátomat, mint aki az egyetemen főtantárgyából: a magyar nyelv- és irodalomból mindég kitünően kolokvált és vizsgázott, doktori értekezésére azonban Dézsi Lajos professzornak az volt a megjegyzése, hogy sok a magyartalanság benne.

12) Ennek magyarázatául szolgáljon, hogy a hasáblevonat átnézésekor hosszabb időre távol lévén otthonomtól, tartózkodási helyemre Módis László becses jegyzeteit s a saját eredeti kéziratomat nem vittem magammal, nem számitván cikkem időközi megjelenésére.

adtam gondot a szöveg helyes értelmezésében és Apáczai nyelvtudásának mértékében.[13]

A Debrecenben talált könyvek egyike Duval Jánosnak 1632-ben Párisban megjelent "Dictionarivm Latino-Arabicvm" c. könyve.[14] Ennek hátsó belső boritólapján a többek között azt találtam bejegyezve:"Johannis Tsere Apatzaini Ao 1650 Ap. 18. Trajecti". E sorokban az alább elmondandók miatt jól megjegyzendő a családnév Csere /Tsere/ alakja. Ezzel szemben a hátsó második őrlapon héber betűkkel irt szövegben "Jôḥǎnǎn Cs̆ĕrî Apâcâî" saját magamegnevezése olvasható. Ezt figyelembe véve,a leghatározottabban kijelenthetem, hogy Apáczai egy és ugyanazon időben semmiképpen sem irhatta családnevét két különböző alakban, ezt pedig annak tudatában állithatom,mert tekintetbe veszem az "i" végződésű családnevek fejlődési menetét. Minthogy pedig egyik régebbi dolgozatomban Apácai összes magamegnevezését táblázatba foglalva, már megállapitottam, hogy kb. 1653 -ig mindétig csak a "Csere" s csak külső országokból történt hazatérése után használta a "Cseri" névalakot.[15]Ebből azután önként következik, hogy a Debrecenben talált héber szövegű bejegyzése semmiképpen sem lehet egyidejű az 1650. évi könyvvásárlás időpontjával, sőt csakis 1653 után már hazájában rajzolta be könyvtárának e kötetébe. Ha tehát tekintetbe veszem a jeles Scheiber Sándor megállapitását Apáczai héber nyelvi tudásával kapcsolatosan, ki kell mondanom, hogy a hasonlóképpen kiváló hebréista Eisler Mátyás jóindulatu véleménye ellenére sem sajátitotta el tökéletesen a héber nyelvet.

Emellett azután - bár magam egyáltalában nem értek a héber nyelvhez - mégis azt hiszem, hogy Módis László indokaival abban is föltétlenül egyet kell értenem, hogy a szöveg utolsó betűi csakis egy helynévnek röviditési jellel is megjelölt röviditése s ezért a mondatban is jó helyet foglalnak el. Ugyanis a bejegyzés szerint Apáczai kijött Erdélyből s ezért azt is meg kellett neveznie,hogy ugyan hová? vagyis oda, ahol kedvvel tanulja a szent nyelvet és más keleti nyelveket.

---

13) Scheiber Sándor: Apáczai Csere János héber bejegyzése. It. K. 1965: 86. és Módis László válasza. MKvSzle. 1966: 39.

14) Könyvtári jelzése: E. 2o2.

15) Szerző: Apáczai Csere - Apáczai Cseri. E kötetben.

Tudjuk, hogy Apáczai először Franekerában iratkozott be az egyetemre, ahol ekkor Coccejus János, a kor egyik legkiválóbb hebreistája tanitott,[16] Apáczai azonban itt még aligha foghatott hozzá e nyelv tanulásához, hanem csak ismerkedhetett az egyetemi élettel és szokásokkal s ezen kivül az Amesius hagyatékaképpen itt élő puritánus szellemmel, ellenben a nyelvek tanulására még nem fordithatott időt. Erre mutat az a helyzet, hogy mintegy hat hét mulva már eltávozván a városból, a nemkülönben jeles tanárokkal ékes Leydában iratkozott be az egyetemre. Itt Erpenius és Golius voltak a keleti nyelvek professzorai,[17] akiknek hihetőleg szorgalmas tanitványa volt. Mindezeket a körülményeket latolgatva, merem hinni, hogy Apáczai héber nyelvű bejegyzésének végén levő röviditést inkább Lugdunum Batavorum-ra kell feloldani, megjelölvén, hogy komolyan csak itt kezdett hozzá a héber nyelv tanulásához. Erre azután nemcsak a Módis László által meglátott röviditési jel lehet bizonyiték, hanem az a helyzet is, hogy ez a két szó a felirat legvégén egymagában külön kiemelt sort alkot, holott ez akár a megelőző sorvégén is jól elférhetett volna, mint ahogyan ezt Módis is világosan megindokolja.

Ugyane könyv hátsó belső boritólapjára ugyancsak héber szöveggel irta fel Apáczai: "Jahve az Isten, Ő teremtette az eget."

A lényeg tehát az, hogy - amint már mondottam - Apáczai mindkét héber szöveget nyelvtanulásának befejezése után, már hazatérte után jegyezte be a könyvbe.

-.O.-

Apáczainak egy másik kötetében, amely Erpenius Tamásnak, 1625-ben Lugdunum Batavorumban megjelent "Psalmi Davidis Regis et Prophetae Lingva Syriaca" /etc./ c. munkáját tartalmazza,[18] a hátsó őrlapon "Joh. Tsere Apatz Trajecti Ao 1650 Martii 21" bejegyzést találtam. Apáczai könyvtárának e darabja azt bizonyitja, hogy tulajdonosa a sziriai nyelvet is tanulta s netalán éppen a most felsorolt könyvek 1650-ben Utrechtben történt megvásárlása vall arra, hogy végül is ekkor és itt kezdett az arab s a szir nyelveknek tüzetesebb tanulásához.

Változata: MKSzle. 1966: 40-43.

---

16) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 94.

17) I.h. 95-96.

18) Könyvtári jelzése: E. 201.

Apáczai Csere János könyvtárának töredéke

Az elmult századokból vajmi kevés könyvgyüjtőt tarthatunk nyilván, pedig mindenik, iskolát járt ifjunak kellett kisebb-nagyobb könyvtárának lennie. Különösen igaz ez az állitás a külföldi akadémiákra bujdosott diákokkal kapcsolatosan. Anyagi javaik szerint közülük nem egy százakat is költött könyvvásárlásra. Ha a külföldi egyetemek tanulóinak névsorából kiirjuk a magyarországi és erdélyi tanulók nevét, e számtalan névvel együtt ugyanannyi magán-könyvtár egykori meglételéről lehetne megemlékeznünk, csakhogy e gyüjtemények sorsa kérészéletü: élete rendes körülmények között a gyüjtő halálával meg is szünt.Azután szétkallódott; legjobb esetben egy-egy közkönyvtárban találhatjuk meg a pusztulást elkerült egyik-másik kötetet.

A hollandiai egyetemeken tanult Apáczai Csere Jánosról tudjuk, hogy ő sem lehetett valami bőséges anyagi javakkal megáldva, hiszen - II. Rákóczi György fejedelemnek édesanyjához 1656 január 10-én irott levele szerint - "Apáczaihoz semmi közünk, kegyelmes asszonyom, collegium költségével püspök uram tanittatta",[1] és mégis az ismeretekre szomjas, jeles tudományu teológiai doktor hihetőleg minden pénzecskéjét könyvvásárlásra forditotta. Igy azután, amikor 1653 augusztus 25-én hazaérkezvén, - széchi Seres István sáfárpolgár számadáskönyve szerint - Kolozsvárról "viszi Apalcza i Janos Deakot Enyedigh Czompo Leorincz 3 louon mil(liaria) 5. teszen fl. 1. den. 87. Eodem Az portekajat Viszi Fodor Istuan 8 ökrön, teszen fl. 2.den. 50."[2] e portékák között bizonyosan nem egy

1 Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Pest. 1875. 499.

2 Sáfár 1653: 40. (KLt.)

hordó könyvvel is meg volt rakódva. Apáczai ugyanis bár feleségestől érkezett, a messzi földről részben hajón, részben pedig szekérjárművel utazva, feltételezhetőleg mégis csak a legszükségesebb egyetmást hozta magával, tehát butorfélét éppen semmit. Ezt bizonyitja az a körülmény is, hogy Kolozsvárra 1656 junius 11-én történt visszatértükkor,az egyházközség pénzén csináltatott butorokkal berendezett ház várta az itteni iskolához rendelt uj scholamestert.[3]

Az ekkor készült berendezési tárgyak között volt "1 kön tartó" is, amelyet 2 forint 50 pénzért készitett az asztalos.[4] Ennek a könyvtartónak, vagyis bibliothecának polcain állott köteteket szeretnők megismerni, sajnálatos körülmény azonban, hogy csak nagyon kis töredékéről lehetséges beszámolnom.

Apáczai könyvtárának köteteiül legelőbb is azokat a müveket sorolom fel,amelyeket az egykoru bejegyzések alapján az ő kétségteien tulajdonául állapithattam meg. Hihető, hogy könyveinek legtöbb darabja ahhoz az intézethez került, amelynek maga is tanára volt s amelyért minden fáradozását, egészségét s igy életét is feláldozta. E könyvek számát azután az évszazadok folyama alatt bekövetkezett elkallódás fogyaszthatta meg.

I. A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában a teljes könyvállomány átkutatása alkalmával került elő az alábbi néhány kötet:

1. Alcmarianus. Adr. Meti Alcmariani Arithmeticae Libri Duo: Et Geometriae Libri VI. - Lygdvni Batavorvm,1650.

Valószinü, hogy Apáczai ennek a könyvnek az alapján tanitotta a nagyobb számtant, amely - Bethlen Miklós szerint - azelőtt "a magyar nemzetségben hirrel sem hallatott az arithmetikának négy első speciesén kivül."[5]

---

3 Herepei János: Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei. Pásztortüz, 1925: 260-62.

4 Istvándy Bálint és Keczely Gergely református quartások 1655/56. évi Szamado Regestomok. 34/B. levél. (RefLt.)

5 Bethlen Miklós Önéletirása. Pest, 1858. II. 231. lapjáról idézi Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 107.

Apáczai saját tulajdonának megállapitásához idézem a cimlapra irt egykori feljegyzést:

"Andr. P. Portsalmi - post mortem Joh. Apaczii."

E könyv tehát Apáczairól Porcsalmira s Porcsalminak 1681 május 19-én történt halála után - bizonyosan mint hagyaték - jutott a kollégium tulajdonába.

2.Althusius. Johan. Althusii U. J. D. Politica. - Herborn,1625.

Althusius János (1557-1638) herborni tanár, majd emdeni városi ügyész müveiben a népfenség elvének szószólója; küzdött a boszorkányperek ellen is.[6]

E kötet elülső őrlevelének A. lapjára kézirással a következő sorok vannak feljegyezve:

"Charissimus librorum Stephani Katona Geleini[7] Anno 1653 Franequerae Frisorum - Imó Sum ex Libris - Matthiae Varadinj, mpria - Anno Dni 1658. Claud."

Ugyanannak B. lapján az alábbi kézirást találtam:

"Sum ex libris M. Varadj - Ao 1659. Claudiopolj mpria - Qui pro Justino historico, Curtio et Sallustio cessit Joh. Apacio Claudiop. ao 1659 Maji 1. - ex donatione Praeceptoris sui Pauli Tsernatoni post - mortem D. Apaczai. fl. - Valentini K Istvandi et amicor[um] ejus. - Anno 1661 die..."

A cimlapon sajátkezü névaláirással:

"Joh. Apacii - Theol. Doct. et Prof."

E kötet azonos azzal a példánnyal,amelyről 1658 december 27-én ifjabb Geleji Katona Istvánhoz, régi barátjához intézett levelében maga Apáczai beszámol.Ugyanis Geleji "szerelmes gyermeke halálából, sok kárvallásából és mostani szonyoruságából származott szomoru állapotjá"ban szorult anyagi helyzetén valamennyire enyhitendő, könyvtárának, vagy legálábbis egy részének eladására határozta el magát. E szerint Eutropiust maga Apáczai vette meg olyan áron, amilyennél többet nem is lehetne kapni, azonban most ajándékképpen visszaküldi."A Socratest Tsernátoni uram vette meg,ité-

6 Dézsi Lajos: Világirodalmi Lexikon. [Bp. 1931.] I. 93.

7 Ifj. Geleji Katona István teljes neve utólag kihuzva.

lem egy forinton. Az Althusius egy deáknál vagyon, többet nem tudok".[8] Emellett azonban még egy másik eladásról is van tudomásunk, ugyanis a kollégium Apáczai-albumában levő feljegyzés szerint: ugyancsak 1658-ban "Generosus et Amplissimus D.Nicolaus Váradi emit Globum Coelestem ac Terrestrem cum Institutione Astronomica de Usu Globorum Gvil. Blaev.(Tallero) Imper(iale) 12." Ez az égés földgömb, a hozzátartozó utasitással együtt hasonlóképpen Geleji tulajdona volt, amelyet - a ma is meglévő Institutio kötési táblájára nyomott super-exlibris szerint - 1652-ben Utrechtben vásárolhatott.[9] Bizonyosnak tarthatjuk, hogy ezeknek az instrumentumoknak megszerzésére Apáczai beszélte reá a gazdag Váradi Miklóst,Bethlen Miklós nagyapját.

A megelőző idézetből tehát megállapithattuk, hogy Geleji könyvtárának darabjai közül Althusiust egy Váradi Mátyás nevű kolozsvári diák vásárolta meg, Apáczai azután 1659 május 1-én övele cserélte el három latin auctorral. Majd az ő halála után Csernátoni Pál kollégiumi lektor tulajdonába jutott. Ugyanez a Csernátoni, mint az ifju Bethlen Miklós nevelője, 1661 májusában tanitványával együtt külföldi akadémiákra utba indult.[10] Ugyane tájban kellett e könyvnek is ujra gazdát cserélnie. Bethlen Miklós külföldi tanulása közben megemlékezik egy Istvándi István nevű ifjuról, akinek atyja Istvándi Bálint. Ez "Kolozsvárott igen gazdag első református ember, és e veszett tékozló fiu egyetlen egye volt, és az atyám(ért) s az én hiremért adta volt inasnak hozzám."[11] Lehetséges,hogy Bethlen Istvándi keresztnevében tévedett, hiszen igy mosódhatott el emlékezetében többek között a schola egyik tanárának, Sikó Jánosnak is keresztneve Mihállyá.

A kollégium könyvtárában találtam egy másik könyvet is,amely Istvándi Bálint adományából 1668-ban került a kollégium tulajdonába.[12] Valószinű, hogy Althusius is ezzel együtt jutott az "alma mater" bibliothecájába.

---

8) Szilágyi S.: Vértanuk. 141.

9) Szerző: Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanuló-éveiből. EM. 1938: 295-96, és e kötetben.

10) Bethlen Miklós Önéletirása. I. 271.

11) I.h. I. 335-36.

12) A kollégiumi könyvtár K. 10. jelzésü kötete.

3.Apáczai. Dispvtatio Theologica Continens Introductionem Ad Philologiam Sacram,... Ventilandum Proponit, Johannes Tsere Apatza Transylvanus. - Ultrajecti, 1650.[13]

A cimlapra irt kézirással:

"Johannis Apacii, post mortem ejus Andreae Portsalmi."

E füzet tehát a szerző saját példánya volt, amely - halála után - egykori tanára, majd tanártársa tulajdonába jutott, majd Porcsalminak 1681 május 19-én történt elhunyta után szállhatott a kollégiumi könyvtárra.

4.Calepinus. Ambrosius Calepinus Passeratii, Sive Lingvarum Novem...Dictionarium. - Lvgdvni Batavorvm, a XVII. sz. közepe táján (?).

Calepinus e kötete kilenc nyelvü lévén, nem tartozott a szavak magyar jelentésével is bővitett kiadás-sorozathoz.

Az elülső belső boritólapon levő bejegyzés szerint:

"Constat tal. imp. 2. stif. 20 Johannis Tsere Apa= tzaei. Lejdae. 1651 Maj: 24."

A cimlapon ugyancsak sajátkezü névmegjelöléssel:

"Andr. P.Portsal Lectoris. Ministr. R. Claudiop."

E szótárt tehát Apáczai még külföldi bujdosása idején, 1651. május 24-én Leydaban vásárolta. Ára 2 császári tallér és 20 stüiver volt. E bejegyzés uj részletet tár fel Apáczai külföldi tartózkodása idejéből. Ugyanis a harderowyki akadémia anyakönyve azt bizonyitja, hogy Apáczai - Utrechtből átjőve - 1651 április 3-án itt iratkozott be továbbtanulás céljából.[14] Majd április 22-én ugyanitt tartotta teológiai doktorátusi vitatkozását.[15] E két adat alapján ugy tudtuk, hogy 1653 nyarán való hazatéréséig állandóan e városka egyetemén tartózkodott, ámde - amiként a fenti saját kezü irása tanusitja - egy hónappal doktorrá való avatása után már Leydaban vásárolt könyvet, ennek pedig azt kell jelentenie, hogy 1648-49.évi leydai tartózkodása után ismét csak vissza-

13 RMK. III. 1756.

14 Zoványi Jenő: A harderwyki egyetem magyarországi hallgatói. ItK. 1891: 433.

15 RMK. III. 1773.

tért e jeles akadémiára, ahol azután netalán egészen 1651 szeptember 30-án Utrechtben tartott esküvője tájáig[16] hallgatta tovább az itteni kiváló professzorok előadásait.

Apáczai e könyvének sorsára vonatkozólag a következő megállapitásokat tehetjük. Porcsalmi Pap András 1642-től 1667-ig volt a kolozsvári schola lectora, miközben Apáczainak, mint diáknak, tanára, az 1656-59. években pedig tanártársa. Annak ellenére, hogy külföldi akadémiákon soha sem járt s csak a fehérvári academicum collegiumot végezte, kiváló képességeiért a kolozsvári egyházközség 1667-ben második papjául választotta, majd Kovásznai Péter püspök halálával megürült főpapi tisztségbe lépvén elő, egyuttal a kolozs-kalotai esperességet is elnyerte. Képzett, okos fő volt, aki egész életén keresztül gyarapitotta könyvtárát, igy váltotta magához Apáczai halála után könyvtárának tekintélyes anyagát is. Az 1681. esztendőben, mint pap, nyugalomba vonult, nyugalmi idejét azonban nem sokáig élvezte, mert május 19-én már meg is halt.[17] Könyvtárát - ugy látszik - a kollégiumnak hagyományozta. Ekkor juthatott ez a kötet is egykori scholájának nagykönyvtárába.

5. Farkas. Problemata Aliquot Ad Politiam Ecclesiaticam De Scholis. Qvae...proponit Jacobus Farkas, Alistalinus Pannonio-Ungarus. - Ultrajecti, 1652.[18]

A cimlapra irt kézirással:

"Apátzai Jano..." A következő nehány betüt a könyv bekötésekor a könyvkötő vágta le. Kiegészitése: ...sé, vagy ...snak lehetett. Ugyanis e név egykoru, de nem Apáczai kezeirása, hanem e füzet a szerzőtől relajánlott tiszteletpéldány lévén, bizonyosan ő irta reá a megtisztelt barát nevét.

6. Galenus. ΓΑΛΗΝΟΥ. A. Galeni Librorum Pars Prima. - Venetiis, 1525.

A cimlapra irt kézirással:

"Emericus Sulyok Collegij Soctis Jesv Claudiop. 1604.[19]

---

16 Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János életrajzához és müveinek bibliográfiájához. Kolozsvár, 1892. 8.

17 Temetési kártája a kolozsvári-farkas-utcai templomban.

18 RMK. III. 1814.

19 Ez a sor ki van huzva.

Dono dedit rndus et clarissimus D. Johannes M. Enyedi, v. D. in Eccl. Gyaluiensi Minister etc. Jo- hanni Chierj Apacio Theol. Doctori et Profess. Ao 1658 Nov. 9. Claudiopoli Ejusdem Relicta dono dedit Scholae Claud. Reformat. Anno D. 1660. die 20 Febr."

E bejegyzést Apáczairól irott tanulmányában Szilágyi Sándor is idézte,[20] a kiváló tudós közlésébe azonban sok hiba csuszott bele.

Az idézetből megállapithatólag tehát e munkát, amely egykor a jezsuiták kolozsvári nevezetes kollégiumáé volt, Enyedi M. János gyalui református pap 1658 november 9-én Kolozsvárt ajándékozta Apáczai Csere János teológiai doktornak és professzornak. Az ő halála után, bizonyosan végakarata következtében, özvegye már 1660 február 20-án a kollégiumnak adományozta.

7. Junius, Franciscus: ΠΡΩΤΟΚΤΙΣΙΑ, Seu Creationis...Historia. Basel (?), 1589.

A cimlapra irt sajátkezü irással:

"Joh. Apacii emptus Oct. 25 1658. Claud."

utána folytatólagosan, de más kezeirásával:

"post Scholae Orthod. Claudiopolit."

E bejegyzés is bizonyitja, hogy Apáczai hazatérése után sem szünt meg könyvtárát ujabb és ujabb könyvvásárlásokkal gyarapitani. Hihető, hogy e kötetet is a Gyaluból bemenekült Enyedi Jánostól vásárolta, minthogy az idézetteken kivül semmi több tulajdonos-megjelölés sincsen e könyvben, tehát az elsődleges tulajdonosnak is elsődleges vásárlása volt. Ugyanez a kijelentésünk bizonyiték amellett is, hogy e mü is közvetlenül Apáczai halála után kerülhetett a kollégium tulajdonába.

8. Keppler. Joannis Keppleri Harmonices Mundi Libri V. - Linz, 1619.

Keppler e munkájában a bolygók periódusai és a távolságok közti összefüggést fejtegeti. Ez a kiadás különben e münek első megjelentetése.[21] Bethlen Miklós Apáczai tanitási módszeréről

---

20 Szilágyi S.: Vértanuk. 101.

21 Dézsi Lajos: Világirodalmi Lexikon. II. [Bp. 1932.] 1023.

szólva, adja tudtunkra, hogy "fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fordittatni magyarra a poétákkal, és annak alkalmatosságával physikát, astronomiát, geographiát kezd tanitani, ugy hogy egyszer azt az ő Georgicáját irni s tanulni kezdik a theologiára s philosophiára járók is."[22] Keppler e müve is bizonyitja, hogy Apáczai tanitásának anyagához való ismereteket közvetlenül az alapvető munkákból meritette, igy tehát tanitványainak tartott magyarázata is alaposabb,és közvetlenebb s a kor szinvonalán állóbb lehetett az egykori tanitók módszerénél,amely rendszerint rég elavult munkák szövegének elismételgetésében merült ki.

E könyv cimlapján három külön névaláirást találunk:

"Ex Libris - Blasii Kamuthj Joh Chierj Apacii Andr. Portsalmi 1660."

E nevek elseje szentlászlai Kamuthi Balázs doboka-megyei főispán, fejedelmi tanácsos személyét jelöli, aki 1628-ban Drágon halt meg, felesége Zeller Ferenc kolozsvári kereskedő Angaleta nevü leánya volt.[23] Kolozsvári rokonságuk révén kerülhetett a könyv Apáczai tulajdonába, az ő halála után pedig közvetlenül jutott Porcsalmi könyvtárába. Hihető, hogy a fiatalon özvegyen és valóban árván maradt van der Maet Aletta urának korai halála miatt teljesen pénz nélkül szükölködvén, szép könyvtáruk köteteinek eladásából kisérelt meg egynehány forintot összeszedegetni. Igy tehát e mü is vásárlás utján kerülhetett Porcsalmihoz,az ő könyvtárából azután 1681 évben történt halála után szállott a kollégiumra.

9.Zvingerus, Teodor : Methodus Rvstica Catonis Atq. Varronis (Basel, é.n.).

Ez a munka M. Porcius Cato: De agricultura és M. Terentius Varro: Rerum rusticarum Libri III.müvében kifejtett módszer alapján tárgyalja a földmüvelést.

E könyv cimlapján is három különböző névaláirást látunk:

"Joh. Chierj Apacii Mich, Ascanjj Est Thomae Chjere de Apacza.

Az időbeli sorrend föltétlenül Ascaniussal, a korábbi gyula-

22 Szilágyi S.: Vértanuk. 107.

23 GenFüz. 1911: 107-08.

fehérvári scholabeli tanárral, majd orvosdoktorral kezdődik. Második tulajdonos a mi Apáczaink; az ő tulajdonába való jutás módját megállapitanom nem sikerült. Tőle azután netalán még életében a világi pályára menendő Tamás nevü testvéröccséhez került. E Tamásról mint iskolatársáról, Bethlen Miklós is megemlékezik, megmondva azt is, hogy Hunyad megyében telepedvén le, végül is szép állapotra ment.[24] Hogyan jutott azután ez a könyv vissza Kolozsvárra, a bejegyzésekből megállapitanom nem sikerült. Lehetséges, hogy Tamásnak csak iskolai használatra kellett, majd az iskolából való kibucsuzása után megint csak bátyjánál hagyta.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában mindössze csak kilenc olyan könyv van, amelynek bejegyzései kétségtelenül bizonyitják, hogy egykor Apáczai saját tulajdonát képezték.

II. Ezeken kivül azonban tudomásom van róla, hogy a marosvásárhelyi református kollégium könyvtárában is van nehány olyan kötet, amelynek feljegyzései Apáczai tulajdon kezétől erednek. 1914-ben készitett saját jegyzeteim elveszvén, Szabó Sámuel tanulmányából idézem az alábbi könyvcimeket:[25]

1. Herodoti libri novem. - Basileae, 1557.

A cimlapra irott kézirással:

"Clarissimo Stephano Gelei donat Joh. Apacius 1655. 26. Jul. Albae Juliae."

E könyvet tehát, mint a fehérvári kollégium egyik rektora, 1655-ben ajándékozta barátjának, külföldi tanulótársának, ifjabb Geleji Katona Istvánnak.

2. Chronicon Carionis, - Witebergae, Anno 1572.

A cimlapon sajátkezü aláirásokkal:

"Ex libris D. Joh. Apacii 1659. A. 1660. Factus Thomae Apaczaj, cujus Lux et Salus Jehova.

E kötetről egészen bizonyosan megállapitható, hogy Apáczai professzor halála után került öccse birtokába. Ezt bizonyitja a saját neve elé irott 1660. évszám.

---

24 Bethlen Miklós. I. 244.

25 F. Szabó Sámuel: Apáczai Csere János Magyar Logikája 1656-ból. Budapesti Szemle. 1863: 17. köt. 494.

3.A harmadik könyv címére vonatkozólag a közlőnek nem lévén feljegyzése, ezért csupán a tulajdonos megjelöléséről számol be, de ezt is csak emlékezetből teszi.

A közlő szerint a címlapon a következő kézirást találta:

"Est Joh. Cherj Apacius." (?)

Később e név kihuzatott s felébe Pósaházi irta a sajátját Apáczaitól a Pósaházi professzorig megtett ut egyelőre ismeretlen.

III.Csupán emlékeztetőül irom ide a következő sorokat.Ugyanis Koncz József tanárnak Gyalui Farkassal közölt adata szerint:"a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárnak egyik könyvében, mely Apáczaié volt, 1658. évszámmal "Chieri" (családnév-alak) van irva,"[26] a könyv ciméről azonban nem tudósit.

IV. Apáczainak saját közléséből még egynehány, tulajdonát képzett más könyvéről is van tudomásunk, ezeknek azonban további sorsa ismeretlen.

1.Kolozsvárról 1658 december 27-én ifjabb Geleji Katona Istvánhoz intézett levelében irta:

"Az Eutropiust ajándékon megküldöm Keglmednek ezen embertől, noha a mennyit én érette adtam, csak hogy a keglmedé volt, el nem adhatnók annál fellyebb."[27]

E sorok magyarázatául szolgáljon, - amint már előbb is szó volt róla - Geleji nagy szükségbe kerülvén, könyvei közül Apáczai egyet kiválasztott s barátjára való tekintettel a legmagasabb áron megvásárolta, tehát egy rövidke ideig saját tulajdonát képezett könyvei közé sorozta, most azonban ajándékképpen mégis csak visszaszármaztatja Gelejinek. E munka különben Flavius Eutropius Breviarium ab urbe condita cimü müvének valamelyik XVI., vagy XVII. századbeli kiadása volt.[28]

A kolozsvári református kollégium könyvtárából előbb már bemutatott Althusius: Politica cimü munkáját 1659 május 1-én csere utján szerezte meg. Érette Váradi Mátyás deáknak Justinus historicust, Curtiust és Sallustiust adta oda. E könyvek tehát:

2.Quintus Curtius Rufus: De rebus gestis Alexandri Magni.

26 Gyalui Farkas. 6.
27 Szilágyi S.: Vértanuk. 141.
28 Dézsi Lajos: Világirodalmi Lexikon. II. [Bp. 1932.] 634.

3.Justinus historicus kivonatolásában Trogus Pompeius: Historiae Philippicae.

4.C.Sallustius Crispus: Bellum Catilinae, vagy De bello Jugurthino ókori szerzők XVI-XVII. századbeli kiadásu munkái voltak.

V. Jakó Zsigmond egyetemi tanár szives közléséből tudom,hogy a székelyudvarhelyi református kollégium könyvtárában reáakadt vdt Piscator ótestamentumi kommentárjainak Herbornban 1646-ban megjelent ivrét nagyságu példányára, amelynek bejegyzése szerint: "Clar. ac Rdo D. Joh. Tsaholci Pastori Ecclae Orth.Claud.fidelisso mittit Joh.Apatzai."E könyv azután a többi bejegyzés szerint: "Steph. Csengeri 1660. 20 Jan." tulajdonába került.[29] Nagyváradi Csengeri Képiró István, Sellyei Balogh István huszti pap, majd Rákóczi fejedelem udvari papjának veje, kolozsvári prédikátor, röviddel ezután Barcsai fejedelem udvari papja, végül pedig enyedi lelkipásztor és esperes volt.E kötet további vándorlásának utját követni nem tudom. A bejegyzések szerinti utolsó tulajdonos: "Gregorii Boda 1742."

VI. Apáczainak a maga könyvtárába is besorozott 1650.évi saját Dispvtatioja is bizonyiték,hogy bibliotékájában a többi nyomtatott munkája is[30] helyet kapott s bárha kéziratban levő müvei[31] inkább iróasztalán szoritották a helyet, azokat is ide kell soroznunk. Hasonlóképpen tulajdonában kellett lenniök azoknak a vitatkozásoknak is, amelyeknek egyikét tanulótársa,másikát tanitványa neki is ajánlotta, a harmadiknak szerzőjét pedig maga is verssel üdvözölte.[32]

---

29 Sz-udvarhelyi Koll. 2. sz. polc. (Itt mondok őszinte köszönetet Jakó Zsigmond professzornak gyüjtésének szives rendelkezésemre való bocsátásáért.)

30 RMK. I. 876., 883. II. 785., 897., 918. III. 1773., 1941. sz. és Szilágyi S.; Vértanuk. 108.

31 Gyalui Farkas: Apáczai Cseri János. - Szinnyei József: Magyar irók élete és müvei. - Pintér Jenő: A magyar irodalom története. - Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legujabb története. Kolozsvár, 1875. 33.

32 RMK. II. 918. III. 1850., 2114. sz. - Bán Imre: Apáczai Cs. János.

Aki annyira szerette a könyvet, mint szerette Apáczai s aki rövid életideje alatt olyan sokat forgatta azok lapjait, sőt maga is hatalmas betümennyiséget rótt papirosra, lehetetlen, hogy ne gyüjtött volna gazdag és szinvonalas könyvtárat magának.A gyüjtemények szomoru sorsa azonban a legjobb esetben a vándorlás. Különösen áll ez a magángyüjteményekre nézve. Minden ilyen könyvtár, sőt muzeumi gyüjtemény is nagy ügyszeretetnek,buzgóságnak köszönheti létrejöttét, de meghalván a gyüjtő, utána rövidesen megindul a kallódás. - Ugyanigy Apáczai könyvtárának kötetei közül a leggondosabb nyomozással is csak alig nehány darabot mutathattam be, lehetséges azonban, hogy egyes régebbi eredetü közgyüjteményekben, igy az Erdélyi Muzeumban is kerülnek majd elő ujabb kötetek is, bárha az eredeti állapotot többé már soha sem fogjuk tudni még megközelitőleg sem felidézni.

Amikor az 1933-34. években a kolozsvári református kollégiumi nagykönyvtár köteteit egyenként végiglapoztam s a megállapithatólag Apáczai tulajdonát képezett könyveket egy csoportba gyüjtöttem össze, feldolgozásukat és közlésüket csak a többi erdélyi könyvtár anyagának tüzetes átkutatása utáni időre halasztottam,ámde ezzel kapcsolatos minden lehetőségem elmult s ezért most, Apáczai halálának 3oo.-ik évfordulóján is csak egészen sovány és száraz adatokkal járulhatok emlékének felujitásához.

/Megjelent:
MKvSzle, 1959: 79-85./

Apáczai könyvtárának további nyomai

I. Koncz Józsefnek a marosvásárhelyi református kollégiumról irott közléséből tudjuk, hogy 1689-ben az iskola saját költségén szereztetett be: "Virgilius minden költeménye; Ovidius metamorphosisa; Horatius, Virgilius Georgiconja, fordítás Apáczai Jánostól, kéziratban; Ramus Péter artihmetica és grammatica;Cicero kötelességekről irt művének magyarázatja magyarul Apáczaitól, Ramussal egybekötve."[1] Koncz ezt a könyvsorozatot a Csulai György püspök által adományozott iskolai anyakönyvből idézi. Kis-Éri rektor azonban 1707-ben már azt jegyezte meg, hogy a könyvtárnak az ő idejéig leltározott kötetei közül "igen sok elveszett ...részint azok hanyagsága miatt, kiknek az iskola törvényei értelmében gondoskodnia kellett volna azokról;részint a mostoha idők miatt." Koncz ezek után megjegyzi, hogy 1884-ben "a régi iskola könyvei közül /már csak/ 50 van jelenleg a tanoda könyvtárában, melyeknek azonosságát határozottan ki lehet mutatni; a többi vagy kicseréltetett, illetőleg eladatott, vagy elszakadott és elveszett."[2] Igy történhetett a fenti idézetben Apáczai nevével megjelölt művekkel is.

A Csulai-féle anyakönyv sorai határozottan nem utalnak reá, hogy Vergilius és Ovidius művei vajjon Apáczai tulajdonai voltake? Mégis lehetséges, hogy csakugyan az ő könyvtárából szóródtak szét, bárha Koncz közleményében a központozás pontosvesszőt tesz az első és a második könyv után; erre azonban mégsem lehetünk különös tekintettel, mivel Bán Imre nagy alapossággal megirt munkájában kiemelten hangsulyozza, hogy Apáczai Ovidius és Vergilius műveiből sokszor idéz, sőt hivatkozik Seivertre is, mint aki "ha-

1) Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. régi iskola ismertetése 1557-1718-ig. Marosvásárhely, 1884. 107.

2) I.h. 107-08.

tározottan állitja, hogy logikát, retorikát, görög és héber nyelvet tanitott s Vergilius Georgicáját, valamint Cicero De officiisét magyarázta az ifjuságnak."[3]

Tehát a Koncz idézetéből kihámozva, feltételezhetőleg Apáczai könyvtárának kötetei voltak:

a, Virgilius minden költeménye /?/

b, Ovidius: Metamorphoseon libri XV /?/

c, Virgilius: Georgica-jának Apáczaitól magától való magyar forditása./Kéziratban./ - Ez és a következő művek már egészen bizonyosan az ő tulajdonai voltak.

d, Cicero: De officiis-ének ugyancsak Apáczaitól készitett magyarázata. /Kéziratban./[4] Ehhez hozzá volt kötve:

e, az Aristoteles ellenes vértanu Ramus Péter arithmeticajának és

f, grammaticá-jának bizonyosan nyomtatott példánya.

II. Jakó Zsigmond professzor szives közléséből tudom, hogy Kelemen Lajos főigazgató a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában is talált Apáczai tulajdonából eredő könyvet, mégpedig:

a, Dávid Ferencnek 1567-ben Gyulafehérvárott nyomtatott "De Falsa Et Vera Vnivs Dei Patris, Filii, Et Spiritvs Sancti Cognitione, Libri Dvo."[5] Ennek cimlapjára irott tulajdonosmegjelölőstöredék: "Andr"...Porcsalmi lektor nevét bizonyitja.[6] Középen saját kezű bejegyzéssel: "Sum Johannis Chierj Apacii Ex donatione Clarissimi Andreae Portsalmi Collegae ejus verecundi Ao.1657 Jul. 21." A cimlap alján XVII. századbeli kéz nevezi meg: "Stephanus Erdeödy mpra"-t, aki hihetőleg azonos azzal az Erdődi V. István enyedi kollégiumi diákkal, akit 1703-ban vittek a marosvásárhelyi schola rektorának, onnan pedig Szeredaszentannára lelkipásztornak. Ugyancsak a cimlapon olvassuk: "Sigismundus Sz. Mártoni, possidet ab A. 1713. Constat den. 38. mpra.", végül XIX.századbeli bélyegző nevezi meg a tudós "Nagy Ajtai Kovács István"-t.

E könyvet Apáczai Kolozsvárra történt jövetele után egy esztendő mulva kapta ajándékba.

---

3) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 287-89, 42o, 532.

4) E munkákat i.h. Bán Imre is felsorolja.

5) RMK. II. 1o6.

6) A név többi részét a könyv javitása közben leragasztották.

b, Az előbbivel azonos helyen őrzik Werbőczinek 1632-ben, Bártfán deák és magyar nyelven nyomtatott "Decretum Latino-Hvngaricvm, sive Tripartitvm"[7] című művét. Ennek címlapján Apáczai öccsének ismert kezeirásával található: "Est Thome Apaczaj";ezután XIX. századeleji kézzel "Francisci Gedő".

Ez a könyv tulajdonképpen nem tartozik e sorozathoz, mivel erre Apáczai professzornak nem volt szüksége, hanem csakis Tamás nevű öccse szerezhette,minthogy ő világi /jogászi/ pályát töltött be.

III. A debreceni református kollégium nagykönyvtárában is találtam egynehány olyan munkát, amely valamikor Apáczainak kétségtelen tulajdona volt.

a, E nagyszerű gyüjtemény egyik kötetének kézzel irott bejegyzése bárha a bejegyző nevét nem örökitette meg,de benne azonnal felismerhető Apáczainak jól olvasható, szép betűket rovó kezevonása. Jóllehet már negyed százada is elmult, hogy utoljára láttam saját kézirását, megelőzőleg azonban sok éven át gyüjtöttem az Apáczaival kapcsolatos emlékeket, ennek következtében tehát fenti megállapitásomhoz kétség sem férhet,amit különben a kiváló Apáczai-kutató Bán Imre is megerősitett.Állitásomat támogatja még az a körülmény is, hogy a cimlap aljára a következő könyvtulajdonos neve van feljegyezve: "Ex Libris Georgii Martonfalvi ab A. 1664."[8]

Ez, az egykori pergament-kötésbe kötött gyüjtelékes kötet az alábbi három művet tartalmazza:

1. Brandmyllerus, Jacobus: Analysis Typica Omnium. N.T. Epistolarum Apostalicarum.- Basileae, 1622.

2. Brandmyllerus, Jacobus: Analysis Methodica Typica Evangeliorum Dominicalium Et Festalium. - Basileae, 1620.

3. Series Locorum Communium Theologicorum. - Basileae, 1620. /I. és II.rész./[9]

b, Ugyancsak egykoru pergament kötésbe kötve találtam másik

---

7) RMK.I. 605. A fenti két könyv adatait Jakó professzor sziveskedett velem közölni és rendelkezésemre bocsátani.

8) Lásd "Apáczai Csere János kézirása és ismeretlen munkája" című cikkemet. (E kötetben.)

9) Könyvtári jelzése: B. 56.

két művet is. E könyv elülső boritólapján az egykori tulajdonos feljegyezte: "Johannis Tsere Apatzaini Ao. 1650 Ap.18. Trajecti", mignem a hátulsó második őrlapon héber betűkkel: "Jôchănăn Csĕrî Apâcâĭ mittrănsĭlvânĭjă"nevét örökitette meg.[10] E művek tehát:

1, Dictionarivm Latino-Arabicvm Davidis Regis ... Labore et diligentia Joannis Baptistae Dvval Regij Linguarum Orientalium Interpretis. Parisi, 1632.

2, Liber Psalmorvm Davidis Regis, Et Prophetae Ex Arabico Idiomate in Latinum translatus ... A Gabriele Sionita Edeniensi, et Victorio Scialae Accurensi Maronitis Monte Libano, Philosophiae, et Sacrae Theologiae professoribus. Romae, 1614.[11]

c, Ugyane könyvtárban maradt meg egy másik, pergament-kötésű könyve:

1, Psalmi Davidis Regis et Prophetae Lingva Syriaca ... a ... Thoma Erpenio ... Lugduni Batavorum, 1625.[12]

E kötet hátsó őrlapjára tintával irott feljegyzés örökitette meg, hogy "Const. tal. 2. st. 10.", ez alatt "Joh.Tsere Apatz /!/ - Trajecti Ao 1650. - Martii 21."

Apáczai gazdag könyvtárának e nagymérvű szétszóródása arra figyelmeztet, hogy más gyüjteményekben sem lenne hiábavaló tovább folytatni a kutatást.

M.KvSzle, 1964: 53-55.

---

10) A héber szöveget dr. Módis László kollégiumi és könyvtári főigazgató sziveskedett kiolvasni és leforditani. - E könyv leirását lásd "Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai" c. cikkemben. (E kötetben.)

11) Könyvtári jelzése: E. 2o2.

12) Könyvtári jelzése: E. 2o1.

A praeceptorok fizetése

Török István a kolozsvári református kollégium történetéről irott értékes munkájában Apáczairól azt állapitotta meg: "Ő eszközölte ki, hogy a fejedelem beleegyezésével 220 forintot (440 koronát) forditsanak a curátorok a tanitók javadalmazására."

Kétségtelen, hogy kolozsvári beköszöntő beszédében Apáczai méltatlankodva emlékezett meg mind a tanárok, mind pedig a tanitók fizetésének csekélységéről[1] s ezért bizonyosnak is tarthatjuk,hogy minden lehetőt elkövetett nemcsak a tanulók, hanem a tanitók anyagi helyzetének javitása érdekében. Szava valószinüleg Veresmarti Gáspár kolozsvári elsőpapon s netalán Váradi Miklós főpatrónuson keresztül még a fejedelemhez is eljutott. Ezt a körülményt erősiti meg az éppen Török Istvántól megtalált papirosszelet, amelynek felirata szerint:"An(no) 1657. die 21. Martij.Curator uraink a mennyire az ecclesiának mostani fogyatkozása engedi, Urunk kegyelmes resolutiójához is akarván ő kegyelmek magokat accomodalni, rendeltenek az jövendő hat classicus praeceptoroknak flo. 220. Irtam ezeket a curator uraim akarattyokból. Veresmarthi Gáspár."[2] Tehát bizonyos, hogy a gimnáziumi hat osztály tanitóinak javadalmazására az 1657-58. iskolai évtől kezdődőleg folyósitották a 220 -magyar forint segédséget.Ebből a Rhetorica osztály praeceptorának 50 forint s ugyanőneki még külön 5 forint a klaszszisok tanvezetéséért; a Poetica osztály tanitójának 45 forint, a Syntaxistákénak 40 forint,az Etymologia osztály tanitójának 35 forint, a Rudimentáriusokénak 25 forint s végül az Elementaristákénak 20 forint volt a járandósága.[3] Ezt tudva, mindjárt meg is

1) Apáczai Cs. János: Oratio de summa scholarum necessitate.(1894. évi kiadás). 23.

2) EPrL. 1906. 308.

3) Apáczai-Album. /A kollégium levéltárában./

kell állapitanunk: egészen bizonyos, hogy a praeceptorok járandóságát Apáczai tulajdonképpen másképpen óhajtotta volna rendezni. Tervezetében nagyon valószinűleg egyetértett vele Veresmarti Gáspár elsőpap is. Ismeretes ugyanis Apáczainak egy keltezés nélküli folyamodása Barcsai fejedelemhez, ebben a kollégiumnak eléggé siralmas helyzetét vázolva,különösen hangsulyozza az osztálytanitók szegényes javadalmazását, megemlitvén, hogy a két felsőosztály oktatójának segődségét legalább 60-60, a két középső osztályosét 50-50 s a két alsó osztálybeliét pedig 40-40 forintra óhajtaná kiegészittetni.[4] Ez azután mindössze csak 300 forintot tenne ki, aminek összege tehát csak 80 forinttal mulná felül az 1657 március 21-én meghatározott fizetséget.

Apáczai kérését Veresmarti 1659 január 20-án megtett utja alkalmával vihette magával a Désen tartózkodó Barcsaihoz, aki erre január 27-én adománylevelet állittatott ki a kolozsvári református ekklézsia részére évenként kiszolgáltatandó 1600 darab kősóról, illetőleg annak megváltásaképpen ugyanannyi forintnyi összegről. Erről pedig a fejedelmi rendelkezés ugy szólott, hogy 100 forint az iskola rector primariusa fizetésének pótlására, 200 forint tiz tanuló ifju segélyezésére forditandó, mignem az összeg többi része a kurátorok rendelkezése szerint használandó fel.[5] Az ország közállapotának mind jobban fokozódó sulyos zavaraira való tekintettel bizonyos, hogy ez az adomány először már csak Apafi idejében folyósittatott, amikor azután Apáczai már nem élt s mivel a donációnális levélben külön nem volt kikötve a praeceptorok javadalmazása, ezért a mérhetetlen csapásokkal terhelt időkben az már többé szóba sem is került.

Megismételjük, hogy valóban nem ez volt az az összeg, amit Apáczai kieszközölni óhajtott, hiszen ez a javadalmazás nem sokkal volt nagyobb a megelőző években kifizetett járandóságoknál, mégis e csekély eredmény is csak az ő szorgalmazásának köszönhető, de hogy többet nem tudott elérni, tekintetbe kell vennünk, hogy a

---

4) Apáczai Jánosnak egy eddig ismeretlen levele Barcsai Ákos fejedelemhez. Közli: Herepei Gergely. EPrK.1879:492.és nem 279., mint ahogyan Gyalui Farkas - elnézésből - tévesen jelzi!

5) A kolozsvári ev. ref. főtanoda... értesitője az 1874/5 tanodai évről. 98.

kurátorok szükmarkuságát Apáczai kolozsvári tartózkodása idejében - bizony - nagyon sulyos terhek irányitották, amelyeket az egész országon belül Kolozsvár városa is kiváltképpen megszenvedett.

Az 1655 április 3-i hatalmas tüzvész majdnem az egész belvárost elpusztitotta; a református ekklézsia épületei közül éppen csak az óvári szász imaház kerülte el a romlást, viszont a régi, meg az alig felépült uj iskolának csak kiégett falai meredtek az égnek.A régit már csak ugy,ahogy lehetett erősitgetni, falait gerendákkal támogatni, az ujból azonban meg kellett menteni, ami menthető: kőmives, ács, asztalos munkával felépiteni és berendezni a romokat! Sok pénzbe került mindez, de Apáczai nem nyugodott, amig a helyreállitást keresztül nem vitte. Ezért az egyházközségnek ekkor már nem nagyon volt módjában az ujabb áldozathozatal, II. Rákóczi Györgytől pedig a további támogatás csak azért sem volt várható, mivel az 1657. év eleji lengyelországi kaland az államkincstár minden jövedelmét felemésztette. Majd a török- és a tatár-zsarolások, fosztogatások csaknem koldussá tették az egész országot, az iparcikkektől, üzleti áruktól s a föld termésétől is megfosztva az amugyis megfogyatkozott számu lakosságot. Továbbá a Lorántfi Zsuzsánnától nyert alapitvány tőkéje Apáczai idejében nem volt kamatozóképes, Barcsai 1659. évi nagy adománya: a sóaknákról rendelt évenkénti összesen 1600 forint - ismétlem - első izben valószinüleg már csak Apafi idejében folyósittatott, az egyházközség egyéb tőkéi pedig Szejdi Achmet pasa sancába adattak.

Apáczainak Kolozsvárra történt jövetele előtti időből az osztálytanitók járandóságáról rendszeres feljegyzés nincsen s ezért csupán egynehány támaszponttal rendelkezem. Igy tudom Pávai János kollaborátorról, hogy tanitói működéséért az 1653.esztendőben évnegyedenként 10 forintot kapott, ami azután egész évre 40 forint összegnek felel meg. Hasonlóképpen van adatunk Bán Gergely osztálytanitónak 1655. évi 20 forintnyi járandóságáról, mignem ugyanővele a rudimenta osztály tanitására az 1656. esztendőre 25 forintban szegődtek meg.Ha tehát a rudimenta tanitására 25 forintot szánt az ekklézsia, abban az esetben az ennél is kevesebb, megelőző iskolai évi 20 forintot már csak a legalsó, vagyis az elementaria osztály oktatásáért kaphatta. Ilyenképpen ha ezt az öt forintnyi különbözetet állitjuk be váltószámképpen, feltételezve, hogy a magasabb osztályok tanitói közül mindeniknek a szegődsége

a közvetlenül megelőző osztálybelihez mérve öt forinttal emelkedett, abban az esetben a Pávai Jánosnak kifizetett 40 forintnyi sallariumot a Classis Poetica oktatásáért kellett kapnia.[6] Igy tehát az osztálytanitók évenkénti összes járandósága 195 forint vala, ami csupán csak 25 forintnyi különbözet a Veresmartitól feljegyzett 220 forinthoz mérve.

Erre a praeceptorok javadalmazására 1657-ben megállapitott összegnek felosztására vonatkozólag bemutatunk egy későbbi, vagyis 1669/70. és 1682/83. gazdasági évben kiegyenlitett segédséglistát. Eszerint ugyanis

az oratoria (rhetorica) praeceptora	50	frt.
a poëtica osztály "	40	"
a syntactica osztály "	36	"
a grammatica (etimologica) "	32	"
a rudimenta osztály "	28	"
a parvisták (elementáristák) "	24	"[7]
Összesen tehát:	210	frt.

összeget kapott.

Nemkülönben "Anno 1683 die 5 et 6 december Kolosváratt egyben gyült reformáta religion levő külső és belső rendből álló méltóságos és tiszteletes synedriumtól... az kolosvári ekklézsia és schola igazgatásának, jövedelmeinek és fogyatkozásának megvizsgálására kirendelt kurátorok", ugymint Bethlen Miklós, Macskási Boldizsár, Keresztesi Sámuel, Sz.Jóbi János, Debreceni Mihály, Maróthi Mihály, Eperjesi Mihály (évenkénti rendes kiadásnak) hasonlóképpen állapitották meg: az klassis preceptoroknak 210 frt.[8] segédséget. A különbözetet tevő 10 forintnyi összegről biztos számot adni nem tudok, mert hiszen a most bemutatott évek számadáskönyvei minden kiadást pontosan elkönyveltek, mignem a korábbi időben nemcsak a quártások, hanem a főpátrónus is fizetgetett a saját rendelkezésére állott összegekből. Lehetséges, hogy a különbözeti 10 frt a hat alsó osztály (classis) tanvezetőjének volt a pótdija, de erre vonatkozólag irásbeli biztos adatot nem találtam.

---

6) Herepei J.: Scholabeli állapotok. /Lásd e kötetben: 370. /

7) Quártások 1669/70. 15/B. és 1682/83. 23/B, 24/A. és B. levél. (Az ekklézsia lev.tárában.)

8) EPrK. 1874: 53.

Ez a 210 forintnyi összeg azután hosszu időn keresztül továbbra is magja maradt a praeceptorok járandóságának. Igy látjuk több évtized mulva, a Habsburgok uralmával bekövetkezett megdrágult világban is, hogy 1718 március 12-én egy kántorra, vagyis évnegyedre 53 forint 75 dénáriust fizettek ki,[9] ez azután évenkénti 215 frt javadalmazásnak felelt meg. Ebből az összegből azután az öt forint az egykori minta szerinti tanvezetői pótdij lehetett.

Szükséges volt Török Istvánnak nem éppen kifogástalan megállapitását már csak azért is jobban átfésülnünk, mert hiszen eleddig több olyan helyzetet tulajdonitottunk Apáczai teremtő erejének, amelynek megvalósulása nem mindég az ő tette,viszont más,lényeges munkálkodását nem egyszer elsikkadni hagytuk. A most tárgyalt jelenségnél is tekintettel kellett lennünk arra a körülményre,hogy osztálytanitók Apáczai eljövetele előtt is voltak s azoknak munkáját mindenképpen jutalmazni is kellett, tehát ezért volt szükségünk e kiindulópontot megkeresnünk,kétségtelenül megállapitva e szegődség összegének rendezését, valamint a rendezés módját, vagyis Apáczai szerepét.

Török István következtetésével kapcsolatosan még ki kell térnünk, egy, alapjában véve nem lényeges tollhibájára is, amely azonban könnyen tévedésre adhat okot. Ugyanis ő a praeceptorok 220 forintnyi összjárandóságát 440 korona értékre oldotta fel.Tudnunk kell azonban,hogy a forint alatt is magyar forintot kell érteni, a magyar forint pedig 100 denárius (magyarul: pénz) egységre tagozódott.Az 1695.évi hivatalos pénzátszámitás szerint a magyar dénár fél császári krajcár értéknek állapittatott meg.[10]Egy magyar forint tehát egyenlő volt 50 krajcárral,vagyis - mondjuk - egy koronával s ezért a 220 forint összeg elméletileg csakis 220 koronára értékelhető át. Természetes, hogy az 1656-59-es áraknak, a valóságban ez az összeg nem felel meg, mert a helyes érték megállapitásához az egykori buzaárakat kellene összevetnünk a Török István-kori (1906 év körüli) buzaárakkal. Adatunk van reája, hogy az 1655/56 gazdasági évek buzatermésének a kolozsvári forgalmi ér-

9) Az egyházközség "Rationarium" cimű számadáskönyve.(Az ekklézsia lev.tárában.)

10) Jakab: Kolozsvár. III. 14.

téke szerinti ára vékánként 60 denárius volt,[11] tehát 220 magyar forinton 45 köböl és 7 véka, vagyis 367 véka buzát lehetett volna vásárolni. Ha már most ezt a mennyiséget megszoroznók az 1906. évi buzaárakkal, megkapnók a 250 év előtti pénzösszegnek megfelelő értéket.[12] Az átszámitásnál természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy a buza mázsája egykor nem száz kilónyi, hanem száz fontnyi sulyu, a kolozsvári véka pedig 23 liter körüli mennyiségnek felelne meg.

11) Quártások 1655/56. (Az ekklézsia lev.tárában.)

12) Az összeg átszámitását magam nem tudom elvégezni, mivel nincsen lehetőségem a jelen századeleji erdélyi buzaárakat megállapitanom.

Lorántffi Zsuzsánna alapitványának sorsa

Apáczai Kolozsvárra jövetelétől kezdve állandóan azon fáradozott, hogy a szegény sorsu diákok tanulási lehetőségét minél jobban megkönnyitse, s ilyeténképpen minél több tanitványt gyüjtve maga köré, a közmiveltség terjedését elősegitse.

Több forrásból is ismerjük Lorántffi Zsuzsánna özvegy fejedelemasszonyhoz, egyháza fáradhatatlan jóltevőjéhez intézett folyamodásait, a reá kapott feleleteket s az adományleveleket, az eredeti iratokat azonban, amelyek a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őriztettek s egy fél évszázaddal ezelőtt még megvalának, minden zege-zugát átkutatva, sem sikerült megtalálnom, pedig mint levéltárosnak minden irat s minden könyv megfordult a kezemben.

Apáczai alig érkezett meg Kolozsvárra, nehány hónap mulva először bizonyosan élőszóval terjesztette elő kérését, majd irásba foglalta, hogy "méltóztassék Fejedelmi kglmességéből szegény Scholánk előmenetelére valami beneficiumot rendelni." E folyamodására a fejedelemasszony 1657 április 23-i kelettel Kolozsmonostorról azt a rendelkezést irta reá: "Imár megh Izentük volt Barcsaj uram által, hogy mondja megh Püspök Uramnak, hogy Rendeltünk ahoz az oscolához ezer forintot. Az Bársony árábul, a fejérvárj Privatus diakkoknak ezer forintot rendeltünk. Azon kivül a többit azt is ide rendeltük az kolosvári oscolahoz."[1]

Közben bekövetkezvén II. Rákóczi György lengyelországi kudarca, a veszteség sulyossága mellett a tatárrabságba került sereg egyes tagjainak kiváltása miatt az ország lakosságára neheze-

1) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 132-33. - A kolozsvári ev. ref. főtanoda...értesitő(je) az 1874/5. tanodai évről. 91-92. és EPrK. 1875: 39.

dő nagy teher az arra illetékesek figyelmét is elvonta a kolozsvári iskola fejlesztésének szükségességéről. Apáczai azonban mihelyt az országos fájdalom kissé csillapodott,ujra Lorántffi Zsuzsánna elé járulhatott, kérve az adományozás foganatositását. Erre azután 1658 augusztus 1o-én Sárospatakon kelt adománylevelében csakugyan irásba is foglaltatta, hogy..."megtekintvén a kolozsvári orthodoxum Collegiumnak mostani szép állapottal való indulatját s nevekedését, azokon az rendes és épületes utakon, mellyeket mostani becsülletes mester Apáczai János uram abban bevitt és vött; conferáltunk annak promotiojára, nevezet szerint a szeginb szerű, jó indulatu s serényen tanuló alumnusoknak táplálásokra Ezer magyari forintokat, jure perpetuo."[2]

Ennek az adománylevélnek a megirása után nem egészen négy hét multával, vagyis szeptember 5. és 6-án a tatár felégette Fehérvárat és benne a kollégiumot is, nehány nappal ezután pedig, szeptember 10-től 14-ig Kolozsvárt zárolta körül, sarcolta meg és égette fel a külvárosokat.[3] Ezért most már még nagyobb szükség állott elő,a tanuló ifjuság támogatása még égetőbb kérdéssé vált.

Apáczainak 1658 november 29-én irott és a fejedelemasszony kezébe december 2o-án érkezett levele nem maradt reánk, de sejtjük, hogy ebben ismét sürgeti az adomány összegének kifizetését, sőt - a rendkivülien nehéz viszonyokra való tekintettel - annak növelését kérte. Lorántffi Zsuzsánna erre azonnal küldhette is a rendeletet a fogarasi váruradalomba,hogy az adomány összegét sürgősen fizessék ki a kolozsvári ekklézsia megbizottjának. Ennek a rendeletnek végtére is meglett a foganatja. Ugyanis a Fogarasra leutazott Csepreghi Turkovich Mihály kolozsvári kalmár és ekklézsiai kurátor hiánytalanul kezébe kapta a vártartomány jövedelméből a kollégium alumnus diákjai számára juttatott ezer forintot.

Az özvegy fejedelemasszony 1659 január 1O-én Sárospatakról, válaszolt Apáczai kérő soraira. Eszerint leveléből "értjük: hogy az ennek előtte igért s mostanság Fogarasból megadott ezer forintok felől való reménségében, és ez mostani állapotokhoz képest annak beteljesitésében ambigálván, kegyelmetek nem vélte valamit

2) Szilágyi. 133. Értesitő. 92. - EPrK. 1875: 40.

3) Szalárdi 391. - Enyedi István II. Rákóczi György veszedelméről. (ETA. IV. 273.) - Jakab: Kolozsvár. II. 664.

effectualnának, mind addig is, mig a dolgok különben nem fordulnának: Kit mü tudván mely Istennek dicsőségére rendeltünk légyen, s igyekezvén az serényen tanuló jó reménségü ifjaknak az iránt is használnunk. ...Azonban penig az Alumnusok tartattásában mind az 1000 forintok s - mind a mostan deputalt restantia bársony árra interesséből, azon modalitással a mint Kegyelmetek jobbnak itéli cselekedjék;...ahhoz képest Patens levelet is nem egyébért adtunk, hanem hogy ha vicissitudok lennénk is, az lenne pro testimonio. A mi nézi végre az fejérvári privatusoknak conferalt ezer forint bársony árrát (kiről nem tudjuk Donatiot adtunk volt-e? vagy nem) jóllehet örökösen nem adhatjuk oda, mind azáltal megirtuk Püspök uramnak, ő kegyelme adja oda a kolozsvári Collegiumnak;interessét annak is forditsák jó tanuló hasznos ifjaknak és épüljön addig az, mig a Fejérvári helyre áll; hiszen ha szintén Enyeden akar is ő Kegyelme bizonyos számu Alumnusokat állatni, van azoknak külön proventusok s nem is azoknak conferáltatott a megemlitett ezer forint."[4]

Ez a pátens levél azután mellékelve volt az Apáczaihoz intézett sorokhoz.Keltezése a kisérő levélnél egy nappal korábbi időből való:"megtekintvén egyszersmind Tekintetes Apáczai János uramnak a kolozsvári református Collegiumban való hasznos és épületes forgolódását, üdvözült Urunk és fiunk temetésére való bársony árából Fejérvári Privátusoknak töllünk deputalt ezer forinton feljül valami megmaradt: mind az megirt kolozsvári Collegiumhoz conferáltuk; az azon móddal és ususra, mint az elmult napokban Fogarasi várunkból adatott ezer forintot, ugy hogy mint annak, ennek is interesséből a szerint jó indulatu Alumnusok tartassanak."[5] Erre az adománylevél külsejére állitólag Apáczai kezeirásával fel volt jegyezve: "Literae Donationales Susannae Lorantfi Principissae de flor. 1000; 1659. 9. Jan."

Ugyanekkor Váradi Miklós árus emberhez, a kolozsvári egyházközség főpatrónusához is érkezett tudósitás. Ebben az öreg fejedelemasszony arról világositja fel,hogy..."Üdvözült ur s fiunk temetésébe való bársony árában deputálván ezer forintot ennek előtte a fejérvári privatusoknak adatni, kit mint vött fel Csulai u-

4) Szilágyi. 141. Értesitő. 93.
5) Szilágyi. 143. Értesitő. 94.

ram, nem tudjuk, hasonlóképpen ifju Zákány Andrásné asszonyom is mit adott abba, ő kegyelme keziben; hanem megirtuk püspök urnak, azt az ezer forintot kitöltvén, valami azon felül megmarad,conferáltuk a kolozsvári református collegiumnak a minap Fogarasból adatott ezer forinthoz.Kegyed(?) is azért igy értvén abbeli kegyelmességünket, a mely bársonyt kiosztván még kegyelmed irása szerént egy jut eszünkben ad minimum hatszáz forintra felmenne, azt is adja azon Collegium számára, hogy annak interesén is, mint az ezer forinton, a szerént mint Apáczai János uram már elkezdte, tartassanak jó indulatu tanuló alumnusok."[6]

Szükségesnek tartottam ennek az iratváltásnak lényeges részeit szószerint idéznem, minthogy igy is eléggé zavaros képet nyerünk, éppen ezért nem is csodálhatjuk,ha Lorántffi Zsuzsánna alapitványának összegét Szilágyi Sándor 1000 forintban,[7] mignem Szabó Sámuel 2000 forintban állapitotta meg.[8]

A helyes végösszeg meghatározása céljából mindenek előtt számitáson kivül kell hagynunk a fehérvári papoknak segédkező (privátus) diákoknak a bársony árából hagyott ezer forintot, minthogy azt Csulai püspök semmi körülmények között sem hozhatta át a kolozsvári egyházközség kezelésébe. Ugyanis a hajdani közvagyonkezelés nem türte az élére rakott garasokat, hanem vagy a befektetést, vagy pedig a kamatra való kiadást kivánta meg. Már most, ha Csulainak még idejében, vagyis a török-tatár pusztitás előtt sikerült felvennie ezt a fehérvári kollégiumhoz deputált összeget, abban az esetben kamatozó tőkeként mindjárt el is kellett helyeznie, sőt ugyanez a helyzet következhetett be, ha később jutott a bársonyárához, a kiadott tőkéhez azután - jól tudjuk - soha sem volt könnyű ismét hozzájutni. Valószinű tehát, ez az ezer forint a mind jobban zavarosodó időkben az adósok kezén elveszett.

Nos, tehát a kolozsvári kollégiummal kapcsolatosan az válik bizonyossá, hogy az alumnusai tartására ajándékozott ezer forinthoz az ekklézsia az uradalmi tisztviselők sok huzavonája miatt csakis az 1659-i ujévre jutott hozzá. Érdekes helyzetképpen kell megállapitanunk,hogy az 1659 január 9-én kelt második donációs levél

6) Szilágyi. 143.
7) Szilágyi. 141.
8) Értesitő. 95.

is tulajdonképpen ugyanennek az összegnek az adományozását ismétli meg, de ehhez még hozzá rendeli a bársony árából még ezután begyülendő összegeket is. Igaz, hogy a Váradi Miklóshoz intézett levél eszébe juttat valami hatszáz forint körüli összeget is, amely hasonlóképpen a kolozsvári kollégiumnak lenne kiadandó. De mindez aligha történt meg, mert hiszen az ezer forint átvétele után két és fél hónapra (1659 március 18-án) az idős Váradi Miklós már eltávozott az élők sorából, egy esztendőre pedig (1659 december 31-én) meghalt maga Apáczai is, majd két és fél hónappal ezután (1660 március 18-án) az öreg fejedelemasszony hunyta le a szemét. Tehát nem valószinű, hogy akadt volna másvalaki,ki e bársony még be nem gyült árát tovább sürgesse; de ha még lett is volna, aki erre gondoljon,az országra szakadt szörnyűségesen nagy csapások megakadályozták volna a tartozások behajtását.Kérdés különben az is, hogy az adósokról készült-e valamelyes jegyzék? Ezért azután egészen valószinű, hogy Szilágyi Sándornak van igaza, amikor Lorántffi Zsuzsánna mintegy 1.600, illetőleg 2.600 forintnyi alapitványának befolyt összegét ezer forintban határozza meg. Ámde a valószinűség ellenére még mindég találunk olyan jelenséget,amely feltevésünket megingatni látszik. Ugyanis az Apáczaitól készitett albumban azt az öt esztendő mulva keletkezett feljegyzést találjuk: "Anno Dni Millesimo sexcentesimo sexagesimo quarto,mense novembri ex legat. 1000 flor. Illsmae Susannae Lorántfi, conjug. relict. Georgii Rakoci senioris, Princip. Transylv. etc.in aeternum clebrand.communi consensu erectum est Pistorium in platea Király ad vicum,quo itur in plateam Közép-utcza dictam,"[9] e sorokból az következnék, hogy az alapitvány összegét nem adták ki kamatozásra, hogy az érte járandó ekkor szokásos 10 százalékos kamatból öt alumnus nyerjen támogatást, hanem felépitették belőle a Király-utcai sütőházat, amelyben ettől kezdve a diákok között naponként kiosztott cipót sütötték. Ezzel szemben, bárha kétségtelen e sütőháznak az 1660-64. közti években történt felépitése,mégis más adat azt tanusitja, hogy az adományozott ezer forintot ténylegesen mégsem használhatták fel erre a célra.

Az egyházközség 1664 május 30-án összeirt vagyonleltárkönyve Váradi Miklós főpatrónus halála utáni vagyoni helyzetet tartalma-

9) I.h.

za, hozzáfűzve a következő öt esztendő változásait. Az adatok összeállitását nyolc tekintélyes konzisztoriumi tag végezte el, az 1664. és 65. évi pótlásokat pedig négyes bizottság irta hozzá, közöttük a tollvivő Szalárdi János, az egykori fejedelmi titkár, levéltáros, káptalan, krónikairó és ekklézsiai kurátor volt. Ebben az összeirásban az alábbi feljegyzéseket találjuk:

"Csepreghi Mihálj Ur[am] adossága.

Anno 1659. die 1 January. Az melj ezer forintot Idvezült Kgls Aszszonjunk öregbik Rákotzi Geörgjné Apátzai János Ur[am] intercessiojára Scholankbéli alumnusok tartására adot volt, hogj annak interesse esztendőnként forditatnek azok számára, Csepreghi Mihálj Ur[am] menvén az pénzért Fogarasban, abbol tartot ő kglme magának . . . . . fl. 500//

Meljnek 1661 esztendőbeli julius napjaigh valo interessenek egj részét meg fizette, maradot méghis hátra azon esztendőbéli interesben . . . . . fl. 25 //

1662, 1663. 1664. esztendeigh valo interesse hatra vagjon. Az interesse mind edgjüt teszen . . . . . fl.175 //-

Az Capitális Summával azért egjben számlálván . . teszen mind edgjütt az mivel ő Kglme ados az Scholához . . . . . fl.675 //-

Néhai Majténi Andrásne legált volt azon Oskola számára száz Magyar forintokat, mely is szállot Czepregi Mihály Ur[a]mra, mellyel ados . . . . . fl.100 //-

Hajdu Geörgj Ur[am] adossága.

Anno 1660 20 Marty Megh emlitet Idvezült Fejedelem Aszszonjtul, Scholánk számára deputált 1000 forintnak a' maradékját ugjmint . . . . . fl. 500 // -
Hajdu Geörgj Ur[am] vette kezekhez, meljre adott zálogba ő Kglme, Aranj és ezüst marhákot, egj néhánj forint érö kalmár marhával edgjutt, kik miném[ü]vek legjenek az obligatoriájában meg vadnak irva.[10])

Anno 1662 es 1663 béli interesseval ados ő Kglme, melj teszen . . . . . fl. 100 // -

---

10) Hajdu György 1661. esztendei elsőquártás adósságának részletesebb leirását találjuk meg Hunyadi István másodquártásnak a kollégium levéltárában volt bizonyságlevelében. Eszerint:

1664 esztendőbéli interesseis ugjmint. . . . . fl. 50 // -
hátravagjon. Anno 1661. Bánjárul hozott ő kglme haza
fl. 300. interes pénzt, ebbőlis maradott ő kglménél fl. 11//20
Meljnek az többit akkori Quártás Budaj Mihály Ur[na]k
administrálta.

Ugjan Budai Mihálj Ur[am]tol percipiált ismét fl. 22//39.

Szentzi Ábrahám Ur[am]tolis percipiált harangok jövedelmibül . . . . . fl. 45 //

Kováts Máthétul Ecclesiánk számára legált marhákbulis vött magának egj mentét p(ro) . . . . . fl. 28 // -

Summa ezekből ados ö Kglme . . . . . fl.756 // 59.

De mivel 1660 esztendőbeli Dézmásságában költőt volt Ecclesiánk szükségére maga Penzebül nyoltzvan kilentz forintot harmintz kilentz Penzt, ezt azért subducalván Ecclesiánkhoz valo adosságábul, marad meghis ados Ecclesiánk[na]k . . . . . fl.667 // 20.

Emellé utólagosan csatolt oldaljegyzet, amelyben Szalárdi kezeirására ismerhetünk: "1665. die 30. Martij Hajdu Gyeörgy U. Vejje Poponacz Gergely Uram meg fizette az Capitalis Summat; az Interessre az Eccla elegendte neki; Schola süteö házára épitésére keőltette az penzt."[11])

Tehát e sorok is azt bizonyitják, hogy a fejedelemasszony adományából csak egyszer ezer forint jutott a kolozsvári egyházközség

---

"Laus Deo semper. In anno 1660. die 20. martii: Az mely ezer forintokat öregbik kegyelmes aszszonyunk ő Nagysága adott az kolozsvári orthodoxum collegiumban lévő ifjaknak tápláltatásokra. Hogy annak interesséből sustentáltassanak:annak az ezer forintnak az ötszázát Kolosvárat lakó Nemzetes Hajdu György uram vévén magához az feljül megirt napon tali conditione, hogy az meddig az ecclesia ő kegyelménél akarja hagyni, tehát annuatim tartozzék interessében adni flor. 50.Az mely pénzekért ő kegyelme zálogba adott ezüst és arany marhákat, ugymint: öt köves párta övek, nyomnak girát 11. nehezék 10, item négy mugil poharok; item egy fedetlen kupa; item két udvari pohár egy aprolékkal együtt, nyomnak girát 31; item tiz arany gyürük, aestimáltuk pro flor. 100; item egy aranyos kupa valami gombokkal együtt gira 3, nehezék 14; item valami hitván hulladék ezüst, nyom girát 1, nehezék 12; item 40 forint árra bécsi marhákat. Hunyadi István m. p." (Értesitő. 103.)

11)Vagyonleltárkönyv. 10/A.-B.lev.(Az ekklézsia lev.tárában.)

tulajdonába. De azt is tudjuk, hogy annak egyik felét Csepreghi Mihály, a másikat pedig Hajdu György vette 10 százalékos kamatfizetés kötelezettsége melletti kölcsönbe, a kamatokat azonban egyikőjük sem téritette meg. Igaz ugyan, hogy közülök az egyiknek veje a tartozás tőkéjét 1665 március 30-án megfizette, de ez már a schola sütőházának felépitése után történt, amit az is bizonyit, hogy a kamatok és Hajdu uram egyéb tartozásai - a kurátorok határozatából - a sütőház felépitésekor tett költségei miatt engedtettek el.

Hasonlóképpen tapasztaljuk, hogy a Csepreghi adóssága sem folyt be idejére. A nehéz terhek sulyától, amely - ugy látszik - a következő két-három éven belül még csak növekedett, Csepreghi másképpen nem tudott szabadulni, minthogy ajtoni részjószágát, amelyet Apafi Mihály fejedelemtől a hozzá és a házához való érdemeiért 1665 október 15-én Gyulafehérvárott kelt adománylevelével kapta adományképpen, addig amig maga, vagy utódai tartozásukat kifizethetik, 1666 szeptember 9-én kiállitott kötelezvényével 2213. forintban az egyházközségnek elzálogositotta. Csepreghi az 1667 esztendő végefelé, vagy a következő legelején elhunyván, 1668 február 20-án keltezett okiratban özvegye és Sámuel nevű fia két kiskoru öccsük nevében is apjuk kötelezvényét magukra nézve is kötelező erejünek ismerte el,[12] sőt a fejedelmi hozzájárulással a következő hónap 15-én az egész ajtoni birtokot véglegesen eladta az egyházközségnek. Ez azután egészen 1869 október 14-ig az ekklézsia és a kollégium közös tulajdona maradt, ekkor azonban a két testület között megtörténvén az ingatlanok feletti osztozás, Ajton a kollégium tulajdonába jutott.[13]

A helyzetnek ilyeténképpen való tisztázása után jogosan vetődhetik fel a kérdés: mégis hogyan történhetett, hogy az Apáczai-album a király-utcai sütőház épitésének fedezetéül a Lorántffi Zsuzsánna-féle alapitványt nevezi meg? Más feleletet nem tudok adni, minthogy itt tulajdonképpen alapitványi összegek szándékos felcseréléséről van szó. E cselekedetet pedig senki másnak nem tulajdonithatjuk, mint az Apáczai törekvéseit megértéssel támogató

12) Eredeti okiratok (az egyházközség lev.tárában.)

13) Török István: A kolozsvári ev.ref.coll. története. Kolozsvár, 1905. III. 338.

Veresmarti Gáspár kolozsvári elsőpap és erdélyi püspöknek. Ő még az öreg Rákóczi fejedelem és megértő lelkületű felesége korának "jó világá"-ból maradván itt e szomoru korszakra, emléküket nagy kegyelettel őrizgette. Ezért hogy az öreg fejedelemasszony neve a kollégium multjában is fennmaradjon, hihetőleg a kolozsi,a tordai, a széki és a dézsaknai sóaknákról Barcsai Ákos fejedelemtől rendelt egyenként évi 400-400 forintnyi adományát használhatta fel az épitkezés kiadásainak fedezetéül, mert hiszen Barcsai ezt az összeget amugyis a kollégium s az ekklézsia rendes kiadásainak s további alumnusok tartásának fedezetére[14] és nem gyümölcsöztetendő tőkének rendelte.

Lorántffi Zsuzsánna sok viszontagságon átment adománya bárha nem is Apáczai szándéka és a fejedelemasszony rendelése szerint használtatott fel, de az Erdélyre reá szakadt nagy csapások közepette nyomtalanul azért éppen nem enyészett el, sőt ha az évszázadok folyama alatt feledésbe is ment az alapitványt életre hivó s az alapitványt tevő derék szellemek nemes szándéka,mégis csak e sütőházban sütötték a XVII.század második felében s az egész XVIII. század folyamán a kollégiumi bennlakó tanulók számára az ingyen cipót, amely sok szegény ifjunak - bizony - legfőbb tápláléka volt, lehetővé téve emberré s a társadalom hasznos tagjává való válásukat.

14) Értesitő. 98.

V.

ESZMETÁRSAK - ELLENFELEK - TANITVÁNYOK

Nem ebben a fejezetben ismerkedünk meg a legfontosabb eszmetársakkal. Ott vannak ők a váradi tanárok,partiumi lelkészek sorában /Tarpai, Enyedi, Nagyari és mások/,de méginkább a kolozsvári, fehérvári elődök meg munkatársak közt /Mogyorósi, Porcsalmi, Gidófalvi, Igaz, Sikó/. Az alábbi cikkek egyikében másikában éppen negativ adatot kapunk. Igy Kézdivásárhelyi Péterről látszólag csak azt tudjuk meg az uj adatokból, hogy nem dolgozhatott együtt a kolozsvári iskola élén Apáczaival, mint ahogyan azt eddig a szakirodalom számontartotta /Vö. Bán 5o7./ Kiderül, hogy 1660-ig egyfolytában Barcsai fejedelem udvari papja volt. Ez azonban nemcsak negativum! Hiszen igy majdnem bizonyosak lehetünk abban, hogy Kézdivásárhelyi mindvégig fontos szerepet játszott a magyar puritánus mozgalom történetének egyik legjelentősebb fordulatában: a Barcsai-féle politikai párttal kötött szövetségben. - S nem lehet fölösleges a legapróbb adat sem, amit Apáczai életének két legnagyobb konfliktusáról megtudhatunk /Basirius, Bátai/.

A tanitványok sorát lehető teljességre törekedve igyekszik megállapitani az "Apáczai közvetlen tanitványai Kolozsvárt" cimü cikk; azután az egyes Apáczai-követőkre vonatkozó irásokat az egyszerüség kedvéért abc-rendben adjuk.

Föltünő, hogy a különböző rendü és rangu tanitványok közt aránylag milyen sokat müködtek később világi pályákon. Pár évtizeddel korábban alig akadt még olyan iskolázott magyar, aki elsősorban a tanitás vagy a gyógyitás nehéz és hálátlan feladatát vállalta volna egy életre. Az Apáczai-tanitványok sorában már nagyobb számban találunk ilyen bátor elhivatottakat.

Ennek persze mélyreható gazdasági-társadalmi okai vannak. De: ha előfordult valaha hazai müvelődésünk történetében,hogy lé-

nyeges, már szinte statisztikailag is konstatálható fordulat létrejöttét egy nagy egyéniség céltudatos munkája is jelentősen befolyásolta, - akkor a XVII. század utolsó harmadában ez történt.

Egy földult és kifosztott, belülről is bomlásnak indult országban - az agonizáló Erdélyben és maradék Részeiben- az addigra éppen csak fölserdült, zsenge kulturális organizmus képes magát megőrizni, s utolsó lendülettel a fejlődés egy magasabb fokára jut: kiváló szakemberei teremnek, köztük a "világszinvonalat" is elérők, mint Tótfalusi. Egyéni sorsuk keserves, vagy éppen tragikus, de a nekik megadott történelmi pillanatban képesek egy sor hasznos mesterséget és tudományt emancipálni: önálló, nemes hivatásként - hazájukban először meggyökereztetni.

Csoda ebben a csodában, hogy majd mindőjük mögött ott látjuk az évekkel azelőtt elhunyt és csak pár esztendeig működött Apáczai árnyékát. Sokan - igy a legnagyobbak: Pápai Páriz Ferenc,- Bethlen Miklós - közvetlenül vallottak erről az életreszoló inditásról. Mások megnevezetlenül épitették be a mester eszméit életük munkájába, vagy pl. még az általa teremtett münyelvet is átvették.

A kötetünkben is szereplő kiváló váradi, majd debreceni tanár, Martonfalvi György mindkettőt megteszi: vall is eszményképéről s be is épiti enciklopédiájának részleteit, kifejezéseit a maga népszerü magyarnyelvü tudományos munkájába. /Ld. Révész tanulmányát, idézi Bán 320-322, 543-545/.

Ezzel visszakerültünk az I. fejezethez; Apáczai közvetlen köre és a váradi - debreceni puritánus-karteziánus központ eleven, kölcsönös kapcsolatának egy ujabb bizonyitékát láttuk. De egyuttal, tul is jutottunk igy a kötet tárgyát képező időszak határain.

Az V. fejezet, s egyuttal egész kötetünk utolsó cikke már Apafi korába vezet el bennünket, amikor egy eddig egyébként nem teljesen ismeretlen adatot elemez. Eszerint Erdély püspöke, - aki azonban tizenöt évvel azelőtt még börtönt is szenvedett a váradiak körében végzett ujitó tevékenységéért - szinte ugyanazokkal a szavakkal szól "egy akadémia erigálásáért", mint halála előtt néhány hónappal Apáczai.

Crispinus János
és Apáczai fehérvári mestertársai

Apáczai Barcsai Ákos fejedelemhez benyujtott akadémiai tervezetében arról értesit, hogy Fehérvárt még az utolsó időkben is "az négy Academicus mesteré looo forint, buza 114 köböl, bor 8oo veder, disznó 12, bárány 6o, e felett rajméz (a borsót, lencsét nem adták mostanában meg), a fára mindenestül fogva 64 forint" volt az együttes járandóság.[1] Az anyagi javakkal való bőséges ellátás tanusitja, hogy nemcsak a professzorok, hanem a kollégium triviális tagozatához kirendelt négy akadémikus mester is - Bethlen és Rákóczi gondoskodása következtében - kellő megbecsülésben részesült, jóllehet a behozott idegen professzorok - Apáczai méltó panasza szerint - "minden felsőbb dolgoknak és tudományoknak tanitását csak magoknak tulajdonitották, az mellettek való tudós magyar fiakat penig...az Grammatica, Rhetorica, Poetica tanitásra nyomták őket alá, hogy meg ne tetszhetnék tudományok, hanem csak ő magok dicsértetnének mindenektül."[2]

Bizonyos tehát, hogy a fehérvári iskola tanácsa, amelynek tulajdonképpen a püspök volt az elnöke, ellenben irányitói és szabályainak alkotói az idegen eredetű professzorok valának, ezért a tervezeten mit sem mert változtatni sem a püspök, sem a fejedelem, mert a Bethlen Gábor-kori példákon okulva, attól tartottak, hogy itt hagyják vállalt feladatukat, mert hiszen a féligmeddig ide gyökerezett Bisterfeld is, miután egészen magára maradt a professzorok közül, nem egyszer készülődött a hazájába való visszaköltözésre.

---

1) Szabó Károly: Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyujtott terve a Magyar hazában felállitandó első tudományos egyetem ügyében. Pest, 1872. lo.

2) I.h. 13.

Tehát hiába jöttek haza valóban tudományosan képzett, kiváló diákjaink,mindenik csak akadémikus mesteri és rektori állást nyerhetett el,holott közülök nem egy a teológiai doktori fokozatot is megszerezte, mint például a váradi iskolánál szolgált Tofaeus Mihály, a debreceninél tanitott Komáromi Csipkés György, a fehérvárihoz rendelt Apácai Csere János s mások. Ezen a helyzeten akart Geleji és Rákóczi segiteni, amikor a négy akadémikus mesternek a Bethlen Gábor-kori összesen 450 forintnyi segődségét[3] olyan nagyra növelte, hogy egész Erdélyben és a kapcsolt részeken is alig akadt egy-egy olyan városi elsőpap, akinek jövedelme megközelitette, vagy éppen felülhaladta volna a fehérvári akadémikus mesterek járandóságát.

Amikor Csulai püspök Apáczait az 1652. esztendőnek netalán még az őszén hazahivta Hollandiából és utiköltséget is küldött neki, nagyon valószinűleg a fehérvári első rektori állást tartogatta számára; ezt ugyanis abból a körülményből is sejthetjük, hogy Apáczai Utrechtben rövidesen ezután sajtó alá adott "Magyar Encyclopaedia" cimű munkáját Csulainak, Bisterfeldnek és magának a fehérvári iskolának ajánlotta.[4] Csakhogy Csulai hivó levele ellenére Apáczai késett, mert már felesége s gyermeke is volt, akikkel nem mert neki indulni sem az ősznek, sem a télnek, sem a kora-tavasznak,a trivális iskola utolsó évfolyamába készülő gyermekek pedig nem maradhattak vezető és oktató nélkül. Ezért ezt az állást mindenképpen be kellett tölteni.

1. Crispinus János, rector classis logicae.

Schaser György János a kolozsvári evangelikus egyházközség feléledéséről irott munkájában a többek között arról számol be, hogy idősebb Graffius Gáspár kolozsvári szász elsőpap mellett 1652-ig Crispin János volt a prédikátor (másodpap). Erről azután azt állitja Schaser, hogy idióta volt.[5]

---

3) Radvánszky Béla: Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Bp. 1888. 231.

4) RMK. I. 876.

5) Schaser, Joh.Georg: Das Wiederaufleben der evang. luther. Kirche zu Klausenburg. Archiv. IV. köt. - 1845. - 68.

A továbbiak szempontjából szükséges felvetnünk a kérdést,hogy ki ez a Crispinus és vajjon csakugyan idióta volt-e? Igaz, nem tudjuk biztosan, hogy a jó száz évvel ezelőtti időben, amikor Schaser tanulmányát irta, e megjelölés alatt vajjon a mai hülye, bárgyu, buta,avagy a klasszikus latinság tudatlan,avatatlan, hozzá nem értő fogalmát kell-e keresnünk? Mi azt hisszük, hogy akármelyik értelmezést is választjuk, itt mindenképpen felekezeti elfogultsággal találkoztunk,mert azt a férfiut, akit később éppen a fehérvári iskolának Bisterfeld idejebeli első rektoraként találjuk, mégsem lehet korlátolt értelműséggel, tudatlansággal megvádolni! Nagyon valószinű,hogy a szebeni szászság a kolozsvári szász unitáriusok között a meghasonlást azért idézte elő, hogy őket az evangelikus egyházba téritendő, a szász egységet hozhassa létre, csakhogy a korán elhunyt Gitschner Ádám után első papként következett Graffius Gáspár már őszinte hirdetője volt a kálvini tanoknak, s másodpapjai közül is Szenczi Molnár János, az ő halála után pedig Crispinus János hasonlóképpen e hitvallásnak volt a hive, sőt e két utóbbi még a puritánus elveket is elfogadta.

A rövid életű Crispinusra szakmunkáink első adataként egy külsőországbeli vitatkozás ajánlásában akadunk reája.Ugyanis Szoboszlai Miklós teológus 1645-ben Franekerában tartott disputációját két professzorán kivül hét hittanhallgató barátjának ajánlotta,az utóbbiak között volt Crispinus János is.[6] Tehát ő is a kitünő hollandiai egyetemeknek volt a tanitványa.

Következő forrásunkul egy saját tulajdonát képezett könyv bejegyzését idézhetem. Eszerint ugyanis: "Constat Stif. 14. Londini Pro Johanne Crispino A. 1646."[7] Tehát Angliában is megfordult, sőt talán az egyetemi tanulmányainak egy részét is ott fejezte be s a becsmérlő "idióta" kifejezést a más vallásu értekező talán arra értette, hogy Crispinus a puritánusok hazájában elsajátitott szabadabb szellemű elvektől sem idegenkedett.

Időrendben ezután a kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében találtam feljegyezve, hogy "1647. Die 18. Novem. B. U. P. (=Biró Uram Parancsára) attam Crispinus nevű Német Deák ember alá, mivel

6) RMK. III. 1652.

7) A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában D. 225. számmal volt megjelölve.

ló szekeret nem találtunk hertelen, attam Enyedig hat ökrű szekeret."[8] Tehát ekkor tért vissza Hollandiából s nagyon hihető,hogy jelentkezése után Geleji püspök a kolozsvári szász református egyházközséghez rendelte szolgálattételre, minthogy ennek második papja: Szenczi Molnár János 1646 julius 28-án pestisben elhunyt.[9] Crispinus ekkor - ugy látszik - elfoglalta kolozsvári állását,bárha itteni működéséről semmi adatom nincsen. Kolozsvári tisztségében követő utódjáról:Jacobus Merkelius-ról, "az uj szász pap"-ról először 1653 április 24-én van feljegyzésünk,de nem is sokkal ezelőtt jöhetett ide, minthogy 1653 november 4-e táján avatták pappá a nagyenyedi generalis synoduson.[10] Hihető tehát,hogy az 1647 novemberében Erdélybe visszatért Crispinus ettől az időtől kezdve megszakitás nélkül lelkipásztoroskodott Kolozsvárt, egészen 1652-ig. Talán akkor,amikor Váradi Miklós a magyar főpatrónus 1649-ben nagy takaritást végzett egyházközségének puritánus papjai között, Crispinus nem tartozván az ő pártfogása alá, netalán ezért nem történt semmi bántódása.Azonban már itt volt kolozsvári Igaz Kálmán, a schola főrektora, a presbiteriánizmus meggyőződéses hive, akit befolyásos kolozsvári atyafiságának még másfél esztendeig sikerült megvédelmeznie, Crispinus azonban tapasztalhatta a puritánusoknak itteni kilátástalan helyzetét, más elhelyezkedést keresve, fogadhatta el a késedelmeskedő Apáczai helyett a fehérvári kollégium gimnáziumi tagozatának első rektori állását. Erre hihetőleg egykori tanára: Bisterfeld ajánlotta,aki hasonlóképpen angliai tanultsága miatt maga sem idegenkedett a Medgyesiék - Tolnaiék által magyar földre plántált uj eszméktől. Ennek következtében a püspök ki is rendelte Crispinust ebbe, a kolozsvári másodpapságnál jóval jövedelmezőbb és jelentőségteljesebb állásba.

Ezután 1655 január 6-ról van róla ujabb emlékünk. Ugyanis a halála közeledtét érző Bisterfeld e napon mondotta tollba végrendeletét s ennek tanujaként való aláirók között első helyen olvas-

---

8) Sáfár 1647. 237.

9) Sirköve a kolozsvári házsongárdi temetőből mintegy 40 évvel ezelőtt tünt el.

10) Bedj András és Kobzos István ref. quártások számadáskönyve az 1653/54. gazdasági évről. 31/A., 41/B. lev. (Az ekklézsia levéltárában.)

suk Crispinus János gyulafehérvári kollégiumi rektor nevét.[11] Nem egészen másfél hónappal ezután,1655 február 18-án,a Gyaluban tartózkodó II. Rákóczi György arról tudósitotta édesanyját, hogy "szomoruan irhatjuk nagyságodnak, az szegény Bisterfeldius uram tegnapelőtt világi nyomorult élettűl elvált, kinek halála bizony nagy kár; azt mindnyájunknak meg kell kostolnunk."[12] Nagyon hihető, hogy az egyetlen professzor elhunyta után a kollégium vezetését s a teológia tanitását a püspök ideiglenesen Crispinusnak, mint a logika osztály igazgatójának, kezébe tette le. Ezt a feladatot azonban nem sokáig tölthette be, mert hiszen Bod Péternél feljegyezve megtaláljuk még ugyanebben az évben 39 éves korában elhunyt és a gyulafehérvári templomban eltemetett Crispinusnak, sirversét. E latin nyelven irt vers fejrovatában Bod azt kivonatolta: "Epitaphium"

"Johannis Crispini Moravi Olomucensis Philosophi ac Theologi Doctissimi, Collegii Albani Rectoris, obiit An. MDCLV. Aetatis suae. XXXIX. In Templo Albano."[13]

Ezek után ha összegezzük e sorokat az előbb talált szorványos adatokkal, azt állapithatjuk meg,hogy Crispinus János morvaországi eredetű s hihetőleg német nemzetségű volt, születési helye és ideje pedig Ólmüc 1616. Bizonyosan a harminc éves háboru valamelyik hulláma sodorta ide, talán még gyermek, vagy növendék ifju korában, hiszen számtalan menekült protestáns papot is találunk, különösen I. Rákóczi udvarában megfordulni, akiket Cseh-Morvaországból üldöztek el a császári közegek.

A Crispinussal kapcsolatba hozott "Philosophus ac Theologus Doctissimus" jelző határozott cáfolata annak, hogy ő a legcsekélyebb mértékben is idióta lett volna, mint ahogyan Schaser állitja róla.

Hihető, hogy a döghalál vitte ennyire korán a sirba, hiszen e borzalmas betegség 1654-től kezdődőleg az 1655. esztendőre is átjött.

Szakmutatóink semmiféle munkáját nem ismerik, ami tulajdon-

---

11) Zimmermann Ferenc: Bisterfeld végrendelete. TT. 1893: 171.

12) Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 489.

13) Bod Péter: Hvngarvs Tymbavles continvatvs. Nagyenyed,1766.82.

képpen nem is csodálandó, hiszen mint "Moravus"-t nálunk amugysem tartotta senki nyilván, pedig - hát - magyar feladatokat szolgált! Mi is csak egyetlen, 1644-ben külső országokban tartott vitatkozásáról számolhatunk be, amely nyomtatásban "Joh. Crispinus O. Moravus" név alatt jelent meg. Disputációját a többek között Bisterfeld professzornak, mint egykori tanárának, is ajánlotta.[14] E körülményből tehát bizonyos, hogy csakugyan Gyulafehérváron tanult.

A fehérvári nagytemplomnak valószínűleg abba a sirboltjába helyezték pihenőre, amelyben Geleji püspök, Alsted és Bisterfeld professzorok, Kereszturi Pál és később Pápai Páriz Imre udvari papok is eltemettettek.[15]

2. (Nevét nem ismerjük), rector classis eloquentiae.

Mire Apáczai János 1653 augusztus 28 táján Hollandiából hazaérkezett, mind a logica, mind az eloquentia osztály rektori állása már be volt töltve, igaz, hogy az utóbbi mesternek személyét, sőt nevét sem ismerjük, mivel Bisterfeld végrendeletének megirásakor nem volt jelen. Ilyeténképpen

3. Apáczai Csere Jánossal a classis poetica rektori állását töltötték be. Figyeljünk csak jól reája, hogy ez az intézkedés nem volt megalázás, vagy lebecsülés s éppen ezért ömaga is jól tudta, hogy "a német gallér" miatt mást nem is várhatott, tehát aligha lehet igaz, hogy őt Hollandiában egyetemi tanári állással kinálták volna meg, hiszen az Encyclopaedia megjelenéséig számottevő munkája nem is hagyta el a sajtót, sőt e könyvét sem irta az egykori világnyelven, vagyis latinul, hanem magyarul. Ennek ellenére ha neki mégis csak állást ajánlottak volna föl, azt legalább is átmeneti időre elfogadta volna abban az esetben, ha mellőzést látott volna az akadémikus mesteri tanszékben.

Apáczai akkor jutott igazi feladatához, amikor az I. Rákóczi Györgytől kollégiummá fejleszteni szándékolt kolozsvári iskola igazgatására rendeltetett. Ez az áthelyezés - természetesen - nem

---

14) A ref.koll. könyvtárában RMK. 508/d. könyvtári jelzéssel volt elhelyezve.

15) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója 1649-1691. ItK.1892: 388.

jelent sem rangfosztást, sem kisebbitést, bárha itteni jövedelme csekélyebb volt eddigi javadalmazásánál, mégis mivel Kolozsvárt nem a discipulusok, hanem a studiosusok oktatása és az egész kollégiumnak önálló igazgatása vált feladatává, egészen bizonyos, hogy uj állásába történt kirendelése mégis csak előléptetés volt számára. Igaz, hogy az egykori egyházi férfiaknak is szükségük volt a feladatuk teljesitéséért meghatározott járandóságra, azonban a szegődség hajdanta soha sem fokozta becsvágyukat, hiszen sokszor tapasztalható, hogy kiváló lelkipásztorok nagyobb jövedelmű egyházközséget könnyen cseréltek fel szegényebb állomáshelyyel. Éppen ezért tökéletesen igaza van Bán Imrének,mint aki mind Apáczait, mind korát kifogástalanul ismeri, hogy "a fejedelmi udvar nem szánta lefokozásnak Apáczainak az alsóbb rendű kolozsvári iskolához való áthelyezését s Apáczai sem érezte annak."[16] E kijelentés a világért sem akarta menteni a haladó szellemi áramlatoktól irtózó s emellett hazáját csaknem a végső romlásba sodró II.Rákóczi György egyéniségét,ellenben őt eleintén még kötötték Bethlen Gábor és öregbik Rákóczi György országfejlesztő tervei, Tasnádi Veres Mihálynak, Keserűi Dayka Jánosnak, Geleji Katona Istvánnak, bár a régi hittételekhez és formákhoz mereven ragaszkodó, ezzel szemben azonban a közmiveltség fokozására törekvő rendtartása, azután a nemrégiben elhunyt Bisterfeld tekintélye, Kereszturi Pál okos tanácsa, s nem utolsó sorban Lorántffi Zsuzsanna határozott kivánsága.

Nem lehetetlen, bárha egészen mellékes, hogy a fejedelem Apáczait a Marosba való hányatással,vagy a toronyból való levettetéssel megfenyegette-e, vagy sem,mert hiszen amugysem tette volna meg, meg azután alig egy esztendő mulva, 1656 augusztus 26-án Kolozsvárt keltezett levelében Nagyari és Kovásznai presbiteriánus nézetű váradi papoknak azt helyezte kilátásba:"bizony szókkal irjuk, mások példájára is megbüntetünk benneteket".[17] Apor Pétertől is tudjuk, hogy a "bizony" szót csak ritka ember mondotta, mert nehéz esküvés volt.[18] De e sulyos szó ellenére sem történt semmi komoly bajuk, mert megvédte őket jó szellemük: az özvegy

16) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 453.
17) Koncz József: Egyháztörténeti Adalékok. PrK. 1891: 5.
18) Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. XII. czikkely.

fejedelemasszony. II. Rákóczi György az őt megelőző két uralkodó terveit akarta követni, csakhogy e hirtelen haragu és önfejű emberből hiányzott Bethlen állambölcsessége, és öreg Rákóczi megfontoltsága. Nagy dolgokban azért követett el helyrehozhatatlan hibákat, kisebb jelentőségüekben azonban, lecsillapulva, nemegyszer visszatért példaképeinek utmutatásához.

Azt hiszem, szükséges volt az elmondottakról képet adni, hadd figyelhessük meg belőle a fehérvári akadémikus mestereknek az egyházi közintézményeknél elfoglalt helyzetüket.

4. Bihari Ferenc. Bisterfeld végrendeletének szerkesztésekor: 1655 január 6-án - Bán Imre nagyon helyes elgondolása szerint - a classis syntacticae akadémikus mestere volt.[19] Tehát neki még Apáczainál is később kellett idegen országokból haza érkeznie. Itt tehát nem lehet arról szó, hogy jobban pártfogolt diák kapta a jobb és méltóbb állást, mert elég volt az, hogy valakiről az értesülés jóigyekezetet és tudást bizonyitson, nem számitott az az egyetemi fokozat, amelyről a hazatérő diák oklevelet hozott a tarsolyában. Legfennebb az képezhette megfontolás tárgyát, hogy a gyengébb képességű diákokat nem anyaoskolákhoz, hanem partikulákhoz osszák be. Nem volt tehát és annál kevésbbé is lehetett szó kedvezményről, minthogy Apáczai magának a kollégiumnak volt az alumnusa és ezért először is őt kellett támogatniok.

Bihari Ferenc személyét biztosan megtalálni nem tudom. Franekerában 1642 julius 2o-án és 1647 március 27-én látunk a teológiai karra beiratkozott ilyen nevű diákot.[2o] 1644-ből ismeretes egy Bihari Ferenc által tartott teológiai vitatkozás.[21] Majd Leydában az 1645 szeptember 13-án beiratkozott Behari Ferenc nevezetű 27 esztendős papjelöltet találjuk és 1647 február 22-én ugyanitt Bihari Ferenc hasonlóképpen 27 éves teológus vétette fel magát a hallgatók közé.[22] Személyük azonosságában azért merünk kételkedni, mert a tulságosan hosszu idejű egyetemi tanulást a fehérvári rektoroskodás idejével összevetve, 1655-ben eléggé idős: 35

19) Bán Imre: i.m. 395.
2o) TT. 1885: 6o6-7.
21) RMK. III. 1621.
22) Archiv, N. F. XVI. 211.

és 37 esztendős korunak kellene őt feltételeznünk. Ennél sokkal valószinűbb, hogy az 1642-től 47-ig jelentkezett ifju azzal a "Franciscus Bihari p. t. Rect. Collegii Alb. et Poeticae facult. Magister Ordinarius"-sal azonos, aki Csaholczi Past. János mestertársával együtt "Index Vocabulorum" cimű munkájukat kiadta.[23]

Az 1649-évben született Pápai Páriz Ferenc naplójában azt jegyezte fel,hogy a fehérvári gymnasium academicumban az ő gyermekkorában

1. Franciscus Bihari Logicae,
2. David Sz. Györgyi Eloquentiae,
3. Gasparus Posgai Poeticae,
4. Franciscus Varadi Sintaxeos professzores valának.[24]

Ezek szerint e rektoroknak (és nem professzoroknak!) abban az időben kellett Fehérváron tanitaniok, amikor Crispinus 1655-ben már meghalt, Apáczai pedig 1656 derekán Kolozsvárra távozott, ellenben az egykori sintaxis osztály mestere: Bihari Ferenc,rendre előrehaladva, most már ő volt a Classis Logicae rektora. Az időpont tehát az 1657. év lehetett, minthogy az eloquentia osztály mesterével kapcsolatosan a leydai akadémia anyakönyvében az van feljegyezve, hogy 1657 május 17-én "David Szentgeorgyi Transylvanus. (Annorum) 27., T(heologiae studiosus)."[25] Az alacsonyabb osztályok mestereinek Szentgyörgyinél föltétlenül később kellett hazatérniök. Valószinűleg ők voltak az 1658. évi tatárpusztitás ideje előtti rektorok is.

Amint már szólottunk róla, bizonyos, hogy a fehérvári iskola mestereiül mindég a legkiválóbb diákokat választotta ki a püspök. Apáczairól mindannyian tudjuk, hogy ki volt, Szentgyörgyi Dávidról is ismeretes, hogy 1667-ig dévai pap és esperes, 1668 körül pedig a székelyudvarhelyi papságra és esperességre vitetett.[26] Tehát az ő kiválóságuk is bizonyság amellett, hogy Crispinus János sem lehetett ennek az iskolának méltatlan tanára.

---

23) RMK. I.792.

24) Koncz József: Pápai P. Ferenc naplója. ItK. 1892: 388.

25) Archiv. N.F. XVI. 213.

26) Benkő József: Transsilvania Specialis c. kiadatlan művének Hunyad vm-re vonatkozó része. Hunyadvármegye Történelmi és Régészeti Társulat évkönyve. 1901: 119. - Koncz József: A m. vásárhelyi ev.ref. koll. története. Marosvásárhely, 1896. 45.

Illyefalvi Szász Miklós

Nevét legteljesebben a németalföldi Deventer athenaeumának anyakönyve őrizte meg. E szerint "Nicolaus Szász Illye-falvi Ungarus" 1646 julius 31-én vétetett fel az intézetbe.[1] Életkorát, a hollandiai leydai akadémia hallgatóinak névsorában találjuk meg, 1647 szeptember 3-án 25 esztendősnek jelölvén meg,[2] ennélfogva tehát 1622-ben születhetett a nevében meghatározott háromszéki Illyefalván.

Iskolai tanulását bizonyosan szülővároskájának nem csekély jelentőségű partikulájában kezdette el, mig a felső évfolyamokra Gyulafehérvárra iratkozott be. Erre következtethetünk abból a körülményből, hogy 1648 március 13-án Utrechtben tartott előadását egytől-egyig mind fehérvári egyházi férfiaknak, ugymint Geleji K. István püspöknek, Bisterfeld János Henrik professzornak, Csulai György és Kereszturi Pál udvari papoknak, Árkosi Benedek, Veresegyházi János és Csaholczi János iskolaigazgatóknak ajánlotta.[3]

Hazai tanulásának befejezése után külső országokbeli bujdosásra határozta el magát. Utba indulása hihetőleg az 1646. év közepefelé történt. Nevét Deventer után most már a franekerai akadémia tanulói között 1647 julius 17-én találjuk.[4] Itt azonban jóformán meg sem melegedett, hanem neve az itteni beiratkozástól számitott negyvennyolcadik napra, vagyis már szeptember 3-án a leydai egyetem anyakönyvébe iratott be.[5] Még ugyanebben az esz-

1) Sz. 1937: 506-8.
2) Archiv des Vereines für siebenb. Landeskunde. N. F. XVI. 212.
3) RMK. III. 1712.
4) TT. 1886: 607.
5) Archiv. N. F. XVI. 212.

tendőben Utrecht akadémiájára ment át,[6] ahol mintegy kilenc hónapig hallgatta az előadásokat. Itt tartotta meg Voetius Gisbertus teológiai professzor elnöklete alatt egyetlen reánk maradt előadását, amely "Qvaestio An Sedes Romana comparabilis sit cum politiis Reformatis" cimen az 1648.esztendőben 16 levélnyi terjedelemben nyomtatásban is megjelent.[7]

Illyefalvi külföldi tanulása három esztendeig tartott. Hazatérésre 1648 őszén határozta el magát. A kolozsvár-városi sáfárpolgár 1648. évi számadáskönyvébe jegyezte fel:október 28-án "Erk(ezé)k Illyefalvi Miklos Academicus onnan fellywl"(s Enyeden keresztül megy tovább Fehérvárra).[8] A püspöknél való jelentkezésekor hová rendeltetett szolgálattételre, arra vonatkozólag nincsen semmi határozott adatom, csupán annyi bizonyos, hogy szülőfalujába nem került vissza, mert egy 1649 julius 9-i keltezésű megjelölés szerint itt Sikó István a lelkipásztor, aki egyuttal sepsi széki esperes is volt,[9] ellenben nem lehetetlen, hogy azonos azzal a keresztnévvel meg nem nevezett Illyefalvi (sepsi-)szentgyörgyi pappal, aki vargyasi Daniel Péternek egy Elzevir-kiadásu "Respvblica et Statvs Regni Hungariae" kötetecskét ajándékozott. ("Est Petri D(anie)l de Vargyas Donatu[m] a Clariss[im]o D[omi]no Illyefalvi Concionatore p.t. Szentgyörgyiensi etc.etc.etc.mp.")[10]

Mindazok a fehérvári rektorok: Árkosi, Veresegyházi, Csaholczi, akiknek utrechti vitatkozását ajánlotta, a puritánus vallási felfogás követői voltak,éppen ezért hihető,hogy őmaga is a haladó szellemű gondolkodók közé tartozott. Ez bizonyitja, hogy ezt a nézetet vallókat nem csupán a nagy városok igehirdetői között kell keresnünk.

---

6) PrK. 1885: 213. - Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935.

7) RMK. III. 1712.

8) Sáfár: 1648. 289.

9) RMK. III. 173o. - Geleji Katona István: Praeconii Evangelici. Tomus Secundus. Gy.-fehérvár, 164o. (Üdvözlő vers).

1o) A SzNM könyvtárában volt.

Gidófalvi Cs. István

Gidófalvi István teljesebb nevének csupán kezdőbetűjét árulja el egy 1650-ben Franekerában megjelent vitatkozásának cimlapja, megnevezvén őt "Stephanus Ts.Gidofalvi Ungarus Transylvanus"-nak.[1] A családnév azonositására tehát csak a lehetőség kockáztatható meg, gondolván a háromszéki Gidófalván élt Csulak családra, mint melynek a XVII. század közepén már amugy is két lelkipásztor tagja volt, de tekintettel kell lenni a Csiszérekre is, e családnak ugyanis egyik fia 1635-ben scholamester vala,[2] utódai közül pedig a XVIII. század második felében nem egy sepsi széki pap hagyott emléket maga után.[3]

Gidófalvi István életkorára vonatkozólag a hollandiai Leyda város akadémiájának anyakönyve szolgáltat adatot,bizonyitván,hogy 1653 augusztus 27-én történt beiratkozásakor 29 esztendősnek jelentette magát.[4] Tehát 1624-ben kellett születnie. Hazai tanulmányait bizonyosan Fehérvárt végezte; ez nemcsak abból következtethető, hogy a háromszéki diákok a XVII. század első felében leginkább e jeles iskolába mentek tanulni, hanem az a körülmény is utmutatásul szolgálhat, hogy az elől emlitett vitatkozást Geleji Katona István erdélyi református superintendensnek és a gyulafehérvári egyház előljárójának ajánlotta, már pedig ismeretes, hogy a külső országokban tanuló deákok munkácskáikkal leggyakrabban olyan egyéneket szoktak megtisztelni,akik tanulmányaik elvégzéséhez szükséges anyagiakban támogatták. Feltételezhető,hogy Gidófal-

1) RMK. III. 1745.

2) Háromszék 1635. évi lustrakönyve. (A SzNM-ban használtam.)

3) A SzNM kézirattárának 34. sz. kéziratos könyve.

4) Archiv N. F. XVI. 213.

vi a fehérvári kollégium alumniumát nyervén el, indult idegen országokbeli bujdosásra.

Nagyon valószinűleg iskolai és egyuttal utitársa is lehetett az 1648. év késő tavaszán bujdosásnak indult Apáczai Csere Jánosnak. Ezt az a körülmény bizonyitja, hogy első állomáshelyükre: a hollandiai Franekerába megérkezve,"Stephanus Gidofalvi Transylvanus" és "Joannes Apatzai Ungarus Transylvanus" 1648 julius 22-én egyszerre iratkoztak be az egyetem teológiai karára.[5]

Külföldön való tartózkodására vonatkozó egyéb adatunk "De Theologia et Religione" c.,nyomtatásban is megjelent vitatkozása, amelyet Cloppenburg professzor elnöklete alatt az 1650. esztendőben ugyancsak a franekerai akadémián tartott.[6] Ez azonban - Köblös Zoltán megállapitása szerint - csak egyik része a két külön disputációból álló "Praecognitorum Theologiae Christianae Disputatio" cimű dolgozatának, amely Cloppenburgh: "Exercitationes" cimű értekezésgyüjteményében önálló cimlap nélkül 1653-ban Franekerában jelent meg.[7]Ezen kivül még egy "de Baptismo" tárgyu vitatkozásáról maradt fenn nyomtatvány. Ezt Arnoldus professzor "Henrici Echardi Lutherani Scopae dissolutae" értekezésgyüjteményében az 1654. esztendőben Franekerában adta ki.[8] Miként az előzőnél látható,a gyüjteményes munka a vitatkozás megtartása után három esztendő multával jelent meg, azonképpen valószinű, hogy e második disputációt tartalmazó kötethez is körülbelől ugyanennyi időre volt szükség, mignem a könyv terjedelméhez elégséges anyag összegyült.

Franekerában való tanulását Gidófalvi az 1653.év nyarán megszakitva, Leydába vándorolt át, ahol augusztus 27-én iratkozott be az akadémia teológiai karára: "Stephanus Gedophalvi Transilvani Hung. (Annorum) 29, T(heologiae studiosus)" adatokkal.[9]Meddig maradt itt, tartott-e ujabb vitatkozást s azután mikor tért haza? Erre vonatkozó biztos adatokkal egyelőre nincsen módomban felelnem. De még ha a szokottabb öt esztendőt is egészen künn töltötte

5) TT. 1886: 608.
6) RMK. III. 1745.
7) EM. 1906: 43-44.
8) RMK. III. 1879.
9) Archiv N. F. XVI. 213.

légyen, akkor is 1655 táján már haza kellett térnie. Ugy látszik, hogy elhelyezkedését nem kereste Erdélyben. Ugyanis adat van reája, hogy dézmáját, mint abaujszántói lelkipásztor az 1662. év augusztus 25. napján nyugtatványozta.[10] Nehány esztendővel ezután Mezőlaki P. János 1666 márciusában Franekerában tartott vitatkozását a többek között Gidófalvi István szántai papnak ajánlotta.[11]

Vajjon mi lehet a magyarázata, hogy ez az erdélyi származásu és erdélyi neveltetésű ifju nem szűkebb hazájában, hanem attól jó távol: Abauj megyében keresett magának letelepedésre állást? Nem tudok más magyarázatot találni, minthogy teljesebb nevében a "Ts." családnévrövidités mégiscsak a Csulak nevet tartalmazza s igy unokaöccse volt a presbiteriánus felfogás miatt Kolozsvárról eltávolitott Gidófalvi Csulak Jánosnak. Tehát nagybátyjának keserves sorsa intő jelként állt előtte, hiszen még élt az erősen orthodoxus felfogásu Csulai György püspök s a puritánusokat nem kedvelő II. Rákóczi György fejedelem, ezért azután ugy gondolhatta, hogy neki sem lehet keresete szükebb hazájában s inkább oda huzódott az özvegy fejedelemasszony védelme alá tartozó középső Felvidékhez, ahol egy-egy Medgyesi Pál és Tolnai János eléggé gátlás nélkül hirdethette a puritánizmus szerinti szellemi felszabadulást.

Gidófalvi - tudtommal - semmiféle vezérszerepet nem vitt, sőt nem is vihetett, mert a megértő patróna: Lorántfi Zsuzsánna röviddesen ezután, 1660-ban elhunyt s az özveggyé lett ifju fejedelemasszony és környezete most már nemcsak a puritánusoknak, hanem minden protestánsnak élet- és működési lehetősége elé gátat igyekezett vetni.

---

10) Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai. Magyar Protestáns Egyháztörténeti adattár. XIII. 8.

11) RMK. III. 2326.

Ifjabb Geleji Katona István könyvtárának nehány kötete

Apáczai könyvtárának töredékéről irott cikkből[1] már észrevehettük, hogy barátja s külső országokbeli bujdosótársa: ifjabb Geleji Katona István, a későbbi székelyudvarhelyi pap és esperes, akadémiai tanulása közben valóban nagyon értékes könyvtárat szerzett össze. Ő, aki az alumniumon kivül apjától: Geleji K. Gáspártól, a tekintélyes borsód-vidéki esperestől s nagybátyjától: Geleji K. István püspöktől is hihetőleg nem csekély támogatásban részesült, ezért is nem sajnálhatta a pénzt a legértékesebb művek megszerzésétől. Lehetséges, hogy sógora, az akkori haladó szellem egyik legkiválóbb hazai képviselője: Tolnai Dali János is irányitotta könyvtárgyarapitásában.

Gyüjteményének gazdagságát mi sem jellemzi jobban, minthogy megvásárolta a jeles amsterdami cég: Blaev kiadásában készült égés földgömböt a hozzá való utasitással együtt, amelyet azután - 1658-ban történt nagy nyomoruságba jutása után - könyvtárának tekintélyes részével együtt áruba bocsátani kényszerült. E glóbusokat Váradi Miklós főkurátor, Bethlen Miklós nagyapja, eléggé olcsó áron: 12 birodalmi tallérért vásárolta meg a kolozsvári kollégium számára.

Könyvtárának egyes darabjai közül az alig nélkülözhető Socratest és Eutropiust, valamint a haladó szellemű Althusius Arithmeticaját ismerjük. Ezeken kivül a kolozsvári református kollégiumban még négy könyvét találtam, amely az 1658. évi árverés alkalmával cserélhetett gazdát. E köteteknek azonban (közel három évtizeddel ezelőtt) az egyszerűség kedvéért a cim helyett csak könyvtári jelzését jegyeztem le, minthogy pedig ma már más helyrajzi számmal vannak ellátva, tehát lehetetlen azokra reá akad-

1) Lásd Apáczai Csere János könyvtárának töredéke cimű cikkemet.

nom.[2] Ezek közül azonban az egyiknek bejegyzése érdeklődésünket mindenképpen felkeltheti. E szerint ugyanis e könyv kötéstáblájára szuperexlibrisként S - K - G - 1652 névjelölést, a címlapon pedig tulajdonosmegnevezésként:"Est Stephani Katona Gelei An. 1652.Franekera Frisorum" szavakat találjuk. Valamivel későbbi bejegyzésként azt adja tudtunkra, hogy ezt a könyvet 1655 január 16-án ugyancsak Geleji "Magnovardia ad Chrysium"-ban B. Jenei Mihály ifjunak ajándékozta.[3]

Ennek az ajándékozásnak a ténye azért kell meggondolkoztasson, hogy a külső országokból hazatért Geleji Katona István 1655 január 16-án ugyan mit is kereshetett Nagyváradon? s egy 1652-ben Franekerában vásárolt és köttetett könyvet miért is ajándékozott, egy szülőföldjétől és iskoláitól is távoli eredetű Borosjenei Mihály nevezetű ifjunak? De arra is tekintettel kell lennünk, hogy ezt a könyvet Váradra ugyan miért is vitte magával?

Minde jelek arra vallanak, hogy a megnevezett ifju netalán tanitványa vala s az ajándékba adott könyvvel valamilyen alkalommal jutalmazta. Tehát ha ez a feltevés megfelelne a valóságnak,azt jelentené, hogy az idegen országokból hazatért, akadémiákat végzett diákot gyakorló évre a váradi jeles kollégiumba osztotta be a püspök a felső évfolyamokban tanitó mesterül s ilyeténképpen mind Geleji, mind a váradi Rákóczi-kollégium életében egy csekély úr egy jeles ifjuval ismét betöltést nyert volna!

Nagy veszteség sujtotta e jeles képzettségű ifju papot, hogy a tatár pusztitás és családi csapásai miatt bekövetkezett nagy szükségében gazdag és szinvonalas könyvtárát 1658-ban el kellett vesztegetnie.[4] Ezen kivül a székelyudvarhelyi lelkipásztorsággal és esperességgel járó sok teendője is megakadályozta, hogy a külsőországokban folytatott sokoldalu tanulmányait, amelyeket a teológia, metafizika, politika tárgykörből választott vitatkozásai is bizonyitanak,[5] itthon is maradandóan gyümölcsöztethesse.

---

2) L. 22, P. 161, VII. 89. és RMK. szekrény 4.polc. 266.
3) P. 161. sz. könyvtári jelzéssel.
4) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. 138-141.
5) RMK. III. 1785, 1786, 1834, 1835.

Ki volt az Apáczainak könyvet ajándékozó E n y e d i M. J á n o s ?

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában megőrzött 1525. esztendei velencei kiadású Galenus előzéklapjára irt bejegyzés szerint:"Dono dedit rndus et clarissimus D. Johannes M. Enyedi V. D. in Eccl. Gyaluiensi Minister etc. Jo- hanni Chieri Apacio. Theol. Doctori et Profess. - Aō 1658 Nov. 9. Claudiopoli."[1]

Zoványi Jenő Enyedi János cimszó alatt bár mit sem tud e lelkipásztor gyalui szolgálatáról, külső országokbeli tanulásáról azonban megemlékezik, ugyanis Apáczaival azonegy évben:1649-ben iratkozott be Utrechtben,majd a franekerai egyetem anyakönyvében - másfél évvel Apáczainak innen történt eltávozása után - van bevezetve: 1650 március 7-én "Johannes Monar Enjedi Ungarus Theol(ogiae) Stud(iosus)",[2] majd hat évvel ezután iratkozott be a 24 esztendős Enyedi János 1657 szeptember 17-én a leydai egyetem teológiai karára.[3] A franekerai és a leydai diák azonban két különszemély lehetett, mivel alig tételezhető fel, hogy egy 17 esztendős ifju - a kor szokása ellenére - már egyetemi hallgató lett volna, de különben is e nagy időközt se egyetemi beiratkozásokkal, se vitatkozások tartásával nem lehet áthidalni. Ennélfogva - a családnév kezdőbetűjéből kiindulva - a leydai diákot figyelmen kivül hagyandónak tartom.

---

1) E bejegyzést már Szilágyi Sándor is közölte Vértanuk a magyar történetből (Pest, 1867) c. művének 101. lapja jegyzetében.Idézete azonban pontatlan.

2) Segesváry Lajos: Magyar ref.ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935, 16. - TT. 1886: 608.

3) Archiv N. F. XVI. 213.

Tehát ez az Enyedi Molnár János franekerai teológus Apáczai idejében járt a külső országokbeli akadémiákon, s az is bizonyos, hogy már odakünn kötöttek ismeretséget, de hazatértük után amig Apáczai Fehérvárra rendeltetett mesternek,addig ő Gyaluban kapott elhelyezkedést. Kétségtelen, hogy Gyalu nem tartozott az utolsó egyházközségek közé, hiszen mint egy fejedelmi vártartomány központjában levő gyülekezet, maga is az itt gyakran időző fejedelem pártfogása alatt állott. Amikor azután Apáczai Fehérvárról eltávolittatván, Kolozsvárra helyeztetett, a régi ismeretséget felujitva, Enyedi könyvvel is megajándékozta a tudós professzort és teológiai doktort.

Az ajándékul adott könyv az egykori kolozsvári jezsuita kollégium széthurcolt könyvtárának egyik kötete vala, amit a könyv egy másik, tintával kihuzott bejegyzése bizonyit:"Collegij Soctis Jesv. Claudiop. 1604."[4] Ez bizonyitja, hogy a fosztogató csőcselék nemcsak a városból, hanem a környékről is sereglett össze.Egy fél évszázad multával hihetőleg Gyaluban akadt reája Enyedi. M.János.

Ennek,a bizonyosan érdemes lelkipásztornak gyalui szolgálata Erdély multjának legválságosabb idejére esik. II. Rákóczi Györgynek Fenes - Lóna közötti csatavesztése után a győztes Szejdi Achmet feldulta Gyalut, mint a Váradra menekült fejedelem megerősitett várát. Maga a városka s vele együtt a templom is leégett, sőt valószinűleg a lelkipásztor is hajléktalanná lett s ezért hihetőleg el is távozott innen. Igy nem lehetetlen, hogy az Apafi Mihályt fejedelemmé tevő Kucsuk basa táborában 1661 őszén jelen volt Enyedi János, Apafi udvari papja, akit a török vezér a fogarasi vár őrségéhez követül küldött a várnak az uj fejedelem parancsára történendő megadására,[5] egy és ugyanaz a személy ezzel az azonos nevű gyalui pappal.

A Gyaluból történő eltávozást tehát az 1660. évi pusztitás válthatta ki. Korábbi időre, vagyis a silistriai basának és Mem-

---

4) A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában használtam. Az Apáczai tulajdonát képezett többi könyvvel együtt a RMK.4. sz. jelzetű szekrényben helyeztem el.

5) Bethlen János: Rerum Transsylvanicarum Libri Quator. (Erdély öröksége. Bp. 1942, V.229.)

het Ghyra tatár chámnak Kolozsvár körülzárolására és külvárosainak elpusztitása idejére nem tudtam visszavezetni, minthogy ez az 1658 szeptember 10-14-e közötti időben,[6] a könyvajándékozás pedig két hónappal ezután: november 9-én történt, amikor Enyedi még mindég gyalui lelkipásztornak irta magát.

Enyedi teljes nevében levő s a családnevet rejtő "M" betű feloldására még egy másik adat is van. Ugyanis Szebenben a Szenczi Kertész Ábrahám nyomádjában 1665-ben megjelent egy, Az Isten igeretinek felnyittatott Arany Banyaja cimű 130 lapnyi terjedelmű 12° nagyságu könyv; ennek szerzője, illetőleg idegen nyelvből való forditója magát Enyedi Molnar Janos, V. Hunyadi Magyar Egyhazi egyigyü Szolga-nak nevezi.[7] Bod Péter szerint "Enyedi szemlélteti ebben (a könyvben) az Istenfélő embernek sok világi bajait, és az Isten vigasztalásának fundamentumit mind ezekben."[8]

Visszatérve Zoványi cikkeihez, nála az található, hogy a Hollandiából hazatért ifju mindjárt Alvincre rendeltetett volna lelkipásztorul, 1665-ben pedig Vajdahunyadon volt magyar pap.[9] Ezzel szemben a gyalui papságból történt eltávozás s a fogarasi követségjárás igy is jól összeegyeztethető az alvinci, azután meg a vajdahunyadi papsággal.

Sőt az sem lehetetlen, hogy az az "Eniedi János az Vr[u]nk Papia", aki 1657 január 10-én a lengyelországi hadjáratra induló Rákóczi után Visk felé siet, a fejedelmi uradalmi vártartományhoz tartozott Gyalu papjával azonos személy.[10]

---

6) ETA. IV. 273-74. - Jakab: Kolozsvár. II. 664.

7) RMK. I. 1027.

8) B.K.P.: Gróf Bethlen Kata magyar könyvtárának lajstroma. EM: 1912: 168.

9) Zoványi cikkei.

10) Lásd e kötetben a Pápai Páriz Imréről irott cikket.

Kézdivásárhelyi Péternek tanárként való kirendelése

Fekete Mihály a kolozsvári református kollégium történetéről irott tanulmányában arról számol be, hogy Gyulafehérvárnak a tatároktól 1658-ban történt feldulása után "a tanitói terhek elhordozására (Kolozsvárt) uj erőről kelle gondoskodni s igy rendelék ide tanárul még 1659-ben Barcsai Ákos fejedelem udvari papját, Vásárhelyi Pétert a gy.-fehérvári ifjuság mellé, mely némileg külön testületet képezve, öt évig szállásolt a kolozsvári tanoda falai közt, a számukra külön választott tanár s tanáraink közös vezérlete alatt."[1]

A kitünő Fekete Mihály feltevését mások s közöttük legujabban a nagyon érdemes Bán Imre is átvette,[2] pedig látni fogjuk, hogy Vásárhelyi - amig Apáczai élt - egész idő alatt Barcsai udvarában az udvari papi tisztet töltötte be.

Hihetőleg a fehérvári kollégiumban végezte be hazai tanulását. Külsőországokba bujdosva, ott 1648-ban Utrechtben találjuk majd 1650 május 22-én mint "Petrus Wasarhely Transylvanus Theol(ogiae) Stud(iosus)" néven iratkozott be a franekerai egyetemre.[3] A következő esztendő március 10-én "Petrus Wasarhelyi Transylvanus, (Annorum) 25,T(heologiae studiosus)" adatokat mondott tollba a leydai egyetem anyakönyvébe.[4] Részben az 1652.esztendőt is itt töltötte. Ugyanis "Pavlvs Kalmar Dioszegi Ungarus" ebben az évben junius 5-én Leydában tartott filozófiai tárgyu vitatkozását a többek között barátainak: Apáczai P.(?) János hittudornak, Tarpai S.

1) Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1876. 34.

2) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 507.

3) TT. 1886. 608.

4) Archiv N.F. XVI. 212.

Andrásnak és K. Vásárhelyi Péter hittanhallgatóknak ajánlotta.[5] Meg kell jegyeznünk, hogy mindnyájan puritánus felfogást követők valának.

Az Angliában tanult diákok számbavételénél Trócsányi Berta ugy sorolja fel, hogy az 1666. évben elhunyt Vásárhelyi K. Péter 1660 táján járt Angliában,[6] azonban az itt említett évszám föltétlenül téves,mert hiszen már korábban hazajött külsőországokbeli bujdosásából.

Koncz József a marosvásárhelyi ref.iskolánál 1652 április 4-től 1653 november 26-ig terjedő időben egy K.Vásárhelyi Péter nevű rektort nevez meg,aki nagy valószinűséggel azonos a most bemutatandó férfiuval.[7]

Megállapitani nem tudom, hogy Barcsai mikor is választotta udvari papjául. Hihető azonban, hogy fejedelemmé létele után rendeltette maga mellé, mert hiszen Csengeri István kolozsvári papot is ekkor vette udvarába.

Az idegenföldi adatokból meghatározható, hogy származási neve: "Kézdivásárhelyi", születési éve pedig az 1626.esztendő lehetett. Ilyenképpen tehát csak egy évvel volt fiatalabb Apáczainál, s bujdosásuk közben nem egyszer össze is hozhatta a sors őket, amit az 1652. évi vitatkozás ajánlása is bizonyit.

Ismeretes, hogy a puritánok ellene voltak a nem-zsoltár eredetű egyházi éneklésnek s ezért a passzióéneklést is eltörlendőnek tartották. Kereszturi Demeter naplójából tudjuk, hogy Barcsai fejedelem ebédlőtermében 1660 március 26-án tartott nagypénteki istentiszteleten megjelent világiak között vitatkozás támadt a passzió megtartása, vagy meg nem tartása miatt. A döntést az udvari pap: Vásárhelyi Péter azzal vitte dűlőre, hogy egyszerűen mellőztette annak eléneklését.[8]

Négy hónap mulva megint találkozunk vele. A kolozsvári sáfárpolgár 1660. évi számadáskönyvében találtam feljegyezve, hogy au-

---

5) RMK. III. 1804.

6) Trócsányi Berta: Magyar ref. theológusok Angliában. Debrecen, 1944.

7) Koncz József: A marosvásárhelyi ev.ref. régi iskola ismertetése. 1557-1718-ig. M-vásárhelyt, 1884. 43.

8) Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak. Bp. 1911. 365.

gusztus 28-án "erkezek Urunk eo Naga Uduari Papia Vásárhely Ura[m], akar menny Várad alá, az öcse Vele levin."[9] Ugy látszik, hogy küldetésben ment volna, mert hiszen nem tudhatta,hogy a vár védői ugyanezen a napon tüzték ki a fehér zászlót. Most már azután 29-én, 3o-án és 31-én is itt van. A sáfár azt is feljegyezte, hogy ekkor Kézdi-Vásárhelyi Péternek az öccse is vele volt. Azt gondolom, hogy ez sem lehetett utolsó személy, mert különben a sáfár nem emlékezett volna meg róla. Nagy a gyanum, hogy azonos azzal a Kézdi-Vásárhelyi Istvánnal,aki Apáczai idejében 1658 május 20-tól kezdődőleg hét és fél hónapig a kolozsvári református kollégiumban a Classis Elementaria-nak volt a praeceptora.[10]

Szeptember 1. napján fontos hirt jegyzett fel a sáfár. Ugyanis "Erkezek Varadrol Szőverdi Josa Urunk etek fogoia.czimer nalla, megyen Locumtenens (Barcsai Gáspár) Uramhoz Bonczidahoz levelekkel, ez hozot Varad meg vetele felől elseoben bizonios hirt." Ugyancsak a sáfár jegyezte fel,hogy nemkülönben ezen a napon "Barczai Gaspar Uram küldven be Apahidarol Biro Uramhoz Szilagyi Janos nevű szolgaiat egy p[rae]dikatorert." Ez a prédikátor pedig aligha volt más, mint éppen Vásárhelyi Péter, aki a szomszédos Apahidáról visszatérve, most azután már nem tehetett mást,mint fejedelmi urához visszamenjen Szebenbe: szeptember 2-án "Vasarhelyi Uram[na]k az Praedikator[na]k attam alaia egy barna lovat, varoset megye[n] Szebenbe."[11]

Ebben az esztendőben még egy másik feljegyzést is találtam róla: október 1-én "Urunk eö Naga Papiat Vásárhely Uramat kelletek Radnótig vitetnem."[12] Tehát nagyon valószinű, hogy az egész 1660. esztendő folyamán is Barcsai szolgálatában állott s talán Veresmarti püspök közvetlen sürgetésére az 1661.év elejére rendeltetett a kolozsvári kollégiumhoz a fehérvári diákok igazgatására és oktatására.Itt tanitott azután az egykori fehérvári kollégiumnak különválásáig,illetőleg diákságának Enyedre történt leköltöztetéséig.

---

9) Sáfár. 1660. 75, 77.
10) Lásd: K.-Vásárhelyi István c.cikkemet!
11) Sáfár. 1660. 112, 237.
12) Sáfár. 1660. 125.

A kolozsvári református kollégium Vásárhelyinek egy olyan könyvét őrizte meg, amelyet külsőországokbeli tanulása idején 1650-ben Utrechtben vásárolt. A kötetbe irt bejegyzés szerint: "Petri K. Vásárhelyi A. 1650. Rheno Trajecti. - Post ejus obitum P. Tsernatoni 1668. Enyedij Transylv. - Ex libris Melchioris Benedek."[13] Szathmári Baka Péter temetési beszéde, amelyet "most lelkében meg-dicsőült Vasarhelyi Peternek, hidegedet teste el-takaritásának alkalmatosságával" 1666 május 16-án Enyeden mondott el, e kitünő férfiu életének korai végét jelzi.[14] Igy bizonyos, hogy könyvtárának előbb emlitett kötete K. Vásárhelyinek elhunyta után két esztendő mulva került tanártársának: Csernátoni Pálnak birtokába. Majd a következő tulajdonos Benedek Menyhért, aki 1737-ben a kolozsvári református kollégium alumnusa és a poetika osztály praeceptora volt.[15] Valószinű, hogy kibucsuzásakor ő adományozta "alma-mater"-ének, követve a hagyományos szokást.

13) Q. 224. sz. könyvtári jelzése volt.

14) RMK. I. 1045.

15) "Nomina studiosorum collegii Claudiaci". 30. (A kollégium levéltára őrizte.)

I. Rákóczi Ferenc Duconius nevű preceptora

Haydu György Kolozsvár városi sáfárpolgár 166o.évi számadáskönyvébe jegyezte fel, hogy

> február 16-án "Erkezenek az Iffiu Urunk praeceptoraval igen betegen az Varosra Duconius Urammal Dalnoki Ur[amna]k Curalasnak okaert."[1]

Duconiust tehát Kolozsvárra hozták gyógykezelés végett Dálnoki uramhoz, akinek Dálnoki Nagy Lőrinccel, az unitárius nagy schola lektorával kell azonosnak lennie; ő ugyanis az 1635-38. években tanult az orvosi fakultásáról is nevezetes páduai egyetemen.[2]

Ugy látszik azonban, hogy Dálnoki fáradozása hiábavaló volt, merthogy a sáfár négy nap mulva, vagyis február 2o-án már azt irta a számadáskönyvébe, hogy

> "El niugovan az Urban Duconius Ur[am]".

21-én emliti "az Duconius teste mellet levo 2 legenj-"t,

22-én pedig "Az Duconi[us] testenek el takaritasara ide jeot aszoniunk inassinak gazdalkottam" étellel és itallal hat személyre. Ezek azután még 25-én is itt vannak.[3]

Ezt a Duconius nevű házi tanitót - ugy látszik - a Bátorban tartózkodó fejedelemasszony kellően megbecsülte, mert hiszen gyógyitás végett a jeles orvos Dálnokihoz küldötte, gondozásra és temetésére pedig hat inasát rendelte Kolozsvárra.

Erről a korán elhunyt ifjuról név szerint többet semmit sem találtam, de minthogy a kis Rákóczi Ferenc korábbi preceptorának: a jeles Jászberényi Pálnak körülbelől 1656 márciusában már meg kellett válnia megbizatásától, hiszen juliusban már az utrechti

---

1) Sáfár. 1660. 18.

2) Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. II. 520.

3) Sáfár. 1660. 2o-23.

egyetemre iratkozott be,[4] éppen ezért feltételezhető, hogy Duconiussal azonosnak kell lennie annak az ifjunak,akiről a kolozsvári sáfár 1657 március 26-án igy emlékezik meg: "Iffiu Urunk praeceptorat viszi Monostorrol Gialuban Jonas Andras 6 lova." Ugyanis Báthori Zsófiának fiával együtt már ott kellett tartózkodnia, mivelhogy ugyanazon a napon "Monostorrol Aszoniunk Papiat /is/ viszi ket lovan Gialuban Novak Istvan 3 lova."[5]

E Duconius kilétét tovább nyomozva, eredetét azokban a felvidéki családokban merném feltalálni, amelyekhez az a mossóci Duchon Florián is tartozott, aki verssel üdvözölte Liptói Mokosini Lénártnak 1599-ben Wittenbergben megjelent teológiai tárgyu művét,[6] viszont ömaga, mint németlipcsei evangelikus pap és liptói alesperes 1628-ban Bártfán adott ki egy latin nyelvű kisebb munkát.[7]

Egy másik adatunk,amely hasonlóképpen e családokhoz irányit, Teleki Mihály kővári főkapitány, fejedelmi belső tanácsos postálkodásáról vezetett udvari jegyzőkönyvből bukkan elő, vagyis 1676. január 21-én "Jött két bujdoso Praedikator."

január 27-én "Az Ur eő kglme fogot fel egy Dukuneus nevű Papot. Lutheranust."

március 18-án "Attak Dukuneus neuü Toth Praedikator Ur[na]k penzt fh. 10 //",

április 11-én pedig arról értesülünk, hogy számára Apafi Mihály fejedelem s a fejedelemasszony évi konvenciót rendelt.[8]

A felsorakoztatott 1599, 1628. és 1676. esztendőbeli forrásokból ha egyebet nem is, azt azonban megtudhatjuk, hogy a Duchon vagy Dukonius-családbeliek evangelikusok és szlovákok voltak. Ezért nem volna lehetetlen,hogy az 1660.év elején Kolozsvárt elhunyt preceptor is ugyanilyen vallásu és nemzetiségű volt.De szeget üthet a fejünkben az is, hogy II.Rákóczi György és Báthori Zsófia kis fiuk: a választott fejedelem mellé továbbra is miért nem fogadott református vallásu papjelöltet?

---

4) Szerző: Adatok Angliában járt diákokról és egyéb angol emlékek.

5) Sáfár. 1657. 109, 110.

6) RMK. III. 938.

7) RMK. II. 450.

8) A SzNM kézirattárában volt.- Adattár. I, 357.

Talán nem vetem el nagyon messzire a sulykot, ha arra gondolok, hogy Rákóczi már a lengyelországi hadjáratára készülődvén, arról álmodozott, hogy előbb őmaga, utána pedig a fia nyerendi el a lengyel királyi trónust. Ezt az álomlátást hihetőleg a feleségén keresztül annak anyja, Zakreska Anna is fűthette. Ezért akarhatta tehát, hogy a fia már gyermekkorában megtanulja álmodott királyságának, vagy legalább is valamelyik északi szláv népnek a nyelvét. Ugyanis közvetlen lengyel preceptort nem szerződtethetett, mivel a lengyelek katolikusok lévén, ezért az ország megbotránkoztatására mégsem részesithette fiát katolikus nevelésben! Igaz, ugyan, hogy Rákóczinak a lengyel-korona utáni vágyakozásának - 1657 évi csufos veresége miatt - össze kellett volna omlania, ámde ki tudja! Mint ahogyan görcsösen ragaszkodott Erdély fejedelmi székéhez, éppen ugy még mindég táplálhatta magában a reményt, hogy megalázott büszkesége egyszer mégis csak kiköszörüli a csorbát. Tehát még 1660-ban is ezért tarthatta fia mellett a különben is bizonyosan jeles készültségű Duconius preceptort.

Az elmondott elmefuttatás - természetesen - nem bebizonyitott valóság. Ugyanis Keserű Bálint felhivta a figyelmemet, hogy a "Duchon" név nemcsak a szlovákoknál, hanem a cseh-morváknál sem ritkaság, éppen ezért az előbbitől eltérő másik, sőt talán még valószinűbb feltevés is bátran megkockáztatható, az ugyanis, hogy ez az elhunyt preceptor cseh-morva eredetű huszita volt. Tudjuk, hogy a Magyarországra menekült huszita ifjakat öregbik Rákóczi György tanulás céljából jobbára Sárospatakra irányitotta.[9] Ha tehát ezt a feltevésünket fogadjuk el, abban az esetben Duconius Sárospatakon tanitványa lehetett Comeniusnak, a kiváló tudósnak és nevelőnek, ellenben mestere eltávozása után továbbra mégis csak itt maradt, minthogy az idegen származásu ifjak a pataki udvartól a hazai alumnusoknál bővebb ösztöndijat élvezve, gondtalanabbul folytathatták tanulmányaikat. Ebben az esetben tehát aligha lehetett a kiváló professzornak méltatlan tanitványa, mert máskülönben nem is választották volna a fejedelem fia mellé házi tanitóul. S mint huszita a reformátusság puritánus árnyalatától hitében nem is sokban különbözött,[10] és ezért akár az öreg fejedelemasszony is nyugodtan ajánlhatta az unokája mellé preceptorul.

---

9) Adattár I. 539-43.

10) I.h. 542.

A most bemutatott ifjut - azt hiszem - könyvünk jogosan sorolja Apáczai feltételezhető kor- és munkatársai közé,mert hiszen ha Apáczai nem is volt a fejedelem fiának nevelője, azonban 1654-ben megjelentetett "Magyar Logicatska mellyet a kitsindedek számára irt" c. művecskéjét Ferenc hercegnek ajánlotta,[11] s ilyen formán nevelői munkában jogosan elődjének tartható az Angliába bujdosott kitünő Jászberényinek, valamint az őt követő Duconiusnak is.

Ez az utóbbi ifju Apáczait már jó másfél hónap mulva követte a sirba s ezért az angol trónt elfoglaló II. Károly király által hazahivott Basirius Geleji K. Istvánhoz intézett levele szerint,-addig mégsem akart végleg eltávozni, amig a saját ügyeit el nem intézi s a gyermek Rákóczi Ferenc részére uj nevelőről nem történik gondoskodás.[12] Ámde mind Lorántfi Zsuzsánna, mint II. Rákóczi György 1660 tavaszán elhunyt,Báthori Zsófia meg Sárospatakra költözvén, visszatért a katolikus hitre, fiát pedig a jezsuiták kezére bizta s ezért a gyermek többé már aligha részesült abban a haladóbb szellemü oktatásban, amelyet Apáczai, Jászberényi s mint a feltételezhető Comenius- és Tolnai Dali-tanitvány: Duconius hozott számára.

---

11) RMK. I. 883.

12) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. 149.

Részlet az 1658. évi tatár betöréskori helyzetképből. Basirius Izsák

Az öreg Rákóczi György már tisztában volt azzal,hogy idősebb fia nem fogja eléggé bölcs mérséklettel irányitani országa sorsát; különösen féltette a rossz tanácsadók befolyásától.[1] Nagyon hihető, hogy végakaratának irásba foglalásakor igyekezett volna valamennyire is megkötni a kezét,de halálos ágyában elmult azelőtt, mielőtt minden mondandóját Csulai püspöknek lediktálhatta volna. Igaz, hogy azok a tanácsadók,akiktől leginkább féltette fiát,ugymint Boros Jánostól és Huszár Mátyástól, már a lengyelországi kaland elinditása előtt elhunytak, de az önfejű, nagyravágyó és a kellő megfontoltságot nélkülöző II. Rákóczi György melléől igy sem hiányoztak a hizelgők, akik a mérséklés helyett az abszolutisztikus uralkodók udvaroncait utánozván, még inkább belehajszolták a romlásba. Igy gondolok a többek között az antipuritánus Basirius Izsákra is, aki a fejedelem 1655.évi havasalföldi győzelmét a fehérvári egyetem nevében /Nomine Universitatis Albensis/ "Congratulatio Publica Victoriae Cedro Dignae" cimet viselő kiadványában Erdélyben eddigelé szokatlan hizelgéssel magasztalta.[2] Ez azonban csak olaj volt a már javában égő tüzre, amelyet talán még Drabitius exul morva prédikátornak a Rákóczi-házra vonatkozó jövendölése, amelynek még Comenius is felült, gyujtotta lángra. De - Szalárdi szerint - ezen kivül is "ifju, hizelgő, tudatlan emberek, magok gratiajokat, kedvességeket vadászó udvari hősök", közöttük Sebesy Miklós korábbi portai követ is,[3] aki az ország romlásának

1) Kemény János önéletirása. Bp. 1959. 327-28.

2) RMK. II. 825. - Szalárdi János Siralmas magyar krónikája.Pest, 1853. 287-88.

3) Szalárdi. 292.

bekövetkezésekor mégis csak elhagyta Rákóczit,segitették megérlelődni a fejedelemnek régi gyökerű nagyravágyását.

Hiába következett be a lengyelországi szörnyűséges kudarc s az ország szine-javának rabságba jutása, mindebből Rákóczi egyáltalában nem szürte le a tanulságot, mert ha közben át is kellett volna adnia a hatalmat előbb Rhédei Ferencnek, majd Barcsai Ákosnak, ő továbbálmodva álomképeit, különösen Gyulai Ferenc váradi várkapitánynak bujtogatására, valamint Rákóczinak a török felett Lippa melletti győzelméért egekig való magasztaltatására, elbizakodottságában nem akart határt ismerni. Pedig a "fényes porta" már több izben is intette az országot Rákóczinak a fejedelemségből való letételére, de látván a rendek erélytelen kiutkeresését, Musztafa pasa fővezér, maga rendelte el mind az európai, mind az ázsiai hadak felülését s a tatár khánhoz is elküldötte izenetét.

Amikor már mind fenyegetőbbé vált a helyzet, az 1657 október 26-i országgyülés határozatának felujitásaként, a Fehérvárra összeült rendek 1658 augusztus 3-án azt határozták, hogy ismét felszólitják Rákóczit a fejedelemségről való lemondásra.[4] A kolozsvári sáfárpolgár számadáskönyvében augusztus 5-én azt jegyezte fel,hogy "Bethlen Janos Vram erkezek Fejervarrol az giülesbol Czulai Püspeök Vr[am]ual, Nemes Janos,es Beszterczei Janos Deak Vramekkal, expedialtatua[n] eö kegielmek az Nemes Orszagtol Rakoczi Vru[n]k eö N(agysá)gahoz Tasnadra", ahonnan azután 12-én érkeztek vissza.[5] Ezalatt azonban a tatárok Moldva felől már a Kárpátokhoz érkezve, be-becsaptak az ország széleire,s majd a Bodzai szoroson át előrenyomulva, a háromszéki Szépmezőn a Feketeügy mentén mindenütt raboltak, gyilkoltak és égettek.Sepsiszentgyörgyön azok közül, akik idejében nem menekülhettek el a Hargita rengetegeibe, a vártemplom várfalai között kerestek menedéket, ámde ide is behatolva,a védtelen emberek közül mintegy 500-at legyilkoltak,900-at pedig rabságba hurcoltak.[6] Ezután Brassónak fordultak s e gazdag várost erősen megsarcolták, nemkülönben az egész Barcaságot elpusztitották. Mindenüket hátrahagyva,ekkor menekülhettek Kolozs-

4) EOE. XI. 281.

5) Sáfár. 1658. 121.

6) Cs.Bogáts Dénes: Szemerja község és ref. egyházának története. Sepsiszentgyörgy, 1943. 10.

várra Apáczai testvérei, otthonukat ugyanis augusztus 21-én égették fel a tatárok.[7] Igy most már nyitva állott az ut az egész erdélyi medencébe. Erre azután mindenki, aki csak tehette, innen is ész nélkül menekült. 1658 augusztus 24-i kelettel azt jegyezte fel a kolozsvári sáfár, hogy "Keöuer Gabor Vra[m] erkezek Fejeruarrol Basirius Vram[m]al eggiüt" a fejedelem pénzét viteti egy szekéren Székelyhidra.[8] Basirius - ugy látszik - Rákóczi közelében igyekezett meghuzódni, noha augusztus 12-én Fehérvárról keltezett levelében még arról tudósitotta a fejedelmet, hogy az ottani lakósok hihetetlen páni félelemmel néznek a bekövetkezendők elé s emiatt a város is kihalt, sőt sokan s igy a papok és a tanárok is elszéledtek, csupán csak ő van ott az általa felfegyverzett 35 deákkal, jóllehet maga is készül Szebenbe bezárkózni.[9]

A tatár most már Szeben megsarcolása után a Maros felső folyásának mentét pusztitva, Fehérvárnak, mint a fejedelem székhelyének feldulásában tobzódva, tette tönkre e gazdag városkával együtt kulturánk legbecsesebb értékeit. Majd Marosvásárhelyet, Enyedet, Tordát s velök együtt a környező védtelen falvak népét, csaknem pótolhatatlanul elpusztitotta. Kolozsvár környékét, sőt a hóstátokat is felégette s a határokat összetapodta, a belváros is csak hatalmas sarc árán menekült meg. De már a török fővezér is megelégelte a khán fékevesztettségét, bizonyosan attól is tartva, hogy az ország teljes elsorvasztása esetében még az évi adót, nemhogy a különféle sarcokat sem lehetséges majd felhajtani rajta, elrendelte a hordáknak Erdélyből való kivonását.

A tatárság kivezető utja részben Kalotaszegen, részben pedig a Szilágyságon a Meszesen át, valamint Kővár alatt, Tasnádon s Érmellékén keresztül Biharnak tartott.[10] Természetes tehát, hogy Rákóczi és környezete sem maradhatott se Tasnádon, se Székelyhidon, hanem ki kellett térnie az összetalálkozás elől.

A közvetlen veszély elmulta után Basirius csak kevés időre tért vissza Fehérvárra. Nem is volt ott mit keresnie. Miként Csu-

---

7) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 488.

8) Sáfár. 1658. 122.

9) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 136-37.

10) Enyedi István: II. Rákóczi György veszedelméről. ETA. IV. 274.

lai püspök 1658 november 26-án Kolozsvárról keltezett levelében jelentette a Váradon tartozkodó Rákóczinak, hogy "a nagyságod 9.-én irt levelét 13 praesentis Vettem Fehérvárott;.../csak/ most mentem volt Fejérvár iszonyu romlásának látására, hogy az scholára s ecclesiára valami gondot viselnék, de a mint látom, az várral együtt mind collegium, mind ecclesia odavagyon, nincs reménység egyiknek is felállitása felől, immár mindnyájan csak bizonytalan állapottal vagyunk, ki egyfelé, ki másfelé vonta magát."[11]

Basirius - ugy tetszik - hűségesen kitartott Rákóczi mellett, akit hihetőleg Ecsedre, vagy talán még inkább Bátorba történt visszahuzódásában is követett, sőt az sem lehetetlen, hogy a tatárok kivonulása után Váradon is megfordult, minthogy ott Rákóczi leghűségesebb embere: Gyulai Ferenc volt a várkapitány,[12] s emellett nehány más megbizható embere is, akik közül különösen jellemző példaképpen hivatkozhatom az ifju Teleki Mihály országos postamesterre, akit éppen édesanyja: Bornemisza Anna Teleki János borosjenei várkapitány özvegye 1658 szeptember 29-én keltezett levelében figyelmeztetett az eskü szentségére, intve, hogy Rákóczi fejedelmet el ne hagyja.[13] Basirius azonban itt a puritánus papok és iskolamesterek között aligha érezte volna jól magát, sőt Sárospatakon is az öreg fejedelemasszony udvarának szelleme sem lehetett kecsegtető számára, sőt - Bethlen Miklós szerint - a Basirius által a fehérvári kollégiumban tartatni szokott haszontalan disputációk miatt éppen a pataki scholabeliek "cum sale et pipere megfeleltek" volt neki. Mindezekre felfigyelve tehát, aligha történhetett meg, hogy Rákóczit továbbkövette volna anélkül is kapkodással irányitott utjaiban. Majd december 13-án Székelyhidon keltezett levele szerint Rákóczi számára külföldi támogatást kisérelt meg szerezni,[14] de meddő kisérlete után nem lehetetlen, hogy Rhédeinek rövid ideig tartott fejedelemsége után Basirius is a török-tatárjárástól távol fekvő Huszt várába huzódott vissza.

---

11) Szilágyi Sándor: Egyháztörténelmi adatok. (Erd.Prot.Közl.1880: 344-345.)

12) Balás Margit: A váradi kapitányság története. N.-Várad, 1917, 26-30.

13) Gergely Sámuel: Teleki Mihály levelezése. I. 272, 274, 337, 376.

14) Szilágyi Sándor: Vértanuk. 147.

Itt azután a vagyonos főur udvarában a mindennapi ellátásban aligha szenvedett szükséget. Nem hihető ugyan, hogy azt az érthetetlenül nagyra szabott fehérvári járandóságát, amely az Alstediusénak éppen kétszerese,a Keserűi Dajka, valamint Geleji Katona püspökének mintegy ötszöröse volt,annak idejében ahogy megkapta,mind el is költötte volna. Éppen ezért majdnem megfejthetetlen, hogy vállalt feladatának - a fejedelem részéről ért ilyen nagy értékelése mellett - ő mégsem érezte kötelességének a Kolozsvárra összeverődött fehérvári tanitványainak oktatását ismét kezébe venni. Lehetséges ugyan, hogy bántotta, hogy ott a nehány esztendővel korábban vele, illetőleg nézeteivel nyiltan szembehelyezkedett fiatal iskolamesterrel legfennebb is egyenlő rangu tisztséget töltsön be, kiváltképpen, hogy az időközben fejedelemmé választott Barcsai Ákos, valamint kancellárja /Bethlen János/, éppen pártfogója volt Apáczainak.

Rákóczi eleste után Basirius 1660 október 22-én Husztról keltezve, levelet intézett Csulai püspökhöz, kérve, hogy elmaradt javainak megküldésével segitse őt, hogy visszatérhessen Angliába.[15] 1661 március 24-én még mindég Huszton van, minthogy ezen a napon a nagytekintélyű Dadai János kükülővári paphoz és esperes-hez intézett levelében panaszkodott járandóságainak elmaradása miatt.[16] Dadai ugyanis ekkor az elhunyt Csulai helyett átmenetileg az egyházkerület ügyeit is intézhette, ezt azután abból is gyanithatjuk, hogy Basirius annak a reményének is hangot adott, hogy a püspökséget Dadai fogja elnyerni.

Basirius Bethlen Jánosnak 1659-ben valószinűleg Kolozsvárt kiadott "Innocentia Transylvaniae" cimű röpiratára,[17] még ugyanebben az esztendőben védiratot szerkesztett,[18] noha a fejedelemhez 1658 augusztus 12-én intézett levelében azt irta, hogy semmiképpen sem akar a politikába elegyedni, minthogy ez kivül esik iskolai feladatkörén, amelyet örömmel teljesitene, de az államügyekben való részvételtől fél:nehogy veszedelmet hozzon reája.[19]

---

15) Thury Etele: Iskolatörténeti Adattár. I.37.
16) Bod Péter: Historia Hung. Eccl. II. 451.
17) RMK. II. 929.
18) TT. 1888: 508. /Hivatkozik reá Thury is. I. 37./
19) Szilágyi Sándor: Vértanuk. 137.

Miután Rákóczi a szászfenesi harcban szerzett sebeibe 1660 junius 8-ára virradólag Váradon belehalt,[20] Basiriusnak már semmi sem maradt, ami itten tartsa, s ezért még 1661-ben visszatért Angliába, ahol a restaurált Stuart-háztól minden régi méltóságát visszanyerte. Bárha Erdélynek semmi hasznára, sőt közvetve kárára is volt, ezért nagyon szigoruan mégse itélkezhetünk felette, mert ha életének voltak erősen napfényes időszakai is, azokat mégis csak a bizonytalanba történt menekülései váltották fel. Mint francia származásu, egyelőre a hollandiai és angliai egyetemeken talált menedéket; véglegesen azután Angliában telepedvén le, ahol jeles szónoki képességeiért I. Károly király udvari papjává tette. Itt kitüntető elbánásban részesülvén, föltétlen hivévé vált a haladó szellemmel élbe került uralkodónak s ezért annak 1649 január 30-án történt kivégzése után jónak látta elbujdosni. Barcsai Ákos, mint portai követ, 1654-ben igy akadt reája Konstántinápolyban s az ő ajánlatára hivta meg Rákóczi a fehérvári kollégiumhoz. Legfőképpen Bethlen Miklós leirásából ismerjük tudását és jellemét. Kétségtelen, hogy bár lelkiismeretes tanár volt, de hosszu időt töltvén az egyházi szolgálatban, távol a tudományoktól és az oktatási pályától, tudásában, valamint nevelői rendszerében nagyon elmaradt az 1655 február 16-án elhunyt Bisterfeld professzor, valamint a Kolozsvárra kirendelt fiatal akadémikus mester Apáczai mögött. Mindettől, nemkülönben hiuságától és világnézetétől eltekintve azonban - Bethlen Miklós szerint - "jámbor, mértékletes, józan életü ember, tisztességes magaviselő, affabilis, jó conversativus, kegyes és eloquens ember volt, latinus is jó, kivált a szónoklásban promptus, tersus, cum pronunciatione gallica."[21]

A Kolozsvár városi sáfárok számadáskönyvében Basiriusra vonatkozó legkorábbi adatot 1657 szeptember 17-én találtam: "Erkezek az fejervarj Professor, az Vrunk hat loua[n] Szekeren Colosvara."[22] Jövetelének célja nincsen feljegyezve, de tudjuk, hogy Rákóczi Szamosujváron létében megbetegedett, s ezért a Désre szeptember 3-ra hirdetett országgyülést is ugyanott tartatta meg. Ennek időtartama egy hét volt.[23] Mivel pedig a fejedelem - Sza-

20) Szalárdi. 511.
21) Bethlen Miklós önéletirása. Bp. 1955. I.
22) Sáfár. 1657. 87.
23) Szalárdi. 331-32. - Enyedi /ETA. IV. 240, 252-53./

lárdi szerint - ekkor ágyban fekvő beteg volt, nagyon hihető tehát, hogy Basirius szeptember 17. táján őnála járt. Ezért is érdekes lenne azt is tudni, hogy Kolozsváron keresztül jövő-menő időzése alatt az itteni lelkipásztorokkal,de különösképpen Apáczaival való találkozása miképpen folyt le!

Basirius magyar vonatkozásban legnevezetesebb kulturális emléke az a félig kész nyomtatásban fennmaradt "Schema primum generale Sive forma studiorum Albensium Pro hoc Anni Domini M.DC.LVII," amelyet 112 kis 8° lapnyi terjedelemben nyomtatta ki, valószínűleg mint legutolsó kiadványát, Brassai Major Márton, a fejedelem és az iskola tipográfusa. Ennek egyetlen megmaradt példányát, amely épen Basirius tulajdona volt, Oxfordban a Bodleian-könyvtárban a nagy ritkaságok között őrzik.[24]

Basirius - legalább is ifjabb Geleji Katona Istvánhoz intézett levele szerint - tulajdonképpen addig nem akart eltávozni Magyarországról, amig Rákóczi Ferenc számára nevelőről nem történik gondoskodás.[25] Kétségtelenül jó szándéka megvalósult-e? nem tudhatom, de az már bizonyos, hogy Báthori Zsófia a maga belátása szerint 1661 nyarán már amugyis megmásithatatlanul elintéze e nem csekély jelentőségü feladatot.

---

24) Koncz József: A marosvásárhelyi ev.ref.kollégium története. M.-Vásárhely, 1896. 560-61. és Váró Ferenc: Bethlen Gábor kollégiuma. N.-enyed. 1903. 46-47.

25) Szilágyi Sándor: Vértanuk.149.

Bátai B. György

Bod Péter a Magyar Athenas-ban azt irja,hogy "Bátai B.György tanult Franekerában 1652-ik esztendőben,hol Kloppenburgius János alatt Krisztus istenségéről disputált Smáltzius ellen.(De divinitate Jesu Cristi.) Erdélybe jövén a kolosvári oskolába tétetett (a mint akkor hivták) rektornak."[1] Az idézetben előforduló évszám föltétlenül téves, minthogy a hollandiai Franekera akadémiájára való beiratkozása - a diákok anyakönyve szerint - nyolc évvel korábban, vagyis 1644 október 18-án történt,[1a] mignem az 1652. évszáma Cloppenburg professzor vezetése alatt tartott vitatkozások együttes kiadásának időpontját jelezheti. 1645 augusztus 26-án a deventeri Athenaeumba iratkozott be.[2]

Külső országokbeli tanulásának többi állomásáról az egyetemek diákjainak kinyomtatott névsorai nem nyujtanak felvilágositást, ellenben a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára megőrizte Bátai könyvtárának egyik darabját, amelybe saját kezűleg irta bele,hogy "Est Georgii Bataj. Aō 1647.Leydae."[3] Ez az adat tehát nemcsak azért méltó figyelmünkre, mert megtudjuk belőle,hogy Leydában is megfordult, hanem azt is bizonyitja, hogy 1647-ben még mindég külső országokban tartózkodott.

Bujdosásából való hazatérése az 1647. év derekán, vagy talán a következő esztendő folyamán történt. Utját nem a török uralom alatt levő szülőföldjére:a Duna-jobbparti Tolna-Baranyába irányitotta, hanem Erdélybe jött,ahol Geleji Katona István püspök a kolozsvári kollégiumhoz rendelte akadémikus mesterül. Reája vonatkozó itthoni adatunk 1649-ből való.Ugyanis Gidófalvi János kolozs-

1) Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766. 29.

1a) TT. 1886: 606.

2) Zoványi cikkei.

3) Könyvtári jelzése: Q.46.sz.

vári református pap 1649 junius 1-én keltezett levelében a többek között arról tudósitja Medgyesi Pál fejedelmi udvari prédikátort, hogy "történék ez is mostani vasárnap (vagyis május 27-én), hogy Batai uram felállván concionálni,az explicáció közben alkalmatlanul digrediálván, hoza elől némely rut haeresiseket, a mely könyvet Horners irt az angliai állapotrul,abból bizonyos chartára notálván, ejte ily szót, hogy itt tanjitják most Angliában és igy hozták mostan be mi közinkben."[4] Ezzel ugyanis Gidófalvira célozott. Majd december 9-én Medgyesi Pál Ecsedről kelt levelében irta Rákóczi Zsigmond hercegnek,hogy "az szegény Tsaholczi uramot is..ugyan kitudták Kolosvárrul, s ama botránkoztató Apostatát Bathai Györgyöt akarták polczra ültetni,ha isten le nem vetette eddig itt."[5] A helyzet megértéséhez szükséges tudnunk,hogy a presbiteri egyházigazgatás szükségességét hirdető Gidófalvi, Csaholczi, sőt Tótfalusi papokat Váradi Miklós itteni főpatrónus - Geleji püspök segitségével - eltávolitotta Kolozsvárról, ellenben a hollandiai akadémiákról maga is presbiteri felfogással hazatért Bátai György - szinét változtatva s most már a kizárólagos püspöki igazgatást hirdetve - ugy látszik, elnyerte az illetékesek tetszését. Éppen ezért tövidesen ezután meg is történhetett helybeli pappá való ordinálása.

Csaholczi utódául Veresmarti Gáspár eddigi marosvásárhelyi lelkipásztor - esperest hozták Kolozsvárra elsőpapnak, Gidófalvi eltávolitása után pedig helyébe Bátai Györgyöt tették meg második papnak. Az adatsorozatban mutatkozó nagy hiányosságok miatt neve Bedj András és Kobzos István egyházközségi quártások 1653 julius 23 - 1654 augusztus 4-i gazdasági évi számadáskönyvében jelentkezik először ilyen formán, mint "Bathaj György Secundarius magyar praedikator",[6] továbbá Istvándy Bálint és Keczely Gergely 1655 augusztus - 1656 juliusig terjedő gazdasági évről készitett Számadó Regestumokban mint "Batay Giörgy Uram az Magiar Secondarius Pastor".[7] Ezekből az évekből tudjuk járandóságait is, mégpedig

4) EPrK. 1874: 172.

5) I.h. 1876: 321.

6) Regestum Seu Ratio az 1653/54. évre. 5/B. lev. /Az egyházközség lev.tárában.)

7) Számadó Regestomok az 1655/56.gazdasági évre. 3/B. lev.(U.o.)

pénzben: évi szegődség 200 m. frt. - posztóra 27.m.frt. - fára 20 m.frt. - természetben: buza 20 köböl, - bor 300 veder. Mindez azután az egykori pénzértékre átszámitva, összesen 487 m. frt-nak felelt meg. Még ehhez járultak az esetleges stólapénzek; igy tudjuk a többek között, hogy özvegy Szakállosi Jánosné elhalálozván, minden javát az ekklézsiának hagyományozta s ezért a temetésről is a quártások gondoskodtak,ezek számadáskönyvében találjuk a következő tételt:"Anno Dominj 1653 dje 4 Decembr[is] Adtam Bathaj Uram[na]k Anno et die in p[rae]missis az Szakallosine teste felet valo p[rae]dicalasert az Varadi Szöcz Istvan legalt tallerabol Tall: 1. No. - fl. 1// 80."[8]

Az egyházközségtől természetbeni lakást is kapott; a quártások 1655. évi egyik számadási tétele szerinti javitásokkal kapcsolatosan emlitik "Batahaj(!) Ura[m] szalasa(t) avagy Ecclesia haza"-t;[9] ennek helyét az 1656. évi adófizetők könyvében találjuk meg mint "Media Intra (sc. Moenia) Szentegyhaz utcza...Eccl(esiastica) Persona Batay Georgy (dikája=) 1/8."[10]

Különben - ugy látszik - szorgalmas és törekvő lelkipásztor volt, mutatják azok az egyházi beszédei, amelyeket az 1665-66 években a Szebenbe költözött váradi nyomdában világgá bocsátott. Ezen kivül Csulai püspöktől is kedvelt egyén,ezt abból is tudjuk, hogy már kezdő pap korában is helye volt a generális zsinatokon. Igy látjuk, hogy a quártás 1654 junius 19-én 3 forintot fizetett. a mérai prédikátornak "az it valo szolgalattiert, mivel eö kglmek B(ecsületes) Praedicatorink az gyülesben voltanak."[11]1655-ben ugyancsak a mérai papnak, "mivel it benis az Ecclesianak szolgialt" gabonát, nemkülönben "Kanta (spotálybeli) papnak (25 veder bort)it ben az Ecclesiaban valo szolgalattjertt" adtak.[12] Ugyanis paptársai: Jenei G. István esperes és Veresmarti Gáspár elsőpap anélkül is tagja volt a generálisnak. De egyebekből is tapasztalhatjuk személyének Csulai előtti rokonszenves voltát.Igy már "1651 Die 12 Octob(ris) Batay Vram Akarua[m] menni Feieruarra Puspeök Vramhoz, -

8) 1653/54. évi Regestum. 39/A. lev.
9) 1655/56. évi Regestomok. 33/A. lev.
10) Városi adókönyvek. 1656. 52. és 272., 1657. 9. (KLt.)
11) Quártások 1653/54. 48/B. lev.
12) I.h. 1655/56. 4/B, 8/A. lev.

B(iró) V(ram) Eó kigielme paranyczіolattiabol Adtam az eő kigielme kutsia Eleyben hatt louat Feieruarigh". Majd 1653 szeptember 4-én "Kisiri Battay Giorgy Ura[m] az Feieruari Püspeket Thordaigh milliaria 2."Végezetül 1656-ban azt jegyzi fel a városi sáfárpolgár, hogy "Die 12 Juny Nouak Istua[n] masod magaual vitte Batay Georgy Uramot Szakmara, Varadra 7 loua[n]".[13] Valószinű, hogy mindhárom utazásnak köze volt a presbiteriánus egyházi férfiak ellen intézett támadásokhoz. Előbb Igaz Kálmán főskolamester személye ellen, azután meg az 1656. esztendei adat élesen reávilágit egy másik, hasonlóképpen érdekes eseményre. Megfejtését Nagyari Benedek és Kovásznai Péter váradi papoknak, a presbiteri egyházigazgatás híveinek, fogságukból Loránffi Zsuzsánna közbenjárására történt kiszabadulásuk után 1656 julius 11-én Szatmár várában adott kötelezvényei adják. Ezekben ugyanis fogadniok kellett, hogy az ekklézsiának "usu roboraltatott canoni, praxissi és ritusai ellen magamat nem opponálom, azok ellen refractarius nem leszek". E kötelezvények bevezető soraiban még megemlitik, hogy "a Tiszán innen levő Magyarországi rendeknek mostani generalis gyülésekben, mely celebraltatott in anno praesenti die 18. junii Szathmártt, az holott a Tiszán tul való egyházi rendek is és a szerint az erdélyi ecclesiáknak is consensusok per artes legales jelen voltak és mindezeknek közönséges végzésekből és fen megirt excessusimért külső magistratus hatalma, keze és büntetése alá adjudicaltattam és adattam és arestomba is tetettem".[14] Ugy látszik, hogy Bátai maga és a kolozsvári sáfártól meg nem nevezett utitársa képviselték az erdélyi papság, vagy talán helyesebben szólva: Csulai püspök szavazatát Nagyari és Kovásznai felett hozandó itéletben. Tekintettel pedig arra a helyzetre, hogy megegyező hozzájárulással történt e kiváló egyházi férfiak elitéltetése és világi hatóság általi árestáltatása, bizonyos, hogy Bátai is hajthatatlan ellenzője volt az egyházkormányzásban való ujitásnak. Ez a kivánalom a különböző vallási nézetek surlódása között a maga idejében főképpen azért esik sulyosabban a latba, mert a haladás eszméjét szolgáló, megfontoltan komoly Medgyesi Pál Bátait "megbotránkoztató apostata"-nak bélyegezte meg.

---

13) Sáfár. 1651. 281, 1653. 233, 251, 1656. 99.
14) PrK. 1891: 6.

Rövidesen azonban változtak az idők s velök együtt változott a kül- és belpolitikai helyzet is. II.Rákóczi György a szerencsétlen lengyelországi kalanddal eljátszotta Erdély sorsát is.A török nem akarván többé fejedelemképpen elismerni,helyébe Barcsai Ákost választatta meg uralkodóul. Őróla ismeretes,hogy az angliai szellemű egyházigazgatási irányzatot támogatta,udvari papja: Csengeri Képiró István pedig megelőzőleg éppen Kolozsvárott lelkipásztoroskodott,továbbá Veresmarti Gáspár elsőpap nem egyszer fordult Barcsaihoz egyházának segitsége érdekében. Rajtuk kivül itt volt még a becsületes és igazságos Jenei István esperes is,de itt tanitott és itt alkotott, mint a kollégium ujjá teremtője, Apáczai Csere János professzor is, akit még a "politikus püspök" Váradi Miklós főpatrónus, a presbitérium korábbi kemény ellensége is - dédelgetett unokáján:Bethlen Miklóson keresztül - megkedvelt és támogatott.

Bátai azonban a változott körülményekből nem okult. Összeférhetetlen természetével Apáczait is kikezdette. Lehetséges ugyan, hogy a támadást nem egyenesen ő kezdette, de Apáczai már megelőzőleg is ismerhette Bátai jellemét s ezért amikor 1656 november 2o-án megtartotta itteni beköszöntő beszédét:"Oratio de summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei Causis" tárgykörről értekezve, abban azokat a papokat is erősen ostorozta, akik a tanitással foglalkozókat lenézve, alacsonyabb rendüeknek tartják maguknál.[15] Minthogy e csoportba tartozott Bátai is, hihetőleg találva is érezte magát.Éppen ezért el is képzelhető,hogy mennyi kellemetlenséget igyekezett szerezni Apáczainak s mindez munkálkodásában mennyire gátolta őt! Igaz ugyan, hogy Bátai vele szemben tanusitott viselkedésére csak egyszer, mégpedig Apáczainak barátjához: ifjabb Geleji Katona István székelyudvarhelyi pap és espereshez 1658 december 27-én keltezett levelében találunk említést: "Bántódásom is nagy vagyon a miá' a kevély Báthai miá'.Telylyességgel azon vagyon, mint kevés böcsületecskémben megkárosithasson. Vasárnap a titulusért erősen ki praedicála. A deákok fogják fel ügyemet. Valóban ők is feladták néki a vizes inget,és még hátra is van valami. Ezekről másszor."[16] Szeretnők tudni a diá-

15) Apáczai beköszöntő beszéde a kollégium u.n. Apáczai albumában sajátkezűleg bejegyezve.Nyomtatásban kiadta: Felméri Lajos,Kolozsvár, 1894.,magyar forditásban pedig Hegedűs István a kolozsvári ref. főtanoda 1876. évi értesitőjében.

16) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből.Pest,1867.124, 139.

kok eljárását, amellyel szeretett professzorukat megvédelmezték, de Apáczai másszori levele, ha meg is iródott, nem maradt reánk.

Ugy látszik, a vesztes mégis csak Bátai, aki most már egészen magára maradt a maga merev felfogásával és összeférhetetlen természetével, hiszen 1659 március 18-án még a megvénhedt, bár öregségére megszelidült Váradi Miklós is kiszólíttatott ebből az árnyékvilágból[17] s ilyenképpen Bátainak itt már semmi további keresnivalója sem lehete, különösen, hogy azt is meg kellett érnie, hogy Barcsai fejedelem jóvoltából Apáczai pénzbeli javadalmazása ötven forinttal felül is multa az ő fizetését. Bátai háta megett most már Csulai püspök sem állott, ő, aki különben Barcsai fejedelemnek unokaöccse vala, Fehérvár elpusztulása után - Bod Péter szerint - "helyből helybe bujdosván, 's keresvén a' megmaradásra bátorságos menedék helyet",[18] ezért Bátai végtére is távozásra szánta el magát. Tehát ez a magyarázata annak az érthetetlennek látszó jelenségnek, hogy Erdély legnagyobb egyházközségének lelkipásztorságát miért is cserélte fel egy sokkal kevésbbé rangadó gyülekezet papságával! Ő ugyanis a tiszántuli püspöki kerületbe ment át, minthogy Tótfalusi P. István szilágy-szolnoki esperesnek Husztra történt távozásával megürült a zilahi papi állomás, ezért a hivek s püspökük megegyezett akaratából oda ordináltatta magát. Ennek az egyházközségnek a története azonban még hozzávetőlegesen sem ismeri Tótfalusi eltávozásának idejét és Bátai ottani szolgálatának kezdetét,[19] de szerencsére a Kolozsvár-városi számadáskönyvek biztos adatokat őriztek meg számunkra.

Igy találjuk: "Az tavaly 1659. évről hatra maradot ado restantiakrol Matthias Croner et Stephanus Bagyonj Adószedők[ne]k szamado Regestrumok"-ban a Media-fertályban "Bataj Georgy h(áza);(dikája) 1/8 leue[n] teszе[n] adaia f.3. Negyedik Ado fel v etes utan ment el eő kglme az varosrol, itt letekor eö kglme[ne]k negy Ado teszen - fl.l."[20] Ennél azután még pontosabb időhatározást jegyzett fel a városi sáfárpolgár. Szerinte 1659. április 25-én "B(i-

17) 1664. évi vagyonleltárkönyv. 2/A. lev. (Az ekklézsia levéltárában.)

18) Bod Péter: Szmirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 94.

19) Névkönyv az erdélyi ev. ref. anyaszentegyház számára. 1881.58. Prot.Egyh.és Isk. Lap. 1847: 1418. hasáb.

20) Dika. 1659. 16.

ró) U(ram) P(arancsára) Báttai Georgy Ur[ama]t vitte el Zilahra Fekete István hat loual tt fl. 3 den. 75."[21]

Bátai itt várta ki a zivataros idők megcsendesedését s azután a világ forgatagából félrébb eső Zilahon most már reá érvén, összeszedegette kéziratait s kinyomtatás végett leküldötte Szebenbe, a töröktől elfoglalt Váradról oda telepedett Szenczi Kertész Ábrahámtól kezelt tipográfiába. Első munkája, amely 8°-ű 44 lapnyi terjedelemben 1665-ben jelent meg:"Az Isten kegyelmeben levő ember idvesseges életének bizonyos s' megcsalhatatlan jegyekből való megesmeréséről.Mellyet elsöben Colosvari praedikatorságában a' Reformata Ecclesiaban praedikállott." Ehhez folytatólagos lapszámozással nyomatott 19 lapon:"Az Istenfélö Ember könyörgesere valo Valasz-tetel...Mellyeket A' szomoru változó idökben Zilahon, bizonyos alkalmatosságokkal predikállott." Azután 1666-ban ugyancsak Szebenben 8° 292 lapnyi terjedelemben adta ki "Lydius S.Scripturae Lapis, Lelki Probakö avagy Az örök életre el-választatott, idvességét bizonyossan várhato embernek, a' Sz. Irásbol szedegettetett meg-csalhatatlan jegyei,...Mellyeket a' Colosvári Reformata Ecclesiában bizonyos alkalmatosságokkal praedikállott." Végezetül ugyanabban az esztendőben, ugyanakkora méretben s 190 lapnyi tartalommal jelent meg "Meta Electorum,Valasztottak Targyja. Melyre minden buzgó lelkű és idvességét kévánó embernek tellyes életének folyásában szükségképpen kell czélozni."[22]Erről az utóbbiról Bod Péter ugy emlékezik meg, hogy "válogatott matériákról irott szép könyv."[23] A két utóbbi munkát Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtárának jegyzékében is megtaláljuk.[24]

Zilahi csendes visszavonultságában azonban mégis meg kellett érnie, hogy azoknak nagyobb része, akiknek sorsának folyásába ő is beleszóllott, ha megkésve is,de mégis csak elégtételt nyertek. Igy Igaz Kálmán udvarhelyi esperessé s generális nótáriussá,Nagyari Benedek kolozsvári pappá és éppen Bátai utódává, Kovásznai Péter ugyancsak kolozsvári lelkipásztorrá és püspökké lett, miután

---

21) Sáfár. 1659. 177.

22) RMK. I. 1025, 1026, 1040, 1041.

23) Bod Péter: Magyar Athenas. 29.

24) Szerző: Könyvészeti tanulmányok. 49.

a kizárólagosan püspökös és a presbiteri egyházigazgatási rendszerek közötti ellentétek az idők viharában egészen rövid idő alatt lecsiszolódtak.

Bátai Zilahon tizenhárom esztendeig szolgálta egyházát,minthogy 1672-ben elköltözött az élők sorából.[25]

Bátai B. György családi körülményeiről is maradt fenn nehány adat. Igy jegyezte fel az 1649. évi kolozsvári sáfár: február 7-én "Az Orthodoxa Ecclesiaba[n] levő Mester Ura[m] Lakodalmat Celebralva[n],Kaiantaj Janos Viszj Eöt Loaual Nagy Almasra,fizettem nékie fl. 1 den. 87. Azo[n] szükségre ment Szekely Andrasis hatt Loaual. Fizettem nekie fl. 2 den. 25." Nemkülönben "Aō 1649 die 9 February Ex Commissione Amplissimj Senatus Adtanak Ado szedő Uramek az Crthodoxa Religio[n] leuő Schola Mester Batai Uramnak Menynyegzői Lakodalmakor ajándékban ket Tallert, melly teszen - fl. 3 den.60."[26] Bátainé leánykori nevét is ismerjük. Ugyanis egyetlen életben maradt gyermeke, aki a keresztségben hasonlóképpen György nevet kapott, mint kolozsvári pap és kolozs-kalotai egyházmegyei nótárius, 1698 szeptember 11-én elhalálozván, temetésére az egyházközség egylevelesen nyomtatott kártát készittetett a Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában. Ez az egyetlen példányban megmaradt kárta azután az elhunyt életrajzi adatait is tartalmazza; belőle tudjuk meg, hogy anyját:nemes Mara Erzsébetet - első férje halála után - talán már 1673-ban a Váradról menekült nemes Polyik János, a kolozsvári vár alkapitánya, fizetőmester és az egyházközség kurátora vette feleségül. E derék férfiu mostoha fiát nagy gonddal tanittatta.[27] Ōmaga bár nem érte meg, hogy neveltje mint kész pap öltse magára a palástot, minthogy 1689 december 14-én Kolozsvárt elhunyt,[28] felesége azonban két évvel tulélte urát, ugyanis 1691 szeptember 10-én temették el.[29] Fiának pappá avatásán kivül megérte még nemes Zalányi Máriával való házasságra lépését is ugyancsak 1691-ben. Különben idősebb Bátai Györgynek - fián kivül-

25) Névkönyv. 1881. 58.

26) Sáfár. 1649. 3o8, 331.

27) Ifj.Bátai György temetési kártája. (A kolozsvári farkas-utcai templomban.)

28) Sándor Imre: Kolozsvár czimeres emlékei. Kolozsvár,192o. 57.

29) A kolozsvári szabó céh számadáskönyve.(ENMLt.Használatát Kelemen Lajos főigazgatónak köszönhetem.)

még csak egy másik gyermekéről van tudomásunk. Ez 1655 augusztus 8-án hunyt el Kolozsvárt, kicsi korában.[30]

Ifjabb Bátai B. Györgynek egy Erzsébet s egy György nevű árvája maradt. A fiuról mindössze csak annyit tudok, hogy az 1716. év december 7-én Kolozsvárt elhunyt Boros-Jenei Anna Bogdányi Mihály mármarosszigeti pap özvegyének temetésére nyomtatott kártára, mint kollégiumi alumnus diák, többek között ő is verset szerzett.[31]

30) Kovács Máté ref.harangoztatógazda számadáskönyve. (Az egyházközség levéltárában.)

31) E kártát a kollégiumi nagykönyvtár őrizte.

Apáczai közvetlen tanitványai Kolozsvárt

Az alábbiakban azokat a közvetlen tanitványokat sorolom fel, akikről biztos tudomásom van, vagy akiket ilyeneknek itélünk. Természetesen azokat is ide kell soroznom, akiket ő tett meg az egyes klasszisok kollaboratorainak (praeceptorainak), vagy akiket mint ilyeneket már itt talált, minthogy ezek - mint öregdiákok - nem voltak mentesek az előadások látogatása s a vitatkozásokban respondensként való részvétel alól.

I. Az Apáczai jövetelét közvetlenül megelőző időben itt találjuk:

1. "Pavaj Janos Collaboratornak czinalt Asztalos Regeni Janos egi nyosoliat es egi egjegies szeket." 1653 szept.6-án. Ugyanő egy kántorra, vagyis évnegyedre 10 frt segődséget kapott 1654 márc. 3-án.[1]
2. "Apaczaj Balint senior, ki az buza Dezman scriba volt." 1653 okt. 20-án.[2]
3. "Andreas Doboli kamaraja az scholaban" és
4. "Papoczi kamaraja a scholaban." 1654 máj. 13-án.[3]
   E két utóbbi diák valamilyen diáktisztséget betöltő studiosus (collaborator, senior vagy contrascriba) lehetett.
5. "Egik Calasis Preceptornak Ugi mintt Ban Gergeljnek erre az Eztendore Paranczoltak Patronus Uramek hogi fizessunk fl. 20." 1655.
   "Szegotek megh Ban Gergely Uramal hogi egik Calasist tanitcza. Ugy mintt Rudimentatt. Salariuma teszen fl. 25."

---

1) Bedj Andras és Kobzos Istvan quártások 1653 jul.23 - 1654.aug. 4. "Regestum Seu Ratio"-ja. 44/B., 45/A., 46/A.lev.(Ref.Ekkl. Lev.tára.)

2) I.h. 44/B.

3) I.h. 47/B.

1656 febr.20.[4]

6."Istvándi (Bálint ref. kurátor) Ur[am] csinaltatott az fiaynak az scholahoz 3 harom nuzolyat, megenten egy kar szeket fl. 2. den. 15." 1654 dec. 12-én.[5]

Régeni Asztalos János e butordarabokat tehát a kolozsvári vagyonos polgár, egyházi kurátor három fia számára készitette, hihetőleg a most felépitett farkas-utcai iskola valamelyik kamarájába. Bizonyos, hogy e fiuk a másfél év mulva Kolozsvárra rendelt Apáczai idejében is itt tanultak, jóllehet Bethlen Miklós azt irja, hogy 1661-65. esztendőbeli külsőországokbeli utjára az atyja s az ő tekintetiért Istvándi Bálint vele küldötte szolgának (utitárs-inasnak) István nevű haszontalan fiát,aki különben egyetlenegye volt. E sorokból tehát azt sejthetnők,hogy két fia időközben elhunyt s csak István maradt életben,ámde Apáczainak egyik könyvtári könyvében találtam bejegyezve, hogy az ő halála utáni tulajdonos: "Valentini K.Istvándi et amicor[um] ejus.Anno 1661 die."[6] Minthogy pedig e bejegyzés Istvándi K. Bálintnak deák-mivoltára világit reája, bizonyos, hogy legalább ekkor ő is még élt s hogy Apáczainak ő is tanitványa volt.István nevű testvére,hacsak Bethlen össze nem tévesztette keresztnevüket, hasonlóképpen végigjárhatta legalább is a triviális osztályokat.

Az eddig felsorolt nyolc ifju közül Apáczai professzor egyedül talán csak Apáczai Bálintot aligha érte itt,minthogy 1660-ban már a fejedelem radnóti számtartója volt.[7]

II. Apáczai jövetele után számba vehető diákok:

Az Apáczai-albumban a professzor által alkalmazott következő praeceptorok neve található. E diákokat Apáczai - természetesen - a legjelesebb tanitványok közül válogatta ki.[8]

1."Paulus Tsernatoni Eloquentiae in dicto collegio Lector paedagogiarcha, scholasticique senatus scriba."

---

4) Istvándi Bálint és Keczely Gergely quártások "Szamado Regestomok" az 1655 aug. - 1656 jul. évről. 27/A. (U.o.)

5) Régeni Asztalos János jegyzőkönyve. 67/A, 74/B.(Használtam az ENM. lev.tárában.)

6) Ref.koll. kvtárában V. 2ol. sz. jelzéssel.

7) Lásd előbb az Apáczai származásáról irott cikkemet.

8) Apáczai-album a kollégium őrizetében 36.lap. Közölte még Fekete Mihály: A kolozsvári ev.ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1876. 31-32. és Török István: A kolozsvári ev.ref.collegium története. Kolozsvár, 1906.

Egy következő lapon a "Praeceptorum Classicorum Nomina" cim alatt felsoroltak között találjuk "Paulus Tsernatoni praeceptor Rhetorices" nevét,Miként a hollandiai leydai akadémiára 1663 március 24-én és 1666 november 9-én történt beiratkozáskor bediktált életkorából[9] megállapithatjuk, hogy 1633-ban született, tehát Apáczainál 8 évvel lévén fiatalabb, ezért hihető, hogy még Fehérvárról jött át az uj professzorral.Családi nevét "R" betürövidítéssel jelezte,[10] amely betűt ha fel akarjuk oldani,csakis a "Rákosi" vezetéknevet találjuk. Ugyanis Kézdiszék 1659.évi lustrájában ilyen betüvel kezdődő névvel Alsócsernátonban csak Rákosi Györggyel, Felsőcsernátonban pedig csak Rákosi Lőrinccel,Demeterrel és a beteg Miklóssal találkozunk. 1691-ben ugyancsak a Rákosi név fordul elő.[11] E helységnévből alakitott vezetéknév bizonyitja, hogy családjuk máshonnan, mégpedig a ma is jórészben református Felsőrákosról származhatott be először hihetőleg Felsőcsernátonba.

2."Gothofredus Kedob Palatinus praec.Poesios." 1657-ben külsőországokbeli, pfalzi származásu diák, aki valószinűleg annak a három ifjunak egyikével azonos, akit a fejedelem 1651 október 4-én hozatott be a fehérvári kollégiumba.[12] Nevén kivül még csak az az egy magyarországi emléke maradt fenn, hogy Fogarasi Mátyás teológustársának Apáczai irányitása mellett tartott filozófiai tárgyu vitatkozását eléggé elcsépelt szólásokkal teletömött versel üdvözölte.[13]

3."Johannes Pavai praecept. syntaxeos." 1657-ben.

Nagyon valószinűleg azonos a már 1653-54-ben is itt praeceptoroskodott[14] egyező nevű deákkal.

4."Zacharias Karatsonfalvi praec. etymologiae" 1657-ben.

---

9) Archiv N. F. XVI. 215.

10) Bod Péter: Historia Hungarorum Ecclesiastica. Leyda. 1889.III. 420.

11) GenFüz. 1910: 83-84., 1911. 77-78, 128.

12) Lásd előbb a Magyarországi iskolákban tanult külföldi diákok c. cikkemet. (Adattár, I. 589.)

13) RMK. II. 918. és Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958.477, 487.

14) Lásd előbb a Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt c. cikkemet.

Ugyanő 1658 május 2o-án már "praec. poetices". Azután az 1660 január 9-én eltemetett Apáczai eulogiumára emlékverset szerzett.[15]

5."Gregorius Varadi et successor eius

6.Michael Dallyai praeceptores rudimentarii" 1657-ben.

7."Andreas Szanki praeceptor elementarius" 1657-ben.

8."Matthias Malaczkai praec. syntaxeos" 1658 máj. 2o-tól.

9."Andreas Abafai praec. etymologiae" 1658 máj. 2o-tól.[16]

10."Martinus Nimethi, qui successerat

11.Johanni Lindani praec. rudimentarius" 1658 máj.2o-tól.[17]

Neve után ítélve, Lindanus is külsőországokbeli származásu lehetett.

12."Stephanus K.Vásárhelyi praec.element."1658 máj.2o-tól.[18]

13."Franciscus Dallyai poeseos praeceptor" 1658 dec. 31-től.

14."Matthias Fogarasi syntaxeos praeceptor"[19] 1658 dec.31-től.

15."Johannes Szattmári etymologistar[um] praeceptor" 1658 dec. 31-től.

16."Petrus Vinczi rudimentistar[um] praeceptor. 1658 dec. 31-től. 1659 juliusától pedig "Petrus Alvinczi" néven "etymolog(iae) (Praeceptor)".[2o]

17."Johannes Szentgyörgyi elementistar[um] praeceptor." 1658. dec.31-től.

18."Georgius Szentgyörgyi poeseos (praeceptor)" 1659 jul.-től.[21]

19."Joannes Köpeczi syntaxeos" (praeceptor) 1659 jul.-től.

A leydai egyetemre 1665 augusztus 11-én történt beiratkozásakor magát 26 esztendősnek vallotta.[22] Apja: Ajtai János 1648 táján még köpeczi, 1668-ban pedig középajtai pap és esperes.[23] Bethlen Miklós önéletleirása szerint neki 1658-59-ben tanulótársa

---

15) MKvSzle. 1930: 3o9.

16) Lásd alább Abafái P. András c. cikkemet.

17) Lásd előbb a Magyarországi iskolákban tanult külföldi ifjak c. cikkemet. (Adattár, I. 541.)

18) Lásd utóbb K.-Vásárhelyi István c. cikkemet.

19) Lásd utóbb Fogarasi Mátyás c. cikkemet.

2o) Lásd utóbb Alvinczi Péter itélőmester c. cikkemet.

21) Lásd utóbb Szentgyörgyi Beke György c. cikkemet.

22) Archiv N. F. XVI. 214.

23) MKvSzle. 1930: 146. és RMK. III. 2433.

volt s szerinte "derék medicinae doctor, Apafi fejedelem udvari medicusa" lett.Különben 1668 julius 16-án avatták Leydában orvosdoktorrá.[24]

2o."Andreas Havadi[25] rudiment(ariae praeceptor)" 1659 jul.-tól.

21."Georgius Szentersebethi element(ariae praeceptor)" 1659-jul.-től. Apáczai temetési kártájára emlékverset szerzett.[26]

22."Matthias Sóváradi rudimentaristar[um] (praeceptor)" 1659 okt.-től.[27]

23.Uzoni Sz.Balázs senior;említik 1658 és 1660 febr.23-án.[28]

24.Gidófalvi Péter 166o január 9-én elhantolt Apáczai temetési kártájára latin nyelvű bucsuverset szerzett.[29] 1668-ban a kollégium seniora volt.A "Nomina studiosorum"-ban a neve után irt megjegyzés szerint: "ductus ad pastoratum Czegeinum."[3o]

25.Beszterczebányai Mihály Apáczai temetési kártájára latin nyelvű bucsuzó verset irt.[31]

26.Macskási Boldizsárt és

27.Vadas Gábort, valószinűleg mint főemberek gyermekeit,Bethlen Miklós kolozsvári tanulótársaiként s Apáczai tanitványaiként emliti.[32]

28.Apáczai Tamást,a professzor öccsét, Bethlen Miklós hasonlóképpen tanulótársául nevezi meg.[33]

29.Bethlen Miklós 1658-59-ben[34] és

3o.Bethlen Pál, a Miklós öccse.

---

24) Bethlen Miklós önéletirása. Pest,1658.I. 249. és RMK.III.2433.

25) Fekete Mihály Szarvadi-nak olvasta.

26) MKvSzle. 1930:3o9.Nevét itt Georgius Sz.Örsebeti-nek nyomtatták ki.

27) Lásd alább Váradi Mátyás c. cikkemet.

28) Lásd alább Uzoni Sz. Balázs c. cikkemet.

29) MKvSzle. 1930: 3o9.

3o) Nomina studiosorum studii Claudiaci.I.(A koll.lev.tárában.)

31) MKvSzle. 1930: 3o9.

32) Bethlen Miklós önéletirása. Bp. 1955. 1o3.

33) Bethlen Miklós i.h. és Bán Imre: Apáczai Csere János.Bp.1958. 34,35,37,5o7.

34) Szerző: Nehány adat Bethlen Miklós tanuló-éveiből.(Lásd:alább)

31.A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának egyik kötetébe irt bejegyzés szerint: "1662. Thomas Szent Györgii moribundus legavit Scholae Reform. Claudiopol."[35]

Ez, az Apáczai elhunyta után két esztendővel meghalt diák is egészen bizonyosan Apáczai-tanitvány volt.

32.Tudjuk, hogy az iskolák két első diáktisztségére mindég az intézet legidősebb tanulói közül választott az ifjuság, ezért ha Gidófalvi Péter, a kollégiumnak 1668. esztendei seniora, Apáczai tanitvány volt, nagyon hihető, hogy az ugyanekkori contrascriba: K. Vásárhelyi Pál is még itt érte Apáczait. Ő - a diákok névsora szerint - a kollégiumból történt eltávozása után "ductus ad rectoratum Felső Banyainum."[36]

A kolozsvári kollégiumi diákok legrégebbről megmaradt névsora az 1668-esztendőben kezdődik. Sajnálatos körülmény,hogy évszámos beosztás nincsen benne s ezért csak egyéb adatokból kisérelhető meg az évek szerinti beosztás.De azt sem tudjuk megállapitani, hogy mikor léptek a kollégium kötelékébe s mikor távoztak el onnan, azonban az első 2o-25 ifjuról feltételezhető,hogy ha nem is, mint subscribált diákok,de legalábbis mint classisták már Apáczai idejében is e kollégium küszöbét koptatták,mint ahogyan Pápai Páriz Ferenc is feljegyezte naplójában, hogy az 1658. esztendőben "Parentes quoque mei non dispari fato acti, ut sibi suisque consulant, Claudiopolim se conferunt, ubi hoc adhuc bono felix, ut gymnasio Albensi amisso, gymnasium non minus florens rectoribus literario mire devotis, Johanne Csere Apacio ss.Theol. D. et P.P. Andrea Porcsalmi communi quasi olim Transilvaniae praeceptore, et pedagogiarcha Paulo Csernatoni, offerendem. Etymologicam classem saluto, et egregie proficio praeceptore publico et privato Andrea Abafai, annum integrum."[37]

---

35) Könyvtári jelzése: P. 192.

36) Nomina studiosorum. 1.

37) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója 1649-1691. ItK.1892: 389.

Abafái P. András

Abafái P. András nevében a "P" betű nagyon valószinűleg papfiui jelentésű s ezért alig férhet kétség hozzája, hogy a marosszéki Abafáján született, ahol apja ugyanakkor töltötte be a prédikátori tisztséget.

Mindössze csak nehány eléggé szükszavu adatunk maradt fenn róla s különben nem is szentelnénk számára külön cikkecskét, ha nem lett volna Apáczainak derék tanitványa, Pápai Páriz Ferencnek pedig érdemes tanitója.

Lehetséges, hogy akkor, amikor Apáczai Gyulafehérvárról Kolozsvárra rendeltetett, több tanulótársával együtt ő is ide jött át. Bizonyosan jótanuló, derék ifju, akit - a kolozsvári református kollégiumban őrzött u.n. Apáczai-album szerint - Apáczai méltónak talált arra, hogy huszadik évének betöltése után, 1658 május 2o-tól kezdődőleg a felülről számitott negyedik osztály: a Classis Etymologicae (seu Grammatistarum) praeceptorságát reá bizza.Esztendei járandósága 35 forint, amit bizonyosan magántanitványok privátadijával pótolt meg.Az osztálytanitóságot azonban csak jó hét hónapig töltötte be,mivel ugyanennek az esztendőnek december utolsó napjától kezdve már Szattmári Jánost találjuk utódául.[1]

Pápai Páriz Ferenc naplójában tanulmányairól beszámolva, elmondja, hogy dési, majd fehérvári iskoláztatása után apja 1658-ban az Apáczai igazgatása alatt levő kolozsvári gimnáziumba adta be tanulásra. Itt "Etymologicam classem saluto, et egregie proficio praeceptore publico et privato Andrea Abafai, annum integrum."[2] Pápai Páriz dicsérete eléggé bizonyitja, hogy Apáczai jól

1) Apáczai-album. 35. (A kolozsvári ref.koll.-ban használtam.) - Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref.főtanoda története. Kolozsvár, 1876.

2) Koncz József: Pápai Páriz Ferenc naplója. ItK. 1892: 389.

ismerve tanitványait, megválogatta, hogy kire bizza a gyermekser-eg tanitását.

Az 1659. esztendő utolsó napján elhunyt a kiváló professzor s a következő év január 9-én történt temetésére az őt igazán meggyászoló kollégium kártát nyomatott, amelyen a tanitványaitól irott latin nyelvű versek között ott találjuk az Abafáiét is. E versekről azután Bán Imre ugy nyilatkozik, hogy "az egész gyüjtemény - bármennyi is benne a szokványos retorika - Apáczai egyéniségének sugalló erejéről és környezetének őszinte megrendüléséről tanuskodik."[3]

Abafái kolozsvári életéről még csak egyetlen adatom van, ugyanis egyik könyve a mai napig megmaradt,ez azonban legfennebb csak azt bizonyitja, hogy Apáczai elhunyta után még egynehány hónapig a kollégium kötelékében visszamaradt.

E könyvét a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára őrizte meg. Tulajdonosai a bejegyzések sorrendje szerint az alábbiak valának:

"Est Petri Apaczai empt. flor.- den. 7. An: 1670 10 Maij. Agropoli."

"Est Johannis P. Rozgoni."

"Ao 1658 10. Maji And. P. Abafaj Claudiopoli."[4]

A könyvtulajdonosoknak ezt a sorrendjét azonban meg kell forditanunk, elsőnek Abafáit jelölvén meg, mint aki valószinűleg már kijelölt praeceptorként szerezte meg talán tanitásbeli vezérkönyvéül. A második tulajdonos Rozgoni P. János, székelyudvarhelyi rector scholae, majd kolozsi,fogarasi, széki, végül pedig kolozsvári pap, aki tanulását a kolozsvári kollégiumban folytatta s itt 1669-70. esztendőben senior, valamint a poeták classicus praeceptora volt.[5] Ő tehát az 166o-ik év közepetáján szerezhette meg Abafáitól, mert - hát - a könyv 1670 május 10-én már Marosvásárhelyen van Apáczai Péter tulajdonában.

Iskoláztatását Abafái Kolozsvárt befejezvén, 1661 május 11-én a marosvásárhelyi particula rektori tisztségére vitetett, va-

---

3) Bán Imre: Apáczai Csere János. 539. Bp. 1958. - MKvSzle.1930: 309.

4) Könyvtári jelzése: C. 189.

5) Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 2. (A kollégium lev.tárában őriztem.) - Hosz Pál, meg Szathmári János ref.quártások számadáskönyve 1669.jul.14.-1670.jul.31.-i gazdasági évről. 15/B.lev.(Az egyházközség lev.tárában.)

gyis visszahozatott abba az intézetbe, amelyben 1653-ban contrascriba vala s ahonnan bizonyosan fehérvári diákságra, onnan pedig Kolozsvárra jött át.

Élete folyása nagyon kurtára szabatott, mert már 1661 szeptember 18-án elhunyt Marosvásárhelyen.[6] Valószinűleg az akkor nem csekély mértékben dühöngött pestis[7] oltotta ki életét.

6) Koncz József: A marosvásárhelyi evang.reform. kollégium története. M.-vásárhely, 1896. 46.

7) Herepei J.: A kolozsvári házsongárdi temető régi sirkövei. /Kéziratban./

Alvinczi Péter itélőmester

Apáczai tanitványainak sorát a maga teljes egészében nem tudjuk összeállitani, pedig csak ennek alapján lehetne összegezni azt az eredményt, amelyet e kiváló tudós és nevelő fehérvári meg kolozsvári rövid működése ellenére is a magyar közélet szellemi fejlődése terén elért. Igy csak egy-egy véletlen adat felbukkanása ad irányt arra vonatkozólag, hogy mindezt hol is kereshetnők.

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtára megőrzött egy könyvtáblából kiáztatott eulogium-töredéket, amely Alvinczi Péter itélőmesternek 1702 január 20-án Borbereken történt temetési alkalmatosságára készült.[1] E töredékben csak a "titulus"-rész maradt meg az életrajzi adatok egy csekély részével, a többi szöveget ugyanis a könyvkötő kése lemetszette.

Szakmunkáink legnagyobb része Alvinczit az azonos nevű kassai magyar pap fiával, vagy feltételezett unokájával akarja azonositani, jóllehet Köblös Zoltán már megállapitotta, hogy minden ilyesféle kisérlet tévedés.[2] A kárta-töredéken sem maradt fenn semmi nyom, amely eredetét Kassára vezethette volna. Mi is azt állitjuk, hogy a két Alvinczinek még talán rokonsági köze sem lehetett egymáshoz, legvilágosabb bizonyiték erre az itélőmesternek 1699 nov. 25-én Gálfalván megirt végrendeletének az a mondata, amelyben bevezetésképpen elmondja, hogy "engemet az én Istenem alacsony emberből felvevén, az életnek és az embereken forogható viszontagságoknak árjai között is, hatalmas és bölcs gondviselésével tartott, és mind külső, mind belső áldásaival bővelkedtetvén, tisz-

1) Ma Kolozsvárt a Román Akadémia ref. kollégiumbeli gyüjteményében.

2) Köblös Zoltán: Adatok a borbereki Alvinczi család történetéhez. GenFüz. 1908: 44-49.

tességes rendben és hivatalokban is viselt."[3] Bizonyos, tehát, hogy eszének és tudásának felhasználásával maga küzdötte fel magát az ország első tisztségviselői közé.

A kártatöredékből megtudjuk, hogy a gimnáziumi osztályokat a fehérvári kollégiumban végezte, s valószinűleg akkor, amikor a felső évfolyamokba való átlépés ideje elkövetkezett, hihetőleg nem akarván az ifjuságtól nem nagyon kedvelt s a mély tudományokban amugysem bővelkedő, sőt megrögzött maradi felfogásu Basirius professzor tanitványaként elmerülni a scholasticus megkötöttségbe, társaival együtt átjött az 1656-ban Kolozsvárra rendelt Apáczai mellett való továbbtanulásra. Itt azután mindenkivel szemben tanusitott megnyerő modora miatt nem egy szülő kivánta gyermekeinek magántanitását reá bizni, ami azután anyagi helyzetének is könnyebbitésére szolgálhatott.

Az Apáczaitól megkezdett s ezért közönségesen róla elnevezett album szerint professzora Vinczi Pétert 1658 december végétől a rudimentaristák, majd mint Alvinczi Pétert 1659 juliusától kezdődőleg a Classis Etymologica, vagyis a felülről számitott negyedik osztály praeceptorságával bizta meg.[4] Ezzel az évszámmal most már eldőlt születési idejének kétségessége, beigazolódván Inczédi József nevű sógorának az az állitása, hogy 1701 február 26-án történt elhunytakor 62 esztendős volt, jóllehet egy tanuvallatás adata 1643-ban születettnek állitja,[5] pedig -hát- ekkor nem születhetett, minthogy az iskolában 20 évnél ifjabb diák nem bizathatott volna meg osztálytanitósággal.

Bethlen Gábor fejedelem az 1624 junius 23-i országgyülés VI. törvénycikkében kimondatta, hogy "az patronusoknak, kik az praedicatori rendet iniuriákkal illetik, és az kik jobbágyok fiait az tanuságtul megfogják," büntetésük legyen 1000 forint. Ezt a végzést azután I. Rákóczi György 1635 május 13-i, ugyancsak Fehérvárott tartott országgyülés II. pontjában megerősitette: "Az job-

3) I.h. 47. és ItK. 1899: 539.

4) Apáczai-album. (A kollégium tulajdonában volt.)

5) Köblös. 45.

bágy emberek fiainak scholában tanithatások felől az előbbi articulusok renováltatnak."6)

Az egyházi pályát választott férfiak és utódaik szabadságát, nemcsak a Bethlentől adományozott nemesités általános érvénye, hanem a hivatás tekintélye is megvédelmezte, ellenben a világi élethivatásra készülő ifjak méltán tarthattak attól, hogy egykori földesuraik saját birtokuk tisztartóságára kivánják vissza őket, vagy leszármazottaikat.

A most elmondottakból meggyőződhetünk, hogy Alvinczi már diákkorában világi pályára készült, ugyanis Barcsai fejedelemtől megnemesitését kérve, azt 1659 augusztus 5-én Gyulafehérváron kiállitott nemeslevéllel valóban meg is nyerte. Ezt azután 1666 november 5-én, valamint 1686 április 18-án Apafi Mihály is megerősitette. Az egykori királyi főkormányszék iratai alapján Szilágyi Sándor közli, hogy Barcsai az előbbirt keltezésű adománylevéllel Alvinczi, másképpen Alvinci Pap Péternek két belső örökségét is megnemesitette, az adott cimer tartalma pedig: kék mezőben zöld dombon álló daru szájában irótollat, lábában pedig kardot tart.[7] De Alvinczi szokott pecsétjének képe is, amely lényegében megegyezik az adományozott cimerrel, feltevésünk mellett bizonyit. A személyazonosságot a pecsét körirata bizonyitja, amely szerint:

. PET : ALV : DE . BORBER .

vagyis "Petrus Alvinczi de Borberek". E köriraton belül azután barokkos keretelésű ovális paizsban hármas halmon álló daru felemelt jobblábában irótollat tart; feje felett kis korona lebeg.[8] E pecsét képét beszélő cimernek fogadva el, határozott reámutatást találunk a választott, vagy választandó hivatalnoki életpályára. Ugyanerről győz meg lécfalvi Gyárfás István deák sepsiszéki jegyzőnek s általa fiának: Pálnak, a fejedelmi nagyobb kancelláriai iródeákjának Báthori Gábortól 1609 október 8-án, valamint Keresztesi Mihálynak Bethlen Gábortól 1627 január 15-én adományozott - bizonyos mellékrészletektől eltekintve - hasonló tartalmu cimere is.[9]

---

6) EOGyE. VIII. 236. és IX. 415.

7) Szilágyi Sándor: Rajzok és tanulmányok. Bp. 1875. II. 213.

8) Köblös. 86-87.

9) Sándor Imre: Czimerlevelek. I. Kolozsvár, 1910. 55. és 130.sz.

Bizonyos tehát, hogy Alvinczi Apáczai tudtával, sőt talán éppen az ő előkészitésével indult neki a tisztviselői pályának, de hogy mikor bucsuzott ki a kollégiumból, arra vonatkozólag nincsen adatom. Annyi bizonyos, hogy mestere halálát itt érte, sőt netalán a kollégium falai között várta meg, amig a háborus idők kissé lecsillapultak s azután hihetőleg a fejedelmi nagykancelláriához, Bethlen János kancellár keze alá került iródeáknak. Nem valószinű, hogy külső országokban járt volna, minthogy nevére egyik akadémia tanulóinak névsorában sem találtam reája.

Hivatali előhaladását - a kellő adatok összegyüjtetlensége miatt - pontról-pontra nem tudjuk követni, annyi azonban bizonyos, hogy már meglehetősen korán, vagyis 1673-ban az összes fejedelmi birtokok és kincstári jövedelmek főfelügyelője, országos dézmabérlő és fejedelmi táblabiró. 1681-ben az egyik itélőmesteri hivatalt nyerte el.

A török hatalom letörése és I. Apafi Mihály halála után Lipót császár és király egész Erdélyre kiterjesztve hatalmát, a rendek az 1691. januári fogarasi országgyülésen letették a hódolati esküt, erre azután Lipót messze menő igéretekkel biztositotta az ország eddigi jogait. A következő évben a megöletett Bánffi Dénes György nevű fiának kormányzóvá (gubernátorrá) való kinevezése után megalakult a főkormányzótanács (gubernium). A felterjesztésre kinevezett tanácsurak egyikévé Alvinczi Péter személye hagyatott jóvá.

A jogok biztositásáról kiadott uralkodói diploma azonban nem elégitette ki sem a katolikusokat, sem a szászokat, ezért az udvar utasitotta az erdélyieket, hogy egyezzenek meg egymással. A létrejött uj megállapodásokat Alvinczi öntötte formába s vitte fel Bécsbe. Bizonyos módositások után 1693 májusában ezeket erősitette meg a király s a jóváhagyott okiratokat Alvinczi hozta haza. Ezeket nevezi a történetirás "Resolutio Alvinciana"-nak.[10] Tehát ezek lettek volna az erdélyi jog és szabadság alapjai, ha az udvar még ezeken is számtalan rést nem ütött volna, de ennek ellenére is mindég a "Resolutio Alvinciana" alapjára támaszkodva, kisérelték meg a rendek az igazságkeresést.

---

10) Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonomiájának története. Bp. 1935. 269-73.

E diploma tüzetes ismertetését és méltatását legidősebb Szász Károly, a mult századbeli Erdély első felében élt legkiválóbb jogászunk és ellenzéki szónokunk "Sylloge tractatuum" című latin nyelven irott munkájában hagyta reánk,[11] emléket állitva benne Alvinczi Péter jeles személyének is.

1693 szeptemberében Bethlen Miklós főkancellár mellé Alvinczit választották meg alkancellárrá, minthogy azonban az uralkodó azt kivánta, hogy az erdélyi ügyeknek ez az előadója állandóan Bécsben tartózkodjék, a megejtett uj választás Kálnoki Sámuelt állitotta e pozicióra.[12]

Kétségtelen, hogy Alvinczit tehetsége és az ennek érvényesitésére kifejlesztett agymüködése vitte mind előbbre, s bár képességeit nem a földhöz ragadt nép, hanem az egész haza jogainak érvényesitése érdekében fejtette ki, ezért mégis bátran mondhatjuk, hogy Apáczainak ő sem volt méltatlan tanitványa.

Alvinczi Péter 17o1 február 26-án halt meg Borbereken 62 éves korában. Temetését csak egy esztendő mulva,17o2 január 2o-án rendezték meg,[13] ekkorra készült a csak romjaiban megmaradt eulogium is.

Unokája, családjának utolsó sarja,Alvinczi József táborszernagy volt, aki a Napoleon ellen vivott csatákban - bizony - kétszer is nagy vereséget szenvedett, emiatt azután hazahivatva, Magyarország főhadikormányzójának s tábornagynak neveztetett ki.Katonáival[14] s a szükölködő szegénységgel - az egykori hiradások szerint - emberségesen bánt.

---

11) Szász Károly: Sylloge tractatuum. Claudiopoli, 1833.

12) Biró Vencel: Altorjai Gróf Apor István és kora.Kolozsvár,1935. 18o-9.

13) Köblös. 49.

14) V.ö. "Kend-e az az Alvinczi?" továbbá Alvinczi, Mantovánál c. anekdótákkal. (Mindkettő Tóth Béla: Magyar Anekdotakincsében is megvan.)

Hány Apáczai Tamást ismerünk?

Bán Imrének az ItK. 1961. évfolyamában megjelent érdekes adatai eszembe juttatják, hogy - mivel az Apáczai Tamás név a XVII. század folyamán más és más időben ujra jelentkezik - a szorványos adatok ellenére is megkisértsem kikeresni, hogy közülük ugyan melyik vonatkozhatik Apáczai Csere János professzor testvéröccsére?

A legkorábbi adatot harminc évvel ezelőtt a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában könyvbejegyzésképpen találtam. Eszerint: "Sum Thomae Apaczai 1633. Val(et) d. 45 - Gregorij Apaczaj Emptus dr. 45. Anno 1631."[1]

E két ifju hihetőleg iskolai tanulók, akik azonban nem lehettek testvérek, hanem csak ugyanazon falubeliek, minthogy e tankönyvüket egyik a másiktól is 45 pénzért vásárolta meg. Tekintettel arra a körülményre, hogy a scholának felsőbb évfolyamaiba járhattak, ezért az itt jelentkező Apáczai Tamás 1610-15 esztendők valamelyikében születhetett. Ilyeténképpen tehát ő nem lehetett a professzor öccse.

Egy más adatot Bán Imre nevez meg egy 1656-beli konskripcióra hivatkozással. Ebben "Thomas Apatzai" fejedelmi kancellista sajátkezű aláirása jelentkezik, neve mellett cimeres pecsétgyűrű lenyomatával.[2]

Ugyanennek az Apáczai Tamásnak személyére egy másik okiratban alólirott is reátalált az altorjai Apor-család levéltárában. Ugyanis II. Rákóczi György 1656 szeptember 18-án Gyulafehérvárott keltezett parancslevelében elrendeli kancelláriai iródeákjainak, valamint Kolozs vármegye tisztségének, hogy Csulai György püspö-

1) Könyvtári jelzése: M.157. /Ma hihetőleg az Akadémia kolozsvári könyvtárában./

2) Bán Imre: Apáczai Tamás kölcsön-ügye. ItK. 1961. 322-23.

köt és feleségét Tisza Erzsébetet iktassák be kolozsvári Policziáni György görögtől 1.740 mforintért zálogba vett fejérdi birtokába. A nagykancellária név szerint felsorolt iródeákjainak egyike: Apáczai Tamás.[3]

Nem lehetetlen, hogy ez az iródeák azonos az 1633-ban könyvet vásároló iskolai tanulóval, aki 1656-ban 41-46 éves lehetett. Ámde a lehetőség még nem bebizonyitott valóság, mint ahogyan Bán Imre is egymásután közölt adatai kapcsán sem állitja ezt, hanem csak a lehetőségét adja annak a körülménynek, hogy a professzor Tamás nevű öccsének életkora ha látszólag talán nem is egyeznék a fejedelmi kancelláriai iródeákéval, a lehetőség azonban mégsem vethető el. Ámde ha Bethlen Miklós önéletleirását vesszük figyelembe, abból azt tudjuk meg, hogy a professzor öccse neki tanulótársa volt.[4] Ez pedig csakis Kolozsvárt történhetett, vagyis attól az időponttól kezdve, amikor az 1658.esztendő elején "Kolozsvárra menénk, és ott mindkettőnket az öcsémmel együtt Váradi Miklós gondviselése alatt a scholában Apáczai János keze alá adának." Ennek megtörténte előtt a kancellista Apáczai Tamást mintegy két esztendővel korábban már fejedelmi szolgálatban találjuk. Igaz, megtörténhetett volna, hogy amikor Apáczai Jánost kolozsvári professzorságra rendelte a püspök, ő is otthagyva a külső szolgálatot,továbbtanulás céljából visszatért volna a bátyja mellé. Ezzel szemben azonban, ha őt csakugyan ennyire fűtötte volna a tanulás vágya, bizonnyal külsőországokbeli akadémiákra is törekedett volna; ez pedig tudjuk nem történt meg,amit nemcsak az bizonyit,hogy az idegen országba bujdosó diákok között nevére seholsem akadtam reája, hanem az is, hogy amikor Bethlen Miklós megemlékezik róla, nemcsak azt emlitette volna meg,hogy a bátyjával együtt "mindketten tudományok által szép állapotra mentenek. Tamás tanulótársam, azután Zemplénben,onnét beszorulván a vallásüldözés miatt, Hunyad megyei nótárius."[5] Tehát nem emliti iskolatársának sem külsőországbeli tanulását, sem nem szól korábbi kancelláriai iródeákságáról sem, s ezért azt vélem,hogy a Bethlentől nem emlitett ál-

3) Apor-levéltár: A.fasc.III. nr. 146. /Annak idejében a Sz.N.M. levéltárában jegyeztem ki./

4) Bethlen Miklós önéletleirása. Bp. 1955. I. 160.

5) I.h. és Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 34.

lomáshelyeken sincsen is miért keressük, jóllehat mégis csak van egy pont, amely az azonositásra ösztönözhetne. Ugyanis a Bán Imre által emlitett 1656. esztendőbeli oklevélen Apáczai Tamás aláirását megerősitő gyűrűs pecsét elmosódó lenyomatában Sebestyén József,néhai igen jeles heraldikusunk elmosódó madárfejet vélt felismerni, nemkülönben a Bán Imre által Sárospatakon talált oklevélen az Apáczai professzor öccsének 167o április 4-én Olaszliszkán kiállitott kötelezvényén az aláirás melletti gyűrűs pecsétlenyomaton "világosan kivehető egy álló madár alakja."[6] Természetes, hogy az azonositás melletti döntő bizonyiték az lenne, ha mind - két pecsét képének alakját,méreteit s keretelésének vonalvezetését össze lehetne hasonlitani, mert hiszen a minden további nélküli madárkép annál kevésbé döntheti el a lenyomatok egyezését, mivelhogy tudjuk, hogy cimereink, jelvényeink, jelképeink /szimbólumaink/ legnagyobb része beszélő alakzatot tartalmaz, amelyet még a fejedelmi adományozásnál is leginkább a megajándékozott maga választ ki a rendelkezés alatt állott közhasználatos minták közül. Igy a scribák, nótáriusok s más, tollat forgató iróasztal melletti hivatalnokok jelképe rendesen a felemelt jobblábában iróludtollat tartó fehér hattyu, mig a cselekvési hatalommal rendelkező tisztségviselőké /igy a szolgabiráké is!/ felemelt jobblábával drágakövet tartó őrdaru, mint az éberség szimbóluma. Tehát az elmosódó pecsétkép alakzatának bizonytalan körvonalai nem adhatnak kellő felvilágositást.

Apáczai János Tamás nevű öccséről tudjuk,hogy Zemplén megyében szolgabiró, azután a felsőmagyarországi bujdosókkal együtt maga is Erdélybe menekül, itt a sorstársai mozgalmaiban is részt vesz, bárha Hunyadban már vármegyei nótáriussá választják. Csakhamar, vagyis 1671-ben a bujdosóknak török portai követe,[7] aki különben naplót is hagyott maga után. Könyvtárából három könyvét ismerjük: egyik még diák korából való, másik közvetlenül bátyja halála után került tulajdonába, a harmadikat: Werbőczi Tripartitumának kétnyelvű kiadását bizonyosan maga szerezte meg, minthogy erre hivatása gyakorlásában szüksége is volt.[8]

---

6) ItK. 1961:323.

7) Deák Farkas:A bujdosók levéltára. 38. és Szilágyi Sándor:Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 2o2.

8) MKvSzle. 1959. 83-84., 1964: 54.

Végezetül még egy, s azt gondolhatnók, hogy netalán mégsem ujabb Apáczai Tamásra vonatkozó adatot leltem. Ugyanis az egykori kolozsvári református kollégium nagykönyvtára "Danielis Sennerti, D. et Medicinae in Academia Wittenbergensi Professoris publici, Practicae Medicinae Liber Secundus" cimű s Lugdunumban, 163o-ban kiadott munkájának egy példányát őrizte meg. Ennek elülső belső boritólapján négy soros latin vers alatti "A. 1681. 23. Jul. Thomas Apaczay" kézirás bizonyitja a könyvtulajdonos kilétét. A hátulsó őrlapon levő bejegyzés: "Successit P. Divini."[9] Nem lehetetlen, hogy ez az Apáczay Tamás azonos a professzor öccsével, amely viszonyra egy, bárha eléggé csekély értékű kiindulópont alapján kisérelek meg egyezést keresni. Ugyanis megállapitható, hogy az Erdélyben élt Apáczaiak -az ottani szokás szerint- nevöket mindég "i"-vel, vagy pedig "j"-vel végződőleg irták, ellenben a Bán Imrétől közölt kötelezvény aláirásában -magyarországi szokás szerint- helyette "y"-t találunk.Ugy látszik, hogy a professzor öccse zempléni hivataloskodása idején átvette az ottani irásmódot. Ez a körülmény tehát arra figyelmeztethet, hogy az 1681. esztendőbeli könyvbejegyzést is ugyanőneki tulajdonithatjuk, mert hiszen ő ekkor még mindég életben volt. Ugyanis Bán Imre nagyon lényeges megállapitása szerint Apáczai Csere Tamás netalán jóval az 1686 év után utódok hátrahagyása nélkül hunyt el Gyulafehérváron.[10] Magának e könyvnek vándorutja pedig ugyancsak az Erdélybe visszatért derék férfiura utalhat, mivelhogy az utána következő könyvtulajdonos Divini Pál a kolozsvári református kollégiumnak volt a diákja s itt 1694-ben a contrascribai diáktiszteséget is elnyerte.[11] Majd 1696-ban a marburgi egyetemen találjuk,[12] 1697 január 2o-tól pedig a kolozsvári református szászok papja.[13] 1710-ben pestisben meghalván, julius 29-én temették el.[14] E könyv tehát hihetőleg az 1690-es évek valamelyikében került a Divinyi tulajdonába.

---

9) Könyvtári jelzése: IV. 135. volt.

10) ItK. 1961: 322.

11) Nomina studiosorum collegii Claudiaci. 14. /A kollégium levéltárában használtam./

12) Sz. 1888: 467.

13) Series rerum c. jegyzőkönyv. 5o. /A ref. ekklézsia levéltárában./

14) A szabó céh számadáskönyve. /Az ENM-ban használtam./

E cikk tehát tulajdonképpen nem oldja meg a cimben feltett kérdést, minthogy biztosan csak két külön személyt állit elénk, ezért a bemutatott adatokat is közöttük szétoszthatóknak tételezi fel.

Néhány adat Bethlen Miklós tanuló-éveiből

Bethlen Miklós önéletirásában[1] igen sok megbecsülhetetlenül jelentős feljegyzést találunk a XVII. század közepetájának iskoláztatására vonatkozólag. Az alábbi nehány lap mintegy kiegészitő pótlékul akar szolgálni e becses adattárhoz.

Bethlen Miklós részletesen elmondja Kereszturi Pál fejérvári prédikátor és tanár tanitási módszerét. Elbeszélésében megemliti azt is, hogy "sokszor bántam s ma is bánom,hogy amig Németországban jártam, gyermeki könyveim, irásaim Kolozsvárott elvesztenek, hadd tudnám közönséges jóért kiadni azt a Kereszturi Pál methodusát,a melyet ugy is a mennyire lehet, letészek,talán lészen valaha valaki követője s felvétetője"...[2]

Az emlitett könyvek és irások, ugy látszik, csakugyan mind elvesztek, - azonban a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában mégis van egy feljegyzés, amely valamennyire pótolja ezt a veszteséget.E néhány sornyi feljegyzést pedig Bethlen nagyapja, Váradi Miklós irta be Rotterdami Erasmus:"Apophtegmatum Libri Octo" c.1525-ben Bazelben megjelent könyvének abba a példányába, amelyet sajátkezű feljegyzése szerint[3] "Dat Graphius[4] Generoso[5]

---

1) Magy.Tört.Emlékek. I-II.köt. Pest, 1858. Kiadta Szalay László.

2) I. 217.

3) Cimlap alján. - Könyvtári jelzése: A.116.

4) Grafius Gáspár kolozsvári ref. szászok főpapja. +1658.jan. - Tem.13-án. (Kovács Máté ref. harangoztató gazda számadáskönyve 30.l. a RefLt-ban és a szabó céh számvevőinek ratioja az EME lev.tárában.)

5) Bethlen szerint (146): "A nagyatyám noha mind nagytol kicsinytől Generosus titulussal illettetett, de magát kolozsvári városi embernek tartotta és kereskedő ember volt." Iskolázott voltát pedig nemcsak a közéletben vitt jelentős szerepe, de épen ez, az általa becsben megőrzött értékes könyv is bizonyitja.

do Varadi Nicolao - Ao DEI-Hominis 1638 - 7.Iduum Ianuarjar[um]"[6] E könyvben olvasható gyakorlott kézre valló, szép betűkkel irt további bejegyzés szerint:

"Anno Dni: 1652 die 9 July Az minemű - keöniueket vettem Feieruart az én kedues - Vnokamnak Bethlen Miklosnak fel irása - Igi keövetkezik.

Philippum Candrarium in quarto maiori

Epistolae obs[c]urorum Virorum in quarto maiori,

Iusti Ricki Gardensis Delgae Prunitiae - Epistolicae ad Italos et Belgas in quarto mediocri etc.

Historicus Quintus Curtius rufus, in Octauo,

Thesaurus Phrasium Poeticar[u]m: in Octauo,

Psalmi Dauidis Metro Rytmici ad Ambrosy - Lobwasseri melodias concinnati in Octauo,

Marci Tullii Ciceronis Epistolae Familiares Octauo,

Terentius Christianus in quarto mediocri - "[7]

Bethlen önéletirása szerint pedig "in anno 1652 Fehérvárra vittek Kereszturi keze alá."[8] Tehát Váradi a fehérvári tanulásnak mindjárt az elején, mégpedig valószinűleg Kereszturi kívánságára szerezte meg unokája számára a fenti nyolc könyvet.

Jóllehet egyik-másik művet azonositani nem tudjuk, a többiek alapján azonban mégis megállapitható, hogy a Bethlen által emlegetett gyakori stilus-gyakorlás szempontjából[9] alkalmas lehetett a második és harmadik sorban emlitett könyv, valamint Ciceronak családjához intézett levelei. A versszerzés gyakorlására szánt "thesaurus poeticus" pedig[10] éppen a fenti ötödik könyvnek kellett lennie. Klasszikus szerzőul azután Cicero előbb emlitett levelein kivül a könnyen olvasható Curtius Rufus történetirót találjuk, mig a nyolcadik könyv szerzője (Terentius Christianus) már bizonyosan a szent vigjátékokká átdolgozó Schonaeus Cornelius le-

6) Vagyis január 7-én.

7) Elülső őrlap B. levelére feljegyezve. Vö. Koncz József: A m.-vásárhelyi ev. ref. coll. tört. M.-vásárhely, 1896. 47, 569.

8) I. 215.(Bethlen önéletirása).

9) Uo. 221-223.

10) Uo. 223.

hetett. És végül a Lobwasser-féle latinnyelvű zsoltárforditások könyve dallamaival együtt az egyházi ének tanulásának célját szolgálta.E tankönyvek különben az itthoni református scholákban mindenütt használatosak lehettek, miként ezt a kolozsvári kollégiumi praeceptorból marosvásárhelyi rektorságra vitt Fogarasi Mátyás tanrendszere bizonyitja.

Bethlen egyfolytában 1653-ig tanult Kereszturinál,azután pedig "anno 1654 engem Kereszturi Páltól, nem tudom mi okon,Kolozsvárra vittek volt, ott akkor a mi scholánk az óvári templom mellett volt; egy Sikó Mihály akademikus, és egy hon tanult, de igen tudós és jámbor, istenfélő,Porthalmi András nevű mesterek valának benne akik engemet tanitának egy kevéssé, de csak ismét hamar visszavivének Kereszturi Pálhoz."[11]

Mindenek előtt meg kell állapitanunk,hogy a tanárok személyazonosságában téved Bethlen.Kifelejti ugyanis Kolozsvári Igaz Kálmánt, az iskolának 1652-től alkalmazott jeles készültségű igazgatóját, Apáczai előfutárát, akit presbiteriánus elvei miatt 1654 tavaszán kétségtelenül éppen Bethlen nagyapja távolittatott el az intézettől.[12] Azután hibásan nevezi bölöni Sikó János akadémikus mestert Mihály keresztnévvel. De egyáltalában tévesen emlékszik arra is,hogy Sikó őt tanitotta.Ez ugyanis csak akkor történhetett volna meg, ha Bethlen egy évvel korábban került volna a kolozsvári mesterek keze alá. Tudniillik, Bedi András és Kobzos István quártások 1653. augusztus 5-én azt jegyezték fel számadáskönyvükbe, hogy "Siko János Uram halálos beteghségben leuen." Betegágyából pedig többet fel sem kelt, hanem hosszas szenvedés után "Anno 1654 dje 28 Febr: Siko Janos Uramat Schola Mesterünket Isten eo felsége ez uilaghbol ki szolituan",benne egyik legkiválóbban képzett tanárát veszitette el az iskola.[13] Végül a harmadik tanár, Porcsalmi András,[14] ki - bár idősebb volt két társánál - mégis mivel külföldön soha sem járt s csak a fejérvári akadémiát végez-

---

11) Uo. 234-235.

12) Szerző: Kolozsvári Igaz Kálmán ref. kollégiumi tanár.(Erd.Ir. Szle. 1925: 141-144, és 173-177.) és e kötetben.

13) Szerző: Sikó János kolozsvári iskolamester. EM. 1942: 132-36. és e kötetben.

14) Az önéletirásban - valószinűleg a kiadó téves olvasása folytán - Porthalminak irva.

te el, - mellettük az iskolának csak lektora vala.[15] Közülük tehát egyedül csak Sikó nem tanithatta Bethlent, sőt Igaz Kálmán is két-három hónapnál tovább aligha lehetett oktatója.

Valószinűnek látjuk, hogy Bethlen kolozsvári tanulása azért tartott olyan rövid ideig, mivel nagyapja, a rendithetetlenül püspökös felfogásu Váradi Miklós, attól félt, hogy a mételyezőnek vélt ujitó eszméket a tehetséges fiatal gyerek Igaz Kálmán igazgatótól el találja sajátitani.

Feljegyzése szerint: ekkori ittartózkodásakor "disputaltam volt Bongardussal,[16] mint odafel emlitettem, meg egy Kobzos István nevű deákkal; görögül tudós polgár embert küldött vala az apám el velem, aki maga is erősen disputált, melyben ma is sok jut eszembe."[17] Ezt a nem egészen világos helyet azonban ugy kell magyaráznunk, hogy az a "görögül tudós polgár ember" Kobzos István deák volt. Ez a tekintélyes városi polgár, aki éppen ebben az esztendőben a református egyházközségnek quártása, ekkor már nem volt ifjuember, minthogy a 49. életévét töltötte.[18] Jó példát mutat azonban a mesterséget űző városi polgárságunk tanultságára nézve.

Az iskola pedig, amelybe Bethlen akkor járt, az Óvárban, a templom déli oldalán, a találkozó két sikátor délkeleti sarkán, a várfalhoz ragasztva állott. Ez még mindég az az épület volt, amely Bethlen Gábor idejében, 1614-ben vásároltatott meg, Crestel Beeren, illetőleg Endres Poldner szász polgároktól.[19] Ez azonban az iskolának való átalakitástól eltelt negyven esztendő alatt annyira romladozóvá vált, hogy éppen a Bethlen itt-járta idejében azt jegyezték fel róla, hogy "el akart dölni", amiért is meg kellett támogatniok.[20]

---

15) Szerző: Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt. Erd.Tud.Füz. 166.sz. (Lásd e köt.-ben is.)

16) Baumgarthus Bálint 1648-61-ig és 664-58-ig a kolozsvári unitárius iskola rektora. (Gál Kelemen II. 400-2.)

17) Önéletirás. I. 235.

18) Szerző: Családtörténeti táblázatok. (Kéziratban.)

19) Szerző: A kolozsvári ref. egyházközség megszervezése és az óvári magyar ref. templom. (Kéziratban.)

20) Lásd a 15.sz. jegyzetet.

Ezalatt azonban a Farkas-utcai templom délnyugati tövében lassu menetben, de mégis csak folyt az uj schola-ház épitése a kiváló Serena Ágoston olasz mérnök tervei alapján. Csakhogy az épületet, amelyen az asztalosmunka is már a befejezéséhez közeledett, az 1655. évi április hó 3.napján kerekedett hatalmas tűzvész gyökeresen felégette, ugy hogy ismét csak évek teltek el, amig az iskolaházat végre is használható állapotba lehetett hozni.[21]

Első itt-léte után néhány év mulva Bethlent ujra csak visszahozták tanulni Kolozsvárra.

E közben azonban meghalt Kereszturi s a lengyelországi hadjárat, amelyben Bethlen János is résztvett, megzavarta az ifju tanulását. De az 1658. év elején ismét "Kolozsvárra menénk, és ott mindkettőnket az öcsémmel együtt, Váradi Miklós gondviselése alatt a scholában Apáczai János keze alá adának."[22] Váradi ugyan, miután feleségét 1655 április 14-én eltemette,[23] egyedül maradt, azonban a Bethlen-fiuk szállása mégis az ő lakóházában lehetett. Ez a ház pedig a várfalon belőli Középtizedhez tartozó Király-utcában,[24] tehát az iskolával szomszédos utcában állott.

De "az uj farkas-utczai collegiumban nappali tanulószállásul a kapu felett való házat rendelték, melyben a senior Uzoni Balázs lakott."[25] Ekkorra tehát az iskolaház ujra való felépitését Apáczai már jó részben kisürgette,[26] és igy annak egyes tantermei és lakószobái az 1658. évre már használható állapotba jutottak. Az intézet középpontjában volt a diákság parancsnokának a szobája, ahol - a fenti idézetet tovább magyarázva - valószinűleg magának a szeniornak a felügyelete alatt tanulhatott Bethlen Miklós Pál nevű öccsével együtt. Azonban mégis tévedést látunk abban, hogy Uzoni már az 1658. év elején is diákfőnök lett volna. Ugyanis en-

---

21) Szerző: Nehány adat Serena Ágoston épitkezéseihez. (Kézirat-ban.)

22) Önéletirás. I. 244.

23) Kovács Máté ref. harangoztató gazda számadáskönyve. 4.l. (Ref. Lt.) A temetés napját a szabó céh számadása (ENM lev.tárában) ápr. 23-i nappal emliti.

24) Dica. (KLt.)

25) Lásd a 22. sz. jegyzetet.

26) Szerző: Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei. (Pásztortűz, 1925: 260-262.)

nek ellene mond az a körülmény, hogy a szeniorok amugyis az iskola legidősebb diákjaiból kerültek ki,akik e tisztségükben egy évnél tovább nem is maradhattak. Minthogy pedig tanitásokból és diákfőnöki járandóságokból már elégséges pénzt összekuporgathattak, közel harmincéves korukban végre is vagy neki indultak a külföldi akadémiákra vezető utnak, vagy pedig a kevésbé törekvők valahol a hazában állást vállaltak. Erre való tekintettel pedig a Kolozsvár városi törvénykezési jegyzőkönyv szerint egy bizonyos peresügyben "1660 die 23 Febr. Honorabiles Andreas Porcz-Almi, Paulus Czernatoni Lectores et Basilius Vzony reformatae Scholae Claudiopolitanae Senior nominibus et in Personis totius Cetus Vniversorum Studiosorum ibidem studentium" megjelentek a birák előtt.[27] Ezek alapján tehát nem tartható valószinűnek, hogy Uzoni e tisztségét több, mint két éven át viselte volna.

Bethlen Miklós - mint maga mondja - Uzonit 1667 után a bethlenszentmiklósi református egyházközség legelső papjául vitte.[28]

Kolozsvári tanulótársaiul emliti még Apáczai Tamást, a professzor testvéröccsét, akiről többek között azt is megjegyzi,hogy "igen szép iró volt". Ezt a kijelentését mind fogalmazásbeli,mind pedig szépirásbeli képességére is érthetjük, ugyanis ezt valóban meg is állapithatjuk a kolozsvári református kollégium nagykönyvtára tulajdonában volt Zvinger T.: "Methodus Rustica Catonis atq. Varronis" c. könyvének bejegyzéséből. Ez a mű ugyanis előbb "Joh. Chierj.Apacii" megjelöléssel a professzor birtokában volt; ő adta azután öccsének iskolai tankönyvül. Az uj birtokos tulajdonjogát "Est Thomae Chijere de Apacza"[29] bejegyzéssel örökitette meg. E kézvonások alapján valóban el kell ismernünk, hogy nemcsak a professzornak, de az öccsének is igen szép irása volt.

Ugyancsak tanulótársául emliti "Köpeczi Jánost, ki azután derék medicinae doctor,Apafi fejedelem udvari medicusa," valamint "Szentgyörgyi Györgyöt, ki tehologiae doctor és jó praedicator

---

27) Város törvénykezési jegyzőkönyv. 221. l. (KLt.)

28) Önéletirás. I. 377.

29) Bárha nem egészen világos, de valószinűbb a "Csere"-olvasás, mert ha csakugyan Cseri-t akart volna irni, akkor nemcsak az első, még inkább azonban a szóvégi "i"-t is "j" betűvel kellett volna jelölnie.

lett."[30] Ezekről, scholabeli diákkorukból, Apáczai János saját-kezű feljegyzései alapján, mindössze csak azt sikerült megállapitanom, hogy 1659. julius hónapjában Köpeczi a syntactica, Szentgyörgyi pedig a poetica classis köztanitójának (praeceptorának) tétetett meg.[31]

Minthogy a számtant s a természettudományokat az akkori szinvonalnak megfelelően először Apáczai kezdette tanitani Erdélyben, - Bethlen feljegyzése szerint - emiatt "nagy baja volt a szegény Apáczainak ez is: hogy mathematicum instrumentumokra szert nem tehettünk; két globust ugyan szépet vőn a nagyatyám énszámomra, melyek még ma is megvagynak, abból a geographia és astronomiában is belé nyalintata engem Apáczai".[32]

Ezek az "instrumentumok" ma már nincsenek meg. Reájuk vonatkozólag azonban az Apáczai-albumban találunk valamelyes feljegyzést: "Generosus et Amplissimus D. Nicolaus Váradi emit Globum Coelestem ac Terrestrem cum Institutione Astronomica de Usu Globorum Gvil. Blaeu. Imper.12."[33] Ezenkivül a kollégium nagykönyvtárának beosztatlan és másodpéldány könyvei közül előkerült teljesen ép állapotban maga az "Institutio". Ennek pontosabb cime: "Gvilielmi Blaev - Institutio - Astronomica - De usu Globorum et Sphaerarum - Caelestium ac Terrestrium: - (etc.) - Amstelodami, Apud Joannem Blaev. - MDCLII"[34] A könyv pergament-kötésén kivül S K G - 1652 tulajdonos-megjelölés van u.n.szuperexlibrisként bepréselve. Ez pedig ifjabb Geleji Katona Istvánnak, az azonos nevű püspök unokaöccsének, nevét rejti magában, aki a megjelölt évben valóban künn tanult külföldön. Ugyanis az 1651. évben egyszerre iratkozott be Apáczai Csere Jánossal az utrechti egyetemre.[35] Ennélfogva bizonyosan Apáczai volt az, aki felhivta a Váradi figyelmét a Geleji Katona István tulajdonában levő ég- és föld-

---

30) Önéletirás. I. 249.

31) Apáczai album. 36.l. (Klvári ref. egyházker.tulajdonában.)

32) Önéletirás. I. 251.

33) Apáczai: "Ill. Coll. Orthod. Claudiop. Album." LV.levelén. (Ref. Egyházker.)

34) 8° - Cl. + 7 sztl. lev. + 1 - 246.l.

35) Verzeichnis der Studenten aus Ungarn u. Siebenbürgen an der Universität Utrecht. (Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. XXII. köt. 81.l.) - Birtha J.: Hollandia és Magyarország. (Debr.Prot.Lap. 19o1: 720.)

gömbre,s igy vásárolta meg azokat az iskola számára 12 császári talléron. E könyv cimlapjára pedig feljegyeztetett: "In usum illustris Coll.Claud. Reformatorum - emptus ab ampliss et Generosissimo viro Dno - Nicolao Varadi - una cum u- - troq[ue] globo,tall. 12 - ao 1658." Ekkor, vagy még korábban számvető táblát is szerzett számára a nagyapja.

Egyfolytában megint fölötte rövid ideig tartott Bethlen Miklós itteni tanulása, mivel a tatárbetörés elrémitő hatása alatt, Bethlen János 1658. juniusában mindkét fiát Segesvár biztos falai közé küldötte. S csak "anno 1659 januariusban visszavűn az atyám a nagyatyám és Apáczai János keze alá Kolosvárra."[36] Azonban alig jöttek vissza, "ezalatt meghala a nagyatyám, Váradi Miklós, és az atyám s anyám odajövén, eltemették, és engem s az öcsémet ott a háznál hagyának".[37] Ennek az idézetnek a pontos ideje az alábbi adatok alapján állapitható meg:

Az egyházközségnek az 1664. évben felvett leltárkönyve szerint "boldogh emlekezetű Varadi Miklos Vr(a)m[at]... I(ste)n ő k(e)g(ye)lmet ez vilagbul Anno 1659, die 18 Marty ki szolitván"[38] tovább pedig Kobzos István magyar nációbeli városi sáfárpolgár, számadáskönyvébe azt jegyezte fel, hogy "Die 22 Marty Az rez Tablara, melliet az Varadi Miklós Uram koporsojaban töttenek, vettem 2 singh török sinort fl - d. 16."[39] Valószinű tehát,hogy a halálozást követő ötöd napon volt a koporsóbatétel szertartása, amikor a rövid életrajzot magában foglaló réztáblácskát is a halott nyakába akasztották. Azonban, ugyancsak Kobzos feljegyzése szerint, csak e hónap végefelé, vagyis "Die 29 Marty Bethlen Janos Uram ide iöuen Colosvarra az Varadi Miklos Ur(a)m temettesere B(iró) U(ram) H(agyásából) gazd(álkodtam) eo k(e)g(ye)lmenek:

Czipot No 16, nyolcz volt egi poturas bene, az töbi egi penzes	fl - d. 32
ket sal hust Lib. 30.	fl - d. 60
Egi öregh oldal diszno hus peczeniet. . . .	fl - d. 30
Egi io kouer ludat.	fl - d. 30
Ket tiukot p(er) d(enarios) 18 eggjet-. . .	fl.- d. 36

36) Önéletirás. I. 249-250.

37) U.o. 251.

38) Cimirat nélküli vagyonleltárkönyv 2. A. levelén. (Ref.Lt.)

39) Sáfár. 1659. 117. l. (KLt.) - és Szerző: Temetési szokások.Et. 1959: 197-202.l.

Bort Just. 5 p.d. 20 eitelt . . . . . fl 1 d. --
Egi köböl zabot p.d. 15 vekajat . . . . . fl 1 d. 20."[40]

Ebből az egy napra szánt étel-italból és lóabrakból megállapitható, hogy Bethlen János és felesége nagyobb kisérettel érkezett ide, ámbátor a temetés csak jóval később ment végbe. Éppen ezért nem is tartjuk valószinűnek, hogy az addig eltelt egész időt a városban töltötték volna.

Az egyházközség harangoztató gazdája számadáskönyvébe feljegyezte volt, hogy 1659 "11 Aprilis Varady Miklos Ur(a)m hogy meg holt, harangoztattam tiz ut(t)al, attam az harangozok[na]k fl. - d. 90"[41] Mig a szabó céh, amelyre reábizatott az eltakaritás megejtése, április 23-án vezette be számadásai közé, hogy "Varadi Miklos Vr[am] temetessetol attak fl 2 // 50."[42] A temetés az idők megnehezedett járása ellenére is nagy ceremóniáju lehetett. Hiszen Váradi, a gazdag kalmár, a kolozsvári egyházközségnek hosszu időn keresztül mindenható főjóltevője (főpatrónusa) volt, a város közigazgatásában pedig 1641-től kezdődőleg többször viselt fő- és királybirói tisztet. A temetési nagy előkészületeket bizonyitja az is, hogy a helybeli egyházközség harmadik lelkipásztora Bátai B. György, akit a zilahi hivek hivtak meg első papjokul, elköltözésével éppen csak az elhantolás napját várta meg. Talán neki is jutott szerep a temetés alkalmával s csak annak elvégzésével, április 25-án utazott el uj állomáshelyére.[43]

A Váradi halála után maradt javak számbavétele és elosztása valószinűleg még többször szólitotta Kolozsvárra Bethlen Jánost, jóllehet országos dolgai ekkorra már szerfelett megsokasodtak, mint hogy az 1659. május 24.-junius 16.-i szászsebesi országgyülés reá ruházta a nagy felelősséggel járó kancellári tisztséget.[44] Ő intézkedett Váradi végakaratának teljesülése iránt is. A ma még ismeretlen végrendeletben ugyanis nem felejtkezett meg Váradi az általa irányitott egyházközségről sem. Erre utal az 1664. évi lel-

40) U.o. a 19. lapon.
41) Kovács Máté Regestoma 38. l. (RefLt.)
42) Szabó céh számvevőinek Ratioja. (ENMLt.)
43) Szerző adatgyüjteménye klvári ref. papokra vonatkozólag.
44) EOE. XII. 281-299.

tárkönyv alábbi bejegyzése:..."találtuk az Ecclesia ládájában Váradi Miklós Ur[na]k egj jedzését,meljnek continentiája ez, hogy az Eccl(e)sia ládájábul vet volna ki ö kglme egj uttal fl. 600, más uttal 141 forintot 91 Pénzt...De mivel réghi dolog,nem tudhattyuk, ha annak utánna tötte é vissza ö kglme a pénzt az Ecclsia ládájában, irását peniglen csak feletsegeben találta ott hadni; holott Ecclsiank[na]k Testamentumában legált 500 forintot, melljet megis adtanak az Ecclsiának."[45]

Nagyapjuk halála után már nem sokáig maradt sem Bethlen Miklós, sem pedig az öccse szeretett tanáruk keze alatt. Ugyanis II. Rákóczi György 1659. augusztusában hadsereggel jött be Barcsai ellen, aki azonban nem rendelkezvén kellő fegyveres erővel,a temesvári pasa védelme alá menekült. Követte őt Bethlen János kancellár is, miután családját ismét csak Segesvár falai között helyezte biztonságba.[46] Rákóczit ezután az 1660. május 22-én Szászfenes mellett vivott csatában megverte Sejdi Achmet budai pasa s ezzel Erdély északi része ujra felszabadult Barcsai számára.Ekkorra azonban Apáczai már halott volt. 1660 január elsejére fordulólag hagyta itt e küzdelemteljes életet. S miként maga Bethlen mondja: "Apáczait azután nem láttam, mert az Isten ebből az ostoba hálátlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette."[47] A hálás tanitvány ilyeténképpen még a január 9-én végbement temetési szertartásokon[48] sem vehetett részt.

Ennek következtében be is fejeződött Bethlen Miklósnak összevéve is nagyon rövid ideig tartott itthoni iskoláztatása, amelyet az évek óta tartó háborus viszonyok hullámzása miatt amugy sem lehetett volna nyugodtan tovább folytatni.Éppen ezért Bethlen János 1661 májusában Csernátoni Pálnak, Apáczai vezetése alatt tanitott lektornak, kiséretében külső országokbeli egyetemeken való továbbtanulás céljából Heidelbergbe utba inditotta.

Végezetül még hadd álljon itt egy adat,amely ugyan nem Bethlen Miklósra vonatkozik, hanem az ő kisebb öccse, Sámuel, a később-

---

45) Vagyonváltárkönyv. 11. B. lev.

46) Önéletirás. I. 251. - Lukinich I.: A bethleni gróf Bethlen család története. Bp. 1927. 279.

47) Önéletirás. I. 253.

48) Szabó céh exactorainak számadáskönyve. (ENMLt.)

bi kükülővári főispán,marosszéki főkapitány, táblai ülnök[49] iskoláztatásával van összefüggésben. Ugyanis a Székely Nemzeti Muzeum könyvtárában volt egy 1668. évi brunsvigai kiadásu Horatius-versei könyv; ebben azután a következő kéziratos bejegyzést olvashattuk: "Spectabili ac Generoso Samueli Bethlen Discipulo p.t.charissimo offert Michael Vizaknaj mp. 1677. 11 F-br."[50] Valószinűnek tartom, hogy Vizaknai Mihály az enyedi kollégiumnak volt a tanitványa, ennélfogva a 13. évében járó Bethlen Sámuel is ott tanulhatott.

Erdélyi Muzeum, 1938:291-98.

---

49) Lukinich i.m. 504.

50) Külföldi kiadásu könyvek csoportjában 250/1668. sorszám alatt elhelyezve.

Fogarasi Mátyás

Ha a kolozsvári református kollégium törvényeit aláirt diákoknak (studiosusoknak) az 1668. esztendővel kezdődő névsorát végiglapozzuk, számtalan Fogarasi nevű és megállapithatólag odavalósi származásu ifju nevére találunk.[1] Fogarasi Mátyás is ebben az intézetben tanult, csakhogy a névsort az ő szárnyrakelését követő egy évtized mulva kezdették feljegyezni, ezért tehát az ő nevét abban hiába keressük.

Ugyancsak a kollégium levéltárában találtam egy naplószerű feljegyzéseket tartalmazó könyvet, amely bárha Fogarasi itteni tanulása után kerek egy század multával iratott, mégis - minthogy a diákélet ez alatt az idő alatt aligha változott - nem tartom fölöslegesnek ennek a Tűri Jób névre hallgató kisnemes ifjunak feljegyzéseiből kollégiumi életének kezdő éveire vonatkozó sorokat idéznem. Hiszen ez az intézet maga az Apáczai kollégiuma volt, a kamarák (lakószobák) is ugyanazok s a régóta porrá vált professzor szelleme is mintha-mintha még tovább élt volna az ekkori tanárok jóindulatában: "Mikor leg elsöb[en] a' Kolosvári Coll(egium)b[an] jöttem insinualni magamat, Szilágyi Rector Fogarasi Praeceptoromal jöttem 1765-b[en] Juliusb[an], erkeztünk ide 10 orakor, szállottunk meg belsö Magyar utzáb[an] Teleki László nevö ötves emberhez.

A' tájb[an] acquirálta nékem a' Pátrónusomat. Maxai nevezetü Déákkal szolottam leg elsöb[en], adosa is volt a Praeceptoromnak. Ebéden voltunk Huszti György Ur[am] elsö Profes(sornál). Insinuált Tsomos (Mihály jogi professzor) Uram[nal]k.

---

1) Nomina studiosorum collegii Claudiaci ab Anno Domini MDCLXVIII Az eredeti példány nincs meg, a ma meglevő másolat 1764 legelejére készült el.

A' mig dolgait vegezte Kolosvárt, engemet ki vit B. Inczedi Sámuel Urhoz az öröghez.[2] Vissza jöttünk 2o-ma Julii.

Mikor asztán 1765-ikb[en] publice a' Fogarasi Pártikulab[an] valedicáltam 's Kolos(vári) Colle(gium)b[an] jötem, szekeresem volt egy báránykuti Szász, fizetet az Apám én érettem 4 vonas for(intot),[3] harmad magammal jöttem, ugymint ket Pullussal, egy Mátsinai és Mondrai nevezetüvel,azok is akkor jöttek a' Jésuitákhoz.

Enyedi Latzi járt el a' dolgaimb[an], a' mellyért az Isten áldja meg.[4]

Mikor bé jöttem a' Collégiumb[an], Herborna nevű kamarább[an] mentem Enyedihez, ot voltam, mig Censurát adtam, most Tirus[na]k hivják azt a kamrát.

Censorim volta[na]k Dombi, Batzo, Járai, Simon Uraimék,[5] adtam Censurát a' Logicabol éspediglen a' Classisokból,nem kivántak egyebekből.

Subscriptiom eset 27-mo Januarij 1766-dikb[an].

A' mig Locust adtak, Dombi Ur(amnál) háltam, vacuus locus lévén.

Azután tsak hamar locust adtak, Thébé nevezetű kamarát, voltak benne Concame(ráriusaim:) Praetor Almasi, Marosi, Orbán, Én Szentgyörgy napig voltam abba[n], ot acquiráltam az Alumniumot is. Veszedelmes volt az ot valo Lakásom.

Onnan mentem Amstelodamb[an], ot jol lettem volna,de a' Szegénség nagyon körül vet vala, Ugy hogy még tzipóm sem volt némellykor. Laktam ot 7-berig, Praetorom volt Parajdi, Simon,Simon, Sofalvi, En, enyin voltunk"...[6]

---

2) Id.Inczédi Mihálynak, Lorántfi Zsuzsánna magyarországi jószágai igazgatójának, biharmegyei táblabirónak unokája, kinek felesége az 1764-ben elhunyt Fogarasi Lészai Anna volt.

3) Egy vonás forint = 51 krajcár.

4) Enyedi László, aki az 1764. év legelején irhatta alá az iskola törvényeit, bizonyosan közeli rokona volt Bod Péter első feleségének: Enyedi Sámuel fogarasi lakós Mária nevű leányának.

5) Dombi István a legfelsőbb osztálynak: az Oratoriának volt a praeceptora, a más három pedig alsóbb osztályok tanitói, meg adsessorok.

6) "Series Titulorum Ministrorum...Anno 17o7 conscripta" cimzéssel kezdődő kéziratos könyv, amelybe Tűri az üresen maradt laprészleteket felhasználva, irta bele feljegyzéseit.65/B. 66/A, 69/A. lev. (A kolozsvári ref.koll. lev.tárában használtam.)

Már e sorokból is kiviláglik, hogy kisebb-nagyobb kamarák alkották az internátus férőhelyiségeit. Valószínű, hogy a szobák eléggé zsufoltak lehettek, hiszen a Geneva nevezetű kamra, amelyben Tűri 1766-tól kezdve egy esztendeig lakott, tiz ifju számára szolgált szállásul; s mivel itt egy Kacsó nevű részeges szobafőnök a hozzá beosztottakat is iváshoz szoktatta, ezért nagyon jól megérthető Apáczai elhatározása, hogy tanitványait a borivás veszedelmétől megóvandó, ezért is akart minden áron az iskola közelségében lakni.

Egy-egy tanulónak tehát sok nehézségen, sőt kisértésen kellett magát átküzdenie, amignem révbe jutott. A távoli Fogarasból felvergődött Fogarasi Mátyásnak is mindezeken át kellett esnie, de ennek ellenére mégsem lett méltatlan tanitványa Apáczai professzornak és Porcsalmi lektornak. Bizonyság erre, hogy Apáczai 1658-ban vele mondatta el a nyomtatásban 8 levélnyi terjedelemben megjelent "Disputatio philosophica de mente humana" tárgykörből vett s Regius utrechti orvos-professzor tételét cáfoló iratát.[7]

Fogarasi mint jeles diák 1658 december 31-én elnyerte a syntactica osztály praeceptorságát.[8] E tisztséget azonban mindössze csak közel félesztendeig viselte, ugyanis a dési iskola igazgatására vitetett, ahol 1659 május 22-én már beköszöntő beszédét is elmondotta. Ebben az iskoláról, a tanulók és tanitók kötelességéről értekezett.

A hat osztályra tagozódó iskola élén a rektor állott, melléje négy diák volt beosztva, akik az iskolába járó gyermekeket, mignem az igazgató e deákokat tanitotta. A scholamester fizetése esztendőnként 500 darab kősó volt a désaknai bányából s emellett ingyen kosztja az elsőpap asztalánál.[9] Tehát eléggé tisztességesen javadalmazták.

A tudós Pápai Páriz Ferenc naplójában arról emlékezik meg, hogy ő, aki Pápai Páriz Imre dési elsőpapnak és esperesnek volt a fia,[10] mint 10-11 esztendős gyermek Fogarasinak tanitványa lévén,

---

7) Bán Imre: Apáczai Csere János. 478-85.

8) Apáczai-album. 32. (A ref. egyházkerület őrizte meg.)

9) Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye nevelés- és oktatásügyének története. Deés, 1896. 145-46.

10) Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Dés, 1890. III. 129.

az első évben a latin nyelvtant tanitotta nagy hozzáértéssel s Cicero: Cato maior de senectute cimű munkáját fordittatta nagy alapossággal. A második esztendőben már a versirást is gyakoroltatta.[11] Az 1661.esztendő tavaszán a betörő török-tatár sereg elől Pápaiék,valamint Fogarasi is Besztercére menekült, majd innen 1662-ben a marosvásárhelyi iskolához hivatott meg, ahol igazgatói hivatalát május 22-én ugyanazzal a beköszöntő beszéddel foglalta el, mint amelyet Désen is elmondott.[12] Bán Imre megállapitása szerint e beköszöntő tartalmából Apáczai beszédeinek kétségtelen hatása nyilvánul meg. Szavaiban enélkül is hivatkozik Apáczaira és Porcsalmira, mint szeretett mestereire.[13]

A marosvásárhelyi iskolában három esztendeig tanitott, kötelességét nagy lelkiismeretességgel teljesitvén. Tanitásához használt kézikönyvei: az Etymologia osztályban Terentius Christianus, a Syntactica és Poetica osztályban Vergilius Evangelizans, Bucanan zsoltárok, a profán Vergiliusból pedig szemelvények,[14] miként ezek Kolozsvárt, sőt Fehérváron is használatosak lehettek.[15] Ezeken kivül ismeretes, hogy a Rhetorica, Logica és Theologia évfolyamain héber nyelvet s Dávid zsoltárainak héberül való olvasását tanitotta, Cicero: De oficiis, Vergilius Evangelizans s Terentius Christianusból szavaltatott.[16] Vásárhelyről 1665 április 23-án a makfalvi egyházközség papságára távozott. Itt azonban nem maradt sokáig, mivel 1670-től 1678-ig Koronkán találunk egy Fogarasi Mátyás nevezetű prédikátort.[17] Külsőországokbeli akadémiákon nem járván, városi, vagy mezővárosi ekklézsiában ezért nem nyerhetett lelkipásztori tisztséget.[18]

---

11) ItK. 1892: 389.

12) Koncz József: A maros-vásárhelyi ev.ref. koll. története. M.-vásárhely, 1896. 46-48; 81-88.

13) Bán Imre. 542.

14) Koncz József: A marosvásárhelyi evang.reform. kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 46.

15) Lásd előbb Bethlen Miklós tanulóéveiről irott cikket!

16) Koncz. 569.

17) Névkönyv az erdélyi ev.ref. anyaszentegyház számára. 1903:XXV. 1.

18) Szerző: A dési ref. iskola XVII. és XVIII.szdbeli igazgatói és tanitói. Kolozsvár, 1941. 5-6.

Az erdélyi falusi papság értékelésére nagyon kevés emlék maradt reánk, éppen ezért örömmel kell fogadnunk a Fogarasiról fennmaradt nehány vonást, mert hiszen ebben is bizonyságát látjuk annak a buzgó törekvésnek, amellyel Apáczai az eldugott helyekre kerülendő egyházi vezetők értelmi és lelki szinvonalának emelésére is minden odaadással törekedett.

Fogarasi életének lefolyásáról semmi bővebb adattal nem rendelkezem, de nagyon valószinű, hogy alig volt más, mint a falusi papok legtöbbjénél már megszokott küzdelem a megélhetésért, kiváltképpen ha tekintetbe vesszük a hajdani bőséges gyermekáldást és amellett a pestis, a himlő, a vérhas és más szörnyűséges betegségek pusztitásait. Jóllehet a koronkai egyház irataiból megállapithatólag az ott birtokló Toldalagi-család majdnem mindég eléggé megértő patrónusként teljesitette erkölcsi kötelességét, miként Toldalagi Mihály portai főkövet és emlékiratiró klenódiumadományozásaiból is látjuk. Az ő János nevű unokája volt Fogarasi idejében a falu ura, kinek felesége: váradi Stepán Erzse[19] hasonlóképpen buzgó református családból származott.

19) Gen.Füz. 1904: 70. és 1905: 82-87.

Kézdi-Vásárhelyi István

A tanitványoknak kevésbbé kiválóbbjai után is nyomozva, igy találtam, hogy a kolozsvári kollégiumban a Classis Elementarianak, vagyis a kezdő osztálynak praeceptorául 1658 május 20-tól kezdődőleg Kézdi-Vásárhelyi István nevű diákot rendelte Apáczai professzor.[1] E közülményből bizonyos, hogy jótanuló, de nem kiváló ifju, mert ellenkező esetben magasabb osztály köztanitóságát nyerte volna el.

A XVII. század folyamán hasonló nevű férfiura nem egyre akadunk, mert hiszen a város-jellegű Kézdivásárhely sok értelmes embert termelt ki magából. Éppen ezért legelőször is a Sámbár Mátyással vitázó, nyughatatlan vérmérsékletű Kézdivásárhelyi Matkó Istvánra gondolhatnánk, akiről tudjuk, hogy valóban tanult a kolozsvári kollégiumban is, ámde Apáczaival pontosan egyazon évben jövén a világra, mégsem tételezhető fel, hogy tanitványa lett volna. De nem vehető tekintetbe a széki egyházmegye XVII. század derekatáján élt Kézdivásárhelyi István nevű esperese sem, minthogy ez már 1649-ben Rettegen volt lelkipásztor.[2] Ha azonban azt a körülményt figyeljük meg, hogy a keresett ifju a kollégiumban osztálytanitóként mindössze csak egy félesztendeig tanitott, vagyis 1658-december 31-től már Szentgyörgyi János az utóda,[3] föltétlen valóságképpen kell megállapitanunk, hogy ekkor vagy rektorságra, vagy még inkább falusi papságra vitetett.

Tekintettel arra a körülményre, hogy a kolozsvári schola ekkor már nem volt többé a fehérvárinak partikulája, hanem maga is anyaiskola, honnan a tanulmányaikat végzett diákok egyenesen pap-

1) Apáczai-album.

2) Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. V., 525.

3) Apáczai-album.

ságra is mehettek, ennek következtében Észak-Erdély, meg a Mezőség, sőt a Székelyföld is innen hozhatott prédikátorokat. De ha arra is figyelemmel leszünk, hogy a tatár khán az 1658 nyarának végén Fehérvárt és környékét felégette s ezért a tanulóseregnek is menekülnie kellett onnan, azután meg ehhez számithatjuk hozzá, hogy az Erdélybe rontó hadak a vidéken mindenfelé szerte is raboltak, gyilkoltak s a helyben talált lakosságot rabként hurcolták el, ezért nem csodálandó, ha a prédikátorok száma is erősen megfogyatkozott.Ennek következtében számtalan papi állás kinálkozván, a netalán szerényebb képességű, vagy szegényebb sorsu diákok kapva kaptak egy-egy élhetősebb állomás megszerzésén. A szorványos adatokból ezért mutathatjuk be,hogy Karácsonfalvi Zakariás a Poetica, Malaczkai Mátyás a syntactica, Nimethi Márton a Rudimentaria s Kézdi-Vásárhelyi István az Elementaria osztály préceptora egy - szerre vált meg kollégiumi osztálytanitói tisztétől.[4]

A Szereda-Szentanna (ma Nyárádszereda) egyházközség történetében arra bukkanunk reája, hogy a kollégiumból való kibucsuzást követő esztendőben, vagyis 1659-től Kézdivásárhelyi Borbély István szegődött a prédikátorságra.[5] A fentebb elmondott közállapotok, valamint az évszám egyezése arra csábitnak, hogy e két adatot ugyanegy személyre összpontositsuk.

Szereda-Szentanna a Nyárád folyó völgyének középső hajlásában terül el, szemközt a völgy tulsó oldalán fekvő Nyárádszeredával,a vidék központjával. Földesura a szárhegyi Lázár-család volt, amely - az ekklézsia története szerint - nem volt fukar egyházának s igy a papnak s a mesternek támogatásában sem. A földesurtól és más kisebb birtokostól adományozott buzán, zabon s ezenkivül az önként adott dézmákon és malomvámokon felül - az irásos bizonyiték szerint - az 1659-ben szegődtetett uj pap járandóságául állapitották meg: "fát egy-egy szekérrel, aki fát nem adhat d.12. Hat ekét az egész megyéből (egyházközségből) ugarlásra is, ősszel is aszerint. Minden házas embertől d.10. Hat kaszást az egész megyéből. Kereszteléstől egy tyuk, egy kenyér. Esketéstől,aki bért nem adott, kell adni fl. 1. Aki béradó ember volt, egy szekér fát, akár pénzt, d. 12, a praedicator válassza, melyiket akarja."[6]

---

4) I.h.

5) Az erdélyi ev. ref. egyházkerület Névkönyve az 1902-ik évre. XVII. l.

6) I.h.

A földesuraktól önként adott járandóságokkal együttesen türhetően jó javadalmazás ellenére sem tudtam megállapitani,hogy Kézdi-Vásárhelyi István itt miért maradt csupán egy esztendeig? Utána ugyanis az az Uzoni Balázs következett prédikátorul,aki Kolozsvárott iskolatársa és Apáczai életének utolsó évében a kollégium szeniora volt.

Kézdi-Vásárhelyi vándorlásairól semmi adatom nincsen, annyi azonban bizonyos,hogy külső országokban nem járt. Igy azt sem tudom,hogy az Apáczaitól tanusitott kötelességtudást és terjesztett szabadabb szellemet milyen mértékben vette át és miképpen gyümölcsöztette?

Csak még egyetlen adatot találtam, amelyet vele merek összefüggésbe hozni.Ugyanis Baróthi István vajdaszentiványi pap és esperes 1678 november 21-én a kolozsmegyei Oroszfáján kilenc papjával együtt megjelenvén, egyezségre lépett oroszfáji Mikó Miklós földesurral, megállapodván, hogy azt a harangot haranglábastól együtt átadja az egyházközségnek,"mellyet eo Keglme suis p[ro]prijs sumptib[us] csinaltatot volt az el multt haboru üdőkb[en]: es allitot volt fel" egyik jobbágya háza elé, "mellyet alithatnank parochiánk melle, az holott most az oroszfai Pap haza epitetett az Templo[m]hoz kőzel. Hogy ne kelletnék ilyen meszszére jarni harangozasi alkalmatossággall az p[rae]dicato[rn]ak az nagy sarokon." Az egyezséget aláirt papok között látjuk Kézdi Vásárhelyi István ujlaki prédikátort is.[7]

Ez a falu, amely ma Mezőujlak nevet visel, Kolozsmegye alsó kerületében, a mezőörményesi járásban feküdt, a Mezőségnek északkeleti részén terülvén el. Valamikor tiszta magyar lakósságának száma a különböző bajok, csapások miatt mára már nagyon megfogyatkozott.[8]

Valószinű,hogy Kézdi-Vásárhelyi István is ugyanazt a hányatott életet élte,amely különösen a XVII-XVIII. században a papmarasztás nem éppen áldásos rendszere miatt legtöbb falusi prédikátornak

7) Az okirat eredetije a SzNM levéltárában, a vegyes eredetűek között.

8) Névkönyv az erdélyi ev. ref. egyházkerület számára. 1894. 17.

kijutott. Igy azután hacsak kiváló tehetsége és képzettsége révén nem vergődhetett volna fel valamelyik nagy ekklézsiába, a papnak s a mesternek minden tavasszal készülnie kellett, hogy netalán uj megállóhelyet keressen magának s családjának. Minthogy tehát a lelkipásztoroknak, különösen ha népes házatájuk volt, azon kellett igyekezniök, hogy hiveik kegyét keressék s ezért feladatukhoz hiába is kezdettek volna a legszabadabb szellemű elgondolással, a csökönyös maradiság mindent elgáncsolt volna.

Kézdi-Vásárhelyinek is ez volt-e a sorsa? Nem tudom, csak sejtem.

K ö p e c z i J á n o s

"Johannes Kopeczi Ungaro-Transylvan[us]" leydai egyetemi hallgató 1668 julius 16-án tartott vitatkozását három professzorán kivül apjának:Ajtai János középajtai papnak s Miklósvár és Bardóc fiuszék esperesének ajánlotta.[1] Ez az Ajtai János csak később tért haza szülőfalujába, mert hiszen 1648-ban is még Köpecen volt egyházi szolgálatban.[2] János nevű fia is tehát itt jött a napvilágra. Születésének éve, mind a groningai, mind pedig a leydai egyetem anyakönyve szerint 1639. volt.

Köpeczi János hazai iskoláit bizonyosan Gyulafehérváron végezte, illetőleg Apáczainak 1656. esztendőben Kolozsvárra történt rendelésekor vele együtt ő is ide jött át; tehát a klasszisokat elvégezve, ekkor már studiosus volt. Bethlen Miklós önéletirásában őróla is megemlékezik, mondván,hogy 1658-59-ben tanulótársa volt.[3] Kétségtelenül igyekvő, derék ifju lévén, Apáczai ezért az 1658. év juliusától kezdődőleg "syntaxeos praeceptor"-nak rendelte.[4] Bizonyosnak mondható, hogy Apáczai volt az ut, amely őt Descarteshoz[5] is elvezette.

Apáczai halála után egynehány évet még a kolozsvári kollégiumban töltött, s innen bujdosott ki azután külsőországokbeli egyetemekre. Előbb Franekerában, azután 1665 január 23-án 25 éves korában mint "Johannes Köpeci Trans(ilvanus)" Kabai Gerhard és

---

1) RMK. III. 2433.

2) MKvSzle. 1930: 14.

3) Bethlen Miklós önéletleirása. Pest, 1858. I. 249.

4) Apáczai Album. /Az egyházkerület őrizetében./ - Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1876. 31.

5) Turóczi-Trostler József: Magyar Irodalom. Világirodalom. I., Bp. 1961, 180, 186. - M. Zemplén Jolán:A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp. 1961. 220.

Dadai János tanulótársaival együtt iratkozott be a groningai egyetem teológiai karára.[6] Itt azonban csupán egy félévig hallgatta az előadásokat, mert itteni diáktársai közül ugyanennek az esztendőnek augusztus 11. napján Leydában Szent-Györgyi Mihály a teológiai karra, továbbá Pataki István és Köpeczi János a filozófiai, meg a teológiai karra jelentkezett felvételre.[7]

Leydai tanulmányainak eredményéről csak két izben tartott beszámolójából van tudomásunk. Az egyik vitatkozását 1666 junius 22. és 23-án De Raey János orvosdoktor és filozófiai-professzor irányitása mellett tartotta "De Cometis" tartalommal.[8] M. Zemplén Jolán ismertetve e 18 levélnyi terjedelmű munkácskát, leginkább azt hangoztatja, hogy "lényegében (a) fizikai rész végén levont következtetések (a legdöntőbbek), amelyekben nemcsak azt szögezi le, hogy az üstökösök éppúgy nem csodák, mint a nap- vagy a holdfogyatkozások, hanem az egész fizika szempontjából fontos végkövetkeztetéshez is eljut: Anyag és mozgás teljesen elegendők minden természeti jelenség megmagyarázására, semmi szükség a külön - féle forma szubsztancialisokra. ...Köpeczi itt az egész kartéziánus fizika legpozitivabb, leginkább előremutató alapelvét ragadta meg és fogalmazta meg egészen világosan. Azt az elvet, amely nem avult el a kartéziánus törvényekkel, vagy fénytanának egyes tételeivel és ezért Köpeczi diszertációját a magyarországi fizikai-irodalom egyik jelentős alkotásának tekinthetjük."[9]

Közel két esztendei leydai tanulás után Coccejus Jánosnak, az egyetem rektorának elnöklése alatt, 1668 julius 16-án megtartotta orvosdoktori vizsgáját: "Disputatio Medica Inauguralis, Continens Positiones varias per universam Medicinam."[10]

Köpeczi 1670-ben hazájába visszatérve, a sárospataki kollégium professzorává lett. Magyary-Kossa megállapitása szerint régi protestáns orvosaink igen gyakran vállaltak tanári állást s e mellett az orvosi gyakorlatot sem hanyagolták el. "Könnyű elkép-

---

6) Miklós Ödön: A groningeni egyetemen tanult magyarok névsora. /Dunántuli Protestáns Lap. 1917: 202./

7) Archiv N. F. XVI. 214.

8) RMK. III. 2342.

9) M. Zemplén. 229-230.

10) RMK. III. 2433.

zelni, hogy a protestáns iskolák neveltjeire minden tekintetben milyen előnyös lehetett az, hogy olyan emberek kezére voltak bizva, kiknek nemcsak filozófiai, nyelvészeti, hanem orvosi és általános természettudományi képzettségük is volt s hozzá még egytől egyig világot látott, német, angol, francia, holland egyetemeken, kiképzett emberek voltak."[11]

Köpeczinek azonban Báthori Zsófia, Sárospatak urnőjének türelmetlen vallási magatartása következtében tanártársaival és diákjaikkal együtt el kellett hagynia e jeles iskolát, sőt a tanári pályától is megvált. 1673 május 13-tól kezdődőleg Apafi fejedelem tisztességes járandósággal javadalmazott udvari orvosává tette meg s mint ilyennek nagy elfoglaltsága lehetett, mert a fejedelmi családban egyre-másra sok betegség jelentkezett.

Részletes jegyzék maradt fenn arról, hogy a fejedelemasszony "házipatikaszerei"-t revideálva, jegyzékbe szedte.[12] További sorsát nem ismerem, csak annyi bizonyos, amit Bethlen Miklós megőrizett róla, hogy "derék medicinae doctor, Apafi fejedelem udvari medicusa."[13]

---

11) Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. III. Bp. 1931. 1449.sz.

12) I.h. III. 1511. sz.

13) Bethlen Miklós. I. 249.

Szentgyörgyi Beke György

Apáczai scholabeli tanitványai után nyomozva, most Szentgyörgyi György nevénél álljunk meg, mint aki az Apáczai-albumba bevezetett praeceptorok névsora szerint 1659 juliusától kezdődőleg a Classis Poetica köztanitóságával bizatott meg.[1] Az a körülmény, hogy Apáczai méltónak találta arra, hogy már a legelső adódó alkalommal is a legmagasabb osztály után, tehát a rangsorban mindjárt Csernátoni Pált követőleg őt jelölte ki, bizonyitja kiváló képességeit, tudását és szorgalmát. Valószinű, hogy továbbra is itt tanult és tanitott Apáczainak az 1659. év utolsó napján bekövetkezett halála után is.

Eredetét keresve, Háromszék levéltárában találtam egy 1770 julius 21-én Sepsiszentgyörgyön kelt iratot,amelynek tartalma szerint árkosi ns. Benkő György és sepsizoltáni ns. Czerjék Ádám tanuvallatást tartattak ns. Kolosvári István kolozsvári orvosdoktor özvegye ns.Kozma Éva kolozsvári lakosnak Sepsiszentgyörgy városában az Eregely nevű határrészben levő Beke-féle jószágának eredetére vonatkozólag.Az első tanu "Reverendissimus D[omi]nus Joannes Vásárhelyi de eadem Annor[um] 69, Parochus Oppidi S. Szt. György Helveticae confessionis". Vallomása szerint: "E declaralt Beke familia ide valo Sz: Györgyi ős Gyökeres familia volt, melyet mind régi levelekből és denominatiojokbol, mind pedig, hogy én is afféle Beke Just Jure perennali itten birok, tudom." A többi tanu is megerősitette Vásárhelyi vallomását.[2] Jóllehet a család unitárius és református ágra oszlott, mégis egy és azonos törzsből fakadt, igaz, hogy - tudtommal - Kolozsvárt csak az uni-

1) Apáczai-album. /A kolozsvári ref. egyház gyüjteményében használtam./

2) A SzNM-ban a háromszék-megyei levéltárban 243.-1770. szám alatt található.

tárius ág telepedett meg s ezért Szentgyörgyi Györgyöt aligha a rokonság, hanem a kiváló professzor tanitása vonzotta volt ide.

Itthoni tanulásának befejezése után külső országokba való indulása 1666 május 26-a utáni napokban történt. Ugyanis erről a napról keltezett nyugtatványa szerint Szentgyörgyi Beke György Apafi fejedelem és felesége alumnusaként akadémiákra való felmenetelére 300,lejövetelére pedig 200 tallérnyi ösztöndijat kapott.[3]

Ezután mintegy tizennégy hét mulva,vagyis 1666 augusztus 26-án a leydai egyetem anyakönyvében látjuk feljegyezve "Georgius Szentgyorgyi Transylvanus (Annorum) 26, T(heologiae studiosus)" nevét.[4]

E bejegyzés alapján megállapitható, hogy 1639 végén, vagy 1640 legelején született. Hazája: Erdély, szülőföldje - amint már láttuk - Sepsiszentgyörgy városa.

Szentgyörgyi alig nézett körül Leyda (Lugdunum Batavorum) városában, beiratkozása után sürgős kötelességének tartotta, hogy levelet küldjön haza jóltevő pártfogójának: Bornemisza Anna fejedelemasszonynak. Irása 1666 szeptember 1-én kelt és azt Sepsi-Szentgyörgyi Beke György néven irta alá. Soraiban arról számolt be, hogy Magyarországról haton jöttek fel Hollandiába.Társai Debrecenből, Patakról, Berekszászról indultak utba, de - ugy látszik - Leydába csak Köpeczi Jánossal ketten jöttek át. Egy szálláson is vannak, de külön szobában. Utjuk szárazföldön és tengeren keresztül három hónapig tartott s az akkori kor közvetlenségével mesélte el, hogy a tengeren sem érzett semmiféle rosszullétet, miként a társai közül egynémelyek.[5]

Ő azután a leydai egyetem mellett - bizonyosan kiváló tanárai miatt - állhatatosan kitartott. Ugyanis Coccejus professzor elnöklése alatt 1668 juliusában ugyanitt "De Necessitate Satisfactionis Christi" tárgykörből "Georgius B.Szentgeorgi Transylv." néven tartotta az általunk elsőként ismert vitatkozását.[6] De már egy esztendő mulva: 1669 junius 18-án nemkülönben Leydaban de le

3) SpFüz. 1865: 693.

4) Archiv N. F. XVI. 214.

5) Szabó Károly: Adalékok a magyar protestáns egyház és irodalomtörténetéhez. /PrK. 1889: 156./

6) RMK. III. 2435.

Boe Sylvius Ferenc orvosprofesszor és rector magnificus, valamint az egyetem tanácsa előtt elmondott teológiai doktori fokozatra felavató disputációját "De Thesibus ex universa pene Theologia depromptis" tárgykörből "Georgius Beke Szentgyorgyi Siculus" néven jelentette meg 4 sztl levelen.[7]

Első vitatkozását egyedül Bornemisza Anna fejedelemasszonynak, az utóbbit Coccejus professzornak ajánlotta. Ebből a körülményből következik, hogy a fejedelemasszony alumnusaként tanult az akadémián,a Coccejusnál megszerzett doktorátus pedig azt bizonyitja, hogy tanárának elveit valló, jeles tanitvány volt, mert máskülönben nem érdemesitette volna a legmagasabb egyetemi fokozatra. Természetes azonban, hogy az elinditást mégis csak Apáczainál kell keresnünk, aki nemcsak a tudományok iránt, hanem a scholasticus megkötöttségek alól való felszabadulás irányában is megnyitotta az eszes ifju gondolatvilágát.

Koncz József kutatásai alapján tudjuk, hogy 1670 március 13-án rendelték a marosvásárhelyi particula igazgatására. Hivatását itt 1670 április 1.-től 1671 december végéig teljesitette. Ekkor Káposztásszentmiklósra vitték papnak.[8] Nevére azután 1673 december 2o.-án találtam reája, mint a Nadányi János enyedi professzor ellen tartott vizsgálat ügyében kijelölt bizottság egyik tagjára.[9] Ez a rendelkezés tehát tekintélyes egyéniségét bizonyitja. Utolsó adatom róla, hogy Marosvásárhely 1678-ban lelkipásztorául választotta, ahol még 1689-ben is szolgálatot teljesitett.[10] Róla különben Bethlen Miklós ugy emlékezik meg, mint theologiae doktorról és jó prédikátorról.[11]

Nem tudom megérteni, hogy ez a kitünően képzett, jeles férfiu harminc esztendős korában miért is hallgatott el? Egyetlen más munkáját sem ismerjük, pedig mind itthoni, mind hollandiai jeles professzorának tanitásai után elvárható lett volna a méltó folytatás.

---

7) RMK. III. 2492.

8) Koncz József: A marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium története. M.-Vásárhely, 1896. 49.

9) Dézsi Lajos: Nadányi János történetiró életéhez. ItK.1900:67.

10) Koncz. 49, 102.

11) Bethlen Miklós önéletirása. Pest,1858. I.249.(és BP.1955.163)

Uzoni Sz. Balázs

Az Uzonira vonatkozó felkutatható adatok nagy részét Koncz József[1] és Zoványi Jenő[2] már összegyüjtötte, forrásaikat azonban most is megismételjük, hogy az ő alakja se hiányozzék az Apáczai-tanitványok sorából.

Hihetőleg a fehérvári kollégiumban végezte tanulmányait s innen vitték a küküllőmegyei Bonyhára iskolamesterül. Itteni szolgálata közben 1656-ban forditotta le latin nyelvből Diest Henrik "Öt sima kövekkel fel ékesitett David paritjaja" cimű munkáját, amelyet 1658-ban a gyulafehérvári tipografiában ki is nyomatott. E könyvnek ma csak egyetlen, cimlapnélküli példánya ismeretes,[3] de megtalálható árva Bethlen Kata könyvtárának Bod Pétertől összeállitott jegyzékében is.[4] Ajánlását Kemény Simonhoz, a majdani fejedelem fiához, Udvarhelyszék főkapitányához,[5] intézte; mondandóit azután igy fejezte be: "Irtam Bonyhán, 1656 esztendőben Pünkösd hovának 20-dik napján. Nagyságodnak méltatlan és alázatos, de hűséges Oskola Mestere Uzoni Sz. Balás." Ebből az gyanitható, hogy a nyomtatás költségeit patrónusa fizette.

Falusi tanitóskodása után 1658-ban visszatért a kollégiumba, de már nem a Basirius igazgatása alá került fehérvári scholába, hanem Kolozsvárra, ahol még az előbbi tanulása során megismert tu-

---

1) Koncz József: Egyháztörténeti adalékok. PrK. 1888: 337. és A maros-vásárhelyi evang. reform. coll. története. M.-Vásárhely, 1896. 45, 493.

2) Zoványi Jenő: Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetből. Sárospatak, 1887: 63-70. és Néhány kiegészitő adat. PrK. 1888: 446.

3) RMK. I. 930.

4) EM. 1912: 168.

5) Lázár Miklós: Erdély főispánjai. Sz. 1887: 400.

dós Apáczai professzor irányitása mellett töltött nehány ujabb esztendőt.

A megjelent könyvével tekintélyt szerzett Uzonit a diákság bizalma - valószinűleg Apáczai buzditására - még ugyanebben az esztendőben szeniorrá választotta meg.Önéletirásában Bethlen Miklós elmondván, hogy őt 1658-ban az apja Kolozsvárra vitte továbbtanulásra s "az uj farkas-utczai collegiumban nappali tanulószállásul a kapu felett való házat rendelték, melyben a senior Uzoni Balázs lakott."[6] Bárha nem tartom valószinűnek, hogy az 1658.esztendő elején már mindjárt elnyerte volna e tisztséget, mert soha sem volt szokásban,hogy azt hosszabb időn keresztül ugyanegy személy töltse be, ugyanis Apáczai elhunyta után - Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyve szerint - egy bizonyos peres ügyben 1660 február 23-án Uzoni még mindig mint senior a lektorokkal együtt képviselte a kollégiumot és a diákok társaságát,a cetust.[7] Ez pedig máris közel két esztendőnyi időt ölelne fel.

A kollégiumból történt kibucsuzása után azonban mégsem ment külsőországokbeli akadémiákra, mint ahogyan készültsége és eddigi pályafutása után várhattuk volna. Lehetséges, hogy az ország sulyos helyzete s netalán áldozni kész pártfogó hiánya miatt inkább a marosvásárhelyi partikula igazgatását vállalta el,amely állását 1660 november 15-től 1661 április végéig - az iskola előhaladásán hűségesen fáradozva - töltötte be. Innen azután a szeredaszentannai (mai nevén nyárádszentannai) egyházközség vitte ki prédikátorul. Itt most már patrónusa fiának: Lázár Imrének nevelésével is megbizatott. Hihetőleg 1665-ben távozott el ebből az egyházközségből.[8] 1668-ig Gyalakuta-kelementelki lelkipásztor, mint ilyen az uj püspök (Kovásznai Péter) választása ügyében 1668 november 19-én Szászmedgyesről levelet intézett Teleki Mihály fejedelmi tanácsoshoz.[9] Majd a kelementelki egyházközség nevében bizonyosan ő folyamodott Apafi Mihályhoz; ugyanis szövérdi Gáspár János marosszéki főkapitány e gyülekezet tagjait a gyalakuti templom épi-

6) Bethlen Miklós Önéletirása. Pest, 1858. I. 244.

7) Városi tszéki jzkv. 1660, 221. (KLt.)

8) Az erdélyi ev. ref. egyházkerület névkönyve az 1902.évre.XVII. l.

9) OLT. Teleki levelek.

tési munkáiban való részvételre akarta kényszeriteni.Ennek következtében azután 1666-ban tanuvallatás tartatott, amelynek eredményeképpen a fejedelem elismerte a kelementelkiek tiltakozásának jogosságát, minthogy a vallomások azt bizonyitották,hogy az utóbbi soha sem volt Gyalakutának leányegyháza.[10] Időrendben ezután Bethlen Miklóstól arról értesülünk,hogy birtokán,Bethlenszentmiklóson meg akarván szervezni a református gyülekezetet, 1667-ben papilakot épittetett s abba a következő esztendőben egykori iskolai diákfőnökét:Uzoni Balázst hozta prédikátornak. Elmondja róla, hogy ő fundálá a szentmiklósi ekklézsiát s bár csak honn tanult emberben sok akadémikust tudományával, buzgóságával meghaladó,merő apostol-ember lévén, naponként három helyen is összesen hatszor könyörgött. Ezenkivül "scholát is csináltata vélem, és mind férfi, mind leány gyermekeket tanitott."[11] Tehát mind buzgóságban, mind céltudatosságban méltó tanitványa volt Apáczainak.

Uzoni élete valóban rövidre szabatott. Hivatásának odaadó szolgálata közben szerezhette gyógyithatatlan asztmáját, amely végzett is vele. Zoványi szerint 1673-ban már néhaiként emlékeztek meg róla.

---

10) Névkönyv. 1904. XX. 1.

11) Bethlen im. I. 377.

V á r a d i M á t y á s

Bán Imre Apáczairól irott munkájában nagyszerűen észre vette, hogy a közvetlen tanitványok között, akiket Apáczai alig három esztendeig tartott fehérvári, valamint három és fél évi kolozsvári működése idejéből felfedezhetünk, nemcsak jeles államférfit és irót (Bethlen Miklóst), kiváló logikust és teológust (Mártonfalvi Györgyöt), derék nevelőt és szervező lelkipásztort (Uzoni Boldizsárt és Fogarasi Mátyást), hanem a természet- s orvosi tudományokban képzett férfiakat is találunk.[1] Ez pedig nagy előrelépés volt a valószerű tudományok haladása irányában, hiszen iskoláink eleddig többé-kevésbbé mindég csak a dogmák keretei között elmélkedő teológusokat nevelték. Igaz, hogy eredetileg a fehérvári enciklopedikus ismereteket hirdető tanárok rakták le az alapokat, akiknek tanitványaiként bölöni Sikó János, Apáczai külsőországokbeli tanulótársa és a kolozsvári kollégiumban tanitott egyik előfutára már maga is orvostudományos érdeklődésű volt, de a kurta életű s azalatt is netalán betegeskedő Sikónál sokkal nagyobb hatással volt a nagy akaraterejű, széles látókörű és lelkesedéssel buzditó Apáczai.

Nadányi János, Bornemisza fejedelemasszony rokona, biharmegyei főember gyermekeképpen a külsőországokbeli akadémiákon főképpen jogot hallgatott, hazajöve pedig az enyedi kollégium egyik tanári állását nyerte el, de tanitási módszere s természete diákjai előtt egyáltalában nem volt kedvelt. Igazi érdeklődési köre talán nem is az elvont, mint inkább a természettudományokhoz vonzotta. Ezért fordithatta le s adta ki 1669-ben Kolozsvárott Mizáld Antal orvosnak "Kerti dolgoknak le-irása" cimű nagy munkáját.[2] Apáczai tanitványa volt a Bethlen Miklóstól is emlegetett Köpeczi János,

1) Bán Imre: Apáczai Csere János. 541-48.

2) RMK. I. 1087.

Ajtai János középajtai pap,Miklósvár és Bardóczszék esperesének a fia, aki 1668-ban julius 16-án Leydában tartotta orvosdoktorrá avató vitatkozását,[3] majd hazajöve, itthon keresett orvosként működött. A nagytudományu, szorgalmas munkásságu, jeles orvosdoktor és enyedi kollégiumi professzor Pápai Páriz Ferenc,[4] Báthori Zsófia udvari papjának a fia, ha életkora miatt nem is lehetett,közvetlen tanitványa, ellenben ugyancsak Kolozsvárt, meg Désen is Apáczainak részben felügyelete alatt,részben pedig saját neveltjeinek oktatása mellett indult neki a tudományos életnek.

Az alábbiakban még egy, eleddig figyelemre nem méltatott tanitványt is be tudunk mutatni. Ez hasonlóképpen az orvostudományt választotta életpályájául. Neki is hihetőleg a "Magyar Encyclopaedia" adhatott komoly buzditást a valóságos (reális) tudományok iránt való érdeklődésre.

Ezek után tehát egy olyan diák nevét fogom felidézni, akinek életefolyásából bárha csak egy-két sarokpontot tudtam felkeresni, de ez is hirdeti Apáczainak nemcsak tudós, hanem tudatositó nevelői hatását is, amely irányitást adott a tanitvány tehetségének.

Váradi neve legelőször 1658 december 27-én bukkan elénk.Ugyanis Apáczai ekkor régi barátjához,ifjabb Geleji Katona István székelyudvarhelyi pap és espereshez levelet intézett, amelyből megtudjuk, hogy barátja "szerelmes gyermeke halálából, sok kárvallásából és mostani szonyoruságából származott szomoru állapotja"[5] miatt - a megmaradt szorványos adatokból láthatólag - könyvtárát, vagy legalábbis annak egy részét Kolozsvárt áruba, talán árverésre bocsátotta. Egyik-másik könyv sorsáról Apáczai beszámolva, irja, hogy "az Althusius egy deáknál vagyon".Ezt a kötetet most már harminc esztendővel ezelőtt megtaláltam a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában. A kötet bejegyzéséből meg lehet állapitani, hogy az eredetileg Geleji könyvtárának egyik darabja volt s 1658-ban Váradi Mátyás tulajdonába került.E kötetet azután 1659 május 1-én Apáczai három latin auctorral, ugymint Justinus Historicussal, Q. Curtius Rufussal és C. Sallustius Crispussal, bizo-

3) RMK. III. 2433.

4) (Dézsi Lajos: Magyar iró és könyvnyomtató).

5) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 158.

nyosan, mint az iskolában való tanitásnál nélkülözhetetlen tankönyvvel, elcserélte.[6] E tételünknél nagyon lényeges arra is figyelemmel lennünk, hogy Althusius János (1557-1638) jog- és állambölcsész, herborni tanár, Alstedius idősebb kartársa, majd emdeni városi ügyész, műveiben a népfenség elvének szószólója.[7] E munkája is, amelynek "Politica" cimet adott, hasonlóképpen ilyen értelemben iródván, a könyvet vásároló diák számára is a haladás szellemére mutatott reá s igy nemcsak Gelejinek lehetett "Charissimus librorum", hanem magának Váradinak s nemkülönben a könyvet cserélő Apáczainak is.

A Váradi után való nyomkeresés közben ha az Apáczai-albumba magától az Apáczaitól feljegyzett praeceptorok névsorát végignézzük, abban "classis rudimentaria" collaboratoraként találjuk az 1659. esztendő októberétől kezdődőleg tanitó Sóváradi Mátyást.[8] De hogy semmi kétségünk ne legyen nevének Sóvárad nevéből történt leegyszerűsödésére, bizonyságul mutatom be "Martinus Varadi de So Varad nunc (sc. 1771) in Bos residens ejusd[em] que Eccl[esiae Reformatae fungens Ludi Magister"[9] nevét, mint aki ha netalán nem is volt Váradi Mátyás leszármazottja, neve mégis mindenképpen megerősiti Apáczai e derék tanitványának személyazonosságát. Tehát a most kutatott Váradi Mátyás eszerint a marosszéki Sóváradról származott. Ez a falu a Csik-megyét elválasztó Csiki havasok délnyugati lábánál fekvő Szovátán alul 5 kilométernyi távolságra, a Kisküküllő jobb- és balpartján fekszik; az 1635.évi lustrában Sóváradgya néven fordul elő.[10] E község fekvéséből következtethetjük, hogy Váradi a triviális iskola osztályait Marosvásárhelyen járhatta s csak a felső évfolyamokra jöhetett át Apáczai keze alá.

Bárha a borsodi kánonoknak Erdélyre nem terjedt ki az érvé-

---

6) Szerző: Apáczai Csere János könyvtárának töredéke. MKvSzle. 1959: 79-85. E kötetben:

7) Dézsi Lajos: Világirodalmi lexikon. Bp. 1930. I. 93.

8) Apáczai-album. (A kolozsvári ref. egyh. lev.tárában használtam.)

9) Referada B. V. Bánffi: Catalogus nobilium Transylvaniae. Anno 1771. 46/B. lev. (A kolozsvári ref. koll. levéltárában használtam.)

10) A marosi egyházmegye története. (Melléklet az 1905-ik évi Névtárhoz.) LIII. l.

nye, mégis azt hisszük, hogy általános szokást örökit meg annak XXX pontja, amely szerint miként a lelkipásztor, azonképpen az iskolai tanitó is hivatalába nem léphet, mig a 2o-ik életévét el nem érte, illetőleg be nem töltötte.[11] Ez bizonyitja Váradi kitünő tanulóvoltát, minthogy 2o esztendős korában Apáczai már reá merte bizni a rudimenta osztály tanitását.

Apáczai nem egészen két hónap mulva: az év utolsó napján elhunyt, Váradi azonban továbbra is itt maradhatott Apáczai tanitási elveinek örökösei: Porcsalmi és Csernátoni oldalán. Az évek folyamán hihetőleg a magasabb osztályok oktatása bizatott reája. Ittmaradásának bizonyitékát látom abban a körülményben, hogy - amiként akadémiai vitatkozásainak ajánlásából megállapitható - Béldi Pál belsőszolnok-megyei főispán, a mezei hadak generálisa s Háromszék főkirály-birája, támogatását nyerve el, mehetett idegen országokbeli egyetemekre.

Valószinű, hogy az 1665. esztendő nyarának végén indult bujdosásra, ugyanis a leydai akadémia anyakönyvében 1665 november 19-én iratkozott be "Matthias Varadi Ung(arus, Annorum) 27. T(heologiae studiosus)", egyszerre Dési Mártonnal, Coccejus jeles tanitványával és Sárpataki Mihállyal, a későbbi kolozsvári lelkipásztorral.[12] Itt mindhárman a teológiai kar tantárgyait választották tanulmányaik tárgyául, hiszen akkoron minden tudomány alapját ezek képezték.

A külsőországokbeli emlékek között nevére gyakran reá találunk. Legelőször - természetesen - barátai vitatkozásait üdvözlő versei jelentkeznek. Igy Kabai Gellért 1666 május 16-án Utrechtben, Teremi P.István 1667 március 2-án ugyancsak Utrechtben, nemkülönben Liszkai P.András 1667 május 5-én ugyanott tartott disputációját köszöntötte.[13] Majd 1666 december 22-én Essenius professzor elnöklése alatt Utrechtben őmaga tartott vitatkozást a "De Votis" teológiai tárgykörből.[14] Ezek után azonban 1667 december 7-én ugyancsak Utrechtben már orvosi tárgyu disputációra állott ki, mint "Matthias Váradi Transylvanus" "De variolis et morbilis"

---

11) SpFüz. 1865: 80-88.

12) Archiv N.F. XVI. 214.

13) RMK. III. 2366, 2400, 2402. - Segesváry Lajos: Magyar ref.ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 20-21.

14) RMK. III. 2372.

cimen a himlőről és a kanyaróról adván feleletet.[15] A következő esztendőben egy 284 lapnyi terjedelmű 12° nagyságu magyar nyelven irt önálló munkája jelent meg, amelyet - mint Béldi Pál alumnusa - 1668 február 14-én Franekerában fejezett be. Cime: "Egö Szövetnek Avagy Rogyogo Fáklya"; ezt "A' Magyar Nemzet között szedegettetett Jésus Christus Aklaban legeltetendő Gyengébb Juhoknak ártalmas mételytöl valo megh oltalmazásokra" a katolicizmus ellen szerezte.[16]

A teológia légkörébe való visszatérése után megint csak az orvostudományokhoz fordult. Igy találjuk az 1669. év juliusában Franekerában elmondott orvossá avató vitatkozását a "De Phthisi", vagyis az aszkorról, a tüdővészről: arról a szörnyűséges betegségről, amely szeretett mesterét, Apáczait is olyan korán sirba vitte! E disputációja bárha mindössze csak hat lelkes nyi terjedelmű, azt sejthetjük belőle, hogy valamennyire mégis csak önálló munkája lehetett, mert hiszen elnöklő professzor nélkül, a rektornak de Grau Ábrahámnak, a filozófia s a számtan tanárának jelenlétében tartott nyilvános gyülésen adta elő.[17]

Itten még csak egyszer akadtam reája; ugyanis Felvinci Sándor leydai diák 1669 november 15 és 16-án mondott vitatkozását, a többek között Váradi Mátyás orvosnak is ajánlotta.[18]

Alig tudom feltételezni, hogy ez a szorgalmas, jeles ifju, aki - a jelekből itélve - Apáczainak nem lehetett méltatlan tanitványa, az orvosi laurus megszerzése után végleg elhallgatott volna!

Bod Péter szerint Váradi idehaza a kézdivásárhelyi papságot nyerte el.[19] Lehetséges, hogy hivei azért kivánták papjokul, mert hivatali elődje: Tolnai István is ugyanilyen képzettségű volt, akiről Bethlen Miklós önéletirásában ugy emlékezik meg, hogy leánya gyógykezelésére 1673 juliusában "hozaték medicust Kolosvári Tolnai Jánost (helyesen: Istvánt!), másképen theológiae doctort és professort, aki hires medicus is volt."[20] A fejedelmi udvarba is nem egyszer hivták gyógykezelés végett.

---

15) RMK. III. 2403.
16) RMK. I. 1064.
17) RMK. III. 2473.
18) RMK. III. 2480.
19) EM. 1912: 188.
20) Bethlen Miklós önéletirása. Pest, 1858. 385.

Bizonyos, hogy a Székelyföldön is szükség volt egy jó orvosra s Váradi itt mindkét hivatását derekasan elláthatta. Ő maga 1677 február 4-én Fogarason kelt levelében tudatta a fogságban levő Béldi Pál feleségét, hogy "az elmult hétfőn indulván meg Uzonból, az urfiakat szenvedhető állapotban hagytam. (Dávid, a kisebb fiu megbetegedvén), látván nyavalyáját, küldöttek utánam és felmenvén, ezeket találtam ő kemében. Melyekből, Istené a dicsőség, az orvosság által kimenekedett, naponként élvén annak szabott idejében."[21]

Idősebb Nemes János naplójában 1684-ben feljegyezte, hogy Váradi Mátyás kézdivásárhelyi orvosdoktort és papot felesége gyógyitására 1684-ben magával vitte Hidvégre s ott tartotta 16 napig.[22]

Zoványi cikkei szerint Váradit egyházmegyéje 1672-ben esperesnek is megválasztotta, azonban chiliasta nézetei miatt később elvesztette állását, de még sokáig élt azután is, végigjárva egykori lelkipásztortársait.

Az elmondottakkal együtt meg kell még azt is említenem, hogy a szilágysági Bogdándon is ismeretes egy Sóváradi Mátyás nevezetű pap, akit a Krasznahorvátiban 1671. november 28-án tartott partialis synodus "több rendbeli tévtanok hirdetéséért" a legközelebbi generalis synodus határozatáig állásából elmozditotta.[23]

Nem volna semmi lehetetlenség abban, hogy a bogdándi s a kézdivásárhelyi papot egy személynek gondoljuk, minthogy az időpont is egyeztethető, ámde Zoványi forrást nem közöl s ezért nem tudhatunk meggyőződni arról, hogy vajjon nem vegyit-e össze két azonos, bár ritka nevű lelkipásztort, mert hiszen kételkedve kell fogadnunk azt a lehetőséget, hogy a tiszántuli egyházkerületben állásából éppen tévtanok hirdetése miatt elbocsátott lelkipásztort az erdélyi dioecesisben mindjárt egy nagyon tekintélyes gyülekezet élére állithatták, sőt nehány hónap mulva már esperessé is választhatták volna, hogy azután évtizedek eltelte után innen is elbocsássák, jóllehet a nagy tekintélyek közül mind Alstedius, mind Comenius is chiliasta nézetet vallott volt.

---

21) Deák Farkas: Uzoni Béldi Pál. Bp. 1887. 74.

22) Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. III. 1931. 424.

23) Névkönyv az Erdélyi Ev.Ref.Anyaszentegyház számára. 1879. 6.

Hozzászólás
"Egy Apáczai-tanitvány tankönyvjegyzéke" című cikkhez

A Magyar Könyvszemle 1964. évfolyamában a fent idézett cim alatt Mészáros Istvánnak nagyon érdekes közleménye jelent meg.[1] A nagy körültekintéssel és jeles könyvészeti jártassággal megirt cikkel kapcsolatosan azonban nagyon sajnálom, hogy az esztergomi Simor-Könyvtárban őrzött Vergilius-kötet mindenik tulajdonosának saját kezű szószerinti névjelöléséről nem győződhettem meg s ezért meglátásaimat mégsem fejezhetem ki minden tekintetben megdönthetetlen formában. Hozzászólásom ugyanis a Mészáros Istvánénál talán még lényegesebb képet szeretne feltárni, azt ugyanis, hogy a XVII. században a szabadabb szellemi áramlatok szele már nemcsak a polgári, hanem a főrangu osztály egyes fiait is megérintette, bárha ismétlem: csak megérintette. Igaz, hogy a székelységnél, akikhez a vargyasi Daniel-család is tartozott, az osztályokra való tagoltság nem volt áthághatatlan akadály, sőt az ősi székely jogegyenlőség[2] az utódok tudatában és érzésvilágában még mindég csaknem zavartalanul élt.[3]

Ettől eltekintve, az idézett cikkben a Danielek személyét egy kevés homály veszi körül. E homály már János fejedelmi főudvarmesternél, Bethlen Péternek /a fejedelem unokaöccsének/ külső országokbeli tanulótársánál kezdődik, ugyanis a 17 esztendős Bethlen Péterrel, a 26 éves Kornis Mihállyal, a 14 esztendős Bethlen Jánossal, a 15 éves Abaffy Lászlóval, a 26 esztendős Tölcseki Istvánnal s a 23 éves Tornai Gáspárral együttesen a 17 esztendős Daniel János /a Mihály és Mihálcz Borbála fia/ 1626 julius 26-án i-

1) MKvSzle. 1964: 239-47.

2) Endes Miklós: Erdély három nemzete és négy vallása autonomiájának története. Bp. 1935. 42-78.

3) Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. XII. cikkely és Cserei Mihály pótló megjegyzéseinek 13, 15, 19. pontja.

ratkozott be a leydai egyetemre.[4] Ebből az adatból következőleg tehát nem "az 1600-as évek táján", hanem 1609-ben született. S mig Bethlen Péter egy esztendei itteni tanulása után gondviselőivel, u.m. Cseffei László főispánnal, Pálóczi Horváth János fejedelmi bejáróval s netalán Kornissal, meg Abaffyval Németországot, Angliát, Belgiumot, Franciaországot, Olaszországot beutazta,[5] addig a többi négy ifju még 1630-ban is Leydában gyarapitotta tudását. Igy találjuk, hogy éppen "Joannes Daniel de Wargyas Nobilis Transylv. Vng." Leydában 1630 április 10-én "publicae disquisitioni subjicit"; filozófiai vitatkozását "De Fortitudine, qvem ..., svb praesidio ... Jani Bodecheri Benningii ... publici Philosophiae Moralis ... professoris" tartotta. A 8 levélnyi terjedelemben kinyomtatott disputációt tanulótársai közül Tölcseki M. István, azután Tornai Gáspár, a porosz Mylius Mihály, Bornemisza István, Laskai Matkó János és Bethlen János, mindannyiuk mint kiváló diákok, verssel üdvözölték.[6] Bárha az üdvözlők között nem találjuk, de a leydai egyetemen már egy év óta itt tanul a 25 esztendős Medgyesi Pál is.[7] Az idegen országokba bujdosásra indult Haller Gábor naplójából tudjuk, hogy ugyanezzel a Daniel Jánossal 1630-ban Frankfurtban találkozott, aki ekkor Bethlen János és Tölcseki István társaival hatodfél esztendeig tartott külföldi tanulásából szeptember 23-án tartott hazafelé.[8]

Ugyancsak Haller jegyezte fel, hogy őmaga hasonlóképpen 5 esztendőre terjedett akadémiai tanulása idején többször is küldött haza Daniel Jánosnak levelet s egy izben éppen "sógor uram"-ként emliti,[9] tehát bizonyos, hogy jóbarátságban voltak s minthogy Haller nem egyszer emlékezik meg arról, hogy a könyvkötőnek fizetett, ez tehát jó példaképpen áll előttünk, hogy barátja és sógora: a nála több anyagi javakkal rendelkező Daniel János is ugyanigy cselekedhetett. Ezért bizonyos, hogy nemcsak ez az egyetlen

4) Archiv N.F. XVI. 206.

5) Szalárdi. 63. - TT. 1881: 196. - Nagyenyedi Album. 1926.79-100.

6) RMK. III. 1456.

7) I.h. III. 1458. - Archiv N.F. XVI. 207.

8) ETA. IV. 5.

9) I.h. IV. 10, 12, 14, 19.

Vergilius-kötet képezte könyvtárának állományát s minthogy az ő utódai mind iskolázott férfiak voltak, ezért azok sem hányták el apjuknak 1653-ban bekövetkezett halála után reájuk maradt könyveket, legfennebb a fiutestvérek egymás között megosztották. Éppen ezért jogosan feltételezhető, hogy a Vergilius-kötetbe akár jóval később is bejegyzett művek egy része már az ő könyvtárából eredett. Jóllehet Daniel János leydai tanulása idején a puritánizmus szelleme még nem nagyon érintette meg Hollandia e kiváló egyetemét, de hogy a Daniel-féle könyvsorozatban már Ramus, meg Amesius-művekkel is találkozunk, bizonyitja, hogy Daniel János előtt még sem lehettek ismeretlenek e kiváló elmék törekvései, amelyekre történt reátalálását netalán más egyetemeket is megjárt tanulótársainak köszönheti, mint például a polgári származásu Laskai Matkó Jánosnak, aki 1631-ben tartott akadémiai vitatkozásának ajánlásában Danielt barátjaként nevezi meg,[10] vagy Debreczeni Simonides Gáspárnak, vagy Kereszturi Biró Pálnak, az Amesius-tanitványok közül pedig Kapornai Tornatoris Péternek.

Daniel János tehát 1630 október végére érkezhetett haza s ezért csak ezután házasodott meg, ennélfogva Péter nevű fia nem születhetett 1624-ben, sőt ismerünk egy lakodalomra hivogató levelet, amellyel ugyane Dániel János özvegye: árva Gerendi Zsófia 1672 julius 29-re közli Péter nevű fiának borsai Nagy Tamás Zsófia nevű leányával /Maros-/ Hévizen tartandó esküvőjét.[11] Minthogy pedig a hivogatást maga az édesanya végezte, ezért nagyon valószinű, hogy ez a fia eleddig nőtelen, tehát csak husz és egynehány esztendős lehetett s ennélfogva semmiképpen sem volt Apáczai-tanitvány, ellenben ez a Péter, aki 1632-ben került a fehérvári kollégiumba, a Daniel János testvéröccse lehetett. A Mészáros István által megnevezett Ferenc sem születhetett 1628 táján, éppen ezért vagy csak később látta meg a napvilágot, vagy pedig János másik öccsével volt azonos. Maradna még a harmadik fiu: Mihály!

Kétségtelen, hogy - amint már Bán Imre is észrevette - Apáczainak föltétlenül volt valamelyes köze Daniel Jánoshoz: "nem lehetetlen, hogy valamelyik fiát már a kollégiumban oktatta."[12]

---

10) RMK. III. 1470.

11) GenFüz. 1910: 126-27.

12) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 58.

Mészáros István ehhez nagyon helyesen hozzáfüzi Apáczai fehérvári beköszöntőjének azokat a szavait, hogy hazájától való távollétében megvédelmezte őt a rosszakaróinak "rágalmazó nyelvétől" s hazaérkezése óta is éppen ugy pártfogolja, mint azelőtt.[13] E jelenséget valóban szükséges volt megismételnem, minthogy ebből az válik valószinűvé, hogy - jóllehet a fehérvári iskola akkori akadémikus mesterei közül Keserűi Dajka Pál, Szenczi Molnár János, Csaholczi Pap János, Gidófalvi Csulak János, Veresegyházi Szentyel János, Árkosi Mihály Benedek csak a gimnáziális osztályokban oktattak, - azonban a nagydiák Apáczai velök való beszélgetés közben mégis megismerkedhetett a hollandiai és angliai puritánus eszmékkel s éppen ezért a netaláni magántanitványai apjának, vagy bátyjának személye, gondolkozása és könyvtára még jobban megerősitették kialakulni kezdő eszmevilágát. Ezzel szemben a kollégium öregdiákja - mint magántanitó - mégis aligha ismertethette meg alsóosztályos tanitványaival mindazokat a müveket, amelyeknek tartalma, vagy iránya nem foglalt helyet az iskolai tanmenetben, viszonyt pártfogója a tudományra szomjas és a merev korlátok alóli felszabadulásra vágyó ifjut fogadta jóindulatába és vette védelmébe rosszakaróival szemben. Külsőországokból történt hazatérése után Apáczai Fehérvárott a gimnáziális osztályokban tanitva, nem lehetetlen tehát, hogy itteni tanitványai között megint találhatnók valamelyik másik Daniel fiut, ámde ha ez igy lett volna, a gyermeki tudományok elvégzése után a felső évfolyamokra Apáczaival együtt átjött volna Kolozsvárra, ebben az esetben azonban Bethlen Miklós föltétlenül megemlékezett volna róla, mint tanulótársáról.

Apáczai - sajnos - nagyon korán elhunyt. Halála után az ő szelleme és tanitási módszere Porcsalmi lektorban még élt és hatott, ámde nem szabad többet tulajdonitanunk e kiváló nevelőknek, mint ami a valóságban megtörtént. Hiszen Porcsalmi elfáradva a küzdelmes s több, mint negyedszázados tanitói pályán, ezt 1668-ban a lelkipásztori állással cserélte fel. Ezzel itt most meg is szakadt Apáczai szellemének ható ereje, mert utána 1665-ben Tolnai István orvos, Porcsalmi után pedig 1668-ban Pataki István rendeltetett a kolozsvári kollégium élére. Mintketten azonban ugyan-

13) RMK. II. 785.

csak haladó gondokozásuak, átitatva Cartesius, illetőleg Coccejanus szellemével; ők most már kevesebb akadállyal küzdve vihették be nevelői működésükbe az Apáczai kora óta még jobban kibontakozott nyugateurópai haladottabb felfogást. Tehát Dániel Jánosnak Mihály fia révén való Lőrinc nevű unokája, aki apjától 1674-ben sorozta tankönyvei közé a Vergilius-kötetet, már nem az Apáczai, hanem a Tolnai és Pataki által megszervezett tanrendszer neveltje.

Mészáros Istvánnak nagy körültekintéssel és lelkiismeretes kutatás alapján összeállitott dolgozatának még egy, különben csekélyebb jelentőségű pontját is szeretném kijavitani. Ugyanis a felsorolt könyvjegyzékben,amely különösen nagy jelentőségre emelkedett az egyes cimszók azonositása által, találtam egy helytelen megfejtést is. Bárha magam sem tudom senkivel sem azonositani a "Johannes Curi a"-nak megjelölt szerző személyét, legyen - ám - ez a név a leirónak tollhibája, akár pedig alig kibetüzhető betűvetése, de semmiképpen sem rejtheti a "Cseri" családnevet. Jól tudom ugyanis, hogy az elmult századokban - a főembereket ide nem számitva - mihelyt bárki is elhagyta szülőföldjét, avagy állandó tartózkodási helyét, többé már nem nevezték őt az otthon ismert családi, hanem minden esetben csakis származási nevén. Ezért tehát Apáczait sem mondotta soha senki Cseri Jánosnak, sőt irni meg éppen nem irhatták igy, hanem csak egyszerüen Apáczainak, vagy pedig a más, Apácáról származottaktól való megkülönböztetésül: Apáczai Cs.-nek, vagy Apáczai Cseré-nek, később pedig filiációs megkülönböztetéssel: Apáczai Cseri-nek.[14] Ezen kivül - Mészáros István nagyon helyes feltételezése szerint is - bizonyos az is, hogy a Vergilius-kötetbe bejegyzett könyvjegyzék az 1670-80-as években keletkezett, ezért az akkori alsóosztályos tanuló, sőt még diák is már csak legfennebb ha hallomásból ismerte Apáczai nevét, ennélfogva még az Encyklopédia cimlapjáról másolva sem irhatta a "Tsere"-t,"Czeri"-nek, nemhogy a származási nevet egyszerüen csak elhagyhatta volna. Ennek következtében megfordult az is a fejemben, hogy a közölt vezetéknév - a "de" előljáró szócska kifelejtése ellenére is - netalán a svájci Chur városka nevét rejti, amelynek latin alakja éppen Curia; személy szerinti viselőjére azonban semmi adatom sincsen.[15]

---

14) Lásd: Adattár II. kötetébe sorozott "Miért Csere és miért nem Cseri?" c. cikkemet.

15) Szintén Curia a latin neve Hof és Königshofen német városoknak.

Az akadémia szükségességének gondolata Erdélyben 1672-ben

Erdély müvelődéstörténetében nem egyszer találjuk az akadémia szükségességének hangoztatását, azonban a régebbi multból mind a köztudat, mind pedig a tudományos irodalom eleddig csak a XVI. századból Báthori István, a XVII.-ből pedig Bethlen Gábor elhatározását, illetőleg részbeni megvalósitását, valamint Apáczai Csere János kidolgozott tervezetét könyveli el. Ezzel szemben bizonyosan voltak mások is, akik a változott idők sulya alatt sem feledkeztek meg az előttük jártak törekvéseiről s hazai oktatás által kivánták a legfelsőbb tudományokhoz való hozzájutást megkönnyiteni, mert hiszen - Apáczai szerint - "a tudománynak gyarapodása (amely Academia nélkül soha meg nem lehet) ékesiti és világositja meg az országokat",[1] más szóval: mind az egyházi, mind pedig a világi vezetői állások betöltésénél a legképzettebb férfiakra van szükség. Van azonban még egy másik, eddigelé figyelemre nem méltatott adat is, amely ugyan éppen csak hogy felveti az akadémia szükségességének gondolatát, arra azonban, hogy ez a gondolat valamelyes tárgyalás tárgyát képezte volna, valóságos adatunk semmi sincsen, mégis ennyi is elég arra vonatkozólag, hogy észrevétesse: Erdély közállapotának eléggé nyomoruságos idejében is mindég élt a jobbak lelkében az Apáczaitól elvetett mag, hogy az ország "ékesitésé"-nek és "világositásá"-nak megvalósitásához föltétlenül szükség van egy akadémiára!

Apafi fejedelem uralkodásának még aránylag legnyugodtabb idejében vagyunk. Az előzmények azonban tulságosan keservesek valának. Gyulafehérvárt a tatárok 1658-ban elpusztitották s a Bethlen Gábortól alapitott nagyszerü academicum collegium ifjusága

1) Szabó Károly: Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyujtott terve. Pest, 1872. 8.

előbb Kolozsvárra, onnan pedig Enyedre menekülve, állandóan ott is telepedett le. Európai hirü külföldi származásu professzorai azonban részben már meghaltak, részben pedig hazájukba távoztak. A részekbeli (partiumi) Váradot a török 1660-ban elfoglalta s a jeles iskola ifjusága a tanárokkal együtt Debrecenbe költözött át s igy az intézet abba olvadt bele.A kolozsvári református kollégiumot az 1655. évi hatalmas tüzvész elhamvasztotta ugyan,de Apáczai buzgolkodása következtében valahogyan mégis csak kiépülte e roppant nagy károsodást s három derék professzorának sikerült kellőképpen megőriznie az Apáczaitól megteremtett szinvonalat. A marosvásárhelyi iskola tulajdonképpen csak a közelmultban vetkezte le particula-jellegét,ekkorra azután már jeles tanárral müködött. A székelyudvarhelyi iskola - Bethlen János kancellár nagy anyagi és erkölcsi támogatása, valamint Kovásznai Péter püspök tevékenysége és bölcs előrelátása következtében - 1671-ben lett a triviális scholából gimnáziummá,1672 februárjában pedig megérkezett II. Rákóczi György özvegyétől, a vakbuzgó Báthori Zsófiától kiüzött két sárospataki tanár és a főiskola diáksága,akiket Kovásznai Péter,továbbá Apafi fejedelem és mindenható tanácsosa Teleki Mihály kővári főkapitány, nemkülönben Bethlen János kancellár megegyezéséből a fehérvári kollégiumnak valamennyire helyrehozott épületében helyeztek el.

Tehát ha a váradi jeles iskola meg is szünt és ifjuságát a tanulmányi lehetőség el is vonta az erdélyi tanintézetek körletéből, helyettük azonban megérkeztek a patakiak s ilyeténképpen a meglevő iskolák elégséges számu tanulósereget adhattak volna a létesitendő akadémiának. És ekkor egy kiváló férfiu fejében csakugyan fel is ötlött ez a gondolat, hogy az erdélyi ifjuságnak itthoni akadémiára van szüksége!

Kovásznai Péter a szabadabb szellemü egyházi igazgatás nagy tudományu harcosa, aki - mint váradi lelkipásztor - a világiak, tehát a nép részvételének jogát hirdetve, Nagyari Benedek nevü paptársával együtt annak idejében még börtönbüntetést is szenvedett, Apáczainak ha nem is közvetlen fegyvertársa, de ugyanattól a szellemtől áthatott küzdelemnek kiváló részese volt. Váradnak a török ostrom idején egyik hős védője, ki a vár kényszerü feladása után Kolozsvárra jött, ahol azután papnak marasztották. Itt most

már érdemes egyházi munkálkodásáért és kiváló képzettségéért előbb kolozs-kalotai esperesi, majd 1668-ban az erdélyi püspöki tisztségre választotta meg az egyöntetü bizalom, világi téren pedig - Teleki Mihály titkos tanácsossal együtt - az otthontalanná lett váradiak gondviselő és összetartó feladatát önként vállalta magára.

Ez a Kovásznai Péter 1672 február 13-án Kolozsvárról keltezett levelében arról a helyzetről számol be Telekinek,hogy a menekült pataki iskolamesterek és 46 diákjuk a városba érkezett s egyuttal már utra készen is vannak Fehérvár felé, különben rajtuk kivül még feles számu tanuló van Erdélyben szerte eloszolva. Uj állomáshelyükön azután szükséges az intézet ujjászervezése, mert "mostan ha jól indittatik dolgok, azután is ugy folyhat jobban". Levelének utóirataképpen jelenti, hogy "igen szükségesnek látnám Uram, ha azon erővel, mellyel immár három Collegiumot tartunk,egy academiát erigalnánk."[2)]

Lehetetlennek tartom,hogy Kovásznai e kijelentésében ne Apáczainak Barcsai fejedelemhez benyujtott tervezetének megvalósitására gondolt volna! Bár megtörténhetik, hogy e két tudós férfiunak a tervezet megszületésekor a viharos idők miatt nem volt lehetőségök egymással szót váltaniok, de alig hunyta le szemét Apáczai, már nagyon rövid időn belül mindkét váradi papot,mint menekültet, e város falai fogadták be s végleg is itt marasztották Nagyarinak már 1661-ben, Kovásznainak pedig 1673-ban történt elhunytáig. Itteni lakozásuk idején azutan tüzetesen megismerkedhettek Apáczai alkotásaival és tervezeteivel, hiszen élt még a püspökké választott Veresmarti Gáspár első pap, Apáczai elgondolásainak megértő támogatója, s élt még az egykori tanitványát, majd tanártársát nagyra értékelő, hüséges Porcsalmi András. Ugy lehet,hogy Kovásznai csak egy kis szélcsendet várt s egy kedvező alkalmat, hogy Apáczai elgondolását - halála után tizenkét év mulva - ő is az illetékesek elé vihesse. Éppen ezért nem hiszem,hogy ez a derék és tudós egyházi férfiu bölcs meglátására többé ne tért volna vissza s ne tárgyalt volna róla mind Telekivel, mind Apafival,mind Bethlen János kancellárral, s netalán a fejedelem sógorával: Bánffi

2) Teleki levéltár, Missilis-osztály 872. sz. köteg. - Közölte: Koncz József is Egyháztörténeti adalékok cimen a PrK.-ben. 1891: 52.

Dénes kolozsmegyei főispánnal és a kolozsvári vár főkapitányával. Igaz, hogy elgondolását ő sem válthatta valóra, lehetséges,hogy ez az ország nem könnyü pénzügyi helyzete miatt szenvedett halasztást, mert hiszen mind a fejedelem,mind tanácsosai részéről aligha volt hiány a jóakaratban, sőt annak az országnak a kormányzásában, amelynek uralkodója a menekült fehérvári kollégiumnak Kolozsvárról Enyedre történt végleges letelepitése alkalmával azt vallotta, hogy "mivel Isten dicsőségének oltalmára és előmozditására, nemcsak békességnek idején, hanem a háborus állapotokban is szorgalmatosan gondot kell viselni, miolta Isten kegyelméből az fejedelmi állapotban vagyunk, mindenek felett arra vigyázni akartunk,hogy Istennek Ecclesiája és annak veteményes kertje,az tisztességes Schola gyámolitatnék. Tudván, hogy ennélkül semmi állapotban valo boldogság nem lehet."[3] Ilyenképpen a közmivelődés fejlesztésének gondolata csak pártolásra találhatott! A megvalósulás végleges elmaradásának legbiztosabbra vehető oka azonban mégis inkább az lehetett, hogy e levél keltétől számitva nem is egészen másfél esztendő mulva már elhunyt az erős akaratu,bölcs tervező is, utódainak idejében pedig egyre jobban nehezült Erdély külső és belső helyzete.

Kétségtelen, hogy Erdély története a XVII. században érte el kulturális törekvéseinek legmagasabb fokát; éppen a fejedelmek: Bethlen, Rákóczi, Barcsai és Apafi körének lelkében élt legelevenebben a tudat az ország szellemi mivelődésének minél magasabb fokra való emelésének szükségességéről és ezért gyakran maguk az uralkodók sem riadtak vissza az áldozatoktól. Sajnálatos helyzet azonban, hogy a külpolitikai és a pénzügyi viszonyok is, amelyeknek romlását a szerencsétlen II. Rákóczi György zuditotta országára, sokszor a legszebb terv s a legjobb szándék elé is gátat vetettek. De megakadályozta a sors forgataga is,amely Bethlen fehérvári academicum collegiumát elsodorta, a Rákócziak váradi és pataki kisérleteinek megállandósulását meggátolta,Apáczai Kolozsvári tervezetének az ő idő előtti halála után Kovásznaitól megismételt javallatát a kezdeményező gondolaton tul nem engedte.

---

3) Jakab Elek: Kolozsvár története. Oklevéltár. II. 172. sz. - P. Szathmáry Károly után idézi Tavaszy Sándor is. A két Apafi fejedelem. Kolozsvár, 1943, /Erd.Tud.Füz. 148./

E feltételezésem alapjából kiindulva, Keserü Bálint hivta fel a figyelmemet, hogy Kovásznai javaslata bátran beilleszthető abba a sorozatba, amelyet elsőként a lehető legméltóbb alapossággal értékelő Apáczai-kutató Bán Imre gyüjtött össze Apáczai szellemének utóéletéről, vagyis eszméinek továbbéléséről.[4] Ennek következtében tehát megvizsgálandó, hogy már az Encyclopédiában, sőt a kolozsvári beköszöntőjében is hangoztatott, Barcsai elé terjesztett tervezetében pedig már a megvalósitásra is kidolgozott akadémiai gondolatot megoldásra való törekvés mégis hogyan illeszthető bele e kétség nélküli sorozatba?

Ezért előrebocsátandó, hogy Bethlen Miklósnak az volt a meggyőződése, hogy "nem hiszem, Barcsai ha floreál, valahogy fel nem állitja vala" az akadémiát.[5]

Már Szabó Károly megállapitotta, hogy az Apáczai-féle tervezetnek idejét "a Barcsaihoz intézett ajánlás ezen szavai után: 'most nagyságodnak országlásának kezdetiben', legbiztosabban tehetjük az 1658-dik év végére."[6] De még közelebbről meghatározható Szilágyi Sándor szavaival, amely szerint "a nagy vezér sept 14-én Barcsai Ákost fejedelemmé választá. Oct. 6-án az országgyülés beiktatta őt a fejedelemségébe."[7] Ugyanerre az időre céloz Apáczainak az a kijelentése is, hogy "az minapi professornak fizetése volt 1800 forint."[8] Kimutattuk ugyanis, hogy Basirius 1658 augusztus 24. előtti napon elhagyta Fehérvárat s a fejedelem után ment, a diákok pedig a közelgő tatárok elől Kolozsvárra menekültek.[9] Igy tehát ettől az időtől kezdve Basirius már többé nem professzor, viszont főiskola is Erdélyben, amint ezt Bán Imre is megállapitotta,[10] már csak a kolozsvári maradt. Ilyeténképpen ennek az Apáczai terve szerinti három karra tagozódó akadémiává való kifejlesztésére már csak a fehérvári kollégiumra

4) Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 541-60.

5) Bethlen Miklós önéletirása. Pest, 1858, 230.

6) Szabó Károly idézett kiadványa. 7.

7) Szilágyi Sándor: Vértanuk a magyar történetből. Pest, 1867. 138.

8) Szabó Károly idézett közleménye. 10.

9) Lásd e kötetben a Basiriusról irott cikket. 558-564.

10) Bán Imre. 493.

eleddig évenként forditott 6.528.- forintnyi összeg is elégséges lenne, ha a tanerők javadalmazásában nem akarnának versenyezni különösen a hollandiai egyetemekkel. Lehetséges, hogy Apáczai ekkor még nem volt egészen tisztában azzal a mérhetetlen anyagi veszteséggel, amely a fehérvári kollégiumot, valamint magát az erdélyi református egyházak összességét is sujtotta. Azt azonban minden esetre tudnia kellett, hogy a fehérvári épületeket feldulták a tatárok, azt is sejthette, hogy a birtokait képező falvakat mind jobbágyaiban, mind pedig terményeiben sulyos veszteség érte, arra azonban aligha gondolhatott, hogy Bethlen Gábor nagy alapitványának, a Geleji Katona Istvántól okos gazdálkodással 75.000.-forintra, valamint az arany- és ezürtnemüeknek nagy és sulyos ládányira gyarapitott tömege milyen pótolhatatlan mértékben semmisült meg! Hihette, hogy az egyébképpen bekövetkezett hiányt a kolozsvári egyházközség vagyona, nemkülönben ujabb fejedelmi adományok pótolni fogják.

Kétségtelen, hogy Barcsai és tanácsadója Bethlen János kancellár megértették Apáczai szándékát, ezt bizonyitja, hogy az országra reázudult mérhetetlen szükség és minden segélyforrást kimerítő hadi sarcok, adók és hadakozási költségek ellenére, a fejedelem, illetőleg Bethlen János mégis csak talált valamennyicske fedezetet. Ugyanis az 1659 január 27-én Désen kelt adománylevéllel a kolozsi, tordai, széki és désaknai sóbányák jövedelméből évenként egyenként 400.- forint, összesen tehát 1.600.- forintnyi járandóság a kolozsvári egyházközség, az iskola rektor primariusa és a diákok számára rendeltetett.[11] Az sem lehetetlen, hogy Dadai János esperes, a fehérvári kollégium egyik perceptora társaival együtt éppen Barcsai kivánságára vizsgálta át 1659 julius 2o-án Csulai püspök számadásait.[12] A veszteség azonban - ugy látszik - nagyobb volt az elképzeltnél.

Az Apáczai akadémiai tervezetét követő közel másfél évtized multával ujra megpenditett gondolat is azt javasolja, hogy "azon erővel, mellyel immár három Collegiumot tartunk, egy academiát e-

11) A kolozsvári ev.ref. főtanoda értesitője az 1874/5. tanodai évről. 98.

12) E számadásnak 1664. évi kivonata az EPrK.1886: 413.

rigalnank", vagyis ez azt jelenti, hogy a három kollégium felső tagozatát egyetlen akadémiává kellene egybe olvasztani s az igy megtakaritott kiadásokból kitelne az egész akadémiának költsége. Ezen kivül ugyancsak Kovásznai szándékának előkészitését látom Apafinak 1672 október 12-én, vagyis Kovásznainak Telekihez intézett levelének megirása után nyolc hónap mulva keltezett rendeletében, amely szerint az államkincstárra szálott váradi nyomdának átvételét akkolozsvári és az enyedi kollégium kurátorainak elrendeli, Majd a fiskus fehérvári nyomdáját 1673 április 16-án ugyanennek a két intézetnek adományozza, kijelentvén, hogy "keresztyéni vallásunknak kötelességéhez tartozó dolognak ismerjük lenni, hogy amennyire módot ad Isten benne,a vallásunkon levő iskolákat épitsük."[13] Ennek gyökerét hasonlóképpen megtaláljuk Apáczai tervezetének X, pontjában, amelynek kezdő mondata szerint: "Az ilyenképen felállitott és rendelt Academia mellé pedig Typographia, Bibliotheca és Hortus Academicus szükséges."[14]

Voltak hát jeles elmék a század utolsó harmadában is - s nem csak a legismertebbek: a Tótfalusik, Pápai Páriz Ferencek, Bethlen Miklósok! -, akiknek törekvései, elgondolásai, konkrét tervei szervesen kapcsolódtak a korábbi évtizedek legjobbjainak munkásságához.

Nem rajtuk mulott, hogy álmaikból nem lett valóság.

13) Jakab Elek i.m. Okl.tár. II. 184, 185. sz.
14) Szabó Károly id. közl. 17.

Pótlások és hibák jegyzéke

az Adattár I. kötetéhez

Rövidítések: l=lap, sz=szakasz, j=jegyzet, s=sor, h=helyett, u=után

33-36. l. A közölt cikk részbeni módositását lásd: ItK. 1966: 160-65. l.
51. l. A cikk utolsó sora alá: (1947).
52. l. 4. j.:984 h. 981.
53. l. 2. sz. 4. s.:et h. etc.
71. l. 5. sz. 1-2. s.: nem ismerjük. Legközelebb h.: később ismerjük meg; azután
93. l. 2. sz. 3. s.: integra h. integrae
96. l. 1. sz. 2. s.: Chro h. in Chro
99. l. 3. sz. 2. s.: megkisértenünk h. megkisérelnünk
100.l. 3. sz. u.: Coronaeus Vaska Lőrinc életefolyását rövid ideig még tudjuk követni. Ugyanis a kolozsvári sáfár számadáskönyvében 1630. május 31-én azt jegyezte fel, hogy "Erkezek az Haromsagos Lőrinc Pap Feyeruarrol", majd 1634 május 2-án azt számolja el, hogy "Leőrincz Pap urunk predicatora erkezek fejeruarrol 5. magaual. B.V.H.ajandekot /vagyis ételt-italt/ kültem" neki. Az 1638. évben azonban már nincsen Fehérváron, ugyanis Geleji püspök a fejedelemhez intézett levelében azt irja, hogy ekkor ő, Csulai és /Szegedi/ Ferenc az ottani lelkipásztorok.
100.l. 4. sz. 4. s.: Bethlen Gábor h. Rákóczi György.
118.l. 2. sz. 3. s.: András h. János
119.l. 3. sz. 3. s.: által u. 1634-ben
121.l. 2. sz. 2. s.: ezért a fehérvári iskolamesterség után
125.l. 2. sz. 7. s.: kere tül h. keresztül
136.l. 11. s.: állapithatjuk u.: meg
157.l. 3.sz. u.: Zoványi cikkei szerint a beregi ref. egyház megyében Simándi Bodó Mihály talán mint beregszászi lelkipásztor 1638-tól 1645 tájáig esperes volt.
170.l. 4. s.: keressük u. a.
175. l. 3. sz. 2. s.: witt h. wittenbergi
188. l. 2. sz. 5. s.: tizenegyed h. hihetőleg tizennegyed
200. l. 4. sz. 11. s.:papjai után, majd pedig
201. l. 3. sz. 2. s.: gondos h. gondot
207. l. 1. s.: p con h. piacon
226. l. 2. s.: 114 h. 117.
226. l. 2. sz. 3. s.: tövid h. tövig

231. l. 5. sz. 7. s.: Szilvási K. Márton uj állomáshelye - Daróczi Bálint leydai teológus 1628 febr. 28.-án tartott disputációjának ajánlása szerint - a középszolnok-megyei Perecsen. /A debreceni ref. nagykönyvtárban RMK. 1192. könyvtári jelzéssel./ Innen azután Szilágynagyfaluba távozott.
232. l. 11. s.: szilágysági u. Perecsen, azután pedig
238. l. végére: E képhez még egy aligha jelentéktelenebb adatot is csatolhatok. Ugyanis Tummes Lang kolozsvári sáfár 1716 január 8-án azt jegyezte fel, hogy "Jutanak Tizen Harman Deakok Waradrol velek Wrunk Szolgaia Nagy Mattias, Urunk kuldy Feieruara Eoket. Salus conductusok Leuen Wrunktol. B.W.h.Wizik az Tizen Negy Embert Tordaigh kett Eőkor Szekeren Partekaiokis leuen." Ismeretes, hogy a deáki fokozatot csakis az iskolai törvényeket kb. 16-18 éves korukban aláirt tanulók érhették el,ezért tehát bizonyos, hogy a cókmókjukat is magukkal hozó ifjakat Bethlen a kiváló váradi iskola jeles diákjai közül azért jelöltette ki, hogy a fejleszteni szándékolt fehérvári iskolához a kollaboratorokat s egyéb diáktisztségek viselőit a püspök e jól képzett ifjak közül válogassa ki.Ilyenképpen ez mondható az első olyan jelenségnek, amellyel a fehérvári iskola fejlesztése megindult, nehány hónappal megelőzve a külsőországokban tanulni küldött ifjak hazatérését.
241. l. 9. s.: bajt h. baját
241. l. 24. s.: szemben elyezte h. szembe helyezte
242. l. 21. s.: Jacobo h. Jacob[us]
248. l. 8. s.: 1566 h. 1556
248. l. 2. sz. 12. s.: alatnáról h. Zalatnáról
266. l. 3. s. : a magyar Bornemiszával h. az öt év óta Leydában diákoskodó magyar Bornemisza Istvánnal.
270. l. 91. j. 3. s.: 1898 h. 1896
272. l. végére: Ugy látszik, hogy Asconius Mihály jó öreg kort ért. Keserü Bálint figyelmeztetett arra az adatra, hogy "Michael Asconius doctor medicinae" 1665 február 1-én Trencsénben kelt levelében üdvözölte a fejedelemmé választott I. Apafi Mihályt. /Communicationes 30. 181./
277. l. 2. sz. 9. s.: febr 29. h. febr. 23.
291. l. 3. sz. 1. s.: diákot h. diákok
302. l. 4. j.: Okl. III. h. Okl. II.
303. l. 5. j.: CVIIII. h. CVIII.
304. l. 2. sz. végéhez: a debreceni ref. nagykönyvtár példánya szerint Dengelegi Péter munkáját még Kereszturi Pál és Dengelegi Balázs is verssel köszöntötte.
304. l. 11. jegyzethez: TT. 1895, 416. /1251. sz./
312. l. 3. sz. 8. s.: initutuit h. instituit
330. l. 10. s.: mint Bethlen h. mind Bethlen
334. l. 1. j. 8. s.: Transilvanensium h. Transilvaniensium
348. l. 3. sz. 5. s.: részére h. részének
386. l. 3. sz. 3. s.: Medgyesivel h. Medgyesi

387. l. 2. sz. 22. s.: amár h. már
398. l. 2. sz. 6. s.: város h. városnak
414. l. 4. sz. 6. s.: külső h. felső
427. l. 2. sz. 16. s.: másikuk pedig Molnár János,[10] vagyis az a Molnár János,[10] ugyanazzal a Molnár Jánossal együtt.
427. l. 10. j.-hez: RMK. III. 1611. /A debreceni ref. nagykönyvtári példány jelzése: RMK. 483./
428. l. 3. sz. l. s.: Molnár János u. a fehérvári osztálytanitóságból
438. l. 2. sz. 11. s.: ános h. János
442. l. 2. sz. 2. s.: egyió ben h. egyidőben
443. l. 2. sz. 8. s. u. Lehetséges, hogy az éleseszü Geleji püspök már olyasféle képet látott meg, mint amilyent Harnack Adolf berlini egyetemi tanár 1889-ben megjelent munkájában igy fejez ki, hogy "Kálvin az antitrinitarizmus ellen hozott drákói rendszabályaival nemcsak a maga egyházát oltalmazta meg, hanem a Luther hitét is." Ehhez a megállapitáshoz Révész Imre hozzáfüzi: annak is, hogy a magyarországi reformátori kereszténység nem került /az ezerötszáz-/ hetvenes évek elejétől kezdve egy olyan végzetes és feltartóztathatatlan bomlási folyamatba, mint a lengyel, ...jórészt a Méliusz üdvösen engesztelhetetlenségének ...köszöni." /Révész I.: Méliusz és Kálvin. Kolozsvár, 1936. 33./ Gelejinél is tehát szinte
446. l. 3. sz. 6. s.: Mintkét h. Mindkét
457. l. 1.j.: Definitones h. Definitiones
465. l. 1.sz. 5. s.: tanulótárásnak h. tanulótársának
465. l. 1. sz. 7. s.: si h. is
467. l. 1. sz. 1. s.: ajánl ára h. ajánlatára
470. l. 7. j.: Mart 9 h. Mart[inus]
472. l. 1.sz. 15. s.: alicrum h. aliorum
477. l. 1. sz. 14. s.: dipsutációját h. disputációját
477. l. 2. sz. 6. s.: Qua-h. Quae-
481. l. 2. sz. 3. s.: testvéröccse h. testvérbátyja
485. l. 2. sz. 3. s.: Itt azután h. Az itteni magyar diákok
486. l. 2. sz. 3. s.: végén: Rövidesen ezután Kézdivásárhely papja lett.
487. l. 1. sz. 1. s.: nemzeti u. zsinatot megelőző enyedi
487. l. 3. sz. végére: Nagy a gyanum, hogy Rozgoni S. János esperességének határidejében a leirást készitő Basa Mihály tévedett, ugyanis semmi értelmét sem látom annak, hogy 1650-ben megváljék az esperességtől, hiszen maga Basa is Rozgoninak közvetlen esperesi utódául 1657-től kezdve Fogarasi K. Ferenc enyedi papot nevezi meg.
487. l. 4. sz. 14. s.: történelem h. feljegyzés
488. l. 3. sz. 2. s.: Zoványi cikkei szerint - forrás megnevezése nélkül - Rozgoni P. János 1648 január 29-én Kézdivásárhelyen született.

491. l. 2. sz. 4. s.: Laydában h. Leydában
492. l. 5. sz. 2. s.: már előbb h. a II. kötetben
495. l. 2. sz. 4. s.: Compravi h. Comparavi
497. l. 1. sz. 3. s.: hóha h. nóha
506. l. 1. sz. 10.s.: "Fejedelmi órája" h. "Fejedelmeknec Serkentő Oraia"
518. l. 3. sz. 9. s.: ér h. és
521. l. 1. sz. 19. s.: ügyemenetére h. ügymenetére
522. l. 2. sz. 5. s.: Strumt h. Strumpt
523. l. 4. sz. 2. s.: folyamon h. folyamán
523. l. 4. sz. 3. s.: gondos h. gondot
537. l. 2. sz. 2. s.: Papapi h. Papai
539. l. 2. sz. 17. s.: tehét h. tehát
554. l. 2. sz. 8. s.: 1634 h. 1643
554. l. 4. j.: Csermák h. Csernák
555. l. 2. sz. 6. s.: nem is egy esztendő h. egészen rövid idő
555. l. 3. sz. 1. s.: utolsó h. első
564. l. 6. sz. 2. s.: eszünkre h. eszünkbe
565. l. 4. sz. 2. s.: mulkalkoduan h. munkalkoduan
580. l. 2. sz. 2. s.: Kouasznay h. kouasznaj
580. l. 2. sz. 2. s.: feo h. Feo
580. l. 3. sz. 3. s.: egi h. es egi
590. l. Bunzlan h. Bunzlau
595. l. Feketearda h. Feketeardó
Feketetót h. Feketető
599. l. (Apor Péter jobbágyai) törlendő
Hunyad lásd még Bánffihunyad
600–601. Jánosi C.(K.) Ld. Kántorjánosi
603. l. Brassai Majos h. Brassai Major
609. l. Nagylévárd 342
Nagy Szabó Ferenc 462
611. l. Periscus 209.
612. l. Ratisbor h. Ratibor (Ratisbona)
614. Soos alias Pellionis h. Soós alias Pellionis
Strupt h. Strumpt
615. l. Sukra h. Suk (Zsuk)
Szádeczky-Kardos-nál a? törlendő
616. l. Szeben ld. még Nagyszeben
621. l. Várad ld. még Nagyvárad
Udvarhely ld. még Székelyudvarhely

Ezeken kivül még nehány kisebb névmutatóhiba.

Rövidítésjegyzék

Archiv N. F.	Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge.
Bán	Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958.
B.V.H.	Biro Vram Hagyásából
Csernák	Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon. Nagyvárad, 1934.
Debr Prot Lap	Debreceni Protestáns Lap
Debr Szle	Debreceni Szemle
Dica	Dica-könyvek a kolozsvári állami levéltárban
EM	Erdélyi Muzeum
ENM	Erdélyi Nemzeti Muzeum (Kolozsvár)
EOE	Erdélyi országgyülési emlékek. Monumenta comitialia regni Transylvaniae. 1540-1699. 1-21. köt. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1875-1898.
EPrK	Erdélyi Protestáns Közlöny
Et	Egyháztörténet
ETA	Erdélyi történelmi adatok. 1-4.köt. Szerk. és kiadja: Mikó Imre és Szabó Károly. Kolozsvár, 1855-1862.
Gál Kelemen	Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. (1568-1900). 1-2. köt. Kolozsvár, 1935.
Gen Füz	Genealógiai Füzetek
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
Jakab: Kolozsvár	Jakab Elek: Kolozsvár története. 1-7. köt. Buda - Bp. 1870-1888.
jzkv.	jegyzőkönyv
KLt.	Kolozsvári Állami Levéltár
koll.	kollégium

Lampe[-Ember]	Lampe, A. Fr.: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht, 1728.
lt.	levéltár
MKSzle	Magyar Könyvszemle
MOE	Magyar országgyülési emlékek. Monumenta comitialia regni Hungariae. 1526-1606. 1-12. köt. Szerk. Praknói Vilmos és Károlyi Árpád. Bp. 1874-1917.
PrK	Protestáns Közlöny
ProtSzle	Protestáns Szemle (Budapest)
Quártások	A kolozsvári ref. egyházközség quártásai
RefSzle	Református Szemle (Kolozsvár)
RMK	Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. 1-3. köt. Bp. 1879-1898.
Sáfár	A kolozsvár-városi sáfárpolgár számadáskönyve. (A kolozsvári állami levéltárban.)
S.C.L.	Salus Conductus Levelére.
Segesváry	Segesváry Lajos: Magyar ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935.
SpFüz.	Sárospataki Füzetek
Sz	Századok
Szalárdi	Szalárdi János: Siralmas magyar krónika. Pest, 1853.
SzNM	Székely Nemzeti Muzeum (Sepsiszentgyörgy)
TT	Történelmi Tár
Zoványi cikkei	Zoványi Jenő cikkei a "Theologiai Lexikon" részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940.

Névmutató

Abafái P. András 198, 577 579, 580-582
Abafája (Abafaia) 580
Abaffy László 628, 629
Abauj-megye 149, 154, 544
Abaujszántó 107, 544
Abrugyi György 32
Ács Ld. Balogh Ács
Ágoston Margit (Csepregi T. Mihályné) 267, 270
Ágoston Péter 379
Ajtai János 340, 577, 613, 623
Ajton (Aiton) 267, 269, 525
Ajtoni Istvánné 269
Akantisz Viktor 254, 476
Albensis Ld. Fejérvári /Albensis/
Alistali Farkas Ld. Farkas Jakab, Alistali
Ali főszerdár és vezér 116, 128, 154, 159-160, 199, 272, 354
Almás Ld. Fertősalmás
Almási Mihály 293
Almási Porkoláb András 209, 210, 216, 250, 293-296, 325
Almer Márton 460
Alsóboldogasszonyfalva (Bodogaia de Jos) 428
Alsócsernáton (Cernatu de Jos) 576
Alsted János Henrik 13, 49, 182, 200, 250, 263, 298, 301, 350, 393, 536, 562, 627
Althusius János 498, 499, 505, 545, 623, 624
Alting Henrik 40, 123, 251, 325
Alvinc (Vinţul de Jos) 81, 99, 210, 248-249, 549
Alvinczi József 587
Alvinczi Péter, iró, udvari pap 3
Alvinczi Péter, itélőmester 577, 583-587
Amesius Vilmos 38, 74, 84, 85, 230, 630
Amsterdam (Amstelodamum) 122, 265-266, 273-274,
András-családok Csikszentkirályon 425
Andrásfalvi Balázs 423
Andrásfalvi Ós 423
Andrássy-család (csikszentkirályi és krasznahorkai ág) 425
André-családok Csikszentkirályon) 425
Anglia VIII, 41-42, 53-54, 65, 67, 96, 101, 107-108, 115, 122, 124, 138, 140, 150-151, 179, 184-185, 216, 230-231, 295, 323, 325-326, 334, 342, 533, 550, 557, 562-563, 566, 569, 629, 631
Angyal Dávid 58
Antal János 368
Apácza (Apaţa) 409-411, 412, 414, 416, 421-423, 429
Apáczai András, iskola mester 417
Apáczai András, lelkipásztor 417
Apáczai Bálint 397, 401,416, 418, 574-575
Apáczai István 416, 417
Apáczai János 417, 425, 508
Apáczai Kelemen 416
Apáczai Máté 423
Apáczai Miklós 416
Apáczai Péter 417, 581
Apáczai Tamás 417, 588-589

Apáczai Csere János passim
Apáczai Csere Jánosné Ld. Maet, van der Aletta
Apáczai Csere Tamás 415-418, 425, 504, 510, 578, 588-592, 598
Apáczai P. Ananiás 416
Apáczai P.(?) János 550
Apáczaj Gergely 416
Apafi Anna (Ghilányi Gergelyné) 247, 311
Apafi György 195, 242
Apafi Mihály, I. 23, 52-53, 57, 61, 75, 81, 114, 142, 155, 162, 167, 170, 173, 176, 185, 191, 194, 199, 239, 240-242, 244-245, 248, 252, 261, 263, 267-268, 270, 271, 273, 281, 308, 317, 357, 514, 525, 548, 555, 578, 586, 615, 617, 620, 633, 635-636, 641
Apahida (Apahidă) 552
Apor István altorjai gróf 587
Apor-levéltár 16, 92, 588-589
Apor Péter 427, 537, 628
Aracs István 247, 312
Arad 137, 277
Aranyosmedgyes (Mediaşul-Aurit) 91, 92, 205
Aranyosszék (Ariesul) 227
Argenti, jezsuita atya 372
Aristoteles 84, 509
Árkos (Arcuş) 320
Árkosi (Gelei) Benedek 319
Árkosi Mihály Benedek 317, 318-323, 330, 340-341, 454, 492, 493, 540-541, 631
Árkosi Mihály János 320
Arnoldus, franekerai prof. 543
Ascanius (Hasconius) Mihály 503, 641
Asztalos Ld. Régeni Asztalos
Asztalos Miklós 102
Asztalos Péter 447
Auner Gábor 335, 380, 461
Auner Gáborné 366
Avenarius Ld. Haberman (Avenarius)
Bábony (Babiu) 430
Bacon 124
Bács (Kisbács) (Baciu) 379
Bácz (Bač) 249
Bagos (Szilágybagos) (Boghiş) 410
Bajoni Vince 478
Bakator János 119, 383
Baksa (Baxa) István 142, 144, 152
Balás János 424
Balás Margit 130, 266, 561
Balásfalva (Blaj) 191
Balás(i) Sámuel, csikvacsárcsi 424
Balázsi József 424
Balázsi Zsigmond 424
Baló József 425
Balog Ld. Sellyei Balog
Balogh János 336
Balogh Jolán 11, 12, 278, 380, 450
Balogh Máté 58
Balogh Ács István 364
Bán Gergely 392, 401, 514, 574
Bán Imre XI, VIII, 7, 15, 82, 105, 189, 254, 291, 313, 323, 407-409, 410, 412, 418, 431, 434, 439, 440, 461, 476, 477, 486, 487, 493, 495, 506, 508-510, 537-538, 550, 560, 576, 578, 580-581, 588-590, 606-607, 622, 630, 637
Bancsy Márton 203
Bánffi Dénes 308, 586, 635
Bánffi Farkas 69, 192, 314, 424
Bánffi György 175, 345,397, 586
Bánffi Sára (Kassai Ferencné) 281
Bánffi Zsigmond 263, 281
Bánffi Zsigmondné Ld. Filstich Anna
Bánffihunyad (Huedin) 79, 434, 452
Bánffihunyadi János 294-296, 369
Barabás Miklós 193
Barabás Samu (b.s.) 121, 159, 171

Baranya-megye 52, 78, 192, 223, 224, 565
Báránykut (Bărcut) 605
Barát Miklós 66
Barberini Maffio Ld. Orbán, VIII. pápa
Barcaság (ţara Bârsei) 414, 416, 559
Barcsai Ákos 16, 59, 135, 145, 146, 191, 230, 232, 234, 235, 240, 263, 267, 273, 281, 308, 315, 354, 390, 398, 402-403, 435, 465, 472, 474, 475, 478, 506, 513-514, 526, 529, 531, 550-551, 559, 562, 563, 569-570, 585, 602, 633, 636, 637-638
Barcsai Gáspár 552
Barcsai Zsigmond 249
Bárdi Pál 372
Bardóc (Bardoţ) 613, 622
Barmos Miklós 160
Baród (Baraolt) 419, 426-429
Baróthi István 611
Bartha János 8, 454, 493
Bártfa (Bardejov) 102-103, 510, 555
Bartók Gábor 129
Basa Mihály 642
Basa Tamás, zabolai 114
Basirius Izsák 18, 126, 151, 198, 221, 229, 236, 262, 285, 308, 558-564, 584, 619, 637
Basta György 426, 428
Báta 224
Bátai Erzsébet 572
Bátai György, ifj. 572, 573
Bátai György, legifj. 572
Bátai B. György 219, 226, 230, 233, 234, 255, 287, 300, 307, 331, 352, 400, 565-573, 601
Bátai B. Györgyné Ld. Mara Erzsébet
Bátai P. Györgyné Ld. Zalányi Mária
Báthori Boldizsár 245
Báthori Gábor 48, 281, 282, 359, 396, 445, 446, 447, 449, 482, 585
Báthori István 248, 633
Báthori Zsigmond 276, 277-278, 282
Báthori Zsófia 198, 354, 380, 555, 557, 564, 615, 623, 634
Báthori G. Mihály 96
Batzó (István) 605
Baumgarthus (Bongardus) János 460, 596
Bausner Bertalan 112
Bayreuth 179
Baxa Ld. Baksa
Bázel (Basel) 61, 211, 258, 279, 480, 503, 593
Bécs (Wien) 14, 280, 319, 586-587
Bécsujhely (Wiener-Neustadt) 280
Becskeházi V. István 81, 84 90, 127
Bedi András 147, 255, 267, 284, 348, 364-365, 382-383, 389, 395-398, 401, 450, 453, 534, 566, 577, 595-596, 600
Beeren, Crestel (Kristóf) 596
Békás (szőlőskert Kolozsvárt) 315
Beke Antal 121
Beke Dániel 272
Béldi Dávid 627
Béldi Pál, uzoni 626, 627
Belényes (Beiuş) 38, 71, 116, 332, 353, 354
Belgium 94, 106, 629
Bellarminus, Róbert 122
Belső-Szolnok-megye 199, 239, 259
Benczédi Gergely 146, 156
Benczédy László VIII,
Benda Kálmán VIII,
Bendishe Tamás 58
Benedek deák Ld. Fejérvári Benedek
Benedek Menyhért 553
Benedó (Bedő) János 416
Benjámin Ld. Szilágyi Benjámin
Benkő György, árkosi 616
Benkő József 207, 217, 223, 225, 241, 250, 263, 349, 356, 539
Bénye Ld. Erdőbénye
Bényei Deák Ld. Erdőbényei Deák
Bereg-megye 83, 640
Beregszász (Beregovo) 617, 640

Berekböszörmény 144
Berlin 56, 60-63, 642
Bern 62
Beszermeni (Böszörményi ?) 67
Beszterce (Bistrița) 196, 199, 607
Beszterczebányai Mihály 578
Beszterczei János 559
Bethlen Farkas 446
Bethlen Ferenc 249
Bethlen Gábor 5-6, 8-9, 11-17, 19, 22, 28-30, 32, 37, 50, 60, 120-121, 126-127, 142, 156, 189, 241, 243, 263, 280, 283, 286, 350, 393, 415, 439, 446, 447, 454, 478, 531-532, 537-538, 564, 584-585, 596, 633, 636, 638, 641
Bethlen István, id. 8, 9. 10, 11, 44, 165, 187, 224, 316
Bethlen István, ifj. 38, 243
Bethlen János 13, 233, 262, 263, 281, 351, 397, 548, 559, 562, 586, 597, 600, 601-602, 628, 634-635, 638
Bethlen Jánosné Ld. Váradi Borbála
Bethlen Kata (Teleki Józsefné) 46, 178, 192, 266, 342, 549, 619
Bethlen Krisztina, iktári 224
Bethlen Miklós 53, 57, 60-61, 189, 229, 233, 235, 276, 278-281, 287-288, 301-302, 307, 345, 358, 364-365, 374, 375, 383-384, 388, 394, 397, 437, 450, 460, 468, 470, 474, 492, 497, 515, 530, 545, 561, 563, 569, 575, 577, 578, 587, 589, 593-603, 613, 615, 618, 620, 622, 626, 631,
Bethlen Pál 578, 597
Bethlen Péter 32, 50, 187, 316, 628, 629
Bethlen Sámuel 602, 603
Bethlenszentmiklós (Sanmiclaus) 598, 621
Beza 258
Bidellus János 95
Bihar (Biharia) 85
Bihar-megye 78, 88, 96, 215, 253, 353, 560, 622
Bihardiószeg (Diosig) 34, 81
Bihari Ferenc 334, 335, 538, 539
Bihari György 66, 67
Bihari János 25
Bihari P. Benedek 296
Biharpüspöki (Episcopia Bihorului) 111
Biró Vencel 587
Birtha József 80, 599
Bisterfeld 7, 15, 125-126, 200, 250, 281, 298, 299, 304, 306, 316, 321-323, 327-328, 330-331, 335, 337-338, 341, 360, 531-537, 540, 563
Bisterfeld János Henrikné Ld. Stenczel Anna
Blaeu 545, 599
Bocskai István 277, 312, 446
Bod Péter 14, 15-18, 46, 51, 54-57, 62, 75-82, 93, 106, 108, 110, 112, 114, 178, 181, 192-194, 211, 223-225, 236-240, 242, 250-251, 262-263, 266-267, 274, 311, 342, 344, 356, 358, 437, 535, 549, 562, 565, 570, 571, 576, 605, 619, 626
Boda Gergely 506
Bodleian-könyvtár 564
Bodó Ld. Simándi Bodó
Bodrogkeresztur 64, 81
Bodzai-szoros 559
Boe Sylvius F. 618
Bogáts Dénes, csikmadarasi 359, 432, 559
Bogdánd (Bogdand) 627
Bogdányi Mihályné Ld. Boros-Jenei Anna
Boldis György 188, 467
Boncida (Bonțida) 552
Bónis György 281
Bonyha (Bachnea) 619
Borbély Andor 386
Borbély Ld. Kézdivásárhelyi Borbély
Borbély Pálné 278
Borberek (Vurpăr) 583, 587
Bornemisza Anna 22, 91, 93, 170, 171, 195, 264, 266, 487, 561, 571, 617, 618, 622
Bornemisza István 629

Boros János 558
Boros-Jenei Anna (Bogdányi Sajgó Mihályné) 573
Borosjenő (Ineu) 47, 68, 71, 116, 141, 145, 153, 155, 214, 353, 354
Borovszky Samu 32, 38, 40, 84, 216, 353, 402, 416
Borsai Ferenc, debreceni 27
Borsai Sepsei János 56, 68
Borsáti Ferenc, Pápai 25, 26-27, 85
Borsod-megye 148
Botrágyi Kászoni Anna (ifj. Dadai Jánosné) 265
Bölön (Belini) 411, 441
Brandenburg 56
Brandenburgi Katalin 30, 345
Brandmyllerus Jakab 480, 483, 486, 510
Brankovics György 244
Brassai György 451
Brassai Mátyás 460
Brassai /Coroneus/ Mihály 39
Brassai Major Márton 564
Brassó (Braşov) 253, 314, 409, 411, 413-414, 418, 422, 445, 559
Brescia 121
Brétfű (kolozsvári szőllőhegy) 315
Broser Péter 376, 461
Buda 278
Buda Péter 92
Budai Mihály 212, 254, 451, 524
Buday Bálint 125
Buday Kálmán 384, 386
Buni János 467
Burmann Ferenc 342
Bü (Bő, Vas-megyében) 48
Bükkösi Köble István 111

Calepinus 315, 477, 500
Cambridge (Cantabrigia) 140, 326, 369
Cartesius Ld. Descartes
Cati István 256
Cato 503
Chere Lucas 430
Chinán basa 10
Chur 632
Cicero 508, 509, 594, 607
Cloppenburg János 95, 347, 360, 361, 543, 565
Coccejus 80-81, 106-107, 495, 614, 617-618, 625, 632
Collens 369
Comenius IX, 4, 49, 50, 125, 182, 202, 317, 335, 556-558
Coronaeus Ld. Brassai /Coroneus/
Coronaeus Vaska Lőrinc 640
Crispinus János 206, 531-539
Cromwell 58, 107-108, 112
Csaholc 293, 334
Csaholczi Ferenc 225
Csaholczi Pap János 184, 209, 210, 216-217, 221, 229-230, 251, 255, 261, 283, 293, 295-296, 317, 326-331, 333-338, 341, 351, 360, 506, 539, 540-541, 566, 631
Csáki István 278
Csanád (Magyarcsanád) 277
Csanádi István 217
Csanádi Pál 98
Csanaki Mant. Máté 98, 208, 296, 390, 391, 452
Csánki Dezső 430
Csatári András 47
Csécsi János 75-76,
Cseffei László 32, 629
Csengeri Képiró István 59, 145, 154, 188, 263-264, 269, 274, 287, 297, 315, 506, 551, 569
Csengeri Képiró Istvánné 191
Csepregi Turkovics Ferenc 274
Csepregi Turkovics Mihály, ifj. 273, 525
Csepregi Turkovics Mihály, legid. 240, 266-275, 519, 523, 525
Csepregi Turkovics Mihályné, legid. Ld. Ágoston Margit
Csepregi Turkovics Sámuel 271, 273, 525
Csere Georg(ius) 418
Csere Gergely 430
Csere István 428
Csere János 418
Csere Mátyás 428

Cserefalva 420, 431
Cserei Antal 427
Cserei Antonius, de Apácza 421
Cserei Balázs, Baróti 426-427
Cserei Farkas, nagyajtai 429
Cserei Ferenc, apácai 421
Cserei János, szucsáki 422
Cserei Lajos, szucsáki 422
Cserei Lukács, baróti 426
Cserei Márton, szucsáki 422
Cserei Mihály, szucsáki 422
Cserei Mihály, nagyajtai 109, 420, 429, 431
Cserei Pál 427, 428
Cserei Péter, tusnádi 430
Cserei Sándor 422
Cserey Gergely 427
Csergez (Csegez) 464
Csernák Béla 19-22, 32, 53-54, 64, 68, 70-71, 73, 75, 83-84, 86, 90, 99, 101, 110, 115
Csernátfalu (Cernatu) 409
Csernátfalusi János 410
Csernátfalusi Lőrinc 410
Csernátfalusi Márton 409
Csernátfalusi Péter 410
Csernátfalusi Simeon 409
Csernátfalusi Kiss András 410
Csernátfalusi M. János 409, 411
Csernátfalvi P. Márton 410
Csernátoni Mihály 449
Csernátoni Pál 63, 126, 305, 307, 470, 553, 575, 576, 579, 598, 602, 616, 625
Csiba Ld. Tejfalvi Csiba
Csik-megye 624
Csikrákos (Racul) 420
Csikszék (Ciucul) 420, 424
Csikszentkirály (Sîncrăieni) 425
Csikvacsárcsi (Văcărești) 424
Csipkay Sándor 50
Csipkés Ld. Komáromi Csipkés
Csiszér-család, gidófalvi 542
Csombor Ld. Szepsi Csombor
Csomós Mihály, albisi 604
Csulai György 7, 8, 13-18, 188, 220, 229-230, 236-237, 243, 247-249, 261-262, 283-284, 300, 322, 328, 331, 332, 348, 353, 363, 456, 472, 508, 520, 521, 532, 540, 544, 558, 559-560, 562, 567, 568, 570, 588, 638, 640
Csulai Györgyné Ld. Tisza Erzsébet
Csulak Ld. Gidófalvi Csulak
Csulyak Ld. Miskolczi Csulyak
Curtius, Rufus, Quintus 505, 594
Czajbert Illés 241
Czeglédi István 107-108
Czere Bálint 421
Czere Georgius 425
Czere Jánosné 421
Czere, Martinus 421
Czere Michael 430
Czerjék Ádám, sepsizoltáni 616
Czerjék Judit 424
Czerre Dorotthea 421
Czimbolmos István 282
Czimbolmos Istvánné Ld. Füzessi Erzsébet

Dadai-család, dési 200, 258
Dadai János, id. 18, 200, 236-237, 243, 258-265, 285, 312, 562, 614
Dadai János, ifj. 264, 265
Dadai Jánosné, id. Ld. Szilágyi Zsófia
Dadai Jánosné, ifj. Ld. Uilenborg Kornélia, van
Dadai Jánosné, ifj. Ld. Botrágyi Kászoni Anna
Dadai Magyar Péter 258-259
Daday István, id. 258
Daday István, ifj. 200, 236, 258-259, 264
Dajka Ld. Keserüi Dajka
Dállyai Ferenc 577
Dállyai Mihály 577
Dálnok (Dalnic) 424
Dálnoki Gotthárd Jakab 409

Dálnoki Nagy Lőrinc 554
Dancka (Gdansk, Danzig) 174, 207
Dánia 32
Daniel-család, vargyasi 628
Daniel Ferenc 630
Daniel János 628-630, 632
Daniel Jánosné Ld. Gerendi Zsófia
Daniel Lőrinc 632
Daniel Mihály 628, 632
Daniel Mihályné Ld. Mihálcz Borbála
Dániel Péter 541, 630
Danzig Ld. Dancka
Daróczi Bálint 33, 641
Dávid Ferenc 509
Deák Farkas 418, 590, 627
Deáki Filep János 312
Debrecen 5, 31, 34, 40, 42, 54, 70-73, 86, 94, 107, 108, 111, 112, 116-117, 127, 128, 140, 143, 149, 151, 160, 176, 183, 185, 202, 203, 224, 230, 258, 259, 333, 353, 355, 480, 487, 494, 617, 634
Debreceni Mihály 515
Debreceni Ember Pál Ld. Ember Pál
Debreceni Gele János 145
Debreceni Kováts István 210, 227
Debreceni Szücs (Pellionis) János 203-204,
Debreczeni István 56
Debreczeni János, váradi diák 85
Debreczeni B. Gergely 258
Debreczeni K(alocsa) János 96
Debreczeni Simonides Gáspár 30-33, 35, 630
Debreczeny János 462-464
Debretei Márton 266
Dedrádszéplak 421
Dengelegi Balázs 641
Dengelegi Péter 296, 641
De Raey J. 614
Dés (Dej) 59, 114, 153, 196-199, 232-233, 259, 273, 409, 467, 471, 513, 563, 607, 623, 638
Désakna 638
Descartes (Cartesius) 4, 73, 81, 89, 613, 632
Dési Márton 625
Déva (Deva) 356, 539
Deventer 540, 565
Dézsi Lajos 33, 87, 127, 207, 208, 311, 493, 498, 502, 505, 618, 623, 624
Dézsi P. István 207, 259
Diest Henrik 619
Diószegi István 127
Diószegi N. Márton 34
Diószegi Pap Dávid 34-35
Diószegi V. Mihály 34
Diószeghi Kalmár Pál 96, 550
Divinyi Pál 207, 592
Dobófalva (Székelydobó) 424
Doboka-megye 239
Doboli (Dobolyi) András 574
Dobos Ld. Tofaeus
Dobrai G. Bálint 188
Dolman Nekles (Miklós) 447
Dombi István 605
Domián Anna (id. Köleséri Sámuelné) 108
Domokos Pál Péter 278
Drabitius (Drabik Miklós) 558
Drág (Dragu) 503
Drégely-Palánki János 86
Duchon Flórián, mossóci 555
Duconius 529, 554-557
Duval János 494

Eosed 91, 93-94, 103, 112, 151, 176, 178, 187, 224, 283, 331, 561, 566
Edenburger Ádám 467
Effmurdt Ld. Lignicei Effmurdt
Egeres (Aghireşu) 218
Egeresi Mihály 275
Egrespataka 48
Egrespataki András 106,111
Egyházfalva 162
Ekel 171
Elbing 317
Elzevirek 164, 166, 172, 541
Ember Pál, Debreczeni 28, 39, 51, 53-54, 56, 71, 110, 112, 150, 260

Endes Miklós, csikszentsimoni 241, 414, 430, 586, 628
Enyed (Aiud) 14, 17, 41-42, 56, 94, 99, 106, 119, 167, 188, 19o, 198, 21o, 218, 22o, 225, 227, 24o, 256, 263-264, 273, 284, 3o8, 327, 335, 34o, 343, 347, 38o, 415, 423, 465, 470, 496, 5o6, 52o, 534, 541, 553, 56o, 634, 636
Enyedi Gáspár 98
Enyedi György 369
Enyedi Imréné Ld. Szenczi Kertész Ábrahámné
Enyedi István 253, 471, 472, 519, 560
Enyedi János 195, 198, 471, 549
Enyedi László 6o5
Enyedi Mária (Bod Péterné) 6o5
Enyedi Sámuel 26, 68, 85, 94-100, 102-103, 107, 112, 126, 6o5; ld. még Serédi Sámuel
Enyedi Molnár János 420, 502, 547-549
Enyedi P. Bálint 226, 253, 255-257, 261
Eötvös Lajos 27
Eperjes (Prešov) 104, 108, 201, 280
Eperjesi Mihály 99, 515
Erasmus 163, 211, 279, 593
Erdélyi János 48
Erdőbénye 149
Erdőbényei Deák János V, 64, 149-150, 184
Erdődi Anna (Szász Istvánné) 273
Erdődi V. István 509
Erdővidék 359
Eresztevény 237
Erkedi Ld. Katona Erkedi
Erpenius, Tamás 495
Essenius András 625
Esterházi Miklós 118
Esze Tamás VIII, XI, 6
Eszéki István, szatmári 191, 221
Esztergom 628
Eutropius, Flavius 498, 5o5, 545
Fábián István 263
Farkas Jakab, Alistali 5o1
Farkas József 120
Farlatus Dániel 122, 124
Fehérgyarmat 297
Fehérvár Ld. Gyulafehérvár
Fejér Ignác 426
Fejér Márton 210, 333
Fejér Ld. még Fejérvári
Fejérd (Feiurdeni) 16
Fejérvári Benkő 271
Fejérvári Istók 271
Fejérvári /Albensis/ Mihály 39-40
Fejérvári /Fejér/ Benedek, deák 92, 268, 269, 271, 275, 284, 382, 460
Fekete István 198, 571
Fekete Mihály 251, 297, 347, 349, 448, 5o6, 55o, 575, 578, 580, 613
Feketeügy (Râu Negru) 559
Felméri Lajos 388, 390, 392, 394, 399, 569
Felső-Bánya (Baia sprie) 579
Felsőcsernáton (Cernatu de sus) 576
Felsőrákos (Racosul de mîsloc) 576
Felvinczi Sándor 6o, 112 2o3, 626
Fenes Ld. Szászfenes
Ferencz Mihály, kilyénfalvi 424
Ferenczi Ferenc 424
Ferenczi János 424
Ferenczi Zoltán 171
Ferrara 120
Fertősalmás 293
Filstich Anna (Bánffi Zsigmondné) 281
Filstich Ferenc 147, 335, 472
Filstich Lőrincné Ld. Zádori Erzsébet
Filstich Péter 281, 450
Filstichek 2o6
Finkey Pál 48
Fintaháza 410
Fisement 280
Fitz József 170
Florus, Annius T. Ld. Flórus, Julius L.
Florus Julius L. 176

Fodor István 496
Fogaras (Făgăraş) 67, 86, 91, 225, 244, 264, 269, 338, 381, 519, 523, 549, 581, 606, 622, 627
Fogarasi Mátyás 485, 576, 577, 595, 604-608
Fogarasi K. Ferenc 201, 320, 339-343, 360, 361, 368, 369, 455, 642
Fogarasi K. János 342
Fogarasi K. József 343, 362
Fogarasi Szabó Ld. Szabó István, Fogarasi
Fojt (Jakab) gyermekei 213
Fóny 149, 151
Forgách Ferenc 224
Forgács Zsigmond 445, 446
Fosztó Ld. Uzoni Fosztó
Fövenyesi P. István 150
Franciaország 89, 123, 172, 173, 174, 629
Franekera (Franequera) 37-38, 41, 45-46, 49, 64-65, 67, 70, 73, 76, 80, 88, 89, 95, 98, 112, 114-115, 141, 190, 195, 201, 202, 215-216, 225, 230, 250-252, 259, 264, 294-295, 319, 322, 324-325, 331, 334, 339, 346-347, 358, 360-361, 368, 455, 495, 533, 538, 540, 542-544, 546-547, 550, 565, 613, 626
Frank von Frankenstein, Valentin 407
Frankfurt/Main 629
Frankfurt/Oder 31, 49, 67, 207
Friderik, Nagy 56
Frigyes Vilmos 60
Füzesi Erzsébet (Czimbolmos Istvánné) 281
Füzesi János 281, 282

Gál István 49
Gál Kelemen 11, 146, 181, 182, 319, 397, 444, 554
Gál Margit (Gidófalvi Szabó Máténé) 36, 37
Galenus 501, 547
Gálfalva Ld. Vámosgálfalva
Galilei 123
Gálszécs 203
Garázda Mihály 73
Garázda Mihályné Ld. Pataki Judit
Gargóc Mihály 93, 353
Gáspár János 620
Gdańsk Ld. Dancka
Géczi Kata (Seres Istvánné) 270
Gedő Ferenc 510
Gele Ld. Debreceni Gele
Geleji K(atona) Gáspár 545
Geleji Katona István, id. 5, 7, 13, 14, 16, 18, 51, 96, 175, 200, 216, 225, 230, 233, 243, 251, 256, 259, 260, 283, 287, 318, 319, 321, 326, 328, 332, 335, 337, 340, 341, 351, 454, 492, 498, 499, 532, 534, 536, 537, 540-542, 545, 557, 562, 565, 566, 599, 638, 642
Geleji Katona István, ifj. 15, 105, 498, 504-505, 545-546, 564, 569, 623
Geleji Katona Istvánné (Szegedi Bácsi Kata) 15
Genf (Geneva) 28, 46, 148
Gerendi Zsófia (Dániel Jánosné) 630
Géresi András 39
Géresi Mihály 39
Gergely Sámuel 79, 156, 160, 264, 473, 561
Ghyra Mehmet 253, 549
Gice 130
Gidófalva (Ghidfalău) 36, 37
Gidófalvi Péter 578, 579
Gidófalvi Csulak Gáspár 37, 324
Gidófalvi Csulak István 542-544
Gidófalvi Csulak János 210, 214, 219-221, 225, 229, 231, 251, 255, 261, 276, 283, 285, 300, 321, 324-332, 337, 341, 351, 544, 565, 566, 631
Gidófalvi Csulak László 324
Gidófalvi Szabó Balázs 36-38
Gidófalvi Szabó Bálint 37
Gidófalvi Szabó Jakab 37
Gilányi Gergely, bernicházi 78, 81, 247, 311

Gilányi Gergelyné Ld. Apafi Anna
Girolt (Ghiroltu) 417
Gitschner Ádám 2o6, 533
Glandorpius 477
Glisson Ferenc 97
Gólius (Jakab) 495
Gothárd Ld. Dálnoki Gothárd
Gönc 417
Göncruszka 29
Gönczi András 129
Görgei P. Pál 107
Görgény (Giurghiu) 378
Görög Katalin (Szathmári Baka Péterné) 92
Graffius Dániel 212
Graffius Gáspár, id. 2o6-213, 279, 294, 3o3, 331, 333, 532, 533, 593
Graffius Gáspár, ifj. 211, 212 213
Graffius Gáspárné, id. 212
Graffius János 2o7
Graffius Pál 2o7
Graffius Sára (Hosz Pálné) 212
Grau Ábrahám 626
Gresham 294
Greussen 179
Groninga (Groningen) 40, 41, 65, 88, 89, 249, 251, 264, 265, 325, 346, 613, 614
Gulyás József 24, 139, 299
Gulyás Pál 177
Günther Dávid 211
Gyalakuta (Gialacuta) 620,621
Gyalu (Gilau) 7, 69, 109, 189, 198, 218, 22o, 248, 252, 253, 284, 330, 378, 380, 381, 415, 421, 502, 535, 547, 548, 549, 555
Gyalui Farkas 412, 413, 435, 437, 438, 442, 459, 461, 466, 470, 478, 5o1, 5o5-5o6, 513
Gyárfás István, lécfalvi 585
Gyárfás Pál 585
Gyarmathi István 24
Gyöngyösi János 265
Gyöngyösi Kiséri András 79
Győr-megye 59
Győrffi István 353
Győri István 53
Győri Jakab 44
Gyulafehérvár (Alba Julia) - passim
Gyulai Ferenc 559, 561
Gyulai Pál, abafáji 266, 281
Haas J. Ignác 386
Haberman (Avenarius) János 33
Hága 179
Hajdu György 234, 270, 523, 524-525, 554
Hajduböszörmény 152
Halici, Mihail 4o7
Haller Gábor 10, 38, 215, 629
Halmy Gyula 48
Hankiss Elemér VII
Harderovicum 80, 88, 179
Hargita (Harghitei) 559
Harinai Farkas Miklósné, Ld. Zádori Erzsébet
Harnack Adolf 642
Háromszék-megye 36, 198, 237, 319-320, 324, 542, 559, 616
Harsányi-család, kisharsányi 52
Harsányi István 50
Harsányi Nagy Jakab 52-63, 68, 71
Harvey 97
Hátszeg (Hateg) 299
Havadi András 578
Héderfáji Barnabás 423
Heerebord (Heerboord Adorján) 1o6
Hegedüs István 388, 394, 399, 569
Hegedüs László 9o, 92, 2o3
Hegedüs Ld. még Mikolai Hegedüs
Hegyközcsatár 27
Heidelberg 28, 29, 34, 42, 67, 123, 230, 6o2
Hellebrant Árpád 67, 80, 112, 141, 265, 455
Heltai (Helti) Gáspár 440
Hencius, Dániel 141
Henricus Jónás, rózsahegyi 211
Henter-család 427
Herborn 338, 498, 5o6
Herczeg-Szöllősi István 68
Herczeg-Szöllősi János (pataki diák) 50, 66-69
Herczeg-Szöllősi János (váradi diák) 59, 66-69, 91, 94, 184
Herczeg-Szöllősi Mihály 69
Herczeg-Szöllősi Zsófia 69
Herepei András 440, 441

Herepei Gergely 247, 252, 390, 475, 513
Hétfalu 414
Heves-megye 148
Hidvég (Hághig) 627
Hodászi Miklós 34
Hoffmann János Izsák 62
Holcz Ld. Hosz Pál
Hollandia 8, 31, 41, 46, 52, 67, 73, 78, 8o, 88, 9o, 95, 96, 1o1, 1o6, 111, 115, 138, 145, 164, 172, 173, 2o1, 225, 23o, 231, 25o, 274, 32o, 323, 325, 326, 339, 360, 454, 455, 465, 477, 493, 532, 534, 536, 540, 542, 565, 566, 576, 617, 630, 631, 638
Hoornbek 73, 361
Hopp Lajos 4o7
Horatius 5o8
Horners 566
Hornius György 88, 110, 111, 178-182
Horti István, id. 119, 218
Horvát András 81
Horváth Aranka (Todoreszku Gyuláné) 254, 476,
Horváth János 61
Hossmannus, J. 2o7
Hosz Pál 147, 155, 212, 254, 451, 581
Hosz Pálné Ld. Graffius Sára
Hunyad-megye 16, 17, 92, 5o4, 589, 59o
Hunyadi István 523
Husz Ld. Petelei Husz
Huszár Mátyás 249, 341, 558
Huszár Péter 234
Huszt (Chuszt) 18, 98, 16o, 187, 193, 236, 262, 561, 562, 570
Huszti András 45, 349
Huszti György 6o4
Huszti István 487

Ibrahim, Olaj bég 427
Ibrányi Mihály 129, 13o
Igal 258
Igaz Ferenc 345, 346
Igaz Gáspár, váradi 345-346,
Igaz Gáspárné Ld. Szegedi Kata
Igaz Kálmán, kolozsvári 153, 210, 229, 237, 256, 261, 276, 283-284, 300-3o3, 3o7, 332, 344-357, 362-364, 367, 376, 390, 393, 394, 400, 452, 534, 568, 571, 595, 596
Igaz Kálmán, váradi 344
Illyefalva (Ilieni) 359, 540
Illyefalvi Szász Miklós 317, 320, 336, 540-541
Illyés Géza 260
Illyésy János 165, 177
Ince pápa, X. 123
Incze Gábor 74, 109
Inczédi József 584
Inczédi Mihály, id. 6o5
Inczédi Sámuel 6o4
Irmely 224
Istvándi Bálint 147, 2o9, 254, 389, 392, 398, 4o1, 451, 462-463, 465 -467, 497, 498, 499, 566, 575
Istvándi István 499

Jacobinus János 281
Jakab, I., angol király 124
Jakab Elek 233, 235, 248, 253, 278, 371, 388, 417, 441, 448, 450, 461, 464. 516, 519, 549, 636, 639
Jakó Zsigmond IX, 388, 421, 437, 5o6, 5o9, 510
Jancsó Elemér 193, 224
Jankó Ld. Uzoni Jankó
Jansenius 123
Járai (György) 6o5
Jármi Ferenc 129, 13o
Jászberényi Pál 554, 557
Jegenye (Leghia) 249
Jena 211
Jenei István 222
Jenei János 222
Jenei Klára (Rosnyainé) 222
Jenei Mihály 222
Jenei (Borosjenei) Mihály 546
Jenei G. István 146, 154, 2o9, 214-222, 225, 226, 228, 231, 327, 328, 331, 333, 334, 460, 567, 569
Jónás András 234
Jónás István 198
Jónás Mihály 232, 379
Joó Borbála 464
Joó Ld. még Técsi Joó

Jote Gergely 45
Jöcher, Christian Gottlieb 179
Juhász István 156
Junius Ferenc 148
Junkh András 388, 447, 449, 463
Justinus 5o6
Justus Ld. Igaz

Kaba 40
Kabai Gellér (Gerhard) 613, 625
Kacsó 6o6
Kádár József 197, 233, 6o6, 6o9
Kajantai János 336
Kajántó (Chintău) 162, 372
Kállai András 145, 153, 354, 355
Kalmár Ld. Diószeghi Kalmár
Kálnoki Sámuel 587
Kalotaszeg (Calăţele) 218, 228, 422, 560
Kálvin 12o, 2o6, 2o9, 642
Kálvinházatanya 258
Kamuthi Kata (Serédi Istvánné) 473
Kamuti Balázs 280, 5o3
Kamuti Balázsné Ld. Zeller Angaléta
Kannengiesser, Luder 250
Kanta Fazekas János 459, 460
Kápolna Ld. Tornakápolna
Kapornai Tornatoris Péter 630
Kaposi Sámuel 126
Káposztásszentmiklós (Sânmic-lăusul) 618
Kapronczai György, háportoni 250
Karácsonyfalvi Zakariás 576, 610
Karán-Sebes (Caransebeş) 116, 145, 153
Károly, I. angol király 563, 573
Károlyi Gáspár 28, 482, 489
Károlyi Zsuzsánna 31
Kassa (Košice) 86, 1o8, 113, 124, 153, 16o, 28o, 317, 583
Kassai Ferenc 281
Kassai Ferencné Ld. Bánffi Sára
Kassai István 278, 281, 325
Kászoni Anna Ld. Botrágyi Kászoni Anna
Kászoni Márton 241
Katona Erkedi Márton 244
Katona Mihály 277
Kávási Borbála (Pápai Páriz Imréné) 197, 2oo
Kecskemét 41
Kecskeméti Miklós 39, 40-43, 127
Kecskeméti N. István 31
Kecskeméti P. Mihály 256
Keczeli Györgyné, farnasi Ld. Pápai Páriz Krisztina
Keczely Gergely 147, 2o9, 389, 392, 398, 4o1. 451, 462, 463, 465-467, 497, 566, 575
Kedob Gothofredus Palatinus 576
Kelemen Lajos 279, 5o9, 572
Kemeczi Demeter 336
Kemény János 8, 10, 15, 59, 91, 190, 191, 199, 211, 231, 235-237, 239, 240, 249, 261, 273, 321-322, 341, 356, 558
Kemény Jánosné Ld. Lónyai Anna
Kemény József 22, 42, 1o6, 110, 163, 164
Kemény Simon 619
Kempelen Béla 440
Kenézi papné 272
Kénosi Tőzsér János 319
Képiró Ld. Csengeri Képiró
Kepler 315, 5o2, 5o3
Kercsed (Cărcedea) 227
Kerekes György 317, 463
Keresszegi István, püspök 40, 42
Keresszegi (Keresztszegi) Ld. még Körösszegi
Keresztesi Mihály 585
Keresztesi Sámuel 515
Kereszturi Demeter 551
Kereszturi István 53
Kereszturi Biró Pál 64, 72, 188, 197, 2oo, 266, 332, 350, 364, 536-537, 540, 593, 594-595, 597, 630, 641
Keserüi Dajka János 283, 359, 537, 562
Keserüi Dajka Pál 256, 267, 268, 631
Kézdi Kovács László 193

Kézdimártonfalva 114
Kézdiszék (Tara de Chizdi) 576
Kézdivásárhely (Târgu-Săcuesc) 237, 3o8, 34o, 424, 6o9, 627, 642
Kézdivásárhelyi István 552, 6o9-612,
Kézdivásárhelyi Péter 529, 550-553
Kézdivásárhelyi Borbély István 610-611
Kézdivásárhelyi Matkó István 6o9
Király István 4o4
Királyhelmec (Kral'ovský Chlmec) 91
Kis Ferenc 391
Kis István 332
Kisbun (Boin) 281
Kisfalvi Tamás 71, 353
Kisharsány 52
Kisküküllő (Tîrnava mică) 624
Kismarja 74
Kiss Kálmán 81, 137
Kisselyk (Seica mică) 239
Klaniczay Tibor VIII, 8, 136, 454, 493
Kobzos István 147, 255, 284, 312, 348, 352, 364, 365, 382, 383, 389, 395-398, 4o1, 450, 453, 459, 534, 566, 577, 595, 596, 6oo
Kocsi Csergő István 63
Kodori Márton 197
Kollégiumtanya 258
Kolosi Dániel 184
Kolo'svári K. Zsigmond 384
Kolozs (Cojocna) 581, 638
Kolozs-megye 239, 3o8, 421, 422-424, 426
Kolozs István (téves!) Ld. Kobzos István
Kolozsmonostor (Mănăștur Clujului) 19o, 198, 218, 226, 248-249, 252-253, 3o3, 363, 379, 471, 518, 555
Kolozsvár (Cluj) passim
Kolozsvári István 616
Kolozsvári Istvánné Ld. Kozma Éva
Kolozsvári János 281
Koltay-Kastner Jenő 136
Kolumbán Ferenc 427
Komárom (Komárno) 49, 194
Komáromi István 73, 74
Komáromi Mihály 336
Komáromi Csipkés György 5o, 56, 95, 169-170, 185, 224, 245, 313, 532
Komáromi Szvertán István 73-74
Komjáthy Gábor 86
Komjátszeg (Comitâg) 424, 425
Koncz József 19, 61, 71, 82, 99, 144, 152, 159, 163, 192, 193-195, 223, 225, 227, 244, 273, 312, 350, 356, 391, 393, 4o2, 485, 5o8-5o9, 536-537, 539, 551, 564, 579, 580, 582, 594, 6o7, 618, 619, 635
Konstantinápoly (Istambul) 57, 62, 121, 473, 563
Kopchán Mihály 49
Kopenhága (Hafnia) (København) 31
Kornis Ferenc 380
Kornis Mihály 628, 629
Kornis Zsigmond 10
Kórod (Coroiu) 240
Koronka (Corunca) 6o7, 6o8
Kovács Gáspár 118, 284
Kovács István 218
Kovács Máté 147, 161, 199, 211, 285, 345, 468, 479, 524, 573, 593, 597, 6o1
Kovács Sándor Iván 124
Kovács Ld. még Kézdi Kovács
Kovászna (Covasna) 15o
Kovásznai Péter 53, 55, 84, 9o, 1oo, 1o3, 143, 145, 149-159, 16o, 163, 166, 184, 186, 221, 232, 240, 254, 31o, 312, 332, 355, 356, 5o1, 537, 568, 571, 620, 634-637, 639
Kovásznai Zsigmond 17o, 171
Kováts Ld. Debreczeni Kováts
Kozma Éva (Kolozsvári Istvánné) 616
Köble Ld. Bükkösi Köble
Köblös Zoltán 95, 411, 543, 583,584-585, 587

Kőfaragó Györgyné 372
Kőhalmi Mihály 212
Köleséri Mihály 53, 1o7
Köleséri Sámuel, id. váradi VIII, 4, 74, 106-109, 111, 112
Köleséri Sámuel, ifj. 109, 185
Köleséri Sámuelné, id. Ld. Domián Anna
Köpcsény (Kittsee) 280
Köpecz (Căpeţ) 613
Köpeczi János 577, 598, 599, 613-615, 617, 622
Körösi István 83
Körösnagyharsány 53, 63
Körösszegi (Keresztszegi ?) István 1o7, 2o3, 2o5
Köthen 251
Kővár (Chuvăr) 199, 560
Kővári László 358, 359, 380
Kövendi Bálint 383
Kövendi György 360, 455
Kövendi Weress Ld. Weress Sándor, kövendi
Kövér Gábor 473, 560
Krasznahorváti (Horoat) 627
Kresz Mária 433
Kristóf, havasalföldi páter 272
Krizba (Crizbau) 411, 414
Kucsuk basa 548
Kulcsár Péter 124
Kun László, rozsályi 293
Küküllő (Tirnava) 260
Küküllővár (Cetatea de Baltă) 261

Lampe, Frigyes Adolf 35, 38-39, 42, 51, 53, 56, 71, 110, 112, 15o, 2o9, 218, 225, 260
Laskai Matkó János 34, 46, 49, 629, 630
László János 244
Lázár Imre 620
Lázár Miklós 619
Leeowardia 265
Leida (Leiden) 3o-31, 33-35, 38-41, 44-45, 52, 64, 67, 70, 74, 76, 78, 80, 83-84, 89, 95-96, 106, 110-112, 114-115, 127, 137, 14o, 15o, 158, 178-179, 181, 183-184, 194-195, 2o2, 214-215, 259, 265, 274, 280, 294, 299, 313, 32o, 322, 325-326, 334, 339, 340, 342, 359, 361, 368, 456, 491, 495, 500, 538, 54o, 542-543, 550, 565, 576, 577-578, 613-614, 617, 623, 629
Lengyel Dánielné, özv. (tévesen Lengyel Istvánné) 356
Lengyelország 14, 16, 59, 145, 174, 228, 253, 262, 467, 471, 473, 514, 518, 559, 569
Lészai Anna, fogarasi (id. Inczédi Mihályné) 6o5
Léva (Levice) 183
Libancs-mező 199
Lignicei Elfmurdt Jakab 173
Linczegh János 253
Lindanus, Johannes 577
Linz 319
Lipcsei György 263
Lipcsei István 188
Lipót császár 586
Lippa (Lipova) 116, 153, 559
Lippai Márton (téves) Ld. Lippai Sámuel
Lippai Sámuel 1o7, 2o1-2o5
Liszka Ld. Olaszliszka
Liszkafalva 50
Liszkai P. András 625
Lisznyai Ferenc, K. 2o1, 2o2
Liznyai Mihály (téves) Ld. Lisznyai Ferenc
Lombárd Ld. Szent-Ábrahámi Lombárd
London 108, 112, 124, 14o, 184
Lónyai Anna (Kemeny Jánosné) 91, 93
Lorántfi Zsuzsánna 5-7, 14, 20, 22, 26, 5o, 93, 1o3, 118, 126, 142, 143, 144, 151, 164, 189, 2o3, 2o5, 238, 269, 276, 287, 328, 331, 338, 415, 478, 496, 514, 518-525, 537, 544, 556-557, 568, 6o5
Lőcse (Levoča) 195, 317
Lugos (Lugoj) 116, 153
Lugosi István 180
Lugosy József 480, 483, 486

Lukinich Imre 32, 281, 6o2, 6o3
Luneburgum (Lüneburg) 165, 172
Luther 120, 642
Lutsch István 386

Maccovius János 259
Macskási Boldizsár 515, 578
Mád 150
Madéfalva (Siculeni) 420
Magyarfenes (Vlaha) 354
Magyari Mátyás 336
Magyarlóna (Lona de Sus) 235, 548
Magyarósi István 216
Magyarósi Gáspár 251
Magyarósi Jakab 251
Magyarósi János 251
Magyarósi Péter, nagyborosnyai 251
Magyarósi Tamás 251
Magyarosi Ld. még Mogyorósi
Magyary-Kossa Gyula 614, 627
Major Ld. Brassai Major
Majtényi András 57, 59, 240, 270
Majtényi Andrásné 240, 523
Makfalva (Ghindari) 6o7
Makfalvi Péter 441
Makkai László VII, VIII, 3, 139, 149, 317
Makkai Sándor 6, 213
Maklári Pap Lajos 330
Makovica 1o3
Malaczkai Mátyás 577, 61o
Mányoki István 71
Mara Erzsébet (Bátai B. Györgyné) 572
Marburg 61, 67, 2o8, 591
Marc Antonio Padavin 121
Marc Antonio Velutello 12o
Marci Mihály 212
Marcus Antonius de Dominis 121-124,
Marcus Antonius Venetus 4, 12, 118-128
Marczali Henrik 2o
Maresius Sámuel 90, 347
Mark Miklós 446
Márki Sándor 137, 142
Márkusfalvi Márton 9
Mármaros-megye 190, 191, 198, 471
Mármarossziget (Sighet) 71
Maros (Mureş) 560
Maros-Héviz (Topliţa) 630
Marosillye (Ilia) 92
Marosszék (Ţara Muresului) 192, 314, 420, 432, 624
Marosvásárhely (Tirgu Mureş) 85, 191, 199, 211, 224-226, 228, 234-236, 238-239, 272, 391, 417, 454, 5o4, 5o5, 5o9, 551, 560, 566, 581, 582, 6o7, 618, 620, 624
Maros-Wásárhelyi Szőcs János 41
Marosvécs (Ieciu) 15
Marothi Mihály 515
Marton János 387
Mártonfalvi Tóth György 112, 114-117, 126, 128, 145, 185, 2o3, 487, 51o, 530, 622
Máté vajda 10, 121
Matkó Ld. Kézdivásárhelyi Matkó és Laskai Matkó
Mátrai László VII, 487
Mátsinai 6o5
Mátyás-király 52, 372
Maxai (Maksai) Ádám 6o4
Maxai (Maksai) Mihály 340
Medgyes (Medias) 620
Medgyesi Pál VIII, 5, 12, 22, 1o2, 1o7, 131, 183, 184, 187, 2o2-2o3, 2o5, 210, 214, 219, 225, 230, 276, 283, 294, 295, 3o4, 321, 322, 325, 326-328, 330-332, 337-338, 340-341, 351, 369, 534, 544, 566, 568, 629
Medgyesi L. Mátyás 313
Méhes Sámuel 349, 370, 374
Melas Simon 212
Melich János 477
Méliusz 642
Merkelius Jakab 284, 534
Mészáros István 628, 630, 631, 632
Meszes (Munti Mesesului) 560
Mezei János 268
Mezőfele 410

Mezőlaki P. János 191, 544
Mezőmadaras 314
Mezőség (Câmpia) 610
Mezőtelegd Ld. Telegd
Mezőujlak 611
Mihálcz Borbála (Daniel Mihályné) 628
Mike Sándor 251
Mikes Kelemen 281
Miklós Ödön 39, 40, 265, 614
Miklósvár (Micloşoara) 613, 623
Mikó Lázár 188
Mikó Miklós, oroszfáji 611
Mikolai Hegedüs János 73
Minnye vajda 59
Mircse J. 121
Miskolc 7o
Miskolczi Mártonné 314
Miskolczi Csulyak István 4o, 50, 139
Miskolczi Puah Pál 31
Mizáld Antal 622
Modena 12o
Módis László XI, 180, 440, 491, 492-495, 511
Mogyorósi Elek 247-254, 310, 325, 331
Mohamed, IV. 116
Mokosini Lénárt, Liptói 555
Moldva 559
Molnár János 4o9
Molnár Ld. még Szenczi Molnár
Mondrai 6o5
Montecuccoli 239
Moricz István 366
Munkács (Mukacsevo) 223
Mühlbächer Frigyes 319
Mylius Mihály 629

Nadányi János 86-87, 115, 311, 618, 622
Nadányi Mihály VIII, 100-102, 135
Nádudvari András 4o
Nádudvari Péter 4o
Nagy András 446
Nagy Géza 157
Nagy István, M. 108
Nagy Iván 52, 358, 422
Nagy János 2o1
Nagy Ld. még Sárdi Nagy
Nagy Lajos 433
Nagy Mátyás 641
Nagy Tamás 630
Nagy Zsófia, borsai (Dániel Péterné) 630
Nagy Szabó Ferenc, marosvásárhelyi 16, 462, 471
Nagyág folyó 187
Nagyajta (Aitamare) 419, 428
Nagyalmás (Almaşu) 572
Nagyar 137
Nagyari Benedek VIII, 65, 68, 83, 84, 9o, 98, 100, 1o3, 137-148, 150, 151, 153, 154, 222, 232, 240, 332, 354, 355, 537, 568, 571, 634, 635
Nagyari József 142
Nagyari Sámuel 142
Nagybacon (Bățanii-mare) 427
Nagybajom Ld. Biharnagybajom
Nagybánya (Baia Mare) 38, 83, 85, 113, 144, 153, 154, 16o-162, 176, 183, 199, 273, 391
Nagyecsed Ld. Ecsed
Nagykároly (Carei) 2o5
Nagyenyed Ld. Enyed
Nagyszalonta Ld. Szalonta
Nagyszeben (Sibiu) 99, 156, 162-164, 169, 171, 185, 246, 266, 359, 396, 445, 446, 549, 552, 56o, 567, 571
Nagyszombat (Trnava) 166, 184
Nagyszöllős (Seleneul) 199, 239
Nagyvárad (Oradea) VII, 5-131-ig passim; 138, 142-143, 145, 151, 153, 159, 162, 163, 166, 168, 171, 175, 178, 189, 2o1, 2o3, 2o4, 215, 237, 266, 273, 276, 277, 278, 327, 333, 344, 353, 354, 355, 454, 546, 548, 552, 561, 563, 568, 571, 572, 634
Naményi Lajos 159, 164, 165, 166, 172
Nánási N. István 99
Nápoly 12o
Nekkel György 226
Nekkel Imre 472
Nemes János 559, 627

Némethi Márton 577
Németország 32, 66, 172, 173
Nemezgyártó Mihály 448
Nikápoly (Edirne) 426, 427
Nimethi István 347
Nimethi Márton 610
Nógrád 183
Nógrádi Benedek 186
Nógrádi K. Mátyás 183-186
Novák István 138, 227, 340, 555, 568
Nürnberg (Norinberga) 179, 382
Nyárádmente (Imprejurime de Niraj) 421
Nyárádszereda (Mercurea-Niraj) 610
Nyárádszentanna (Sft.Ana de Niraj) 509, 620
Nyirbátor 203, 224, 316, 554, 561
Nyitra (Nitra) 192

Oberschall Magda, Bárányné 172, 174
Olaszliszka 184, 203, 590
Olaszország 119, 120, 172, 173, 319, 629
Olasztelek (Olestelec) 410, 411
Ollajos Péter 372
Olmüc (Ostrava) 535
Olt (Aluta) 419-421, 424-429
Omár basa 277, 344
Orbán, VIII, pápa 123
Orbán Balázs 380, 410, 414, 418, 421, 423, 425
Orlai Miklós 343
Oroszfája (Orosfaia) 611
Othusius, Johannes 184
Oxford (Oxonia) 140, 564
Óvári 88
Óvári Anna (Veresmarti Gáspárné) 244
Óváry Lipót 121
Ovidius 508
Örmény György 380
Ötvös Ágoston 476

Pádua (Padova) 121, 319
Pákei Lajos 450
Pál pápa, IV. 120
Páldi Székely István 384, 469
Pálfi István 352
Pálmay József 358
Pálóczi Horváth János 32, 629
Pankota (Pancotă) 44
Pankotai Ferenc 44-47,
Pápa 49, 194
Pápai József 227, 228
Pápai Páriz Ferenc 61, 82, 99, 194, 197, 198, 200, 263, 273, 312, 343, 362, 530, 536, 539, 579, 580, 606, 607, 623
Pápai Páriz Imre 194-200, 473, 536, 549, 606, 607
Pápai Páriz Imréné Ld. Kávási Borbála
Pápai Páriz Krisztina (Keczeli Györgyné) 200
Pareus Dávid 28, 123
Paris 494
Páriz Ld. Pápai Páriz
Patak Ld. Sárospatak
Patakfalvi Ferenc 423
Pataki István 156, 157, 308, 309, 312, 614, 631, 632
Pataki Judit (Garázda Mihályné) 73
Pataki Szabó István 366
Pathai István 409
Pathai Máté 342
Pávai János 400, 401, 515, 574, 576
Pelsőc (Plešivec) 130
Pelsőczi L. Antal 129, 130
Perecs (Közép Szolnok) 641
Perkins 266, 271, 273, 274
Petelei Husz István 206, 208, 211
Pethő Gergely 436
Petkó Ld. Somosi Petkó
Photinus 294
Pintér Jenő 413, 506
Piscator Lajos 195, 250, 338, 360, 506
Podhraczky József 116
Pokoly József 11, 223, 236, 237, 239, 242, 338, 351
Poldner alias Szabó András (Endres) 448, 596
Polyander János 31-32, 140, 184, 215

Polyik János 312, 572
Pompeius Trogus 5o6
Pongrácz József 53
Poóts Ld. Szántai Poóts
Poponácz Gergely 524
Porcsalmi P. András 156, 221, 247-248, 254, 256, 297-315, 327, 348-351, 364-365, 389, 391-393, 400, 4o8, 441, 452, 455, 470, 472, 500, 5o1, 5o3, 5o9, 579, 595, 598, 6o6, 6o7, 625, 631, 635
Porcsalmi P. Andrásné 314
Porcsalmi György 299, 314
Porcsalmi István 299, 314
Porcsalmi János 53, 184, 235, 299
Porcsalmi Sebestyén 297
Porcsalmi P. István 314
Porcs(h)alma 297
Porkoláb János 293
Porkoláb Ld. még Almási Porkoláb
Porthalmi Ld. Porcsalmi
Pósaházi János VI, 5o5
Posgai Gáspár 539
Posoni István 312
Pozsony (Bratislava) 49, 184, 224
Pöldner András 388, 447, 449
Pöstyén (Piešťany) 280
Prépostvári Zsigmond 22
Prodan Dávid 284
Putnoki János 110, 178
Putnoki Judit 158
Püspöki Balog L. (N.) Péter 111
Püspöki (Szilágyi) János 1o6-108, 110-113, 136, 176, 178, 181

Rácz Károly 3, 42, 44-45, 47
Rácz János 383
Rácz Lajos 126, 317
Radisics Elemér 174
Radnót (Iernut) 79, 266, 272, 377, 380, 381, 552, 571
Radnóthi István 372
Radvánszky Béla 280, 350, 532
Rakamaz 116
Rákóczi Ferenc, I. 554, 556-557
Rákóczi Ferenc, II. 6, 564
Rákóczi György, I. 5-138-ig passim; 138, 149, 152, 156, 165, 173, 177, 188-189, 194, 2o4, 210, 217, 223, 227, 230, 243, 247, 251, 283, 3oo, 3o9, 317, 324, 325-326, 328, 336, 363, 368, 375, 376, 388, 437, 454, 467, 468, 474, 496, 526, 531, 535, 536-537, 556, 558-563, 584, 636
Rákóczi György,II. passim
Rákóczi Lajos 446
Rákóczi Zsigmond 26, 66, 81, 85, 148, 230, 283, 321, 322, 328, 330, 331, 340, 341, 351, 380, 566
Rákosi Boldizsár 98
Rákosi Demeter 576
Rákosi György 576
Rákosi Lőrinc 576
Rákosi Miklós 576
Ramus 84-85, 3o7, 5o8-5o9, 630
Rápóti Papp Mihály 70, 71, 80, 83, 141
Ráth György 168, 17o
Ráth Károly 59
Régeni Asztalos János 285, 366, 377, 381, 382-383, 387, 398, 4o1, 574, 575
Regius 4, 95, 361, 362
Rembrandt 136, 265
Répce 48
Réthy István 121
Réty 237
Retteg (Reteag) 6o9
Révai Lajos 416
Révész Imre VII, 4, 54, 114, 329, 530, 641
Rhédei Ferenc 98, 187-188, 249, 472, 478, 559, 561
Rhetia (Raetia) 122
Ribiczei János 92
Riga 375
Rimai János 340
Rimay János 136
Rimaszombat (Rimavska Sobota) 107, 13o, 280
Rivetus András 32, 14o
Róma 123, 124, 272, 478
Rosaeus Sándor 97
Rosás István 174
Rosnyai Dávid 222, 244,245
Rosnyai N. (Veresmarti Gáspárné) 244
Rozgoni P. János 45, 221, 340, 581, 642

Rozgoni Varga (Sutoris) János 41, 642
Rózsahegy (Rožumberok) 280
Róthi Orbán 281
Róthi Orbánné Ld. Stenczel Anna
Rudolf császár 2o, 276, 277

Sallustius Crispus 5o6
Sámbár Mátyás 2o4, 6o9
Samosatenus 294
Sámsondi József 345
Sámsondi Somodi Márton 79
Sándor pápa, VII. 123
Sándor Imre, csikszentmihályi 165, 251, 425, 432, 572, 585
Sándorhomok 141
Sárd (Şard) 17
Sárdi Nagy János 159, 162, 164, 172
Sarkad 47
Sárkány Lajos 44
Sáros-megye 102-103
Sárospatak 5-6, 12, 22, 25, 45, 52, 63-64, 66, 68, 70, 75-76, 86, 91, 99, 1o7, 121, 125, 129, 131, 138-14o, 142, 144, 146, 149, 184, 189, 195, 2o2-2o3, 2o5, 279, 299, 321, 330, 332, 416, 556, 561, 590, 614-615
Sárpataki Márton 31o, 441
Sárpataki N. Mihály 156, 254 31o, 312, 313, 625
Sárvári Tamás deák 269
Sasvári Gergely 2o
Sátoraljaujhely 50, 1o7, 144, 184
Schaser György János 2o6, 212, 532, 533, 535
Scheiber Sándor 494
Scherr János 176
Schmidt, Friedheim, Lomhoffer Donat, 477
Schotanus Keresztély 89
Schwartz Jakab 213
Sebestyén József, keöpeci 59o
Sebestyén Miklós 558
Segesvár (Sighisoara) 199, 240, 6oo, 6o2
Segesvári Bálint 2o8
Segesvári Lajos 27, 62, 73, 83, 88, 95, 1o7, 112, 114, 195, 2o2, 265, 334, 339, 342, 346, 361, 541, 547, 625
Seivert János 486
Sejdi Achmet pasa 240, 416 474, 514, 548, 6o2
Sellenberg 59, 268
Sellyei István 192, 197
Sellyei Balog Gergely 192
Sellyei Balog István 136, 187-194, 5o6
Selmeczi János 467
Selyei Balog Mihály 192
Sennert, Dániel 591
Sennyei György 446
Sepsei Ld. Borsai Sepsei
Sepsimagyarós 249, 251
Sepsiszék 585
Sepsiszentgyörgy (sft-Gheorghe) 323, 359, 559, 616-617
Serban Radul 445
Serédi István, görcsöni 1o2, 152, 249, 472-474,
Serédi Istvánné Ld. Kamuthi Kata
Serédi János 1o2
Serédi Sámuel (=Enyedi Sámuel ?) 84, 90, 100-104
Serena Ágoston, velencei 285, 376-381, 383, 597
Seres Ld. Széchi Seres
Seres Istvánné Ld. Géczi Kata
Siebmacher 142, 381
Sikó István, bölöni 340, 359, 541
Sikó János, bölöni 80, 2o1, 218, 3oo-3o1, 3o3, 3o7, 336, 339-341, 343, 347-348, 350, 358-367, 368-369, 376, 390, 393, 4oo, 452, 455, 499, 595-596, 622
Sikó Mihály 364, 595
Sikó Mihály (téves) Ld. Sikó János, bölöni
Sikó Péter, bölöni 340, 359
Simándi János 316
Simándi Bodó Mihály 640
Simon (Sámuel ?) 6o5
Simonfi János 222
Simor-könyvtár 628
Sinkó (téves) Ld. Sikó János, bölöni
Sipos Ld. Vállaji Sipos
Schnitzler József 163-164,
Smáltzius 565
Socinus 294
Sokrates 498, 545

Solymosi Péter 67, 84, 90, 93, 100-104, 353
Somodi Ld. Sámsondi Somodi
Somogy-megye 258
Somogyi Péter 218
Somosi Petkó János 96
Soós Szabó Márton, nagyszombati nemes 311
Sopron-megye 48
Sorbán István 248
Souchez, Rattuit Lajos 116
Sóvárad (Şovarad) 410, 623, 624
Sóváradgya Ld. Sóvárad
Sóváradi Mátyás Ld. Váradi Mátyás
Sörös Pongrácz 224
Spalato (Split) 121, 122, 124
Spangár András 436, 477
Spanhemius 184, 186, 340
Steinfurt 123
Stenczel Anna (Rőti Orbánné) 281
Stenczel Ferenc 281
Stenczelek 206
Stepán Erzse, váradi (Toldalagi Mihályné) 608
Sulyok Imre 501
Svájc 89
Szabó Gáspár 272
Szabó Gáspárné 372
Szabó Géza 141
Szabó György 281
Szabó István 293, 434
Szabó István, Fogarasi 232, 398
Szabó Károly 22, 44, 110, 142, 178, 265, 349-350, 393, 395, 403, 435, 480, 482-483, 531, 617, 633, 637, 639
Szabó Máté 36-37
Szabó Máténé Ld. Gál Margit
Szabó Sámuel, F. 504
Szabó Ld. még Gidófalvi Szabó, Pataki Szabó
Szabó T. Attila 397, 432, 434, 441
Szabolai Ld. Zabolai
Szabolcs-megye 258
Szádeczky-Kardoss Lajos 259, 426, 429, 431-432
Szakállosi Jánosné 567
Szakáts István 374, 468
Száki Ld. Szenczi Száki
Szakmár Ld. Szatmár
Szakolczi István 71
Szalárd (Sălard) 352
Szalárdi János 5-6, 10-11, 19-21, 24, 26, 45, 47, 59, 60, 94, 97-98, 101, 104, 125, 126, 135, 137, 144-145, 152-153, 156, 160, 162-167, 172, 190, 191, 199, 232, 235, 239, 249-250, 253-254, 353, 375, 451, 462, 464, 468, 471-473, 519, 523-524, 558, 563-564, 629
Szalay László 59, 61-62, 593
Szalonta (Salonta) 10, 44, 45, 46, 47
Szamosköz (Ţara Somesului ?) 199
Szamosközi István 278
Szamoslippó (Lipova Someşului) 205
Szamosujvár (Gherla) 21, 59, 199, 314, 381, 472, 563
Szamota István 397
Szánki András 577
Szántai Poóts István 112, 114, 190
Szánthai Mihály 224
Szárászi András 17
Szárászi Andrásné 17
Szász Istvánné Ld. Erdődi Anna
Szász Károly, legid. 587
Szász Ld. még Illyefalvi Szász
Szászfenes (Feneşul săsec) 109, 249, 379, 548, 563, 602
Szászfenesi Mihály 248
Szászkézd (Saschiz) 92
Szászlóna (Lona săseasca) 86
Szászsebes (Şebeş) 601
Szászváros (Orăştie) 40, 207
Szathmár-Némethi Mihály 156, 311, 313
Szathmári István 95
Szathmári János 147, 155, 254, 581
Szathmári Baka Péter, id. 24, 88
Szathmári Baka Péter, ifj. 24, 71, 88-93, 101, 105, 107, 553
Szathmári Baka Péterné, id. Ld. Zólyomi Anna

Szathmári Baka Péterné, ifj. Ld. Görög Katalin
Szathmári Balla István 9o
Szathmári Pap Zsigmond 41, 274
Szathmáry Károly 636
Szatmár 64, 81, 88, 129, 138, 144, 151, 162, 225, 259, 278, 297, 327, 568
Szatmár-megye 88, 113, 137, 141, 2o5, 334
Szatmárnémeti (Satu Mare) 38, 47, 53, 1o7, 150, 2o9, 21o, 218, 26o, 329, 33o
Szattmári János 577, 58o
Szaturdzsi Mohamed 277
Széchi Seres István 465, 496
Szegedi Bácsi Kata Ld. Geleji K. Istvánné
Szegedi Ferenc 640
Szegedi Kata (Igaz Gáspárné) 345
Szegedi Kis István 332
Szejdi Achmet basa 354
Székely András 226, 572
Székely Mózes 12, 278
Székely Sándor, aranyosrákosi 359
Székely Ld. még Páldi Székely
Székelyhid (Săcueni) 75-76, 78-79, 184, 560-561
Székelyhid-Ujváros 24, 88
Székelyhidi István 81, 82, 111
Székelyhidi Ld. Tofaeus Mihály
Székelymoson 417
Székelyudvarhely (Odorhei) 225, 237, 24o, 241, 3o9, 356, 391, 423-424, 539, 545-546, 569, 571, 581
Szemerja (Simeria) 559
Szenczi Kertész Ábrahám 113, 136, 147, 153, 154, 159-167, 168, 17o-172, 174, 176-177, 19o, 483, 524, 549, 571
Szenczi Kertész Ábrahámné 171
Szenczi Kertész Ábrahámné Ld. előbb Enyedi Imréné 171
Szenczi Molnár Albert 41, 91, 2o8, 274, 28o, 332, 382, 39o, 452
Szenczi Molnár János 45, 1o6, 2o6, 256, 533, 534, 631
Szenczi Száki István 171
Szendrő 1o8
Szent-Ábrahámi Lombárd Mihály 182
Szenterzsébet (Sânterjebet) 428
Szenterzsébeti György 578
Szentgyörgyi Dávid 356,539
Szentgyörgyi János 577, 6o9
Szentgyörgyi Mihály 614
Szentgyörgyi Beke György 577, 598, 599, 616-618
Szentiványi Róbert 1o2
Szentjóbi János 515
Szentkirályi Tamás 423
Szentmártoni Zsigmond 5o9
Szentyel Ld. Veresegyházi Szentyel
Szeőrös András 460
Szepsi András 91
Szepsi István 45
Szepsi János 53
Szepsi Csombor Márton 124
Szered 28o
Szeredaszentanna Ld. Nyárádszentanna
Szigeti József 4o7
Szigetvár 426
Szikra Ld. Váradi Szikra
Szikszai Benedek 45
Szilády Áron 159, 273
Szilágy-megye 48, 253, 314, 41o, 56o, 570
Szilágyi István 326
Szilágyi János 552
Szilágyi Sándor passim
Szilágyi Zsófia (id. Dadai Jánosné) 264
Szilágyi Ld. még Püspöki (Szilágyi), Tarpai Szilágyi
Szilágyi Benjámin István,id. 48
Szilágyi Benjámin István, ifj. 28, 39, 41-42, 48-51, 53-54, 15o, 260
Szilágynagyfalu (Nusfălău) 186, 641
Szilágysomlyó (Simleu Silvaniei) 186
Szilvási K. Márton 641
Szilvásujfalvi Imre 3
Szinnyei József 6o, 65, 83, 137, 146, 266, 5o6
Szinyérváralja (Seini) 184

Szoboszlai Miklós 334, 533
Szokoli Bálint 138, 14o
Szombati János 48, 5o-51
Szováta (Sovata) 624
Szőcs Pál 364
Szőcs Ld. még Váradi Szőcs és Vásárhelyi Szőcs
Szögedi Gergely 22o, 226, 283, 326, 328, 329, 351, 352, 377, 382
Szöllősy Gábor 376, 379
Szöllősi Ld. Herczeg-Szöllősi
Szővérdi Jósa 552
Sztripszky Hiador 417
Szucsák (Suceag) 422, 423
Szücs János 354
Szücs Ld. még Debreceni Szücs
Szvertán Ld. Komáromi Szvertán

Tagányi Károly 381
Takács Béla 2o2
Tállya 142, 184
Tállyai István 3o3
Tályai Z. Márton 225, 280
Tarczali Pál 53
Tarpa 83, 107
Tarpai Szilágyi András 26, 65, 83-87, 9o-91, 96, 100-1o3, 1o7, 112, 126, 55o
Tasnád (Tăsnad) 559, 56o
Tasnádi István 215
Tasnádi Miklós 2o9, 215, 294
Tasnádi Ruber (Veres) Mihály 256, 537
Tatrosy György 278, 416
Tavaszy Sándor 636
Técsi Joó István 56, 64-65, 1o1
Técsi Joó Miklós 65
Técső (Tyacsev) 64
Tegző-család, árkosi 319
Teics Kata (Egeresi Mihály deákné) 275
Tejfalvi Csiba Pál 188
Telegd (Tileagd) 73-75, 215
Telegdibacon Ld. Nagybacon
Teleki János 561
Teleki László 6o4
Teleki Mihály 71, 79, 92, 141, 153-156, 158, 160, 163, 166, 191, 193, 264, 3o9, 473, 555, 561, 62o, 635, 639
Teremi P. István 86, 91, 625
Teutsch Frigyes 137
Thályai István 2o9
Thysius Antal, 33, 14o
Thordai Ferenc 57, 59
Thordai István 272
Thorday Máté 446
Thury Etele 13, 15, 17, 34, 7o-71, 83, 84, 112, 141, 149, 186, 2oo, 2o3, 2o4, 224, 259, 333, 342, 344, 417, 562
Thurzó Ferenc 112, 391, 4o2
Tiberis 123
Tímár Bálint 46o
Tisza Erzsébet (Csulai Györgyné) 589
Tisza (Tisa, Hunyad-megye) 187
Tisza István, borosjenei 58-59
Tiszabecsi Gáspár 87
Tiszabecsi P. Tamás 197, 2o8-2o9, 217, 259, 294-295, 333
Tiszadada 258
Todoreszku Gyula 254, 476
Tofaeus Mihály, székelyhidi 56, 75-82, 111, 127, 2o2, 311, 532
Tófej 78
Tófő 78
Tófű 78
Tokaj 91, 1o7, 316
Tolcsva 5o
Tolcsvai Márton 53
Toldalagi-család, nagyercsei 6o8
Toldalagi János 6o8
Toldalagi Jánosné Ld. Stepán Erzse, váradi
Toldalagi Mihály 6o8
Toldy Ferenc 118
Tolna-megye 224, 565
Tolnai Gábor 168, 172
Tolnai F. István, orvos 98, 139, 240, 3o8-3o9, 313, 47o, 626, 631-632
Tolnai Mihály 156
Tolnai Dali János VII, 39, 4o-41, 45-46, 5o, 53, 55, 1o7, 131, 138-14o, 142, 15o, 184, 2o3, 2o5, 3o4, 3o9, 316, 328-329, 332, 337, 534, 544-545, 575
Torda (Turda) 153, 162-164, 189, 253, 265, 56o, 568, 638, 641

Torda-megye 424
Tordai Anna (Filstich Péterné) 281
Tordai Zádor VII, 4
Tornai P. Gáspár 2o9, 217, 628, 629
Tornakápolna 29
Tornatoris Ld. Kapornai Tornatoris
Tótfalusi István 225, 229, 255, 261, 283, 331, 351, 566
Tótfalusi Kis Miklós, misztótfalusi 165, 221, 273, 274, 530, 572
Tótfalusi P. István 57o
Tóth Béla 587
Tóth Ferenc 152
Tóth Sámuel 2o3
Tótt János 218, 339, 455
Tököli István, késmárki 317
Tölcseki István 628-629
Tölcseki P. Mihály 28, 56
Tölcseki S. János 7o-72
Török István 237, 271, 274, 347, 349, 356, 358, 371, 387, 392, 512, 516, 525, 575
Török Pál, kadicsfalvi 42o, 423
Traszki Maróti Lukács 278-279, 396, 447
Trencsén (Trenčin) 81,641
Triglandius 14o, 184, 34o
Trócsányi Berta 53, 184, 551
Tummes Lang 641
Turi Borbála (Gyulai Pálné) 281
Turkovics Ld. Csepregi Turkovics
Turóczi-Trostler József 81, 89, 117, 613
Tustya (Tuştea) 17
Türe (Turea) 421
Türi Jób 6o4, 6o6

Udvarhely Ld. Székelyudvarhely
Udvarhelyi Mihály 176
Udvarhelyszék (Tara Odorheiului) 427, 619
Ugocsa-megye 293
Uilenborg Kornélia (ifj. Dadai Jánosné 265
Uilenborg Saskia 265
Uilenborg Ulrik 265
Ujszászy Kálmán XI
Ujtorda Ld. Torda
Ujvár Ld. Szamosujvár
Ungvár (Uzsgorod) 86
Utrecht 24, 27, 49-5o, 61, 65, 67-68, 73, 8o, 82-83, 85, 88, 91, 94-96, 1o7-1o8, 112, 114-115, 187, 191, 195, 2o2, 2o9, 217, 251, 264, 32o, 333, 334, 339, 34o-342, 346-347, 35o, 358, 359-362, 435, 454-456, 489, 495, 499, 5oo-5o1, 532, 540-541, 547, 550, 553, 625
Uzon (Ozun) 627
Uzoni Sz. Balázs 288, 374, 578, 597, 598, 611, 619-621
Uzoni Fosztó István 359
Uzoni Jankó Boldizsár 215, 3o7, 622
Ürményi Mátyás 144

Váczi András 73
Vadas Gábor 578
Vajdahunyad (Hunedoara) 549
Vajdaszentiványi 611
Vajdaszentiványi János 264
Valentiny (Antal) 281
Valerius Dávid 12, 125, 15o, 184
Vállaji Sipos Imre 71, 353
Vámosgálfalva (Gănești) 264, 583
Várad Ld. Nagyvárad
Váradi Borbála (Bethlen Jánosné) 281
Váradi Ferenc 539
Váradi György 577
Váradi István 312
Váradi János 147, 254
Váradi Márton, sóváradi 624
Váradi Mátyás, sóváradi 578, 498, 499, 5o5, 578, 622-627
Váradi Miklós VIII, 21o-211, 216, 219-220, 229, 231, 237, 238, 256, 276-288, 326, 328-331, 337, 345, 349, 351, 352, 382, 397,414, 460-461, 467, 474, 499, 512, 52o, 521, 534, 545, 566, 569, 57o, 593, 594-597, 599-6oo

Váradi Miklósné Ld. Turi Borbála
Váradi K. Mihály 127, 2o8
Váradi Szikra István 56
Váradi Szőcs István 567
Varga Lajos 71, 80, 83, 141
Varga Tamás 227, 336
Varga Zsigmond 31, 33, 65
Varga Ld. még Rozgoni Sutoris
Vargyas (Virghis) 628
Váró Ferenc 8-10, 13-14, 241, 263, 393, 564
Varro, M. Terentius 5o3
Varsóczi Istvánné 228
Vas-megye 48, 78
Vásárhelyi János 38, 616
Vásárhelyi Péter 91, 263, 3o8, 470
Vásárhelyi K. István 577
Vásárhelyi K. Pál 579
Vásárhelyi Szőcs János 28o
Vásárhelyi Szőcs Mihály 279, 28o
Vaska Ld. Coronaeus Vaska
Vedelius Miklós 45, 46, 250, 294, 325
Veér György 163
Velence (Venezia) 14, 12o, 121-122, 319, 379
Velencei Marcus Antonius Ld. Marcus Anatonius Venetus
Veréci Ferenc 15o, 2o5
Veres Ferenc 477
Veresegyházi Szentyel János 316-317, 540-541, 631
Veresegyházi Szentyel Mihály 168, 176
Veresmart (Vörösmart) 223-224
Veresmarti Gáspár 23, 155, 211, 223-246, 255, 263, 264, 27o, 285, 3o8, 3o9, 31o, 336, 337, 356, 357, 4o1, 474, 512, 513, 515, 526, 552, 566, 569
Veresmarti Gáspárné Ld. Óvári Anna
Veresmarti Gáspárné Ld. Rosnyai N.
Veresmarti Illyés 224
Veresmarti István 224
Veresmarti Mihály 224
Veresmarti Sárika 244-245
Veresmarti Zsófia 244
Veress Endre 153-154, 161, 164, 372
Verestói Cséri György 79
Vergilius 5o3, 5o8, 5o9, 628, 63o, 632
Vetés 24, 88
Victor József 2o7
Vicey Gáspár 382
Viczey György 279
Viczey Máté 282
Viczey Péter 336, 46o
Vincz Ld. Alvinc
Vinczi Ld. Alvinczi
Vinnius Arnold 8o
Virágosberki János 432
Visconti 385, 387
Visk (Viscul) 198, 471-472, 549
Vita Zsigmond 4
Vizakna (Ocna Sibiului) 342
Vizaknai Mihály 6o3
Vizkeleti P. Dániel 251,322, 331, 336
Verona 121
Voetius, Ghisbertus 49, 8o, 88, 95, 115, 14o, 274, 334, 361, 489, 541
Vorstius Conrad 123
Walaeus Antal 14o, 215
Wenetus Ld. Marcus Antonius Wenetus
Werbőczi István 51o
Weress Sándor, kövendi 162, 2o1
Wesselényi Ferenc 116
Wicza (hibásan) Ld. Wiczei
Wissenbach János Jakab 112
Wittenberg 66, 1o2-1o3, 2o1, 555
Wittman Tibor VII
Zabler Jakab, bártfai 211
Zabó Ld. Gidófalvi Szabó
Zabola (Zăbala) 114, 368
Zabolai Mihály 339, 368,455
Zabolai Miklós Antal 2o1,36o 368-369
Zádori Erzsébet (Filstich Lőrincné) 281

Zákány Andrásné 521
Zakreska Anna (Báthori Andrásné) 556
Zala-megye 78
Zalányi Mária (Bátai P. Györgyné) 572
Zaránd (Zarand) 16, 44, 71, 141
Zathmári János 223
Zeller Angaléta (Kamuti Balázsné) 281, 5o3
Zeller Ferenc 5o3
Zemplén-megye 4o, 5o-52, 68, 142, 149, 589, 59o
Zemplén Jolán, M. 1o9, 487, 613, 614
Zentelke (Zam) 434
Zilah (Zalau) 38, 216, 234, 57o-572, 6o1
Zilahi Sebes András 126
Zilahi János, id. 313
Zimmermann Ferenc 535
Zohon Péter 293
Zoldfikár (Zülfikár) aga 59
Zolnai Gyula 397
Zólyomi Anna (id. Szathmári Baka Péterné) 88
Zólyomi Dávid 22
Zoványi Jenő passim
Zrinyi Miklós, a költő 427
Zrinyi Miklós, a szigetvári hős 426-428
Zsibó (Jibou) 188, 191
Zsindely István 62
Zsuk (Juc) 273
Zutschius (Szücs) András 2o7
Zwinger, Theodor 5o3, 598

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS V

I. A VÁRADI KOLLÉGIUM ÉS A RÁKÓCZIAK

I.Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsánna gondoskodása az iskolákról 5

A fehérvári kollégiumi alapitvány sorsa Bethlen halála után 7

Adatok a Rákócziak váradi kollégiumának történetéhez. . 19

a) Kollaborátorok 24

b) Rektorok, mesterek 28

Debreceni Simonides Gáspár (1631-33) 30

Diószegi Pap Dávid (1633 táján) 34

Gidófalvi Szabó Balázs (1636-37) 36

Fejérvári /Albensis/ Mihály (1636 táján) 39

Kecskeméti Miklós (1638-39) 41

Pankotai Ferenc (1640-41) 44

Szilágyi Benjámin István (1643-45) 48

Harsányi Nagy Jakab (1646-48) 52

Técsi Joó István (1646-49) 64

Herczeg-Szöllősi János (1646-1650) 66

Tölcseki S. János (1647-1649) 70

Komáromi Szvertán István (1648-51) 73

Tofaeus Mihály (1650-51) 75

Tarpai Sz. András (1652-57) 83

Szathmári Baka Péter (1653-54) 88

Enyedi Sámuel (1653-59) 94

Serédi Sámuel (1655 előtt) 100

ifj. Geleji Katona István (1653-55 ?) 105

id. Köleséri Sámuel (1657-59) 106

Püspöki /Szilágyi/ János (1659-60 ?) 110

Mártonfalvi Tóth György (1660) 114

c) Professzor 118

d) A várbeli schola 129

II. A PURITÁNUS KÜZDELMEK MÁSODIK HULLÁMÁNAK RÉSZTVEVŐI

Nagyari Benedek 137
Kovásznai Cs. Péter 149
Szenczi Kertész Ábrahám 159
Az erdélyi legyeződiszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása 168
Hornius György Szent genealogiájának magyar kiadása . . 178
Néhány adat Nógrádi K. Mátyás életéhez 183
Sellyei Balog István 187
Pápai Páriz Imre 194
Az 1647. évi akadémiai alumnusok. Lippai Sámuel 201

Idősebb Graffius Gáspár 206
Jenei G. István 214
Veresmarti Gáspár 223
Mogyorósi Elek 247
Enyedi P. Bálint 255
Idősebb Dadai János 258

Legidősebb Csepregi Turkovics Mihály 266
Váradi Miklós 276

III. APÁCZAI ISKOLÁI, TANÁRAI, ELŐDEI

Almási Porkoláb András 293
Porcsalmi P. András 297
Adat Veresegyházi Szentyel János életéből 316
Árkosi Mihály Benedek 318
Gidófalvi Csulak János 324
Néhány adat Csaholczi Pap János életéhez 333
Fogarasi K. Ferenc 339
Kolozsvári Igaz Kálmán 344
B. Sikó János 358
Ki volt Sikó János és Fogarasi K. Ferenc külsőországokbeli utitársa 368
Scholabeli állapotok Apáczai Csere János Kolozsvárra jövetele előtt 370

IV. ADATOK APÁCZAI ÉLETÉHEZ ÉS MÜKÖDÉSÉHEZ

Apáca vallásváltoztatásának időtája 409
Hozzászólás Apáczai származásának kérdéséhez 412
Apáczai Csere, nagyajtai Cserei 419
A Csere családnév eredete 431
Miért Csere és miért nem Cseri? 435

A kolozsvári "kis oskola", ahol Apáczai tanult 444
Apáczai akadémiákra való indulásának időpontja 454
Apáczai Kolozsvárra jövetele 459
A scholamesterház. Apáczai kolozsvári szállásai 462
Apáczai szamosujvári utja 471
Apáczai betegsége és halála 476

Apáczai Csere János kézirása és ismeretlen munkája . . . 480
Apáczai Csere János nyelvtanulásának nyomai 489
Apáczai Csere János könyvtárának töredéke 496
Apáczai Csere János könyvtárának további nyomai 508
A praeceptorok fizetése 512
Lorántffy Zsuzsánna alapitványának sorsa 518

V. ESZMETÁRSAK - ELLENFELEK - TANITVÁNYOK

Crispinus János és Apáczai fehérvári mestertársai 531
Illyefalvi Szász Miklós 540
Gidófalvi Cs. István 542
Ifjabb Geleji Katona István könyvtárának néhány kötete . 545
Ki volt Apáczainak könyvet ajándékozó Enyedi M. János . . 547
Kézdivásárhelyi Péternek tanárként való kirendelése . . . 550
I.Rákóczi Ferenc Duconius nevü preceptora 554

Részlet az 1658. évi tatár betöréskori helyzetképből. Basirius Izsák 558
Bátai B. György 565

Apáczai közvetlen tanitványai Kolozsvárt 574
Abafái P. András 580
Alvinczi Péter itélőmester 583
Hány Apáczai Tamást ismerünk? 588

Néhány adat Bethlen Miklós tanulóéveiből 593
Fogarasi Mátyás 604
Kézdi Vásárhelyi István 609
Köpeczi János 613
Szentgyörgyi Beke György 616
Uzoni Sz. Balázs 619
Váradi Mátyás 622
Hozzászólás egy Apáczai-tanitvány tankönyvjegyzéke c. cikkhez 628
Az akadémia szükségességének gondolata Erdélyben 1672-ben 633
PÓTLÁSOK ÉS HIBÁK JEGYZÉKE AZ I. KÖTETHEZ 641
RÖVIDITÉSJEGYZÉK 645
NÉVMUTATÓ 647